

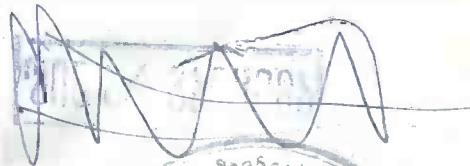
R 715
D 2

Յ.Յ. 2021-346/60.

2 17 113 2

Կարգադրություն
Կարգադրության հանձնարարություն

Վ Ե Ն Ե Ե Ե Ե Ե Ե

(914)

17

თავი პირველი.

საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია VII—XII ს. ქ. შ.

I. ტერიტორიები.

ვიდრე საქართველოს ისტორიას განვავრძობდეთ, თავდაპირველად უნდა გავითვალისწინოთ საქართველოს გეოგრაფიული ვითარება VII—XII ს., შევისწავლოთ იმ ქვეყნის მიწა-წყალი და მოსახლეობა, სადაც ცხოვრობდა და მოქმედობდა ქართველი ერი VII—XII ს. განმავლობაში; ამისათვის-კი ჩვენ ხელთ უნდა გვქონდეს ყველა ცნობები, რომელიც-კი მოიპოება იმ დროინდელ ქართულსა და მეზობელ ერთა მწერლობაში საქართველოს შესახებ და ჩვენის სამშობლოს გეოგრაფიულ აღწერილობას შეიცავს; ერთი სიტყვით, ვისაც ჰსურს მომხდარ ამბების მნიშვნელობა და ქართველთა ცხოვრების განვითარების მიმდინარეობა ნათლად წარმოიდგინოს, მას ჯერ საქართველოს იმ დროინდელი გეოგრაფია შესწავლილი უნდა ჰქონდეს.

თუმცა ქართულად არსებობს სახელოვან მეცნიერ ბატონი შვილის ვახუშტის უკვდავი თხზულება, რომელშიაც საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიის შესახებ მრავალი ძვირფასი ცნობები არის შეკრებილი, მაგრამ საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიის მიმოხილვა მაინც ხელახლად უნდა დაწერილიყო, ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ვახუშტის საზოგადო მიმოხილვა აქვს შედგენილი უძველეს დროითგან მოყოლებული მეჩვიდმეტე საუკუნის დამდეგამდის და ისტორიული და თანამედროვე ცნობები ერთი-ერთმანერთშია არეული; ჩვენი მიზნისათვის-კი გამოსადეგი იქნებოდა ისეთი მიმოხილვა, რომელიც მხოლოდ VII—XII ს. შესახებ შეიცავდეს ცნობებს; მეორე ისა, რომ ძველ ხანის შესახებ ეხლა ჩვენ უფრო მეტი და უკეთესი წყაროები მოგვეპოვება, ვიდრე თავის დროზე ვახუშტს ხელთა ჰქონდა; ამასთანავე თანამედროვე სამეცნიერო მეთოდები ვახ-

უშტის დროინდელზე უფრო მკვეთრი და ფაქიზია და ესლა მაშინდელზე მეტის გამორკვევაც შეიძლება.

რაკი ჩვენი ჭვემორე-მოყვანილი საგეოგრაფიო მიმოხილვა დამყარებულია მხოლოდ იმ დროინდელს და განსაკუთრებით კი ქართულს საისტორიო წყაროებზე და ჩემის ცნობების დასამტკიცებლად ხშირად იძულებული ვიქნები თვით მატიანეებით-გან ამონაწერები მოვიყვანო ხოლმე, ამიტომ, რომ მკითხველს ამ ამონაწერების გაგება არ გაუძნელდეს, ჩვენს მიმოხილვას ქართულ საგეოგრაფიო ტერმინების მოკლე განმარტებას წარვუძღვანებთ.

ძველს ქართულს მწერლობაში, როგორც უკვე აღნიშნული იყო (წ. I, თ. VII) ქვეყანას „სოფელი“ ეწოდებოდა, სოფელს „დაბაჲ“; დაახლოვებით მერვე საუკინითგან მოყოლებული შემოდის „ქუეყანაჲ“ იმ მნიშვნელობით რაც ამ სიტყვას ესლაც შერჩენილი აქვს, მაგ. „ქუეყანა ქართლისა და კახეთისა“ (მტნეჲ ქჲ, * 438, გვ. 216); ამირამ მუჰმედ ხალიდის ძემ „დაიპყრა ყოველი ესე ქუეყანა სომხითი, ქართლი და რანი“ (იქვე * 445, გვ. 223). მთელ მსოფლიოსაც ამ დროითგან მოყოლებული „ქუეყანა“ ეწოდებოდა, მაგ. ამბობდნენ „კიდენი ქუეყანისანი“ (ცჲ მფ თ მფსა დთსი * 558, გვ. 325).

ქვეყანა შეიძლებოდა დიდიც ყოფილიყო და პატარაც: ქართლსა, სამცხესა, კახეთს, მესხეთს და ეგრისსაც ქუეყანა ეწოდებოდა, მათს შემადგენელს ნაწილებსაც; მაგ. „მატიანეჲ ქართლისაჲ“ მოგვითხრობს: „გუარამს დაეპყრა ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი და არტანი“ და „გუარამ განუყვნა ქუეყანანი ძმათა თვსთა“-ო (მატნეჲ ქჲ, * 445, გვ. 223).

დიდსა და პატარა ქვეყანასაც თავისი საზღვრები ჰქონდა: აშოტ დიდ კურაპალატის შესახებ ნათქვამია: ეუფლა „ქართლს სზღუართა მისთა“-ო (მტნეჲ ქჲ * 441, გვ. 219).

მახლობლად მდებარე მიდამოებს ეწოდებოდა ხან „გარეშე-მონი ქუეყანანი“; როგორც მაგ. თამარ მეფის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, ქ. კარის მცველად დადგენილმა „მონაპირე“-მ ახალციხელმა ივანემ „წაულა თურქთა გარეშემონი ქუეყანანი“-ო (ისტრნი და აზმნი, * 699, გვ. 496), ხან კიდევ „შიმდგომი ქუეყანა“, „შიმდგომნი ქუეყანანი“, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მაგ. მოგვითხრობს, რომ დიდებულმა ზეფემ „აიხუნეს შარვა-

ნის ციხენი... და შამდცომა მათი ქუეყანა“ (ც^ა მ^თ მ^სა ღ^თსი * 543, გვ. 310); „აღიღო ქალაქი ანისი... სოფელნი და ქუეყანანი მიმდგომნი ანისისანი“-ო (იქვე, * 544, გვ. 311).

ქვეყნის მოსახლეობის შუაგულს „უშინაგანესი“ ეწოდებოდა. როდესაც თამარ მეფის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ ქართველთა მხედრობამ სპარსეთში სპარსეთის შიგ შუაგულს მიაღწია, იგი ამბობს: „მოიწივნეს... უშინაგანესსა რამოგურსა მიმართეს, რომელ არს ხორასანი“-ო (ისტ^რნი და აზ^მნი, * 715—716, გვ. 521—522).

განსაკუთრებულ საზღვრებს შუა მოქცეულს ქვეყანას „სანახები“ ანუ „სანახებნი“*) ეწოდებოდა. წმიდა ნინოს ცხორებაში ნათქვამია: „მოვლე სანახები ქართლისაჲ, ზოგადი ადგილი მთათა და ბართა“-ო (Опис. II, 730); „განსმენილ იყო მოსლვა ჩვენი (სერაპიონისა და მოწაფეებისა) უოგელთა მათ სანახებთა“-ო (ც^ა სრ^პნ ზრ^ზმლსა 17). წმიდა ნინოს ცხოვრებაში მირიან მეფეზე ნათქვამია: „მოვლო სანახები მუხნარისა“-ო (Опис. II, 772). ზოგჯერ კიდევ სანახები სამზღვარს, კიდებსა ჰნიშნავს, მაგ. ბასილი ზარზმელი მოგვითხრობს: „მოიწივნეს სანახებთა ქუეყანისა სამცხისათა“-ო (ც^ა სარ^პნ ზარ^ზმლ^სა 6). ქვეყნის კუთხის მნიშვნელობა ჰქონია აგრედვე სიტყვას „აჲ“, მაგ. სერაპიონ ზარზმელის ცხორებაში სწერია: „გარემო სანახებნი მათ არეთანი“ (გვ. 23). მაგრამ ჩვეულებრივ ეს სიტყვა, როგორც საბა ორბელიანს სამართლიანად აქვს განმარტებული, ჰნიშნავს „ოთხი დრონი წელიწადთან“: მაგ. ნათქვამია „მოიწია აჲ გაზაფხულისა, შეიქმნა სიმდიდრე წყალთა“-ო (მტ^ნა ქ^ა * 502, გვ. 272), ან კიდევ: „მოიწია აჲ სთფლისა“-ო, ნათქვამია თამარ მეფის ისტორიაში (ისტ^რნი და აზ^მნი, * 711, გვ. 516).

თვისებათა მიხედვით, გარეგან მოყვანილობისა და მდებარეობისდაგვარად ქვეყანა შეიძლება იყოს „მთა“ და „ბარზი“ (დავით აღმაშენებლის ანდერძრი ს. კაკაბაძის გამ. 10). ან „ბარი“ (ც^ა გ^რი მთ^წმლსა 320) ან „ადგილი მთათა და ბართა“ (ც^ა წ^ა ნინოესი, Опис. II, 730), როგორც იყო მაგალითად ქართლი და კახეთი; ან მარტო „აჲეული“ მთიანი, როგორც მაგ. „ქუეყანასა... მთეულსა“) იწო-

*) საბა ორბელიანის ლექსიკონში სანახების მნიშვნელობად „ახლო-მანლო“ არის დასახელებული.

დება საზოგადოდ საქართველო შატბერდისეულს წმიდა ნინოს ცხოვრებაში (Опис. II, 759), ანუ „მთებრი“; ვახუშტის სიტყვით „ვევი ბამბაკისა არს მთებრი“ (გვ. 42);—ან არა და სწორე „ვაკე“ (ჯუანშერ, ც. ვახტანგ გრგ. სრსა * 321, გვ. 134; ისტ. რნი და აზ. მნი * 712, გვ. 517); ადგილი, ან და „ადგილი ველოანი და ფართობით შემწყნაჲბეჲლი“ (ც. სრ. სრ. ზრ. ზმლსა 9). „ვაკე“, საბას სამართლიანის ვან-მარტებისაებრ, არის „ქუეყანა ბრტყელი“ (ლექსიკონი) და ამისდა გვარად იგი შეიძლება ყოფილიყო ბარადაც და მთა-შიაც; თამარ მეფის ისტორიკოსი, მაგალითად, მოგვითხრობს, რომ სპარსეთში ლაშქრობის დროს ქართველთ მეომრებმა „აღვლეს აღმართნი მარანდისანი <და> აღვიდეს ვაკესა თაესა მარანდისასა და დადგეს მთასა მასა“-ო (ისტ. რნი აზ. მნი). „ველი“ (ც. გვ. ზანძ. თლსა, კდ; ც. სრ. სრ. ზრ. ზმლსა 17; მტ. ექ * 502, გვ. 272; ჯუანშერ, ც. ვახტანგ გრგ. სრსა * 314, გვ. 129) საბას სიტყვით არის მინდორი დიდი“ (ლექსიკონი), მაგრამ „მინდორი“-ს (ისტ. რნი და აზ. მნი * 664, გვ. 453; ვახუშტი გვ. 42, 91) შესახებ მას ნათქვამი აქვს „ველი უფროსი“ (ლექსიკონი) არისო. ამასთანავე, როგორც სჩანს, იყო ხოლმე „მცირე ველიც“, როგორც მაგ. ბობხა (ც. სრ. სრ. ზრ. ზმლსა 19). ვაკე და ფართო ადგილი შეიძლება ყოფილიყო ან სრულებით სწორე ან არა და დიდის ქვევით მოფენილი, მაშინ იგი იქმნებოდა „ველად ლაღიანად“ (ც. სრ. სრ. ზრ. ზმლსა 22).

მინდორიც ზოგჯერ კლდიან ნიადაგზე იყო ხოლმე, მაშინ მას ეწოდებოდა „მინდორი კლდოვანი“ (ვახუშტი გვ. 42), როგორც არსებობს ხოლმე საზოგადოდ „აღვიდი კლდოვანი“ (ვახუშტი, გვ. 60, 95). დაბლობისა და მაღლობის შემაერთებელი „აღმართი“ ანუ „აღმართნი“ (ისტ. რნი და აზ. მნი * 712, გვ. 517) იყო; თამარ მეფის მატთანე მოგვითხრობს, რომ ქართველმა მეომრებმა სპარსეთში ლაშქრობის დროს „აღვლეს აღმართნი მარანდისა <ნი>“ (იქვე).

საბა ორბელიანის სიტყვით: ვაკესა რა მცირე აღმართობა დაეტყობა უწოდთ ამრეცსა და მისსა უნამეტნავესსა—შემრეცსა; მასზედ მეტსა—გვერდობსსა და მისსა ზედა უძლიერესსა შეღმართი და მისსა უძნელესსა აღმართი და სრულიად ძნელსა ფრიალო და ყაფარი“-ო (ლექსიკონი).

მალლობი ადგილები სიმაღლისდა მიხედვით იყვნენ „მთა-ნი და ბორცუნი“ (ჯუანშერი, ცა ვებნგ გრგსრა * 320, გვ. 133). ამასთანავე ბორცი პატარა მალლობს ეწოდება. „ბორცვ“ იყო „უმაღლესი სხუათა მათ ადგილთა“ (ცა სრპნ ზრზმლსა 9); ბორცი შეიძლებოდა კლდისაჲ ყოფილიყო, „ადგის ბორცუსა ზედა კლდისასა“-ო, ნათქვამია შატბერდისეულს წმიდა ნინოას ცხორებაში (Опис. II, 789); მთა-კი მოზრდილი და მაღალი გორა იყო.

ბორცვისა და მთის ნაწილებს თავ-თავიანთი სახელები ჰქონდათ; უმაღლეს ნაწილს „მწუკრჯაღი“ (ცა გგლ ხნძთლსა, იზ) და „თხემი“ ეწოდებოდა (ცა წა ნინოასი, Опис. II, 772; ვახუშტი გგრთა, ჯანაშ. გამ. 45, 52, 93, 100).

მაგრამ შეიძლებოდა მთას თხემი არა ჰქონოდა, არამედ ზემოთგან ვაკე ყოფილიყო, მაშინ „მთა თავგვეთილი“ იყო (ვახუშტი, გგრთა, ჯანაშ. გამ. 55).

მთასა აქვს რასაკვირველია „კაღთები“ (ვახუშტი გგრთა 42, 45, 93, 100) და „ძირი“ („არარატისა ძირსა“ ისტნი და აზმნი, * 597, გვ. 366, ვახუშტი, გგრთა 90).

როდესაც მთას კალთა შეკვეცილ-შეღრმავებული აქვს, ამას „უბს“ ეწოდებოდა; ეს იპოლიტს თხუზულების ქართულ თარგმანის შემდეგ წინადადებითგანა სჩანს: „საულ და ყოველი ერი იცნაჲ შეკრებს კვესა მას... და უცხო თესლნი იგი დგეს მთასა მას ერთ კერძო და უბს ერთი იყო სსშუაჲ მათსა“-ო (ნ. მარტი Ипполитъ Т. Р. წ. III, გვ. 2). მთის წარმოზიდულს, წინ გამოწეულს წყლამდის მიტანილს ნაწილს „ცხვირი“ (ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 111, გვ. 10), „მთის ცხვირი“ (ვახუშტი, გგრთა 100) ეწოდებოდა; მაგ. „წარმოზილუდა ცხვირი ჩმაზისი ვიდრე მტკურადმდე“-ო ამბობს ლეონტი მროველი (ცა მფთა * 111, გვ. 10), ვახუშტის სიტყვით ზებეყურის „მთა ჩამოადგუბის ცხვირად კსანს დასავალიდამ და აღმოსავლეთიდან ალევის მთის ცხვირი და დაავიწროვებს კსანს კლდითა“-ო (ვახუშტი გგრთა 100).

მთაც შეიძლებოდა რასაკვირველია სხვა და სხვა ზომისა ყოფილიყო, ან პატარა, ან ისე დიდი, რომ ვინც იმ მთის მწვერვალს მიაღწევდა, თავის თავი ისე ეგრძნო, თითქოს „ვითარცა სიმაღლესა ცასასა აღსრულნი“ (ცა სრპნ ზრზმლსა 8) ყოფილიყვნენ, ან იმდენად მაღალი, რომ მიუწ-

დომელი გამხდარიყო „უგაღ კაცთა და ზირუტყუთა სიმაღლი-
სათჳს მისასა“-ო (ც^ა სრ^პნ ზრზმ^ლსა 18) „კაც-შეუადი“
(ლეონტი მროველი, ც^ა მფ^თა * 95—96. გვ. 1) ყოფილი-
ყო; ან არა და „დადი, მადლი და მარადის თოფლიანი“-ც
კი (ვახუშტი გგ^რთა 42, 47, 101) ან ყაზბეგ-მყინვარსავით
„მარადის წინუღით შეკვერცხილი“ (იქვე 96) ყოფილიყო.

გადაბმულს მთების მწვერვალს „ქედი“ ც^ა სრ^პნ ზრზმ^ლსა
17, 18, 19) ჰქვიან. იმისდა მიხედვით, თუ რა სიმაღლისა
იყო თვით მთა, ქედებიც ხან მაღალნი (ც^ა სრ^პნ ზრზმ^ლსა
17) იყვნენ, ხან დაბალი.

გადაბმულ მთების ქედში რომელი მწვერვალიც უფრო
მაღალი იყო, იმას ერქვა „თავი ქედთა“ (ც^ა სრ^პნ ზრზმ^ლსა
18). ბორცვები, მთები და ქედნი ზოგჯერ არიან „შეცვუღა
ტყუთა“ (ც^ა სრ^პნ ზრზმ^ლსა 8), „ტყიანი“ (ც^ა სრ^პნ
ზრზმ^ლსა 17; ვახუშტი გგ^რთა 42), როდესაც მთას „შეშა...
უნაკლულოდ აქუს აღმოცენებული ქვშათა მათ შინა“ (ც^ა
გგ^ლ ხნ^ძთლსა, კდ); ზოგჯერ კიდევ „უტყუა“ (ვახუშტი
გგ^რთა 47), ხან „ტყიანნი და ლოდინნი“ (ც^ა სრ^პნ
ზრზმ^ლსა 17), ზოგჯერ კიდევ სრულებით მოტიტვლებული
„კლდენი მაღალნი“ იტ^რნი და აზმ^{ნი} * 712, გვ. 518).

კლდის თვისებისდა გვარად სხვა-და-სხვა სახელები არსებობდა
ძველს ქართულს მწერლობაში; საბა ორბელიანის სიტყვით
„ტიანი არს კლდე გამჭვირვალი...; სჯაი არს კლდე ვრცელი,
მაღალი, ნიამორთაგან ძნიად სავალი; თაჩა არს კლდე ღბი-
ლი და ადვილი სათლელი, გოხი არს კლდე ქვიტკირისა
მზგაესი, ვიეთნიმე ნებრთაის გოდლის ხაჯეწს უხმობენ
ტყუილად“-ო... „კარკაჩი არს კლდე წყლტუ და სალი“-ო (ლექ-
სიკონი, იხ. „კლდე“). მოშიშვლებულს კლდეს „წუჭტუ
კლდეობა“ ერქვა (I, შესაქმე, XXVII, 11; იეზეკიელი XXVI, 14).

ზოგჯერ მთის სიმაღლისდა მიხედვით შემოსილობა იცვ-
ლებოდა ხოლმე: ჯერ „მარადის თოფლიანი“, მერე „უტ-
ყუა“, „კაღათათა ბაღასოფანი, ყვაფილიანი“ (ვახუშტი, გგ^რთა
47), ან „კაღათათა ტყიანი“ (იქვე 42) იყო ხოლმე.

შემოსილობისდა მიხედვით მთები არიან „ბაღასოფანნი“,
„შამხარანნი“, „ყვაფილოფანნი“ (ვახუშტი გგ^რთა 48). ტყით
შემოსილი მაღლობი ადგილების საზოგადო სახელი „მალ-
ნარი“ (ც^ა წ^ა ნინოჲსი, Опис. II, 772) იყო, როგორც
სიანს შემდეგ წინადადებითგან: „მთა ესე მაღალი არს თავა

ყოველთა ამ ქედთა... თავი არს უოველთა ამათ მადნართა“
(ც^ა სრ^პნ ზარზმ^ლს^ა 18); ის ქვეყანა, სადაც მადნართა
სიმრაველს“ (ც^ა გ^ლ ხნძ^ლს^ა, იზ.), „ურცხვ მადნარნი“
(იქვე, კ^დ) იყო, სანაქებო თვისებისად იყო მიჩნეული. საბა
ორბელიანის სიტყვით „მადნარი მითთა შინა ტევრნალი შამ-
ბიანი“ (10, 18 ესაია) არის (ლექსიკონი).

ძნელი გამოსაცნობია, თუ რა იყო „ღირღაღნი“ (ისტ^რნი
და აზ^მნი * 712, გვ. 517) და „ღარღღოფანი“ (ც^ა გ^ლ
ხნძ^ლს^ა, იზ.)? როგორც ეტყობა არც საბა ორბელიანს სცოდნია
ამ სიტყვების ნამდვილი მნიშვნელობა: „ღელღ-ღულა ადგილი“^აო,
ამბობს იგი ბუნდოვანად (ლექსიკონი); მაგრამ ქვემო-მოყვა-
ნილ მაგალითებისაგანა სჩანს, რომ ეს განმარტება გამოუსადე-
გარია: გრიგოლ ხანძთელი უამბობს აფხაზთა მეფეს ხანძთაში
სახნავი და სათიბავი მიწები სრულებითარ არის და „არცა
იქმნების ღირღღოფანთა მათ ფიტხელთა მწუერგაღთა მათ ლა-
დოთაჲსა“-ო (ც^ა გ^ლ ხნძ^ლს^ა, იზ); მაშასადამე ღირღ-
ლოვანი მწვერვალზე ყოფილა, მწვერვალის დამახასიათებელი
იყო და არა ღელღ-ღულესი. თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტ-
ყვებიც ამას ადასტურებს: როდესაც ქართველთა ძლევა-მოსი-
ლი მხედრობა ქ. მარანდს მივიდა, მარანდელნი „შელტოლვილ
იყუნეს ღირღთა (ქ^ცა ღირღალთა) და კლდეთა მალალთა,
რომელჲს ზის ზედა კერძო თავსა მთისა მარანდისასა“-ო (ისტ^რნი
და აზ^მნი * 712 გვ. 518).

მთავარ დიდ უღელტეხილს გარდა, რომელიც ჰდარაჯობს
ჩრდილოეთით საქართველოს, სხვა მცირე მთებიც მოიპოვება,
რომელნიც ამ უღელტეხილისაგან მომდინარეობენ, როგორც
მაგ. „ღადო, მთა მცირე, რომელი გამოფაღს შტოდ კავ-
კასიისაგან და მოჰკიდავს წუერი დასასრულსა მთისასა, რო-
მელსა ჰქვან ღიხი“-ო (ლეონტი მროველი. ც^ა მტ^თა * 97,
გვ- 2), მაშასადამე ასეთი, მთავარ უღელტეხილზე დაკავშირე-
ბული, აქეთ-იქით მიმავალი მცირე მთები „შტო“-ებად იწო-
დებოდნენ. ამ შტოს აქვს ხოლმე რასაკვირველია გამოსავალი
და ბოლო, ანუ „წუერი“. როდესაც მთა ვაკე ადგილზე ერთ-
ბაშად არის ხოლმე აღმოცენებული და დგას, ამაზე ითქმოდა
„ასტყდების მთა“-ო (ვახუშტი, გვ^რთა 91).

ნიადაგის ბუნებისდა გვარად „ქვეყანა“-ს სხვა-და-სხვა ნაირი
იყო და არის: ზოგან, როგორც მაგალითად „ტასის კარხთ-
გან ვიდრე ზღუადმდე სპერისა ქუეყანა კლდოფანი“ იყო

(ცა მტა * 105, გვ. 7) „ადგილი კლდოვანი“ (ცა სრ³ნ ზრ³მ³ლსი 5); ზოგჯერ ქვეყანა, როგორც მაგ. კლარჯეთის სამონასტრო ადგილები, „ყოფლითა კერძო შესდუდვილი არიან მათა მიერ კვენებითა და წყალთა მათგან სსშინჯად ძნელოვანთა“ (ცა გგ³ლ ხნძთ³ლსა, კდ.).

შესაძლებელი იყო მთელი ქვეყანაც „კლდეთა მოსდუდვილი“ (ჯუან³შერი ცა ვახტანგ გრგ³სრა * 394, გვ. 181), ან მთიულეთსავეთ ყოფილიყო „მოსდუდვილი მითითა“ (ვახუშტის გგ³რთა, ჯანაშ. გამ. 95) ან თრუსოსავეთ ყოფილიყო „კეგობა მოსდუდვილი კავკასითა“ (იქვე, 96) ან აბოცისავეთ ყოფილიყო „გარემოსხეუული სრულად მითითა და შუაში ვაკე“ ჰქონოდა (იქვე, 48) ან არადა ფართოდ განფენილი.

რასაკვირველია მაინცა-და-მაინც საჭირო არ იყო, რომ გარემოზღუდვილი ქვეყანა ყოველის მხრით მთებით ყოფილიყო გარშემორტყმული, შეიძლებოდა ერთის მხრით მთა ჰქონოდა „მარტყმული“ მეორეს მხრით-კი მდინარე ჰზღუდავდეს, როგორც მაგ. ნათქვამია კლარჯეთის უდაბნოების შესახებ, „მარტყმულ არს ერთ კერძო მთაჲ იგი და ერთ კერძო შავშეთისა დიდთა წყალთა შეკრებისა გარემოსხეაჲ გარემოადგეს ზღუდის სახედ უძრავისა“-ო (ცა გგ³ლ ხნძთ³ლსა, კდ.).

დედუ (ცა მ³თა მ³სა დ³თ³სი * 549, გვ. 317), საბა ორბელიანის სიტყვით, არის „კევი მცირე“, კევი (ჯუან³შერი, ცა ვახტანგ გრგ³სრა * 394, გვ. 181; ცა სრ³ნ ზრ³მ³ლსა 8, 16—17, 17) არის „უდადეს და უდრმეს და წლოვანებითაცა მეტი დედეთასა“ „ნადვარევი“ (მტ³ნე ქ-ჲ * 502—503, გვ. 273) „დედე ხმელი თვნიერ ღვართასა“, ხოლო „ხამი“ (იქვე) უდიდე და უღრმე და ფრიად კლდოვანი საბა ორბელიანი, ლექსიკონი, „დედე“). კევს აქვს დასაწყისი, რომელსაც ეწოდებოდა „თავი კევისაჲ“ (ცა სრ³ნ ზრ³მ³ლსი 17) და ბოლო, რომელსაც ერქვა „დასასრული კევისაჲ“ (ცა სრ³ნ ზრ³მ³ლსა 8). თავად კევისა, როგორც სჩანს კევის უმაღლესი ნაწილი იწოდებოდა იმიტომ, რომ ნათქვამია „დედეით... თავსა მის კევისასა“ (ცა სრ³ნ ზრ³მ³ლსა 17).

დასასრულად კი, ეტყობა, კევის უმაღლესი ნაწილი იწოდებოდა: იმიტომაც არის რომ ამბობდნენ ხოლომე: „შთავიდეს დასასრულსა მას კევისასა“-ო (ცა სრ³ნ ზრ³მ³ლსა 8).

კევებიც რასაკვირველია სხვა-და-სხვა თვისებისა იყო და ზოგან „კევენი კლდოვანი“ (ისტ³რ³ნი და აზმ³ნი * 597, გვ. 366).

შეხვედებოდა მოგზაურს; როდესაც ხევს კლდეები აქეთ-იქით კედლებსავით აყუდებული და წარმოზიდული ჰქონდა ამას „იწრო“ (მტნე ქე * 502—503, გვ. 273) ანუ „იწრონი“ (ცა მფთა * 159, გვ. 38; მტნე ქე * 479, გვ. 253; ვახუშტი გგრთა 85) ეწოდებოდა; „მიეგება იწროთა რკინის კვეისათა“-ო, ნათქვამი აქეს ლეონტი მროველს (ცა მფთა * 159, გვ. 38).

ხშირად იყო ხოლმე „კევი მთებრი“ (ვახუშტი გგრთა 42), მაგრამ მაინცა-და-მაინც მთები უეჭველად საჭირო არ არის.

კევი შეიძლებოდა „ღრმა და უღადი“, ძნელი საუღელი ყოფილიყო, როგორც ყოფილა მაგ. გოდერძის კევი; ამ კევზე სერაპიონ ზარზმელის ერთი მოწაფეთაგანი მოგვითხრობს: „ფრად ძლით შევედით მას შინა, ვინაცა სიკშოსა მისგან შეფარ ჟამ გელარა ვიხილეთ ცაჲ, ანუ მზისა შარავანდელი“-ო (ცა სრან ზრზმლსჲ 16—17), მზის შუქსაც-კი ვერ ჩაუწევნია. ასეთ ღრმა კევით-გან რომ კევის თავს მივალწიეთ, ჩვენი თავი გვეგონა „ვითარცა სიზრქით აღმურისათ ანუ სიღრმით უყისათ აღმოშობილნი“-ო (იქვე, 17). მაგრამ „დაბალი“ ხევიც არსებობდა (ვახუშტი გგრთა 96).

ღელესაცა და ხევსაც რასაკვირველია ყველგან ერთნაირი სიგანე არა აქეს ხოლმე, ზოგან არის: „ვიწრო კევი“ (ისტრნი და აზმნი, * 712, გვ. 517), ზოგან განიერი, ზოგან სხვა-და-სხვა გვარი სხვა-და-სხვა ადგილას, მაგ. ფართო კევი აქა-იქ „ღაფიწროვლების კევი კლდითა“ (ვახუშტი გგრთა 98) ან მთა „ღაფიწროვების კლდითა“ (იქვე, 100) ხოლო მერე ისევ გაფართოვდება ხოლმე.

ხევზე გარდამავალს გზას, როგორც სჩანს, „ეული“ (ვახუშტი გგრთა 96) რქმევია.

ხან „მთა კევიღრმა“ (ვახუშტი, გგრთა 55) არის ხოლმე; ხან „ღელე-ღრატოინი“ (იქვე, 89), ხან „ღელოვან-კრამოვანი“ (იქვე, 94).

„ნაპრადი“ (მტნე ქე სადაც კონსტანტინეს განდგომაზეა ლაპარაკი) უპსკრულის პირს ერქვა, ხოლო „ქარაფი“ (ისტრნი და აზმნი * 707, გვ. 511) საბა ორბელიანის სიტყვით ვითომც: „დიდი კლდე“ იყო (ლექსიკონი), მაგრამ მისი განმარტება არც სწორეა და თანაც ბუნდოვანია. ქარაფი, როგორც სჩანს, ნაპრაღი უნდა იყოს, ღრმა ხევის დაქანებული კიდევები; თამარ მეფის ისტორიკოსს მაგ. აღნიშნული აქეს, რომ ანისში

„გარშემო სამგნით ქარფი იყო კლდანი და ქვაბანი“ (ისტორი და აზრნი * 707, გვ. 511); მართლაც ქ. ანისს სამივე მხრით ვიწრო და ღრმა ხეობა ჰზღუდავს და ნაპრაღის მზგავსი კლდიანი კიდეები აქვს. ჩვენ მემატთანეს ზემომოყვანილ სიტყვებითგანა სჩანს, რომ ქარაფი შეიძლებოდა „კლდოვანი“ ყოფილიყო, მაგრამ ეს მისი აუცილებელი და მუდმივი თვისება არ იყო.

მთა, როდესაც „შტო“-დ არის, „გამოვას“ (ც^ე მტ^{თა} * 97, გვ. 2) ხოლმე მთავარ უღელტეხილიდგან.

მთების მიმართულებისდა გვარად ამბობენ ხოლმე რომ მთა ან „შიჭუეების“ (ლეონტი მროველი, ც^ა მტ^{თა} * 97, გვ. 2), მაგ. ნათქვამია „მთა“ რომელი შიჭუეების ბერდოჯის შინაწის თავსა, შაა, რომელი შიჭუეების დასავალით კერძო“-ო (ც^ე მტ^{თა} * 97, გვ. 2), ან „წარავას“-ო; ხოლო როდესაც ქვეყანას ორად ჰყოფს, იტყოდნენ „შუა განვას“-ო; მთის მიმართულების ბოლოზე ამბობდნენ ხოლმე „შავას“-ო; მაგრამ, თუ ამავე ღროს იგი მეორე მთას უერთდებოდა, ითქმოდა „შავდგების“-ო, მაგ. ვახუშტი სწერს: სომხითისა და ერევნის მთა „წარავას დასავალით არტანადმდე, ხოლო აღმოსავლით რანსა და გელაქუნს შუა განვას და ვიდრე რახსამდე შავას“-ო; აგრედვე „მთა მცირე ბერდუჯისა... შავდგების წინ თქმულს ერევნის მთას“-ო (გვ^რთა 42). როდესაც მდინარე მთას ორად ჰყოფდა, ამას „განკუთა“ (ვახუშტი, გვ^რთა 130) ეწოდებოდა, ხოლო თვით ამგვარს მთაზე ამბობდნენ „შაა განკუთადა“-ო, როგორც მაგ. კახეთის მთაზე ნათქვამია: „მთა მაღალი კახეთისა განკუთილი არავით“-ო (ვახუშტი, გვ^რთა 142).

„წყალი აღმომცენარე, მდინარი“ (ც^ე სრ^ჰნ ზარზლ^ს 1) „მდინარე“ არის (იქვე 22, ც^ა მტ^{თა} * 97, გვ. 2; ჯუანშერ, ც^ე ვბ^ტნგ გრგ^სრ^ს * 314, გვ. 130); ხოლო „ტბა“ (იქვე 22) და „ზღუა“ (იქვე, 19) ყოველის მხრივ ხმელეთით უარემოცული წყალია. როგორც სერაპიონ ზარზმელის ცხორებითგანა სჩანს, ძველს ქართულს მწერლობაში ტბასაც თურმე ზღვა ეწოდებოდა, მაგ. სათაკვე ტბაზე ნათქვამია: „პირი იგი ზღუსა მის დასავალით წიაღვლეთ“-ო (ც^ე სრ^ჰნ ზარზლ^ს 19); საბა ორბელიანიც ამბობს „ტბა ზღვა არს მომცრო“-ო (ლექსიკონი). ასეთი მოვლენა მართო ქართულში არ არის, არამედ, ძველს, მაგ. აღმოსავლეთის მწერლობაში, სპარსულში,

სომხურში და სხვათა, ზღვასა და ტბას ერთი და იგივე სახელი აქვს.

სხვა-და-სხვა გვარ მდინარე წყალის თვისებები და სახელები ჩვეულებრივის სისრულითა და მკაფიოდ საბა ორბელიანს აქვს აღწესული:

„უკეთუ მდინარის მახლობლად, მისგანვე გამოდიან წყარონი არა უწოდთ წყაროდ, არამედ ფშად“ (ლექსიკონი „წყარო“), ხოლო, „რა წყარონი შეკრბებიან და ჩავლიან—ხევი ეწოდების და ხევები რა შეგროვდებიან მდინარე შეიქმნების“-ო; იქ, „სადა მდინარენი დასრულდებიან, წყალთა მათ შესაკრბელსა უწოდენ ზღვასა“, ხოლო „სადა გარე შემოველების უწოდენ ტბასა“-ო (იქვე). ზღვასა და ტბებს კიდევები, ანუ პირი აქვს; საბა ორბელიანის სიტყვით „კლდე ზღვის პირისა, რომლისათანა იყოს სიღრმე ზღვისა მეყვესეულად“ იწოდება „აკრა“-დ, ხოლო „კბოდე“ იყო „კლდე ზღვისა და მდინარის კიდისა ჩაუვალი (ლექსიკონი. იხ. „კლდე“). როგორც მდინარის ნაპირებზე, „ზღუის კიდესა“ და „ზღვის პირსა“-ც (მტ^ნე ქ^ე * 493—494, გვ. 266) ადამიანი შეხედება „ჭაღას“ (მტ^ნე ქ^ე * 490, გვ. 263). „ჭაღასა, რიუქსა“ (ჯუანშერი, ც^ა ვ^ბტ^ნგ გრგ^სრ^სა * 351 გვ. 152).

მდინარეს, ტბასა და ზღვასა ეურე“-ცა აქვს. მაგ. ლეონტი მროველის აზრით „ეგროსსა მისცა ქუეყანა ზღუის ეურასა“ (ც^ა მტ^ნთა * 98, გვ. 3), რომელიც საბა ორბელიანის სიტყვით არის „წარზიდული რამე ადგილი ხმელეთით ზღუასა შინა, ანუ ზღვისა და მდინარისაგან უკუ-მდგარი ხმელთა შინა მცირე, თუ დიდი რაჲიმე“ (ლექსიკონი). რაკი როგორც ზემოთ დავინახეთ წარმოზიდულს ხმელეთს „ჩხვირი“ ეწოდებოდა ძველად, ამიტომ ეურეს თავდაპირველი და ნამდვილი მნიშვნელობა უნდა მდინარითგან, ან ტბა-ზღვითგან ხმელეთში წარმოზიდული ადგილი იყოს.

„სადაც ზღვა დაეწროვდების სრუტეს“ ეძახიან (საბა ორბელიანის ლექსიკონი „წყარო“). ხმელეთს, რომელიც ყოველის მხრით წყლით იყო გარშემოვლებული, „კუნძული“, ანუ „ეკრთვისი“ (საბა ორბელიანი) ეწოდებოდა.

დასასრულ, როგორც ლეონტი მროველის თხზულებისაგან სჩანს, არსებობს „ზღუის კარი“-ც, აფრიდონის ერისთავთა, მოგვეითხრობს იგი, „აღაშენა ქალაქი ზღუის კარს და უწოდა... დარუბანდი, რომელი ითარგმანების დაკმა კარი“-ო (ც^ა მტ^ნთა

* 111, გვ. 10). ხმელეთის კარსავით ზღვის კარიც ზღვის მთავარი გზა იყო, რომლითაც ამა თუ იმ ქვეყანაში შემოსვლა შეიძლებოდა.

მდინარეს აქვს დასაწყისი, რომელსაც „მდინარის თავი“ (ცა მფთა * 97, გვ. 2), „თავი“ (ჯუანშერ, ცა ვახტანგ გრგსრსა * 314, გვ. 129) ჰქვია; ხოლო იმ ადგილს, საითგანაც მდინარე „გამოსდის“ (ვახუშტი გგრთა 39) ეწოდება *სათავე* ანუ „გარდმოსადიხელი“ (ცა წა ნინოესი Опис II, 749). მდინარის მიმართულებას „დინება“-ს (ცა წა ნინოესი, Опис. II 749) „დინება“-ს (ვახუშტი გგრთა 40) ეძახდნენ; „იყო დინება მისი დასავალით კერძო“-ო (ცა წა ნინოესი Опис. II, 749).

მდინარის კალაპოტს „ნადინობა“ ერქვა; „მატიანეა ქართლისაჲ“ მაგ. მოგვითხრობს, რომ მოიწია არე გაზატხულისა, შეიქმნა სიმღიდრე წყალთა ძლიერი და მტკუარი ვერლარა ეტია ნადინობასა თვსსა, მოეფინა ველთა“-ო (* 502, გვ. 272). წყლის აღიდებას „დიდრთაჲ“ ერქვა; ბასილი ზარზმელი ამბობს მაგ. „დასცხრა მდინარისა მის დიდრთაჲ“-ო (ცა სრჰნ ზრზმლსა 22).

მდინარეები ზოგი „ჩქარად“ (ვახუშტი, გგრთა 39) და „ფრთად მსწრაფად“ (იქვე 96) მიდის, როგორც მაგ. არაგვი; ზოგს წყნარი მიმდინარეობა აქვს, „მოდის მდორედ“ (იქვე 53). უმეტეს შემთხვევაში-კი მდინარეთა ხასიათი იცვლება თვით ბუნების თვისებათა მიხედვით, როგორც მაგ. ქცია, რომელიც „თრიალეთს მოდის მდორედ, ხოლო ეძანს დაკრამდების... ეძანს ქვეით და ახალქალაქს ზევით გარდმოდის ქცია მადლის კლდიდამ, ყათარცა დანიდამ, ძირს აქუს ტბა დადი (ვახუშტი, გგრთა 53); მტკვარიც ზოგან „დის ჩქარად და სად დამდორედების“ (იქვე, 39).

ამას გარდა, როდესაც წყალი სიმაღლითგან ეცემა, „უკეთო წყალი მაღალთა კლდეთა ჩამოდის—დაჩქერა და დაბალთა კლდეთა—ჩანჩქერი, ხოლო ლოდნართა მჩქერვალობასა—გოსკოჩანს“ (ლექსიკონი „წყარო“) ეძახიან.

მდინარეს ნაპირებს ძველად „კიდეჲ“ და „შირი“ (ცა სრჰნ ზრზმლსა 16; ჯუანშერ, ცა ვახტანგ გრგსრსა * 314, გვ. 130; ვახუშტი გგრთა 49) ეწოდებოდა: „შთავიდა თარკან კიდესა მდინარისასა“-ო, ნათქვამია ვახტანგ გორგასრის ცხოვრებაში (ჯუანშერ * 316, გვ. 130). ტბისა და ზღვის ნაპირ-

საც კიდე ეწოდებოდა, „ეწყუნეს იგინი ზღუის კიდესა მას“-ო, ამბობს ჯუანშერი (ც^ა ვხ^ტნგ გრგ^სრსა * 351, გვ. 152).

ნაპირები ზოგ მდინარეებსა „ჭაღიანი“ (ვახუშტი, გგრ^თა 83), „კაღიანი“ (იქვე, 83), ზოგსა „ფლატოიანი და ჭაღიანი“ (იქვე, 83), ზოგს „კბოდე ფლატოიანი“ (იქვე, 57) ჰქონდათ; მდინარისა მის (თერგის) პირსა ორგინთვე ქაჩაფნი იყუნეს კაღისანი, ჭაღაკნი და ველოფანნი“ (ჯუანშერი, ც^ა ვხ^ტნგ გრგ^სრსა * 314, გვ. 130).

ჩვეულებრივ ნაპირების თვისებები მდინარისა სხვა-და-სხვა ადგილას სხვა-და-სხვა ნაირი იყო, მაგ. „კიდეთა მტკვრისათა ამიერ და იმერ კაღენი ქაჩაფოფანნი, უმეტეს ადგილთა ჭაღიანნი, ბაღსიანი, ჩაღიანი (ვახუშტი, გგრ^თა 39).

როდესაც მდინარე მიმდინარეობის მიმართულებას შეიცვლიდა ამაზე ითქმოდა „მოიქცევის“ (ვახუშტი, გგრ^თა 40), ან მოდრკების“-ო (იქვე, 96). ჩვეულებრივ მდინარე ან მეორეს, ან ზღვას „მიერთვის“, „შეერთვის“, „ერთვის“ ხოლმე; მაგ. მტკვარი „სალიანს ქვეით ერთვის კასპიის ზღვასა“-ო (ვახუშტი, გგრ^თა 39; აგრედვე, 44), მდ. ბერდუჯი „მიერთვის მტკუარსა“ (ლეონტი მროველი ც^ა მფ^თა * 97, გვ. 2), „შეერთვის არაგვი მტკუარსა“ (იქვე, * 102—103. გვ. 5), „შეერთვს მდინარე ანაკერტისა მტკუარსა“-ო (ჯუანშერი, ც^ა ვხ^ტნგ გრგ^სრსა * 405, გვ. 189).

იმ წყალს, რომელიც მეორეს ერთვის „შემდინარე“ (ვახუშტი. გგრ^თა 279) ეწოდებოდა. როდესაც სხვა-და-სხვა წყლები ერთდებოდნენ, ამას „წყაღთა შეკრებაჲ“ ერქვა; გრიგოლ ხანძთელი მაგ. ამბობს, რომ კლარჯეთის უდაბნოებს ერთის მხრით „შავშეთისა დიდთა წყალთა შეკრებისა გარემოსლოვაჲ“ ზღუდესავით იცავსო (ც^ა გვ^ლ ხნძ^თლსა კდ); ხოლო იმ ადგილს, სადაც ერთი მდინარე მეორეს უერთდება „შესაკრებელი“ (ც^ა სრ^პნ ზრ^ზმ^ლსა 16, 23), ანუ „შესართავი“ (ისტ^რნი და აზ^მნი * 610—611, გვ. 383; ვახუშტი გგრ^თა 94) ეწოდებოდა; „მიიწინეს შესაკრებელსა ორთა წყალთასა“-ო (ც^ა სრ^პნ ზრ^ზმ^ლსა 16), „შესაკრებელი იგი წყალთა დაფარული იყო ქვიშითა მიერ და ლოდითა“-ო (იქვე, 23), ნათქვამია ბასილ ზარზმელის თხზულებაში.

საისტორიო გეოგრაფიისთვის, რასაკვირველია, მთავარი მნიშვნელობა მოსახლეობის სახელებსაცა აქვს.

დასახლებულს ადგილს საზოგადოდ თავდაპირველად, როგორც აღნიშნული იყო, ქართულად „სოფელი“ ეწოდებოდა; შემდეგ, VIII ს. მოყოლებული თუმცა ამ სიტყვას განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიეცა და დაბას უდრიდა, მაგრამ პირვანდელი მნიშვნელობა ზოგიერთს შემთხვევაში სიტყვას „სოფელი“ მაინც შერჩა, მაგ. ქალაქ ტფილისის შესახებ ჯუანშერი ამბობს „თფილისის სოფელი და კალაა (=ციხე) მოკრებულ იყო“-ო (ცა ეხტნგ გრგსრსა * ვნნ, გვ. 161); აქ სოფელი დასახლებულს ადგილსა ჰნიშნავს. სამაგიეროდ სიტყვასაც „დაბა“ თავის პირვანდელი მნიშვნელობა, ნახნავე დამუშავებულს რომ ჰნიშნავდა, შენახული აქვს სიტყვაში „უდაბნო“, რომელიც ქართულად მცენარეულობას მოკლებულს, მოტიტვლებულს ადგილს-კი არ ერქვა, არამედ როდესაც ადგილი ცარიელი, დაუმუშავებელი „უქმ და უღვაწი“ (ცა სრჰნ ზრჰმლსა 13) იყო, სადაც ადამიანი წააწყდებოდა „უღვაწთა მათ და უჯაღთა ადგილთა“ (იქვე 11). რომ ქართული უდაბნო მოტიტვლებული მწირ-ნიადაგიანი ადგილი არ იყო, ეს ნათლად შემდეგ წინადადებითგანა სჩანს: ხევის ბოლოს რომ მიიღწიეს, „იხილეს რამეთუ უდაბნო იყო და შტყუელ ტყეთა და კევთა“-ო (ცა სრჰნ ზრჰმლსა 8); მაშასადამე უდაბნო ტყიანიც შეიძლებოდა. ამ გვარად უდაბნოდ იწოდებოდა ისეთი ადგილი, სადაც მოსახლეობა და ნახნავე არ მოიპოვებოდა, სადაც მიწა უკაცური, „უქმი და უღვაწი“ იყო, „უჯაღობა და სიკშობა ტყისა“ (იქვე, 10) არსებობდა. როდესაც „დაბა“ და „სოფელი“ ერთსა და იმავე დროს იხმარებოდა, ჰქონდათ რაიმე განსხვავება მათ, თუ ერთსა და იმავეს აღნიშნავდნენ, არა სჩანს.

საგეოგრაფიო სახელად გვხვდება „გარა“-ც, რომელსაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. „გარა“ როგორც ეტყობა სოფელზე ყოფილა დაკავშირებული; გრიგოლ ხანძთელის ცხობრებაში მაგ. აღნიშნულია, რომ აშოტ კურაპალატმა „შეწირნა... შატბერდისა ადგილი აგარაკად ხანძთასა“ (გვ. იხ); ხოლო მეღქიზედექ კათოლიკოზის 1020 წ. სიგელში მაგ. ნათქვამია: „ვიყიდე სოფელი ზედკარეკი ხუთთა აგარათა (ქვბი II, 33), „ვიყიდე სოფელი ორთა სემითა აგარათა“ (იქვე), ესე ორნი სოფელნი მათითა აგარათა... ვიყიდენ“-ო (იქვე, 33). შიო მღვიმის მონასტრის 1072 წ. სიგელშიც სწერია: „სოფელნი და აგარნი მათნი“-ო (შო მღმს სბთბი 11).

საბა ორბელიანის სიტყვით აგარა არის „სადგური სსზაფ-ხოლო“ (ლექსიკონი), მაგრამ ნიკორწმინდის XI ს. საბუთში ნათქვამია: „გლეხი დაფასხლე აგარასა შინა“-ო (ქქები II, 47) და აქ თითქოს მარტო საზაფხულო სადგომად არა სჩანს; ამასთანავე იგივე საბა ორბელიანი ამბობს „აგარაკი“ არის „ადგილი საყანური, გინა სავენაკე, გინა დაბა“-ო (ლექსიკონი); და უფრო სწორე იქმნებოდა გვეფიქრნა, რომ ამ სიტყვას ორივე მნიშვნელობა უდგებოდა.

მხოლოდ მაინც ნათლად არა სჩანს, რით განსხვავდება აგარა სოფლისაგან და დაბისაგან: ვგონებ აგარა ჩვეულებრივ ამა თუ იმ სოფლის ან მარტო საზაფხულო სადგური იყო, ან სახნავ-სავენაკე, რომელიც თუმცა სოფლისავით დასახლებული არ ყოფილა, მაგრამ თითო-ორიოლა იქნებ ყურის მგდები ოჯახობა შეიძლებოდა ყოფილიყო.

ქვეყანაში შემომყვანელს უმთავრესს გზას ან სიმაგრეს, რომლის ხელში ჩაგდებაც მეომარს მთელის სანახების, ზოგჯერ მთელის ქვეყნის, დაპყრობასაც-კი უადვილებდა „კარი“ ერქვა: ლეონტი მროველი ამბობს: „ორნივე ეს გზანი, რომელ არს ზღვის კარი—დარუბანდი და აგარის კარი, რომელ არს დარიალანი“-ო (ცა მფთა * 108, გვ. 8—9).

ასეთს ადგილას ან კიხე-სიმაგრეები იყო აშენებული, ან თუ კვეის იწროები ბუნებრივ ზღუდედ გამოდგებოდნენ, მაშინ თვით ხეობაში იქ, სადაც გზა დავიწროვდებოდა, კედელსა და კარს აგებდნენ ხოლმე. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მაგ. მოგვითხრობს, რომ როდესაც სპარსელებმა ქართლი დაიპყრეს „კარნი ოცეთისანი აიგნეს... და ორნი დვალეთს და ერთი პარჭუანს დურძუკეთისსა“. ამასთანავე „სპარსთა სსზარეთისჲ კარნი შექმნეს“-ო (Опис. II, 724).

დაბა-სოფლებს გარდა მოსახლეობა „ქალაქებშიც იყო. ქალაქი რაოდენობისა, მდებარეობისა, ღირსებისა და მნიშვნელობისდა გვარად იწოდებოდა ან „დიდაჲ ქალაქად“ (ცა წა ნინოესი, Опис. II, 750) ან პატარად, ან „სამეუფო ქალაქად“ „სახლად სამეუფოდ“ (ჯუანშერ, ცა ვანტნგ გრგსრსა * 401, გვ. 186) „საჯდომელად დიდთა მეუფთა“ (ცა წა ნინოესი Опис. II, 750). ან თუ ქალაქი ზღვის პირას იდო მას ეძახდნენ „ქალაქსა ზღვის-კიდისასა“ (ცა გი მთწმდლსა 319).

II. საისტორიო გეოგრაფია.

საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია უნდა დავიწყოთ მოკლე საზოგადო მიმოხილვით, რომელშიაც აღნუსხული იქნება ძველს ქართულს მწერლობაში შენახული ცნობები მთებისა და მდინარეების შესახებ, რომ ამისდა მიხედვით მერე მოსახლეობის ნიშანდობლივი მდებარეობა უფრო ადვილი მისაგნები იყოს.

§ 1. მთები.

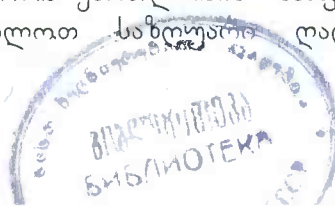
საქართველოს უდარაჯებს და მსახლერავს „ჩრდილოთ მთა კავკასია“ (ლეონტი მროველი, *ცა მფთა* * 95—96, გვ. 1); თვით საქართველოს ამის გამო უწოდებენ „ქუეყანასა... ჩრდილოასასა კავკასიათა“ (*ცა წა ნინოასი*, *Опис. II*, 759). კავკასიონის ქედი გადაჭიმულია „შავის ზღვიდან ვიდრე კასპიამდე“ (ვახუშტი, *გგრთა*. 34) და იწყობა შავ ზღვითგან იქ, სადაც ერთვის „მდინარე მცირისა ხაზარეთისა“; სწორედ იმ ადგილას „წასწულების წუერი კავკასიისა“ (ლეონტი მროველი, *ცა მფთა* * 98, გვ. 3). მცირე ხაზარეთის მდინარე უნდა აღბად ყუბანი იყოს და მართლაც აქ ნახევარ კუნძულ ტამანთან იწყობა კავკასიონის მთა. ამ ბუმბერაზ მთას აღმოსავლეთ-სამხრეთისაკენ აქვს მიმართულება და შუა ადგილას ორ ტოტად იყოფება: ერთი მთავარი უღელტეხილია, მეორე მის ჩრდილოეთით მდებარე უფრო დაბალი ქედი, რომელსაც იგივე მიმართულება აქვს, რაც მთავარ უღელტეხილს (ვ. ფილიპპოვი. *Топографическое описание поверхности Тифлисской губер. СМОТГ. I წ. 2 ნაწილ.*, გვ. 7). ამ მთავარს უღელტეხილითგან მრავალი შტოები გამოდის, რომელთაც სხვა-და-სხვანაირი მიმართულება აქვთ. მთავარ უღელტეხილის სხვა-და-სხვა ნაწილებსაც, მის რიცხვმრავალს შტოებსაც თავთავიანთი სახელები აქვთ. კავკასიონის უკიდურეს დასავლეთის ნაწილს ეწოდებოდა: „მთაჲ აფხაზეთისანი“; „მატიანე ქა“ მოგვითხრობს, რომ აბულ კასიმისგან დევნილმა „სუმბატ სომეხთა მეფემან... მიმართა მთათა აფხაზეთისათა“—ო (* 448—449, გვ. 226). შემდეგ, უფრო აღმოსავლეთით კავკასიონის მთებს სვანეთის მთები ეწოდებოდა. კავკასიონის იმ ნაწილს, სადაც არაგვის სათავე იყო უძახდნენ: „მთასა კადისასა“ (ისტრნი და

აწმნი * 720, გვ. 518). ამის აღმოსავლეთით მგზავრი მიაღ-
გება „მთას ფხოველთასა“, ხოლო შემდეგ „დიდთასა“ (იქვე,
* 720, გვ. 518). აქ თავდება ქართველთა მოსახლეობა და
ამიტომ დანარჩენ ნაწილების სახელებს აღარ გამოვეყიდეით.

ამ მთავარ უღელტეხილს მრავალი მარადის — თოვლიანი
მწვერვალი აქვს, რომელთა შორის განთქმულია იალბუზი და
მუიხჯარი (ყაზბეგი); ძველს ქართულს მწერლობაში მოხსენებუ-
ლია კიდევ ერთი ამგვარ მწვერვალთაგანი „მთა ცრაღბსა“
(მქცე ქე; Опис. II, 709), რომელიც ფხოველთა მთას
ეკუთვნის. კავკასიის მთავარ უღელტეხილისაგან მრავალი
შტოები გამოდის, რომელთაც თვითოეულს თავისი საკუთარი
სახელი ჰქონდა. თუ დასავლეთით დავიწყებთ, პირველი დიდბ
მთა, „რომელი გამოვალს ჰშტოდ კავკასიისაგან“ (ლეონტი
მროველი, ცე მფთა * 97, გვ. 2) არის „მთა მცირე, რომელს-
სა... ჰქვან ლიხი“ (იქვე. * 97ღ 98, გვ. 2 ზე; ცე მსა დთსი, *
520—521, გვ. 288). ეს მთა იყო საეგროს „სახლვარბ აღ-
მოსავლით“ (იქვე, * 98, გვ. 3). იგი ქართველთა მიწაწყალს
ორს ნაწილად ჰყოფდა, იმიერ და ამიერ საქართველოდ.
„მცირით მთითგან რომელ არს ლიხი“ იწყობოდა „მარგუეთი“
და დასავლეთისაკენ იყო გადაჭიმული (იქვე, * 129, გვ. 20);
ლიხის მთის აღმოსავლეთით-კი ქართლი მდებარეობდა. ეს მთა
თანამედროვე ტოპოგრაფიულს მწერლობაში ქართლ-იმერეთის
მთად არის ცნობილი და როგორც ქართველი ისტორიკოსი
ამბობს არის „მთა მცირე“; მართლაც არც თუ ძალიან მაღა-
ლი, უფრო რომ დაბალი, ტყით შემოსილი ქედია, რომელიც
შავი ზღვის და კასპიის ზღვის მდინარეებს ერთი-ერთმანეთისაგან
ჰყოფს (ვ. ფილიპოვი. Топогр. опис. Тифлисск. губер.
СМОТГ. №. I, ნაწ. II, გვ. 2).

ამ ლიხის მთას სულ სამხრეთ-დასავლეთისკენა აქვს მიმარ-
თულება არჯევანის მთამდე, რომელიც ვითარცა თრიალეთის
მთების წვერი აღმოსავლეთით დასავლეთისაკენ მიმდინარე ლი-
ხის მთას დასავლეთით უდგება და იმასთან ერთად ბორჯომის
ვიწრო ხეობასა ჰქმნის (ვ. ფილიპოვი. იქვე СМОТГ. №. I,
ნაწ. II, გვ. 39). ამ ადგილითგან მოყოლებული ლიხის მთების
მიმართულება ერთბაშად იცვლება და პირს დასავლეთისაკენ
იქცევს. ლიხის მთების ამ გაგრძელებას „დადა“ ერქვა. ლეონ-
ტი მროველი ამბობს, რომ ქართლოსის სამფლობელოს მეს-
ხეთში ჰქონდა „ჩრდილოთ სახლვარბ ლადო, მთა მცირე,

ს
ი
ქ

რომელი გამოვალს ჰშტოდ კავკასიისაგან და მოჰკიდავს წუერი-
ლადოსი დასასრულსა (მთისასა), რომელსა ჰქვან ლიხი“*) (ცა
მფთა * 97, გვ. 2).

ამ ნაწყვეტითგან მაინცა-და-მაინც ცხადადა სჩანს, რომ
ლიხის მთა და ლადო ერთიერთმანერთის პირდაპირს გაგრძე-
ლებას შეადგენენ, ერთი უღელტეხილის ნაწილები არიან.
ჩვენ ვიცით, მაშასადამე, სად იწყობა ლადო, გამოსარკვევი-
დაგვჩა თუ სად თავდება იგი. ამის განსაზღვრა შეიძლება
ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის შემდეგ ცნობებისდა მი-
ხედვით: პირველს მოხსენებული აქვს „ციხე ქუეყანას ოძრკე-
ვისასა, რომელსა ეწოდების საშტხე, ადგილსა რომელს ჰქვან დე-
მოთი, მოკიდებულად მთასა დადოსსა“-ო (ცა მფთა * 153, გვ.
34); მეორეს ნათქვამი აქვს, ვითომც ვახტანგ გურგასარს
„აუკუსცა კეისარმან საზღუარი ქართლისა ციხე თუხარისი და
კლარჯეთი ზღვითგან ვიდრე არსიანთამდის და კეენი, რომელნი
მისდგომენ დადოთა“-ო (ცა ვხტნგ გრგსრსა * 358, გვ. 156—
157). ამ უკანასკნელ წინადადებითგანა სჩანს, რომ კეენი, რო-
მელნიც ლადოს მთას ზედ ადგებოდნენ, არსიანის მთის მახ-
ლობლად, მის აღმოსავლეთით იყვნენ. ხოლო ლეონტი
მროველის ზემომოყვანილი სიტყვებიც ამტკიცებენ, რომ ლადოს
მთა სამცხეში იყო, ოძრკეს ქვეყანაში, ესე იგი ეხლანდელი
აბასთუმანის მახლობლად. ლადოს დასავლეთის წვერის მდე-
ბარეობა მეტის სისწორით მაშინ იქნება განსაზღვრული, რო-
დესაც გამოირკვევა, თუ სად იყო ციხე დემოთი.
ეხლანდელს 5-ვერსიან რუკაზე, არც სხვა რაიმე წყარო-
ში იგი აღნიშნული არ არის; მისი მდებარეობა არც ვახუშ-
ტისა სცოდნია დაქვემდებარებით (იხ. გგრფა 206).

ლადო მთის სახელი ეხლაც არის შენახული და თანამედროვე
ტოპოგრაფიული აღწერილობისდა მიხედვით ლადოდ ანუ სამცხის-
მთებად იწოდებიან მთები აწყურითგან (?) მოყოლებული წყალ-
წითელის მთამდე, რომელიც ოძრკეს მახლობლად აღმოსავლე-
თისაკენ მდებარეობს (ვ. ფილიპოვი, იქვე, СМОН. V. I,
ნაწ. II, გვ. 41 და 49). წინადაკი როგორც სჩანს ლადო

*) „ამ დღეს ქცა“-ში აქ დედანი ცოტა და მახინჯებული უნდა
იყოს, იქ სწერია: „ლადო, მთა მცირე, რომელი გამოვალს ჰშტოდ კავ-
კასიისაგან და მოჰკიდავს წუერი დასასრულსა ლადოსა, რომელსა ჰქვან
ლიხი“.

საორბისის 1162 წ. ეკლესიის სარკმლის ჩუქურთმიანი ჩარჩო, ეკლესიას კახა ერისთავთ-ერისთავის წარწერა აქვს. XII ს. ქართული ხელოვნების მშვენიერი ნიმუშია.

იწოდებოდა მთა ლიხითგან მოყოლებული ვგონებ არსიანამდის. სამცხის ანუ ლაღოს მთებს დასავლეთით „მოსდგმენ“ აჭარის მთები, რომელნიც გურიასა და მესხეთს ერთი-ერთმანეთისგან ჰყოფენ. აჭარის მთები შავ ზღვას უწევენ. სამცხის მთისაგან, იქვე სადაც იწყობა აჭარის მთები შტოდ გადის „მთა ახსიანი“ (ც^ა სრ^პნ ზარზ^მლსა, 32), რომელსაც მიმართულება სამხრეთისაკენ აქვს. არსიანის მთები აჭარა-შავშეთ-კლარჯეთსა ჰსაზღვრავს დანარჩენ, აღმოსავლეთ (სამცხე, ჯავახეთი, არტაჰანი და სხვა) მესხეთისაგან. ამიტომაც არის, რომ ქართველს ისტორიკოსებს შეეძლოთ ეთქვათ: „კლარჯეთი ზღვითგან ვიდრე ახსიანთამდის და კევნი, რომელნი მოსდგმენ ლაღოთა“—ო (ჯუანშერ, ც^ა ვბტ^ნგ გრგ^სრსა * 358, გვ. 156—157), ან და „გარდაჯდეს მთა იგი ახსიან წოდებული და მივიდეს კვესა ვეველისასა“ (ც^ა სრ^პნ ზარზ^მლსა 32), ან კიდევ „ტასის კართთან ვიდრე ახსიანთამდის... რომელ არს სამცხე“—ო (ც^ა მტ^{თა} * 129, გვ. 21). მართლაც, როგორც აღნიშნული იყო, არსიანი მიადგება ლაღოსაც, ყველის კვესაც, კლარჯეთის აღმოსავლეთ სამზღვრადაც არის.

აჭარის მთების გასწვრივ აღმოსავლეთით დასავლეთისაკენ მიმდინარეობს შავშეთის ქედი, ხოლო იმის სამხრეთით კლარჯეთის მთები. ერთი-ერთი და მეორეც აღმოსავლეთით მიადგება არსიანის მთებს, ხოლო დასავლეთით ამათი წვერი შავი ზღვის კიდეს აღწევს. როგორც სჩანს კლარჯეთის მთების ერთ-ერთ ნაწილსაც „ლაღონი“ რქმევია: მემატთანე სუმბატი მაგ. მოგვი-თხრობს, რომ „ყრუმან ბაღდადეღმან შემუსრნა ციხენი ყოველნი და მოვლო შავშეთი-ცა და ღაღონი და კუალად... სლვამან სატლობისამან მოაკრა შავშეთი, კლარჯეთი და მცირედ-ლა დაშთეს კაცნი ადგილ-ადგილ“—ო (ც^ა და უწყ^{ბა}, 52). გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებითგანაცა ნათლადა სჩანს, რომ ლაღო კლარჯეთშიაც ყოფილა (გვ. იზ, კდ).

კლარჯეთის სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარზე იყო „არჯოხის მთა“ (სამცხე-საათაბაგოს მღუდელ-მთავარი. ბაქრძე AIIA. 81, ე. თაყაიშვილი. არხ. მოგზაურობანი, 76), რომელსაც მისდევს „ახსიანის მთა“ (იქვე).

სამცხეს მთების გასწვრივ სამხრეთით მდებარეობენ „მთანი ჯავახეთისანი“ (ც^ა ნინოსი, Опис. II, 748; და სუმბატის ც^ა და უწყ^{ბა}, 52); ეს მთები არტურა ფარავნის ტბას; შატ-ბერდისეულს წა ნინოს ც^ა-ში საქართველოს განმანათლებ-

ლი მოგვიტხოვს: წარვედ მათა ზედა ჯავახეთისათა და მი-
ვემთხუიე მათა ზედა ტბასა დიდსა... რომელსა ერქუა ფა-
რაენაჲ“ (Опис. II, 748); ბაგრატიონიანთა მემატიანე სუმბა-
ტიც აშოტ კურაპალატის შესახებ ამბობს: „მოიწიენეს მთასა
ჯავახეთისასა, კიდესა დიდისა ტბისა ფარაენისასა“ (ცა და
უწყბა, 52). ჯავახეთის ერთ-ერთ მთას „ტარნაძია“ (თუ
ტრანძია) ეწოდებოდა (ისტორი და აზმნი, * 652—653, გვ.
438—439), მაგრამ ეხლა ასეთი მთა არ მოიპოვება და მისი
მდებარეობის გამორკვევაც ჯერ-ჯერობით შეუძლებელია. ჯა-
ვახეთისა და არტაანის სამხრეთით იყო „მთა კოლისსა“ (ისტორი
და აზმნი, * 657—658, გვ. 444—445); ეს ის ადგილია,
სადაც არის სათავე „დიდისა მის მდინარისა, რომელსა ჰრქ-
ვან მტკუარი, კევსა რომელსა ჰრქვან კოლაჲ“ (წამებაჲ ცხრა-
თა ყრმათა კოლაელთაჲ, ТР., წ. V გვ. 55). ეხლაც ნ-ვერსიან
რუკაზე მტკვრის სათავეს მიდამოებში აღნიშნულია მთა „კუ-
ლა“, რომელიც ალბად უდრის იმ ქართულ „მთას კოლისსა“,
რომელიც მოხსენებულია თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზუ-
ლებაში.

მეორე დიდს შტოს, კავკასიის მთავარ უღელტეხილისა-
გან რომ გამოდის და მიმართულება სამხრეთისაკენა აქვს,
ძველს ქართულს მწერლობაში ეწოდებოდა „მთა კახეთისაჲ“
(ცა ნინოესი, Опис. II, 790 და ლეონტი მროველი, ცა.
მფთა * 104, გვ. 6). ამ კახეთის მთის შესახებ ბატონიშვილი
ვახუშტი ამბობს, რომ იგი „გამოხდების ფშავ-ლლიღვის საშო-
რისის კავკასიიდან და გამოვალს მახვილის კევსა და ფშავს შო-
რის, კვალად ერწო-თიანეთსა და ირტო-საყდრიონს შორის და
ქალეთის ბოლომდე მდებარებს ჩრდილოდამ სამკრით, მერმე
წარმოვალს და მივალს მაღარო-ხორნაბუჯამდე, აღმოსავლეთ-
სამხრეთს შუა მდებარებს და უძეს აღმოსავლით შიგნით-კახე-
თი, სამხრით ქისიყი, დასავლით გარეთ-კახეთი და ერწო-თი-
ანეთი; და ეწოდების მთასა ამას კავკასის კერძოსაკენ მთა კა-
ხეთისა, მერმე გომბორი, შუამთა და ცივი“-ო (გვრთა, 129—
130). კახეთშივე ყოფილა „მთა შიქელ-გაბრიელთა“, როგორც
სჩანს „მატიანე ქა“-ს შემდეგ წინადადებითგან: „გაილაშქრა
აფხაზთა მეფემან (ბაგრატ IV) კახეთს შეება და მიუხდა მთასა
ზედა შიქელ გაბრიელთასა“-ო (* 485—486, გვ. 259).

იქვე კახეთში ყოფილა „ფადრაზის გორანა“ (ან ფარანის
გორანა), სადაც მემატიანეს სიტყვისაებრ „მოკლულ იყო

დრდი კახთა მეფე კვირიკე ნადირობასა შინა“ ვილაც ოს მონის მიერ (მტნე ქე, * 484, გვ. 258). ამ ორ უკანასკნელ მთის მდებარეობა ვერ გამოვარკვევ: არც ვახუშტის შრომაში, არც თანამედროვე ტოპოგრაფიულს აღწერილობაში და 5-ვერსიან რუკაზე ამგვარი მთები მოხსენებული არ არის.

ლიხისა და კახეთის მათა შუა კავკასიის მთავარ ქედითგან ქართლში მრავალი შტოები არის ჩამოსული, რომელთაც სხვა და სხვა მიმართულება აქვთ. ამ ადგილის ერთ-ერთ მთად, რომელიც ჩრდილოეთ-დასავლეთით აღმოსავლეთ-სამხრეთისაკენ მიმდინარეობს და მტკვარს ზედ დაჰყურებს, არის „**მთანი თხოთისანი**“ (ცა ნინოაღი, Опис. II, 790), ანუ „**მანანნი თხოთისანი**“ (იქვე II, 772). ეს მთები იყო იქ, სადაც არის „სანახები მოხნარისა“ და ვინც ავიდოდა „მათა ზედა თხოთისათა მანართა“, განსაკუთრებით „თხემსა მის მთისასა“, იმას შეეძლო დაენახა ციხენი დიდნი კასპი და უფლისციხე (იქვე II, 772). ვახუშტის აზრით თხოთის მთანი იმ მთის წვერი, ან დასასრულია, რომელიც იწყობა გორთან, აღმოსავლეთისაკენ მომდინარეობს, მერე მდ. რეხულასთან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ მოიქცევა და იწლევის მთის სახელი ეწოდება (გვ. რტა 91).

ქსანს გაღმა იგივე მიმართულება (დასავლეთით აღმოსავლეთისაკენ) აქვს იმ მთას, რომელსაც ეწოდებოდა „**სხალტბა**“ (თამარ მეფის სიგელი შიო მღვიმ., ს. კაკაბაძის გამ. „შიო მღვიმ. სამი სიგელი“ 7); ეხლაც 5-ვერსიან რუკაზე იგი აღნიშნულია „**მსხალტბის ქედად**“.

ბორჯომის ხეობაში იქ, სადაც მტკვარი ერთბაშად ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთისაკენ იბრუნებს პირს, მდინარეს აღმოსავლეთით მიადგება მაღალი მთა, აქეთგან მოყოლებული „ქართლისაგან მტკუარსა კერძო **ყოფელივე თრიალეთი**, მანგლისის ხევი და სკვრეთი“ (მტნე ქე * 465, გვ. 240) იყო. თვით თრიალეთის სამზღვრად, ვახუშტის სიტყვით, იყო „აღმოსავლით კლდე-კრიდამ გაშოკიდებული მცირე მთა ლაკვისა და მიდგმით ბენდერის მთისა, სამხრით მთა ბენდერი და გამოკიდებული მის მთისა, რომელი მოადგების ქციის მდინარეს კლდების დასავლით, გამომართებით კვირიკეთი-მთისა ვიდრე ქარვასლის ხევის მთამდე, ჩრდილოთ მთა კლდეკრისა და ერჯვენისა ვიდრე თორის მთამდე და ბაკურიანამდე, დასავლით მთა შარვაშეთი და ტბის ყურის გამოჭრილი ხაზი, მთა ბარძიმისა და ფარავნის გამოჭ-

რილი ხაზი ბოლოლის მთამდე“ (გგრ^აფა, 52—53). ამ სამზღვრებში მდებარე მაღალი ქედი დასავლეთით აღმოსავლეთისაკენ გადაჭიმული ცნობილია თრ^ააღეთას მთებ^ად^ა *). თრიალეთის მთების მწვერვალთაგან საქართველოს ისტორიაში განთქმულია „კლდე-კარი“, რომელზედაც იყო აგებული ძნელად მისაღალი ციხე (მტ^ანე ქ^ა * 465, გვ. 240, * 467, გვ. 241; სიგელი 1073 წ. გიორგი II, ს. კაკაბაძის გამ. შიო მღვ. სამი სიგელი, 4 და სხვაგან მრავლგან). ამავე მთების შტო არის მთა, „რომელსა ეწოდების არშაზი“; იგი მიაღდება ცხვირად „ადგილსა მას, სადა შეერთვის არაგვ მტკუარსა,“ (ლეონტი მროველი, ც^ა მფ^ათა * 102—103, გვ. 5).

სამხრეთის სამზღვარზე ქართლს უდარაჯებდნენ „მთანი სომხითისანი“*) (მტ^ანე ქ^ა * 510, გვ. 279); ეს ის მთებია, რომელთაგან ერთი „მთა... მიჰყუების ბერდაოჯის მდინარის თავსა და მთა, რომელი მიჰყუების დასავლით კერძ, რომლისა წყალი გარდმოდის ჩრდილოთ კერძო და მიერთვის მტკუარსა“ (ლეონტი მროველი, ც^ა მფ^ათა * 97, გვ. 2). სომხითის მთებს ეკუთვნოდა ტაშირი და ლორი (ისტ^არ^ანი და აზ^აშნი * 614, გვ. 387—388), ტაშირისა და აბოცის მთები (ლეონტი მროველი, ც^ა მფ^ათა * 129, გვ. 21). საკუთრივ სომხეთის მთებისგან ქართულს წყაროებში მოხსენებულია არარატი და მასისი. ლეონტი მროველის სიტყვით სწორედ „ორთა მათ მთათა შუა კაცმეუვალსა არ^არატსა და მასისსა“ იყო თარგამოსიანთა თავდაპირველი ბინადრობა (ც^ა მფ^ათა * 95—96, გვ. 1).

მთებს გარდა მოიპოვება მცირეოდენი ცნობები ველებსა, ბარსა და ქალებს შესახებ. არა ერთხელ არის მოხსენებული ტფილისის სანახებში მდებარე „ველი ისნისა“ (მტ^ანე ქ^ა * 488, გვ. 261, * 502—503, გვ. 273; ისტ^არ^ანი და აზ^აშნი * 629, გვ. 407), ამას გარდა აღნიშნულია ქართლშივე „დიდმის ველი“ (მტ^ანე ქ^ა * 488, გვ. 261) და „სამშვიდის ბარი“ (ც^ა მს^ა დთ^ასი * 512, გვ. 281), „ველი ნიაღისა“

*) თრიალეთის მთების ვრცელი ტოპოგრაფიული აღწერილობა იხ. ვ. ფილიპოვის მრავალჯერ მოხსენებულს თხზულებაში, გვ. 51—76.

**) სომხეთის მთების ტოპოგრაფიული აღწერილობა იხ. ვ. ფილიპოვის თხზულებაში, გვ. 106—117.

(ისტორნი და აზმნი * 652—653, გვ. 439) ჯავახეთში და „ველი ოვსეთისაჲ“ (ჯუანშერ, ცა ვანტნგ გრგსრსა * 314, გვ. 129) იმეირ კავკასიაში.

ძველს საისტორიო წყაროებში მოხსენებულია აგრედვე შემდეგი ქალანი:

ქართლში ქალები უფრო ხშირია; ნადირით სავსე „ქართლის ჭაღაკთა“ ნადირობა დავით აღმაშენებელსა ჰყვარებია თურმე (ცა მსაღთსი, * 520—521, გვ. 288). მტკვრის პირას იყო „ჭავჭავისა ღელენი“ (ცა მფსაღთსი * 549, გვ. 317); მტკვარს ეკრა „სასირეთის ჭაღაც“. „მატიანე ქართლისაჲ“ მოგვითხრობს, რომ ერისთავთ ერისთავი ლიპარიტი და ბაგრატ IV „შეიბნეს თავსა სასირეთისა ქალისასა“-ო (* 490, გვ. 263). აღნიშნულია აგრედვე „ჭაღა ნადარბაზევისა“-ჲ, რომელიც ლიახვის პირზე იღო ტინისკიდთან; მემატიანე ამბობს მეფე ბაგრატ IV „ღდა ტინისკიდს ქალასა ნადარბაზევისასა“-ო (მტნე ქეჲ, * 506, გვ. 276). დასახელებულია ღბანის ხეობაში მდებარე ქვეშის (ქცჲ ქვეშის) ჭაღაც (მტნე ქეჲ, * 498—499, გვ. 269). დასა სრულ იხსენიება „ჭაღა აგართაჲ“ (ისტორნი და აზმნი, * 667, გვ. 457), რომელი სომხეთში უნდი ყოფილიყო.

§ 2. ზღვები, ტბები და მდინარეები.

საქართველოს დასავლეთით ჰსაზღვრავდა და ეხლაც ჰსაზღვრავს „ზღუა ზანტოსა“ (ლეონტი მროველი, ცა მფთა, * 95—96, გვ. 1; * 97, გვ. 2; ისტორნი და აზმნი, * 633, 412). ამით აიხსნება, რომ საქართველოს იმ ნაწილებს, რომელთა ლებიც ზღვისპირას მდებარეობდნენ, როგორც მაგ. „ეგრისს ეწოდებოდა „ქუეყანა ზღუის ყურისა“ (ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 98, გვ. 3). შავი ზღვის მონაპირე ქვეყნებს უძახდნენ საზოგადოდ „კერძთ ზანტოქსათა“, როგორც მაგ. გიორგი მთაწმიდელი მოგვითხრობს: წარვიდეს კერძოთა პონტოქსათა უდაბნოთა ადგილთა“-ო (ცა იესი და ეფთმსი 21). ლეონტი მროველს მოხსენებული აქვს აგრედვე „ზღუა სჰერისა“, იგი ამბობს „ეწოდა ყოველსა ქუეყანასა ქართლი ხუნანითგან ვიდრე ზღუადმდე სპერისა“-ო (ცა მფთა * 103, გვ. 5), სხვა ამგვარსავე შემთხვევებში იგივე ისტორიკოსი ამ სახელის მკვიდრ პონტოს ზღვასა სწერს; ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ

სპერის ზღვა იგივე პონტოს ზღვაა იმ განსხვავებით, რომ უკანასკნელი ბერძნული სახელი იყო, ხოლო პირველი ამ ზღვის ძველი ქართული სახელია. ეს სახელი იმიტომ დაერქმეოდა შავ ზღვას, რომ მის აღმოსავლეთ-სამხრეთის კიდეებზე სპერი, ანუ ისპირი იღო.

მეთორმეტე საუკუნეში საქართველოს სახელმწიფო სამზღვარს კასპიის ზღვა შეადგენდა, რომელსაც ქართველები ძველს დროს სხვებსავით უწოდებდნენ „ზღუა გურგანისი“-ს (ლეონტი მროველი, ცა მფთა, * 95—95, გვ. 1.; ისტორნი და აზმნი * 633, გვ. 412). ისტორიკოსი ამბობს მაგ., რომ თამარ მეფემ, სახელმწიფო ტახტზე აბძანდა თუ არა, „იპყრა ზღვით პონტოსით ზღუადმდე გურგანისადო“ (ისტორნი და აზმნი * 633, გვ. 412).

ცნობილია, რომ კავკასიაში საზოგადოდ და კერძოდ საქართველოშიც ტბები შედარებით ცოტა მოიპოვება. დიდ ტბად ითვლებოდა მაგალ „ტბაჲ ფარავენაჲ“ (ცა ნინოასი, Опис. II, 748; ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 105, 106 და 129, გვ. 7 და 21), რომელიც ჯავახეთში მდებარეობს; „წარვედ მთათაზედა ჯავახეთისასა... და მივემთხუიე მთათა ზედა ტბასა დიდსა...“, რომელსა ერქუა ფარავენაჲ“ო, მოგვითხრობს წა ნინო შატბერდისეულს ცხოვრებაში (ცა ნინოასი, Опис. II, 748). ბაგრატიონიანთა მემკვიდრე სუმბატის აშოტ კურაპალატზე ამბოს: „მოიწივნეს მთასა ჯავახეთისასა კიდესა დიდისა ტბისა ფარავენისასა“ო (ცა და უწყება 52).

სამცხეში ყოფილა ერთი „ტბაჲ მღრვე“, რომელსაც „ქოდებას სათაკუე“ (ცა სრჳნ ზრზმოსჲ, 18). ეხლანდელ რუკებზე იგი აღნიშნული არ არის. შედარებით მოზრდილია „ბახაჯეთის ტბა“ (მტნე ქჲ, 457, გვ. 233), რომელიც არაგვის დასავლეთით მდებარეობს და რომლის პირასაც შეკრბენ კვდრიკე კახეთის ქორეპისკოპოსი და ლეონ აფხაზთა მეფე ზავისა და მშვიდობიანობის თავობაზე მოსალაპარაკებლად.

დასასრულ თამარ მეფის ისტორიკოსს მოხსენებული აქვს „წელის ტბა“ ანუ „ცელის ტბა“ (ისტორნი და აზმნი * 719 გვ. 527). იყო ამგვარი ტბა, თუ აქ ხელნაწერში შეცდომაა და თავდაპირველად ეწერა „წედის ტბაჲ“?.. ისტორიკოსის სიტყვებითგანა სჩანს, რომ ეს ადგილი მაღლობი და გრილი უნდა ყოფილიყო და საზაფხულო სააგარაკოდ ითვლებოდა; იგი ამბობს: „მეფე თამარ ზამთარს დვინს იყჳს და ზაფხულს კოლას და წელის

ტბას (თუ წედის ტბას), ზოგჯერ გარდავიდის აფხაზეთს“ო (ისტორი და აზრნი * 719, გვ. 527). წედისი არის დაბა-ციხე რაჭაში (ვახუშტი, გგრფა 286) და ეხლაც არსებობს. ამ დაბის აღმოსავლეთ-სამხრეთით არის „წონა, ადგილი გამოხვეული მთებითა და შინაგან ვაკე; აქ არი მცირე ტბა“ (იქვე, 286). რომელიც ნ-ვერსიან რუკაზე ერწოდ იწოდება. ვახუშტს მისი სახელი აღნიშნული არა აქვს. იქნებ წინად იგი „წედის ტბა“-ს სახელით იყო ცნობილი? ამ ტბის აღმოსავლეთ-ჩრდილოეთით გადასავალსაც წედის გადასავალი ეწოდება და ეგების ძველად მთელ ამ მიდამოებს წედისი ერქვა? ეს ადგილი მაღლობია და სააგარაკოდაც კარგი იქნებოდა. მომავალში იმედია მეტი ცნობები აღმოჩნდება და მაშინ უფრო ადვილი იქნება წედის, წელის, თუ ცელის ტბის ნამდვილი მდებარეობის გამორკვევა.

სომხეთის ტბათაგან ქართულს საისტორიო წყაროებში მოხსენებულია მხოლოდ „გელაქუნის ზღუა“ (ისტორი და აზრნი, * 665—666, გვ. 455) ეხლანდელი გოქჩის ტბა.

ლეონტი მროველი თარგამოსიანთა თავდაპირველ სამფლობელოს სამზღვრად ასახელებს „სამხრით ზღუა თქას“ (ქცა ორეთისა)-ს (ცა მფთა, * 95—96, გვ. 1), მაგრამ არც ერთს სხვა ქართველს ისტორიკოსს, ვახუშტსაც-კი, ამ გვარი ზღვა არ აღუნიშნია, არც თანამედროვე ჰიდროგრაფიულს აწერილობაში და არც ნ-ვერსიან რუკაზე იგი აღნიშნული; ამიტომ ჯერ-ჯერობით შეუძლებელია იმის თქმა, თუ რომელს ტბას ჰგულისხმობდა ლეონტი მროველი, როდესაც მან ეს „ზღუა“ მოიხსენია.

თუმცა დასავლეთი საქართველო ბუნებისგან უფრო უხვად არის მდინარე წყლებით დაჯილდოვებული, მაგრამ ცნობები ძველს ქართულს მწერლობაში აღმოსავლეთ საქართველოს მდინარეების შესახებ უფრო მეტი მოიპოვება. ეს გარემოება რასაკვირველია იმით აიხსნება, რომ ჩვენმა ისტორიკოსებმა საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილის მიწა-წყალი კარგად იცინან, დასავლეთის შესახებ-კი მხოლოდ საზოგადო წარმოდგენა აქვთ. თუ მომავალში აღმოჩნდებიან ისეთი წყაროები, რომლებშიაც, გრიგოლ ხანძთელისა და სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებათაებრ, ადგილობრივი და არა საზოგადო საქართველოს ცხოვრება და მიწა-წყალი იქმნება აწერილი, მაშინ ჩვენ შეგვიძლია შევფიქრებინებთ უხვი მასალები დასავლეთ საქართველოს ჰიდროგრაფიისაფვის. ეხლაც-კი ჯერ-ჯერობით იმასთან შედარ-

ბით, რა ცნობებიც ბერძენ და რომაელ გეოგრაფების წყალობით ჩვენ ამ თხზულების პირველს წიგნში შეკრებილი გვაქვს, თუ არა ნაკლები, მეტი არ მოგვეპოვება. მოხსენებულია „რიონა“ (ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 128 და 129, გვ. 20); „ეგრის წყალი“, „ეგრისის წყალი“ (მქცე ქა, Опис. II, 709, ლეონტი მროველი * 128, გვ. 20; ჯუანშერ, ცა ვნტნგ გრგსრსა, * 399, გვ. 185) და „კლასური“ (ჯუანშერი, ცა ვნტნგ გრგსრსა * 399, გვ. 185). სად იყო, ან რა მდინარეა ეს „ეგრისის წყალი“? ლეონტი მროველი ამბობს, რომ ფარნავაზმა მისცა ქუჯის „ქუეყანა ეგრისის წყალსა და რიონს შუა, ზღვითგან მთადმდე, რომელსა შინა არს ეგრისი და სუანეთი“-ო (ცა მფთა * 128, გვ. 20); ხოლო ჯუანშერი სწერს: „საზღუარსა საბერძნეთისა, რომელ მოცემულ არს ეგრის წყალსა და კლასურსა შუა“-ო (ცა ვნტნგ გრგსრსა * 399, გვ. 185).

ლეონტი მროველი ამტკიცებს, რომ ქ. ეგრისს „აწ... ჰქვან ბედიას“-ო (ცა მფთა * 98, გვ. 3). ამიტომ ალბად მას ეგრისის წყალი იქვე ბედის მახლობლად ეგულებოდა. კლისური ეთანასწორება ეხლანდელს მდ. კელასურს, რომელიც სოხუმის სამხრეთით ერთვის შავს ზღვას. მაშინ ეგრისის წყალად უნდა მდ. ოხოჯი ყოფილიყო.

მაგრამ ამასთანავე ეგრის წყალი ეხლანდელს ბათუმის ოლქშიც არის და თანამედროვე 5-ვერსიან რუკაზე „ეგრეს-სუ“-დ იწოდება, რაც თურქულად ეგრის წყალსა ჰნიშნავს. ბათუმის ოლქშივე არის „კლასური“, რომელიც კლისურს უდრის. პროკოპი კესარიელსაც კლისური ლაზიკის სამხრეთს ნაწილში ეგულებოდა (იხ. დესტუნისის თარგ. II, გვ. 230—231, შენ. 19).

მაშ რომელი ორთაგან იყო ეგრისის წყალი? ლეონტი მროველის ცნობაში ეგრისის წყალი უეჭველია ჩრდილოეთით არის ნაგულისხმევი იმიტომ, რომ ამ მდინარესა და რიონს შუა მას ეგრისი და სუანეთი აქვს მოთავსებული. მაგრამ ჯუანშერს კი ეგრის წყალი და კლისური სამხრეთისაკენ აქვს მოხსენებული; ვახტანგ გურგასარის სიტყვებითგან, რომელსაც მემამტიანე ამ ალაგას ალაპარაკებს, ცხადადა სჩანს, რომ ეგრის წყალი და კლისური კლარჯეთში არის (ცა ვნტნგ გრგსრსა * 399, გვ. 185). მართლაც კლარჯეთის ერთს კუთხეს „ეგრი“ ეწოდებოდა (იხ. მოსახლეობა „კლარჯეთის“) ეს ორი მსგავს სახელის შექონე მდინარე ეგონებ გარეგნობითაც მაინც განსხვავდებიან. — ჩრდილოეთისა იწოდებოდა „ეგრისის წყალად“, სამხრეთისა „ეგრის წყალად“.

დასავლეთ საქართველოს უკიდურეს ჩრდილოეთის სამ-
ზღვარზე იყო „მდინარე შვირისა ხაზარეთისა“, რომელიც შავს
ზღვას ერთვის იქ, სადაც „წასწოდების წყერი კავკასიისა“
(ლეონტი მროველი, ცა მფთა, * 98, გვ. 3); ამ მდინარეს
ეხლა ყუბანს ეძახიან.

თუ გავიხსენებთ, რომ უკვე ბერძენ და რომაელ მწერ-
ლებს მოხსენებული აქვთ მდ. ხოფი, რომელიც შავს ზღვას
ერთვის, და რიონის შემდინარეები კვირიკა და ცხენის წყალი
(იხ. წიგნი I, თავი 1), მაშინ ჩვენ გვექმნება სრული ცნობები
დასავლეთ საქართველოს წყლების შესახებ, რომლებიც-
კი მე-XII-ე საუკუნ. დასასრულამდე აღნიშნულნი არიან.

შავს ზღვას რომ აღარ დავუბრუნდეთ, უკეთესია აქვე მო-
ვიხსენიოთ ის მდინარეები, რომელნიც პონტოს ერთვიან, ანუ
მას ეკუთვნიან. სამხრეთ-დასავლეთითგან წამოსული სამხრეთ-
აღმოსავლეთით ერთვის „ჭოროხი“ (სუმბატის ცა და უწყება,
54; ცა მსა დთსი * 531, გვ. 298). „სამიწყალი“ (სამცხე-
საათაბაგ. მლუღელმთავარი, დ. ბაქრაძე, АИГА, 81 და ე.
თაყაიშვილი არხ. მოგზაურ. 76), რომელიც ქოროხის შემდბ-
ნარეს „იმერკვეს“ ერთვის, კლარჯეთშია. ოზიზის მონასტრის
XI ს. სიგელში ნათქვამია: „სამხრით სამწყრისა წყალი ვითა
შავშეთის წყალსა ჩაერთვის“ (სქს სძელნი II, 3). ეხლანდელ
წვერსიან რუკაზე შავშეთის წყალი აღნიშნული არ არის,
მაგრამ რაკი ისეთს შესანიშნავსა და ძველს საბუთშია მოხსე-
ნებული, როგორც არის ზემოაღნიშნული სიგელი, უეჭველია,
ამ გვარი მდინარე უნდა ყოფილიყო. ამასთანავე ვახუშტიც ამ-
ბობს, რომ „შავშეთის წყალი გამოდის ერუშეთსა და შავშეთს
შორის არსიანის მთასა... დის პირველად აღმოსავლეთიდან დასა-
ვლეთად, მერმე მოდრკების და დის აღმოსავლეთს და სამხრეთს
შუადამ ჩრდილოთ-დასავლეთს შორის“ (გგრთა 228). შავშეთის
წყლის სახელი ეხლაც არსებობს, მას ერთვის ქუჩენის ხევი (ნ.
მარტი TP. წ. VII, დლიური, გვ. 10), ხოლო თვით იმერ-
ხევის შემდინარეა (იქვე, გვ. 86).

„სამწყრის წყალი“-ს სახელიც შენახული ყოფილა (იქვე,
93, 111 და 138); იგი იგივე „სამიწყალი“ არის, მხოლოდ
ძველი მეგრული გამოთქმა შერჩენილა ისევე, როგორც იგი
ოზიზის სიგელში ისმის. ხოლო რაკი იმავე მე-XI-ე საუკ. სა-
ბუთში გარკვევით ნათქვამია, რომ „სამწყრის წყალი... შავ-
შეთის წყალსა ჩაერთვის“-ო (სქს სძელნი II, 3), მაშასადამე

წინააღმდეგობის წყალობა იმპერატორის პატარა კეისარი იყო და, რომელიც იმერკეისარის და რომელსაც შენარჩუნებული აქვს ეს სახელი, ანაშენ იმ პატარა ხევიდან ეხლა მოყოლებული მთელი მდ. იმერკეისარი, იმიტომ რომ სამწყარო, ანუ სამიწყალი ერთვის მდინარეს, რომელსაც ეხლანდელს ნ-ვერსიანს რუკებზე იმერკეისარი ეწოდება. ამგვარად ძველად „შავშეთის წყალი“ ანუ იმერკეისარი, რომელიც აგრეთვე ამ წყლის ძველის ძველი მეორე სახელია, კოროხის შემდინარედ ითვლებოდა. შავშეთის წყალს ქვემოთ კოროხს აღმოსავლეთით ერთვიან შემდინარეები კლისური (=კლასური), „მიჭიხანა“-ს (სამცხე-საათაბაგო. მღუდელმთავარნი, დ. ბაქრაძე, АИГА. და ე. თაყაიშვილი 77) წყალი, რომელიც უდრის ეხლანდელს რუკებზე მაჭახლის წყალს, და აჭარის წყალი (Constantini Porphyri. De admin. imperio, cap. 46, ed Bonnæ p. 206).

აღმოსავლეთის საქართველოს „მტკვარი“ (ც. აბო ტფილსა 32; წმ. ცხრათა ყრმათა კოლაელთა TP. V, 55; მქცე ქ. Опис. II, 708; მტ. ნე ქ. * 448, გვ. 225 და სხვაგან ბევრგან) რწყავს; მას ძველ დროსაც ჰქონდა სახელი „მდინარისა... დიდისა“ (ც. აბო ტფილსა 32), „დიდისა... მდინარისა“ (წმ. ცხრათა ყრმათა კოლაელთა, TP V, გვ. 55) და მართლაც ამიერ-კავკასიაში იგი უდიდესი მდინარეა. სათავე მას კოლაში აქვს (იქვე 55).

საქართველოს სამზღვრებში მას მრავალი შემდინარეები ერთვის ორთავ მხრივ. ამ შემდინარეთაგან ძველს ქართულს მწერლობაში მოხსენებულია „წყალი ხინგრისა“ (ისტორი და აზმნი * 652—653, გვ. 438—439), რომელიც „თმოგუსა და ერუშეთს შუა“ ყოფილა „ველსა ნიალისასა“ (იქვე). თუმცა ხინგრის წყალი ეხლანდელ ნ-ვერსიან რუკაზე აღნიშნულ არ არის, მაგრამ ზემომოყვანილი ზედმიწევნითი აღწერა, განსაკუთრებით-კი ის ცნობა, რომ ეს წყალი ნიალის ველზე დიოდა, ცხადად ამტკიცებს, რომ ძველად „წყალი ხინგრისა“ რქმევი იმ პატარა მდინარეს, რომელიც ნ-ვერსიან რუკაზე „არდაგანკა“-დ იწოდება. ხინგრის წყალი მტკვარს ჩრდილოეთ-დასავლეთით ერთვის.

ამაზე ჩრდილოეთით მტკვარს ერთვის შემდინარე „ხაღ-ცხის წყალი“ (სამცხე-საათაბაგოს მღუდელმთავარნი, დ. ბაქრაძე, АИГА, 81); ვახუშტის სიტყვით: „წინის... ხიდს ზეით მომდორდების მტკვარი და მოდრკების სამხრიდამ აღმოსავლეთად,

სად მოდრკების მოერთვის მტკვარს მუნ ახალციხის წყალი; და ახალციხის წყალი ეწოდების კვანჯლამდე ამ წყალსა და მოდის დასავლეთიდან აღმოსავლეთად, ხოლო კვანჯლას ზეით ახალციხის წყალი განიყოფების ოთხ მდინარედ და ეწოდების თვს-თვსნი სახელნიო“ (გგრთუა 208). ამ აღწერილობით-განა სჩანს, რომ წინადა ახალციხის წყლად იწოდებოდა ესხანდელი ფოცხოვის წყაღი.

ქართლში მტკვარს მრავალი შემდინარეები ემატება: გორთან ერთვის „მდინარე... ჯიანხუი“ (ლეონტი მროველი, „ცა მფთა“ * 164, გვ. 40), მერე აღმოსავლეთით „ქსანი“ (მტნე ქა * 442, გვ. 219), შემდეგ „შეერთვს არაგვი მტკუარსა“ (ლეონტი მროველი, „ცა მფთა“ * 103, 106, 125 და 129, გვ. 5, 7, 12 და 21; მქცა ქა, Опис. II, 721; ცა ნინოასი, Опис. II, 789; ჯუანშერ, ცა ვებტნგ გრგსრსა * 397—398, გვ. 183 და სხვაგან მრავალგან). არაგვი იმავ „მთისაგან გამოვალს“, სადაც სათავე აქვს აგრედვე მდინარეს, „რომელი განვლის დარიალანს“. და „ჩავალს ველსა ოვეთისასა“ (ჯუანშერ, ცა ვებტნგ გრგსრსა * 314, გვ. 129). ამ მდინარეს ეხლა თერგი ჰქვიან, მაგრამ ძველად ქართველები მასც არაგვს უწოდებდენ; ლეონტი მროველი ამბობს: „მის ცა მდინარესა არაგვი ჰქვიან, რამეთუ ერთისა მთისაგან გამოვალს თავი ორთავე ქართლისა არაგვისა და ოვეთისა“—**ა** (იქვე). თერგსა და არაგვს მართლაც კავკასიონის ქედში აქვთ სათავე ერთი ერთმანერთის მახლობლად: პირველს თრუსოს ხეობაში, მეორეს ზილხობსა და ბორბალოს მთებს შუა (М. Н. Герсевановъ. Очеркъ гидр. Кавказскаго края. 1886 წ., 37 და 104); ხოლო ვახუშტის სიტყვით—არაგვი „გამოდის მდინარ დვალეთის ქნოლოს კავკასის მთიდან“. (გგრთუა 89). არაგვს, რომელიც თეთრისა, შავის და ფშავეთის არაგვისაგან შესდგება, ბევრი შემდინარეები ერთვის აქეთ-იქითგან, ამათგან ძველს მწერლობაში მოხსენებულია „ხრამი ნარეკუაგისა“ (მტნე ქა * 502—503, გვ. 273). ნარეკუაგის წყალი ჩრდილოეთით მომდინარეობს და არაგვს დასავლეთ-ჩრდილოეთის მხრივ ერთვის „იწროსა დართისასა“ (იქვე).

ქართლშივე სამხრეთით მტკვარს ერთვის პატარა შემდინარე, რომელსაც ძველად რქმევია „სკორეთისა მდინარე“ (ლეონტი მროველი, „ცა მფთა“ * 104 და 129, გვ. 6 და 21), ანუ სკვირეთის მდინარე, ვახუშტის სიტყვით „აწ წოდებულა ვერე“—დ

(გგ^რფა 63); იგი „გამოსდის დიდგორის მთას, მოდის აღმოსავლით, ერთვის მტკვარს დასავლიდამ ტფილისის ჩრდილოთ (sic) კერძ“ (გგ^რფა 63). ეხლაჲ ამ ხევს იგივე სახელი აქვს შენახული.

დასავლეთ-სამხრეთითვე მტკვარს ერთვის შემდინარე „აღგეთი“ (ისტ^რნი და აზ^მნი, 667, გვ. 457) და „მდინარე იგი დიდი“ აღგეთისავით დასავლეთით აღმოსავლეთ-სამხრეთისაკენ მიმავალი, „რომელსა ქცია ეწოდების“ (ც^ა გ^ი მთ^ვ მდ^ლს 287, იხ. აგრედვე ისტ^რნი და აზ^მნი, * 667, გვ. 457). ამ ქციას სათავე უკიდურესს დასავლეთს თრიალეთში აქვს, „გამოსდის შარაშეთის მთასა, გამოვლის ნარიანს, თრიალეთს, ქციის კრამსა და მიერთვის ხუნანს მტკვარსა... თრიალეთს მოდის მდორედ, ხოლო ეძანს დაკრამდების¹⁾ და არს იმიერ და ამიერ კლდე-ქარაფი და მალალი... ეძანს ქვეით და ახალქალაქს ზეით გარდმოდის ქცია მალლის კლდიდამ, ვითარცა ღარიდამ, ძირს აქუს ტბა დიდი“-ო (ვახუშტი, გგ^რფა 53).

ქციას თავის მხრივ მრავალი შემდინარეები ერთვის, რომელთაგან ზოგი მოზრდილია. ამ შემდინარეთაგან მოხსენებულია 1) „ზოგრაკრტი“ (მტ^ნე ქ^დ, * 485, გვ. 258) ანუ როგორც მას მერე ეძახდნენ ზურტაკეტი (ვახუშტი, გგ^რფა 51); 2) „ტონის კევი“ (VII ს. უსახელო გეოგრაფია, პატკანოვის გამოცემა, სომხური დედნის გვ. 17, თარგ. 39), რომელიც ვახუშტის სიტყვით „ირაგის კეობის მდინარე“-ა და „ერთვის ქციას“ (გგ^რფა 56); 3) ქუეშის კევი“ (*ჴიւլխაჴიւ* VII ს. სომხ. გეოგრ. იქვე 17, თ: 39), რომელიც ქციის შემდინარეს მასაჴერს „ერთვის ჩრდილოდამ“ (ვახუშტი, გგ^რფა. 50) და დასასრულ 4) „ქურდვასტის კევი“ (ისტ^რნი და აზ^მნი * 651—652, 667, გვ. 437—438 და 557²⁾), ანუ „მდინარე ბერდაოჯი“, „მდინარე ბერდუჯისა“

1) აქეთგან წარმოსდგა შეცდომით ამ მდინარის რუსული სახელი „ბრამ“.

2) ვგონებ ეს სახელივე უნდა იყვეს დამახინჯებული VII ს. სომხურს უსახელო გეოგრაფიაში, სადაც სწერია „გორგოვათისხ“ *Գորգովա-Քիսխ* (გვ. 17); თავდაპირველად ეწერებოდა *Գորգովաճրქսխ*; ვინც სომხური იცის, მიხვდებ, რომ ამგვარი შეცდომა ასოების მოხაზულობის გამოისობით შეიძლებოდა მომხდარიყო.

(ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 97, 103—104 და 129, გვ. 2, 6 და 20—21); ამავე მდინარეს ვახუშტის სიტყვით „დებედაც“ ეწოდებოდა (გგრთა 40) და სწორედ ამ სახელით არის იგი ეხლა ცნობილი; იგივე ავტორი ამტკიცებს, ძველად ადგილისა ამის არს ქურდვაჭრის „კევი“-ო (გგრთა 40); მტკიცებდა რამ არა სჩანს რაზე ამყარებს იგი თავის აზრს. ლეონტი მროველი ამბობს, რომ „ბერდაოჯის მდინარის თავსა“ მთა „მიჰყუების დასავალით კერძ“ (ცა მფთა * 97, გვ. 2), მაშასადამე თავში ბერდუჯის დინება დასავლეთით აღმოსავლეთისაკენ ჰქონია; შემდეგ ამ მდინარის „წყალი გარდმოდის ჩრდილოთ კერძ და მიერთვის მტკუარსა“ (იქვე). მართლაც სწორედ ასეთი მდინარეობა აქვს დებედას, ანუ ბერდუჯს, რომელიც „გამოსდის მთასა აბოცისასა და დის აღმოსავლით კერძ“¹⁾ და მერმე მოიქცევის და დის ჩრდილოთ ვერძ და მიერთვის ქციის მდინარესა“-ო (გგრთა 40).

ჩრდილოეთით მტკუარს ერთვის დიდი შემდინარე „ალაზანი“ (ლეონტი მროველი, ცა მფთა, * 98, გვ. 2—3 ისტრნი და აზშნი * 610—611, გვ. 382—383). ალაზანი ორი იყო: ერთს ერქვა „მცირე ალაზანი“ (ცა მფთა * 98 გვ. 2—3), რომელსაც აგრედვე „იორი“ (ჯუანშერ, ცა ვხტნგ გრგსრსა * 394—395, გვ. 181; ცა მსა დთსი * 522 და 529, გვ. 289 და 296; ვახუშტ, გგრთა 131) ეწოდებოდა; მეორეს ალბად დიდი ალაზანი ერქმეოდა. ლეონტი მროველის სიტყვით სწორედ „შესაკრებელთა შორის ორთაგან ალაზანთასა“ ყოფილა ამენებული ქ. ხორანთა (ცა მფთა * 98, გვ. 2—3). ორთავე მდინარეს კავკასიის უღელტეხილში აქვს სათავე და ერთი მიმართულება აქვს, წყვილად არიან²⁾.

ჩრდილოეთით დიდს ალაზანს ერთვიან შემდინარე „შტორი“ (მტნე ქ 2) და „კევი ლაზოტისა“ (ჯუანშერ, ცა ვხტნგ გრგსრისა * 394, გვ. 181).

¹⁾ დედანში სწერია „აღმოსავლეთით“ (გვ. 40), მაგრამ ეს უბრალო კალმის შეცდომაა და ისე უნდა შესწორდეს, როგორც ზემოდ არის. რომ თვით ვახუშტმა მშვენივრად იცოდა რა მიმართულებაა ჰქონდა დებედას, ეს ნათლად ამტკიცდება მის რუკით, სადაც დებედა დახატულია დასავლეთით აღმოსავლეთისაკენ მიმდინარე (იხ. ბროსეს გამოც. რუკა № 2).

²⁾ იხ. М. Н. Герсевановъ. Очеркъ гидрографіи Кавказскаго края, გვ. 107.

იორის შემდინარეთაგან მოხსენებულია „უჯარმის კეე“ (ჯუანშერი, ცა ვნტნგ გრგსრა * 394—395, გვ. 181).

შირვანში მტკვარს ერთვის შემდინარე „წყალი შანქარისა“ (ისტრნი და აზმნი * 673—674, გვ. 466) და „წყალი ეკლეცისა“ (იქვე * 672, გვ. 463).

დასასრულ უნდა აღვნიშნო, რომ ჯუანშერი ამბობს „შეერთვს მდინარე ანაკურტისა მტკუარსა“-ო (ცა ვნტნგ გრგსრა * 405, გვ. 189), მაგრამ არც თანამედროვე რუკებში და სპეციალურს გამოკვლევებში, არც ვახუშტის თხზულებაში მტკვარის ამ გვარი შემდინარე მოხსენებული არ არის. ანაკურტი არის მხოლოდ კლარჯეთში, რომელიც ერთვის სამწყარს, რომელიც თავის მხრივ ჩადის შავშეთის წყალში, ანუ იმერკეეში, ჭოროხის შემდინარეში.

ამას გარდა ლეონტი მროველის თხზულებაში მოხსენებულია „მდინარე... რომელსა ჰქვან ნოსტე“ (ცა მფთა * 154, გვ. 35), როგორც ეტყობა ავტორს იგი სამცხეში ეგულება, მაგრამ ამგვარი სახელი ეხლა აღარ არსებობს.

§ 3 მ ო ს ა ხ ლ მ ო ბ ა .

საქართველო შესდგებოდა რამდენისამე „ქუეყანისა“-გან, რომელთაც თავ-თავიანთი სახელები და თავ-თავიანთი სამზღვრები ჰქონდათ: აშოტ დიდი „ეუფლა ქართლს სახლუარაჲ მასთა“-თ, მოგვიტხოვს მაგ. „მატიანე ქა“ (* 441, გვ. 219) ამ ქვეყანათა სახელებიცა და სამზღვრებიც დროთა განმავლობაში პოლიტიკურ ან ეროვნულ ვითარებისდა მიხედვით იცვლებოდენ; ერთს დროს „ეგრისი“ მაგ. მთელს დასავლეთს საქართველოს ერქვა და სამზღვრებიც შესაფერისად იყო გაფართოებული, აგრედვე „ქართლი“ მთელს აღმოსავლეთს საქართველოს, მთელ საქართველოს სახელადაც-კი იწოდებოდა; აქაც ამ სახელის მნიშვნელობის გაფართოება ქართველთა შიდატოკურ-ეროვნული ზრდის შედეგია. მაგრამ არსებობდა მაინც თვითოეულ ქვეყნის მუდმივი, მკვიდრი სამზღვრები, რომელთა შუა იყო ხოლმე იგი შემოფარგლული. საქმე ამ მუდმივ სამზღვრების გამოკვლევაა იმ ისტორიულ ხანისათვის, VIII—XII

ს., რომლის შესწავლაც ჩვენს ეხლანდელს მიზანს შეადგენს. პირდაპირი ცნობები ამ საგანზე არსად მოიპოვება, მაგრამ ამისათვის, ვგონებ გამოსადეგი უნდა იყოს ლეონტი მროველის მიერ აღწერილი ქართველთა სხვა და სხვა ტომთა ვითომც—წინაპართა სამფლობელოები; იქ სადაც მაგ. ქართლოსის, კახოსის, კუხოსის, ეგროსის და სხვათა ხვედრ—ქვეყნების რაოდენობა არის აღწერილი, იქ ჩვენა გვაქვს ჩამოთვლილი ქართლისა, კახეთისა, კუხეთისა და სხვათა სამზღვრები, რა სამზღვრებიც თვითოეულს ამ ქვეყანათაგანს ავტორის დროს (X-XI ს. ქ. შ.) და წინადაც მიკუთვნებული ჰქონია. ამ გვარის ხერხით მე მგონია შეიძლება მკვლევარმა გამოარკვიოს საქართველოს თითქმის ყველა ქვეყნების სამზღვრები.

ლეონტი მროველი მოგვითხრობს, ვითომც შობილმა „მისცა ქართლოსს და უჩინა საზღუარი—აღმოსავალით ჭერკეთი და მდინარე ბერდაოჯისი, დასავალით ზღუა ჰონტოსა, სამხრითა მთა, რომელი მიჭუუების ბერდაოჯის მდინარის თვისა, და მთა, რომელი მიჭუუების დასაფაღათ კერძო, რომლისა წყალი გარდმოდის ჩრდილოეთ კერძო და მიერთვის მტკუასსა; რომელ მიჭუუებას მთა <თა> შორის კლარჯეთს და ტაოსს, ვიდრე ზღუამდის და ჩრდილოეთ საზღუარი—დადო, მთა მცირე, რომელი გამოფლის შტოდ გაგასაისაგან და მოჭკიდავს წუერი დასასრულსა (მთისას), რომელსა ჭქვიან ლისა“-ო (ცა მფთა * 97, გვ. 2). იგივე ავტორი სხვა ალაგას კიდევ შემდეგ ცნობებს გვაძლევს: „ეწოდა ყოველსა ქუეყანასა ქართლი სუნანით. გან ვიდრე ზღუადმდე სხერისა“-ო (იქვე * 103, გვ. 5), ჯუანშერს ქართლის დასავლეთი სამზღვრების ზოგიერთი ადგილები უფრო ნიშანდობლივ აქვს ჩამოთვლილი: მისის სიტყვით ვახტანგ გორგასარს ვითომც „უკუსცა კეისარმან საზღუარი ქართლისა, ცისე თუხარისი და კლარჯეთი ზღუისაგან ვიდრე არსაანთამდის და სეუნა, რომელი მოსდგმენ დადოთა“-ო (ცა ვხტანგ გგრსრსა * 358, გვ. 156—157); ესე იგი თუხარისი და კლარჯეთი ქართლს ჰკუთნებია.

ქართლი რაოდენადმე ნაწილად იყოფებოდა; ერთი ამ ნაწილთაგანი, ლეონტი მროველის აზრით, უფლოსის სამფლობელო ყოფილა; რომელიც, „დარჩა საყოფელთა მამისა მათისა მცხეთოსისა... და ეპყრა ქუეყანა არაგვითგან და ტფილისითგან ვიდრე ტასის კარამდე და თარაგხადმდინ... არაგვითგან და არმაზისგან ვიდრე ტასის კართამდე, უწოდა ამას ქუეყანასა სასელი ზენა სოფლისა, რომელსა აწ ჭქვიან შინა ქართლი“-ო (ცა მფთა *

106, გვ. 7); იგივე სამზღვრები ჰქონია შიდა ქართლს, როდესაც ვითომც ფარნავაზს მეფეს იგი ერთ-ერთ ერისთავისათვის მიუცია განსაგებლად: „მისცა ტფალისითგან და ანაგვითგან ვიდრე ტასის კარამდე და ფარაფინდმდე, რომელ არს შიგა (sic) ქართლი“-ო (იქვე, * 129, გვ. 21) მაშასადამე შიდა ქართლი XI ს. იწყობოდა არაგვითგან და არმაზითგან და ტასის კარამდის მიდიოდა, ამას წინად თურმე „ზენა სოფელი“, რქმევია. „მატიანე ქ-ე“-თგან-კი ისე გამოდის, თითქოს „ზემო ქუეყანა“- ქართლს გარეშე ყოფილიყოს: „გამოიყუანა ლიპარიტ დემეტრე, ძმა ბაგრატიისი, სამეფოთა ბერძენთა მეფისა ლაშქრითა და მიერთნეს სხუანიცა ვინმე დიდებულნი აზნაურნი, მოფლეს ზემო ქუეყანა და ჩამოვიდეს ქართლს, მოადგეს ატენსა“-ო (* 486, გვ. 260).

ზემო მოყვანილ ამონაწერებში ორი-სხვა და სხვა გვარი სამზღვარი არის აღნიშნული: ერთს უფრო ვრცელადა აქვს სამზღვრები შემოფარგლული და იქ ქართლი გადაჭიმულია ჰერეთ-ბერდუჯითგან მოყოლებული, შეიცავს ტაოსა და კლარჯეთს შავ ანუ სპერის ზღვამდის, ჩრდილოეთით ლიხის მთა უდარაჯებს მას, ხოლო სამხრეთით ბერდუჯის სათავე და მთა, საითგანაც ეს წყალი გადმოჰმდინარეობს; ეს მთა დასავლეთისაკენ წარზიდული ერთვის ქართლის დასავლეთ-სამხრეთის სამზღვარს კლარჯეთს და ტაოს. ქართლის სამხრეთ-დასავლეთის უკიდურესს სამზღვრად თურმე ციხე თუხარისი ითვლებოდა. აღმოსავლეთის სამზღვარს ჰერეთი შეადგენდა, ანუ უფრო დაახლოვებით, რომ განისაზღვროს „ქუეყანა არაგვითგან და ტფილისითგან“- თუ ჩვენ ჩავუკვირდებით ამ ფართოდ შემოფარგლულს მიწა-წყალს უეჭველია შევამჩნევთ, რომ იქ საკუთარ ქართლს გარდა ჩართულია ჯავახეთი, სამცხე, შავშეთი, კლარჯეთი და ტაოც; ანუ მთელი ის ქუეყანა, რომელიც მესხეთად იყო ცნობილი.

უეჭველია აქ ჩვენს ისტორიკოსს ქართლი ფართო მნიშვნელობით აქვს ნახმარი, პოლიტიკური მნიშვნელობა აქვს მიკუთვნილი და არა ეთნოგრაფიული ან ოლქობრივი. ლეონტი მროველმა ჩვენ ჩამოგვითვალა ქართლის სამეფოს ანუ იბერიის სამზღვარი, რომელსაც სტრაბონის სიტყვით მესხეთი უძველეს დროითგანვე მოყოლებული ეკუთვნოდა. ამიტომ ქართველი ისტორიკოსი მართალი იყო, როდესაც მან ზემოაღნიშნული სამზღვრები აღგვინიშნა, მაგრამ ჩვენც არ უნდა დაგვავიწყდეს,

რომ ეს ქართლის სამეფოს სახელმწიფო სამზღვრებია, უკახეთოდ-კი.

ლეონტი მროველს ჩამოთვლილი აქვს საკუთრივ ქართლის სამზღვრებიც იქ, სადაც მცხეთოსის სამფლობელო, ანუ როგორც თვით ისტორიკოსი ამბობს „შინა ქართლი“ აქვს აღწერილი. იგი შეიცავდა ქვეყანას „არაგვითგან და ტფილისითგან ვიდრე ტასის კართამდე და ფარაფხანდმდე“; არც ჯაფახეთი მასასადანე და არც სამცხე, არც მესხეთის სხვა ნაწილები აქ, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ჩართული არ არის.

როგორც ზემოდაც აღენიშნეთ სიტყვა „ქართლი“ თანდათან, დროთა განმავლობაში, მართა საკუთარ ქართლს კი აღარ ნიშნავდა, არამედ მას ფართო მნიშვნელობა მიენიჭა: ეს რასაკვირველია საქართველოს პოლიტიკური ზრდის შედეგი იყო. უკვე V-ე საუკუნეში, როგორც ესა სჩანს წა შუშანიკის მარტვილობისაგან, ქართლად იგულისხმებოდა ჰერეთიც; ხოლო ილარიონ ქართველის ცხობრება გვიჩვენებს, რომ ქართლი კახეთისათვისაც შეიძლებოდა საზოგადო სახელი ყოფილიყო; იქ მაგ. ნათქვამია: „აღმოსცენდა ესც (ილარიონ) ქუეყანით ქართლით, საზღვართაგან და კერძოთა კახეთისათა“—ო (ცა ილარსი 71). ზემოდაც მოყვანილი იყო ცნობები, რომლებშიაც ქართლად მთელი მესხეთიც არის ნაგულისხმევი.

ამისთანა შემთხვევებში, როდესაც სიტყვას „ქართლი“ ფართო და საზოგადო მნიშვნელობა ჰქონდა, უმატებდნ ხოლმე „ყოველი“, ან „ერთობილი“ და ამბობდნ ხოლმე „ყოველი ქართლი“, „ერთობილი ქართლი“—ო; მაგ. უკვე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“—ში ნათქვამია, როდესაც წა ნინოს მიცვალების ამბავი შეიტყეს, შეიძრნეს ორნივე ესე ქალაქნი, მცხეთაჲ და უუარმოჲ, ყოველი (ქელიშისეულში—ერთობილი) ქართლი“—ო (Опис. II, 718); გიორგი მერჩულიც მოგვითხრობს, რომ საეკლესიო კრებამ დაადგინა „ამიერიითგან არსენი იყავნ კათალიკოს ქართლისა ყოველისა“—ო (ცა გგლ ხნძთლსჲ, მს); ილარიონის შესახებაც ნათქვამია: „განიტქუა ჰამბავი ღირსისა მამისაჲ ყოველსა მას ქუეყანასა ქართლისასა“—ო (ცა ილარსი 72).

ამ ტერმინის საზოგადო შემკრებელობითი მნიშვნელობა საუცხოვოდ არის გამოთქმული გიორგი მერჩულის თხზულებაში (X ს.). „ქართლად ფრიადი ქუეყანაჲ აღირაცხების, რომელსა შინა ქართულათა ენითა ქაში შეიწირვის და ღოცვაჲ ყოველი აღესრულების“—ო (ცა გგლ ხნძთლსჲ, მთ). მაშასადამე ყველგან;

სადაც ქართული ენა სუფევდა წირვა-ლოცვის დროს, ქართლი იყო და უკვე მაშინ ამ გვარ ქართლად დიდი, „ფრიადი ქუეყანა“ აღირაცხებოდა. ამისთანა შემთხვევებში ქართლად იკულისხმებოდა მიწა-წყალი „უფლისა ქართუელთა ნათესავისა“ (რუის - ურბნისის ძეგლის წერაჲ, ქრები II, 58).

მეთერთმეტე საუკუნეში მწერლობაში ამ ცნებისათვის შესატყვისი სიტყვა შემოვიდა და ყოველი ქართლის მაგიერ ამბოდნენ და სწერდენ „საქართუელთა“ (ძეგლის წერაჲ, ქრები II, 58); რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება მაგ. ამბობს: ანდრია მოციქულმა შემოიტანა „ქადაგებაჲ სახარებისაჲ უფულსა ქუეყანასა საქართუელთასა“-ო (ქრები II, 58).

ქართლის იმ ნაწილს, რომელიც ტფილისის სამხრეთით მდებარეობდა, თავისი განსაკუთრებული სახელი ჰქონდა. ამ ქვეყანას თავისი საკუთარი სამზღვრები ჰქონდა შემოფარგლული და ეწოდებოდა „გარდბანი“. ლეონტი მროველი ამბობს: გარდბოსს მისცა ხუნანი და უჩინა სამზღუარა აღმოსავალით—მდინარე ბერდუჯისი, დასავალით—ქადაქი გაჩიანი და სამხრით—მთა შირველ ესენებული (ე. ი. სადაც ქართლის სამხრეთის სამზღვარია აღნიშნული) და ჩრდილოთ მტკუარი“-ო (ცა მფთა * 103—104, გვ. 6): იგივე ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ თარნაუზმა „ერთი გაგზავნა ხუნანის ევად და მისცა ბერდუჯის მდინარითგან ვიდრე ტფაღისადმდე და გაჩიანთამდის, რომელ არს გარდბანი“-ო (იქვე * 129, გვ. 20—21) ორსვე შემთხვევაში ერთი და იგივე სამზღვრებია დასახელებული; „გარდბანის“ ანუ ხუნანის საერისთავო ჩრდილოეთით იმზღვრებოდა მტკვრითა და ტფილისით, სამხრეთით სომხითის მთებით, აღმოსავლეთით მტკვრითა და ბერდუჯით, ხოლო დასავლეთით ქალაქ გაჩიანით. ამ უკანასკნელს გარდა სხვა ყველა სამზღვრების მდებარეობა ცხადია. არ ვიცი მხოლოდ, სად იყო გაჩიანი? იმავე ლეონტი მროველის სიტყვით გაჩიანი ვითომც ახალი სახელი უნდა ყოფილიყო, მხოლოდ წინად, „მაშინ ერქუა სანადირა ქადაქი“-ო (ცა მფთა * 104, გვ. 6) დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვებითგანა სჩანს მაინც, რომ გაჩიანი მტკვრის პირასა ყოფილა; იგი მოგვითხრობს: „ჩამოარიან თურქთა სომხითი... ჩამოდვიან გაჩიანთა შირსა მტკუარისასა“-ო (ცა მფთა ღთსი * 529, გვ. 296); მაგრამ თუ გაჩიანი მართლაც ამ ქვეყნის დასავლეთი სამზღვარი იყო, როგორც ნათქვამი აქვს ლეონტი მროველს, მაშინ მტკვარზე

შეიძლება იგი მხოლოდ ხაშურსა და ტასის კარს შუა ყოფილიყო სადმე. მაგრამ ამას ცოტა არ იყოს ეწინააღმდეგება დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობა, რომლის სიტყვებითვანაც ისე გამოდის, რომ გაჩიანი აღმოსავლით მდებარეობს, სადღაც სომხითსა, ბარდაესა და ივრის პირს შუა. ერთი სიტყვით ჯერ-ჯერობით ჩვენ ისეთი ცნობები არ მოგვეპოვება, რომ დანამდვილებით გამოგვეჩვენოს, თუ სად მდებარეობდა ქ. გაჩიანი. ყურადღების ღირსია, რომ გაჩიანის მდებარეობა, როგორც ეტყობა არც ვახუშტსა სკოდნია (გგრ^ათა 65).

„გარდაბანი“, ანუ „გარდაბანი“ ქალაქსაც ეწოდებოდა. აშოტ კურაპალატის შესახებ მაგ. მემათიანე მოგვითხრობს, რომ არაბთა ლაშქრობით დევნილი ივლიტოდა „გარდაბანს ეკლესიასა შინა“-ო (მტ^ნე ქ^ე * 442, გვ. 220); ხოლო როდესაც ბულა ბარდავში დაბანაკებული იყო საზამთროდ, „შეიპყრა ხუცისა ვინმე ძე, რომელი გამთავრებული იყო და შემუსრა გარდაბანი“-ო (იქვე * 444, გვ. 222). ჯერ-ჯერობით არც ამ ქალაქის მდებარეობის გამოჩვენება შეიძლება; ვახუშტიც სდუმს და ამ ქალაქს არც-კი იხსენიებს.

გარდაბანის ანუ გაჩიანის ქვეყანას ეკუთვნოდა სამშვილდეს საერისთავო, რომელიც შეიცავდა სანახებს „სკორეთის მდინარითგან ვიდრე მთადმდე, რომელ არს ტაშირი და აბოცა“ (ლეონტი მროველი, ც^ა მფ^{თა} * 129, გვ. 21): ვახუშტის სიტყვით აბოცი (სომხები აშოცს უწოდებდნენ) აწ ყაიყულად წოდებული არისო (გგრ^ათა 48), მაშასადამე ეხლანდელი ყაიყული ყაზანჩის მიდამოებში ყოფილა.

ძველს ქართულსა და სომხურს მწერლობაში ამ ქვეყნის სხვა ნაწილების სახელებიც არის შენახული, მაგ.: „თრიალეთი“ (მტ^ნე ქ^ე * 465, გვ. 240; 1073 წ. სიგელი გ^ი II, ს. კაკაბაძის შიომღვ. სამი საბუთი, 4; და სხვაგან მრავალგან), „მანგლისის კევი“ (მტ^ნე ქ^ე * 405, გვ. 240; 1073 წ. სიგელი გ^ი II, იქვე 4; სომხ. უსახ. გეოგრაფია 16 და 28), „ქციის კევი“ (იხ. ზემოთ, მდინარეები), „ზორაკერტის კევი“ (იხ. ზემოთ მდინარეები), „ტონის კევი“ (იქვე), „ქუეშის კევი“ (იქვე), „ბოღნისის კევი“ (სომხ. უსახ. გეოგრაფია ვენეტიკის გამოცემა 28) და „ქურდვაჭრის კევი“ (იხ. მდინარეები).

ქართლის დედა ქალაქად თავდაპირველად მცხეთა იყო; იგი ითვლებოდა „დიდად ქალაქად“ და სატახტო ქალაქად,

„იყო საჯდომედი დიდთა მკუეითა“ (ც^ა ნინოესი, Опис. II, 750).

მცხეთა მოზღუდვილი იყო „ქვთ-კირით“ (ლეონტი მროველი, ც^ა მფ^{თა} * 111, გვ. 10) და სამი კარები ჰქონდა, ერთს მათგანს ერქვა არაგვის კარი (ჯუანშერი, ც^ა ვხ^ტნგ გრგ^სრსა * 296, გვ. 118), მეორეს „ჩრდილოს კართა ქალაქასათა“ რქმევია „მუხნარისა“ (ლეონტი მროველი (16^წ, გვ. 40—41). ქალაქის კარებებთან არჩილ მეფის აშენებული კომკები მდგარა „მცხეთის კართა ზედა არაგვისთა... იუუნეს გოშანი მტკიცენი საბრძოლველი, რომელნი მასვე (არჩილ მეფეს) აღეშენა“-ო (ჯუანშერი, ც^ა ვხ^ტნგ გრგ^სრსა * 296, გვ. 118).

მაგრამ ამასთანავე მცხეთა ქართლის სააღებ-მიცემო ცენტრი იყო; ადამიანს შეხედებოდა „ენი... ურტხუნი... (ურბნისის) ქალაქით წარმადიანი დიდად ქალაქად მცსკოად... ვაჭრობად“ (ც^ა ნინოესი, იქვე II, 750).

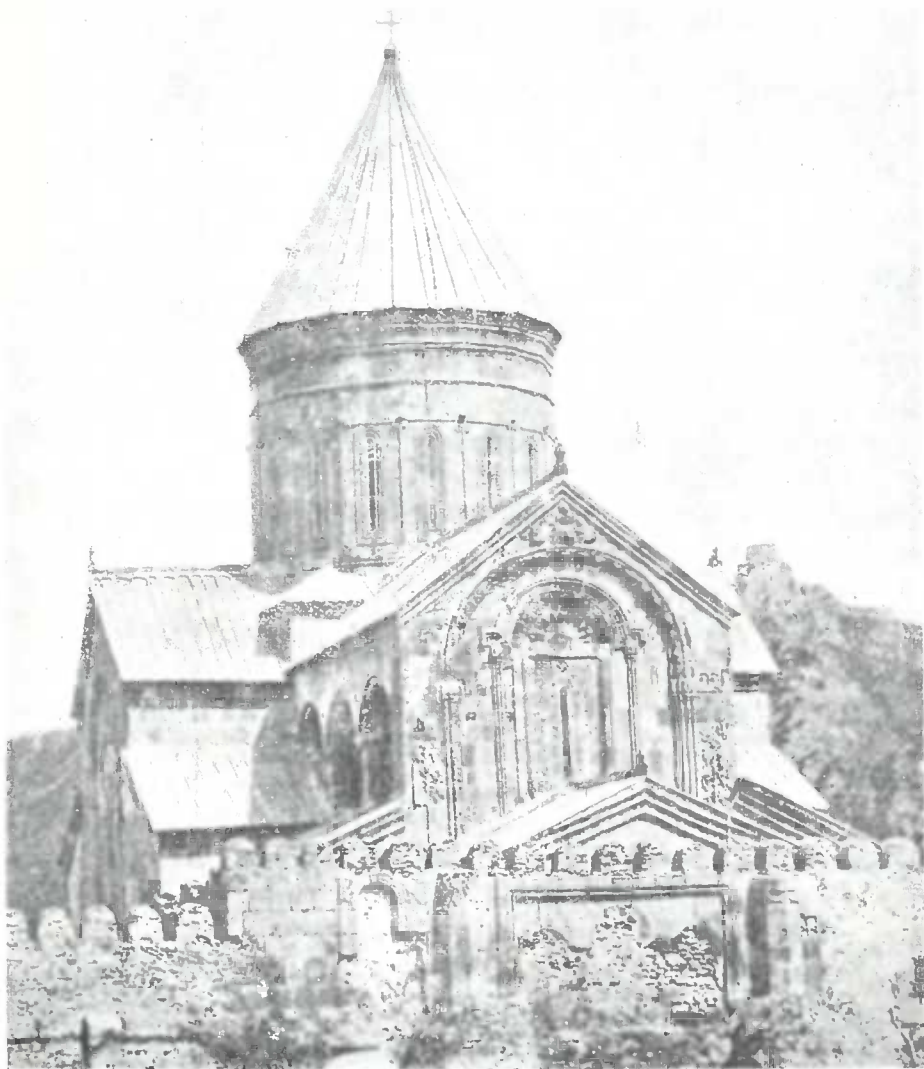
მცხეთაში არსებობდა ხიდი „მოგუთა კიდ“-ად წოდებული, „მაგიწიებით ქალაქად მცხეთად წიალით მოგუთას კიდსა ზედა“ (ც^ა ნინოესი, იქვე II, 750).

მცხეთის ერთ-ერთ გარეთუბანს „მთაგართა სანათლო“ (ც^ა ნინოესი, იქვე II, 786) ერქვა.

„ადგილსა მას, სადა შეერთვს არაგვი მტკუარსა... მთასა მასზე, რომელსა ეწოდების არმაზი“ იდგა „სამაგრე“ (ლეონტი მროველი, ც^ა მფ^{თა} * 102 ლ 103, გვ. 5), არმაზის ციხედ წოდებული. გარშემოვლებული ჰქონდა „ქვითკირის ზღუდე ციხესა არმაზსა“, იქითგან მოყოლებული წარმოზღუდული იყო „ცხვირი არმაზისი ვადრე მტკურადმდე“ (იქვე * 111, გვ. 10).

მცხეთის შემდგომ ჯერ აღმოსავლეთის, ხოლო შემდეგ სრულიად საქართველოს დედაქალაქად ტფილისი გახდა; იგი იყო ამიერთგან „სახლად სამეფოდ“ (ჯუანშერი, ც^ა ვხ^ტნგ გრგ^სრსა * 401, გვ. 186), „სამეფო“, ანუ სამეფო ქალაქად.

თვით ქალაქის დაარსების შესახებ ქართულ საისტორიო წყაროებში გარკვეული და ერთგვარი ცნობა არ მოიპოვება: ლეონტი მროველი ამბობს „აღაშენა ერისთავმან სპარსთამან ტფილისი კართა შორის ციხედ მცხეთისა“-ო (ც^ა მფ^{თა} * 290, გვ. 114); ჯუანშერის სიტყვით-კი ტფილისის აგება ვახტანგ გურგასარს დაუწყვია, მაგრამ რაკი დამთავრება არ დასცლია, მისმა მემკვიდრემ შვილმა დაჩიმ „განასრულა ზღუდენი

მცხეთის დიდებული სიონი „სვეტი ცხოველი“ დასავლეთის მხრით არის გადაღებული, წინ მოსჩანს გალავანი და შუაში XI ს. კამაროსან-სვეტებიანი გარეთი კარიბჭის ნაშთი.

ტფილისისანი, ვითა ებრძანა ვახტანგს, იგი შექმნა სახლად სამეფოდ“ (ცა ვხტნგ გრგსრა * 401, გვ. 186).

მეექვსე საუკუნითგან მოყოლებული მაინცა-და-მაინც ტფილისია დედაქალაქად. ხოლო დავით აღმაშენებელმა რომ 1121 წ. ტფილისი აიღო და სატახტო ქალაქად „სამეფო ქალაქად“ აქცია, მას შემდგომ იგი რასაკვირველია გახდა აგრედვე საქართველოს მეფეთა „საჯდომი“ (ისტრნი და აზმნი, * 621, გვ. 395). არამ მწერლების სიტყვით ვიცით, რომ ტფილისი VIII—X ს. დარუბანდზე პატარა ყოფილა. ქალაქს გარშემო ორი ზღუდე ჰქონია. ერთი აღბად თავდაპირველი, მეორე შემდეგ აშენებული, როდესაც ქალაქი გაიზრდებოდა. მტკვარი ორად ჰყოფდა ქალაქს; წყლის ორსავე ნაპირას იყვნენ დამკვიდრებულნი მცხოვრებნი. როდესაც მაგ. ლიპარტი და ბაგრატ „მოადგეს ტფილისსა მტკვარსა იმერით, ზემოთ და ქუემოთ, აფხაზთა მეფისა ლაშქარნი და წყლის ამიერიო, ჭისრით კერძო მოადგინნა ლაშქარნი კახნი და ჰერნი“ (მტნე ქა * 484, გვ. 258). აქეთ „ვეღსა ისნისას“ მღებარეობდა წინანდებურად საქალაქო სასაფლაო „სანახებსა სავადებეღასას“ (ისტნი და აზმნი, * 629, გვ. 407). ისანს და ტფილისს უკვე VIII ს. ორი ხიდი აერთებდა, იქვე სადაც ეხლაც ავლაბრის ხიდებია და ამ ხიდებზე აღმართული ყოფილა ჯვარი. „ისნის ხიდი“ შემდეგ საუკუნოებშიც არსებობდა (მშ დფსი ქცა * 261).

აღ-ისტაპრის სიტყვით ტფილისს თითქოს სამი კარი უნდა ჰქონოდა, მაგრამ ტაბარი ამბობს, რომ ტფილისში ხუთი კარი იყო. მას ჩამოთვლილი აქვს ამ ხუთისავე კარის სახელები: ერთს ერქვა „მოედნის კარი“, მეორეს „კარის კარი“, მესამეს „პატარა კარი“, მეოთხეს „აბატის ანუციხის კარი“ და მეხუთეს „სოლდებილის კარი“ (Tabari 1919, III Series, III, გვ. 311) სომეხთა ისტორიკოსი თომა არწრუნი იხსენიებს ტფილისში კარს, რომელიც მიქცეულია სამშვილდიის ციხისაკენ (წ. *Արժրունի* 174). ისანში მტკვრის პირას ხილთან, კლდეზე უკვე VIII ს. „სადიჯგო“, საპრობილე იდგა. იქვე მახლობლად მაშინ და შემდეგაც თურმე სასაფლაო „სავადებეღა“ ყოფილა (იხ. ჩემი „სქს ეკონომიური ისტრა“ 20—21).

ტფილისის კარებებთან კოშკები მდგარა „კოშნი კართანი“; მატინე ქართლისაჲს მოხსენებული აქვს „ორნივე კოშნი წყაღუიხისანი და თაბრისანი“ (* 488, გვ. 261). ისანსაც, როგორც

სჩანს, თავისი ზღუდე ჰქონია, როდესაც მაგ. ბაგრატ IV ტფილისის მოადგა „ისნელთა ჩაადეს კიდი და არა მისნეს ისანი“ (იქვე * 488, გვ. 261). ქალაქში იყო „უბანნი და ფალოცნი“ (ისტორნი და აზმნი, * 707, გვ. 511).

თამარ მეფის ისტორიკოსს შენახული აქვს ერთი მეტად საყურადღებო ცნობა საქალაქო ცხოვრების და დაცვის წესების შესახებ. თუმცა ეს ცნობა ტფილისის-კი არ შეეხება, არამედ ქ. ანისს, მაგრამ იგიც ამ დროს საქართველოს ეკუთვნოდა და შექვევლია ტფილისშიც იმგვარივე წესი იქნებოდა. ამ აღწერილობითგანა სჩანს, რომ ქალაქის ციხისა და გალავანის კარები ღამით მუდამ იკეტებოდა და მხოლოდ გათენებისას, როდესაც მცველნი შენიშნავდნენ, რომ „ცისკარი მოეახლა და ჰკრეს ძელსა“, ესე იგი ეკლესიებში დარეკესო, მხოლოდ მაშინ აღებდნენ ხოლმე ქალაქის კარებებს („განახუნეს კარნი“) და მომსვლელ-წამსვლელს უშვებდნენ; მაგრამ დილა-ადრიან ჩვეულებრივ, „უმრავლესი ერი იყო ეკლესიათა შინა, ვითარ შეჰგავს ქრისტიანეთა სჯულსა“-ო (ისტორნი და აზმნი, * 707, გვ. 510—511).

ტფილისის მიდამოებში, „სწახებეს ტფილისსა“, დასავლეთისკენ XII ს. იყო „დიდოჲბე“ და სწორედ „სწახს დიდოჲბისსა“ გადაიხადეს დიდებულად თამარ მეფის ქორწილი (ისტორნი და აზმნი, * 647, გვ. 432), ტფილისის მიდამოებში იქმნებოდა „უმედეული“ (მტნე ქა * 488, გვ. 261); როდესაც ბაგრატ IV ტფილისის მცხოვრებლებმა მოიწვიეს და მორჩილება გამოუცხადეს „ყოველი ერი ქუეითი დაკაზმული უმედეულსა დახვდა“ (იქვე), ცხენოსნები-კი უფრო შორს გასულან და „მოეგებნეს ქალაქის ბერნი, დარბაზის ყმანი ცხენოსანნი დიდმის ველსა“ (იქვე); თვით სოფელს მაშინ ჰრქმევია „დიდუაში“ (ცა მსა დთსი * 522, გვ. 289).

ტფილისის ჩრდილოეთითვე იყო „ჭავჭავა“; დიდ თურქობის დროს 1095—7 წ., თურქები „ზამთრისავე თანა მიწვენისა... ჩამოდვიან ჰავქალას და დილუამს“ო, მოგვითხრობს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი (ცა მფსა დთსი * 522, გვ. 289), ტფილისის მახლობლად და სამხრეთით მდებარეობდა „ტაბაკმედა“ (ისტორნი და აზმნი, * 677, გვ. 470), სადაც თამარ მეფის სადგომი იყო. მცხეთის ჩრდილოეთით იყო „მონხარა“ „მუნხარა“ (ცა ნინოჲსი, Опис. II, 772 და ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 165, გვ. 40—41). „სა-

ნახები მოხნარისა“ სანადირო ადგილი ყოფილა და შეიცავდა „მთათა... თროთისათა“ (ცა ნინოასი, იქვე II, 772). ამ მთის მდებარეობა გამორკვეული აქვს ვახუშტს, რომელიც ამბობს „ქსანს იქით ასტყდების მთა თხოთისა... ამ მთის მობმით მთა იწლევისა წარვალს გორამდე“ (გგრაფა 91). იწლევის მთა ხუთვერსიან რუკაზეც არის აღნიშნული და ქსნის დასავლეთით იმავე რუკაზე მოხსენებულია ტაქატის ქედი; აქვე უნდა იყოს, როგორც ეტყობა, მთა თხოთისა.

ამავე მიდამოებში იყო ადგილი „საფურცლე“ (ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 165, გვ. 41). მცხეთის მახლობლად-ვე სახელდობრ ჩრდილოეთით უნდა დებულიყო „ქინძარი და ღართი“ იმიტომ, რომ მუხნარის სანახებში ნადირობითგან დაბრუნებულს „მიეგებოდეს ქინძარს და ღართს“-ო (ცა ნინოასი, Опис. II, 774). ღართის კვალი უნდა შენახული იყოს ეხლნდელს ღართის კარში, რომელიც არაგვზე მდებარეობს. მართლაც მცხეთის ჩრდილოეთით, იქვე შორი-ახლოს იქმნებოდა ალბად ქინძარიც.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს აღმოსავლეთ საქართველოს უძველეს ქალაქებად მიაჩნია „მდინარესა ზედა მტკუარსა მისუევეთ ოთხ ქალაქად... სარკინე ქაღაქი, კასპი ურბნისი და ოძრაკი“ (Опис. II 708) „ქალაქსა კასპისასა“ ისტორიკოსი ჯუანშერიც იხსენიებს (ცა ვხტანგ გრგსრა * 301, გვ. 121); კასპი და ურბნისი ეხლაც, თუმცა სოფლად, მაინც არსებობენ და კვლავინდებურად მტკვრის პირას არიან. სარკინეს მდებარეობა დანამდვილებით არც ვახუშტსა სცოდნია; როგორც ზემო მოყვანილ ამონაწერითგან სჩანს სარკინე მტკვრის პირას უნდა იდოს.

ლეონტი მროველის სიტყვით „მცხეთის დასავლეთ კერძო, კლდეთა შორის მოკუეეთიჲი ღრმა... ეწოდა მას ადგილსა სარკინე“ (ცა მფთა * 125, გვ. 12).

ქართლში „სანახებსა ქართლისასა“ იყო ქალაქი ურბნისი (ცა ნინოასი, Опис. II, 750) და ქ. ურბნისში ყოფილა ებრაელთა ახალშენი და „ბაგინი ჰურიათა“ (ცა ნინოასი, იქვე II, 750).

ძველის ძველად მიაჩნია მემატიანეს აგრედვე „უფლის ცახს“ (მქცჲ ქჲ, Опис II, 708), რომელიც მაშინ ჯერ ქალაქად არა ყოფილა, არამედ ციხედ (იქვე).

როგორც ქართულს X—XI ს. წყაროებითგან სჩანს უფ-

ლისციხემ განსაკუთრებული მნიშვნელობა IX საუკუნეში მოიპოვა, როდესაც ქართლის დედაქალაქი ტფილისი არაბთა ხელში იყო და უფლისციხე იქცა ქართველთათვის უმთავრეს ქალაქად. ამ დროითგან მოყოლებული უფლისციხეს, სანამ დასაველეთისა და აღმოსავლეთის გაერთიანება არ მოხდა, მნიშვნელობა არ დაუკარგავს. ამიტომაც არის, რომ IX - X ს. მოპირდაპირენი უფლისციხის გამო ასე ხშირად ეცილებოდნენ ხოლმე ერთიერთმანეთს; ვინც უფლის ციხეს ჩაიგდებდა, იმის ხელში იყო ქართლიც, მაგ.: „სომეხთა მეფე სუმბატ ტიფერაკალი... სპითა დიდითა... მოადგა უფლისციხეს... და წარადგეს ცახე კერკითა, ხოლო... იმხანეს სუმბატ და კონსტანტინე და უკუსცა უფლისციხე და ქართლი“ (მტნე ქე * 448, გვ. 225 - 226, შეად. აგრედვე * 443, გვ. 220 - 221). უფლისციხე მაშინაც სწორედ მტკვრის პირამდე ყოფილა ჩამოსული ისე, რომ ვისაც უფლისციხითგან გამოსვლა ჰსურდა, ის მტკვარს გამოღმა უნდა გამომგზავრებულიყო; როდესაც მაგ. გიორგი აფხაზთა მეფის განდგომილმა შვილმა კონსტანტინემ უფლისციხეში მომწყვდეულმა იქითგან გაქცევა მოიწადინა, „გამოვიდა ღამე მტკვარსა ტიფითა“ (მტნე ქე * 454, გვ. 230).

უფლისციხე XI ს. ქართლის დიდმნიშვნელოვან სიმაგრედ ითვლებოდა და ქართლის ერისთავს ეპყრა: ბაგრატ IV „შეიპყრნა შვილნი ლიპარიტისნი და აღიღო უფლის ციხე“ მათგან (მტნე ქე * 492, გვ. 264).

უფლისციხე ხომ, ვითარცა კლდეში გამოკვეთილი ქალაქი, ბუნებრივს სიმაგრეს წარმოადგენდა, ამას გარდა მას მზღუდეც ჰქონდა მოვლებული. მაგრამ როდესაც აბულ კასიმ ძე აბულსაჯისი „შემოვიდა ქართლად და მოაოხრა ქართლი... ვიდრე იგი შემოვიდოდა მოარდუიფნეს ზღუდენი უფლისციხისანი, რომელ არა დაიპყრონ (მტნე ქე * 449 გვ. 227). შემდეგ ქართველებს დაქცეული სიმაგრე ისევ აღუდგენიათ (იქვე * 453, გვ. 230).

ქართლშივე უნდა ყოფილიყო „ჯაჭუი“ (ჯუანშერი, ცა ვბტნგი გრგსრსა * 365, გვ. 161). „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ძველ დაბათა შორის მოხსენებულ აქვს: ზანაფი (Опис. II, 708), რომელიც მტკვრის პირას არის ტაშის კარის სამხრეთ-დასავლეთით; ხაჭტაგისი, რომელიც „სარკინესა დასავლით კერძო“ (იქვე) იყო და სერგო (იქვე). ხერკის მდებარეობა შემატინეს

წინარეხი. ეგრედწოდებულ მაღალოანთ ეკლსიის დასავლეთის კედლის ზევიითი ნაწილი ჩუქურთმიან საცეგრეთი და კოზმბილითა.

იმ ზღაპრულ მოთხრობისაგან შეიძლება გამოიჩვენოს, რომელ-
შიაც მას ნათქვამი აქვს, ვითომც ჰონნი მოვიდენ ქართლში,
ითხოვეს დასასახლებლად „ქუეყანაჲ ხარკითა და დასხდეს იგი-
ნი ზანავს და ეპყრათ იგი, რომელ ხარკითა აქუნდა ჰრქვან
მეს ხერკ“ (მქცჲ ქჲ, იქვე II, 708); მაშასადამე ხერკი უნდა
ზანავს შალ აბლად ყოფილიყო.

სწორედ ქართლისა და სამცხის სამზღვარზე „კერძოთა
ქართლისათა... ზოგად სამცხისა და ქართლისა არეთა“ (ცჲ
გგლ ხნძთლსაჲ, ლვ) იმყოფებოდა „ნეძუ“ (იქვე, ლვ; ცჲ
გნი მთწმდლჲ, 320) „დიდებული ლავრა“ და მონასტერი
„კვრიკე წმიდაჲ“ (ცჲ გგლ ხნძთლსაჲ, ლვ).

ზედ ქართლის სამზღვარზე იყო „ტასის კარი“, რომელიც
ტაშის კარის სახელით ეხლაც არსებობს მტკვრის პირას, ლო-
შის მთის ძირას.

ტფილისის სამხრეთით მდებარეობდა „მუხათგუერდი“, რომელიც
იქნებ კოდას მახლობლად მდებარე ხუთვერსიან რუ-
კის „მუხათი“-ს უდრიდეს; ვახუშტს მუხათგუერდის მდებარეობა
სხვაგანა აქვს ნაჩვენები, დილომსა და მსკეთის ხილს შუა
ნაქულობაქვეის ზევით (გგრფა. 76).

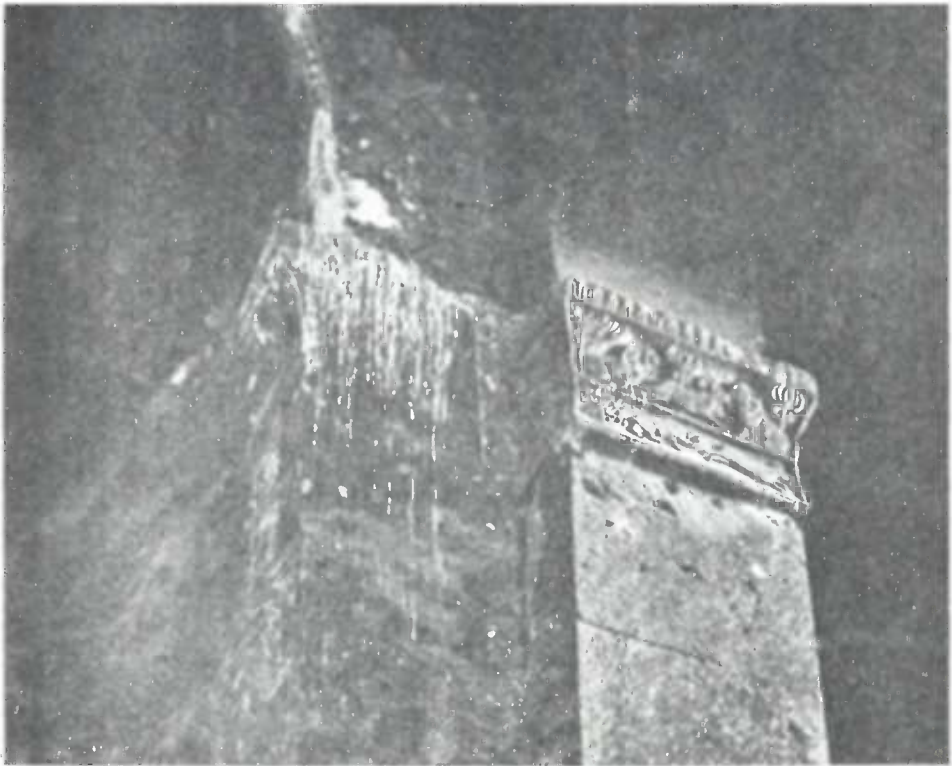
„მატიანე ქჲ მოგვითხრობს: „ლიპარიტ ლიპარიტის ძე-
მან და ივანე აბასას ძემან ქართლისა ერისთავმან მუხათგუერდს
გამოიტყუეს ტფილელი ამირა ჯაფარ და დიდი ხანი დაატყუ-
ვეს პატიმრობასა შინა და წარუღეს ბირთვისი“-ო (* 484, გვ.
258). ბირთვისის მდებარეობაზე ვახუშტი ამბობს „იწყებს
აღგეთი აღმოსავლეთით დინებასა და ტბისის უკან, ჩრდილოთ
კერძ, არს ციხე ბირთვისი“-ო (გგრფა 60—61). ამიტომ სა-
ფიქრებელია რომ მუხათგუერდი და ბირთვისი ერთიერთმანერ-
თის მახლობლად უნდა ყოფილიყვნენ, და მუხათგუერდი ყო-
ფილიყო იქ, სადაც იგი ეხლა არის რუკაზე აღნიშნული; მუ-
ხათგუერდი და ბირთვისი მართლაც ახლო არიან ურთიერთზე
და უკანასკნელი თითქმის პირველის გასწვრივ მდებარეობს.
ბირთვისის მახლობლადვე იყო „ცახენი ორბეთი და
ფარცხისი“ (მტწე ქჲ * 485, გვ. 259 და * 505, გვ. 274—5).
ფარცხისი ეხლაც არსებობს და ზრბითისა და აღგეთის წყლებს
შესართავთან არის აღნიშნული ხუთვერსიან რუკაზე.
ორბეთის შესახებ ვახუშტს ნათქვამი აქვს „ზრბითის კევზედ
მაღალს კლდეზედ არს ეკლესია ორბეთი, ხოლო სად ერთვის
აღგეთს კევი ესე, მუნ არს ციხე ფარცხისი, ფარი ბირთვისის

„ციხისა, აწ შემუსვრილი“-ო (გგრ^აფა 61). ამ ცნობისდა მიხედვით ორბეთი ალბად იქ უნდა იყოს, სადაც ხუთვერსიან რუკაზე აწერია ეკლესიის ნანგრევით.

მტკვრის სამკრეთით თრიალეთსა და მანგლისის კვეს იყვნენ, და ბევრი მათგანი ეხლაც არის, შემდეგ სოფლები და ქალაქები: კარსანი (ც^ა ნინოაღის Опис. II); ცხედიდი (1073 წ. სიგ. გ^ი II, ს. კაკაბაძე, შიო მღ. სამი სიგ. 4; მღ^აქ^ა კ^ას 1020 წ. სიგ. ქ^აბი II, 34), ნახასი (იქვე), წანარეხი და შუარეხი (იქვე) ადღეთი (ილღეთი? იქვე); შედარი და ძუელა ღრღუელეთი (იქვე), რომელნიც ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნული არ არიან, თუ რომ ღრღუელეთი თანამედროვე ზღრღუელეთს არ უდრის, მაგრამ ეს სოფელი მტკვარის ჩრდილოეთით მდებარეობს; ცხირეთი, ცხევერი და კავაზელა, გუგუდესი (იქვე); ქლიერი ციხე „თრიალეთს“ კლდეკარი (მტ^ანე ქ^ა * 480, 494, გვ. 254, 266; სუმბატის ც^ა და უწ^აბა 76), ეს ციხე ერისთავთ ერისთავის ლიპარტის აშენებულია; მემატთანე მოგვიტხრობს: „შეიპყრნა ლიპარტი ქუეყანანი თრიალეთისანი, ადაგო ციხე კლდეკართა“-ო (მტ^ანე ქ^ა * 446, გვ. 224); თრიალეთშივე იყო ადგილი, „რომელსა ეწოდების შეინგარნი“; იქ მიიღვა ვიორგი მეფე (სუმბატ ც^ა და უწ^აბა 75); მეორე ქართველი მემატთანე ამბობს, რომ ამ ადგილს „ეწოდების შეინგარნი გინა იწოდის“-ო (მტ^ანე ქ^ა * 479 გვ. 253); თრიალეთსვე ყოფილა კარუშეთი (მტ^ანე ქ^ა * 467. გვ. 241); „კლდეკართა ქუეშე ბარცუის ჯუარი და ბჭითა“ (1073 წ. სიგ. გ^ი II, ს. კაკაბაძე შიო მღ. სამი სიგ. 4) მდებარეობდა. არა სჩანს, სად იყო ს „მოუგონელნი“, „ფურკადისი“ (იქვე) და „ეკარნთა“ (მტ^ანე ქ^ა * 510, გვ. 279).

ალღეთის პირას არის ქ. მანგლისი (მქ^აც^ა ქ^ა, Опис. II 714) საეპისკოპოსო საყდარი, განთქმული თავის დიდებულის ტაძრით. ქციის ჩრდილოეთ ნაპირზეა აღშენებული განთქმული და ძლიერი ციხე-ქალაქი სამშვილდე (მტ^ანე ქ^ა * 485, 498, 499, 509—510 გვ. 258, 269, 270 და 278—279; ლეონტი მროველი, ც^ა მფ^ათა * 103, გვ. 5—6; ც^ა მსა დთ^ასი * 512 და 529, გვ. 281 და 295; მრავალგან სხვაგანაც).

სამშვილდის ჩრდილოეთით ალღეთზე იყო ფარცხისი (მტ^ანე ქ^ა 505, გვ. 275; ც^ა მსა დთ^ასი * 512, გვ. 281) და იმავე მდინარეზე აღმოსავლეთ-სამხრეთით მდებარე შარხბდა (მტ^ანე ქ^ა * 507, გვ. 276). სამშვილდის სამხრეთ-დასავლეთით მდღე-

ბოლნისის სიონის სვეტის კოზმიდი.

ბარეობდა დმანისი (მტ^ნე ქ^ა * 505, გვ. 275), რომლის აღმოსავლეთით იყო განთქმული საეპისკოპოსო საყდარი ბაღ-ნისი და თავის ჩუქურთმიან სამკაულით შესანიშნავი წულრუ-დაშენი. ამის სამხრეთით არის ოფრეთი (მტ^ნე ქ^ა * 498—499, გვ. 270); სულ სამხრეთით იყო, ქართლისა და სომხეთის საზღვარზე „ციხე ღორისა“ (ისტრ^{ნი} და აზ^{მნი} * 614, გვ. 387—388), რომელიც იყო „სათავადო და სამთავრო სომხეთსა შინა“ (იქვე * 601, გვ. 409) და ჩვეულებრივ საქართველოს სამეფოს ამირსპასალარს ეძლეოდა ხოლმე საკელოდ.

მტკვარის სამხრეთით მდებარეობდნენ და უმეტესი მათგანი ეხლაც არსებობს: ჩოჩეთი (მლქ^ზკ კ^ზს 1020 წ. სიგ., ქ^ბი II, 33), ერთწმიდა თავის დიდებულის ტაძრით განთქმული, სასირეთი (მტ^ნე ქ^ა * 490, გვ. 263), ხოფლე (მტ^ნე ქ^ა * 490, გვ. 263), ქუჯაკუფნი (მტ^ნე ქ^ა * 461, გვ. 236—237), ფიცესა (1073 წ. სიგ. გ^ი II, ს. კაკაბაძის შიო მღ. სამი სიგ. 4), საფრბისი მშვენიერის პატარა 1162 წ. აგებულის ეკლესიით; მონასტერი იკვი მშვენიერის პატარა ეკლესიით ირსენი კ^ზის წარწერით და საუცხოვო ჩუქურთმებით შემკული; დიდებული სიონის გეგმაზე აშენებული მონასტერი რკონი, და ატენი (მტ^ნე ქ^ა * 455 და 486, გვ. 231 და 260) რომელიც გაშენებულია ტანის ხეობაში: შესანიშნავია თავის დიდებულის სიონით, რომელიც უკვე 853 წ. წინაღ ჯვარის გეგმაზე იყო გადაკეთებული; XI ს. ბაგრატ მეფის (IV) ბრძანებით იქ ქალაქი იყო აშენებული (იხ. ჩემი Къ вопросу о времени построения груз. храма въ Атенѣ Христ. Востокъ т. I р. 11, III). ატენის ციხე ერთ დროს კლდეკართა ერისთავს რატსა სკერია (მტ^ნე ქ^ა * 465, გვ. 240), მაგრამ არა სჩანს, ჩვეულებრივ ასე იყო ხოლმე, თუ ატენი საზოგადოდ ქართლის ერისთავს ემორჩილებოდა?

მტკვრის სამხრეთით ტანასა და მტკვარს შუა იყო და ეხლაც არის შენახული სოფლები: „ცუქიათა“ (მლქ^ზკ კ^ზს 1020 წ. სიგ. ქ^ბი II, 33), „ფინცუისი“ (მლქ^ზკ კ^ზს სიგ. 1020 წ. ქ^ბი II, 33).

ძამის ციხე (მტ^ნე ქ^ა * 458, გვ. 234) რასაკვირველია ძამის ხეობაში უნდა ყოფილიყო; ვახუშტის სიტყვით მერე მჭარეთის ციხედ იწოდებოდა (გგ^რფა 82); კოტმაზი

(1073 წ. სიგ. გ^ი II, ს. კაკაბაძის შიომღ. სამი სიგ. 4); წრომი განთქმული თავის დიდებულის ტაძრით (МАК IV); წყაშოეთი, სადაც დღემდის შენახულია ბაგრატ III დროის 1002 წ. აშენებული ეკლესია (Brosset Voyage, VI), 100; ალბად ამავე ადგილებშივე იქმნებოდა „ქართლს მონასტერი ჰაღაფრა“ (მლქზკ კ^სს 1020 წ. სიგ., ქ^კბი II, 33), აგრედვე ს. შინდებისა, მაგრამ მათი მდებარეობა ვერ გამოვარკვევ.

მტკვრის ჩრდილოეთით, ქსანის დასავლეთით დიდ ღიახვამდე მდებარეობდნენ: თეძი (მლქზკ კ^სს 1020 წ. სიგ., ქ^კბი II, 34); სანთაფისი საეპისკოპოსო საყდარი იყო, მისი XI ს. განთქმული ტაძარი (Brosset, Voyage VI), ეხლაც მშვენივრად არის შენახული; კოდისწყარო (ც^ა ნინოესი, Опис. II), ზეგანთა სოფელი (მლქზკ კ^სს 1020 წიგ., ქ^კბი II, 33), რუკაზე აღნიშნულია ზეგარდა, მაგრამ ეს იქნება სხვა იყო; აშუკაინი XI ს. ეკლესიით და წარწერით (Brosset, Voyage VI, 125), სვენეთი (1073 წ. გ^ი II, ს. კაკაბაძის შიომღვ. სამი სიგ. 4), რეკი (მტ^ნე ქ^ა * 443, გვ. 220), ნაჭაჭმაგევი (ც^ა მ^სა დ^თსი * 520—521, გვ. 288 (ისტ^რნი და აზ^შნი * 610 და 651—52, გვ. 390 და 437), საუცხოვო სანადირო ადგილად ითვლებოდა დავით აღმაშენებლის დროს, „რომელი აღსაესე იყო ირემთა და ეშუთა მიერ“ (ც^ა მ^სა დ^თსი * 520—521, გვ. 288); ვახუშტის სიტყვით ნაჭარმაგევი აწ კარაღეთად არის წოდებული (გგ^რფა 109); კარბი (მტ^ნე ქ^ა * 501, გვ. 272); ჩართუღი (იქვე), რომელიც ეხლა, როგორც ეტყობა, „შერთულად“ იწოდება; კუბათი (მლქზკ კ^სს 1020 წ. სიგ. ქ^კბი II, 33), რომელიც ეხლა კულბითად იწოდება; ვახუშტის სიტყვით მერის კვეის აღმოსავლეთით, ორბოძლის მთის კალთაზე არის გაშენებული (გგ^რფა 110); ს. კულბითი პატარა ღიახვზე დევს (MOTT I, 36); და გარბი (ისტ^რნი და აზ^შნი * 651—652, გვ. 437); არა სჩანს მხოლოდ ამ დროს გორი ქალაქი იყო, თუ უბრალო სოფელი?

მტკვრის ჩრდილოეთით, დიდ ღიახვის დასავლეთით იყო ტინისკიდი, ნაღარბაზევი (მტ^ნე ქ^ა (506, გვ. 276); ნიქოზი, სადაც არის საყდარი წმიდისა რაჟდენის სახელობაზე (ისტ^რნი და აზ^შნი * 636, გვ. 417); მოღრასი (მტ^ნე ქ^ა * 464—465, გვ. 240); თადვა, სადაც დღას დავით აღმაშენებლის დის თამარის მიერ აგებული დიდებული ტაძარი (იხ. XIII ს. უსა-

წრომის დიდებულ ტაძრის სოფლის-ქვით მოკენკილი მაცხოვრის სურათი საკურთხეველის კონქში. (სურათითგან მცირედი და არის შერჩენილი) ქართულ ხელოვნების ნიმუში.

ხელო ქართ. ისტორიკ.); შინდარი (მლქჰკ კზს 1020 წ. სიგ. ქვბი II, 33); წადუღი (ცა მსა დთსი * 520—521, გვ. 288); დავით აღმაშენებელი რომ სამეფო ტახტზე ავიდა, იყო „სადგომი სამეფო წაღულის თავსა“ (იქვე).

ვერც „კუერცობა“-ს მდებარეობის გამორკვევა შეუძელით ჯერჯერობით. ცხადია მხოლოდ, რომ იგი ქართლში უნდა ყოფილიყო. ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ როდესაც ბუღამ ტფილისი დასწვა, „თევდოსი მეფე აფხაზთა გამოვიდა წინააღმდეგობად მისსა, დადგა კუერცობასა“ (მტნე ქე * 443—444, გვ. 221). ვერც ს. „ოტათლანია“-ს (მლქჰკ კზს 1020 წ. სიგ. ქვბი II, 34) მდებარეობას მივაგენ; 5-ვერსიან რუკაზე არ არის, არც ვახუშტსა აქვს.

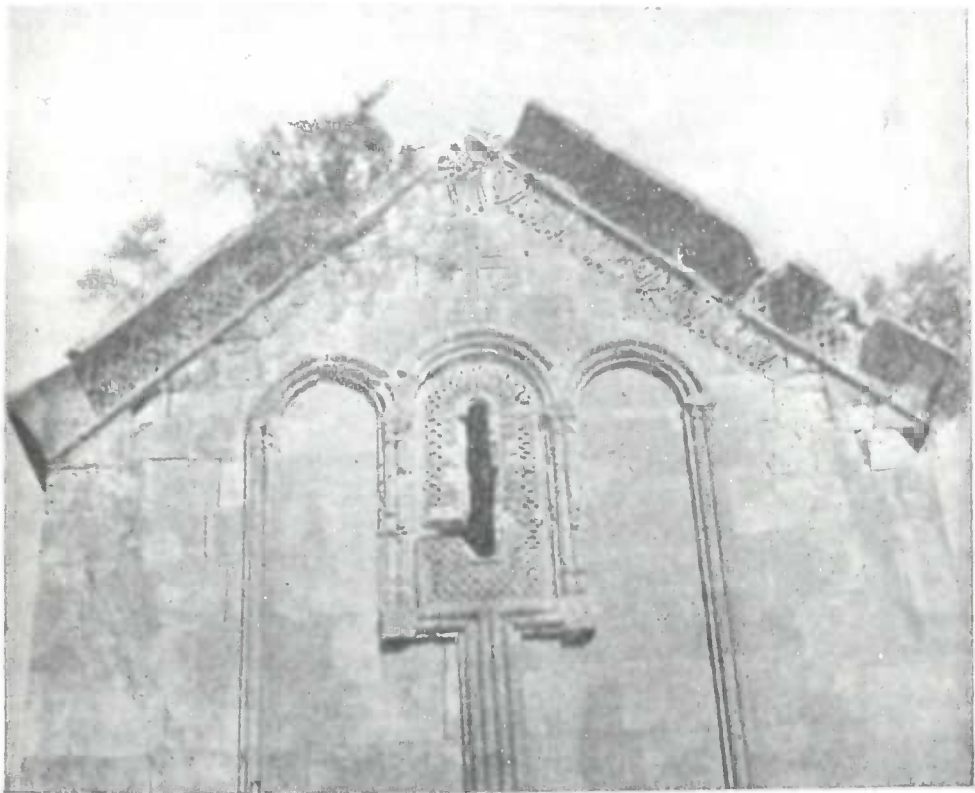
აი ყველა ის ქართლის სოფლები და ქალაქები, რომელიც მოხსენებული არიან ძველს ქართულს მწერლობაში.

„კახეთი“ (მქცე ქე. Опис. II, 717; მტნე ქე * 442, გვ. 219; ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 104 და 129, გვ. 6 და 20; სხვაგანაც მრავალგან) ქართლს აღმოსავლეთით ეკრა. ამ ქვეყნის სახელსაც სხვა და სხვა მნიშვნელობა ჰქონდა, ხან ფართოდ, ხან კედევ ვიწროდ შემოჰფარგლული, ხან საკუთრივ კახეთის აღმნიშვნელი, ხან კახეთის სამეფოსი. ამ ქვეყნის სამზღვრების გამორკვევა შეიძლება ლეონტი მროველის თხზულებისდა მიხედვით, მაგრამ დედანი გადამწერთაგან დამახინჯებული უნდა იყოს და ამის გამო სამზღვრები არეულია.

ლეონტი მროველს ქართლოსის მოსამზღვრედ ჰეროსი, ანუ ჰერეთის გამოსახულობა, მიაჩნია; ესე იგი ქართლს ჰერეთი ჰსაზღვრავსო. მისის სიტყვით ჰერეთი ყოფილა „ქვეყანა მტკუარისა ჩრდილოთ, მცარიას აღაზნისა თავითგან ვიდრე ტყე-ტბამდინ, რომელსა აწ ჰქვან გოლგოლა“-ო (ცა მფთა * 98, გვ. 2—3). ჩვენ უკვე ვიცით, რომ მცირე აღაზანად იორი იწოდებოდა. მაშასადამე ამ მდინარის სათავითგან მოყოლებული გულგულამდე, ხოლო იქითგან მტკვრამდინ, ყველაფერი რაც მტკვარს ჩრდილოთ რჩებოდა, ჰერეთი ყოფილა. ქცა უსწო-

რებს შმ დ'ფსა ქც'ის ზელთნაწერს ამ ადგილს და ამბობს „მცირისა ალაზნისა შესართავითგან ვიდრე ტყე-ტბამდეო“ (ზ. ჭიჭინაძის გამ. გვ. 17) და ესე უფრო სწორე უნდა იყოს; მაშინ მაინც სამზღვრების გაგება შეიძლება, იმიტომ რომ თვით შმ დ'ფს ქცა-შიც სწერია, რომ „ჰეროსმა ალაშენა პირველად ქალაქი შესაკრებელთა შორის ორთავე ალაზანთასა და უწოდა სახელი თვისი ჰერეთი... აწ მას ადგილსა ჰქვიან ხორანთაო“ (* 98, გვ. 3). ხოლო თუ დედანი შეუსწორებელი დავტოვებთ, ისე როგორც ეხლა შმ დ'ფს ქცა—შია, მაშინ ეს წინადადება გაუგებარი იქმნებოდა, რადგან შესაკრებელი ორთავე ალაზანთა ჰერეთის სამზღვარს გარეთ დარჩებოდა. მაშასადამე ჰერეთად იწოდებოდა „ქუეყანა მტკუარსა ჩრდილოთ“ მდებარე, „მცირისა ალაზნისა“ ანუ იორის შესართავითგან მოყოლებული გულგულამდე.

კახეთ-კახეთის სამზღვრებიც, რომელიც ლეონტი მროველის თხზულებაში მოიპოვება, შმ დ'ფს ქცა-ში არეულია. იქ ნათქვამია: „კახსს მისცა ბოსტან ქალაქი, რომელსა აწ ჰქვან რუსთავი, მისცა ეგვიპტის ვიდრე თავადმდე მთისა კახეთისასა და მტკუარს შუა, ხოლო კახსს მისცა კავკასიასა და კახეთის მთას შორის აწგვიტგან ვიდრე ტყე-ტბამდე, რომელ არს საზღუარი ჰერეთისა“-ო (ც'ა მფ'თა * 104, გვ. 4). აქ საკუთარი სახელებიცა და საგეოგრაფიოც დამახინჯებულია და არაფრის გაგება არ შეიძლება. ქცა ზოგან სამართლიანად ასწორებს და სწერს: „კუხსს მისცა ბოსტან ქალაქი, რომელსა აწ ჰქვიან რუსთავი, მისცა აწგვიტგან ვიდრე ჰერეთამდე, თავადმდე მთისა კახეთისასა და მტკუარს შუა; ხოლო კახსს მისცა კავკასიასა და კახეთის მთასა შორის, აწგვიტგან ვიდრე ტყე-ტბამდე, რომელ არს საზღუარი ჰერეთისა“-ო (ზ. ჭიჭინაძის გამ. 22). აქაც შეცდომებია შერჩენილი, ზოგან კიდევ დედანი სწორედ ვერ არის გასწორებული. თვით ლეონტი მროველს უეჭველია ასე ექმნებოდა დაწერილი: „კუხსს მისცა ბოსტან ქალაქი, რომელსა აწ ჰქვან რუსთავი, მისცა აწგვიტგან ვიდრე თავადმდე მთისა კახეთისასა, <ალაზნისა> და მტკუარს შუა; ხოლო კახსს მისცა კავკასიასა და კახეთის მთას შორის, მცირისა ალაზნისა შესართავითგან ვიდრე ტყე-ტბამდე, რომელ არს სამზღუარი ჰერეთისა“-ო. არც ამ შესწორების შემდგომ არის უნაკლოლო ლეონტი მროველის თხზულების ზემო მოყვანილი ნაწყვეტი, მაგრამ ჩვენი შესწორება უსა-

წინარეხი. ეგრედწოდებული მალაანთ ეკლესია, სამხრეთის
მხრით გადაღებული, საუცხოვო ჩუქურთმებით შემკული.

ფუძვლო არ არის; ცხადია, მაგ. რომ პირველ შემთხვევაში ავტორს კუხოსის სამფლობელოზე უნდა ელაპარაკნა, მეორეში — კახოსისაზე; რომ „ვერითგან“-ის მაგიერ დედანში ეწერებოდა „არაგვითგან“, როგორც ქცა-ც ასწორებს, ისედაც ცხადია და დასაბუთება არა სჭირია; რომ „და მტკუარსა შუა“-ს წინ რაღაც აკლია, ამას ნათლად ამტკიცებს კავშირი „და“ და თანდებული „შუა“, იმიტომ რომ უიმიოდ არასჩანს, რისა და „მტკუარსა შუა“-ა; რაკი აზრისდა გვარად ყველაზე უფრო ბუნებრივი იყო, ჩვენ „ალაზნისა“ ჩავუმატეთ.

კახოსის სამფლობელოს განსაზღვრა რომ შევასწორეთ და „არაგვითგან ვიდრე ტყე-ტბადმდე“-ს მაგიერ დაესწერეთ „მცი-რისა ალაზნისა შესართავითგან ვიდრე ტყე-ტბადმდე“, ეს-კი აუცილებლად იყო საჭირო იმიტომ, რომ ამ განსაზღვრას მისდევს განმარტება „რომელ არს საზღუარი ჰერეთისა“-ო; ხოლო ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ჰერეთის სამზღვარი მცირე ალაზანი და ტყე-ტბა იყო და არა არაგვი და ტყე-ტბა.

როგორც ეტყობა ამ საკითხის გამოსარკვევად იმაზე მეტი მასალები, რაც ეხლა ჩვენ მოგვეპოვება, არც ვახუშტსა ჰქონია, მისი განმარტება მთლად ლეონტი მროველის ცნობებზეა დამყარებული.

სამსავე ტერმინს „კახეთი“, „გახეთი“, ანუ „კუხეთი“ და „ჭერეთი“ სხვა-და-სხვა დროს სხვა-და-სხვა მნიშვნელობა ჰქონდა იმისდა მიხედვით, თუ საითგან იყო კახეთის იმ დროინდელი ქორეპისკოპოსის ანუ მთავრის გვარეულობა; ზოგჯერ ჰერეთი თითქმის მთელ კახეთს ეწოდებოდა, ხშირად კახეთი ჰერეთსაც შეიცავდა; ბაგრატ III რომ კახეთში შევიდა მაგ., „დადო ქუეყანა ჭერეთისა“-ო (მტნე ქე 468, გვ. 242—243)). ამიტომაც არის რომ საქართველოს ამ სამ კუთხის სამზღვრები ერთი-ერთმანეთში ირევა; მაგ.: წა ნინოს ცხორებაში დაბა ბოდი, ანუ ბოდინი შატბერდისეულ ხელნაწერისდა მიხედვით იყო „კახეთისა ქუეყანასა“, ქელიშისეულისდა მიხედვით-კი „ქუეყანასა გახეთისსა“ (Опис. II, 790); ამ გვარადვე „მქცე ქე“ ს აღნიშნული აქვს, რომ „ნეკრესი კახეთისა“ (Опис. II, 720) ქალაქი იყო; ლეონტი მროველიც ადასტურებს: „კახეთს ქაღაქს ნელქარისასა, რომელ არს ნეკრესი“-ო (ცა მფთა * 136 და 142, გვ. 24 და 28), თუმცა იმისივე სიტყვით კახოსის სამფლობელო მხოლოდ ტყე-ტბამდე, ანუ გულგულამდე იყო; ნეკრესი-კი ამაზე კარგა მოზორებით იღო,

ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით. ყურადღების ღირსია, რომ მელქი-
ზედეკ კათალიკოსის სიტყვით ჰერეთში ითვლებოდა თურმე,
„**ფაგოდეხა და ერეთსავე კატეხისა ეკლესია... კაჰი... და ზირი**“
(ქეზი II, 33).

ვეფინის ციხეც ჰერეთში ითვლებოდა; როგორც ჩვენი.
მემატიანე მოგვითხრობს „უკმო კვრიკე ქორეპისკოპოზმან კონ-
სტანტინე აფხაზთა მეფესა, ჩაიღეს ჰერეთად და მოადგეს ციხესა
ვეფინისასა“-ო (მტნე ქე * 450—451, გვ. 228). მეორეს
მხრივ, დასავლეთით, ისე გამოდის, რომ ბოქორმაც ჰერეთსა.
ჰკუთნებია: ბაგრატ III „წარიღო ბოქორმაცა, დაიპყრა სრუ-
ლიად ჰერეთი და კახეთი“-ო (იქვე * 469, გვ. 243), თუმცა
ყველა ეს აღგილები ლეონტი მროველის მიერ ჰერეთისათვის
აღნიშნულის სამზღვრების აღმოსავლეთით მდებარეობენ. რამ-
დენად არეულია კახეთ-კუხეთ-ჰერეთის მნიშვნელობა საუცხო-
ვოდ იმითაც შეიძლება დამტკიცდეს, რომ ვეფინის ციხე და-
ვით აღმაშენებელის ისტორიკოსს კახეთში ეგულება (ცა მსა-
დთსი * 517, გვ. 285).

საგულისხმოა აგრეთვე, რომ თუმცა კახეთ-კუხეთის და-
სავლეთის სამზღვრად არაგვი ითვლებოდა, მაგრამ, როგორც
სჩანს, არაგვის დასავლეთითაც კასპსა და არაგვს შუა მდებარე.
ქვეყანაც თურმე კახეთად იწოდებოდა. „მტნე ქე“ მაგ.
მოგვითხრობს, რომ ლეონ აფხაზთა მეფემ „იწყო მტერობად
კახეთისა... გაილაშქრა... ჩადგა არაგვის პირსა, ასწევდა მუხ-
ხარა, სერკა და ბაზაღეთი“-ო (* 458, გვ. 234).

არაგვის ხეობასა და საზოგადოდ კახეთის ჩრდილოეთ ნა-
წილის თვითოეულს კუხეთს თავისი საკუთარი სახელი ჰქონდა.
სულ სამხრეთით ივრის დასავლეთით მდებარეობდა „ერწუ“-
ანუ „ერწო“ (მქცე ქე Опис. II, 716; მტნე ქე * 504—
505, გვ. 274).

ამის ჩრდილოეთ-დასავლეთით იყო „წაბენი“ (მქცე ქე,
Опис. II, 716); ერწოს ზემოდ იორზე იყო „თახეთი“
(მქცე ქე, Опис. II, 716), რომელიც მაშინ ვგონებ მთელ
სანახების სახელი იყო და არა ქალაქისა. თიანეთს ჩრდილოეთ-
დასავლეთით არაგვზე მდებარეობდა „ჭართაღეთი“ (მქცე ქე,
Опис. II, 716; მტნე ქე * 444, გვ. 221—222; ისტრნი
და აზშნი * 721, გვ. 528).

ხოლო ქართალეთს დასავლეთით უდგებოდა „ჭხაგატი“
(მტნე ქე * 444, გვ. 221—222; სომხური უსახელო გეო-

გრაფია, პატკანოვის გამ. 16, ვენეტიკის გამ. 26; ისტორნი და აზმნი * 721, გვ. 528).

უხაეატის ჩრდილოეთით იყო, „ცხრაზმა“ (ისტორნი და აზმნი * 720, გვ. 528), რომელიც მდებარეობს ქსანის შემდინარეს ცხრაზმულაზე.

მერე არაგვზეა „გუდამაყარი“ (სომხური უსახ. გეოგრაფია, პატკან. გამ. 16, ვენეტიკისა 26). ამის ჩრდილოეთით არაგვზევე მდებარეობდა „კადა“ (ისტორნი და აზმნი * 720, გვ. 528). ხოლო სულ ჩრდილოეთით, თერგის კეობის დასაწყისში იყო „კევი“ (ისტორნი და აზმნი * 720, გვ. 528).

გუდამაყრის ხეობის აღმოსავლეთით ფხოველთა მთებზე იყო მოთენილი „ფხოეთი“ (ისტორნი და აზმნი * 720, გვ. 528), რომელსაც აღმოსავლეთით „დიდოეთი“ (იქვე), ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით „თოქეთი“ (მქცა ქე, Опис. П, 716) ჰსაზღვრავდა.

„მთიულეთი“ გუდამაყრის ხეობის დასავლეთ-ჩრდილოეთით მდებარეობდა არაგვისა და ქსანს შუა. ქართულს ძველს მწერლობაში ამ კუთხის მკვიდრთ „მთიულნი“ ეწოდებოდათ (მტნე ქე * 442 და 444), რომელიც განსხვავდება მეორე ამის მსგავს სახელისაგან „მთეულნი“. ამ სიტყვას „მთეულნი“ (ცე ნინოაჰი, Опис. П, 716, 792 793; ისტორნი და აზმნი * 719 — 720, გვ. 527) საზოგადო შემკრებელობითი მნიშვნელობა ჰქონდა, მთიელებს ეწოდებოდა; თამარ მეფის ისტორიკოსი მაგ. მოგვითხრობს, რომ „მოუწოდა მეფემან ათაბაგსა [და/ფოფელთა მთეულთა: დვალთა, ცხრაზმელთა, მოკეკეთა. კადელთა, ცხავატელთა, ჭართალთა, ერწოთ/ია/ნელთა, მისცა ივანე ათაბაგსა და წარაელინა მათ (ფხოველთა და დიდოთა) ზედა“-ო (ისტორნი და აზმნი * 719 720, გვ. 527); იგივე მემატინე ამბობს: „იწყეს მთეულთა განდგომად: კაცთა ფხოველთა და დიდოთა“-ო (იქვე * 719—720, გვ. 527).

მაშასადამე აქ მთეულებად არაგვის და თერგის ხეობის და კახეთის ჩრდილოეთის ნაწილში მცხოვრები თითქმის ყველა ტომები არიან ნაგულისხმევი. შემდეგში ამ ორს სხვა-და-სხვა მნიშვნელოვანს ტერმინს ერთიერთმანეთში რევედნენ და მერმინდელ გადაწეროთ ძველს თხზულებებშიც ამგვარი აღვილები დაუმახინჯებიან და შესწორება სჭირია; მაგ. ჯუანშერი ამბობს „მეფემან დაჩი დაჰპატიჟა მთეულთა კახეთისათა (მმ დფს ქეა-ში „მთიულთა“-ა) რათა აღიარონ ქრისტე, ხოლო მათ არა

ინებეს და გადგეს ყოველნი ნოჰპატელნი“-ო (ცა ვბტნგ გრგსრისა * 401, გვ. 186); ნოჰპატო ეხლანდელს საინგილოში ყოფილა (ვახუშტი, გვრთა 150 და შენ. 274) და მთიულეთზე ძალიან დამორებულია, მაშასადამე აქ ისტორიკოსს ჰსურდა ეთქვა კახეთის მთიელნიო და უეჭველია დაწერილი ექმნებოდა „მთეულთა კახეთისათა“-ო. „მთეულნი“ რასაკვირველია საქართველოს სხვა კუთხეებშიც იყვნენ, მაგრამ განთქმულნი არაგვის ხეობისა და საზოგადოდ კახეთისანი არიან.

მთეულნი იყვნენ „ფხოენი“ (მქცა ქე Опис. II. 716; ისტრნი და აზმნი * 719 720, გვ. 527), ანუ „ფხოენი“ (ისტრნი და აზმნი, * 720, გვ. 528); „გუღამაყარნი“ (სომხ. უსახ. გეოგრ. პატკან. გამოც. 16, ვენეტიკისა 26), „მოკვენი“ „კადენი“ (ისტრნი და აზმნი, იქვე) „ცხავატნი“ (სომხ. უსახ. გეოგრ. იქვე), ანუ „ცხავატენი“ (ისტრნი და აზმნი, იქვე), „ცხრაზმელნი“ (იქვე და სომხ. უსახელო გეოგ.), „ჭართალენი“ (მქცა ქე Опис. II, 716), ანუ „ჭართალნი“ (ისტრნი და აზმნი, იქვე), „წილკანენი“ (იქვე), „ეწუთიანენი“ (მქცა ქე Опис. II, 716), „უზარენი“ (იქვე), „თოშნი“ (იქვე) და „ნოჰპატენი“ (ჯუანშერ, ცა ვბტნგ გრგსრისა * 401, გვ. 186).

მთეულებადვე ითვლებოდნენ აგრეთვე „წანარნი“ (მტნგ ქე * 442, გვ. 219; სომხური უსახილო გეოგრაფია, პატკანოვის გამ. 16, ვენეტიკის გამოც. 26). ქართული საისტორიო წყაროებითგანა სჩანს, რომ წანარნი არაგვის კეობის მცხოვრებნი იყვნენ. სომხური უსახელო გეოგრაფიაც ამას ამტკიცებს, იგი ამბობს: „წანარნი, რომელთა ქვეყანაში არის კარი ალანთა (=დარიალანი) და წილკანის კარი (წიქანდურნი > წილქანდურნი)“. არაბ ისტორიკოსს მასჯუდისაც ჰყავს მოხსენებული წანარნი და იგიც ადასტურებს ზემო მოყვანილ ცნობებს. „ამ ქვეყანასა (ქართლს-ჯორჯანს) და ალანთა ციხეს (=დარიალანს) შორის ქრისტიანე ტომის წანართა ქვეყანა არის, რომელთა მთაერები «ქორისკობოს»-ად იწოდებიან; მათს ეხლანდელს მთავარს სენეჰერიბი ჰქვია“-ო (M. C. D'Ohsson. Des peuples du Caucase. გვ. 18).

ყველა ამ ცნობებითგანა სჩანს, რომ წანარებს არაგვის ხეობაში ჰქონიათ მკვიდრობა და თითქოს ამ ხეობის მცხოვ-

რებთა საზოგადო სახელადაც გამოდის, მაგრამ ჩვენი ძველი მატრიანე ამტკიცებს, რომ წინართა ქვეყანა არაგვის ხეობის ერთი კუთხეთაგანი იყო და მათის მკვიდრობის ადგილს „წინარეთისა კვეი“ (მქცე ქე Опис. II, 724) რქმევია; იქნებ წინართის კვეი იმ ადგილს ეწოდებოდა, სადაც წილკანის კარი იყო?...

კუხეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილს ერქვა „კამბეჩანა“ (ჯუანშერი ცა ვბტ გრგსრა * 392, 394—395, გვ. 180 დ 181; სუმბატის „ცა და უწყება, 44 და 45), „ქვეყანა კამბეჩ <ან> ისა“ (ისტორი და აზმნი * 664, გვ. 453), ანუ „კამბეჩიანი“ (სუმბატის „ცა და უწყება 45). სომხურ უსახლო გეოგრაფიისდა თანახმად „კამბეჩანი“ ალბანიის ერთი სანახებთაგანი ყოფილა, მტკვართან მდებარე („*Բամբեճան առ կուրա*“, ვენეტიკის გამ. 29). თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვებითგანა სჩანს, რომ კამბეჩანში „შეგნათ შინდორნი“ ყოფილა (ისტორი და აზმნი * 664, გვ. 453), ხოლო გარეშემო ალბად მთებით იყო მოზღუდული. ჯუანშერი ამბობს. რომ „ქაღაქი კამბეჩანისა... არს ხორნაბუჯი“-ო (ცა ვბტნგ გრგსრა * 392, გვ. 180) და ბაგრატიონიანთა მემკთიანე სუმბატიც ამას ადასტურებს, როდესაც მოგვითხრობს, თუ როგორ „დაიპყრეს კამბეჩანი და დასხდეს... მუნ ცხორებად ხორნაბუჯს“ (ცა და უწყება 44) ბაგრატიონიანთა წინაპრები. ძველს მწერლობაში რომ სადმე ქ. ხორნაბუჯის მდებარეობა ნიშანდობლივ აწერილი ყოფილიყო, მაშინ თვით კამბეჩანის საზღვრებიც დაახლოვებით გამოირკვევოდა, მაგრამ არსად არის. სომხური უსახლო გეოგრაფია ალბანიას მდ. მტკვარსა და კავკასიის მთებს შუა ათავსებს (*ընդ մէջս է մեծի գետույս կուրայ և Գուկաս լեռինն*“, ვენეტიკის გამ. 29) და კამბეჩანისათვის მტკვრის სანახები აქვს მიკუთვნილი (იქვე), ხოლო ვახუშტი ამტკიცებს: „საქვაბე (საქობო) ასანურამდე არს ადგილი ქისიყისა... ამას ეწოდა პირველ კამბეჩოვანი“-ო (გვ. 155); ხორნაბუჯის მდებარეობა-კი ასე არის განსაზღვრული: „ყარაღაჯის სამხრით *), დასტყდების ჰერეთის მთა, ანუ ცივის მთა, მუნ არს ხორნაბუჯი“-ო (გვ. 153). კამბეჩანში ხორნაბუჯს გარდა სხვა ქალაქიც ყოფილა; ჯუანშერი მოგვითხრობს, რომ სპარსთა მეფემ „შემუსრნა ქაღაქნი კამბეჩანისანი“ (ცა ვბტნგ გრგსრა * 394—395, გვ. 181).

*) რუკაზე ჩრდილოეთით აქვს ნაჩვენები (რუკა № 4, ბროსეს გამოც.)

კახეთი უძველეს დროითგანვე მდიდარი იყო მცენარეულობით; „კახეთი ტუგ იყო, შეუვალა მტრისა მიერ“¹ -ო, მოგვითხრობს ჯუანშერი (ც^ა ვახტან გრგ^სრსა * 394, გვ. 181); ზოგან, როგორც მაგ. ლოპოტის ხეობაში აღგილი წარმოადგენდა „ქვეყანა სა... კლდეთა მოზღუდეილსა“ (იქვე * 394, გვ. 181). საზოგადოდ კახეთი ბუნებრივად კარგად არის გამაგრებული და არც გასაკვირველია, რომ იქ მქიდრო მოსახლეობა ყოფილიყო და ლოპოტის ხევისავით აღგილები შექმვედროდა ადამიანს, რომელიც „სავსე იყო... სიმრავლითა კაცთათა ვადრე ნოსა მამდე“² -ო (იქვე).

ასეთს დაკულისა და გარემოზღუდეილს ქვეყანაში ძველი ყოფა-ცხოვრება და ზნე-ჩვეულება დიდხანს ინახება ხოლმე უცვლელად და ჯუანშერის თხზულებითგან მართლაცა სჩანს, რომ მის დროსაც თურმე ლოპოტის ხეობაში წარმართობა კვლავინდებურად სუფევდა და „იყუნეს სოფლისა ამის კაცნი წყლისა და ცეცხლისა მსახურნი“³ -ო (ც^ა ვახტან გრგ^სრსა * 394, გვ. 181); „მქცა ქ^ა-ც და „წ^ა ნინოს ც^ა-ც ერთხმევ მოგვითხრობენ, რომ კახეთის მთიელებმა ქრისტიანობა არ შეიწყნარეს და ქადაგებას წინააღმდეგობაც-კი გაუწიესო. არც გასაოცარია, რომ ისინი ყოველის მხრივ ჩამორჩენილები ყოფილიყვნენ. ჯერ კიდევ შატბერდისეულ წ^ა ნინოას ცხოვრების შემდგენელი ამ „მთეულთა... მარუტეუთ სავსეთა კაცთა“⁴ (Опис. II. 792—793) სახელს უწოდებს. თამარ მეფის განათლებული ისტორიკოსიც თხოველებსა და დიდოელებს უკან ჩამორჩენილ ტომებად გვისურათებს: დიდოელები სრულებით ცელურები არიან; მაგრამ თხოველნიც ძალიან შორს არ გასცილებიან პირველყოფილს მდგომარეობას, გარეგნობით აქვთ შეთვისებული სარწმუნოება, „ჯუარის მსახურნი არიან და ქრისტიანობას იმეებენ“⁵ -ო (ისტ^რნი და აზ^მნი * 719—720, გვ. 527).

მთელი უზარმაზარი სანახები „ტფილისითგან ბარდავადმდე და ივრის პირთა“ საუკეთესო სამოვარ აღგილებად ითვლებოდნენ; „ამათ შიქნი იერაა ადგილთა სავსამთროთა... შინა მადიარსა, ვათარცა არესა გაზავსულისასა ითიბების თივა და აქუს შემს და წყადა უხუებათ და მუნ არს სიმრავლე ნადირთა თვთოფერთა და საშუებელი ყოველი“⁶ -ო, ამბობს ალტაცებით დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი (ც^ა მ^სა დ^თსი * 529, გვ. 296).

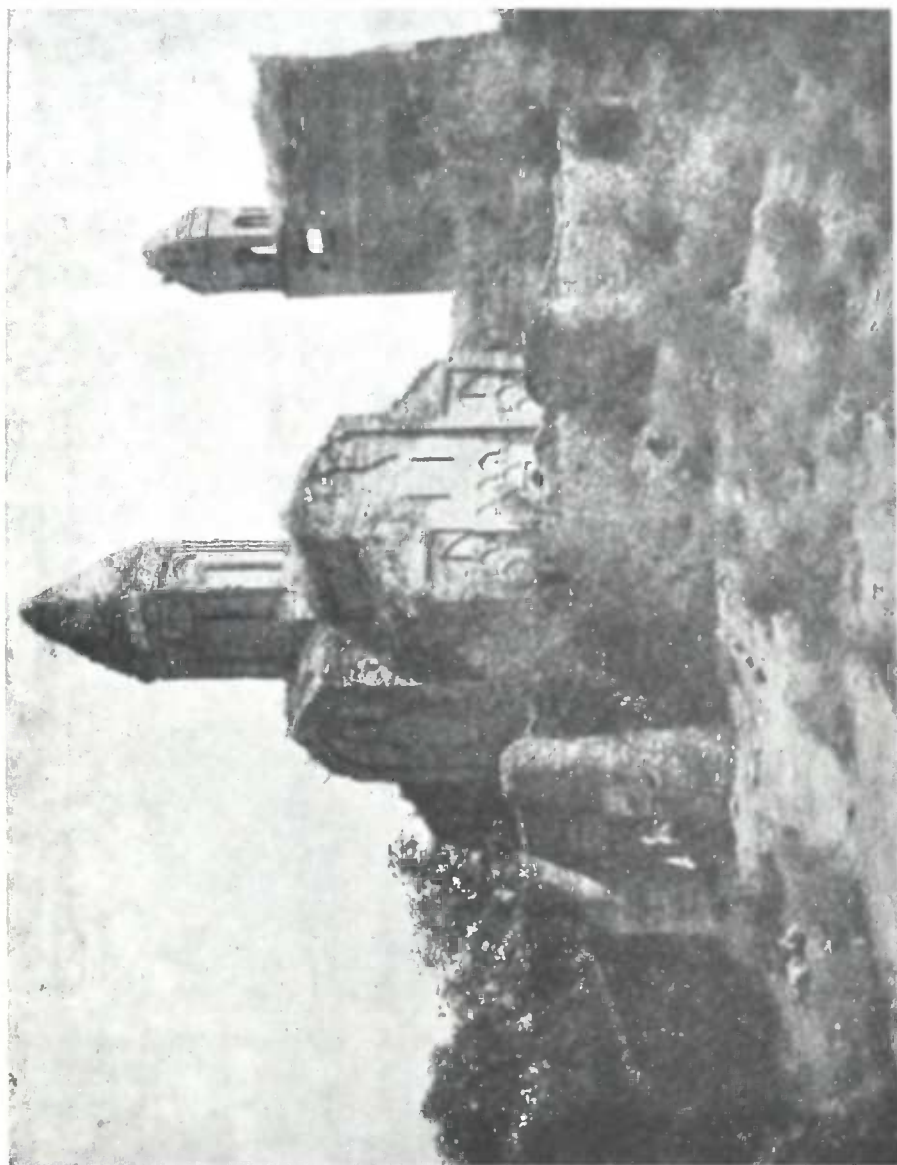
სამაგიეროდ ჰერეთის დაბლობი აღგილები ზაფხულში აუტანელი იყო; „ჟამსა ზაფხულისასა ცეცხლებრ შემწველი

იგი მხურვალეობა მზისა, ქარნი ხორშაკნი და წყალნი მავნებელნი“ მას ჯოჯოხეთად ხდიდნენ. ამიტომაც იყო, რომ „მკვდრნი მის ადგილისანი სავსენი სენითა, ჩარადოვანნი, პირმსივანნი, და დღემოკლედ ცხორებულნი“ იყვნენ და მემატია-ნეს შეეძლო ეთქვა „მოხუცებულნი არავენ არს მათ ქუეყანათა“-ო (ცა შუშანიკისი, სქს სამოთხე, 189).

კახეთისა, კუხეთისა და ჰერეთის მოსახლეობის შესახებ ძველს მწერლობაში შემდეგი ცნობები მოიპოვება,— არაგვის ხეობით დავიწყობთ, ჩრდილოეთითგან და ისე ჩამოვეყვებით ქვემოდ: უკიდურესი ჩრდილოეთი ადგილი არის „სტეფანე-წმიდა არაგვის ზედა“ (მქცე ქე Опис. II, 721), ანუ ეხლანდელი სტეფანწმინდა, რომელიც ნამდვილად თერგის ხეობაშია; მაგრამ როგორც უკვე თავის ადგილას განმარტებული იყო ძველს ქართულს მწერლობაში თერგსაც არაგვი ოვსეთისაჲ ეწოდებოდა. მეორე ადგილი უკავია ს. კარბანს. რომელიც აგრედვე თერგის ხეობაშია: ამ სოფლის მცხოვრებთ „კარბანქანი“ (მქცე ქე, Опис. II, 726—727) ერქვა; უძველესი ქართული მატიანე მოგვითხრობს, რომ „გარბანელნი მოაქციენა“ ვარახ-ბაკურ აბაჲ-პატრიკიოზმან (იქვე); „გრუა“ ანუ გრუა (მტნე ქე * 463, გვ. 238), რომელიც ალფურას ერთს შემდინარე ხევაჲ, არაგვისა და ქსანს შუა დევს. თუმცა „წირქუაჯის ციხე“ (მტნე ქე * 463, გვ. 238) და გრუა ქართლს ეკუთვნის იმიტომ, რომ უკანასკნელი არაგვის დასავლეთით, ხოლო პირველი ქსანის დასავლეთითაც მდებარეობდა, მაგრამ კახთა ბატონებს ჰქონდათ დაპყრობილი და მაშინაც-კი, როდესაც მათ წინააღმდეგ დავით დიდმა კურაპალატმა გამოილაშქრა, უმეტესი ნაწილი ქართლისა დაუბრუნეს, „შეუქციეს ქართლი და უფლისციხე, ხოლო წარქუაჯის ციხე და გრუა თვით დაიჭირეს“-ო (მტნე ქე * 463, გვ. 238); ქ. ჟინჯახი, არაგვზე, იქ კახთა მეფეს სასახლე იყო; თიანეთი (მქცე ქე Опис. II, 716; მტნე ქე * 485—486, გვ. 259) იორზე; „წობენი“ (მქე ქე Опис II, 716) ეხლა წობონად იწოდება; ბაზაღეთი (მტნე ქე * 457, 458, გვ. 233, 234); წიაჯანი (მქცე ქე Опис. II, 716; დავით აღმაშ. ანდერძი, ს. კაკაბაძის გამ. 13) საეპისკოპოსო საყდარი შესანიშნავის ტაძრით განთქმული. წილკანის გასწვრივ არაგვის აღმოსავლეთით იყო „კახეთს ახტანი“ (მლქზე კზს 1020 წ. სიგ., ქვბი II, 33); „არაგვის პირსა“-ვე ითვლებოდა მუხნარი და ხერგი (მტნე ქე

* 458, გვ. 234), თუმცა პირველი უფრო ქსნის პირზეა ვიდრე არაგვისაზე. ლეონტი მროველი ამბობს: „არაგუსა ზედა, წყაროსა, რომელსა ჰქვან ზანაფი... აწ ჰქვან ხერკი“-ო (ცა მფთა * 125, გვ. 12). ვახუშტის სიტყვით ხერკი არის „აწ საგურამო, ანუ თეზმის ხევი: აქუს ხერკს აღმოსავლით მთა ერწოსა და ამას შორისი; სამხრით—მთა ზედაძნისა; ჩრდილოთ ნოკორნა—ბოკოწანს შორისი გორანი ჩამოსული. თიანეთის მთილამ არაგვამდე, დასავლით -- არაგვი“-ო (გვრთა 143). უძველესი ტაძარი „ჭუჭრის მონასტერი“-ც თავის შესანიშნავის ქანდაკებებითურთ და „ციხე ზედა-ზადენი“, „ზედაზნისა ციხე“ (ცა მსა დთსი * 522, გვ. 289; დთ აღმაშენ. ანდერძი, ს. კაკაბაძის გამ. 12) მონასტრითურთ აგრედვე კახეთს ეკუთვნოდნენ.

ციხე „აგეტარისა“ (მტნე ქე * 496, გვ. 268) ეხლანდელს ნ-ვერსიან რუკაზე თუმცა აღნიშნული არ არის, მაგრამ ალბად კვიტერას მთის მახლობლად იქმნებოდა სადმე. ჰანკისი (მტნე ქე * 485—486, გვ. 259) ალაზანზე დევს; ამავე მდინარის ნაპირზეა განთქმული ჯაფარდის წა გიორგის ტაძარი, საეპისკოპოსო საყდარი (მტნე ქე * 450—451, გვ. 228); შტორი (იქვე * 485—486, გვ. 259) ალბად შტორის წყალზე იქმნებოდა; „ჯაღეთი“ როგორცა სჩანს ერწოს მახლობლად ყოფილა; მაგ. ნათქვამია: წა ნინო „გარდავიდა ერწულ და დადგა ჟალეთს“-ო (მქცე ქე Опис. II, 716). ამ წინადადებითგან თითქოს იმ დასკვნის გამოყვანაც-კი შეიძლება, ვითომც ჟალეთი ერწოში ყოფილიყო; მაგრამ ამას არღვევს მეორე ცნობა, სადაც ნათქვამია: როცა გაქცეული ფადლონი ერთმა სოფელელმა კაცმა შეიპყრა და ქართველთა ბატონთან მიჰყაედა, „ერწულ ვერღარა შემძლებელ იყო [წარსდგად], წარუძღუა კაცი იგი და მიჰგუარა ჟაღეთსა“ (მტნე ქე * 504. 505, გვ. 274); ცხადია მაშასადამე ჟალეთი ერწოში არა ყოფილა, მაგრამ თვით მოთხრობითგან გარკვევით არა სჩანს მაინც, საითკენ ეკვროდა ჟალეთი ერწუს? ვახუშტის სიტყვით ჟალეთი იორზე უნდა ყოფილიყო (გვრთა 137 და რუკა № 4 ბროსეს გამ.); ეხლა, როგორც ეტყობა, ჟალეთი აღარ არსებობს; ნ ვერსიან რუკაზე მაინც აღნიშნული არ არის. ბოჭორმა (მტნე ქე * 455, 469, 505, გვ. 231—232, 243, 274) მაგარი, განთქმული ციხე იყო (იქვე * 449, გვ. 226—227), რომელშიაც დგას შესანიშნავი რგვალ გეგმაზე აგებული ტაძარი.

ნეკრესის ეკლესია.

„ტყეობა“ როგორც საგეოგრაფიო სახელი, უკვე ლეონტი მროველის დროს აღარ არსებობდა თურმე და იგი უხსნის თავის მკითხველს, რომ ამ ადგილს „აწ ჰქვან გოლგოლა“ (ცა მფთა * 98, გვ. 2—3), ეხლა გულგულად გამოითქმის. ამ ადგილის (ტყეობას) მდებარეობას დიდი მნიშვნელობა აქვს კახეთ-ჰერეთ—კუხეთის სამზღვრების გამორკვევისათვის და სხვადა-სხვა მოსაზრებათა გამო, რომელთა შესახებ ლაპარაკი შორს წაგვიყვანს, ექვი გვებადება, ლეონტი მროველი ხომ არ სცდებოდა, როდესაც ძველი ტყეობა მერმინდელ გოლგოლად იცნა?

გოლგოლას სამხრეთით მდებარეობდა თეღაფი (მტნე ქე * 504—505, გვ. 274), მაგრამ არა სჩანს, რა მნიშვნელობა ჰქონდა მას ამ დროს. ხოლო „ნეკრესი კახეთისა“ (მქცე ქე Опис II, 720) ქალაქი იყო; ლეონტი მროველი ამბობს მაგ.: „კახეთს ქალაქსა ნელქარისსა, რომელ არს ნეკრესი“-ო (ცა მფთა * 136 და 142, გვ. 24 და 28); მას ციხე ჰქონია და იმავე ავტორს მოხსენებული აქვს „ზღუდენი ქალაქისა ნეკრესისანი“ (იქვე 181, გვ. 49); ეხლა იქ სოფელი-ღაა და შიღვდას უწოდებენ; იქ შენახულია შესანიშნავი ტაძარი ძველის საისტორიო მხატვრობით. ნეკრესის აღმოსავლეთ-სამხრეთით დევს „ეუარქლი“ (მქცე ქე, Опис II, 716), რომლის აღმოსავლეთ-სამხრეთით-ვე არის „გავაზნი“ (მტნე ქე * 450—451, გვ. 228).

კახეთს ეკუთვნოდა „ჭავჭავა“ (ცა მსა დთსი * 549, გვ. 317) და „ლოჭინი“; აქა ჰქონდათ სხვათა შორის ტფილისელებს საძოვრები; „ლოჭინით კერძო მძოვარი ნახირი ქალაქისა“ (ცა მსა დთსი * 549, გვ. 317) აქ იყო ხოლმე; ვახუშტის სიტყვით საცხენისის „ქვეით მტკურამდე უწოდებენ აწ ლოჭინსა, არამედ ძველად ეწოდა ომანის კევი“-ო (გგრფა 145); როგორც ზემომოყვანილ ამონაწერითგანა სჩანს სახელი ლოჭინი „ძველად“-აც არსებობდა.

კახეთსავე ეკუთვნოდა „რუსთაფისა ქალაქი“ (ჯუანშერი. ცა ვხტნე გგრსრსა * 326, გვ. 137) ანუ რუსთაფი (მტნე ქე * 501, 505, 509—510, გვ. 272, 275, 278; ცა მსა დთსი * 529, გვ. 295) საეპისკოპოსო ადგილი იყო; ვახუშტის სიტყვით რუსთავს „აწ ნაკები“ ჰქვიათ (გგრფა 66).

ჰერეთში ითვლებოდა „ცურტაფი“-ც (მქცე ქე Опис. II, 723 და შუშანიკის ცა), მაგრამ ნაშანდობლივ სად იყო იგი, არ ვიცით; როგორც სჩანს არც ვახუშტსა სცოდნია; იგი მხო-

ლოდ ფიქრობს, რომ ცურტავი უნდა ყოფილიყო იმ მონასტრის ადგილზე, რომელიც „პირის პირ ახტალისა, აღმოსავლეთ ბერდუჯის მთას შინა არს“ (გვ. 43).

„ქაჯაქი უჯარმაჲ“ (მქცჲ ქჲ Опис. II, 717) ძველს დროს, როგორც ეს წა ნინოს უძველეს ცხოვრებისა და მქცჲ ქჲ-თეანა სჩანს. თითქმის კახეთის დედაქალაქი ყოფილა, მაგრამ მერე ალბად ჩამოქვეითებულა. „ციხე უჯარმა“ (მტნე ქჲ * 455, გვ. 231—232), „აგებულ იყო ვახტანგ გორგასარისაგან“ და იქვე „თვით აღესრულა ლომი იგი ლომთა და გოლიათი გოლიათთა“-ო (ისტრნი და აზმნი * 613, გვ. 385). უჯარმაში „დგა სამასი კაცი“ მეციხოვნე (მტნე ქჲ * 449, გვ. 226—227). მაგრამ დიდ სიმაგრედ ალბად არ უნდა ყოფილიყო; როდესაც არაბებმა იგი აიღეს უთქვამთ, „ბაკი“ ყოფილა და „უჯარმის ზღუდენი“ მოარლუიენეს“ (მტნე ქჲ * 449, გვ. 226—227) გიორგი მე-III-მ უჯარმაში საქურქლე ააგო. უჯარმის აღმოსავლეთ-სამხრეთით იყო „ნინოწმიდა“, საეპისკოპოსო საყდარი და საჯდომი (ცჲ იეწი და ეფწთი 1, 21), რომლის აღმოსავლეთით მდებარეობდა „ქაჯაქი ჭკრმას“ (ჯუანშერ, ცა ვწტნგ გრგსსა * 392, გვ. 180); ქერემიც საეპისკოპოსო საჯდომი იყო; იქვე იყო აგრედვე „ჭკრმის ციხე“-ც (ჯუანშერი, ცა ვწტნგ გრგსსა 394—395, გვ. 181). უკიდურესი სამხრეთი ეპურა „უდაბნოსა ვაკეჯისასა“, სადაც ცხოვრობდნ „მრავალნი კაცნი მოღუაწენი“ (ცა ილწრსი 72) და შესანიშნავი მონასტერი იყო. „ტვარწათაფი“ (ცა გწ მთწმდლსჲ 291) იხსენიება სომხურს უსახელო გეოგრაფიაშიც „ტოვარწათაფ“-ის სახელით ტარუბერანის ერთ-ერთ სანახებად; ნ. აღონცს ჰგონია, რომ „ტოვარწათაფი“ ეხლანდელს ყარაიხს უდრის (Армения 314, შენ. 1), მაგრამ შესაძლებელია იგი წ ვერსიან რუკის „ტაურატაფა“-ს უდრიდეს, რომელიც დავით გარეჯის მონასტრის ჩრდილოეთით მდებარეობს E7, 630—41045').

ალაზნის დასავლეთით იყო „ვეჯის ციხე“ (ჯუანშერ, ცა ვწტნგ გრგსსა * 394—395, გვ. 181), ხოლო ამის სამხრეთით კოშკი, ზიარა (მლქზკ კწს 1020 წ. ქკბი II. 33), „ფხოვეჯი“, და „ციხე ვეჯისასა“ რომელიც ჰერეთში ითვლებოდა (მტნე ქჲ * 450—451, გვ. 228; ცა მფსა დთწი * 517, გვ. 285) და „კაწარეთა“ (მქცჲ ქჲ, Опис. II, 717). აგრედვე „დაბაჲ ბოდი“, „ბოდნი“, ანუ

„ბოდინი“ სოფელი „კოხეთისა“, სადაც გარდაიცვალა წმინდო (Опис. II, 790, 717). ალაზნის აღმოსავლეთით მდებარეობდენ „არიშუ“ (მტნე ქე * 450—451), რომელიც რასაკვირველია არიშის წყალზე იქნებოდა; „ლაგადეხა“, რომელიც ჰერეთში ითვლებოდა (მლქზდკ კზს 1020 წ. სიგ., ქები II, 33), „მაჭი“ (მტნე ქე * 485—486, გვ. 259), „ჰერეთსავე კატეხისა ეკლესია“ (მლქზდკ კზს 1020 წ. სიგ., ქები II, 33), „კაკი“ (იქვე) და „ციხე გიში“ ცამსაღთსი * 532, გვ. 299.

„ქუყანასა კამბეჩანისასა“ იყო „ხარაბუჭი“ (ისტორი და აზნი * 664, გვ. 453), ანუ „ხორაბუჯი“ (ჯუანშერი, ცანებტნე გრგზსა * 392, გვ. 180; მტნე ქე * 504—505, გვ. 274); ვახუშტის სიტყვით „ყარაღაჯის სამხრით (რუკაზე ჩრდილოეთით არის), სადაც დასტყდების ჰერეთის მთა, ანუ ცივის მთა, მუნ არს ხორნაბუჯი“-ო (გგრთა 153 და რუკა № 4 ბროსეს გამ.). „შესაკრებელთა შორის ორთავე ალაზნთასა“, ესე იგი იორისა და ალაზნის შესართავეთან ყოფილა „ხორაბუჯი“ (ლეონტი მროველი ცა მფთა * 98, გვ. 2—3).

ცნობების უქონლობის გამო ვერ გამოვარკვიე შემდეგ ადგილების მდებარეობა: მატური (ღთ აღმაშენ. ანდერძი, ს. კაკაბაძის გამ. 13), არა სჩანს უდრის თანამედროვე მატურაჟთან კარს, რომელიც 5 ვერსიან რუკაზე აღნიშნულია E6, 62°30'—42°15', თუ მატურას, რომელიც იქვე არის E6, 62°30'—42°30' ? არა სჩანს, სად იყო „დარბაზა ბოდოჯისა... დიდისა კვრიკე შეფისა აგეიუჯი“ (მტნე ქე * 486, გვ. 259)?

არ ვიცი ნამდვილი მდებარეობა ციხე კიდარისა; ლეონტი მროველი ამბობს მხოლოდ: „კეესა კახეთისასა... აღაშენა ციხე კიდარს“ (ცა მფთა * 290, გვ. 114), მაგრამ კიდარი ეხლა კახეთში არ არსებობს, არამედ არის შორაპნის მაზრაში; ვახუშტი-კი ამტკიცებს, თუმცა არა სჩანს რა საბუთით, რომ „არაგვის პირს არს ოხერ-ხიდა, რომელსა ეწოდა პირველ ხიდა-რი“-ო (გგრთა 92, იხ. რუკა № 3).

ჰერეთში სადღაც ყოფილა ციხე ჩახჯავნისა (მტნე ქე * 496, გვ. 268). არც ისა სჩანს, თუ სად იყო „ჩეჯეთი“ (ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 104, გვ. 6); არც ვახუშტსა სცოდნია; იგი ჰფიქრობდა, შეიძლება ჩეღეთი ჟალეთს უდრიდესო (გგრთა 137); მაგრამ ჩვენ ვნახეთ, რომ ძველს მწერლობაში ჟალეთიც არის მოხსენებული. იქნებ ჩე-

ლეთი იყო „ჩელეთის წყალზე“, რომელიც ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით ერთვის ალაზნის ენისელს მახლობლად (იხ. 5 ვერს. რუკ. №6, 63°15'—42°)?

არავითარი ცნობებია აგრედვე „ტურათას უბანის“ (დ. თ. აღმაშ. ანდერძი, ს. კაკაბაძის გამოც. 12) მდებარეობის შესახებ; იქნებ ტურათს ცხეს უდრიდეს, რომელიც ფაშაანის ჩრდილოეთით ალაზნის პირასა დევს (იხ. 5 ვერს. რუკა №6, 63°15' 42°)?

ვერ გამოვარკვიე, სად იყო სახელდობრ „ცხე ღოწობანთა“ (მტ. ნე ქ. ა * 452 და 455, გვ. 229 და 231—232), ან კიდევ „ცხე შანანის“ (იქვე * 455, გვ. 231—232) და „ორჭობა“ (მტ. ნე ქ. ა * 450—451, გვ. 228)? არც ისა სჩანს, სად იყო „ნოსორნა სოფელი“ (მლქზდკ კ. შს 1020 წ. სიგ. ქ. ები II, 33), რომელიც იგივე „ნოსარა“ (ჯუანშერი, ც. ა ვხტ. ნე გრს. რსა * 394, გვ. 181) უნდა იყოს; ნოსარა უძველესია ლოპოტის ხევის ან აღმოსავლეთით, ან დასავლეთ, ან ჩრდილოეთით იქმნებოდა (იხ. იქვე), მაგრამ საითკენ იყო, არ ვიცი. დასასრულ, თუ მთავარი „მარიჯელი“ და „სახუჯაგუნი“ „მარელისი“-საგან (5 ვერს. რუკა E6, 62°45'—43°) და „სახიელი“-საგან (E6, 62°30'—42°45') არ არის ნაწარმოები, მაშინ არც მათი მდებარეობა გვეცოდინება.

საქართველო იყოფებოდა ორ ნაწილად: ერთს „ლიხთ იმერეთი“ (ისტ. რნი და აზ. შნი * 610 და 632, გვ. 382 და 411) ეწოდებოდა. მეორეს რასაკვირველია „ლიხთ ამერეთი“ ერქმეოდა. მცხოვრებთათვისაც არსებობდა ამგვარივე სახელი „ლიხთიმერი“ (ისტ. რნი და აზ. შნი * 625, გვ. 400) და „ლიხთამერი“

ეს ლიხთიმერი საქართველო შეიცავდა სხვა-და-სხვა ქვეყნებს, რომელთა მიწა-წყალი ეკუთვნოდა ამა თუ იმ რომელსავე ქართველ ტომს, და თვითოეულს მათგანს თავთავისი საკუთარი სახელი ჰქონდა. უკვე აფხაზთა პირველმა მეფემ ლეონმა დაიპყრა „აფხაზეთი და ეგრისი ლიხადმდე“-ო (მტ. ნე ქ. ა * 441, გვ. 218), მაშასადამე მისი სამფლობელო აფხაზეთს გარდა დასავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეებსაც შეიცავდა. ძველს ქართულს წყაროებში ლიხთიმერეთის შემდეგ კუთხეთა სახელები არის მოხსენებული: „ეგრასი“ (მტ. ნე ქ. ა 438, 441, გვ. 216 და 218; სხვა ადგილასაც ხშირად; ლეონტი მროველი, ც. ა მფ. თა * 128, გვ. 20) ანუ „საეგროა“ (მტ. ნე

ქე * 509, გვ. 278; ისტრნი და აზმნი * 650, გვ. 435). „ადიში“ (ისტრნი და აზმნი * 632, გვ. 411). „აფხაზეთი“ (მტნე ქე * 441, გვ. 218 და სხვ. ადგ. ხშირად; ცა მსა დთსი * 538, გვ. 304; ისტრნი და აზმნი * 650, გვ. 435 სხვაგანაც), რომელშიაც შედიოდა აგრედვე „აფშილეთი“ (მტნე ქე, მმ დთსი ქცა გვ. 201); „სუანეთი“ (ლეონტი მროველი ცა მფთა * 128, 133, გვ. 20, 23; ისტრნი და აზმნი * 650, გვ. 435); „რაჭა“ (ისტრნი და აზმნი * 625 და 650, გვ. 400 და 435); „თაყუერი“ (ლეონტი მროველი ცა მეფეთა; ისტრნი და აზმნი * 650; გვ. 436); „მარგუეთი“ (ლეონტი მროველი ცა მფთა * 129, გვ. 20), ანუ „არგუეთი“ (ცა მფსა დთსი * 514, გვ. 282; ისტრნი და აზმნი * 650, გვ. 435); „სამოქალაქო“ (ცა მფსა დთსი * 514, გვ. 282; ისტრნი და აზმნი * 650, გვ. 435) და „გურია“ (ისტრნი და აზმნი * 650, გვ. 435).

ზოგს ზემოაღნიშნულ სახელთაიანს ფართო და შემკრებელობითი მნიშვნელობა აქვს, ზოგს კიდევ ვიწროდა აქვს შემოფარგლული სამზღვრები; მაგ. ლეონტი მროველს ეგრისის სამფლობელოს სამზღვრებად ერთგან დადებული აქვს „აღმოსავლით მთა მცირე, რომელსა აწ ჰქვან ლიხი, დასავლით ზღუა [და] მდინარე მცირისა ხაზარეთისა, სადა წასწუდების წუერი კავკასიისა“ (ცა მფთა * 98 გვ. 3) და ეგრისი მთელს ლიხთიმერეთს უდრის; ხოლო სხვაგან იგივე ავტორი ამბობს: „ქუეყანა ეგრისისა წყაღსა და რაონს შუა, ზღუითგან მთამდე, რამეღსა შინა არს ეგრისი და სუანეთი“-თ (ცა მფთა * 128, გვ. 20); აქ ეგრისს თავისი ბუნებრივი სამზღვრები აქვს მიკუთვნილი: აღმოსავლეთით რიონს აღწევს მხოლოდ და არა ლიხის მთას, შემდეგ ჩრდილოეთით ეგრისის წყალი და სუანეთი ჰსაზღვრავს, სამხრეთით ისევ რიონი.

იგივე შეიძლება ითქვას „აფხაზეთი“ს შესახებ, ხან იგი საკუთრივ აფხაზეთსა ჰნიშნავდა, ხან უფრო ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა მინიჭებული; მაგ. თამარ მეფის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ გიორგი მე-III ზოგჯერ „ეთამსა ზამთრისასა გარდავიდის ლიხთიმერეთს და მიუწიის ზღუად პონტოსად და მოინადირის აჭანთა ქუეყანა, რომელ არს აფხაზეთი“-თ (ისტრნი და აზმნი * 610, გვ. 382); ან კიდევ არაბთა ისტორიკოსები ზოგჯერ მთელ საქართველოს სამეფოსაც-კი აფხაზეთად უწოდებდნენ და საქართველოს მეფეს აფხაზეთა მეფედ იხსენიებენ,

იმიტომ, რომ საქართველოს გამაერთებელ მეფეთა ღვაწლში აფხაზთა სამეფო გვარეულობასაც დიდი წილი უდევს; თვით ბაგრატ მე-III ხომ დედით აფხაზთა მეფის საგვარეულოს ჩამომავალი იყო.

რასაკვირველია საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიის შესწავლის დროს ამ ტერმინების მართო ფართო მნიშვნელობის გამორკვევას-ს არა აქვს მნიშვნელობა, არამედ საქმე მათი საკუთარის მნიშვნელობის ცოდნაა; ხოლო მათი მნიშვნელობის აფართოვება ჩვენი ქვეყნის იმ დროინდელ პოლიტიკურ ისტორიასაც დაგვისურათებს.

ზემოდ დაახლოვებით იყო გამორკვეული, თუ რა სამზღვრები აქვს საკუთრივ ეგრისს მიზომილი ლეონტი მროველის თხზულებაში. შეძლებისადა გვარად უნდა დანარჩენ სანახებთა სამზღვრებიც გავიგოთ. როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ჩრდილოეთით ეგრისს სვანეთი ეკრა. ერთს სხვა ალაგას იგივე ქართველი ისტორიკოსი ამბობს: „დიდყოთიან ვიდრე კერის-დჰდე... აჩს სუანეთი“-ო (ცა მეთა * 133, გვ. 23), თუ მხედველობაში მივიღებთ თამარ მეფის ისტორიკოსის აღწერილობას, რომელიც ამბობს, რომ როდესაც ქართველთა შეერთებული მხედრობა „წარდგა მთასა ფხოველთასა [და] დიდრთასა... ერთ კერძო დაურჩა დურძუკეთი და ერთ კერძო დიდყოთი და ფხოეთი“-ო (ისტნო და აზმნი * 720, გვ. 528), მაშინ ლეონტი მროველის სიტყვები უცნაურად გვეჩვენება. თამარ მეფის დროს დიდონი ფხოველთა მეზობლები ყოფილან, როგორც სჩანს, დასავლეთის მხრივ, და რაინაირად შეიძლება. სვანეთი პირდაპირ დიდოთა მოსამზღვრედ ყოფილიყო? მაგრამ ლეონტი მროველის ზემომოყვანილი ცნობა, როგორც ეტყობა, რომელიღაც ძველი საისტორიო წყაროთაგან უნდა იყოს ამოღებული და ქართველ ტომთა მოსახლეობის ვგონებ ძველის-ძველ მდგომარეობას გვისურათებს. როგორც ამ თხზულების პირველს წიგნშიც უკვე აღნიშნული იყო, სვანებს თავდაპირველად უეჭველია ეხლანდელზე მეტი მიწაწყალი უნდა სკეროდათ და მრავალი სხვა საბუთებიც სვანეთსა და კახეთს ერთიერთმანერთს უახლოებს და მოსახლეობის ამ ვითარებას გვიხატავს ლეონტი მროველის ზემომოყვანილი ძვირფასი ცნობა. მაგრამ რა სამზღვრები ჰქონდა სვანეთს VIII - XII ს. სამწუხაროდ არა სჩანს.

„მარგუეთი“-ს სამზღვრებად ლეონტი პროველს დადებული აქვს „მცირით მთითგან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღუადმდე, რიონს ზემოთ“ (ცა მფთა * 129, გვ. 20); რომ აღმოსავლეთით მართლაც ლიხის მთა ჰყოფდა მას ქართლისაგან ეს ცხადია, მაგრამ ამ ქვეყნის დასავლეთი სამზღვარი-კი უეჭველია დამახინჯებული უნდა იყვეს. მარგუეთი რომ მართლაც „ვიდრე ზღუადმდე“ მისულიყო „რიონს ზემოთ“, მაშინ ხომ მარგუეთს ეგრისის ჩრდილოეთი ნაწილი ექმნებოდა, იმიტომ რომ ეგრისის დასავლეთი სამზღვარი რიონი იყო. თავდაპირველად შე მგონია ეწერებოდა „ვიდრე ზღუადმდე ეგრისისა რიონს ზემოთ“ და მერმენდელ გადამწერთაგან დამახინჯებული იქმნება. თუ ასე შევასწორებთ, მაშინ მარგუეთის დასავლეთი სამზღვარი იქმნება რიონი, ან უფრო რომ რიონს ზემოთ.

ვახუშტის სიტყვითაც მარგუეთის ჩრდილოეთ-დასავლეთის სამზღვრად არის „საღორე გარჯილიდამ ჩამოსული სამხრითკენ მთა ჩხარამდე და მერე დასავლით წარსული კვახჭირამდე, არგვეთისა და ოკრიბას შორისი“ (გვრთა 289).

„სამოქალაქო“ აღბად ქ. ქუთაისის სანახებს ეწოდებოდა, მაგრამ ამაზე იმდროინდელი პირდაპირი ცნობა არ მოგვეპოვება (იხ. აგრედვე ქვემოლ).

არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება აგრედვე რაჭისა, თაკურისა და გურიის სამზღვრების შესახებ, მაგრამ რაჭა და გურია ეხლაც არსებობს და დაახლოვებით იგივე სამზღვრები ექმნებოდა რაც მერმეც ჰქონდა და ვახუშტსაც აღნიშნული აქვს. ვახუშტის სიტყვით, „ზღვრის რაჭას: აღმოსავლით კუდაროსა, წონისა და ფაწის მდინარის შორისი მთა და კავკასი კედელა და მუნიდამ ჩრდილოდ წარსრული კავკასივე ვიდრე დიგორის კავკასამდე, რაჭა გლოლასა და ედელეს შორისი, სამხრით წონიდამ წამოსული მთა დასავლეთიდაშ ვიდრე არპანისა და დღნორამდე გაჭრილი რიონისაგან, მუნ და მთასა ამას საერთოდ უწოდებენ რაჭის მთას... ამ მთათა ჩრდილოთ კერძი არის რაჭისა და სამხრეთის კერძი—გარჯილა—ნაჯიხურეე—საწალიკე—კეცებისა—არს არგვეთისა და მდინარენიც ეგრეთვე“-ო (გვრთა 288).

გურიასაც სამხრეთით და დასავლეთით ბუნებრივი სამზღვარი აქვს; აქარის ქედი და შავი ზღვა, ჩრდილოეთითაც მდინა-

რე რიონი ჰსაზღვრავს; მაგრამ ყურადღების ღირსია, რომ ქალაქი „ფუთა“ (ნიკორწილის IX ს, სიგელი ქკბი II, 45) სომეხთა ისტორიკოსის ლევონდის სიტყვით ეგრისს ეკუთვნოდა (*«წაყაყან ირ აზილანხაჲ კიჯი ფიქს 'ი კიყმანსა ხეხრ აჯიარჩინა»* შაჰნაზარიანის გამ. პარიზ 1857 წ. გვ. 58): მიქელ ასურის სომხურ თარგმანშიაც ეს ფუთი (ფიღ) მეგრელთა დედაქალაქად არის დასახელებული (ნ. მარტი Хитонъ Господень въ книжныхъ легендахъ армянъ, грузинъ и сиріищевъ, Сборн. статей учен. проф. бар. В. Р. Розена გვ. 80). გურიის აღმოსავლეთის სამზღვრად, ვახუშტის სიტყვით ყოფილა მთა ფერსათი (გვ. 318).

ძნელი გამოსარკვევია „თაკუერი“-ს მდებარეობა. თუ გაუიხსენებთ სხვა სანახებთა მდებარეობას ერთად-ერთი თავისუფალი, ჯერ განუსაზღვრელი ქვეყანა, ლეჩხუმი იყო და უნებლიედ აზრი იბადება, რომ შესაძლებელია თაკუერი ლეჩხუმის ძველი სახელი ყოფილიყოს. სწორედ ასე უფიქრია ვახუშტსაც, რომელიც ამბობს, რომ „გორდიდამ ვიდრე კავკასამდე არის კეობა ლეჩხუმისა, რომელსა უწოდებენ თაკვერად“-ო (გვ. 262). მაგრამ მისი ნამდვილი მდებარეობა არც ვახუშტსა სცოდნია და იმასაც ჩვენსავით ისტორიული წყაროებისა და მიხედვით ვიმოურკვევია ეს ძნელი საკითხი.

იქვე შენიშვნაში სახელოვანი ქართველი მეცნიერი ამბობს: „პირველად თაკვერს უწოდებდნენ რაჭას ბაგრატიონთამდე, ვითარცა აჩენს ცხოვრება*): რამეთუ გადმოვლესო ოსთა გზა თაკვერისაო. ვინათგან არს გზა ოსეთისა რაჭა და არა ლეჩხუმი, — კვალად ვითარცა მოწმობს სვინაქსარი მაქსიმე აღმსაარებელისა სახელდობ ციხეთა მას შინათა. ხოლო შემდგომად ამას უწოდეს რაჭა და მას — თაკვერი ციხისთვის მუნ მყოფისა“-ო (იქვე, შენ. *). საეჭვოა რომ საგეოგრაფიო სახელების ამგვარი შეცვლა მომხდარიყოს. ჰკვაზე უფრო ახლო იქმნებოდა გვეფიქრა, რომ ან ძველად თვით ოსთა მოსახლეობა იმდენად ფართო ჰქონოდათ, რომ თაკვერის გზითაც შესძლებოდათ გადმოსვლა; ან იქნებ წინად „თაკუერი“ საზოგადო სახელი იყო რაჭა-ლეჩხუმისა, ხოლო შემდეგ სახელი „რაჭა“ შემოიღეს და თაკვერი-კი ლეჩხუმს შერჩა.

*) მართლაც ასეთი ცნობა მოიპოვება ლეონტი მროველის თხზულებაში „ცა მფა“.

აფხაზეთის სამზღვრების შესახებაც ჩვენ ძველს მწერლობაში პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ დაახლოვებით განსაზღვრა მაინც შეიძლება. სამკრეთით მას ექმნებოდა ეგრისი, სახელდობრ ეგრისის წყალი; ქ. „ცხუმა“ უკვე აფშილეთს ეკუთვნოდა; ხოლო „ბიჭუისტა“-ც კელავ აფხაზეთისა იყო; დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, მაგ., რომ მეფე „ჩავიდა აფხაზეთს ბიჭუისტადმდე“-ო (ცა მუშა დთსი, * 538, გვ. 304). აფხაზეთშივე იყო „ჩიკოფსი“-ო (ცა გი მთწმდლსა 315; ისტრნი და აზშნი * 650, გვ. 435) სიმონ კანანელი „ქუეჩანას ჩვენს დამარხულ არს აფხაზეთს, რომელსა ჩიკოფსი ეწოდების“-ო, ეუბნებოდა ანტიოქიის პატრიარქს გიორგი მთაწმიდელი (ცა გი მთწმდლსა 315). თანამედროვე მწერლობაში ჰფიქრობენ, რომ ნიკოფსი ეხლანდელს აფხაზურს „ნეგოფსუხო“-ს ეთანასწორება (Латышевъ, къ исторіи христіанства на Кавказѣ, 5).

აფხაზეთშივე ყოფილა ადგილი „შარა“- ანუ „შარაქით“; გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში მოხსენებულია „ასული ბაგრატ შარაქისა კელმწიფისაჲ“ (გვ. 53), მაგრამ ამ ადგილის მდებარეობა ვერ გამოვარკვევ.

დასავლეთი საქართველო უხვად არის ზუნებისაგან დაჯილდოვებული: მწვანე მცენარეულობითა და ტყეებით მოცულია იგი. ძველს დროს განთქმული იყო „აჭაშეთის ტყე“ და „კეთილნი სანადირონი გიგეთი და აჭაშეთი“ (ისტრნი და აზშნი * 706, გვ. 509; აგრედვე ცა მუშა დთსი * 517, გვ. 285); გეგუთში ნადირობა, სთველში, დავით აღმაშენებელსაც ჰყვარებია (ცა მუშა დთსი * 543, გვ. 310).

განთქმულ სანადირო ადგილად რასაკვირველია აფხაზეთიც ითვლებოდა; თამარ მეფის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, მაგ., რომ გიორგი III „ჟამსა ზამთრისასა... მოინადირის ალანთა ქუეყანა, რომელ არს აფხაზეთი“-ო (ისტრნი და აზშნი * 610, გვ. 382). დანარჩენ საქართველოსთან შედარებით, მეტადრე სამეგრელოში, „არს ქუეყნა აგა ბარა და ტფალო“-ო (ცა გი მთწმდლსა 320) და ამის გამო საქართველოს მეფეებ ზამთარში ამ ქუეყანაში გადადიოდნენ ხოლმე. გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება მაგ. მოგვითხრობს: „მოწვეულ იყო ჟამი ზამთრისა და ჩუეულებსაებრ თვისსა (მეფე ბაგრატ IV) წარვიდა აფხაზეთად“-ო (ცა გი მთწმდლსა 320); გიორგი მეფეც (III) ჩვეულებრივ თურმე „ჟამსა ზამთრისასა გარდავიდის ლიხთამერეთს“-ო (ისტრნი და აზშნი * 610, გვ. 382);

ამგვარივე ცნობები სხვა ქართველ ისტორიკოსებსაც ბევრი მოეპოვებათ. მაგრამ ზაფხულში დიდი სიცხე და ამ ქვეყნის ნოტიო ნიადაგი მეტად მავნებელი იყო მცხოვრებთათვის; აფხაზეთისა „მიწასა ზედა... სუფისაგან ხორშაკისა შაკუდინებულისა“ (ც^ა გგ^ლ ხანძ^თლს^ა, კვ) ადამიანი შეწუხებული იყო. ერთი ბერი ასე ახასიათებს აფხაზთ-სამეგრელოს: „ქუეჟანა ესე ხორშაკუფი არს და უმეტესად იგი ადგილი სადა მე ვიმყოფები“-ო და ვშიშობ „ხუ უკუჲ სნუფებისაგან დავიცი“ ო (ც^ა გ^ი მთწ^მდლს^ა 323). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსიც ჩივის, რომ „თავითსა-სხეთა სენთა მიერ განდიდთასა და ხილვად საძნაუროთა... ზრდას უმეტეს სხვათა ქუეჟანთა [ქუეჟანა] ქუთათისისა“-ო (ც^ა მფ^სა ღთ^სი * 555, გვ. 323), ყველაზე მეტად ყოველგვარი სწულები ქუთათისის სანახებშია გავრცელებულიო. ხალხს ადგილობრივ ჰავის მავნებლობის გამაქარწყლებლად და ჯანმრთელობის დასაცავად ერთად-ერთ უებარ წამლად და საშუალებად თურმე ღვინო და ღვინის სმა მიაჩნდა და „ქუეჟანასა ამას შინა ხორშაკსა ყოველთა ღვინომულთა“ (ც^ა გ^ი მთწ^მდლს^ა 328) იმედი ჰქონდათ, რომ ჰავს-ს გავლენით გამოწვეულ ავადმყოფობისაგან უზრუნველყოფილნი იყვნენ.

ლიხთიმერთა შორის სენებსა ჰქონდათ სახელი გატეხილი „სუანხა ავის მისარკუფნი“ (მტ^ნე ქ^ა * 509, გვ. 278) არიანო. ხოლო მეცამეტე საუკუნის ერთის ქართველის შემატიანეს სიტყვითგანა სჩანს, რომ ოსებსა, მთიულებსა და ყივჩაყებსავეთ სენებიც მაშინ თურმე ქურდობით ყოფილან განთქმულნი (ანნა ღთ^სი ქ^ა).

ეხლა, რაკი ლიხთიმერეთის სამზღვრები საზოგადოდ ღ თვიან თულის ქვეყნის ცალ-ცალკე გამორკვეული გვაქვს, ამასთანავე დასავლეთ საქართველოს საერთო სურათი, როგორც იგი ძველს ქართულს მწერლობაში გვეხატება, თვალწინ გვიდგას, ქალაქებისა, სოფლებისა და მონასტრების ჩამოთვლის მეტი არა დავგრჩენია-რა. ქვემოთ აღნუსხული იქმნება მხოლოდ ის ადგილები, რომელთა შესახებ ცნობები საისტორიო მწერლობაში, საბუთებში და წარწერებში მოიპოვება.

რაკი ზოგიერთ კუთხის შესახებ დაწვრილებითი ცნობები გვაქვს, როგორც მაგალითად რაქის ბევრ სოფლების სახელები ვიცით ნიკორწმიდის XI ს. სიგელის წყალობით, ხოლო ძალიან ცოტა ცნობებია სამოქალაქოსა, საეგროსა ან კიდევ გურიის მოსახლეობის შესახებ, რასაკვირველია თავისდა თავად

ეს არაფერს არ ამტკიცებს. პირველსავე ახალს აღმოჩენილს საბუთს შეუძლიან უხვად შეავსოს ჩვენი ცნობები თვითოეული კუთხის შესახებ. ერთი სიტყვით ჩვენ უნდა მუდამ გვახსოვდეს, რომ ბევრს ქართულს საისტორიო თხზულებებს ჩვენამდის არ მოუღწევია და თუნდაც რომ მოეღწია, შეუძლებელია იქაც ყველა სოფლებისა და ქალაქების შესახებ მოიპოვებოდეს ცნობები. მაშასადამე არამც და არამც ის ნუსხა, რომელიც ჩვენ შევადგინეთ VIII—XII ს. წყაროებისა და მიხედვით, მოსახლეობის ვითარების და მკიდროების გამორკვევრისათვის არ გამოდგება.

რაკი ამ თხზულებას ჩემ მიერ შედგენილი რუკა და ამ რუკისათვის სახმარებელი საძიებელიც დართული აქვს, ამიტომ აქ ქალაქ-სოფლების მდებარეობაზე არაფერს ვიტყვით. ვიწყობთ აღმოსავლეთითგან და დასავლეთისაკენ მივემგზავრებით. „ორნი ცახენი შორაზანი და დიშანი“ (ლეონტი მროველი, *ცა მჭთა* * 129, გვ. 20); „უბისა“ (Brosset. *Voyages* XII, 104); „ჯრუჭი“; „არგუთი“ (მტნე ქა * 467 და 495, გვ. 242 და 267), რატისა და ლიპარიტ ერისთავთ ერისთავების მამული; „საჯანე“ XI ს. ეკლესიითურთ; „სეკრის ციხე“ (მტნე ქა * 500, გვ. 271); „კაცხი“ (მტნე ქა * 496, გვ. 268; გელათის სახარების თარგმან. 1047 წ., ქვები II, 191), რატისა და ლიპარიტის საგვარეულო „სამარხო“, ანუ „საძვალე“, განთქმულია თავის რგვალ გეგმაზე აგებული ტაძრით. შემდეგ ცხიდათი (ნიკორწმ. XI ს. სიგ. ქვები II, 48), მუხურა (იქვე), სკანდა, ტელეფა, დერზი (სიგ. 1078, ქვები II, 50), ბობოთი (ნიკორწმ. XI ს. სიგ. ქვები II, 48), სწირე (იქვე), გელათი — დიდებული მონასტერი და ქართველ მეფეთა საგვარეულო სამარხო დავით აღმაშენებლის მიერ აგებული.

„ბეკუთი“ (ისტრნი და აზმნი * 611, 650 და 707, გვ. 383, 435 და 510) მეფეთა განთქმული სადგომი; განსაკუთრებით გიორგი III და მის სახელოვანს ასულს თამარ მეფეს უყვარდათ იქ ყოფნა.

„ქადაქი ქუთათისი“ (მტნე ქა * 493, გვ. 265 და სხვაგანაც; სუმბატის „ცა და უწყება 75; სხვა ისტორიკოსებსაც ხშირად) სამეფო ქალაქი იყო; იქვე იყო სახელმწიფო საქურკლე, მანამდის დავით აღმაშენებელმა ტფილისი არ წაართვა ტფილისის ამირას და იქ არ გადაიტანა ყველა უმაღლესი დაწესებულებანი. ქუთათისის სანახებს ეტყობა სამოქალაქო ერქვა;

ჩვენი შემართიანე მაგ. ამბობს ბაგრატ IV „მოაყენა ქუთაისსა სამოქალაქისა ლაშქარი“-ო (მტნე ქე * 487, გვ. 261).

რაქაში მოხსენებულია შქმერი (ნიკორწმ. XI ს. სიგ. ქვები II, 48), კივში (იქვე), ძირგეული (იქვე), ხოტევი (იქვე, 47), აჯარა (იქვე), ზნაგუა (იქვე, 46), ნიკოლას წმიდა (იქვე) და ოკრიბა (იქვე 49); ნიკორწმინდის XI ს. სიგელშივე ჩამოთვლილია შემდეგი სოფლები, რომელთა მდებარეობა ვერ გამოირკვა: მეტეხარა (ქვები II, 45), ბეთაბრელი (იქვე, 46), ზახლეული (იქვე), ჟახეთი (იქვე 46, 47, 48), კივჭული (იქვე), შხრო (იქვე 46 და 47), შოშეთი თუ შოშეთი (იქვე), ქუმელახა (იქვე), ჭკნეულის ოაგი (იქვე) და საკიდი (იქვე 49).

სამეგრელოში იყო „ჭუნდიდი“ (ცე გი მთწმდლსა 320; ცე შსა დთსი * 514, გვ. 282); გიორგი აფხაზთა მეფემ „ალაშენა საყდარი ჭყონდიდისა, შექმნა საეფისკოპოსოდ და განაშენა იგი სიმრავლითა წმიდათა მარტვილთათა“ (მტნე ქე, * 452, გვ. 229). ამის შემდგომ „საყდარი ჭყონდიდისა“ იყო განთქმული და „წარჩინებული სამღვდელთ-მოძღვრო საყდართა შორის სამეფოსა“-თა; მეფე ბაგრატ IV „თვისი საფლავი მუნ განეშადა, რათა რაჟამს აღესრულოს, მუნ დაიმარხოს“-ო (ცე გი მთწმდლსა 305).

„ზღვის პირსა“ იყო „ზუფთა“ ანუ „ხოფათი“ (მტნე ქე * 487 და 493—494, გვ. 266; ცე შსა დთსი * 537, გვ. 303). ზღვის კიდებზე იყო ქალაქი და ნავთსაყუდელი „ცხუში“ (მტნე ქე გვ. 201; ისტრნი და აზმნი * 719, გვ. 527), რომელიც აფშილეთში ითვლებოდა. განთქმული იყო ქ. „ბედაა“ (ლეონტი მროველი, ცე მფთა * 98, გვ. 3); მეფე ბაგრატ III „ალაშენა საყდარი ბედიისა, შექმნა საეფისკოპოსოდ და განასრულა ყოვლითა განგებითა, შეამკო ყოვლითა სამკაულითა... და დასუა ეფისკოპოსი“ (მტნე ქე * 471, გვ. 245).

აფხაზეთში მდებარეობდა, როგორც აღნიშნული იყო, „ბიჭუბიტა“, „ნიკოფისი“ და ციხე „ანკოფია“ (მტნე ქე * 483 და 487, გვ. 257, 260 და 261); როდესაც გიორგი I გარდაიცვალა „ძე დარჩა გიორგი მეფესა ანკოფიას შინა ოვსთა მეფისა ასულისა, მეორესა ცოლსა თანა... და წარვიდა სამეფოსა მიმართ ბერძენთა მეფისასა და წარუტანა თანა ანკოფია აფხაზთა მეფეთაო“ (მტნე ქე * 483, გვ. 257); ეს ძლიერი ციხე, როგორც ეხლა ფიქრობენ, უნდა ყოფილიყო ეხლანდელ-

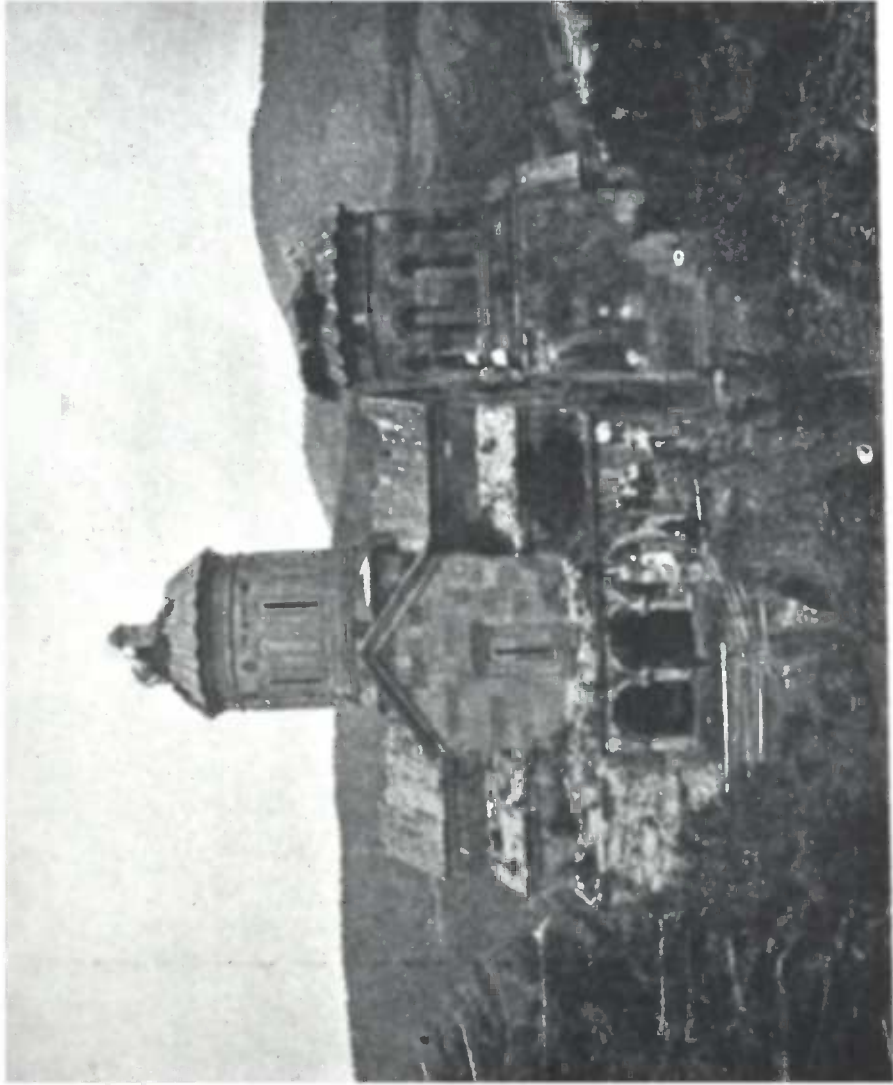
ლი ახალათონის მახლობლად მდებარე ციხე (В. Латышевъ. Къ исторіи христіанства на Кавказѣ, 6). საღვთისმეტყველების ისტორიაში იყო ვრიგოლ ხანძთელის მიერ აღშენებული მონასტერი „შობა“ (ცა გგლ ხნძთლსა, კგ).

„ქვეყანა სამცხისა“ (ცა სრჰნ ზრჰლსა, 6) ანუ „სამცხე“ (ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 129 და 153, გვ. 21 და 34: სუმბატის ცა და უწყება 58—59 და მრავალგან სხვაგან) საკუთრივ ქართლს ზედ ეკრა. ამ ქვეყნის ნამდვილ სამზღვრების გამოკვეთვა შეიძლება ლეონტი მროველის ცნობების და მიხედვით, სადაც მას აღნუსხული აქვს ოძრკის ერისთავის სამფლობელოს რაოდენობა, იმიტომ რომ ზოგჯერ „ქვეყანასა ოძრკევისსა“. ეწოდებოდა სამცხე (ლეონტი მროველი ცა მფთა * 153, გვ. 34). ქართველი ისტორიკოსი მოგვითხრობს, ვითომც ფარნავაზმა ერთი გაგზავნა ოძრხის ერისთავად და მისცა ტაისის კართვან ვიდრე არსაანთამდის, ნოსტის თავითგან ზღუამდის, რომელ არს სამცხე და აქარა“-ო (ცა მფთა * 129, გვ. 21). ოძრკის ერისთავს ჰბარებია ორი ქვეყანა სამცხე და აქარა და ორივესი აღმოსავლეთ-დასავლეთის სამზღვრები ნაჩვენებია; სამცხე საკუთრივ იწოდებოდა თურმე ტაისის კართან და თავდებოდა არსაანის შთასთან. ჩრდილოეთით მას ჰსაზღვრავდა „მთა დადოსი“, რომელიც ქართლის სამეფოსა და დასავლეთ საქართველოს საზოგადო სამზღვრად ითვლებოდა. სამხრეთის სამზღვარი არც ერთს ზემომოყვანილს ნაწყვეტში მოხსენებული არ არის და იგი გამოსარკვევია. ბაგრატონიანთა მემკვიდრე ამბობს: „მოკლეს ნასრა კევისა სამცხისსა, სოფელსა ასპანძის“-ო (ცა და უწყება 59), მაშასადამე ასპინძა სამცხეში ყოფილა. ამასთანავე ჩვენ ვიცით, რომ ნიალის გეგა და ხინგრის წყუდი უკვე ჭავჭავთის ეკუთვნოდნენ (ისტრნი და აზნი * 652—653, გვ. 439). მაშასადამე ამ ორ ადგილს შუა, ვგონებ, ხერთვისის ჩრდილოეთით (ვახუშტი გგრთა 214, 216) უნდა ყოფილიყო სამცხის სამხრეთის სამზღვარი. ყურადღების ღირსია, რომ სამცხის სამხრეთის სამზღვარი არც ვახუშტსა სცოდნია; იგი ბუნდოვანად ამბობს, „სამხრით მთა ერუშეთისა და სამცხეს შორისი“-ო (გგრთა 215); მათ შორის ჯერ ერთი ეს რომ დიდი მანძილია და ფართო ქვეყანაა და ამ გვარად სამზღვრის აღნიშვნა არ შეიძლება; ამასთანავე როგორც დავინახეთ ერუშეთზე კარგა ჩრდილოეთით, ნიალის ველი უკვე

ჯავახეთს ეკუთვნოდა და არა სამცხეს. ვახუშტს უფრო ზედ-
მიწევნით მხოლოდ სამცხეს აღმოსავლეთი სამზღვარი აქვს გა-
მორკვეული: „აღმოსავლით-საზღვარი ქართლისა და მთაწი კა-
დახისა, შარვაშეთისა და საზღვარი ჯავახეთისა“-ო (გგ^რფა 215).

მთელი სამცხე მოფენილია მალალ მთებით და ღრმა ხეო-
ბებით, იგი იყო „ქუეყანა კლდოვანი“ (ლეონტი მროველი
ც^ა მფ^{თა} * 105, გვ. 7), მაგრამ როგორც სერაპიონ
ზრ^ზმელის ცხარებითგანა სწანს, დაბურულ ტყით მოცული
ყოფილა. მეცხრე საუკუნეში იგი „ულვაწი“ და მიტოვებული
იყო და საზოგადოდ იქ „ადგაღნი მცირედ კაცრიელნი“ (ც^ა სრ^ზნ
ზრ^ზმლსა 18) ყოფილა, მერე კი X—XII ს., ქართლითგან
გადმოსულ ახალშენებით მკიდროდ იყო დასახლებული.

აღმოსავლეთითგან მოყოლებული დასავლეთისაკენ სამცხე-
ში იყო შემდეგი ქალაქები, ციხეები და სოფლები: კორტანუბ
(სამცხე-საათაბ. მლუდელმთ. დ. ბაქრაძე АПГА 81), ყვიბისი
(იქვე), სადგურა (იქვე და მტ^ნე ქ^ა * 495, გვ. 267), თორი
(მტ^ნე ქ^ა * 497, გვ. 268), ცახას ჭურა (მტ^ნე ქ^ა * 489,
გვ. 262), ტაძრისა (ც^ა გ^ი მთ^წმდლსა 286); აწუური (ც^ა
გგ^ლ ხმ^წთლსა, კბ, მე; სხვაგანაც ბევრგან) სავისკოპოსო
საყდარი იყო; „აწუურის ციხე“-ც არსებობდა (მტ^ნე ქ^ა * 484,
გვ. 262). სოფელი ასბინია (სუმბატი, ც^ა და უწ^ყბა 58—59),
ქ. ახალციხე (სამცხე-საათაბ. მლუდელმთავ. დ. ბაქრაძე АПГА,
81); „ბოდო კლდითა“ (მტ^ნე ქ^ა * 495, გვ. 267), შუარტყე-
ლა (ც^ა სრ^ზნ ზრ^ზმლსა 27) და მარგი (მტ^ნე ქ^ა, * 453,
გვ. 234), რომელიც ალბად თანამედროვე რუკების მარგეს-
ტანს უდრის: ბაბს: (ც^ა სრ^ზნ ზრ^ზმლსა, 19) თანასწო-
რება ალბად თანამედროვე რუკების ბოდას; ცხროჭა (იქვე, 10),
მარეხა (იქვე, 5), უმწა (იქვე, 26); ქალაქი ოძრაგ^ს ციხითურთ
(მქ^ცა ქ^ა, Опис. II, 708), ანუ ოძრაგ (მტ^ნე ქ^ა * 495,
გვ. 267; ლეონტი მროველი, ც^ა მფ^{თა} * 105, გვ. 7): თა-
მარ მეფის დროსაც იგი კვლავინდებულად ქალაქად ითვლე-
ბოდა (ისტ^რნი და აზ^შნი * 651—652, გვ. 437); ეხლა მის
აბასთუმანს უწოდებენ. IX ს. დამდეგს ოძრხის ციხე კვლავ
აუგია გუარამ მამთაღს (მტ^ნე ქ^ა * 447, გვ. 225). ამის
წრდილოეთით მდებარეობდა „აწროხი რკანის კეყასანა“ (ლეონ-
ტი მროველი, ც^ა მფ^{თა} * 159, გვ. 38), — ერთად-ერთი პირ-
დაპირი გზა დასავლეთ საქართველოთგან სამცხეში. ამ ხევს
უმწვერვალეს ადგილზე იყო „რკანის ჭურა“ (ისტ^რნი და აზ^შნი

ჭარბის მონასტრის განთქმული ტაძარი. წინ მოსიანს სვეტი-
ბიან-კამბროსანი სტოაჟი.

* 651—652, გვ. 437). სადაც ლაღოს მთაში უნდა ყოფილიყო აგრედვე ჭემოთი (ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 153, გვ. 34). ოძრკის წყლის დასავლეთით იყო ზანაგა, ჩორჩანი (ცა სრჰნ ზრჰმოსა 9) და ზარჰმა (ცა სრჰნ ზრჰმოსა, მრავალგან) დიდებული მონასტერი, ქართულ ხელოვნების ერთი საუკეთესო ძეგლთაგანი. სამხრეთით იყო ღრმა „ჩვეთი გოდერძისა“ (იქვე 16 17). სამხრეთით მდებარეობს აგრედვე გუარამ მამფალის აგებული ჩისე ღამისანთა (მტნე ქა * 417, გვ. 225), რომელიც ეხლანდელს ლომიანთას უდრის. ოძრკისა და კობლიანის წილებს სანახებში სადაც უნდა ყოფილიყო აგრედვე ძარღუას სოფელი (ცა სრჰნ ზრჰმოსა 37) და ბერას ჭუჭუა (იქვე 8). ვერ გამოვარკვევთ სამცხის სახელდობრ რომელს კუთხეში უნდა ყოფილიყო გვარამ მამფალის აშენებული „ჭუჭუარის ციხე“ (მტნე ქა * 447, გვ. 225).

სამცხის სამხრეთით მდებარეობდა „ჯავახეთი“ (ცა გი მთწმდლოსა 328—329; ლეონტი მროველი ცა მფთა * 129, გვ. 21; ჯუანშერი ცა ვბტნგ გრგრსა * 401, გვ. 186; სუმბატი ცა და უწყება 73; ისტორი და აზმნი * 652—653, 701, გვ. 438—439, 500). ამ ქვეყნის სამზღვრები რომ გამოვარკვიოთ, უნდა მხედველობაში გვქონდეს, რომ „ფარაჯი-თვან ვიდრე თაჯადმდე მტკურისა.. არს ჯავახეთი და კოლა-არტა-ანი“-თ (ლეონტი მროველი ცა მფთა * 129, გვ. 21 და * 105 გვ. 7) რაკი კოლა და არტაპანი სამხრეთით მდებარეობდნენ, ამიტომ ფარაჯის ტბა რასაკვირველია ჯავახეთის აღმოსავლეთ-ჩრდილოეთის სამზღვარი უნდა იყოს. ჯავახეთის აღმოსავლეთი სამზღვარი რასაკვირველია მარტო ფარაჯის ტბით ვერ განისაზღვრებოდა. უფრო ჩრდილოეთითაც, ანუ უკეთ რომ ვსთქვათ ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთითაც ქვეყანა ჯავახეთს ეკუთვნოდა. „მტნე ქა“ მაგ. მოგვითხრობს, რომ მეთე ბაგრატი „გავიდა ჯავახეთს. . დვას დრტიდას, ხოლო ლიპარტ მოადგა ფოკათა“-თ (* 489, გვ. 262); მაშასადამე ღრტილა ჯავახეთის სამზღვრებში ყოფილა.

ჩრდილოეთით მისი სამზღვარი იქვეა, სადაც სამცხის სამხრეთის სამზღვარი იყო. ამ ქვეყნის დასავლეთის სამზღვარიც არსიანის მთა იყო. ზემოდ (იხ. მდინარეები) უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ მტკვარს სათავე კოლას ხეობაში ჰქონდა; მაშასადამე ლეონტი მროველის ზემომოყვანილს ცნობაში ჯავახეთის სამხრეთის სამზღვარი აღნიშნული არა ყოფილა.

არტაანის მღებარეობაც ვიცი; მაშასადამე მინც-და-მინც ჯავახეთის სამხრეთი სამზღვარი აქ არ უნდა ყოფილიყო. ამ საკითხის გამოსარკვევად საყურადღებოა ჯუანშერის ცნობა, რომ მირდატ ვახტანგის ძემან „ალაშენა ჯავახეთს ეკლესია წყაროსთავს“ (ცა ვხტგ გრგ სრსა * 401, გვ. 186). ამით მტკიცდება, რომ წყაროსთავი ჯავახეთს ეკუთვნის. ვგონებ სწორედ ამ წყაროსთავის მახლობლად უნდა ყოფილიყო კიდევ ჯავახეთის სამხრეთი სამზღვარი. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ იქვე არტაანი არის, ხოლო რაკი „მტკუარს აქეთი არტაანი“ (სამცხე-საათაბაგოს მღუდელთმთავარნი, დ. ბაქრაძე AIII, 81; ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზაურ. 77) იყო, უეჭველია უნდა მტკუარს იქითაც ყოფილიყო; ესე იგი არტაანს მტკუარს ორთავე ნაპირს ჰქონია მღებარეობა. მაგალითად ნაქალაქევი უკვე არტაანს ეკუთვნოდა; ლეონტი პროველის სიტყვით, ფარნავაზი „მიეგება ნაქალაქევისა თანა არტაანისას“ (ცა მფთა * 122, გვ. 19). ამის გამო სიმართლე იქმნებოდა გვეფიქრა, რომ ჯავახეთის სამხრეთი სამზღვარი დაახლოვებით წყაროსთავის გასწვრივ უნდა ყოფილიყო. ჯავახეთის სამზღვრები ჩამოთვლილი აქვს ვახუშტს; „დასავლით მზღვრის ჯავახეთს ძველად მტკუარი“-ო, ამბობს იგი, „და აწ ნიჯგორისხერთვისს ზეთი და წყაროსთავის დასავლით წარსულნი მცირე გორანი, ხოლო ჩრდილოდ პირველი სამზღვარი არს კოდიანის მთიდან წარსული მცირე მთა ნუსხამდე და მცირე ხაზი მის გასწვრივ მტკუარამდე და აწ კოხტის მდინარის აქეთი, სამხრით კერძოს მცირე მთა ნიჯგორის თვამდე და კოდიანამდე“-ო (გგ რთა 220—221); მაგრამ როგორც დავინახეთ ვახუშტის განსაზღვრა ზოგან სწორე არ არის.

ჯავახეთის მოსახლეობითგან ძველს მწერლობაში მოხსენებული არის შემდეგი ადგილები, — აღმოსავლეთით ვიწყობთ და დასავლეთით მივემართებით: „ფოკანი“ (მტნე ქე * 489, გვ. 262), რომელიც ფარავნის ტბის სამხრეთს ნაპირზე იყო; ფარავნასვე ყოფილა სოფელი მახარაფანი (მლქზდკ კზს 1020 წ. სიგ. ქეზი II, 33), რომელიც ეხლა არა სჩანს; ფაკათა სამხრეთით იყო „განძანი“ (მტნე ქე * 480, გვ. 254); ფარავნას დასავლეთ-ჩრდილოეთით — „დრტიდა“ (მტნე ქე * 489 და 494, გვ. 262 და 267), ეხლანდელს 5 ვერს. რუკაზე „იბტილად“ აღნიშნული; „ასადქაქა ჯავახეთისას“ (ცა გი მთწმდლს 328—329; მტნე ქე * 494, გვ. 267; ისტრნი

და აზშნი * 651 — 652, გვ. 438; ახალქალაქის „ზღუდეთა“ შენება დაუწყევიათ ბაგრატ IV დროს (მტნე ქა * 486, გვ. 260); ხერთვისი, რომლითგან მოყოლებული „ზევით სულ ჯავახეთი“ იყო (სამცხე საათაბაგ. მღუდელმთავ. დ. ბაქრაძე АПГА, 81, ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგ. 76); გუმურდო, საეპისკოპოსო საჯდომი დიდებულის საყდრითურთ; „ციხე-ქადაქა წუნდა“ (ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 105, გვ. 7); „თმოგუა“ (ცა მსა დთსი * 519 გვ. 287; ისტრნი და აზშნი * 651 — 652 და 652 — 653, გვ. 438 და 439); მოხსენებულისა აგრედვე „ციხე თმოგუისა“ (მტნე ქა * 450, გვ. 227; სუმბატი, ცა და უწყება 66); 1091 წ. ახლო ხანებში საშინელ მიწის ძვრის დროს „თმოგვიცა დაიქცა“ (ცა მსა დთსი * 519, გვ. 287), მაგრამ მერე აღდგენილ იქმნა; ვარძია (ისტრნი და აზშნი * 701, გვ. 500), სადაც განმაცვიფრებელი, კლდეში გამოკვეთილი, მონასტერი იყო; „ესე ვარძია პირველად დაეწყო სანატრელსა მამასა მისსა გიორგის“ და მისმა ასულმა თამარ მეფემ „აღასრულა“ (იქვე * 697, გვ. 494); ხაგეთი (სამცხე-საათაბაგ. მღუდელმთ. დ. ბაქრაძე АПГА, 81 შეცდომით დაბეჭდილა „ხეკთაშდა“, ე. თაყაიშვილი. არხ. მოგზ. 76); სულ სამხრეთით ჯავახეთში იყო „ეკლესია წყაროსთავისა“ (ჯუანშერ, ცა ვბტნგ გრგსრსა * 401, გვ. 186), რომელიც ამასთანავე საეპისკოპოსო საყდრად ითვლებოდა; „ერუშეთა“, რომელიც აგრედვე საეპისკოპოსო საჯდომი იყო (ცა გგლ ხნძთლსა, მე; ისტრნი და აზშნი * 652 — 653, გვ. 439); „წურწუბა“, საეპისკოპოსო საყდარი (სამცხე-საათაბაგ. მღუდელმთავ., დ. ბაქრაძე АПГА, 81) და „ჟუეცი“ (მტნე ქა * 450, 495 2ა 502 — 503, გვ. 227, 267 და 273; ცა მსა დთსი * 513, გვ. 282) მაგარი ციხე იყო, რომელიც არსიანის გზას უდარაჯებდა, ამასთანავე ერისთავის საჯდომადაც ითვლებოდა; ეს ციხე იხსენიება ბერძნულს წყაროებში, კონსტანტე პორფიროგენეტის თხზულებაში. დასასრულ ჯავახეთსვე იყო „სოფელი ტახთაო“ (მლქზკ კზს 1020 წ. სიგ., ქვბი II, 33), რომლის მდებარეობა ვერ გავარკვიე.

არა სჩანს, სახელდობრ სად მდებარეობდა „დლივი“ (მტნე ქა * 494, გვ. 266)? მათიანე მოგვითხრობს მხოლოდ: „შეიპყრეს დლივს ლიპარიტ“ (იქვე). სომეხთა ისტორიკოსის ასოლიკისაგან მარტო ის ვიცით, რომ ეს „დლივი“ ანუ როგორც იგი უწოდებს „დლივეკ“ ჯავახეთში ყოფილა (გვ. 252).

ჯავახეთს სამხრეთით „არტაანი“, „ხევი არტანისაჲ“ (ლეონტი მროველი, *სა მფთა* * 122, გვ. 19; მტნე ქა * 441, გვ. 218; სუმბატის *სა უწყება* 60) „ქუეყანა არტანისა“ (ისტორი და აზნის * 682, გვ. 476) „არტაჰანი“ (იქვე * 706, გვ. 509) ეკრა. ამიტომ ჯავახეთის სამხრეთის სამზღვარი არტანის ჩრდილოეთის სამზღვარი იქმნება. როგორც აღნიშნული გვქონდა ნაქალაქევი უკვე არტანისა იყო (ლეონტი მროველი, *სა მფთა* * 122, გვ. 19); დასავლეთით არტანის სამზღვარი არსიანის მთა იქმნებოდა. არტანის სამზღვრებში დიდოდა მტკვარი და ამ მდინარის ორთავე მხრივ იყო „ქუეყანა არტანისა“ იმიტომ რომ, როგორც უკვე აღნიშნული იყო რაკი მოხსენებულია „მტკვარს აქეთა არტანს“, უქვევლია იქმნებოდა „მტკვარს იქეთა“-ც. მტკვარზე იდო თვით ქალაქი არტაჰანი, „ქალაქი არტანისა“ (ლეონტი მროველი *სა მფთა* * 105, გვ. 7). „ხევისა არტანისასა“ იყო „სოფელი მგღვიფანი“ (სუმბატის *სა და უწყება* 60), რომლის მდებარეობის გამოსარკვევად ჩვენ არაუიოთარი ცნობები არ მოგვეპოვება. სამხრეთით არტანს კოლა მსაზღვრავდა. ეს ნათლად სჩანს სამცხე-საათაბაგოს მლუდელომთაფართა სამრეველოების აღწერილობითგან, სადაც ნათქვამია: „სულა არტანი კოლას სამზღვრამდინ“ (დ. ბაქრაძე АПГА, 81, ე. თაყაიშვილი არხ. მოგზაურ. 77). ბოლო რაკი მტკვარს სათავე კოლაში ჰქონდა, ამიტომ სათიქრებელია, რომ ეს სამზღვარი მტკვრის ძალიან სამხრეთით არ უნდა ყოფილიყო. ვახუშტის სიტყვით არტანს მსაზღვრავდა: „აღმოსავლით მთა ამასა (არტანისა) და ფოსოს შორისი; სამხრით—მთა ამასა (არტანისა) და კოლას შორისი; დასავლით არსიანი და აწ ქვაყრილად წოდებული. სადაც გარდავალს გზა არტანულს; ჩრდილოთ—მთა მცირე ამასა და ერუშეთს შორისი“-ო (გვ. 223).

არტანში მოხსენებულია „ნაქალაქევი“, რომელსაც ლეონტი მროველის სიტყვით „ერქუა მაშინ ქაჯთა ქალაქი, რომელ არს ჰური“-ო (*სა მფთა* * 122, გვ. 19); ს. მგღვიფანი (სუმბატი, *სა და უწყება* 60) და ტლაოში, ანუ ტლაოში (სამცხე-საათაბ. მლუდელომთაფართნი, დ. ბაქრაძე АПГА, 81; ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. 77), რომელთა მდებარეობა ვერ გამოვარკვევ.

„კოლაჲ“ (წმე ცხრათა ყრმათა კოლაელთაჲ, ნ. მარრი, TP V, გვ. 55) ანუ „ქალა“ (მლქზდკ კზს 1020 წ. სიგელი, ქკბი II, 33; ლეონტი მროველი, *სა მფთა* * 129, გვ. 21;

ცა მსაღთსი * 543—544, გვ. 310; ისტრნი და აზშნი * 706 და 710, გვ. 509 და 515), როგორც აღნიშნული იყო არტანის მოსამზღვრე ქვეყანა იყო სამხრეთით. ხევი კოლაში მტკვრის სათავე იყო (წა 9 ყრმათა კოლაელთაჲ, TP. V, 55); ლეონტი მროველიც ადასტურებს, რომ კოლა შეიცავდა ქვეყანას „თავადმდე მტკვრისა“ (ცამფთა * 129, გვ. 21). დასავლეთით კოლას ტაო ჰსაზღვრავდა, აღმოსავლეთით-კი ამ ქვეყნის მოსამზღვრედ პალაქაციო ითვლებოდა; „ჰაღაკაციო კოლას საზღვრამდი“-ო, ნათქვამია მაგ. სამცხე-საათაბაგოს მლუდეღმთავართა სამრევლოების აღწერილობაში (დ. ბაქრაძე АПГА, 81; ე. თაყაიშვილი არხ. მოგზაურ. 77). სამხრეთით ალბად კარის სანახები ექმნებოდა. კოლას სამზღვრები ვახუშტს ასე აქვს აღწერილი: „აღმოსავალით მთა ყარსისა, რომელი მდებარებს ყალნუს მთიდან ნიალის ყურის მთამდე, დასავლეთს-სამხრეთს შუადამ აღმოსავლეთ-ჩრდილოს შორის... დასავლით მზღვრის კოლას არსიანის მთა და აწ ყალნუდ წოდებული, რომელსა ზედა გარდავლენან გზანი ბანას... ჩრდილოთ მზღვრის კოლას არტან-კოლას შორისი მცირე მთა“-ო (გვ. რთა 224).

კოლაში მოხსენებულია „სოფელი დიდი ორატანი (მლქზდკ კზს 1020 წ. სიგ., ქკზი II, 33), რომელიც ალბად თანამედროვე „ურუტს“ უდრის; დაღაშო და ხორცეკვანი, ანუ სორტეკვანი (სამცხე-საათაბ. მლუდეღმთავარნი, დ. ბაქრაძე АПГА, 81; ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზ. 77); „ღაფრა ოახთა კელესიათა“ (ცა იეწი და ეფ-თმსი 6), რომელიც უდრის ალბად თანამედროვე „დორთ კილისას“ *

თვით-ქუეყანისა პალაქაციო“-ს (ისტრნი და აზშნი * 637, გვ. 418) ანუ „ჰაღაკაციო“-ს (იქვე * 682, გვ. 476; სამცხე-საათაბაგოს მლუდეღმთავარნი, დ. ბაქრაძე АПГА, 81 და ე. თაყაიშვილი არხ. მოგზაურ. 77) სამზღვრეების გამორკვევა ცნობების უქონლობის გამო ჯერჯერობით არ შეიძლება. ვიცით მხოლოდ, რომ დასავლეთისაკენ „ჰაღაკაციო კოლას საზღვრამდი“ (სამცხე-საათაბაგოს მლუდეღმთავარნი, დ. ბაქრაძე АПГА 81; ე. თაყაიშვილი არხ. მოგზაურობა 77) უწყევდა; მაშასადამე მისი მდებარეობა კოლას გასწვრივ უნდა ყოფილიყო და რასაკვირველია აღმოსავლეთით.

*) თურქულად ნიშნავს ოთხ კელესიას.

ვახუშტისაჲ ძალიან ცოტა ცნობები მოეპოვება ამ ქვეყნის შესახებ: ერთგან იგი მაგ. ამბობს: „პალაკაციოსა და აბოცს შორის არის მთა ილაბაბასი და იგი მთა არს საზღვარი ქართ. ლისა და ყარსისა ვიდრე თეთრ ციხემდე და ტბამდე ტაშალანისა“ (გვ. 48); მეორეგან ნათქვამი აქვს: რაოდენნი ელნი დავსწერენით ქართლს, ზამთარ ამ აღგილებთა შინა და ზაფხულ აღვლენან ყაიყულისა და ჰადაკაციოს მთასა ზედა“-ო (იქვე გვ. 67). ბროსეს ვახუშტის გეოგრაფიის თავის გამოკვ. მაშ. სარჩევში, ნათქვამი აქვს: „პალაკაციო, ქვეყანაა, წინად ცნობილი ძაღლის კევად“ (იხ. Index გვ. 525); მაგრამ თვით ვახუშტს ამის შესახებ არაფერი უწერია. ბროსეს თავისი აზრი დამყარებული ექმნება თამარ მეფის ისტორიკოსის ცნობაზე, მაგრამ იქაც მშდუს ქცის-და თანახმად ნათქვამია: „მოვიდეს ლაშქარნი არანისა და გელაქუნისა თურქმანნი ქუეყანისა პალაკაციოს და ძაღლის ზევად წოდებულისასა“-ო (ისტ. რნი და აზნი, * 637, გვ. 418); და ისე გამოდის, თითქოს პალაკაციო და ძაღლის ზევი შინც ერთი და იგივე არ ყოფილიყოს.

სამცხის გასწვრივ, შხოლოდ დასავლეთით, მდებარეობდა „აქარა“ (ლეონტი მროველი, ცა მეტა * 129, გვ. 21; მტნე ქა * 441, გვ. 218; ცა მეტა დთსი * 514, გვ. 282; სამცხე-საათაბაგოს მლუდელმთავარნი, დ. ბაქრაძე АПГА 81; ე. თაყაიშვილი არხ. მოგზ. 77). აქარა ეწოდებოდა ქვეყანას „ნოსტის თაფათგან ზღუამდის“ (ლეონტი მროველი * 129, გვ. 21); ეს რასაკვირველია აღმოსავლეთ-დასავლეთის სამზღვრებია; სამწუხაროდ არა სჩანს, სად იყო ნოსტე; ეხლა ამგვარი სახელი მ ვერსიან რუკაზე, არც სხვა წყაროებში მოხსენებული არ არის. რაკი აღმოსავლეთით აქარას სამცხე ეკრა ამიტომ ნოსტეს გარდა არსიანის მთები უდარაჯებდენ. ჩრდილოეთით ქვეყანას რასაკვირველია აქარის მთები ჰსაზღვრავდენ, ხოლო სამხრეთით ჯერ შავშეთის ქედი, ხოლო მერჱ სამხრეთ-დასავლეთით მდ. ჯოროხი. აქარის მოსახლეობის შესახებ ჯერ-ჯერობით მეტად მკირედი ცნობები მოგვეპოვება; მოხსენებულია შხოლოდ „დანდაჯო“ (სამცხე-საათაბაგოს მლუდელმთავარნი, დ. ბაქრაძე АПГА 81; ე. თაყაიშვილი არხ. მოგზ. 77).

„შავშეთი“ (ცა გვლ ხნძთლსა, ია, იც, კბ, ლს; მტნე ქა * 441, გვ. 218; სუმბატის ცა და უწყება 52; ცა მსა დთსი * 514, გვ. 282; სამცხე-საათაბაგოს მლუდელმთავარნი.

დ. ბაქრაძე АИГА. 81; ე. თაყაიშვილი არხ. მოგზაურ. 77) აქარას სამხრეთით და ჯავახეთის გასწვრივ მდებარეობდა. ამიტომ აქარის სამხრეთი სამზღვარი შავშეთის ქედი, მისთვის ჩრდილოეთის სამზღვარი იყო, ხოლო აღმოსავლეთით იგივე მთა არსიანი ჰსაზღვრავდა; სამხრეთის სამზღვრად რასაკვირველია უნებლიედ უნდა შავშეთის წყალი, ანუ იმერხვევი ჩაგვეთვალა. გრიგოლ ხანძთელიც ამბობს, რომ კლარჯეთს, უეჭველია ჩრდილოეთით, შავშეთის სამზღვარზე „ერთ კერძო შავშეთისა დიდთა წყალთა შეკრებისა გარემოსლგაჲ გარემოდეს ზღუდის სხედ“-ო (ც^ა გგ^ლ ხნძ^თლს^ჲ, კდ.) აღმოსავლეთ სამხრეთით ასეც ყოფილა, მაგრამ დასავლეთისაკენ რომ მივიწვეთ სამზღვარი, როგორც ეტყობა, უკვე მდინარეს ჰშორდებოდა და წყალ-წყალ არ მიდიოდა. მაგ. სოფ. ნორგიალი, რომელიც შავშეთის წყლის სამხრეთით მდებარეობს და კლარჯეთს უნდა ჰკუთნებოდა, თურმე შავშეთად ყოფილა ცნობილი; აი რას ამბობს გიორგი მერჩული: „იყო ნეტარი მიქელ ქუეუახისა შავშეთისაჲ სოფლისა ნორგიალისაჲ“-ო (ც^ა გგ^ლ ხნძ^თლს, ლც), ოპიზა-კი, რომელიც შავშეთის წყლის ჩრდილოეთ-დასავლეთით იყო, კლარჯეთს ეკუთვნოდა; ბასილი ზარზმელი მაგ. ამბობს: „მოიწივნეს... უდაბნოსა კლარჯეთისასა ოპიზას“-ო (ც^ა სრ^ჲჲნ^ჲ ზრ^ჲშლს^ჲ 30).

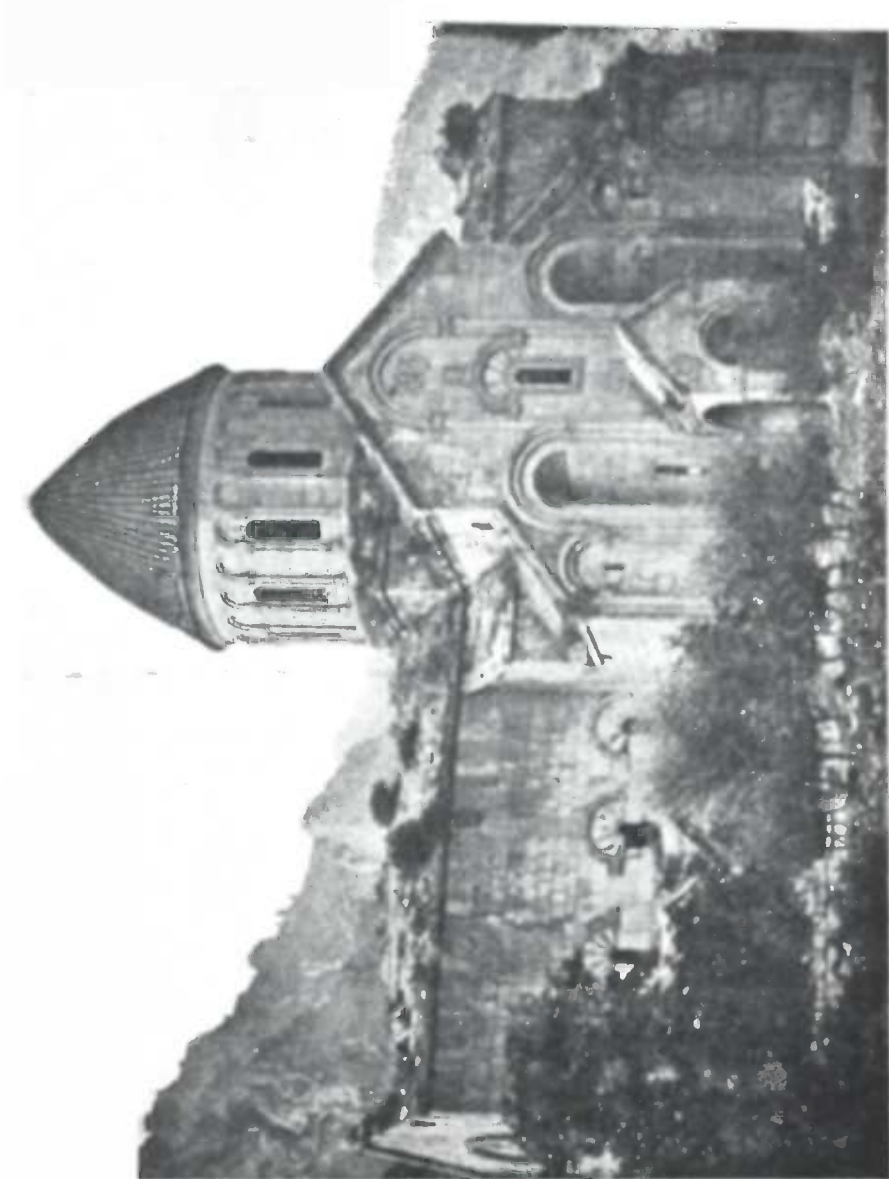
დასავლეთით შავშეთი შავ ზღვას აღწევდა, თუ არა, არა სჩანს: ვიცით მხოლოდ „მიქიხიანი“ ანუ მაქახელი შავშეთის სამზღვრებში (სამცხე-საათაბაგოს მლუდელმთავარნი, დ. ბაქრაძე АИГА, 81; ე. თაყაიშვილი არხ. მოგზ. 77). მაშასადამე ქოროხამდე შავშეთი ყოფილა; ქოროხს გაღმა ზღვამდე შავშეთსვე ეკუთვნოდა, თუ არა, ამის გამოსარკვევად ჯერ-ჯერობით გარკვეული ცნობები არ მოგვეპოვება. ვახუშტი ბუნდოვანად ამბობს: „დასავლით—მთა შავშეთისა, შავშეთსა და ქოროხს შორის“-ო (გგ^რფა 230).

მერვე მეცხრე საუკუნეში შავშეთი სრულგბით აოხრებულ-მივიწყებული კუთხე იყო: „ევეი შავშეთისა უმენგებჲ იყო მაშინ გარეშე მცარედთა სოფელთასა, რამეიუ ჯამთა სპარსთა უფლებასასა ახსრდა... და კუაღაჲ... სღვამან სეტლობისამან მოაიკრა შავშეთა... და მცირედღა დაშოეს ჯაფნა ადგაღ-ადგიღ“-ო (სუმბატის ც^ა და უწყ^ბა 52). მეცხრე საუკუნითგან მოყოლებული აქ ჩნდება აღმოსავლეთითგან გადმოსულ ქართველთა ახალშენები, თან-და-თან ქვეყანა აშენდა და აყვავდა.

„ქუეყანა კლარჯეთისა“ (ცა სრ³ნ ზრზ³ლსა 4), ანუ „კლარჯეთი“ (ცა ჯგ³ლ ხნძ³ლსა; ცა სრ³ნ ზრზ³ლსა 30; ლეონტი მროველი, ცა მფ³თა * 129, გვ. 21; ჯუანშერი ცა ვხტ³ნგ გრგ³სრსა * 358—359, გვ. 157; მტ³ნე ქა * 441, გვ. 218; სუმბატის ცა და უწყ³ბა 53; ცა მფ³სა დთ³სი * 514, გვ. 282; ბრავალგან სხვაგანაც) შევშეთს სამკრეთით ეკეროდა; ამიტომ შევშეთის სამკრეთის სამზღვარი კლარჯეთისათვის ჩრდილოეთის სამზღვარი იყო. ამავე ქვეყნის აღმოსავლეთ-დასავლეთის სამზღვრები ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის ცნობებით ირკვევა; პირველი ამბობს თარნავაზ მეფემ ერისთავად ერთი ვაგზუნა კლარჯეთს, მისცა არსიანთგან ზღუე-ძეგ³—ო (ცა მფ³თა * 129, გვ. 21); მეორის სატყეობიდანაც მტკიცდება, რომ „კლარჯეთი ზღუეთგან არსიანთგან“ (ცა ვხტ³ნგ გრგ³სრსა * 358, გვ. 156—157), „კლარჯეთი ზღუეთს შარამდის“ (ცა მფ³სა დთ³სი * 514, გვ. 282) მიდიოდა. სამზღვრეთის სამზღვარი ძველს წყაროებში არ არის აღნიშნული; როგორც ვტყობა არც ვახუშტსა სკოდნთა დანამდვილებით ეს სამზღვარი: „სამკრით— თანასკერტსა და არტანუჯს შორის ჩამოსული მთა ყალნუს მთიდან დასავლეთად ვიდრე ქოროხამდე“—ო. ამბობს იგი (გვ³რთა 234); მაგრამ არტანუჯსა და თანასკერტს შუა კარგა მანძილია. აღმოსავლეთ-სამზღვრეთის ძირიე კლარჯეთს მსაზღვრავს კოლა; ხოლო სამკრეთით სამზღვარი უნდა ხეკრებულთას ჩრდილოეთით, ყოფილიყო; იმიტომ რომ „მტ³ნე ქა“ ამბობს: „მომავალი იყო მეფე ტაოთ. დადგრომილ იყუნეს ხეკრებულთას“—ო (* 497, გვ. 268). ეხლა ამგვარი ადგილი არა სჩანს ტაოში, თუ რომ მისი დამახინჯებული სახე არ არის მთა „ხეკერთი ხეკერთ-დალ“. თუ ეხლანდელი ხეკრეთი უდრის ძველს ქართულს „ხეკრებულთას“, მაშინ სამზღვრით კლარჯეთი ზვენ უფრო ზედმიწევნით განსაზღვრული გვექნება.

კლარჯეთი მეტად კლდოვანი, დაბურული ტყით მოცული ქვეყანა იყო; გარშემო მთები ჰქონდა შემორტყებული „კლარჯეთის ტყეა“ (სუმბატის ცა და უწყ³ბა 53) „ურაგხ; მალანა“ და ღრმა ხეობები მას თითქმის მიუვალადა ზდიდნენ. რაკი ბარი-ადგილი სრულდებით არ მოიძებნებოდა და ნიადაგიც კლდოვანი იყო, ამიტომ იქ „არა არს სათიბელი ქუეყანაჲ, არცა ყანაჲ საკნაფი“; მხოლოდ „მხალთა ველიისათაჲ არს სიმრავლე ურიცხვ“; დანარჩენი ყველაფერი ადამიანს დიდის შრომითა ღ მედგარის მხნეობით უნდა მოემონარა;

ნბ. ბვ. 335 და თავი VIII, 4. თამარ მეფე

იკციის მონასტერი.

ამიტომ იქ იყო „მცირედ ვენჯინი... და ეგრისთვე მტადეხი“. მაგრამ იგიც მცხოვრებთ დიდითა „ჭირითა და ურჯითა დაუნერგვიან“-თ (ცა გგლ ხნძთლსა, კდ).

მაინც ქართველ ახალშენთა გასაოცარმა შრომისმოყვარეობამ და ჭირნახულობამ ეს მკაცობუნებოვანი ქვეყანა შშვენიერ აყვავებულ ადგილად აქცია, რომლის დიდებული ნაშთები ეხლაც აკვირვებს ადამიანს იბ. ნ. მარტი TP. წ. VII. დლიური). ბუნებამ კლარჯეთს შშვენიერი ჰავა მიანიჭა, რეთილად შეზავებული მზისაგან და ჰაერისა. რამეთუ არცა ფრიადი სიცხბ შესწუავს მათ და არცა გარდარეული სიცვის შეაღურვებს მყოფთა მისთა“ (ცა გგლ ხნძთლსა, კდ). ნიადაგი ზომიერად მშრალი იყო: „უხორშაკოა“, „უნორტიოა“, და „მზვარს“, ისე რომ „კაცთა ნახქნი ფერხთანნი არაოდეს თიკიან იქმნებიან სლვასა მათსა“-ო (იქვე). შშვენიერი ციცივი მთის წყაროები, „სიმრავლს წყალთაჲ ჰამოთაჲ“ (იქვე) ახარებდენ ადგილობრივ მკვიდრთა და მოგზაურთა გულს.

სომხურ უსახელო გეოგრაფიითგანა სჩანს, რომ კლარჯეთის გვერდით „ეგრა“ მდებარეობდა, ეგრზე მიმდინარეობდა ქოროზი, კლარჯეთს რომ გასცილდებოდა და ნიგალის ხეობაში შევიდოდა (*ანჲანსჲ ათი მითხარაჲ რხრვიდიქი ყლორჲსაჲ სანათიქებრი დნჲ ზიყას, დნჲ ძირიჲ... ვთლსაჲქი აფრთიჲჲ მითქი*) Géographie de Moïse de Corène, par A. Soukry, ვენეტიკი 1881 წ., გვ. 35).

რაკი ქართულ წყაროებში სრულეებით გარკვევითა სწერია, რომ კლარჯეთი ზღვამდის აღწევდა, ამიტომ ისე ვამოდის, რომ „ეგრა სიჯადისა“ („სუმბატის ცა და უწყება, 53). ანუ „ნიკაჯით“ (მტნე ქა * 141, გვ. 218; სუმბატის ცა და უწყება 68—69) კლარჯეთის ერთი ნაწილთაგანია; თუმცა ნიგალი ცალკეც იხსენიება: მაგ. სუმბატის სიტყვით, როდესაც არაბებმა მოჰკლეს აშოტ დიდი კურაპალატი, „იყუნეს კარკის მიმცემელ სარკინოზთა ყოველნივე კეენბ შავშეთ-კლარჯეთ-ნიკაჯისაჲ“-ო (ცა და უწყება, 55). ნიგალისავით ეგრიც კლარჯეთის სამზღვრებს უნდა ჰკუთნებიყო.

შავშეთისა და კლარჯეთის მოსახლეობა საკმაოდ ვრცლად არის აწერილი გიორგი შერჩულის და სხვათა თხზულებებში. დავიწყით აღმოსავლეთითგან და დასავლეთისაკენ გავყვით. ძველს წყაროებში მოხსენებულია: მერე (ცა გგლ ხნძთლსა,

ტაოს ორ ნაწილად, ამავე წყლების აქეთ-იქითი ნაპირები იქმნებოდა აღბად „ამიერ“-„ამიერ-ტაოც“

რომ სწორედ ასედაც უნდა ყოფილიყო და ბანის წყალი ჰყოფდა ტაოს ორ ნაწილად იმიერ-ამიერ ტაოდ ეს სუბბატაღიეთის ძის მოწმობითაცა მტკიცდება. ბანას თავდებოდა ქართველთა მეფის სამფლობელო და სამხრეთით იწყობოდა ბერძენთა მეფის საბრძანებელი, აქ ყოფილა სამზღვარი XI ს.. ბაგრატიონიანთა მემატრიანე მოგვითხრობს, რომ მძველობისაგან განთავისუფლებული „მოაწა ბაგრატ ტაოს შვეიდა ოვსსა მძღვდს ბანას თანამყოლითა მისად კატაბანისათა <ნა> ზღურამდე ბაგრატის მამულისა“-ო (ცა და უწყება 74). მაშასადამე ბანასთან თავდებოდა ქართველთა მეფის ხელთ მყოფი ტაოს ნაწილი „ამიერ-ტაო“ და სამხრეთით იწყობოდა „იმიერ-ტაო“, რომელიც ბერძენთა მეფემ ბასილმა დაიპყრა დავით კურაპალატის გარდაცვალების შემდგომ.

რაკი ბევლს ქართულს თხზულებებში ტაოს სამზღვრები არსად არის აღნიშნული, ამიტომ ამ ქვეყნის აღმოსავლეთის, დასავლეთის და სამკრეთის სამზღვრები შეიძლება მხოლოდ დასწლოვებით იყოს განმარტებული. ჩვენ ვიცით მაგ. რომ „ფანასკერტი“ ტაოს ეკუთვნოდა; „მტნე ქა ამბობს: სულტანი აღფარსლანი შემოესია საქართველოს, სხვათა შორის „გარდავიდა... ტაოს ფიდრე ფანასკერტადმდე“-ო (* 497, გვ. 268).

რაკი აღმოსავლეთით პატარა მანძილს შემდგომ კოლას მთები იწყობოდა, აღბად ფანასკერტი ტაოს ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის სამზღვართან ახლო უნდა ყოფილიყო. ამავე ქვეყნის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარის გამორკვევას მელქიზედე კათალიკოზის 1020 წ. სიგელის ცნობა გვიშველის: ქართლისა პატრიარქი ამბობს: „ტაოს ვიციდე სოფელი ზედ-ქარკეა ზოთითა აგარათა“-ო (ქეში II, 33). ქართულს ზედკარკეს ებლანდელს ნ ვერსიან რუკაზე ვგონებ „ზადგეოები“ უდრის. თუ ჩვენ არა ვსცდებით, მაშინ აქ, ან ამის აღმოსავლეთით იქმნებოდა ტაოს სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი. სადამდის აღწევდა დასავლეთით არა სჩანს, მხოლოდ ცხადია, რომ „ამხანა“ ტაოს ეკუთვნოდა; გიორგი მერჩული მოგვითხრობს: გრიგოლ ხანძთელი და მისი თანამგზავრი „მოიწივნეს ტაოს... მახლამელად იშხანთა, გამოცხადა... იშხნისა პირველი დიდებულება“-ო (ცა გგლ ხანთლსა ით). ტაოს ჩრდილოეთ-დასავლეთის სამზღვარზე „ცახე თუხანისა“-ც (ჯუანშერ,

იშხანის მონასტერი. კაზიბე არდილოციით.

ცა ვხტნგ გრგსრსა * 358, გვ. 156—157; მტნე ქა * 486, გვ. 260) იყო, რომელიც ჯუანშერის დროს ქართლის სამეფოს სამზღვარად ითვლებოდა. თუხარისი ტაოსა და კლარჯეთის სამზღვარზე იყო. სომხური უსახელო გეოგრაფია მაგ. ამბობს მდ. ჭოროხი თუხარისის ციხის მახლობლად კლარჯეთში შედისო (იხ. ვენეტიკის გამ. 1881 წ. Géographie de Moïse de Corène. par. A. Soukry, გვ. 35). ტაოს დასავლეთ-სამკრეთის სამზღვრებში შედიოდა ვგონებ „**აღთისხა**“-ც (ცა მფსა დთსი * 512. გვ. 281). ტაოსვე ეკუთვნოდა ციხე „**კაღმასხა**“ (მტნე ქა * 491, გვ. 264, * 494, გვ. 267); სუმბატს ნათქვამი აქვს: „გურგენ კურაპალატი წარვიდა ტაოი კაღმასხათ, მამულით თვისით, ცხორებად შავშეთს და არტანს“-ო (ცა და უწყბა 59).

ვახუშტსაც, როგორც ეტყობა, ტაოს სამზღვრები მხოლოდ დაახლოვებით სცოდნია; იგი ამბობს: „მზღვრის მას აღმოსავლით ჭოროხის მდინარე, სამკრით—თორთომიდამ ჩამოსული მთა იდამდე, დასავლით თორთომის მთა, ჩრდილოთ—ჭოროხი დე ისპირის მთა“-ო (გგრთა 236).

შავშეთ-კლარჯეთსავით ტაოც VIII—IX ს. სრულებით აოხრებული, უშენი და უმკვიდრო იყო, ისე რომ, როდესაც ქართველი ბერები ამ ქვეყანაში თავიანთ ნაყოფიერს მოღვაწეობას შეუდგენ, მაშინ „**მსოფლიონი ერის კაცნი**“ იქ ჯერ კოტანი იყვნენ; საზოგადოდ „**კლარჯეთს და ტაოთა შინა და შავშეთს და ყოველთა მათ მახლობელთა ქუეყანათა მცხრედნი იპოვებოდეს დაშენებულ ტუეთა შინა ადგილ-ადგილ**“ (ცა გგლ ხნძთლსა, ია). იქ სადაც ოდესღაც ცხოვრება სდებოდა და ხელოვნების დიდებულნი ნაშთები იყო აგებული, მაშინ დაბურული უგზო-უკვლო ტყე იყო ამტყდარი. გიორგი მერჩული მოგვიხრობს, რომ იშხანიც-კი, რომლისა „**პირველი დიდებულება**“ თავის დროს ანცვიფრებდა გრიგოლ ხანძთელსა, „**შის ჟამისა კაცთაგან შიუგალ იყო ადგილი იგი**“ და როდესაც როგორც იყო მაინც გზას მიაგნეს, „**ფრიალ უხაროდა შაფნა**“ დიდებულისა **შის ადგილისა**“-ო, დასძენს ისტორიკოსი (ცა გგლ ხნძთლსა, ით). ახალმა ქართლით გადმოსულმა მოსახლეობამ თავის მხნეობითა და ნიჭით კვლავ ააყვავა ეს კუთხე, დიდებული ტკლესია-მონასტრებით მოჭვინა და ქართულ მწერლობის ერთ გამოჩენილ სადგურთაგანად შეაჭმნა.

ტაოს სამხრეთ-დასავლეთით ჰსაზღვრავდა „ბასიანი“, „ქუეყანა ბასიანის“ (სუმბატის „ცა და უწყება“ 68, 73; ცა მფსა დთსი * 543—544, გვ. 311; ისტორნი და აზმნი * 682 და 702, გვ. 476 და 502). ბასიანის სამზღვრების შესახებ ძველს ქართულს მწერლობაში თითქმის არაფერი მოიპოვება: ამიტომ მისი ნამდვილი მდებარეობის გამორკვევა ძნელია. ვიცით მხოლოდ, რომ მისი სამხრეთ-დასავლეთი ისპირს აღწევდა; დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი მაგ. ამბობს: მეფემ „ლაშქრითა განვლო... ბასიანი სპერაშდინ“ (ცა მფსა დთსი * 543—544, გვ. 310—311). თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აქვს ერთი ცნობა, რომელშიაც მოხსენებულია ბასიანის ერთი ადგილი; სულტანი რუქნადინი „დაბანაკებული იყო ბასიანისსა ადგილსა ბოლოტკედ (ქცა ბოლოსტიკედ) წოდებულსა“-ს, ამბობს იგი (ისტორნი და აზმნი * 702, გვ. 502). ამ ადგილის სახელი უფროა რომ მისი ბოლო ცოტა დამახინჯებული უნდა იყოს გადამწერთაგან; პირველი ნაწილი არის „ბოლ“ ანუ „ბოლო“ და უდრის ბერძნულს „ბოლოს“-ს, (პროკოპი კესარიელი *De bello pers.* I, 15), ხოლო სომხურს „ბოლ-ბერდ“-ს (ლაზარე ფარპელი *Պատմութիւն հայոց* ვენეციის გამ. 1891 წ., გვ. 543); სომხურ სახელის მეორე ნაწილი ციხესა ჰნიშნავს, პროკოპი კესარიელიც მას ციხედა სთვლის; ამიტომ შესაძლებელია ამ ადგილის ქართული სახელის მეორე ნაწილი „ტიკე“ გადამწერისაგან დამახინჯებული „ციხე“ იყვეს? მაშინ თავდაპირველად იქმნებოდა „ბოლოს-ციხე“.

ვახუშტის სიტყვით „მზღვრის ამას ბასიანს: აღმოსავლით მთა ჩამოსული სამკრეთის მთიდან, რომელი არს სომხითის მთა; დასავლით — მთა ირიჯლუ-დევაბოინისა; ჩრდილოთ — მთა ირიჯლუ-ყალნუსი; სამკრით — მთა დევაბოინიდან წამოსული სომხითის მთა (გვ. რთა 237).

ტაოს მოსამზღვრედ სამხრეთ-დასავლეთისაკენ ბასიანის სამხრეთ-აღმოსავლეთით „თართომი“ (სამცხე-საათაბაგოს მლუღელმთავარი, დ. ბაქრაძე АПГА, 81 და ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზაურ. 76) იყო. მისი სამხრეთ-დასავლეთის სამზღვარი იყო „გზა ქართლის“ (ჯუანშერ, ცა ვბტნგ გრგსრსა * 398, გვ. 184), ანუ „საქართველს ეელისა“ (ვახუშტი, გვ. რთა 243), რომელსაც თურქებმა „გურჯიბოლაზი“ უწოდეს. სამცხე-საათაბაგოს მლუღელმთავართა სამრევლოების აღწერაში

ოშკის მონასტერი.

იხ. გვ. 295, 376 და სხვა

ატენის სიონის კედლის მხატვრობა. XI—XII ს. ქართულ
ხელოვნების ჩინებული ნიმუში.

ნათქვამია: „გუჯი ბდაზს აქეთი სულ თორთომი“-ო (დ. ბაქრაძე АИГА, 81 და ე. თაყაიშვილი, არხ. მოგზაურ. 76).

ვახუშტის სიტყვით „მზღვრის თორთომის კეობას: აღმოსავლით მთა თორთომისა (ეს მთანი არიან, რომელსა სწერენ ძველს ღეოღრაფიათა შინა მოსხის მთად, რომელნი არიან მესხის მთანი ირიჯლუსი, თორთომისა, შიფაქლუსი და დევაბოინისა და ისპირისა), თორთომისა და ტაოს შორისი, რომელი მდებარეობს სიგრძით სამკრეთ-დასავლეთს შუადად აღმოსავლეთ-ჩრდილოდ შორის, გამოვალს ირიჯლუს მთიდად და მიაღვების ისპირის მთას... გარდავლენან გზანი ტაოს შინა; ხოლო სამკრით მზღვრის მთა ირიჯლუ-დევაბოინისა... დასავლით მთა შიფაქლუსა, თორთომისა და ქართლის ყელს შორისი; რომელი მდებარეობს სამკრიდამ ჩრდილოდ, გამოვალს დევაბოინის მთიდად და მიაღვების ისპირის მთას“-ო (გვ. 242—243).

ტაოში იყო „ტაოს კაზი“ (ისტორი და აზმნი * 657—658, გვ. 444; სამცხე-საათაბაგოს მღუდელმთავარნი; დ. ბაქრაძე АИГА. 81; ე. თაყაიშვილი. არხ. მოგზ. 77); ვაშლიყანი (ისტორი და აზმნი * 657—658, გვ. 444); ციხე ფანსკერტისა (სუმბატ, ცა და უწყბა 67); ქართა (ცა გვლ ხნდთლსა, ძს), რომელიც იქნება ეხლანდელს ქუთოს უღრის; ს. ზედკარეკი (მლქზდკ კზს 1020 წ. სიგ. ქკზი II, 33); ზეკრებულთა (მტნე ქა * 497, გვ. 268); ქალაქი ოლთისნი (სუმბატი, ცა და უწყბა 68—69; ცა მსა დვთსი * 512, 543—544 გვ. 281 და 310—311; სხვაგანაც ხშირად); ბანა (სუმბატ, ცა და უწყბა 59, 74; ცა მსა დთი * 512, გვ. 281) განთქმულია თავის დიდებულ რგვალ საყდრით, რომელიც ააშენა ადარნასემ დავით კურაპალატის ძემ და საეპისკოპოსო საჯდომად გახდა (სუმბატ, ცა და უწყბა 59). ტაოშივე იყო განთქმული ციხე კაღმასხი (იქვე 59), თუხარასი (ჯუანშერ, ცა ვბტნგ გრგსრსა * 358, გვ. 156), იშხანი დიდებული საეპისკოპოსო ტაძრითურთ (ცა გვლ ხნდთლსა, ით, ლ), საუცხოვო ძველი ხელოვნებისა ოშკის მონასტერი და განთქმული ხახულის მონასტერი (ცა გი მთწმდლსა 288).

შავი ზღვის ნაპირი, ეხლანდელი ქანეთი ანუ ლაზისტანი, ეკუთვნოდა ქვეყანასა „ქალდახსა“ (ცა აბო ტფლსა 19), მას უწოდებდენ „ქუეყანასა ხაღდიასა“ (სუმბატის ცა და უწყბა, 69); მისი მდებარეობა იმით შეიძლება გამოირკვეს,

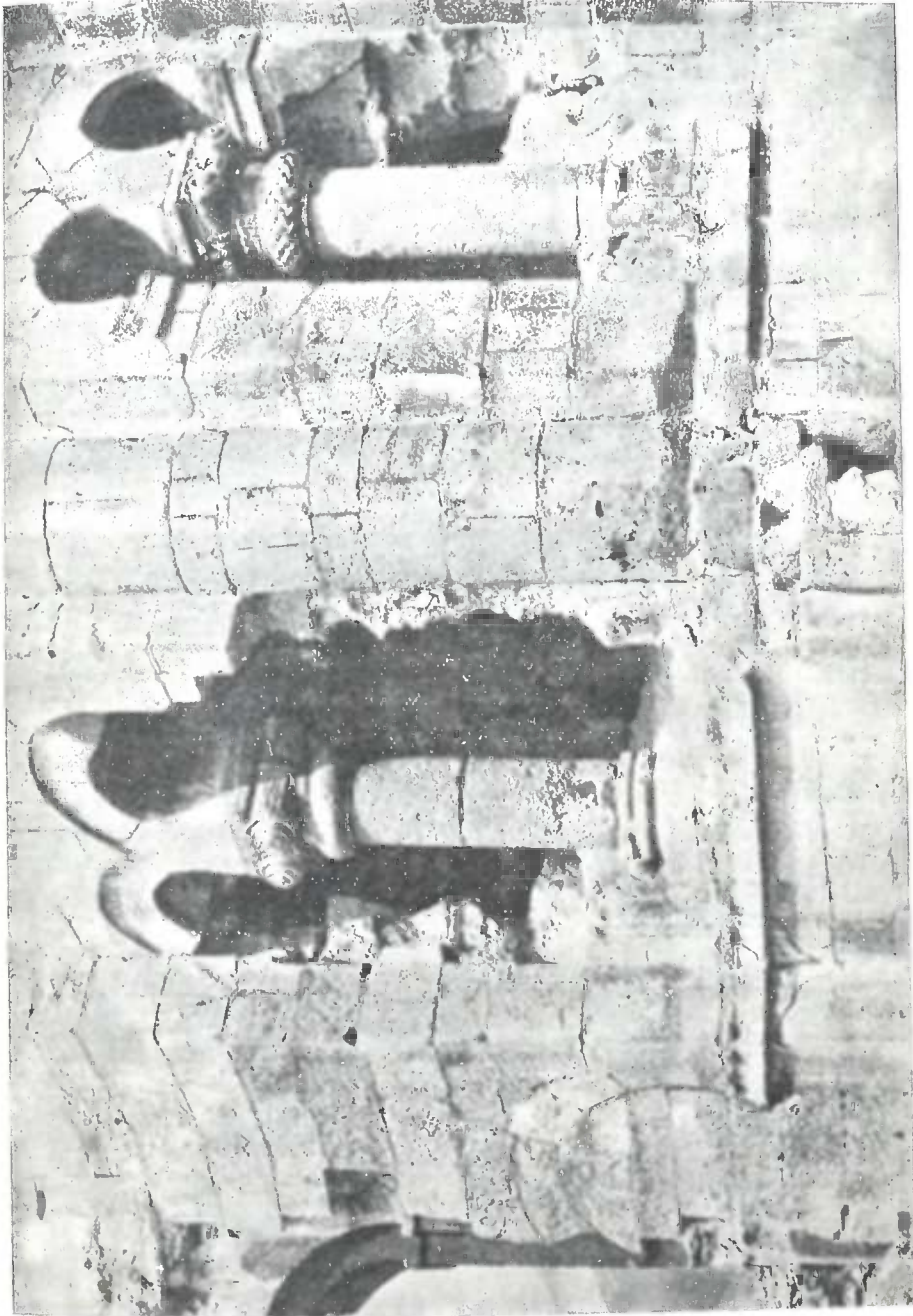
რომ „ტრაპეზუნტიაჲ მუნ არს“ (ც^ა აბო ტფ^ალსჲ 19); ბაგრა-
ტონიანთა მემატიანე სუმბატიც აჰბობს: ბასილ კეისარჲა
„იზამთრა ქუეყანა ხალდიასა ქალაქსა ტრაპეზუნტას“—ო (ც^ა
უწყება 69). მერვე საუკუნეში ეს „ადგილები საბრძანებლად
ქრისტოს მსახურისაჲ იონთა მეფისაჲ“ იყო (ც^ა აბო ტფ^ალსჲ
19). ამ ქვეყანასვე ეკუთვნოდა „ადგილი ზეფათ წოდებული“;
რომელიც მთელ ქალდიასთან ერთად მე IX—XI ს. კვლავ
ბერძენთა ქვეყანად ითვლებოდა (ც^ა სრ^აზნ ზრ^აზმ^ალსჲ 42;
სუმბატის ც^ა და უწყება 69). ქალდიას ჩრდილოეთით კლარ-
ჯეთი ჰსაზღვრავდა, ხოლო აღმოსავლეთით—ტაო, ბასიანი და
სპერი.

გ ზ ე ბ ი.

საქართველოს სხვა და სხვა კუთხეების აღდგენისა და
გაერთიანებისათვის ბრძოლის დროს, რასაკვირველია, მიმო-
სვლაცა და ურთიერთი გავლენაც გაცხოველდა. მიმოსვლისა
და აღებმიცემობის გზები იყო აგრედვე ის თვალსაჩინო ძა-
ლა, რომელიც ერთის მხრივ საქართველოს მრავალს კუთხეს
ერთიერთმანერთს უახლოვებდა და აერთებდა, მეორეს მხრივ
უცხოეთის გავლენა, პოლიტიკური თუ სულიერი, შემოჰქონდა,
რომლითაც სამაგიეროდ საქართველოს გავლენაც ვრცელდებო-
ბოდა მეზობელს და შორეულს ერებსა და სამეფოებზე. ამი-
ტომ ამ გზების მიმართულებისა და მდებარეობის ცოდნაა სა-
ჭირო. თუმცა ეს ადამიანს ეუცხოვება, მაგრამ უტყუარი ქე-
მარიტებაა, რომ ძველად საქართველოში უფრო მეტი და
მრავალმხრივი გზები ყოფილა ვიდრე ამ უკანასკნელ დრომდე
იყო და მოიპოვება.

რაკი საისტორიო გეოგრაფია უკვე შესწავლილი გვაქვს,
გზების მდებარეობის გამოკვეთვა ძნელი არ იქმნება. საქარ-
ველო შეერთებული იყო გზებით როგორც ჩრდილოეთთან,
ისე, რასაკვირველია, უფრო სამხრეთთანაც; ამგვარადვე გზებს
აღმოსავლეთისა და დასავლეთისაკენაც ჰქონდათ მიმართულება.

ჩრდილოეთთან საქართველოს და კავკასიას აერთებდენ
„არნივე ესე გზანი, რომელ არს ზღუის კარი—დარუბანი და
არაგუის კარი, რომელ არს დარიალანი“ (ლეონტი მროველი,

ბანა. სვეტის თავები.

ცა მუთა * 108, გვ. 8—9). დარიალანს, რომელსაც აქ „არაგვის კარი“ ეწოდება, სხვა სახელიცა ჰქონია. იოანე საბანის ძე ამბობს: ნერსე ქართლისა ერისთავმა „განვლო კარი ოფსეთისაჲ, რამელსა დარიალან ერქუმი“ (ცა აბო ტფილსა 17). არაგვისა და თერგის ხეობებზე მიმავალს გზას ეწოდებოდა „გზა დარიალისაჲ“ (მტნე ქა * 439, გვ. 216) ანუ უფრო სწორედ „გზა დარიალანისაჲ“. არაგვის გზას დასაწყისში ეწოდებოდა „გზა წილქნისა“ (მტნე ქა * 502—503, გვ. 273), რომელშიაც მგზავრი შედიოდა მას შემდგომ როდესაც გასცილდებოდა „იწროსა ღართისასა“ (იქვე); არსებობდა „წილქნის კარი“ (მე-VII-ე საუკ. უსახ. სომხ. გეოგრ. პატკანოვის გამ. 16). არაგვის გზით მიმავალს შეეძლო „ხაღუარეთა გზითა“ (მტნე ქა * 502—503, გვ. 273) ერწოში გადასულიყო; გაქცეულმა ფადლონმა მაგ. „წარვლო გზა წილქნისა და მიეხვია პირსა არაგვისასა და გაჰკადა ხაღუარეთა გზით ერწოდ“ (იქვე).

ამ არაგვის, ანუ ოსეთის კარს გარდა არსებობდა კიდევ სხვა „გზანი მიმევანებულნი“ (ცა სრჰნ ზრჰმლსა 12) საქართველოთგან იმიერკავკასიაში: სახელდობრ, კარნი „არნა დუაღეთი“ და ერთი ზარჭუნს დარძიკეთისასა (მქცა ქა, Опис. II, 724).

უკვე სტრაბონს აღნიშნული აქვს, რომ არაგვის კარს ბოლოში ციხე უდარაჯებდა (იხ. აქვე, წ. I, გვ. 58). ჩვენი მატთანე „მქცა ქა“ მოგვითხრობს, რომ სპარსელებმა აღმოსავლეთს საქართველოში მეფობა მოსპეს თუ არა, მაშინვე ჩრდილოეთისაკენ მომავალ გზების გამაგრებას შეუდგნენ: „კარნი ოსეთისანი აიგნეს“ და სხვაგანაც დევალეთს და ღურძუკეთშიაო (Опис. II, 724); ამასთანავე, რომ სპარსეთი უფრო უზრუნველყოფილიყო „იგი მთეულნი გომარდა დადგინნეს“ (მქცა ქა, იქვე). გომარდი სპარსულ-ფაშლაური სიტყვაა და ნიშნავს დადგენილს მოხელეს, მისანდობელს (H. Hübschmann, Armenische Grammatik, I, გვ. 130); ისინი მაშასადამე სპარსეთის ერთგული მცველები იქმნებოდნენ. როდესაც არაბებმა სპარსეთი გაანადგურეს, რასაკვირველია სპარსელების ხსენება არაგვისა, ანუ ოსეთის და ღურძუკეთის კარებებთან მოიხპო. თუბი რომ მტკიცედ მოიკიდეს, არაბები ცდილობდნენ დარიალანის ხელში ჩაეგდოთ და იქ თავისი მეციხოვნენი დაეყენებინათ; რამდენჯერმე დაიპყრეს კიდევ,

მაგრამ ხანგრძლივ იქ მაინც ვერ გამაგრდენ. როგორც ზემოდაც აღნიშნული იყო, დარიალანს გარდა კიდევ არსებობდა ორი კარი დვალეთს; ამ კარებებისადმი მიმყვანებელს გზას ეწოდებოდა „გზაჲ დუაღეთისაჲ“, ლეონტი მროველი მაგ. ამბობს: „გარდამოვიდეს ოვსნი დიდნი სპანი გზასა დუაღეთისასა“ (ცა მფთა * 164, გვ. 40), ან კიდევ ნათქვამია, მირიანი ოსეთით „მოიწია ხაზართადმდე, რამეთუ გარდამოვლო გზა დუაღეთისა“ (იქვე * 185, გვ. 52).

ოსებს საქართველოში დასავლეთ-ჩრდილოეთითაც შეეძლოთ შემოსვლა, ამისათვის საჭირო იყო მხოლოდ გადმოვლახათ „გზა თაგუერისა“ (ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 168, გვ. 42). „მქცე ქა“-ს მოხსენებული აქვს ამას გარდა „ხაზარეთისა კარნი“; ჰერაკლე კეისრის კავკასიაში ძლევამოსილ ლაშქრობას შემდგომ „სპარსთა ხაზარეთისა კარნი შეიქმნეს და ხაზარნი მეოტ ყვნეს“-ო (Опис. II, 724). რაკი ეს სახელი იმავ თხზულებაშია მოხსენებული, რომელშიაც მოიპოვება ცნობები ოვსეთისა და დვალეთის კარებების შესახებ, ალბად იგი სხვა რომელსამე კარს უნდა რქმევოდა, მაგრამ არა სჩანს სახელდობრ რომელს, დარუბანდის კარს თუ კიდევ სხვას?

ჩრდილოეთითგან საქართველოში მგზავრს გადმოიყვანდა აგრედვე „გზა ჯუგეთისა“ (მტნე ქა * 439, გვ. 216), რომელიც უეჭველია დაღესტანზე უნდა გადმოსულიყო.

ჩრდილოეთ კავკასიითგან იყო პირდაპირი გზა აფხაზეთში, რომელსაც რქმევია „გზაჲ აფხაზეთისაჲ“; ჯუანშერი მაგ. ამბობს, რომ ვახტანგ გურგასარი ოვსეთით „წარმოვიდა გზასა აფხაზეთისასა“-ო (ცა ვხტნე ვრგსრსა * 324, გვ. 135); ან კიდევ „მტნე ქა“ მოგვითხრობს: სადარბაზოდ მომავალი ოვსთა მეფე „წარმოემართა, პოვა გზა აფხაზეთისა და მოვიდა ქუთათისს“-ო (* 506, გვ. 276). იოანე საბანის ძის თხზულებითგანა სჩანს, რომ იმიერ-კავკასიითგან, ხაზარეთითგან, მერვე საუკუნეშიც არსებობდა გზა აფხაზეთში, მაგრამ ძალიან გრძელი გზა ყოფილა, ისე რომ მოგზაურნი თურმე „ვიდოდეს დღს და ღამს სამ თთვსა (?) გზასა“; მთელი ის მიწა-წყალი, რომელიც უნდა გადაეღახა ადამიანს, ყოფილა ქუეყანაჲ იგი წარმართთაჲ“, მაგრამ იქ სრული მშვიდობიანობა სუფევდა, და უცხონიც „უშიშად ვიდოდეს“ (ცა აბო ტფლსა 18) ხოლმე.

გვ. 335 და თავი VIII, 4, თამარ მეფე

ხახულის მონასტერი. სარკმელი.

სამხრეთ-დასავლეთით საქართველოში მიმავალი უნდა დასდგომოდეს „გზასა ქართლისასა“ (ჯუანშერ, ცა ვნტნგ გრგსრა, * 398, გვ. 184); ეს სახელი ჰქონდა ამ გზას მარტო ქართულად-კი არა, არამედ სომხურადაც (ნ. მარტი, ПЛХН. Иерусалима ГР. V. IX, გვ. 58) და აწინდლამდისაც შენახულია მხოლოდ თურქულად ნათარგმნი „გუჯი ბოღას“-ის სახით; სამცხე-საათაბაგოს მღუდელმთავართა ნუსხაში ქართულ სახელის მაგიერ უკვე ეს თურქული თარგმანია ნახმარი (დ. ბაქრაძე АПГА, 81 და ე. თაყაიშვილი არხ. მოგზ. 76).

„გზასა ქართლისასა“-ს რომ გაივლიდა მოგზაური მიაღწევდა „გზასა კლარჯეთისასა“ (ლეონტი მროველი, ცა მფთა * 147, გვ. 30); აქ კლარჯეთში არტანუჯსა იყო განთქმული სააღმშენებლო ცენტრი, სადაც თავს იყრიდნენ მრავალი სოფდაგრები სხვა და სხვა მახლობელ და შორეულ ქვეყნებიდან (იხ. თავი I). ხოლო შავშეთ-კლარჯეთიდან აღმოსავლეთისაკენ ჯავახეთში გადასვლა შეიძლებოდა ანსიანის კართ, ეს ერთადერთი ხეივანი გზა იყო. ამიტომაც არის, რომ როდესაც „გარდავლეს მთა იგი არსიან წოდებული“ მაშინვე „მივიდეს კვესა ყველისასა“ (ცა სრჰნ ზრზმლსა 32). ეს კვეი არსიანის კარის პირდაპირი გაგრძელება იყო. ჯავახეთიდან აღმავლეთით შეიძლო წასულიყო აღმოსავლეთისაკენ და მაშინ ქართლს მიაღებოდა, შეიძლო ჩრდილოეთისაკენაც გამგზავრებულიყო სამცხეში, ხოლო იქითგან ლიხთიმერეთში მისულიყო.

საზოგადოდ საქართველოს ჩრდილოეთს ნაწილში ლიხთიმერეთსა და აფხაზეთში სამხრეთითგან გადასვლა თითქმის მხოლოდ სამცხის გზით შეიძლებოდა; ეს იყო ერთადერთი, თუმცა ძნელი, მაგრამ მაინც მოხერხებული გზა. ასეც მოგზაურობდნენ ძველად ყველანი; მაგ. ნასრ „მოვიდა აფხაზეთ... მუნით გარდმოვიდა სამცხეს“ (სუმბატ, ცა და უწყბა, 58).

ლიხთიმერეთისა და მესხეთის შემაერთებელს გზას ეწოდებოდა „გზა რკინის-ჯუარისა“; როდესაც სულამ, კალმახის ერისთავმა, და გრიგოლ, არტანუჯის ერისთავმა, საჩქაროდ მოუხმეს მეფე ბაგრატს, მან აფხაზეთით მომავალმა „გარდმოვლო გზა რკინის-ჯუარისა“ (მტე ქა * 491, გვ. 263); განდევნილი გიორგი რუსი რომ კვლავ შემოიჭრა საქართველოში, მან და მისმა მომხრეებმაც „გარდაიარეს რკინის-ჯუარი და ჩავიდეს ციხის-ჯუარს, დაწვეს ქალაქი ოძრკე (ისტრნი და აზმნი * 651—652, გვ. 437).

მესხეთის სამხრეთ-დასავლეთითგან აღმოსავლეთ საქართველოში მოკლე გზითაც შეიძლებოდა გადასვლა; ტაოთგან პირდაპირ კახეთში ჩადიოდნენ ისე, რომ ზემო ქართლს აუხვევდნენ ხოლმე; მაგ. დავით კურაპალატი ტაოთ „მოვიდა თრიალეთს შთასჯავად კახეთად“ (მტ^ნე ქ^ა * 462, გვ. 238); მაშასადამე ტაოთგან კახეთში გზა თრიალეთზე მიდიოდა და რასაკვირველია ჯავახეთზეც. უფრო ზედმიწევნითი ცნობებიც მოიპოვება ამ გზის შესახებ; ერთხელ როდესაც ბაგრატ კურაპალატი იღვა „დღოეს, რამეთუ განაგებდა საქმეზა ტარსა და ქართლისათა... წარემართა... გაიარა თრიალეთს, განვლო კიდა მცხეთას... დადგა თიანეთს და იწყო შემუსრს კახეთისა“ (მტ^ნე ქ^ა * 468, გვ. 242). სად იყო ნიშანდობლივ დღივი არა სჩანს, მხოლოდ ასოლიკის სიტყვით იგი ჯავახეთის სოფელი ყოფილა (*აქ ყარაღანს შაღახაყ . . . აქ ყარაღან ირ კიჯი ზეჩქ-ხეს*», *ყაშინიქის წიგნებისა*. გვ. 252). ამგვარად ვისაც ტაოთგან კახეთში ჩასვლა ჰსურდა, უნდა ჯავახეთში გადმოქსულიყო, იქითგან თრიალეთს მივიდოდა, გაივლიდა ამ ქვეყანას, მცხეთას ჩავიდოდა, მცხეთის კიდს გაივლიდა და კახეთის სამეფოს სამზღვრებს მიაღებოდა, აქეთგან თიანეთში შეიძლებოდა მისვლა.

რასაკვირველია ვინც ტაოთგან ჯავახეთში მოკლე გზით მოდებოდა, იმას უნდა უეჭველად კოლა-არტანის გადაელახა და სწორედ ასეც მოიქცა ბასილი კეისარი, რომელიც ოღთისითგან ჯერ „მოვიდა არტანს“, მერე ჯავახეთით თრიალეთს გადავიდა (სუმბატი, ც^ა და უწყება * 584—585, გვ. 355).

არტანითგან სამცხეშიც შეიძლებოდა მისვლა „ნიალით კერძო (სუმბატი, ც^ა და უწყება * 584—585, გვ. 355), მაშასადამე მგზავრს ხინგრის წყალი უნდა გაევიღო.

ვისაც დასავლეთ საქართველოთგან აღმოსავლეთში მოკლე გზით და პირდაპირა ჰსურდა გადმოსვლა, მას უნდა გადმოევიღო ოღთის მთა; ასე მოიქცა მაგ. გიორგი რუსი, რომელიც თავის მომხრეებთან ერთად „გარდმოვირდეს შთათა ლიხისათა“ (ისტ^რნი და აზ^მნი * 651—652, გვ. 437); ზამთარში აქ თუმცა ხშირად დიდთ თოვლი იცის ხოლმე, მაგრამ ბუ აღამოაზს ეჩქარებოდა, ამ გზას მაინც ვერ აუქცევდა; როდესაც დავით აღმაშენებელი „წარმოვიდა მსწრაფლ სოხსკეთით თოვლთა საშინელთა“, მან „გარდაათხრევინა ლიხსმ“ და მოვიდა ქართლს, სადაც მას „დახუდა მზად სპა მისი ქართლისა“

ოშკის მონასტერი. ტაძრის აღმაშენებელია ქანდაკებანი.

(ცა მსა ღთსი * ნჰნ, გვ. 305). ამ გზას თურმე რქმევია „გზა დასავალისა“; ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ ბულა თურქისაგან ძლეული თევდოსი აფხაზთა მეფე ქართლითგან „წარვიდა მეოტი გზასა დასავალისსა“ (მტნე ქე * 443—444, გვ. 221).

სომხეთითგან საქართველოში გზა სამშვილდეზე იდო, მაგრამ ქართულს იმ დროინდელს წყაროებში ამ გზის შესახებ ცნობები არ მოიპოვება. აღმოსავლეთს კავკასიასთან საქართველოს აერთებდა „გზა ჭრანისა“ (ჯუანშერ, ცა ვხტნე გრგსრსა * 373, გვ. 167).

საბერძენეთითგან საქართველოში მოსვლა შეიძლებოდა მაშინაც ან ზღვით, ან ხმელეთით; ხმელეთის გზა ბასიანზე და ტაოსაკენ მოდიოდა; მოგზაურობდენ იმ ქართლის გზით, რომელიც ზემოდ იყო აწერილი. გიორგი მთაწმიდელის მოწაფე მოგვითხრობს: „გამოვედით ანტიოქიით და მოვიწიეთ ვიდრე დიდად მდინარედ ეფფრატად (ცა გი მთწმდლსა 319), იქითგან უნდა მოსულიყვნენ საქართველოს სამზღვრამდე. გრიგოლ ხანძთელიც საბერძენეთითგან კლარჯეთში ზღვით-კი არა, ხმელეთით მოსულა და ტაოზე გამოუვლია (ცა გგლ ხნძთლსა, ით).

ზღვით მოგზაურობა უფრო ძნელი იყო ძველს დროში. თუ მგზავრი მცირე აზიითგან მოდიოდა, მაშინ ირჩევდა ალბად იმ გზას, რომელიც აწერილი აქვს გიორგი მთაწმიდელის ცხორების შემდგენელს. იგი მოგვითხრობს: რაკი ხმელეთით თურქების გამო მოგზაურობა საშიში იყო, ზღვის გზას დავადევით და: „მოვიწიენით სამისონს, ქალაქსა ზღვის-კიდისასა, და მუნ განვიდენით საკედარნი ჩუენნი და ესრეთ ნავთა წარვემართენით კერძთა აფხაზეთისათა, კეთილითა და ჰამოთა ნიავითა მივიწიენით ფათს და მიერ საკედრითა ქუთათისსა“—ო (ცა გი მთწმდლსა 319).

მაშასადამე ფოთი მაშინ, საქართველოს მახლობელი ნავთსადგური ყოფილა. ხოლო იქითგან ქუთაისამდე საკედრით

უმოგზაურნიათ. სამისონითგან ფოთში ნავით წასვლა ეხლაც ად-
ვილი საქმე არ არის და მაშინ ხომ ალბად მხოლოდ როცა დარი
ხელს უწყობდა ადამიანს შეეძლო გაებედნა ზღვით მგზავრობა.
მაშინ აფხაზეთში ზღვით კონსტანტინეპოლითგან პირდაპირაც
მიდიოდნენ თურმე; მაგ. ბაგრატს აფხაზთა მეფის ძეს კონსტან-
ტინეპოლში „მოსცა ბერძენთა მეფემან ლაშქარი და გამოგზავნა
ზღვით და ნაფითა შემოვიდა აფხაზეთად“ (მტნე ქე * 447,
გვ. 225).

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე .

არაბების შემოსევა და მათი ბატონობა პირველს ორს საუკუნეში.

პირველად არაბები საქართველოს ეწვივნენ 643 წ. ქ. შ. მას შემდგომ, როდესაც აღარბაგანი უკვე საბოლოოდ დაპყრობილი ჰქონდათ. ამირამ რამდენიმე სარდალი შეჰყარა და თვითელი ცალკე ჯარითურთ კავკასიის სხვა და სხვა კუთხეში გაგზავნა ქვეყნის დასაპყრობად; საქართველოში ჰაბიბ იბნ მასლამა გამოისტუმრა, რომელიც საჩქაროდ ტფილისისაკენ გამოემართა (M. Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, 17). ამ ჰაბიბს, ანუ აბიბოსს იხსენიებს ბიზანტიელი მემატიანე თეოფანეც.

645 წ. ქ. შ. არაბთა სარდალმა აბიბოსმა სომხითში გაილაშქრა, შეეყარა ბიზანტიელს სარდალს მავრიანოსს და კავკასიის უღელტეხილამდე სდია, ხოლო ქვეყანა დაიპყრაო (Chronographia, I, 345).

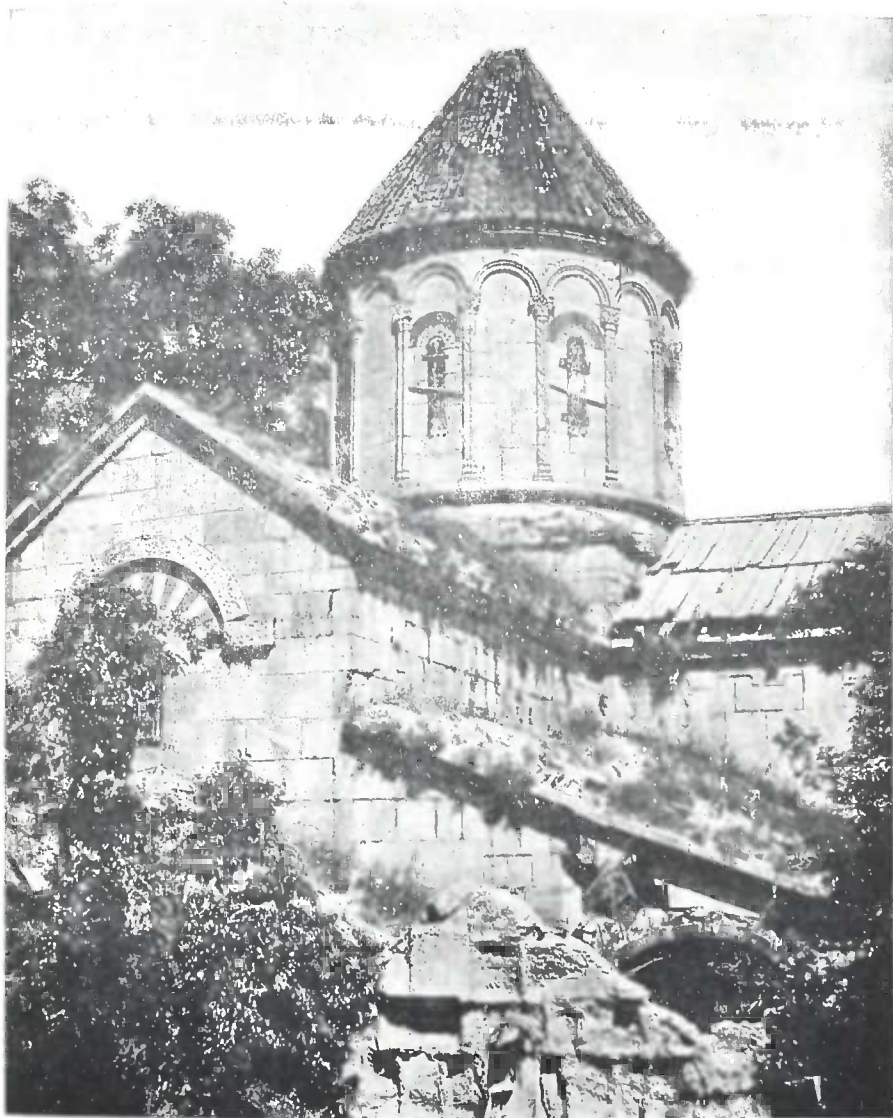
მაშასადამე არაბთა ლაშქრობა საქართველოში 643—645 წლებში უნდა მომხდარიყო.

საბედნიეროდ არაბთა ისტორიკოსებს, ბელაძორსა და ტაბარისს, თვით ის ბრძანება, რომელიც გაუცია არაბთა სარდალს, როდესაც იგი საქართველოში შემოსულა, და არაბ-ქართველთა ხელშეკრულობაც მოაჩილებს შესახებ შენახული აქვთ. ერთისადაც და მეორეს თხზულებაში საბუთები დამახინჯებულად არის შენახული და ზოგიერთში ერთი-ერთმანერთისაგანაც განსხვავდებიან, მაგრამ საერთო აზრის გაგება მაინც ადვილად შეიძლება. მოვიყვანთ ორთავე ავტორის ცნობებს. ბელაძორის სიტყვით არაბთა სარდალს მიუწერია: „ჩემთან და ჩემს გვერდით მყოფ კეთილმორწმუნეებთან თქვენი მოციქული მოვიდა და მოგვახსენა, რომ ჩვენ სწორედ ის ერი ვართ, რომელსაც ღმერთმა პატივი მიანიჭა და დააწინაურაო. ქეშმარიტად, ესე იყო ნება მისი, მადლობა ღმერთსა, — ღმერთმა დალოცოს მუჰამედ, მოციქული თვისი და ყოველთა ქმნი-

ლებათაგან მისთა ურჩეულესი! ნეტარ არს იგი!—მერე, გვიამბეთ, რომ თქვენ მშვიდობიანობის ჩამოგდებას გეთხოვთ. თქვენი საჩუქრები დავთვალე და თქვენ ხარაჯად ჩავითვალეთ. გიგზავნით ხელშეკრულობას, რომელშიაც პირობები ჩამოთვლილი მაქვს; თუ მიიღებთ იმას და აასრულებთ ხომ რა კარგი, თუ არა და ღვთისა და მის მოციქულის სახელით ომი გამოგეცხადოთ. ნეტარ არიან რომელნი გზასა მართალთასა ადგიან“ (M. Ghazarian. Armenien, 22 - 23). იგივე საბუთი ტაბარის სხვა სახით აქვს შენახული: „სახელითა ყოვლად მოწყალისა ღმრთისაჲთაჲ ჰაბიბისაგან ძისაგან მასლამაჲსსა ტყილისის მცხოვრებთა მამართ ქართლში (ჯურზან) სანახებსა ჰარმაზისას (ჰარმაზ *), მშვიდობა თქვენდა! დიდებასა აღვაღწეოთ ღმრთისა მიმართ, რომლის გარდა სხვა ღმერთი არა არს! მოვიდა ჩვენთან თქვენი მოციქული (სახელი დამახინჯებულია), თქვენი ნალაპარაკევი მოგვახსენა, მოგვართვა თქვენი ძღვენი და გვიამბო, გეთქვათ: «თქვენ ერი არ ხართო». მართალია ასე ვიყავით ჩვენ ვიდრე მალაღმა და ყოვლად ძლიერჲა ღმერთმა ხელითა მუჰამედისათა, —აკურთხოს და ულხინოს მას ღმერთმან, — გზად მართლისად მრგვიყვანა და უძლოურეზისა, სიმდაბლისა და და უვიცობისაგან (ამოყვანილნი) ისლამით ძლიერ გვყვნა. მერე—თქვენმა მოციქულმა სთქვა, რომ ჩვენგან მშვიდობიანობას ითხოვთ. არც მე, არც ჩემთან მყოფ კეთილმორწმუნეთ ამის საწინაღმდეგო არა გვაქვს რა; გიგზავნით აბდურაჰმანს ჯაზისძეს სულამიელს, ჩვენს საუკეთესო სჯულის-მეცნიერთა და კურანის მკითხველთაგანს და თან ვატან ჩემს წიგნს თქვენის უზრუნველყოფისა და მფარველობის შესახებ. თუ მოინდომებთ, ის მოგცემთ ამ წიგნს, თუ არა და, იგი პირდაპირ და პატიოსნებით ომს გამოგიცხადებთ, რამეთუ ურწმუნონი არა სთნავს ღმერთსა!“ (იქვე 25—26). მერე ამ საბუთთაგანი უფრო წესიერად არის დაწერილი და აქ პირვანდელი, არაბთა ეპისტოლეების ჩვეულებრივი სახე უკეთ უნდა იყოს შენახული; თუმცა არც პირველშია რაიმე ეჭვის აღმძვრელი. პირველ საბუთში რომ მოხსენებულია,

*) იხ. M. C. D'Ohsson Des peuples du Caucase, Paris, 1828 წ. გვ. 168, სადაც უკვე ეს საგოგრაფიო სახელი ხწორედ არის წაკითხული და განმარტებული და J. Marquart. Streifzüge გვ. 186. შენ. 3.

33- 335 თავი VIII, 4. თამარ მეფე.

ხახულის მონასტერი.

ქართველმა მოციქულმა სთქვა: თქვენ, არაბები ის ერი ხართ; რომელსაც ღმერთმა პატივი მიანიჭა და დააწინაურაო. ვასაოცარი არ არის და შესაძლებელია ქართველთა დესპანს მართლაც ეთქვას ამის მზგავსი რამ; იმიტომ, რომ, როგორც ჯუანშერის თხზულებითგანა სჩანს, ამგვარი აზრი ხალხში ტრიალებდა თურმე; ქართველი მემატთანე მოგვითხრობს, ვითომც აღმოსავლეთში მყოფ ჰერაკლე კეისრისათვის რომელსაღაც ღვთისნიერს მონაზონს ეთქვას: „ივლტოდეთ, რამეთუ უფაჲმან მისცა აღმოსავლეთი და სამხრეთი სარკინოზთა“-ო (ცა ვხტნგ გრგსრსა # 417, გვ. 198).

ბიზანტიის კეისრის ჰერაკლეს სიმკაცრითა და სარწმუნოებრივ მძულვარებითა მობეზრებული და უკმაყოფილონი აღმოსავლეთის ბევრი ერები არაბებს თავდაპირველად სიხარულით ეგებებოდნენ და ბერძენთა მონობისაგან განმანთავისუფლებლად სთვლიდნენ (P. J. Pargoire. *L'église Byzantine de 527 à 847*, 2-me éd. გვ. 147—139). ამგვარს შეხედულების დამყარებას ხელს უწყობდა და ამტკიცებდა, რასაკვირველია, ის უტყუარი გარენოება, რომ თავდაპირველად არაბები სხვა ხალხთა სარწმუნოებას (კერპთაყვანისმცემელთა გარდა), მეტადრე კი ქრისტიანობას, თავისუფლებას ანიჭებდნენ და ღმობიერად ეპყრობოდნენ, ოღონდ-კი დაწესებული გადასახადი სენდისიერად გადაეხადათ (Prof. J. Goldziher. *Vorlesungen über Islam*. Heidelberg 1910 წ., გვ. 38).

არც ვასაკვირველია, რომ ამგვარ სიძულვილის ნიადაგზე აღმოცენებული იყო იმნაირი აზრი, რაც გამოუთქვამს არაბთა სარდლის წინაშე ქართველთა მოციქულს და რანაირც მოყვანილი აქვს ჩვენს მემატთანეს ჯუანშერს. არაბთა სარდლის შემომოყვანილი საბუთი ამტკიცებს, რომ, როდესაც ძლევამოსილი მტერი საქართველოს სამზღვრებს მოსდგომია, ქართველებს გადაუწყვეტიათ, რომ ბრძოლით ვერას გახდებოდნენ, და ისევ შშვიდობიანი მოლალაპარაკება და ზავი უზჯობინებიათ. ტაბარის მიერ შენახულს საბუთში ქართველთა მოციქული ქ. ტფილისის მცხოვრებთა წარმომადგენელად არის დასახელებული, მაგრამ ამასთანავე ნათქვამია, ვითომც ეს ქალაქი არმაზის სანახებში ყოფილიყოს. თვით ზელშეკრულობაში-კი, რომლის თარგმანი მთლად ქვემოთ იქმნება მოყვანილი, იგივე ტფილისი მანჯლისის სანახებ-

შია მოხსენებული. ვგონებ ორსავე შემთხვევაში შეცდომა უნდა იყოს და თავდაპირველად საბუთებში შესაძლებელია ნათქვამი ყოფილიყოს, რომ მოციქული მარტო ქ. ტფილისის მცხოვრებთა წარმომადგენელი-კი არ იყო, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ადგილებისაც, მაგ. მანგლისისა, არმაზისა და სხვათა. შემდეგ რაკი გადამწერმა არაბებმა ამ სახელების მნიშვნელობა არ იცოდენ, ალბად თვით სახელებიც დამახინჯდა; ზოგი გამოტოვებულ იქმნა და ზოგი აირია; ამიტომ არის, ალბად, რომ ტფილისი ხან მანგლისის სანახებშია, ხან არმაზისაში, ხან ორთავეში.

ჩვენამდის მოაღწია თვით იმ ხელშეკრულობამაც, რომელზედაც არაბები და ქართველები შეთანხმებულან. ბელადორის სიტყვით იგი ასე ყოფილა დაწერილი:

„სახელითა ყოვლად მოწყალისა ღმრთისაათა.

ესე არს წიგნი ჰაბიბისა მასლამას ძისაჲ მცხოვრებთა მიმართ ქალაქისა ტფილისისათა სანახებსა მანგლისისასა ქართლში (ჯურზან), არმაზში (დამახინჯებულია, ალბად იქმნებოდა „მცხოვრებთა მიმართ ქ. ტფილისისათა და სანახებისა მანგლისისათა და არმაზსათა ქართლში) სიკოცხლისა მათისა და ეკლესიებისა მათისა და მონასტრებისა მათისა და სამლოცველოებისა მათისა და სარწმუნოებისა მათისა უენებლობისათვის, მორჩილებისა მათისა და ხარაჯისა მათისა სანუქტოდ: რომელ არს თვითთა სახლსა ზედა დრაჰკანი (დინარი) ერთი. თქვენ უფლება არა გაქვთ რამდენიმე სახლობა შეაერთოთ, რომ ამ გზით ხარაჯა შეიმციროთ; მაგრამ არც ჩვენა გვაქვს უფლება ერთი სახლობა რამდენადმე გავყოთ, რომ ამ გვარად ხარაჯა გავიმრავლოთ. თქვენ მოვალენი ხართ რჩევით, თუ თანადგომით შეძლებისდა გვარად მოგვეშველოთ ღმრთისა და მის მოციქულის, — სიწმიდე და წყალობა ღმრთისა იყვენ მასთან, — მტრების წინააღმდეგ (საბრძოლველად). ამას გარდა თქვენ მოვალენი ხართ გაჭირვებულს მუსლიმანს ერთის ღამით თავშესაფარი მისცეთ და გაუმასპინძლდეთ ისეთის საკმელებით, რომელიც (საღმრთო) წერილის მექონე ერებს (ე. ი. ქრისტიანებსა და ებრაელებს) და ჩვენც გვექმევა. თუ ვინიცობა რომელიმე მუსლიმანი თქვენში (თავის რაზმს) ჩამორჩა, თქვენ მოვალენი ხართ მიაცილოთ იგი კეთილ მორწმუნეთა მახლობელ რაზმის (სადგურამდის). თუ რომ მოიქცევით (ისლამისადმი) და ლოცვას ასრულებთ, თქვენ ჩვენი სარწმუნოებისა-მიერ

ქმები იქმნებით, თუ არა და თქვენ მოვალენი ხართ ხარაჯა გადაიხადოთ ხოლმე. მაგრამ თუ მუსლიმანებს რაიმე დააბრკოლებს, რომ თქვენზე ზრუნავდენ, თქვენი მტერი-კი თქვენ გამძლავრობდეს, თქვენ ეს არ გეკითხოსთ და ამით თქვენი ხელშეკრულობა არ დაირღვეს. ეს გეკუთვნით თქვენ და გაწევთ ვალად. არის ამისი მოწამე თავად ღმერთი და ანგელოზნი მისნი“ (M. Ghazarian. Armenien, 23—24).

ტაბარის მიერ შენახული საბუთი მხოლოდ იმითი განსხვავდება, რომ იქ, სადაც თავდება წინადადება ისლამისადმი მიქცევის შესახებ, დამატებულია კიდევ მხოლოდ შემდეგი სიტყვები: „ვინც (უარყოფს მოქცევის შემდგომ) ღმერთსა, მოციქულსა მისსა, წერილისა მისსა და კრებულსა მისსა, მას ჩვენ პირდაპირ და პატიოსნად გამოვუცხადებთ ომსა. არიან ამისი მოწმენი აბდურაჰმან იბნ ხალიდ, ჰაჯაჯ და გიაზ; დაუწერია ესე რაბაჰს. ღმერთი იყოს ამის მოწამე, ანგელოზნი მისნი. და მორწმუნენი; კმა არს მოწმობა ღმთისა“ (იქვე 24).

ბელადორის სიტყვით, იმავე პირობით, რომელიც ზემოაღნიშნულ საბუთებშია მოყვანილი, დაპმორჩილებიან არაბებს საქართველოს სხვა კუთხეებიც: ხერკი, ქსოვრისი, ქსანი, *) ხუნანი, სამცხე, გარდაბანი, კსტსჯი (?), შავშეთი, ბაზალეთი, კლარჯეთი, თრიალეთი, კახეთი, კუხეთი, არტაპანი, დარიალანი, წანარნი და დიდოელნი (M. C. Dhsson. Des peuples du Caucase, გვ. 53—54 და M. Ghazarian. Armenien, გვ. 27 და მეტადრე 80—82). როგორც ამ ნუსხისაგანა სჩანს არაბებს დაუპყრიათ მხოლოდ აღმოსავლეთი საქართველო.

აღმოსავლეთს საქართველოში არაბები ბატონობდენ 657 წ-დე ქ. შ., როდესაც არაბთა შორის დაიწყო შინაური არეუ-

*) დ'ოსონი და დაზარიანი ამ სახელებს სხვანაირად კითხულობენ: ჯავახეთი, ხევსურეთი, კისალ, მაგრამ მგონია სცდებიან. მაინც-და-მაინც შეუძლებელია ხევსურეთი დაეყრათ არაბებს. არაბულად ეს სახელები მერმინდელ გადამწერთაგან დამახინჯებულია და ასე სწარია: 1) حوارج - გრედეე خراج - იწერება, უნდა წერებულყო თავდაპირველად خراج რაც უდრის „ხერკ“ს, მცხეთის მახლობლად მდებარე ადგილს. 2) თავდაპირველად ეწერებოდა خراسان რაც უდრის „ქსოვრის“-ს, 3) خსანი თავდაპირველად იქმნებოდა خსანი ანუ „ქსანი“ და ეს გზა ხერკსა, ქსოვრისზე და ქსანზე უფრო ბუნებრივია აღმოსავლეთით მცხეთის დასავლეთისკენ მიმავალ არაბთა დაშქრობისათვის.

ლობა და ბრძოლა, რომელიც გათავდა მხოლოდ 661 წ., მას შემდგომ, როცა მუავეამ მოჰკლა ხალიფა და თვით დაჯდა მაჰმადიანთა ერთად-ერთ ბრძანებლად. ამ დროს განმავლობაში არაბებს დაპყრობილ ქვეყნებისათვის არა სცალოდათ. თვით მუავეა იძულებული იყო ბიზანტიის კეისარს კონსტანტინე III დაჰზავებოდა და ხარკიც-კი მიეცა, რომ თავისი თავი ბერძენთა მტრობისაგან უზრუნველ ეყო და გულდამშვიდებული, მთელის თავისის ძალღონით თავის მოწინააღმდეგეს შეჰბმოდა. ამ დროს აღმოსავლეთი საქართველოც უქვევლია არაბთა ბატონობას თავს დააღწევდა და ცოტადაც არის თავისუფლად ამოისუნთქავდა.

მუავეამ რომ ძალა მოიკრიბა, 672 წ. კვლავ განაახლა ბრძოლა ბიზანტიის კეისართან და 677 წლამდე მდგრად ეომებოდა მას; მაგრამ მაინც ვერას გახდა და იძულებული იყო ზავი შეეკრა, იმიტომ რომ კეისარმა ლიბანიტგან მარდაიტების მებრძოლი ტომი მიუსია ხალიფას სამფლობელოს და არაბ-მცხოვრებთა ცარკვა-გლეჯით სიცოცხლე გაუმწარა. ხელშეკრულობა თეოფანეს სიტყვით 678 წ. იყო დადებული და შემდეგს პირობებს შეიცავდა: 1) კეისარი მარდაიტების წაქეზებას და არაბებზე მისევას თავს დაანებებდა, ხოლო არაბები ბიზანტიელებს ფულად, ცხენად და ყმებად საზღაურს მისცემდნენ; 2) კვიპრი, სომხითი და იბერია მათ საერთოდ თანასწორად ექმნებოდათ (Chronographia I, 363). ეს ხელშეკრულობა ცხადად გვიჩვენებს, რომ არაბების ბატონობა აღმოსავლეთს საქართველოში ამ დროს შერყეული ყოფილა და ბიზანტია მათ ისევ შესცილებია.

681 წ. ქ. შ. კავკასიას, ასოლიკისა და ლევონდის სიტყვით, მოულოდნელად დიდი უბედურება ეწია: ჩრდილოეთით ხაზართო ძლიერი ლაშქარი შემოესია საქართველოს, ალბანთს და სომხეთს; ბრძოლაში ქართველთა და სომხეთთა ერისთავნი ამოხოცეს და ქვეყანა ააოხრეს (*Ստեփանոսի Տարնեցւոյ Ասորկան Պատմութիւն Տիգրեբակն*, პეტერბურგის გამ. 1885 წ. გვ. 100).

ბიზანტიელებსა და არაბებს ისეთი მეტოქეობა ჰქონდათ, რომ ვერც 678 წ. ხელშეკრულობას ჩამოუგდია არაბთათვის სასურველი მშვიდობიანობა; მემატიანე თეოფანეს სიტყვით, კეისარს უქსტიანის მცირეს (II) თავისი საზღაუროდ ჯარითურთ სომხეთში გაემოუგზავნია, დაუხოცინებია იქ მყოფი არაბები, ხოლო სომხეთი, იბერია და ალბანთა აგრე-

დვე სხვა ქვეყნებიც კეისრისთვის დაუმორჩილებია (Chronographia, I, 363). ასოლიკის სიტყვით იუსტინიანე II ლაშქრობა კავკასიაში მისის მეფობის მეოთხე ინდიკტიონსა ყოფილა (*αυαυαυαυαυαυα*, გვ. 100), ესე იგი 688—689 წ.

მართლაც, როგორც სჩანს, აღმოსავლეთს საქართველოს მაშინ არაბთა ბატონობისაგან ცოტა მოუსვენნია. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია იოანე კათოლიკოზის ცნობა, რომ ნერსეშ, ქართლის ერისთავმა (*სხრესხ რეკუთს რეკუთ*) არაბთა სარდალი ვინმე ბარაბა დაამარცხა და განდევნაო (*მთაწანის... /სიიქსიის/ შათილიქსის ჯაიყ*, ტფილისის 1912 წ. გამოცემა, 93). ეს ნერსე ქართლის ერისთავი მოხსენებულია აგრედვე სოკრატეს საეკლესიო ისტორიის სომხურ თარგმანის წინასიტყვაობაში და მას უცხოვრია მეშვიდე საუკუნის მეორე ნახევარში (J. Marquart. Streifzüge, 402, შენ.).

მაგრამ მაინცა-და-მაინც, როგორც სჩანს, იმერი ქართველები მადლიერნი არც თუ ბერძნებისა ყოფილან; მემატთანე თეოფანე მოგვითხრობს მაგ., რომ 689 წელს **ლახიკის პატრიკოზი სერგი ბარნუკის ძე** ასჯანყებია ბიზანტიელებს და თავისი სამფლობელო არაბთათვის დაუმორჩილებია (Chronographia I, 370).

ხოლო თვით არაბები ჰგრძნობდენ, რომ თუ ჩრდილოეთის მცხოვრებთ, იმიერ-კავკასიის მკვიდრთ, ხაზარებს, როგორმე არ დაიმორჩილებდენ, მათი მდგომარეობა კავკასიაში არას დროს უზრუნველყოფილი არ იქმნებოდა: იმათითაც ჰქონდათ ხშირად ქართველებს ზურგი გამაგრებული; ამასთანავე, მას შემდგომ, რაც არაბთა პირველი ლაშქრობა არაბების დამარცხებით დამთავრდა, გათამამებული ხაზარნი არაბთათვის მუდმივი საფრთხე იყვნენ. ამიტომაც იყო, სხვათა შორის, რომ მე-VIII-ე საუკ. მოყოლებული არაბები ასეთის სიმედგრით ებრძოდენ ხაზარებს.

717 წ. ხალიფა ვალიდის ძმას მასლამას, სომხეთისა და ადარბაგანის ამირას, გაულაშქრნია და დარუბანდი აუღია (D'Ohsson, Des peuples du Caucase, 55—56). მაგრამ ხაზარები 717—718 წ. მსწრაფად გადმოეშენენ შურის საძიებლად და შირვანში და ადარბაგანში შეიჭრენ; მათ გადაელობნენ არაბები და ზოგი დახოცეს, ბევრი კიღვე ტყვედ წაასხეს (იქვე 56).

სამაგიერო ხაზარებმა არაბებისაგან 722—723 წ. აიღეს, როდესაც მაჰმადიანთა ჯარი შეესია ხაზარეთს და იქ სა-

შინლად დამარცხდა (D'Ohsson. Des peuples du Caucase, 56). განრისხებულმა ხალიფამ ააზიდ II (720—724) ამირად ჯარრაჰი აბდალლაჰის ძე დააყენა და დიდის ლაშქარით ხაზართა ჯარის წინააღმდეგ გაისტუმრა. ხაზარებს თვით ხაკანის შვილი წინუძღოდა. ჯერ კიდევ ხაზარეთში მისული არ იყვნენ, რომ ალაზნის პირას მოპირდაპირენი ერთიერთმანერთს შეებრძოლნენ; გამარჯვება არაბებს დარჩათ; ძლიერს მტერს კვალ-და-კვალ მიჰყვნენ, შევიდნენ ხაზარეთში და დიდძალი დაელა იშოვნეს (D'Ohsson. იქვე 57).

ხალიფა ჰიშამის (724—743) ბრძანებებისაებრ ამირა ჯარრაჰმა 729—730 წ. ქ. შ. ტფილისის სანახებზე გაიარა, კვლავ ხაზართა ქვეყანას შეესია და ერთი ქალაქიც აიღო (იქვე 59).

ქართველი ისტორიკოსი ჯუანშერი მოგვითხრობს: „მოიწია ამირა აგარიანი ქართლად, რომელსა ერქუა მურვან ყრუ ძე მომადისი, რომელი წარმოველინა ეშიმს (=ჰიშამს) ამირ მუმნსა ძესა აბდალმელიქისასა ნათესავთაგან ამათისა.... და ყოველნი მთავარნი, პატიახშნი, ნათესავნი ერისთავთანი და წარჩინებულთანი შევიდოდეს კავკასიად და დაიმაღნეს კლდეთა და ღრეთა და მოვლო ყრუ მურვან ყოველი კავკასია და დაიპყრა კარი დარიალ«ან»ისა და დარუბანდისა და შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და უმრავლესნი ციხენი ყოველთა საზღუართა ქართლისათა.... და შემუსრნა ყოველნი ქალაქნი და სიმაგრენი ქუეყანისა ეგრისისანი“-ო (ცა ენ ტნ გ გრ გსრა, 200—201. შედარ. უძველეს ხელნაწერს). ქართველს ისტორიკოსს ეს ლაშქრობა არაბთა თითქოს პირველ ლაშქრობად აქვს წარმოდგენილი კავკასიაში, მაგრამ ეს შეცდომაა. როგორც ჩვენს მატეიანეში ნათქვამია „მურვანი ძე მომადისი“ წარმოუგზავნია ამირ ალ-მუმინინას ჰიშამს ძესა აბდალმელიქისასა და ეს სარდალი ყოფილა „ნათესავთაგანი“ ამირთ ამირასი. ჩვენ ვიცით, რომ ჰიშამი ძე აბდალმელიქისა ხალიფად იჯდა 724—743 წ. ქ. შ.; მურვანი არის მერვან II, რომელიც მართლაც მოჰამედის შვილი იყო (Стэнли Ленъ-пулъ. Мусульманскія династїи. ვ. ბარტოლდის რუს. თარგმანი, 1899 წ. გვ. 7—8). არაბთა ისტორიკოსის ტაბარის ცნობით, მურვანი 114 წ. ჰიჯრ. (=720—730 წ. ქ. შ.) ყოფილა გამოგზავნილი (M. Ghazarian. Armenien გვ. 46, შენ. 2). ცნობა იმის შესახებ, რომ მურვან, მაჰმედის ძე, ჰიშამ ხალიფას მიერ სომხეთში იყო გაგზავნილი, სომხთა ისტორიკოსს ასოლიკსაც მოეპოვება, მაგ-

რამ მას იგი მშვიდობიან მმართველად ჰყავს გამოხატული (პეტერ. გამ. გვ. 130). პირიქით იოანე კათოლიკოზი მურვანს მეტად მკაცრ მემარადა და მმართველად სთვლის: მას მთელი სომხეთის ციხეები აულია და დაუქცევია, მცხოვრებნი ზოგი დაუტყვევებია, ზოგი კიდევ დაუწიოკებია და გაუცარცვია (*Պատմութիւն Հայոց*, გვ. 93—94). მაშასადამე იოანე კათოლიკოზის დახასიათება მშვენივრად უდგება მურვანის მოქმედებას, როგორც იგი არის ჯუანშერის მიერ აღწერილი.

ამგვარად ცხადია, რომ *ჯუანშერის ცნობა ესება მერვე საუკუნის პირველ მეოთხედის ამბებს და არა არაბთა პირველ დაშქრების ისტორიას საქართველოში*, რომელიც მოხდა მეშვიდე საუკუნეში, როგორც შეიძლება თითქოს გვეფიქრა ჩვენის მემატეანეს მოთხრობის მიმდინარეობისდა მიხედვით*).

ჯუანშერის სიტყვით, როგორც აღნიშნული იყო, მურვანს მოუვლია „ყოველი კავკასია და დაიპყრა კარი დარიალანისა და დარუბანდისა.“ ქართველ მემატეანეს სიტყვები არაბ ისტორიკოსთა (ბელაძორის) ცნობებითაც მტკიცდება; მურვანს ხალიფა ჰიშამის ბრძანებისაებრ მთელის თავის მხედრობით ქსნით დარიალანის ხეობა და კარი გაუვლია და ხაზარნი დაუმარცხებია, იმიერ კავკასიითგან ერთი ტომი გადმოუყვანია და კახეთში დაუსახლებია (*D'Ohsson, Des peuples du Caucase* 64—65); ხოლო 737—742 წლებში ძლივამოსილი ლაშქრობა ჰქონია კავკასიაში და იმიერკავკასიაში, ისე რომ დაუმორჩილებია და გაუმაჰმადიანებია, რასაკვირველია იძულებით, ხაზარნი, აულია დაღესტნის მთელი ქვეყანა, სამურის სანახები და შაბირანი, ლეკეთი, ტაბასარანი და დიდოელნი (*D'Ohsson, Des peuples du Caucase*, 65—69).

ჯუანშერი ამასთანავე ამტკიცებს, რომ მურვანს დაუპყრია აგრედვე ეგრისის ციხეები და აიღო „კლისურა, რომელი მას უამსა იყო საზღუარი საბერძნეთისა და საქართველოსა, შემუსრა ქალაქი აფშილეთისა ცხუმში, მოადგა ციხესა ანაკოფიისასა... და ერისთავი კეისრისა ლეონ შესრულ იყო ციხესა შინა სობლისსა, რომელ არს *გარდასვჯალსა აფსეთისსა* და ვერავინ შემძლებელ იყო წყობად“ მისაო (ცა ვნტნგ გრგსრა * 419—420, გვ. 201). სამწუხაროდ არც არაბ,

* საფუძვლიანი ეჭვი ამის შესახებ უკვე მ. ბროსესს ჰქონდა (იხ. *Histoire de la Géorgie, I partie*, თარგმანი, გვ. 245—246).

არც სომეხს, არც ბიზანტიელ ისტორიკოსებს შურვანის ლაშქრობის შესახებ დასავლეთ საქართველოში, ეგრისსა და აფხაზეთში, არაფერი აქვთ ნათქვამი, რომ გამორკვეულიყო, რამდენად სამართლიანია ზემომოყვანილი ამბავი. თავის თავად-კი ისეთს არაფერს შეიცავს, რაც ან დასაჯერებელი არ იყოს, ან მტკნარს შეცდომას წარმოადგენდეს; მხოლოდ ამ ლაშქრობის დასასრულში (გვ. 202—204) ჩართულია ზოგიერთი ვითომც სასწაულებრივი შემთხვევანი.

ჯუანშერ მოგვითხრობს: მურვანის შემოსევამ ისე გაანადგურა და იქმნა „განრყუნელ ქუეყანა ქართლისა, სომხითჱსა და რანისა“, რომ „არლარა იპოებოდა ნაშენები, არცა საქამადი კაცთა და პირუტყუთა ყოვლადვე“-ო და ბერძენთა კეისარს შევლა სთხოვესო (იქვე * 424, გვ. 405). იმავე მემატიანეს სიტყვით, მურვანის ამირობას ისეთი საშინელი დალი დაუსვამს საქართველოზე და ქვეყანა ისე აოხრებულა, რომ თუმცა მას შემდგომ „გარდავლნა ჟამნი მრავალნი მშვიდობით“ მაგრამ მაინც „არლარა მოგებულ იყო-კუალსა თვსსა“-ო (იქვე * 433, გვ. 212), მაინც ვერ გამობრუნდაო.

ბელაძორის სიტყვით ხალიფა მანსურის დროს (754—775) მისმა ამირამ დაიპყრა არაგვის ხეობა, დაიმორჩილა წანარნი და ხარკი დაადო (D'Ohsson, *Des peuples du Caucase*, 69—70). ეს ამბავი უნდა მომხდარიყო 754—764 წლებს შუა.

764 წელს ხაზარებმა ქართლი ააოხრეს; ქართველი ისტორიკოსიც მოგვითხრობს ხაზართა შემოსევას და ამ შემოსევის მიზეზად „მატიანეა ქართლისაჲ“ შემდეგს გარემოებას ასახელებს: ქართლის ერისთავს ჯუანშერს ერთი სილამაზით განთქმული და ჰყოლია, რომელსაც სახელად შუშანი რქმევია. „მიესმა მისი ხაზართა მეფესა ხაკანსა; მოგზავნა მოციქული და ითხოვა შუშან ცოლად და უქადა შუელა სარკინოზთა ზედა. რაჟამს მოიწია მოციქული ხაკანისა, მიუმცნო ჯუანშერ ძმასა და დედასა თვსსა; ხოლო მათ არა ინებეს და უთხრეს: «უკუეთუ უღონო იქმნას ყოფაჲ ჩუენი, უმჯობეს არს რათა შევიდეთ საბერძენთად და მივმართოთ ქრისტიანეთა, ვიდრე-ლა შევიგინოს შვილი ჩუენი წარმართთა მიერ», და შუშანცა ავინა ხაზართა მეფესა“-ო (ცა ვხტნგ გრგსრსა * 438, გვ. 216). ეს უნდა მომხდარიყო 761 წელს. თუმცა პოლიტიკურად ქართველებისათვის ხაზართა ხაკანის სიძობას და მისს პირობას,

რომ იგი ქართველებს სარკინოზთა, ანუ არაბების წინააღმდეგ ბრძოლაში უშველიდა, მეტად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და საეკონომიკურ უნდა ყოფილიყო, მაგრამ სარწმუნოებრივ სიძულვილს წარმართთადმი დაუხშვია ქართლის ერისთავის საზღობისათვის საღი პოლიტიკური მსჯელობის უნარი.

ქართველთა უარით შეჯერაცყოფილმა „შემდგომად სამისა წლისა ზოგზაენა ხაკანმან სპასალარი თვისი ბულჩან, გამოვლო გზაჲ ლეკეთისაჲ და შემოვიდა კახეთად, მოადგა ციხესა, რომელსა შინა იყუნეს ჯუანშერ და დაჲ მისი შუშან, და მცირეთა დღეთა წარილო და ტყუე ყუნა იგინი; შჳმუსრაჲ ქაღაჲჲ ტფაღასი, წარტყუნა ქართლი და ყოველი ესე ქუეყანაჲ; და ვითარცა წარემართა გზასა დარიალანისასა“, შუშანმა თავი მოიწამლა და მოკვდა; „წარმოვიდა ბულჩან, ხაკანისა მიგუარა ჯუანშერ და მიუთხრა სიკუდილი დისა მისასაჲ... მაშინ შეიპყრეს ბულჩან და მოაბეს ყელსა საბელი და განზიდვად სცეს ორთა ცხენოსანთა ამიერ და იმიერ და მოსწყვდეს თავი მისი ბოროტად; და ვითარცა დაჰყო [ჯუანშერ მუნ] წელიწადი შვიდი, განუტევა ნიჭითა დიდითა“-ო (იქვე * 439, გვ. 216—217). მაშასადამე ტყვეობითგან ჯუანშერი 771 წელს დაბრუნებულა.

ქართულ მატთანეს ზემომოყვინილს ცნობას ქ. ტფიღისას თურქების ანუ ხაზართა მიერ აღების შესახებ არაბი ისტორიკოსებიც ემოწმებიან, რომელნიც მოგვითხრობენ, რომ 147 წ. ჰიჯრ. (764 წ. ქ. შ.) თურქები დარუბანდით გამოვიდნენ და ტფიღისში შეიჭრენ, ხოლო შემდეგ სომხეთიც ააოხრეს; ხალიფა მანსურმა თავისი ჯარი გაგზავნა მათ წინააღმდეგ, მაგრამ არაბები დამარცხდნენო (D'Olsson, Des peuples du Caucase, 70). ეს ცნობა მშვენივრად უდგება ქართულ წყაროს ცნობას ხაზართა ლაშქრობის გზის შესახებაც: ჩვენი მემატთანე ამბობს, რომ ხაზარნი ლეკეთის გზით შემოვიდნენ, — არაბ წყაროს ცნობითაც ისინი დარუბანდით შემოჰსევინან; შემდეგ ქართველი მატთანესაებრ კახეთში შემოსულან და იქითგან ტფილისში, ხოლო რაკი არაბი მემატთანეც ადას-

ტურებს ტფილისის აღებას, თავის-თავად ცხადია, რომ ხაზარებს დარუბანდით კახეთზე უნდა გამოეარნათ *).

სული დრო დაუდგათ ქრისტიანებს საზოგადოდ და ქართველებსაც მათ შორის აბბასელ გვარის პირველ ხალიფების მეფობაში; მათ შემოიღეს მკაცრი სარწმუნოებრივი, მაჰმადიანური მიმართულება პოლიტიკაში; ომაჰაელთა ხალიფების წინანდელი პოლიტიკა-კი უღმრთოებადა და ურწმუნოებად იყო ცნობილი (Prof. J. Goldziher. Vorlesungen über den Islam, გვ. 49); მათ დროს ხალხი, დიდი და პატარა, შვეიწროვებული იყო, ქვეყანა მძიმე ტვირთ ქვეშ იქცლიტებოდა. ამ მკაცრ მმართველთა გუნდს ხალიფა მანსურიც ეკუთვნოდა. მის ხალიფობის მეორე ნახევარში ქართლის ერის-მთავრად ყოფილი „ნერსეჲ ძღ ადაწნერსე კურაჲპალატისა და ერის მთაფრისაჲ“. 772 წელს *) იგი „მიწოდებულ იქმნა ქუეყნად ბაბილოვნისა მფლობელისა მის გან ჟამსა სარკინოზთასა ამირა მუმნისა აბდილაჲს გან (=მანსურს), რომელი იყო ქალაქსა მას დიდსა ბაღდადს, რომელიცა იგი მან აღაშენა“ (ცა აბო ტფლსჲ, 15). ტყუილად-კი არ იყო იგი ამ სიშორეზე დაბარებული: არაბთა მბრძანებელი უწყრებოდა ქართლის ერისთავს და აკი მისვლასთანავე „შესმენითა ბოროტთა კაცთაჲთა შთავდლო საპყრობილესა მან ნერსე ერისთავი ქუეყანისა ამის ქართლისაჲ და პყრობილ იყო იგი მუნ ჟამადმდე სამისა წლისა, ვიდრემდის ბრძანებითა ღმრთისაჲთა მოკუდა აბდილა ამირამუმნი და დაჯდა მის წილ ძს მისი მაჰდი“ (იქვე 15); ესე

*) მ. ბროსემ არ იცის ხაზართა რომელს შემოსევას დაუკავშიროს ეს ამბავი და დაახლოვებით თარიღად 731—783 წ, ან 758—760 წ, სდებს (Histoire de la Géorgie, I partie, გვ. 257—258. შენ. 1), ხოლო მარკვარტი ამ შემოსევის თარიღად 799—800 წ. სთვლის (Streifzüge, 416—419), მაგრამ ვგონებ ნიჭიერი გერმანელი მეცნიერი ამ შემთხვევაში უნდა სცდებოდეს; იმიტომ რომ ამ ლაშქრობის დროს, როგორც ტაბარისა და ჯაკუბის აღწერილობითგანა სჩანს ხაზარებს, ტფილისი არ აუღიათ (იხ. იქვე გვ. 418), ქართულ წყაროში-კი ნათლად არის ნათქვამი, რომ ამ დროს ხაზარებს ტფილისი დაუპყრიათ. იმიტომ ქართული შემატინანს მოთხოვნას უდგება მხოლოდ ხაზართა 764 წ. შემოსევა, როდესაც თურქები მართლა ტფილისში ძლევამოსილნი შევიდნენ.

*) ეს თარიღი ამ გვარად არის გამოანგზრებული: ნერსე ერისთავი ბაღდადში მისვლასთანვე ხალიფას დაუქერინებია და მ წლის განმავლობაში, სანამ ხალიფა არ მოკვდებოდა († 775), იგი საპყრობილეში ყოფილა, მაშასადამე ნერსე მისულა ბაღდადში (775—მ—) 772 წ.

იგი 775 წლამდე ნერსე საპყრობილეში ყოფილა დამწყვედებული. ხალიფა მაჰდიმ (775—785) „გამოიყვანა იგი მწარისა მის გან საპყრობილისა და განუტევა იგი კულად ერისმთავრობით აქა ქუეყანადვე თვსად“ (იქვე 15). ნერსე ერისთავს მაინც ღიღხანს ვერ უსიამოვნებია არაბებისათვის და ბოლოს მაინც „კულად იყო განრისხებაჲ კელმწიფეთა მათ სარკინოზთაჲ ნერსე ერისთავსა ზედა“ (იქვე 17). ეს დაახლოებებით 780—781 წ. უნდა მომხადარიყო. რაკი ეხლა მას კარგადა ჰქონდა გამოცდილი, რაც მოჰყვებოდა ხოლმე არაბთა უკმაყოფილებას, ამასთანავე „სასტიკად ჰბრძოდეს მას სარკინოზთა ერი“ და საშინლად ემტერებოდენ, ამიტომ „ივლტოდა იგი“ ჩრდილოეთისაკენ; უვნებლად გადურჩა მტრებს და „განვლო მან კარი ოვსეთისაჲ, რომელსა დარიალანი ერქუმის“ (იქვე 17). თვითონ თუ იმიერ-კავკასიისაკენ გაიხიზნა, თავისიანები დასავლეთს საქართველოში გაუსტუმრებია: „პირველადვე წარეგზავნნეს მას დედაჲ და ცოლი და შვილნი და მონაგები და ყოველნი სახლისა მისისანი“ აფხაზეთში, „რამეთუ კრძალულ იყო ქუეყანაჲ იგი შიშისა გან სარკინოზთაჲსა“ (იქვე 18). ნერსე ერისთავი ლტოლვილი ხაზარეთში მივიდა.

ქართველ ისტორიკოსის იოანე საბანისძეს სიტყვით, თუმცა არიან „ხაზარნი კაც ველურ, საშინელნი პირითა, მკეცის ბუნება, სისხლის მჭამელ, რომელთა შჯულ არა აქუს, გარნა ღმერთი ხოლო შემომქმედი იციან“, მაგრამ ქართლის ერისთავს მაინც, ვითარცა უცხო სტუმარს, კარგად დაჰხვედრიან; „რაჟამს მივიდა ნერსეჲ ერისთავი მეფისა მის ხაზართაჲსა, შეიწყნარა იგი უცხოებისათვს და ლტოლვისათვს მტერთა მისთა გან და სცა მას და ყოველსა ერსა მისსა საზრდელ და სასუმელ“ (იქვე 17). ნერსე ერისთავის ღირსეულად მიღება და შენახვა ადვილი-კი არ იქმნებოდა, იმიტომ რომ ნერსეს თან დიდი ამაღლა გაჰყოლია; იოანე საბანის ძის სიტყვით „იყო მის თანა ერისა გან მისისაჲ ვითარ სამას ოდენ მამაკაც“ (იქვე 17).

ხაზარეთითგან ნერსე გადასულა აფხაზეთს, სადაც მას მთელი მისი სახლობა დახვდა (იქვე 18—20). როცა ნერსე ერისთავი გაქცეულა, არაბებს იმის მაგიერ სხვა დაუყენებიათ; მემბტიანეს თქმით „შემდგომად სივლტოლისა მის ნერსისისა ქართლით, წარმოავლინა მაჰდი ამირა მუმნმან ბრძანებითა ღმრთისაჲთა სტეფანოზ ძე გურგენისა ერისთავისაჲ დისწული

ნერსსი, ნაცვლად დედის ძმისა თვისისა ნერსსა ერის-
მთავრად ქუეყანასა ამას ქართლად“ (იქვე 20). ეს
ამბავი გაჰხარებია ნერსეს და დამშვიდებულა იმიტომ,
„რამეთუ უფლებაჲ იგი სახლისა მისისა გან არა განაშორა
ღმერთმან“ (იქვე). თუმცა მისი დისწული ნამდვილად მის
სახლის შვილად ვერ ჩაითვლება, თუ რომ მისი სიძე გურგენ
ერისთავი მისი გვარიშვილი არ იყო, მაგრამ შეიძლება აქ სა-
ზოგადოდ ნათესავობა იყოს ნაგულისხმევი, ან მართლაც
გურგენი და ნერსე შორეული სახლიკაცები ყოფილიყვნენ.
ყურადღების ღირსია ის შიში, რომელიც ნერსეს ჰქონია: მას
ჰგონებია, რომ არაბებს შეეძლოთ ქართლის ერისთავობის
უფლება მის სახლისათვის ჩამოერთმიათ და სხვისათვის გა-
დაეცათ.

რაკი ნერსეს შიში არ გაუმართლდა, მან უფრო გაბედუ-
ლად დაიწყო მოქმედება და „წარმოავლინნა მოციქულნი და
ითხოვა კელმწიფეთა გან ამირათა ამის ქუეყანისათა, რათა
უშიშ ყონ იგი ბოროტისა გან და გამოვიდეს კსნილად ყოფ-
ლით ერთურთ მისით“ (იქვე 20); უვნებლობის სიმტკიცე
და სამშობლოში თავისუფალ ცხოვრების ნებართვა უთხოვნია.
არაბ ამირამ ნერსეს სურვილი აუსრულა და ქართლში და
ტფილისში დაბრუნების ნება მისცა (იქვე 21). ამ ნებართვით
გახარებული ნერსე (782—783 წ. ქ. შ. *) მოვიდა. მაშინ
იგივე სტეფანოზი ძე გურგენისა ერისთავობდა ქართლში, ხო-
ლო ნერსე ხელისუფლებას მოკლებული იყო. სტეფანოზი
ქართლის ერისთავად ყოფილა „სარკინოზთა შორის მეფობასა
მოსე ამირა მუმნისასა ძისა მაჰდისა“ დროს, ესე იგი 785—
786 წ. ქ. შ., იმ 785 წელიწადს, როდესაც არაბებმა აბო
ტფილელი აწამეს (იქვე 22). ნერსე ქართლის ყოფილი ერის-
თავი მარტო აბო ტფილელის ცხოვრებაში არ არის მოხსენე-
ბული: მას იცნობს გიორგი მერჩული, გრიგოლ ხანძთელის
ცხოვრების დამწერი; იგი მოგვითხრობს: გრიგოლ ხანძთელი,
რომელიც დაიბადა 756—760 წ., „სახლსა შინა სამეუფოსა
დიდისა ნერსს ერისთავისასა აღზრდილ იყო კელითა კეთი-

*) ეს თარიღი ამ გვარად არის გამოანგარიშებული: როგორც სხანს
ნერსესთან ერთად ჩამოსული აბო ტფილელი 3 წელიწადს დადიოდა თავი-
სუფლად ტფილისში; მერე მოჰკლეს (იქვე 22). მაშასადამე ნერსე დაბრუნე-
ბულა (785 - 3) 782 წ. ქ. შ.

ლად-მსახურისა დედოფლისა ნერსის ცოლისაჲთა, რომელსაცა ეწვილა, რამეთუ იყოცა ძმისწული მისი“-ო (ცა გგლ ხნძთსა გვ. ბ). ნერსეას, რომელიც უკვე 772 წლამდე ქართლის ერისთავად ყრფილა და შემდეგ 775—781 წლების განმავლობაში კვლავ ერისთავობა ეპყრა, რასაკვირველია შეეძლო თავისთან აღეზარდა 759—760 წ. დაბადებული თავისი ცოლის ძმისწული.

ამავე დროს მე-VIII-ე საუკ. ბიზანტიის ქრისტიან ღვისრების მფარველობის ქვეშე მყოფ დასავლეთს საქართველოში მშვიდობიანობა და მყუდროება იყო, ისე რომ შათს :*დაძოსა-ფლეთის თანამომქმეებს შათი მდგომარეობა სანეტაროდ ეჩვენებოდათ. მარტო ის რადა ღირდა, რომ აფხაზეთში მაშინ მყუდროება სუფევდა, „კრძალულ იყო ქუეყანაჲ იგი შიშისა განსარკინოზთაჲსა“* (ცა აბო ტფლსა, 18),—არაბთა თავდასხმისაგან უზრუნველყოფილი იყო ისე, რომ როდესაც ქართველებს ქართლ-კახეთში მეტის-მეტად გაუჭირდებოდათ ხოლმე, დასავლეთს საქართველოში, ეგრისში და აფხაზეთში, გადიხიზნებოდენ და იქ ეძიებდენ მყუდრო თავშესაფარს. ამ დროს, იოანე საბანისძეს, ცოტა არ იყოს გაზვიადებული, სიტყვით იყო „ქუეყანაჲ იგი საესს ქრისტისს სარწმუნოებითა და არავინ ურწმუნოთაგანი მკვდრ იპოების საზღუართა მათა“-ო (იქვე 19). მთელ ამ ქვეყნის სამზღვრად „არს ზღუაჲ იგი პონტოჲსაჲ... მისაზღურადმდე ქალდიაჲსა“, სადაც ქ. ტრაპიზონი და აფსარტაჲ დევს, აქ უკვე ბერძენთა, ან როგორც იოანე საბანისძე ამბობს, „იონთა მეფისა“- საბრძანებელი იწყობოდა (იქვე 19). ამ სამზღვრებს შუა მთელი მიწა-წყალი მაშინ უკვე ყოფილა „სამკვდრებელი ყოვლაღვე ქრისტიანეთაჲ“ (იქვე 19). თვით აფხაზეთის მთავარმა თუ ეპისკოპოსებმა და მღვდლებმა, ან „კაცთა მათ მის ადგილისათა გარდამეტებული ღმრთის მსახურებაჲ და ლოცვაჲ“ იცოდენ (იქვე 18).

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე

ქართველების პოლიტიკური და კულტურული მდგომარეობა არაბთა ბატონობის პირველის ორის საუკუნის განმავლობაში.

643—645 წ. დადებულ ხელშეკრულებით ქართველებმა არაბთა ბატონობა იცნეს და ყოველწლიურ ხარკის ძლევა იკისრეს. ხარკი კომლობრივი ყოფილა და როგორც არაბებს ისე ქართველებსაც ამ ხარკისთვის უმთავრესი ყურადღება მიუქცევიათ. არაბები ცდილან, რომ ქართველებს არ ესარგებლათ კომლობრივ წესით და ხარკის შესამცირებლად რამდენიმე ოჯახი ერთად არ შეყრილიყო და ერთ კომლად არ ქცეულიყო; მაგრამ ქართველებიც საგონებელს მისცემიან, ვაი თუ არაბებმა ხარკის გასამრავლებლად შეკომურთა ოჯახების დაყოფა მოგვეთხოვოს და ერთი კომლი რამდენადმე სახლობად აქციოსო და თვითოეულს მათგანს ცალკე გადაახდევინოს ხარაჯაო; ამიტომ ქართველებსაც თავის მხრივ მოუთხოვიათ, რომ არაბებსაც ხელშეკრულებაში მკაფიოდ გამოეცხადებინათ, რომ სამაგიეროდ არც არაბებსა ჰქონოდათ უფლება ქართველი მეკომურნი დაეყოთ და ამ გზით ხარაჯა გაედიდებინათ. ხელშეკრულება ცხადად გვიჩვენებს, რომ ამ საგანს ორივე მობირდაპირე მხარე შეტად ფრთხილად და ფხიზლად მოჰპყრობია.

თავისდა თავად ამ ისედაც საგულისხმიერო ხელშეკრულების ეს მუხლი განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია იმ შედეგის გამო, რომელიც მის განხორციელებას ცხოვრებაში უნდა მოჰყოლოდა: ამიერიეთას ქარაჯელთა ბუნებრივი საზოგადოებრივი-ოჯახობრივი ზრდა და დანაწილება უნდა შეფერხებულიყო; ხარაჯი რომ არ გადაიდებულიყო და მძიმე ტვირთად არ დასწოლოდათ, ქართველი მეკომურნი თავს შეიკავებდენ და ცაყანს ყოველის დონისძიებით მოკრიდებოდენ. დიდ ოჯახთა რიცხვი გამრავლდებოდა და საგვარეულო წესწობილება და ყოფა-ცხოვრება ხელაგრუნად შეინახებოდა.

ხელშეკრულობის დადების დროს, როგორცა სჩანს, ორთავ მხარეს დიდი ყურადღება აგრედვე სარწმუნოებისათვის მიუქცევიათ: ქართველებს უზრუნვიათ, რომ მათი ეკლესიები, მონასტრები და სამლოცველოები ხელუხლებელი ყოფილიყო, მათი, ქრისტიანეთა, სიცოცხლე უზრუნველი ყოფილიყო; ხოლო არაბები ამის თანახმანი იყვნენ, ოღონდ-კი ქართველებს მათთვის მორჩილება გამოეცხადებინათ და ყოველწლიური ხარკის ძლევა ეკისრათ. არაბების გულის ნადები და ნატვრა როგორც ყოველთვის და თვით მუჰამედის მიერაც იყო დაკანონებული, მაინც რასაკვირველია ისლამის გავრცელება იყო. მუსლიმანად ქცეულებს ყოველგვარი უპირატესობა და შეღავათი ენიჭებოდათ; მაგრამ ამასთანავე ვინც ერთხელ გამაჰმადიანდებოდა, იმას ისლამის დატოვება აღარ შეეძლო, თორემ ისლამის მოლაღატე სიკვდილით დაისჯებოდა.

ყურადღების ღირსია, რომ მოპირდაპირე მხარეებს პოლიტიკურ საკითხისათვის ჯეროვანი ყურადღება არ მიუქცევიათ: ხელშეკრულობაში აღნიშნულია მხოლოდ, რომ ქართველები არაბთა პოლიტიკურ ყმობას ანუ ქვეშევრდომობას კისრულობდენ; მაგრამ რა დამოკიდებულება უნდა ყოფილიყო საქართველოსა და არაბთა სახალიფოს შორის, — იქ ამის შესახებ არაფერია ნათქვამი. პირობა ისე იყო მხოლოდ დადებული, რომ ქართველები არაბთა ქვეშევრდომნი უნდა ყოფილიყვნენ და მათი ქვეშევრდომობა გამოიხატებოდა ლაშქრის მიშველებით, როცა არაბები „ღმრთის მტრებს“ ეომებოდნენ, და ხარკის ძლევიტ. სამაგიეროდ არაბებს ქართველები მტრების შემოსევისა და მძლავრებისაგან უნდა დაეფარათ; ხოლო შინაურ საქმეების მართვა-გამგეობაში საქართველო დამოუკიდებელი იქმნებოდა, თუ არა, ან ვინ უნდა გასძლოლოდა წინ შინაურ საქმეებს, ამაზე ხელშეკრულობაში არაფერია ნათქვამი. მაგრამ თუ გავიხსენებთ რომ ომში ძლევა მოსილი არაბები თავდაპირველად სამოქალაქო და სახელმწიფო ცხოვრებაში სრულებით გამოუტყდენი და უძღურნი იყვნენ და ამის გამო ყველგან, სადაც-კი ისინი გაბატონდნენ, პირველ ხანებში მაინც, სახელმწიფოს შინაურ მართვა-გამგეობისათვის ხელი არ უხლიათ და ისევ ძველებური წესი დასტოვეს, უნდა ვიფიქროთ, რომ ამნაირადვე მოიქცეოდნენ არაბნი საქართველოშიაც მეტადრე იმიტომ, რომ ქართველები მათ თავისით დაჰნებდნენ და ქვეყანა ძალით არ დაუპყრიათ.

ქართველი მემატიანე ჯუანშერი ამბობს: „დააცადნეს სარკინოზნი შემოსლვად ქართლად“ და ვითომც მურვანის „წარსვლითგან (743 წ.) წელიწადსა ორმეოცდა ათსა არლარა შემოვიდოდეს, არამედ მიიღებდეს ხარკსა ერისთავთაგან“—აი (ცა ვნტნგ გრგსრსა * 432, გვ. 211). აქ-კი ცხადი შეცდომა უნდა მოსვლოდეს ქართველს მემატიანეს, რახან ეს ამბავი მურვანის დროისათვის მიუკუთვნებია, რადგან ჩვენ კარგად ვიცით, რომ სწორედ მურვანის სამდგომ გამეფდა აღმოსავლეთ საქართველოში არაბთა მკაცრი მმართველობა. სწორედ ამ დროს შემოიღეს საშინელი მხარკეობა. ჯუანშერს ეს შეცდომა იმიტომ მოსვლია, რომ იგი მურვანის ლაშქრობას, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, არაბთა პირველ ლაშქრობადა სთვლის საქართველოში, ნამდვილად-კი იგი მერვე საუკუნეში იყო კავკასიასა და საქართველოში. თუ ჩვენის მემატიანის ამ მთავარს შეცდომას გავითვალისწინებთ და შესაფერისად შევასწორებთ, მაშინ ჩვენ შეგვიჩება ძვირფასი ისტორიული ცნობა, რომელიც მურვანის შემდეგ დროინდელ ამბებს-კი არ ეხება, არამედ საქართველოში არაბთა ბატონობის დამყარების პირველს ხანას. იგი მოგვითხრობს მაშასადამე, რომ როდესაც არაბები ქართლ-კახეთში პირველად შემოვიდნენ და ქართველებთან ზაღის და ხელშეკრულობის დადების შემდგომ უკან წავიდნენ, „დააცადნეს სარკინოზნი შემოსლვად ქართლად“ და მათის „წარსვლითგან წელიწადსა ორმეოცდაათსა არლარა შემოვიდოდეს, არამედ მიიღებდეს ხარკსა ერისთავთაგან“ აი. ესე იგი 645 წლითგან მოყოლებული 695 წლამდე არაბები თითონ კი არ მოდიოდნენ ხარკის ასაკრეფად, არამედ ქართველი ერისთავები თითონა ჰკრეფდნენ და თვით-ვე აბარებდნენ არაბებსაო. ვგონებ სრული ჭეშმარიტება უნდა იყოს. შინაური ომები და პიზანტიასთან უნაყოფო ბრძოლა ხელს არ უწყობდა არაბებს, რომ იმ ქვეყნებშიაც, რომელნიც თავისით დაჰნებდნენ მათ, მტკიცედ მოეკიდნათ ფეხი და ხარაჯას აკრეფაც თითონ ჩაეგდოთ ხელში, მეტადრე რაკი მაშინ ჯერ მთელი აღმოსავლეთი საქართველო არა ჰყავდათ დამორჩილებული.

თანდათან ვითარება შეიცვალა: არაბებმა დარიალნი და აღმოსავლეთ კავკასიონის სხვა კარები და ქვეყნებიც დაიჭირეს და თავისი თავი ჩრდილოეთით უზრუნველ ჰყვეს. მათი მმართველობა მკაცრი გახდა; მათი ამირები და თვით ხალიფებიც

ქვეშევრდომ ქვეყნების შინაურ საქმეებში ერგოდენ. ამას თან დაერთო სარწმუნოებრივი და ეკონომიური შევიწროება.

ზევით (თავი II) საკმაო მაგალითები იყო მოყვანილი, თუ რანაირად ავიწროებდენ და აწიოკებდენ ხოლმე არაბები აღმოსავლეთ საქართველოს. ტყულიად-კი არ ამბობს ჩვენი მემკვიდრე ,,მათ გან მიეცა ყოველი ესე ქუეყანაჲ ჟამითი-ჟამად რბევასაჲ“ (მტწნეთ. ქ. 5, * 440, გვ. 217); დიდისა და პატარაც, ერიცა და მთავარნიც განსაცდელში იყვნენ ხოლმე; მაგრამ არაბები განსაკუთრებით ერისთავებს ემტერებოდენ. არაბებს ამ ბრძოლაში ისიც ხელს უწყობდა, რომ ,,იქნა სიმრავლე მთავართაჲ ქუეყანასა ქართლისასა და შეერიათ ბრძოლა და იქმნეს მტერ ურთიერთს“ (იქვე * 440, გვ. 217). ამითი სარგებლობდენ არაბები და ,,უკუეთუ ვინმე გამოსჩნდის რომელიმეცა ღირს იყვს მეფედ შვილთა შორის ვახტანგისათა, იქმნის შემცირებულ სარკინოზთა გან“ (იქვე). ზემოდ მაგალითები იყო მოყვანილი, როდესაც არაბებს ერისთავები საპყრობილეშიაც-კი ჩაუსვამთ, ან მეტის შევიწროებითა და დევნის მობეზრებულნი ისინი იძულებულნი იყვნენ სამშობლოთგან გადახვეწილიყვნენ. პოლიტიკურ დევნას გარდა ქართველთ სიცოცხლეს სარწმუნოებრივი და ეკონომიური შევიწროება უმწარებდა; ამ საშუალებით არაბებს ჰსურდათ, რომ მათი გულის - ნადები, ქრისტიანეთა გამაჰმადიანება, თავისთავად განხორციელებულიყო. არც თუ იმის თქმა შეიძლება, რომ არაბებს ქართველი ქრისტიანები სარწმუნოებისათვის განცხადებულად ედევნათ; მაგრამ ისე კი ,,სასტიკებისა და სივერაგისა მანქანებითა“ მათ ,,მრავალნი შეაცთუნეს და გარდადრიკნეს გზისა გან სიმართლისა“ (ც. 5 აბო ტფ. 7): ზოგნი ,,მძლავრებით, რომელნიმე შეტყუვილით, რომელნიმე სიყრმესა შინა უმეცრებით და რომელნიმე მზაკუარებით“-ო (იქვე 8). ვინც ყველა ამას უძლებდა და მტკიცედ იყო, ისინი ,,მძლავრებასა ქვეშე დამონებულ“ იყვნენ და მძიმესა ,,ხარკსა ქუეშე მათსა გუემულნი“ სულს ითქვამდენ ,,ნაკლულევანებითა და სიგლახაკითა შეკრულნი, ვითარცა რკინითა“-ო (ც. 5 აბო ტფ. 8). ქართველ ისტორიკოსის ცნობა იმის შესახებ, რომ ამ დროს აღმოსავლეთ საქართველოში მეტისმეტ ხარკისაგან ხალხი გადატაკებული და შეწუხელი იყო, სომეხთა ისტორიკოსების დევონდისა და ასოლიკის მოწმობითაც მტკიც-

დება: ისინიც უჩივიან ამ აუტანელს ტვირთს. მაგ. ასოლიკის სიტყვით პირველ აბბასელ ხალიფასვე გახალიფების უმაღლ (750 წ. ქ. შ.) ისეთი უგუნური სიმკაცრე გამოუჩენია, რომ ხარკს იგი თურმე ხალხის აღწერის დავთრებისდა მიხედვით ახდევინებდა ცოცხლებისაგანაცა და მკვდრებისაგანაც; დავთრები ალბად ძველი ყოფილა. ამასთანავე ამ ხარკს ხალიფა ისეთის ძალდატანებითა და ძალმომრეობით აკრეფინებდა, რომ ხალხი გააღარბაო (*Պատմութիւն տիხեբրական 131—132*). ამ ხალიფას საარაკო მტარვალობას უცხო ქვეყნელი მემატიანენიც ადასტურებენ (*M. Ghazarian, Armenien, 48, შენ. 1*). იგივე ასოლიკი მოგვითხრობს: იეზიდის ამირობისას სომხეთში ხარკი ისე გაადიდეს, რომ *სარავას კომღუყ-გი არ იდებდენ, არა-მედ კაცის თავზეო* და ამის გამო ნახარარები (აზნაურნი) და დიდებულნიც-კი დიდს სიღარიბეში ჩაცვივდნო (იქვე 133—134). მცხოვრებნი ამ აუტანელ მოხარკეობას გაუბოლდენ და მრავალი სული სომეხი ბიზანტიაში გაიხიზნა (იქვე 134), ვინც დარჩა აჯანყდაო. ამ გვარად იოანე საბანისძეს ზემომოყვანილი სიტყვები და მის მიერ დახატული ქვეყნის საზოგადო გაჭირვების სურათი საუცხოვოდა მართლდება.

განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია აგრეთვე ის გარემოება, თუ საითკენ იხიზნებოდა და სად ჰპოულობდა თავშესაფარს ქართველობა, როდესაც მას განსაცდელი და გაბატონებული მტრის მიძღვარება აიძულებდა საკუთარი მიწა-წყალი დაეტოვებინა. თავთავის ადგილას აღნიშნული იყო, რომ ჯერ კიდევ სასანელთა ბატონობის დროს დევნილნი, თუ ლტოლვილნი, ქართლ-კახეთითგან დასავლეთ საქართველოში, ლაზიკაში, გადადიოდნენ და იქ ეგრისში, თუ აფხაზეთის მთებში ჰპოულობდნენ თავშესაფარს. მცხოვრებთა გახიზნვა და გადასახლება მეტის-მეტად გახშირდა არაბთა ბატონობის დროს, განსაკუთრებით მას შემდგომ, როდესაც სარწმუნოებრივი შევიწროება ჩვეულებრივ მოვლენად იქცა, ხოლო ხარკი წინანდელთან შედარებით გაორკეცებულ ღ გასამკეცებულ იქმნა. ამ დროსაც ქართველთათვის ჩვეულებრივი თავშესაფარი და კერა დასავლეთი საქართველო ყოფილა; თუმცა ჩრდილოეთშიაც შეიძლება აღამიანს არაბთა დევნიდან თავი დაეხწია, მაგრამ ხაზარეთი დროებითი სადგური იყო. საგულისხმევია, რომ ერთბაშად მრავალი სული იყრებოდა და მიდიოდა, მეტადრე თუ ვინმე დიდებული ხელისუფალთაგანი გაიხიზნებოდა; ნერსე

ქართლის ერისთავს მარტო თვითონ 300 მამაკაცი გაჰყოლია; რამდენი გაჰყვებოდა ახლა მის სახლობას, რომელიც ნერსემ პირდაპირ აფხაზეთში გაისტუმრა? უეჭველია ყველანი არა ბრუნდებოდენ უკან; რა-კი მათს სამშობლოს დიდხანს დაწყნარება არ ჰღირსებია, ისინი იძულებულნი იყვნენ იქ დარჩენილიყვნენ და მკვიდრობა მოეკიდებინათ. აი რა დროს და საითგან უნდა გაჩენილიყო ქართველების მოსახლეობა დასავლეთს საქართველოში, იმერეთსა და გურიაში.

ამ საკითხის შესახებ უკვე იყო ლაპარაკი ამ თხზულების პირველს წიგნში (იხ. თავი პირველი) და იქვე აღნიშნული იყო, რომ რიონის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა V—VI ს. ჯერ კიდევ თითქმის უკაცრიელი იყო. მე-VI-ე საუკ. მოყოლებული, მე-VII-ე საუკუნეში და მეტადრე-კი მე-VIII-ე საუკუნეში აღმოსავლეთ საქართველოთგან მტრებისაგან შევიწროვებული მცხოვრებნი, ჯერ სპარსთაგან, მერე განსაკუთრებით-კი არაბთა მტარვალობისა და ეკონომიურ შევიწროებისაგან ილაჯ-გაწყვეტილნი, იხიზნებოდენ და ვინც იქ დარჩებოდა უეჭველია დაეშენებოდა ამ უკაცრიელს ადგილებში.

როდესაც არაბებმა საქართველოსა და კავკასიაში, ფეხი მაგრად მოიკიდეს „დაიპყრეს ქალაქი ტფილისი აგრიანთა, შეიქმნეს სახლად საყოფელად თვისად [და/ მიიღებდეს ხარკსა ქუეყანისა ამის გან, რომელსა ჰრქვან ხარაჯა“ (მტნე ქე, * 440, გვ. 217); თავიანთ უმთავრეს სადგურად, ზღუდედ და თავშესაფარად ტფილისი გაუხდიათ; იქვე იჯდა ხალიფას წარმომადგენელი ამირა (ცქ აბო ტფლქ 20, 23, 29, 30 და მტნე ქე გვ. 218—223 ხშირად). არაბები და მათი ხალიფა იყვნენ აღმოსავლეთ საქართველოს „ზედამდგომეღნა შეფაბეღნი“ (ცქ აბო ტფლსა 7); „სოფლის მპყრობეღნი ზედამდგომეღნი“ (იქვე 17), ხოლო ამირა იყო „კელ-შვიფე ქეყანისა“ (იქვე 20) და „მსაჯული ამირაჲ“ (იქვე 23 და 29). ხალიფანი იმას-კი აღარ სჯერდებოდენ, როგორც თავდაპირველად იყო, როცა მარტო ხარაჯს აღებასა და მეშველ ჯარის გამოყენას კმაყოფილდებოდენ, არამედ უბოკე ქვეყნის უზენაეს მართვა-გამგეობაშიც ერეოდნენ. ისინი ჰნიშნავდენ ეკისთავებს, როგორც მაგალითად ნერსე ერისთავის ქართლითგან გაქცევის შემდგომ „წარმოავლინა მაჰდი ამირა-მუმნან ბრძანებითა ღმერთისაჲთა სტეფანოზ ძე გურგენისი... ერისმთავრად ქვეყანასა ამას ქართლად (ცქ აბო ტფლსა 20);

ხალიფავე ან იბარებდა თავისთან ერისთავს, ან სხვაგვარ გამოიძიებდა ხოლმე მის მოქმედებას და თუ დამნაშავედ სცნობდა, სჯიდა, ან არა და გაუშვებდა, როგორც მაგ. მაჰლიმ საპყრობილეში მჯდომი ნერსე „განუტევა კუალად ერისმთავრობით აქა ქუეყანადვე თვსად“ (იქვე 15). ერთი სიტყვით ერისთავების დანიშვნა და გადაყენება ხალიფას ხელთა უოფილა.

მას შემდგომ, რაც არაბებმა საქართველოს დედა-ქალაქი ტფილისი შეიქმნეს სახლად საყოფელად თვისად“ და მათი უზენაესი დაწესებულებანი, თვით ამირაც იქ იყო დაბინავებული, რასაკვირველია არაბთა და მაჰმადიან მცხოვრებთა რიცხვითანდათან უნდა გამრავლებულიყო; უკვე მერვე საუკუნეში ტფილისში არაბ მაჰმადიანთა მოსახლეობა არსებობდა (ც^ე აბო ტფ^ლს^ე 21 22, 23); მაგრამ ქართველი ქრისტიანები იქ მაინც ძლიერნი ყოფილან; თვით ქართლის ერისთავსაც მუდმივი ბინა ტფილისში ჰქონია (იქვე 21 და 23); „ქალაქსა მას შინა და გარემოჲს ყოველსა სოფლებს განცხადებულად ქრისტიანედ“ და უშიშრად შეეძლო ეარა აბო ტფილელს (იქვე 22), სანამ თანამოძმეებმა მაჰმადიანებმა არ დაასმინეს ამირასთან, გაქრისტიანებული მაჰმადიანი და ჩვენი სჯულის მოღალატეა, „იტყვის თავსა თვსა ქრისტიანედ და უშიშად ვალს ქალაქსა შინა და მრავალთა ასწავებს ჩუენგანთა ქრისტიანედ ყოფად“-ო (იქვე 23). ქრისტიანებს შიგ ქალაქ ტფილისში ბევრი ეკლესიება ჰქონიათ (იქვე 26). არაბ-მაჰმადიანთა ბატონობისდა მიუხედავად მაინც წინანდებურად „ხილთა მათ ქალაქისათა...ზედა აღმართულ იყო პათიოსანი ჯუარი ხიდისაჲ“ (ც^ე აბო ტფ^ლს^ე 32) იქ, სადაც ეხლანდელი ავლაბრის ორი ხიდია, მაშინაც VIII ს. ხიდები ყოფილა და ხიდებზე ჯვარი ყოფილა აღმართული. ქართველ ქრისტიანებს ტფილისში რომ ძალა არა ჰქონიოთ უეჭველია მაჰმადიანები მოსპობდენ ქრისტიანობის ამ სიმბოლოს.

მაგრამ ამ დროს საზოგადოდ მაინც დიდს გაჭირვებაში და განსაცდელში იყო ქართველობა და ქრისტიანობა აღმოსავლეთს საქართველოში. არაბები ყოველგვარს უპირატესობას ანიჭებდენ და მფარველობას უწყევდენ იმას, ვინც ქრისტიანობას უარჰყოფდა და მაჰმადიანობას მიემხრობოდა; რაკი ამასთანავე ქრისტიანება მძიმე ხარკით იყვნენ დატვირთულნი, არც გასაკვირველია, თუ რომ სულიერად სუსტნი და მხდალები „მფლობელთა ზედამდგომელთა“ ბანაკში გადავიდოდნენ. იოანე

საბანისძეს მწუხარებით აღნიშნული აქვს: „აღვერიენით ერსა უცხოსა (არაბებს)... ნათესავსა საწუთროჲსა ამის მოყვარესა... სარწმუნოებისა ჩვენისა მაგინებელთა, რომელთა გან ვისწავეთ საქმენი მათნი და ემონებდით გულის თქუმასა გულთა ჩუენთასა მიბაძვებითა მათითა“-ო (იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი და მეთოდები“, იოანე საბანისძის შესახებ). მაგრამ ასეთია ადამიანის სულიერი ბუნება, რომ იგი ყოველს ძალიან მოწონებს და ძალდატანებას, დევნასა და ტანჯვას, თუნდაც განცხადებულად. ძალიან არ იყო, უხილავად მინც, სულიერად წინააღმდეგობას უწევს და მაგრდება. მაშინაც სწორედ ამ დევნამ გამოაფხიზლა ქართველობა. ამ შევიწროებამ ჩაახედა ღრმად ცხოვრებაში და შეჰქმნა ის სულიერი სიმტკიცე, რომელიც ყოველგვარს ფიზიკურ ღონეზე უძლიერესია. სწორედ ამ დროს გაისმა მჭევრმეტყველებით აღსავსე ქადაგება ქართველ ერში: დროა გონს მოვიდეთ და სარწმუნოებრივ—ეროვნული თვითცნობიერება ვავაცხოვლოთო. ასეთ ნიჭიერ მქადაგებლად იყო იოანე საბანისძე, აბო ტფილელის მეგობარი და მის მარტვილობის ხელოვანი აღმწერი. თავისის ღრმა დაკვირვების უნარის წყალობით მან ცხოვრების კერძო შემთხვევაში, აბო ტფილელის მარტვილობაში, მის ქრისტეს სჯულისათვის მოწამებრივს სიკვდილში, საზოგადოებრივ—მნიშვნელოვანი მოვლენა ჰპოვა თვით და სხვებსაც, თავას თანამოძმეებს, დაანახვა. იოანე საბანისძემ თანამედროვე ქართველ საზოგადოების ყურადღება იმ გარემოებაზე მიაქცევინა, რომ მეტყველებაში, ანაბეის ბატონობას დროს, ტომთა ანაბეის და სამომავლობით მკვლავიანა აბომ თავისი სარწმუნოება უარყო და დასთია უპანკო სისხლი! ამავე დროს-გი თვით ქართველნი, რომელთაც ხუთას წელიწადზე მეტია, რაც ქრისტიანობა მიღებული ჰქონდათ, არაბთა მძლავრობით თავხარდაცემულნი „შიშითა განილევიან და ირევიან, ვითარცა ჯერწამნი ქართავან ძლიერთა“-ო... განა დამაფიქრებელი არ იყო ასეთი მდგომარეობა, როდესაც არაბობა ქართველობას დიდს განსაცდელს უქადდა?... აკი ამიტომაც იყო, რომ იოანე საბანისძე გულმოდგინედ უხსნიდა, თუ რა დიდი მნიშვნელობა და ღრმა აზრი უნდა ჰქონდეს აბოს თავგანწირულს სიკვდილს იმ დროინდელ ქართველობისათვის. „შენთვის ფრიად დამიკვიდრდების ჩუენ, მიჰმართავს იგი აბოს, რამეთუ უმისა ამას ოდენ შეეობისა ისმითელთა დიდებისა — შენ

ჩებისთ სიმდაბლს ქრისტესთვის აღიჩიე და მახვილითა ჰერობილი იგი შჯული განაგდე და ქეშმარიტი იგი აღიარე“ო.

განა ეს ქრისტიანობის ზნეობრივ ძლიერების საუცხოვო დამამტკიცებელი საბუთი არ იყო, თუ რომ თვით არაბმა თავისით, ძალდაუტანებლივ მაჰმადიანობა ქრისტიანობაზე გაცვალა? მაჰმადიანობას-კი არაბები ძალით ავრცელებდნენ, ამიტომაც იგი „მახვილითა ჰერობილი შჯული იყო“; და თუ აბოს მისთვის მაინც თავი დაუხეობია, ეს იოანე საბანისძეს აზრით, ცხადად გვიჩვენებს, რომელი ამ სარწმუნოებათაგანი იყო „ქეშმარიტი“. აბო ტფილელის თავგანწირულს მსხვერპლს უნდა გაემხნეებინა დევნილი ქრისტიანენი, სულის სიმტკიცე მიეცა და იოანე საბანისძეს სიტყვით მართლაც „სიყვარული იგი ქრისტესი ჩუენდამო და სარწმუნოებაჲ ჩუენი მის მიმართ უნაღად განაზღდა“-ო; ეს განახლება აბო ტფილელის ღვაწლმა წარმოშობა, ამ გარემოებამ „სწავლულნი უფროჲს გულისხმიერ“ ჰყო და ჩაათქრა, „შერყეულნი უფროჲს განამტკიცა“ და გაამხნევა, ხოლო „განმტკიცებულნი“ გაამხიარულა და გაახარა.

იოანე საბანისძისათვის ეს საკმარისი არ იყო: განახლებულს სარწმუნოებრივს გრძობას ქართველებისათვის უნდა ჩაენერგა ეროვნული თავმოყვარობა და სიამაყე, რომ მართო ბერძენებს-კი არა, არამედ „ქართლისაჲს მკვიდრთა აქუს სარწმუნოებაჲ და წოდებულ არს დედად წმადთა რომელთამე თვით აქა მკვიდრთა და რომელმე უცხოთა, სხვით მოსრულთა ჩუენ შორის, ეამად-ეამად ჩუენს შორის გამოჩინებულთა“; საჭირო იყო მხოლოდ, რომ ამ პირველს ადგილობრივს ქართველს მოწამეებისათვის ქართველებს სათანადო პატივი ეცათ და „ხილულისა ამის გან ახლისა მოწამისა პირველთაჲცა იგი გურწმენს“. წინად ეროვნულ წმიდანებს საქართველოში ჯეროვანი პატივი არა ჰქონია, არამედ საბერძნეთისა და მსოფლიო წმიდათა თაყვანისცემა ყოფილა გავრცელებული; იოანე საბანისძე-კი ქართულ ეროვნულ მიმართულების მქადაგებელი ყოფილა ეკლესიასა და სარწმუნოებაში; ეს-ეს იყო დროებით მიზნედილი ეროვნული თავმოყვარეობა და მიმართულება იღვიძებდა და იოანე საბანისძე მისი პირველი და ნიჭით აღსავსე მქადაგებელი ყოფილა!..

თ ა ვ ი მ ე ო თ ხ ე

ბრძოლა საქართველოს გაერთიანებისათვის.

უცხოელების ხანგრძლივ ბატონობის შემდგომ, მე-VIII-ე საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოყოლებული, საქართველომ გამოცოცხლება დაიწყო და მოსულიერდა. ამ მოძრაობას ხელს უწყობდა, რასაკვირველია, თვით არაბების თანდათან დასუსტება. ჩვენი ქვეყნის გამოცოცხლება ერთბაშად და უცბად არ მომხდარა; საქართველოს ყველა კუთხეში ერთ დროს ვერ ამოძრავდებოდნენ: ზოგმა უფრო ადრე დაიწყო მოღონიერება, ზოგ მხარეს-კი მცხოვრებთა მოქმედებას გარეშე, განსაკუთრებით პოლიტიკური, გარემოებანი აფერხებდნენ. ამიტომ, ვიდრე გამოფხიზლებულ საქართველოს ყველა ნაწილები თანაბრად ღონეს მოიკიდებდნენ და წელში იმდენად გამაგრდებოდნენ, რომ სრულიად საქართველოს სამეფოს მტკიცედ დამყარება შესძლებოდათ, დიდი დრო იყო საჭირო. მე-IX საუკუნიდან მოყოლებული ვიდრე მე-XI-ე საუკუნის დასასრულამდე გასტანა ამ საქართველოს აღდგენისა და გაერთიანების ხანამ. დიდი ბრძოლა და განსაცდელი გამოიარა საქართველომ ამ სამი საუკუნის განმავლობაში, ვიდრე ახალ გაერთიანებულ სახელმწიფოს მომავალი უზრუნველყოფილი იქმნებოდა. ამ ხანგრძლივ ბრძოლას მუდამ ერთგვარი მიმართულება და ხასიათი არა ჰქონია: პირველ ორ საუკუნის განმავლობაში რაკი საქართველო დაქუცმაცებული იყო პატარ-პატარა სამთავროებადა და სამეფოებად და, მემატინეს სიტყვისამებრ, „იქმნა სიმრავლე მთავართა ქუყანასა ქართლისასა“, ამის გამო „შეერიათ ბრძოლა, იქმნეს მტერ ურთიერთის“ (მტნე ქე * 440, გვ. 217).

პირველად თავი დასავლეთ-სამხრეთ საქართველომ წამოიწყო, სახელდობრ მე-VIII-ე საუკუნის მეორე ნახევარში. აფხაზეთი არაბთა ბატონობას იმ თავითვე გაღურჩა და კვლავინდებურად ბიზანტიის კეისრისაგან იყო დამოკიდებული; მაგრამ სწორედ მე-VIII-ე საუკუნეში ბიზანტია დასუსტებული იყო

არაბებთან ბრძოლითა და შინაურ საეკლესიო უთანხმოებისა და გამწვავებულ ბრძოლისა გამო ხატების თაყვანისმცემლებისა და უარყოფელთა შორის. ამით უსარგებლია აფხაზეთის იმ დროინდელ ერისთავს. მემატთანეს სიტყვით: „რა ჟამს მოჴქდ-
ლჴრდეს ბერძენნი, გ:დგა მათ გან ერისთავი აფხაზთა, სახელით
ლეონ, ძმისწული ლეონ ერისთავისა, რომელსა მიეცა სამკვდ-
როდ აფხაზეთი; ესე მეორე ლეონ ასულის წული იყო ხაზართა
მეთვისა და ძალითა მათითა გაადგა ბერძენთა, დაიპყრა აფხაზეთი
და ეგრისა ვიდრე ლახადმდე, სსხელ იდგა მეფე აფხაზთა“—ო (მტნე
ქ. * 441, გვ. 218).

ე. თაყაიშვილის მიერ ნაპოვნი და გამოცემული ბაგრატ III „დივანი მეფეთა“—ს ქართული დედანი საშუალებას გვაძლევს გამოვარკვიოთ, როდის უნდა მომხდარიყო ლეონის აფხაზთა მეფედ დაჯდომა. თუმცა აქამდისინაც მოგვეპოვებოდა იგივე ცნობები, მაგრამ მხოლოდ დოსითეოს პატრიარქის ბერძნულად დაწერილ წიგნში ნათარგმნი. რაკი აქამდისინ მისი დედანი არა სჩანდა, ამიტომ თვით ამ წყაროს ცნობებით მკვლევარს ფრთხილად უნდა ესარგებლნა. ეხლა გამოირკვა, რომ თარგმანი დედანს უდგება. ბაგრატ III „დივანი მეფეთა“ ამტკიცებს, რომ ლეონ „დაყო მეფობასა შინა თვისსა წელიწადი ორმოცდახუთი“ (ძველი საქართველო II, 21). მეფეთა ინდიქტიონების საშუალებით ბ. ე. თაყაიშვილმა, როგორც თავის⁶ დროზე ბროსემაც, სცადა ბაგრატ III მოყოლებული უკუქცევითი გამოანგარიშებით გამოერკვია აფხაზთა მეფეების თარიღები, და ლეონ პირველი გამეფებულია 746 წელს და უმეფნია 791 წლამდე (ძველი საქართველო II, 28).

როგორც ზემოთ (თავი II) აღნიშნული იყო ამ დროს განმავლობაში ქართლში არაბთა მკაცრ ბატონობის ქვეშე ერისთავობდნენ ჯერ ნერსე, ხოლო მის შემდგომ სტეფანოზ ძე გურგენისა. მერვე საუკუნის უკანასკნელს მეოთხედში-კი ერისთავად ქართლში აშოტ დიდი ყოფილა. მაგრამ რაკი ქართლში არაბები ხანგრძლივ მშვიდობიანად არავის აბოგინებდენ, ვერც ქართლის ერისთავმა აშოტ კუჩაჴადატმა (786—826) გაუძლო არაბების ეჭვს. „იწყეს ძიება აშოტ კურაპალატისა და ვერა უძლო წინააღდგომად მათდა აშოტ და ივლტოდა მათ გან და წარემართა რათა წარვიდეს საბერძნეთად“ (სუმბატ ცა და უწყბა 51). იგი დაესახლა არტანუჯში და ..მისცა ლმერთმა გამარჯვება და აკელმწიფა იგი შავშეთ-

კლარჯეთსა ზედა“; ხოლო აქ განემტკიცა კულწიფება მისი ნებისა ბერძენთა მეფისათა“ (იქვე 53). თავის კეთილი განწყობილება და მფარველობა კეისარმა იმითაც დაამტკიცა, რომ „ბერძენთა მეფემან შიუბოძა კუჩაზალატობა აშოტს“ (მტნე ქე * 441, გვ. 219).

მე-VIII-ე ს. დასასრულს თვით მაჰმადიანნიც ისე საშიშარნი აღარ იყვნენ, „მოუძღურებულ იყვნის სარკინოზი“ და „ტფილისს არაინ დარჩა სარკინოზთა გან თუნერ ალი შუაბის ძისა“ (მტნე ქე * 441 გვ. 219). თანდათან ტფილისის ამირები ცდილობდნენ ხალიფასაგან დამოკიდულობა მოეპოვათ.

ქართლი ცარიელი დარჩა; აქ მტკიცედ ფეხის მოკიდება ჯერჯერობით კიდევ არ შეიძლებოდა; ტფილისში მჯდომი არაბი ამირა რაც უნდა იყოს ქართლის ერისთავის მუდმივი მეტოქე იქმნებოდა. ამიტომ აშოტისათვის ბედნიერება იყო, რომ იგი მესხეთში გაიხიზნა და იქ ბიზანტიის კეისრის მფარველობის წყალობით მაგარი ბინა გაიჩინა. როგორც თავის დროზე ბიზანტიის მფარველობის ქვეშე მყოფმა ლეონ ერისთავმა ზურგი გაიმავრა და შემდეგ წელში ადვილად გასწორდა, ისე რომ მეფის სახელიც კი მოიხვეჭა, — ამგვარადვე, რაკი მოლონიერდებოდა, ბერძენების მფარველობა აშოტს არას დაუშლიდა, არაბებისაგან-კი ცოტადაც არის დაფარული იქმნებოდა. ამგვარად დამყარდა შავშეთ-კლარჯეთის საერისთავო.

აშოტ კურაპალატის (787—826) დროსვე ცხოვრობდა გნაგლოძე, რომელიც „მოაწარმდა კახეთს“ (მტნე ქე * 442 გვ. 219). მემატთანე სდუმს იმის შესახებ, თუ რა მდგომარეობაში იყო კახეთი წინაღ, ან რომელ გვარეულობას ეკუთვნოდა გრიგოლი და როდის გამოცოცხლდა კახეთი. ამიტომ მკვლევარი იძულებულია კახეთის მაშინდელ მდგომარეობაში წარსულ დროის ამბავი ამოიკითხოს. კახეთი სახელდობრ გრიგოლის დროს იმდენად ძლიერი იყო, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, რომ უეჭველია იქ ხალხი გრიგოლზე უწინ უნდა ამოძრავებულყო.

მე-VIII-ე საუკუნის დასასრულს მაშასადამე საქართველოს მიწაწყალი ოთხს სხვა-და-სხვა მფლობელს ეჭირა: ტფილისი მისი მიდამოებით და ქართლის სამხრეთი ნაწილი ანუ საქართველოს შუაგული არაბ ამირას ალი შუაბის ძეს ჰქონდა; საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილი კახთა მთავარს ეპყრა,

რომელსაც „ქორეპისკოპოსი“ ეწოდებოდა (იხ. ამის შესახებ, თავი I); დასავლეთი ორად იყო გაყოფილი: ჩრდილოეთის მხარე აფხაზთა მეფეს ეკუთვნოდა, სამხრეთი აშოტ კურაპალატსა და მის ჩამომავლობას. ამათ გარდა საქართველოს სამხრეთით, მოსამზღვრე სომხეთშიაც აღმოცენდა თანდათან ადგილობრივი სამთავროები.

სწორედ ამ მთავრებს შორის იყო გამწვავებული ბრძოლა უპირატესობისა და ბატონობის გამო; თვითოეული მათგანი ყოველ ღონეს ხმარობდა, სულ იმის საგონებელში იყო, თუ როგორ გაეფართოვებინა თავისი სამფლობელო და სხვისი ხელში ჩაეგდო, როგორ შეერთებინა სხვა-და-სხვა სამთავროები და თითონ ერთად-ერთ ბატონად გამხდარიყო; თვითოეული მათგანი ცდილობდა თავისთავის და სხვის მოქმედებას აფერხებდა; კახეთის ქორეპისკოპოზი, ტაო-კლარჯეთისა და „ქართველთა მეფეები“, აფხაზთა მეფეებიც და სომეხთა მეფეებიც ამისათვის იბრძოდნენ, ზოგჯერ ცალ-ცალკე, ზოგჯერ ჯგუფ-ჯგუფად შეკავშირებულნი და თანდათანობით, მაგრამ მედგრად ამ მიზნის განხორციელებასა ცდილობდნენ. დიდი ყურადღების ღირსია ეს შეუჩერებელი, ზოგჯერ ჩუმი, ზოგჯერ პირდაპირი ბრძოლა ბატონობის მოპოების და ქვეყნის გაერთიანების გულისათვის!..

ამ მისწრაფებისა და მოვლენის ხასიათისა და ისტორიის შესასწავლელად აუცილებლად საჭიროა თვითოეულ ზემოჩამოთვლილ ქართველ სამფლობელოს მაშინდელი სამზღვრები მხედველობაში გვქონდეს.

როგორც ზემოდ აღნიშნული იყო ლეონ, აფხაზთა პირველმა მეფემ, აფხაზეთის გარდა დაიპყრა აგრედვე „ეგრისი ვიდრე ლიხადმდე“; აფხაზთა მეფის სამფლობელო ჩრდილოეთისაკენაც გადაფენილი ყოფილა; ჯიქეთიც მაგალითად უეჭველად აფხაზთა მეფესა სჭერია, ეს იქითგანა სჩანს, რომ გიორგი მეფემ კახეთის ერთ-ერთ ციხეში შეპყრობილი ხახუა „წარსცა პყრობილად ჯიქეთს“-ო (მტნე ქე * 455, გვ. 232).

კახთა ქორეპისკოპოზების სამფლობელოს ჩვეულებრივ დასავლეთის სამზღვრად არაფეი ითვლებოდა; როგორც უკვე (თავი I, საისტორიო გეოგრაფია) აღნიშნული იყო, მუხნარი, ხერკი და ბაზალეთი კახეთის მფლობელსა ჰკუთნებია და სამზღვრად არაფეის დასავლეთით მდებარე ქვეყანა ყოფილა: კახეთს ეკუთვნოდა ამ დროს აგრედვე გარდაბანი; გარდაბ-

ნელნი საზოგადოდ კახეთის იმ დროინდელ საქმეებში დიდს მონაწილეობას იღებდნენ. კახეთის აღმოსავლეთის სამხლერის გამორკვევა მხოლოდ დაახლოვებით შეიძლება, იმიტომ რომ მემატიანეს პირდაპირი ცნობები ამის შესახებ მოყვანილი არა აქვს; ვიცით მხოლოდ, რომ ვეყინის ციხე უკვე კახეთს არ ეკუთვნოდა; ისტორიკოსი მაგალითად მოგვითხრობს, რომ „უკმო კვრიკე ქორეპისკოპოზმან (კახთა მეფემ) კონსტანტინე აფხაზთა მეფესა: ჩავიდეს ჭყრეთად და შოადგეს ციხესა ვეყინისსა“ — (მტნე ქე * 450—451, გვ. 228); მაშასადამე ვეყინის ციხე ჰერეთში მყოფი მაშინ კახთა მეფეს არა სჭერია. დაახლოვებით შეიძლება ამიტომ ჰერეთის ხეობა კახეთის აღმოსავლეთის სამხლერად ჩავთვალოთ.

იმ თავითვე აფხაზთა მეფეები გაერთიანების გზას დაადგინენ და თავიანთ სამფლობელოს გაფართოებასა ცდილობდნენ; უკვე პირველმა მეფემ აფხაზეთი არ იკმარა და თავის საბრძანებლის აღმოსავლეთი სამხლერი ლიხის მთამდე გადასწია. ამგვარსავე გზას მისდევდნენ კახეთის მთავრები, რომელთაც ქორეპისკოპოსებს ეძახდნენ; სწორედ იმ დროს, როცა არაბებისაგან დევნილი ქართლის ერისთავი აშოტი, შემდეგ კურაპალატად სახელდებული, იძულებული იყო ქართლისათვის თავი მიენებებინა და კლარჯეთში დაბინავებულიყო, — სწორედ ამ დროს, როგორც ეტყობა, კასეთის მთავარი გრიგოლი დაძრულა და ქართლის ერთი წილი, ქსნის ხეობა და ქსნის დასავლეთით მდებარე დანარჩენი შიდა ქართლი, დაუპყრია (მტნე ქე * 442, გვ. 219); სანამ აშოტი ახალ ადგილას ზურგს გაიმაგრებდა, გრიგოლს უკვე ეპყრა „ქუეყანა, რომელი ჰქონდა ქართლისა გან“ (იქვე). კახთა ბატონის საბრძანებლის ასეთი გაფართოება და ქართლის ერთი წილის დაჩემება რასაკვირველია არაფრად მოეწონებოდა აშოტ კურაპალატს, რომელიც თავის თავს ქართლის კანონიერ მთავრად სთვლიდა. არც მაშინდელს აფხაზთა მეფეს თეოდოსის (791—818) მოსვლითა ჰკუთხა კახთა ქორეპისკოპოზის გაძლიერება. ამიტომ: „გამოილაშქრა აშოტ კურაპალატმან და უშველა იყოღოსი, აფხაზთა მეფემან, ძემან მეორის ლეონისამან, რომელი იგი იყო სიძე აშოტ კურაპალატისა“ (მტნე ქე * 442, გვ. 219). კახთა ბატონმა გრიგოლმა ჩინებულად იცოდა, რომ ეს შეერთებული ლაშქრობა მის წინააღმდეგ იყო ამხედრებული და თითონაც დაუყოვნებლივ კახეთით ჩამოვიდა; ამას გარდა „გრი-

გოლს უშუეღეს მთიულთა და წანართა და ამირამან ტფილი-სისამან“ (იქვე); ტფილისის მფლობელის გულში მამასადამე აშოტისადმი სიძულვილი და მტრული გრძობა არ დამცხრა-ლა: ხოლო კახეთის ქორეპისკოპოზის გაძლიერებას, როგორც სჩანს, იგი მოწყალის თვალთ უცქერიდა და მფარველობას უწევდა. „შეიბნეს ქსანსა ზედა აშოტ და გრიგოლ, გააქციეს მთავარი კახეთისა და დააყრინეს ქუეყანა, რომელი ჰქონდა ქართლისა გან და დაიპყრა აშოტ კლარჯეთით გან ვიდრე ქსანამდის“-ო (იქვე). რაკი ამ ბრძოლაში აფხაზთა მეფეს თეოდოსის მიუღია მონაწილეობა, მამასადამე ეს ამბავი 791—818 წ. შუა უნდა მომხდარიყო. კახთა ბატონის დაწყობილი საქმე ამგვარად ჩაიშალა; შეერთებულმა ძალამ, რომელსაც იგივე განზრახვა ჰქონდა, კახეთის ქორეპისკოპოზი თავის ქერქში ჩააყენა და წინანდებურ, ჩვეულებრივ სამზღვრებში შემო-ზღულდა. გამარჯვებულმა აშოტ კურაპალატმა თავისი საბრძანებელი გაათართოვა და თავის წინანდელ სამფლობელოს ერთი ნაწილი ქსნის ზეობამდის დაისაკუთრა.

მაგრამ არც აშოტ კურაპალატის გამარჯვება და ბატონობა ყოფილა ქართლში ხანგრძლივი: „მოვიდა ხალიდ იაზიდის ძე არაბი“*) და დაიპყრა სომხითი, ქართლი და ჰერეთი“ (მტნე ქე * 442, გვ. 220). მალე ჯერი აშოტზედაც მიდგა:

იმ დროს როცა იგი ცდილობდა „რათამცა შეიკრიბა ლაშქარი ბრძოლისათჳს სარკინოზთასა“ (სუმბატ, ცა და უწყება 53), და ომის სამზადისში იყო, „დაესხნეს მას სარკინოზნი უცნაურად და აოტეს იგი“ (იქვე); გაქცეულს კურაპალატს არაბები კვალ-და-კვალ დაედევნენ, მოეწივნენ და 29 იანვარს 826 წელს ეკლესიაში ზედ საკურთხეველზე მახვილით მოჰკლეს (მტნე ქე * 442, გვ. 220 და სუმბატ, ცა და უწყება, 54).

მოკლულ კურაპალატის მცირეწლოვან შვილებს „რომელ გარეთ-ქუეყანა ჰქონდა წაუღეს სარკინოზთა“ (სუმბატ, ცა და უწყება 55); ხოლო გარეთ-ქუეყანად აქ ქართლი იგულისხმება იმიტომ, რომ შავშეთ-კლარჯეთის მფლობელებს წინად არა ჰკუთნებია და ამ საერისთავოს სამზღვრებს გარეშე იღო; მეორე მართიანე პირდაპირ ამბობს კიდევ: „ეუფლნეს სარკი-

*) ხალიდ იაზიდის ძე ანუ ხალიდ იბნ იაზიდ სომხეთში ამირად იყო ხალიფა ალ-მამუნის დროს (813 - 833 წ.) (იხ. M. Ghazarian, Armenien გვ. 50).

ნოზნი ქართლსა“-ო (მტ^ნე ქ^ე * 442, გვ. 220). არც ეს იკმარეს არაბებმა და ქართლს ზედ აშოტის საკუთარი სამფლობელოც მიაყოლეს „და იყუნეს ხარკის მიმცემელ სარკინოზთა ყოველნივე კვენი შევშეთ-კლარჯეთ-ნიგალისანი“ (სუმბატ, ც^ა და უწყება 55); ამიტომ აშოტის სამივე შვილს იმდენად შეუმცირდათ სამფლობელო, რომ მათ „ხოლო არტანუჯით გამოღმართ დაიპყრეს... ნაქონები იგი მამისა მათისა“ იქვე 55). მაშასადამე არტანუჯის აღმავლეთით ყველაფერი ჩამოსცილიათ.

არაბების ჩარევამ შეაჩერა რამდენისამე ხნით დაწყობილი საქმე. როცა მოკლულ აშოტის შვილები წამოიზარდნენ, ბიზანტიის კეისარმა კურაჰლატობა შუათანა ძმას ბეგრატს უწყალობა; ხოლო „ძმანი მისნი ყოველნი ღ დიდებულნი კელმწიფენი ადარნერსე, უხუცესი, და გუარამ, მრწემი, მშუვალესა მას ძმასა მორჩილ ექმნენს საღმრთოჲსა ძმობისა სიყუარულითა“ (ც^ა გ^ვლ. ხანძთლსა, კ^ს). თანდათან შვილები იბრუნებდნენ მამის შეძენილ სამფლობელოს; მემატიანე ამბობს „ხოლო რაჟამს სრულ ჰასაკ იქმნეს იგინი, კუალადცა მისცა ღმერთმან მათვე იგი ნაქონები მამისა მათისა“-ო (სუმბატ. ც^ა და უწყება 55). ქართველ მთავრების მდგომარეობა ისე ძნელი აღარ იყო.

ხალიფას ბრძანებისამებრ რომ „დაჯდა ამირად ტფილისსა საჰაკ ისმაელის ძე“ (მტ^ნე ქ^ე * 443, გვ. 220) და გაძლიერდა, ხალიფა ვასიკს (842—847) იგი არაფრად აგდებდა და ურჩობა დაუწყო (M. Ghazarian, Armenien 50); თავგასულ ამირას დასასჯელად ხალიფამ ისევ ხალიდ იაზიდის ძე გამოგზავნა (იქვე, 50); ეს მისი მესამე მოსვლა იყო საქართველოში და ამასთანავე უკანასკნელი; ქართველი მემატიანე მოგვითხრობს: „ხალიდ მოვიდა მესამედ და მოჰკლეს ჯავახეთს“-ო (მტ^ნე ქ^ე * 443, გვ. 220); სომეხთა მემატიანეს ასოლიკის სიტყვით ხალიდ იაზიდის ძე საქართველოში 841—842 წელს მოსულა (*Պատմութիւն Տիգրակաս, 1885 წ. პეტერბურგ. გამოცემა, გვ. 106*) და „მომკვდარა“) ჯავახეთში, სოფელში რომელსაც ჰქვიან ხოზაბირ“. ქართველსა და სომეხ მემატიანეების ცნობას არაბი ისტორიკოსი თაკუბიჯ ემოწმება და ადასტურებს, რომ ხალიდი კავკასიაში მესამეჯერ მოსულისას

*) ასოლიკს არა აქვს აღნიშნული თავისით მოკვდა, თუ მოჰკლეს, როგორც მოგვითხრობს ქართველი მემატიანე.

მომკვდარა, მხოლოდ ავადმყოფისგანო (J. Marquart. Streifzüge, გვ. 410 411).

მამის მაგიერ მოვიდა „ძე მისი მოჰმედ“ (მტ^ნე ქ^ე * 442—443, გვ. 220; იაკუბიცი ადასტურებს, შეად. J. Marquart. Streifzüge 441 და M. Ghazarian, Armenien, 50). ამ არაბთა შორის ჩამოვარდნილ მტრობითა და აჯანყებით ისარგებლეს ქართველმა მთავრებმა; ერთმა ერთის მხარე დაიჭირა, მეორემ მის მოწინააღმდეგესი. მოვიდა თუ არა მოჰმად ძე ხალიდისა, მას დაუყოვნებლივ „მოერთო ბაგრატ ძე აშოტ კურაპალატისა“ (მტ^ნე ქ^ე * 443, გვ. 220) და ძალიანაც მოიგო, იმიტომ რომ შადლიერმა არაბთა სარდალმა „მისცა მას ქართლი“ (იქვე). გამოვიდა თუ არა მათ წინააღმდეგ ურჩი ტფილისის ამირა საჰაკი, „მოვიდეს კახნი გარდაბანელნი შუელად საჰაკისსა“ (იქვე 220 221). ვიდრე კახელები მოუსწრობდნენ მოჰმედმა და ბაგრატ კურაპალატმა საჰაკს უფლისციხე წაართვეს. მოკავშირეთა ბრძოლა არაფრით დაბოლოვდა: „არცა იგინო გაიქცეს და არცა იგინი, ვიდრემდის გაიყარნეს“-ო, მოგვითხრობს მემატეანე. ეს უნდა მომხდარიყო 842 წელს შემდგომ. ესე იგი იმავე წლის ახლო ხანებში, როცა მოჰმედი მამის სიკვდილის შემდგომ საქართველოში მოვიდოდა. არაბ მემატეანეს იაკუბის ცოტა სხვანაირად აქვს ეს ამბავი მოთხრობილი: თუმცა ისიც ამბობს, რომ ტფილისის ამირას კახელნი, ანუ „წანარნი“ ეშველებოდნენ, მაგრამ იგი ამტკიცებს, ვითომც გამარჯვება მოჰმედს დარჩენოდეს და მას საჰაკი ზაქციოს (J. Marquart, Streifzüge 441). მაგრამ რომ ქართველ მემატეანეს ცნობა უფრო სწორეა და ტფილისის ამირა დამარცხებული არა ყოფილა, ამას ბუღა თურქის ლაშქრობაც ამტკიცებს. ამირა საჰაკი რომ დამარცხებული ყოფილიყო, მისი საგანგებოდ დამორჩილება საჭირო აღარ იქნებოდა.

რაკი ტფილისის გამდგარი ამირა დაუსჯელი გამოვიდა ბრძოლითგან ხალიფა მუტეფაკილმა საგანგებოდ სარდალი გამოგზავნა, რომელსაც სომხეთის ერისთავებისა და ტფილისის ამირა საჰაკ ისმაელის ძისათვის ჭკუა უნდა ესწავლებინა. მოვიდა ეს მხედართმთავარი „ბუღა, თურქი მონა, ბაღდადით, რომელიც გამოგზავნა ამირ მუმნსა, სპითა დიდითა, შემუსრა ყოველი სომხითი და ტყუე ყუნა იგი ყოველნი მთავარნი მათნი“ (მტ^ნე ქ^ე * 443, გვ. 221). იქ რომ მორჩა მონდობილ საქმეს, ახლა საქართველოსაკენ იქცია პირი და 853 წ. „მო-

ვიდა და მოადგა ქალაქსა ტფილისსა, რამეთუ არა მორჩილებდა ამირა საჰაკ; მოკლა საჰაკ, შემუსრა ქალაქი ტფილისისა, დაწუა ცეცხლითა და მოაოკრნა ყოველნი არენი მისნი“-ო (იქვე).

ბაგრატ კურაპალატი აქაც წინანდებურად მოიქცა და ბუღას მიემხრო. თეოდოსი აფხაზთა მეფე-კი ბუღას წინააღმდეგ წამოვიდა; მაგრამ ბუღამ „ვითარცა ცნა, წარავლინა ზირაქ, სპასალარი თვისი, და ბაგრატ ძე აშოტ კურაპალატისა და შეებნეს და გააქცივნეს აფხაზნი“-ო (მტ^ნე ქ^ე * 443—444, გვ. 221). უეჭველია ბაგრატი ამ შემთხვევაშიც დახმარებისათვის არაბ სპასალარისაგან ღირსეულს ჯილდოს მიიღებდა და თავის მდგომარეობას უფრო განამტკიცებდა. ყურადღების ღირსია, რომ „მტ^ნე ქ^ე“-ში „მ^მ დ^ნეს ქ^ც“-ის ხელნაწერში სწერია: „თეოდოსი მეფე აფხაზთა გამოვიდა“-ო, მაგრამ 853 წ., როგორც ბაგრატ III-ის „მეფეთა შიგნის“-თგან სჩანს, თითქოს დემეტრე II (818—854) უნდა მჯდარიყო და არა თეოდოსი II (791—818), რომელიც ამ დროს ამ წყაროს და მიხედვით დიდის ხნის მკვდარი იყო (იხ. ძველი საქართველო II, 28). თუმცა შემდეგში „მტ^ნე ქ^ე“ ერთანხმება „მეფეთა დივანის“ და აფხაზთა მეფედ ასახელებს გიორგის თეოდოსისა და დიმიტრის ძმას, ლეონის ძეს (* 446, გვ. 223), როგორც იგი მოხსენებულია „მეფეთა დივან“-ში (ძველი საქართველო II, 21),—მაგრამ რაკი ქრონოლოგიურად „მეფეთა დივანის“ ცნობები სხვა შემთხვევებშიაც არ უდგება არც „მტ^ნე ქ^ე“-ს, არც სუმბატის თხზულების ცნობებს და თვით ნუსხაც ისეა შედგენილი, თითქოს არავითარი არეულობა არ უნდა მომხდარიყოს, გამოტოვებულია იოვანეს და ადარნასეს მეფობა (იხ. მტ^ნე ქ^ე * 446, გვ. 223—224), არაფერია ნათქვამი აგრეთვე გიორგისა და ბაგრატის სამეფო ტახტის გამო ბრძოლის შესახებ (იქვე * 451, გვ. 228), ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ „მეფეთა დივანს“ არამცთუ ცნობები აკლია, არამედ თვით მეფობათა ინდიკტიონებში აქა-იქ, იქნებ გადამწერთა წყალობით, შეცდომები უნდა იყოს შეპარული.

ყველა ამ მოსაზრებათა გამო ჩვენ უცვლელად ვტოვებთ „მტ^ნე ქ^ე“-ს ცნობას იმიტომ, რომ, როგორც ხანგრძლივმა და ყოველმხრივმა კრიტიკულმა განხილვამ დაგვარწმუნა, იგი უმაღლეს ნდობის ღირსია.

ბუღა თურქის ლაშქრობას კავკასიაში, სომხეთში და საქართველოში, უცხოელი ისტორიკოსებიც მოგვითხრობენ;

სომხური და არაბულიც, და მათი მოთხრობა საზოგადოდ ადასტურებს ქართველ მემკვიდრეებს ცნობებს. დასასრულ იგივე შემთხვევა აღნიშნულია ატენის სიონის სამხრეთ-დასავლეთის შიგნითი კედლის წარწერაში და ამასთანავე ქრონოლოგიურს ცნობებსაც შეიცავს.

ეს შესანიშნავი წარწერა მოგვითხრობს:

„თოვსა აგოვსტოსსა ეწა *): დღესა შაბათსა ქორონიკონსა ოვსა **); ისმაიტელთა წელსა სლოთსა: ***)

ქალაქი ტფილისი დაწოვა ბოვლა და შეიპყრა ამირაჲ საჰაკ და მოკლა: და მასსვე თოვსა აგოვსტოსსა კვ სა ****) დღესა შაბათსა-ვე ზირაქ შეიპყრა კახაჲ და ძს მისი თარკოვჯი:“ (იხ. ჩემი ჩუ

вопросу о времени постр. груз. храма въ Атени, Христ. Востокъ, т. I вып III, გვ. 279). მაშასადამე ქ. ტფილისის აღება მომხდარა 853 წ. 5 აგვისტოს შაბათს დღეს; ბუღამ ტფილისი დაწვა და ამ დაწვის დროს, არაბ ისტორიკოსის ატ-ტაბარის სიტყვით, დაღუპულა 50000-მდე მცხოვრები ორთავე სქესისა (იხ. იქვე, გვ. 284). კახაჲ ერისთავი და ძე მისი თარკუჯი, რომელიც ზირაქ სპასალარს იმავე წელს იმავე თვესვე 26-სა აგვისტოს ტყვედ შეუპყრია ალბად აფხაზთა მეფის მხედრობაში იქმნებოდა და არაბ-აფხაზთა ლაშქრების ბრძოლის დროს იქმნებოდა დაქერილი. არაბებმა კახა აწამეს; ქომა არწრუნი მას წინიდანს უწოდებს (იქვე, 283), ქართლში რომ გული მოიოხა, ბუღა ქართაღეთს გაემგზავრა და „აღიყუანა მთეულთაგან მძევალი კაცი:—ტ: (300), უნდოდა ოსეთში შესულიყო, ცხავატამდის მიადწია, მაგრამ აქ მცხოვრებმა აბულაბაზ სომეხთა ერისთავისა და გუარამ მამფალის, აშოტის ძის, ჩაგონებით არაბებს წინააღმდეგობა გაუწიეს. ბუნებამაც ქართველებს ხელი შეუწყო, დიდი თოვლი მოვიდა და ისედაც გაკირვებულს არაბს სარდალს საქმე უფრო გაუძნელა. არაბებმა ძალიან იზარაღეს: „მოკუდა სარკინოზთა გან ურიცხვი“. მეტი გზა რომ არა ჰქონდა, ბუღა უკან დაბრუნდა და დაიხამთრა ბარდავს. აქეთგან მან შემუსრა გარდაბანი და შეიპყრა გარდაბნის მთავარი (მტნე ქე * 444, გვ. 221—222); თომა

*)=ხუთსა; **)—სამეოც და ათსამეტსა; ***)=ორას ოც და ათკბრამეტსა ****)=ოც და ექუსსა.

იხ. გვ 295, 376 და სხვა.

ტანის ხეობა ეხლა. ხეობაში ოდნავ მზისჩანს დიდებული
ატენის სიონი და წინ ოთხკუთხედი კოშკია.

არწრუნი და ატ-ტაბარი, იხ. ჩემი ზემოაღნიშნული წერილი, იქვე, 283),

შემდეგ ბულამ „განალო კარი დარუბანდისა და გამოიყუანნა ხაზარნი სახლი სამასი და დასხნა იგი შანქორს; დარიალანით გამოიყუანნა ოვსნი, ვითარ სახლი ასი, და დასხნა იგინი დმანისს (მტ^ნე ქ^ე * 444—445, გვ. 222). ჩვენი ისტორიკოსის ცნობას ბულას მიერ შანქორში ხაზართა გადმოსახლების შესახებ ადასტურებს არაბი ისტორიკოსი ბელადორიცი, რომელიც ამ შემთხვევის თარიღად 854—855 წ. სთვლის (J. Marquart. Streifzüge, 24 და 413). იმიერ-კავკასიელთა ჩასახლებით ბულას ამიერკავკასიაში აღბად არაბთათვის და თავისთვის ერთგული ახალშენებისა ღ სანდო თავშესაფარის შექმნა ჰსურდა. მაგრამ ხალიფებს მუდამ ხაზარების შიში ჰქონდათ ღ თავის მხედართმთავრის ბულას მოქმედებას ეჭვის თვლით შეჰხედეს. „ამირა მუმნმან ვითარ ცნა, ვითარმედ ხაზართა ტომთა მისთა ზრახავს, მოუვლინა ბულას, რათა დაუტევოს ქართლი მუჰმედს ხალიდის ძესა, და წარვიდა ბულა“ კავკასიითგან (მტ^ნე ქ^ე * 445, გვ. 222) არაბი მემატთანე იაკუბიც ემოწმება ქართველს მემატთანეს და მოგვითხრობს, რომ წანართა ანუ არაგვის მთეულთა მიერ უკუქცეული ბულა ხალიფა მუტევაკილმა კავკასიითგან გაიყვანა და მის მაგიერ ქვეყნის მართვა-გამგეობა მართლაც მუჰამმად ბენ ხალიდს ჩააბარაო (J. Marquart. Streifzüge, 413 - 414).

855 წ. მაშასადამე ქვეყნის გამგეობა მუჰმედ ხალიდის ძეს ხელში გადასულა. მერე „გარდაადგინა ამირა (მუმნ)მან მუჰმედ და დაადგინა ისე შიხის ძე, ნათესავი მუჰმედისავე“-ო (მტ^ნე ქ^ე * 445, გვ. 222). ეს ისე შიხის ძე მოხსენებულია სომხურს წყაროებშიაც (*Յիսէ որդի Շիխայ*, იოანე კათალიკოზის *Պատմութիւն Հայոց*. ტფილისი 1912 წ. გვ. 139 და თომა არწრუნის *Պատմութիւն Վերջին Գեղարքայի* გამ. 1887 წ. გვ. 215, 218, 221, 231 და 236) და არაბულშიაც. მისი სრული სახელი იყო ისა ბენ აშ-შეიხ აშ-შაიბანი და სომხეთის ვალიდ დანიშნული იყო 870 წელს (Thopdschian. Die inneren Zustände, გვ. 23). ამავე დროს იგი აღმოსავლეთ საქართველოს მმართველადაც იქნებოდა დადგენილი.

ამ დროსვე ცხოვრობდა ქორევისკოპოზი *გაბრიელ დონაური*, ძმა სამოელ ქორევისკოპოზისა (მტ^ნე ქ^ე * 445, გვ. 222—223).

ისე შიხის ძეს შემდგომ „მოვიდა სხუა ამირა აბრაჰამ (მტ^ნე ქ^ე * 445, გვ. 222—223), რომელიც იქმნებ ის იბრაჰიმ იყოს, რომელიც ბუღას დროს სომხეთის ათასისთავად და სამეფო ხარაჯის გამგე იყო (თომა არწრუნი, 191), ხოლო შემდეგ ნახჭევანის ამირადა სჩანს (იქვე 195 და 196). რამდენს ხანს დაჰყო აბრაჰამმა ნათქვამი არ არის, მხოლოდ აბრაჰამის შემდგომ „მოვიდა კუალად ამირად ხალიდის ძე მუჰმედ“ (მტ^ნე ქ^ე * 445, გვ. 223). თომა არწრუნი მოგვითხრობს, ვითომც ხალიფას მუჰმედ ხალიდის ძე, რომელსაც იგი „აჰმათ ჰალთის ძე“-ს უწოდებს, კავკასიაში სომეხთა თხოვნისაებრ გამოეგზავნოს; ეს ამბავი მას 878 წლის შემდგომ აქვს მოთხრობილი (გვ. 248), მაგრამ იქ არაფერია ნათქვამი, მუჰმედის მოსვლაც ამ თარიღის შემდგომ მოხდა, თუ არა? მუჰმედმა ძლიერება გამოიჩინა და „უფროს ნებიერად დაიპყრა ყოველი ესე ქუეყანა, სომხითი, ქართლი და რანი“ (მტ^ნე ქ^ე * 445, გვ. 223).

როგორც ზემოდ აღნიშნული იყო, ბაგრატ კურაპალატი მოხერხებულად იქცეოდა და არაბების ურთიერთ შორის მტრობით და უთანხმოებით თავისთვის სარგებლობდა. მაგრამ თუ არაბების ძალის დახმარებითა და მფარველობით ბაგრატ კურაპალატი კარგად აფართოვებდა თავის სამფლობელოს და ამავე დროს აფხაზთა მეფის მოძრაობას აღმოსავლეთისაკენ გზაზე ეღობებოდა, ცალკე, თითონ შავშეთ-კლარჯეთის ბატონს მისი წინააღმდეგობის გაწევა არ შეეძლო. აკი ამიტომაც იყო, რომ „მას ჟამსა გამოვიდა იგი აფხაზთა მეფე გიორგი, ძმა თეოდოსესი და დიმიტრისი, ძე ლეონისი, დაიპყრა ქართლი და დაუტევა ერისთავად ჩინა ძე დიმიტრისი“ (მტ^ნე ქ^ე * 446, გვ. 223) და ბაგრატი იძულებული იყო გაჩუმებულიყო.

ყურადღების ღირსია, რომ შავშეთ-კლარჯეთის ბატონთაგან მარტო ბაგრატი არ იყო რომ ცდილობდა თავის სამფლობელოს გაფართოვებას; მისი უმცროსი, ძმა გუარამ შამფალიც († 882 წ.) გულხელდაკრებილი არა მჯდარა; პირიქით მან თავისს უფროსს ძმას ვგონებ გადააქარბა კიდევ; მემატიანეს სიტყვით იგი მუდამ „ჰბრძოდა სარკინოზთა, ზოგჯერ სძლის გუარამ და ზოგჯერ სარკინოზთა“; და თავის მდგარის ბრძოლის წყალობით მას თურმე დაუპყრია „ჯავახეთი, თრიალეთი, ტაშირი და აბოცი და არტანი“ (მტ^ნე ქ^ე * 445, გვ. 223).

ამასობაში „შეიპყრნა ლიპარიტ ქუეყანანი თრიალეთისა-
ნი, აღაგო ციხე კლდეკართა, იპატრონა დავით ძე ბაგრატიისა
მან“ (მტნე ქე * 446, გვ. 224). ჩვენ ვიცით, რომ თრია-
ლეთი გუარამ მამფალს ეკუთვნოდა; მაშასადამე როცა ლიპა-
რიტმა თრიალეთში კლდეკარის ციხე ააგო და თავის პატრონად
დავით ბაგრატიის ძე გაიხადა, ერთი-ცა და მეორეც გუარამის
მფლობელობის უფლებას არღვევდენ და დავითი თავის ბიძის
წინააღმდეგ მოქმედობდა, რასაკვირველია, როცა ლიპარიტს
მთარველობა გაუწია. ალბად სწორედ ამის გამო „ამას დავით
კურაპალატსა აღუდგა მტრად ნასრ ძე გუარამ მამფლისა“
(იქვე, შენიშვ. 4) და მამის შელახულ უფლების აღდგენა
მოისურვა. რაკი აქ დავით კურაპალატად არის წოდებული,
მაშასადამე ეს ამბავი უნდა 876 წ. შემდგომ მომხდარიყო,
იმიტომ რომ ამ წელს მამის სიკვდილის შემდეგ დავითი „კუ-
რაპალატ ჰყუეს“ (სუმბატ ცა და უწყება, 57).

ამ დროს სომხეთშიაც მოიკრიბეს ძალა ადგილობრივმა
ერისთავებმა; სხვებზე უფრო ძლიერი იყო ერისთავთ-ერისთავი
აშოტ ბაგრატიუნი, რომელსაც როგორც ეტყობა თავის სამფ-
ლობელოს გასათფართოებლად ჩრდილოეთისაკენ გამოულაშქრნია
და ქართლის დაპყრობა დაუპირებია. ხოლო ქართლში მაშინ
აფხაზთა მეფე ბატონობდა და სომეხთა ერისთავთ-ერისთავის
ჯერ აფხაზები უნდა დაემარცხებინა. აშოტ ბაგრატიუნის მოქ-
მედება რასაკვირველია არც გუარამ მამფალსა და მის შვილს
ნასრს მოეწონებოდათ იმიტომ, რომ თუ იგი აფხაზებს ქართლს
წაართმევდა მაშინ იგი აბოცსა და ტაშირსაც ადვილად ჩაიგ-
დებდა ხელში; ამის გამო რასაკვირველია მამაშვილნი სომეხთა
ერისთავთ-ერისთავის წინააღმდეგ იქნებოდენ; სწორედ ამი-
ტომაც „ნასრ ძე გუარამისი და გურგენ იყუნეს აფხაზთა
კერძ“ (მტნე ქე * 446, გვ. 224). რაკი სომეხთა ერისთავთ-
ერისთავი აშოტ აფხაზთა მეფეს ეცილებოდა დავით კურაპალა-
ტი, ბაგრატიის შვილი, რასაკვირველია აფხაზთა მეფის მტერს
მიემხრობოდა და ხელს შეუწყობდა, რომ ამგვარად თავისი
შუღმივი მეტოქე და ქართლის მიმტაცებელი დაეუძლიერებინა;
მით უმეტეს რომ ნასრ, გუარამის ძე, აფხაზთა მეფეს ეხმარე-
ბოდა; სწორედ ამიტომ „დავით და ლიპარიტ უშუელდეს
სომეხთა“ (იქვე).

ამგვარად საქმე უფრო ჭარბად აღიქმებოდა; მებრძოლთ კიდევ
ერთი მონაწილე მოემატათ. თუ აქამდისინ ერთიერთმანეთს

მხოლოდ ქართველი მთავრები ეცილებოდნენ, ამიერიდან სომეხთა მთავრის ჩარევამ ბრძოლის სამზღვრები და ასპარეზი გააფრთოვა; თუ წინად ბრძოლას უნდა გადაეწყვიტა, თუ რომელ ქართველ მთავარს დარჩებოდა საქართველოს მეთაურობა, ამიერიდან ბრძოლას უნდა გამოერკვია, ვის ჩაუვარდებოდა ხელში საქართველოსი და სომხეთის, ანუ მთელ კავკასიის მეთაურობა. ქართლი ქვეყნის შუაგული იყო და თვითველ მთავრის მომავლისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ ეს ადგილი იმას შერჩენოდა. ამ შემთხვევაშიაც „იბრძოდეს სომეხნი და აფხაზნი ქართლსა ზედა“ (იქვე). რით დაბოლოვდა ეს ბრძოლა ამის შესახებ არც ქართულსა და არც სომხურს წყაროებში ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ როგორც ეტყობა გამარჯვება სომეხთა ერისთავთ-ერისთავს აშოტს დარჩენია; ეს იქითგანა სჩანს, რომ აშოტს „სომეხთა და ქართველთ ერისთავთ-ერისთავის“ სახელი მიუღია (ასოლიკ, 158).

რაკი ნასრმა, გუარამის ძემ, პირდაპირ ვერა დააკლო-რათავის მტერს, თავისი ბიძაშვილი დავით ბაგრატიის ძე შეიტყუა და 881 წელს მოჰკლა (მტნე ქე * 447, გვ. 224 და სუმბატ, ცა და უწყება, 57). მემკვიდრე მოგვიტოვებს, რომ მკვლელის მამა გუარამ მამფალი „უბრალო იყო სისხლისა გან დავით კურაპალატისათა“-ო (სუმბატ, ცა და უწყება, 57), ამ საზარელს ბოროტმოქმედებაში არავითარი, არც სულიერად და არც ხორციელად, მონაწილეობა არ მიუღიაო. თავის მომხრეს სისხლის შურის საძიებლად მოკავშირენი „ნასრას შეუკრბეს მტერად სომეხნი, ლიპარიტ და ქართველნი და აშოტ ძმა დავითისი და მათთან სარკინოზნი და გააქციეს და მიუხუნეს ციხენი“ (მტნე ქე * 447, გვ. 224). დევნილი ნასრა გუარამის ძე კონსტანტინეპოლში გადიხვეწა (იქვე და სუმბატ, ცა და უწყება, 57). ერთი წლის შემდგომ, 882 წელს გადაიკვალა ნასრის მამა გუარამ მამფალი (სუმბატ, ცა და უწყება, 58) და, რაკი მას მემკვიდრე არა ჰყავდა, მთელი მისი სამფლობელო, ანუ ჯავახეთი, არტანი და ტაშირი დავითის შვილებს უნდა რგებოდა, აბოცს გარდა, რომელიც გუარამმა იმთავითვე „განუყენა... ძმათა თვსთა, ადარნასეს და ბაგრატს, და აბოცი განუყო ცოლის ძმასა თვსსა, სომეხთა მეფესა“ (მტნე ქე * 445—446, გვ. 223).

შვიდი წლის განმავლობაში ნასრი ბიზანტიაში იმყოფებოდა; იქვე იყო დემეტრე აფხაზთა მეფის შვილი ბაგრატი;

დაიპყრა თუ არა ბაგრატიმ აფხაზეთში სამეფო ტახტი, მაშინვე „გამოიყუანა ბაგრატი, შეფეჟან აფხაზთა /მან/, ნასრ ცოლის ძმა მისი საბერძნეთით და მისცა ლაშქარი“ (მტნე ქე * 447, გვ. 225 და სუმბატ, ცა და უწყება 58); ამგვარად აფხაზთა მეფემ ნასრი ტაო-კლარჯეთის მფლობელთა წინააღმდეგ აამხედრა. აფხაზთა ჯარს გარდა ნასრის ოსებიც შევლიდნენ (მტნე ქე * 447, გვ. 225) „შეიკრიბა სხუაცა ლაშქარი ურიცხვი“ (სუმბატ, ცა და უწყება, 58). შეერთებულ მხედრობითურთ აფხაზეთითგან „გარდმოვიდა ნასრ სამცხეს“ (იქვე, 58) და „შეიპყრნა სამნი ციხენი სამცხეს: ოძრკე; ჯუარის-ციხე და ლომსიანთა“, რომელიც მისივე მამის გუარამის აგებული იყო (მტნე ქე * 447, გვ. 225). თავის მამის მოსისხლე მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად ვაჟიდა ადარნასე დავით მოკლულ კურაპალატის ძე და „მიჰყუა მის თანაშეწევნად... გურგენ კურაპალატი და შვილნი მისნი“ (სუმბატ, ცა და უწყება, 58); როგორც ნასრის აფხაზები ეხმარებოდნენ, ისე ნასრის მოწინააღმდეგეებს „უშუელეს სომეხთა“ (მტნე ქე * 447, 448, გვ. 225); ამგვარად ნასრისა და დავითის მემკვიდრეებს შორის ხერხიანად მოწყობილი ბრძოლა ნამდვილად აფხაზთა და სომეხთა ბრძოლა იყო და ეს ცხადადა სჩანს მემატიაწეს სიტყვებითგანაც: მოპირდაპირენი მტკვრის პირას შეიბნენ, მაგრამ „იძლიენეს აფხაზნი, ნასრ და ბაყათარ ოესი და ერისთავი აფხაზთა“ (იქვე); გაქცეულ ნასრას დაედევნენ და სამცხეში, ს. ასპინძასთან 888 წელს მოჰკლეს (სუმბატ, ცა და უწყება 58—59).

რაკი ეხლა ნასრი წუთისოფელს გამოასალმეს და მას „არა დაუშთა შვილი“ (იქვე, 59), გამარჯვებულ მოკავშირეებს შეეძლოთ მისი მემკვიდრეობა საბოლოოდ გაეყოთ; სწორედ ასეც მოიქცნენ და „ქუეყანა ნასრისი დაიპყრეს სხუათა ამათ მთავართა“ (იქვე, 59); თვითეული მონაწილეთაგანი თავის კერძს მიიღებდა; „გურგენ კურაპალატი წარვიდა ტაოთ კალმახით, მამულით თვსით, ცხორებად შავშეთს ღ არტანს“ (იქვე, 59); ნასრას სამკვიდრებლითგან გურგენს ბრძოლაში მოხმარებისათვის ჯილდოდ ალბად არტანი არგუენეს; აიღეს აუ არა რაიმე წილი თავისთვის სომეხებმა და თუ აიღეს სახელდობრ რომელი ქვეყანა შეხვდათ, მემატიაწე არას ამბობს.

ზემომოყვანილს ამბებში აფხაზთა მხრივ მონაწილედ ჩვენი მემატიაწეები ასახელებენ **ბაგრატი მეფეს** (მტნე ქე * 447, გვ.

225; სუმბატ, ცნა ლ უწყება, 58), მაგრამ „მეფეთა დივანის“ და მიხედვით (ძველი საქართველო II, 28) 888 წ. აფხაზთა მეფედ ბაგრატ I-ი არ იყო, როგორც მეფობას 861—873 წ. ერგება, არამედ კოსტანტინე მე-III (873—912). მაგრამ რაკი „მტნე ქა“ და სუმბატის თხზულება სხვაფრივ მეტად სანდო საისტორიო წყაროებია და ამასთანავე „მტნე ქა“-ში უფრო მეტი და ზედმიწევნითი ცნობები მოიპოვება, ვიდრე „მეფეთა დივან“-ში, ამიტომ იძულებული ვართ უპირატესობა ზემოაღნიშნულს ორს თხზულებას მივანიჭოთ. საგულისხმიეროა, რომ ბროსეს მიერ გამოანგარიშებული ბაგრატ I სიკვდილის თარიღი 906 წ. (Additions, გვ. 175) კარგად უდგება, მაინცა-და-მაინც არ ეწინააღმდეგება არც „მტნე ქა“-ს, არც სუმბატის ცნობებს. ამიტომ უეჭველია „მეფეთა დივან“-ს ან რამე უნდა აკლდეს, ან მეფობათა ინდიკტიონები აქა-იქ, მერმინდელ გადამწერთაგან, დამახინჯებული იქმნება.

როდესაც ადარნასე კურაპალატმა და ქართულთა მეფემ 891 წელს თავის მოკავშირეს სომეხთა მეფის აშოტის (მეფედ აღიარებული იყო 887 წ.) სიკვდილის ამბავი შეიტყო, მაშინვე სომხეთში გაეშურა, რომ განსვენებულის შვილის სუმბატისთვის სამძიმარი ეთქვა. გზაზე ქ. კარში შეუხვია და იქ მყოფს სუმბატის ბიძას აბასს სადარბაზოდ ეწვია. რაკი აბასი თავის ძმის უფლებების დამკვიდრებას ფიქრობდა, ადარნასეს სუმბატთან გამგზავრება არაფრად მოეწონა, ვაი თუ ჩემ ძმისწულს მიემხროსო. ამის გამო აბასი ადარნასეს სუმბატთან არ უშვებდა, სანამ მან ამგვარ ძალადობას წინააღმდეგობა არ გაუწია, მივიდა თუ არა ადარნასე სუმბატთან და სამძიმრის თქმას მოჩა, მაშინვე მან სუმბატს თალხები გაახდინა და სამეფო პატივის სამკაული ჩააცმევინა. ამგვარად აბასის ექვიანობა სამართლიანი და საფუძვლიანი გამოდგა. გაბრაზებულმა აბასმა შინისაკენ წამოსული ადარნასე შეიპყრა და დაამწყვდია. სომეხთა მეფემ სუმბატმა თავისი დატყვევებული მომხრე ძვირფას სასყიდლით გამოიხსნა: იგი იძულებული იყო ადარნასეს მაგიერ აბასისათვის თავისი შვილი აბასი და ძმისწული აშოტ შაპუჰის შვილი მიეცა მძევლებად (იოანე კათალიკოზი *Պատմութիւն Հայոց* ტფილისი, 1912 წ. გვ. 144—146; Brosset, Additions, 162). სომეხთა მეფის სუმბატისა და ადარნასე ქართულთა მეფის მეგობრობასაც გარკვეული მიზანი ჰქონდა.

904 წელს „გამოვიდა კონსტანტინე *) აფხაზთა მეფე“ და „დაიპყრა ქართლი“, რომელიც ამ დროს ქართლის აზნაურების ხელთ იყო. ამის გამო „დაემტერა სომეხთ მეფე სუმბატ ტიეზერაკალი და მოილაშქრა სპითა დიდითა და მოადგა უფლის-ციხესა... და წარიღეს ციხე კერხითა“ (მტ^ნე ქ^ე * 448, გვ. 225—226); სომეხთა ისტორიკოსის იოანე კათალიკოზის სიტყვით, სუმბატ სომეხთა მეფეს ბრძოლაში აფხაზთა მეფის წინააღმდეგ ქართლის მეფე ადარნასე (888—923) ეხმარებოდა, თუმცა აფხაზთა მეფე ადარნასეს სიძე იყო (იოანე კათალიკოზი, გვ. 200—201; Brosset, Additions, 163—174). ასე იქცეოდნენ ხოლმე, როგორც ვიცით, ყოველთვის ტაო-კლარჯეთ-შავშეთის ბატონები აწ უკვე „ქართუელთა მეფედ“ წოდებულნი, ოღონდ-კი როგორმე აფხაზთა მეფეების გაძლიერება შეეფერხებინათ.

კონსტანტინე აფხაზთა მეფე მეტოქეების შემოსვლისათანავე ქართლითგან გავიდა და მიუვალ ადგილებში შეიხიზნა; მაგრამ რაკი მოკავშირენი მის საბრძანებელს ახრებდნენ, ისევ დაზავება ირჩია და სუმბატს მოციქულები მიუგზავნა. სომეხთა მეფემ თავის მხრივ წარმომადგენლებად ზავის პირობებზე მოსალაპარაკებლად სომეხი დიდებულები გაგზავნა. როცა აფხაზთა მეფე კონსტანტინე მათთან საუბარით გართული იყო, სომეხთა დიდებულები ადარნასე ქართველთა მეფის ბრძანებისამებრ მოულოდნელად მისცვიდნენ კონსტანტინეს და დაატყვევეს. უეჭველია ამ ვერაგ განზრახვის მონაწილე სომეხთა მეფეც უნდა ყოფილიყო. სომეხთა მეფემ იგი ანისში გაგზავნა. ამ ამბავმა იმდენად აღაშფოთა „მეგრელები“, რომ კონსტანტინეს მაგიერ გადასწყვიტეს სხვა უფრო მხნე და გულადი კაცი დაესვათ მეფედ. ეს რომ სუმბატმა შეიტყო, შეფიქრიანდა, ვაი თუ ახალი მეფე საშიში მეტოქე აღმოჩნდესო და ამიტომ ოთხი თვის შემდგომ ისევ კონსტანტინეს განთავისუფლება არჩია და აასრულა კიდევ (იოანე კათალიკოზი 201—202; Brosset, Additions, 164). გუშინდელი მტრები მეგობრებად და ნათესაებად გადაიქცნენ: „კეთილად იმზახნეს სუმბატ და

*) ბაგრატ III-ის „მეფეთა დივან“-ის მიხედვით კონსტანტინეს უმეფნია 873—912 წ. (ძველი საქართველო II, 28), მაგრამ აქ რაღაც შეცდომა უნდა იყოს იმიტომ, რომ კონსტანტინე ცოცხალია 914 წ. შემდგომაც.

კოსტანტინე და ჟუუსკა უფლის-ციხე და ქართლი“-ო (მტ^ნე ქ^ე * 448, გვ. 226).

როცა ადარნასე ქართველთა მეფემ სომეხთა მეფისა და კონსტანტინე აფხაზთა მეფის, თავის დაუძინებელ მეტოქის, დამეგობრების ამბავი გაიგო, საშინლად განრისხდა (ასოლიკი, 163): ამიერითგან სომეხთა მეფესთან კავშირს მისთვის არაფითარი მწიშვნელობა აღარა ჰქონდა და რამდენადაც წინად იგი სუმბატის ერთგული მომხრე იყო, იმდენად ეხლა იგი მას გადაემტერა და სულ იმის საგონებელში იყო, რომ სომეხთა მეფისათვის ევნო როგორმე (იქვე 163).

ამიტომ, შემოესია თუ არა სომეხთს ამირა აბულ კასიმ იუსუფ ძე აბუსაჯისი, სუმბატის მტრობით, რომ მისი გაძლიერება შეეფერხებინა, ადარნასე დაუყოვნებლივ არაბთა სარდალს მიემხრო; რაკი ადარნასე ქართველთა მეფე, გაგიკი ვასპურაკანის მთავარი და სუმბატ სომეხთა მეფის ძმისწული ამოტი თავიანთ მხედრობითურთ სომეხთა მეფის მტერს მიეშველნენ, მას რასაკვირველია წინააღმდეგობის გაწევა არ შეეძლო და „მიმართა მათთა აფხაზეთისათა“. უკან დადევნებულმა ამირამ როგორც იყო სომეხთა მეფე სუმბატი შეიპყრა და 914 წელს ქ. დვინში „ჩამოჰკიდა ძელსა“; მაგრამ თუ სომეხთი დაზიანდა, არც ქართლსა, სამცხესა და ჯავახეთს დაჰყრია არაბების ლაშქრისაგან ხეირი (მტ^ნე ქ^ე * 448—451, გვ. 225—228; წამება წ^სა გობრონისა, ს^ქს სამოთხე, 394—397 და 398—400; ასოლიკი, 164 - 165).

არაბთა სარდალი მივიდა ტფილისში, სადაც მაშინ ამირად იყო ჯათარ ძე აღისა; შემდეგ კახეთს გაემგზავრა და იქ არაბებმა უჯარმისა და ბოქორმის ციხეები აიღეს. რაკი წინააღმდეგობის გაწევა არ შეეძლო, კვირიკე კახთა ქორეპისკოპოსმა დაზავება არჩია, „მიენდო ფიცით, მივიდა და ნახა“ არაბთა სარდალი, რომელმაც მშვიდობით „განუტევა“, და ყველაფერი დაუბრუნა, მხოლოდ „ბოქორმა თვით დაიჭირა“ (მტ^ნე ქ^ე 449, გვ. 226 - 227).

კახეთში რომ საქმეები მოაგვარა, აბულ კასიმ ძე აბუსაჯისი „შემოვიდა ქართლად“; აქ მას უფლისციხეს ზღუდენი მორღვეული დახვდა; მცხოვრებლებს დაერღვიათ, რომ არაბებმა იგი „არა დაიჭირონ“-ო. ქართლითგან არაბთა სარდალი სამცხეში გადავიდა, „მოაოკრა სამცხე და ჯავახეთი“: მიადგა თმოგვის ციხეს, მაგრამ ვერა დააკლო რა, აიყარა და გარე-

მოიცვა ყუელის ციხე, რომელიც აიღო; აქვე აბულ კასიმმა შეიპყრა მხედარი გობრონ, რომელიც არაბებმა „აწამეს“ (იქვე * 449—450, გვ. 227; წამება წისა გობრონისა, სქს სამოთხე 394—400).

თუმცა სომეხთა მეფობისა და სამეფოს ზრდა ამ არაბთა შემოსევამ შეათერხა და აღარნასემ ჯაფრი იყარა, მაგრამ სომეხთა მეფობის მარცხით ქართველთა მეფემ-კი ვერ ისარგებლა, არამედ აფხაზთა მეფემ. როცა „გარდაკდეს წელნი რაოდენნი-მე და მოეშენა ქუეყანა“ **კვირიკე კახთა ქორეპისკოპოზმან** მოიხმო კონსტანტინე აფხაზთა მეფე და შეერთებულის ჯართურთ ჰერეთში გაილაშქრეს. კახთა ბატონი ბრძნულად იქცევოდა და მარტოდ თავის სამფლობელოს გაფართოებას ვერა ბედავდა, რომ აფხაზთა მეფის შური არ აღეძრა; გამარჯვების შემდეგაც მან დათმობილ ქვეყნის მხოლოდ ერთი წილი აიღო, ორი წილი კი აფხაზთა მეფეს დაუთმო: კვირიკეს ერგო ციხე ორქობი, კონსტანტინეს-კი არიში და გავაზნი (მტწე ქე * 450 451, გვ. 228).

ამგვარად აფხაზთა მეფეს ეხლა ქართლს გარდა ჰერეთშიაც ჰქონდა ფეხი შედგმული.

ამიერითგან საქართველოში უპირატესობა და მეთაურობა აფხაზთა მეფეების ხელთ იყო.

ამის შემდგომ („შემდგომად მცირედთა დღეთა“) კონსტანტინე მეფეც მალე გარდაცვლილა. მის სიკვდილს არეულობა მოჰყვა, „იშლებოდა ქუეყანა აფხაზეთისა ეამ რაოდენმე“ (მტწე ქე * 451, გვ. 228) და ვიდრე უმცროსი ძმა ბაგრატი არ მიიცვალა, მშვიდობიანობა არ ჩამოვარდნილა. ძმის სიკვდილის შემდეგ ერთადერთ მემკვიდრედ დარჩა კონსტანტინეს უფროსი შვილი, „სრული ყოვლითა სიკეთითა, სიმკნითა და ახოვნებითა“, გიორგი (იქვე * 452, გვ. 229).

გული რომ უფროდამშვიდებული ჰქონოდა, **გიორგი მეფემ** ქართლის გამგეობა თავის უფროს ძეს კონსტანტინეს მისცა; მაგრამ იმედი გაუცრუვდა: სამი წლის შემდეგ ბატონიშვილმა „იწყო მტერობად მამისა თვისისა ღ ჰებნად მეფობისა“, *) მომხრედ მას „ტბელნი და სხუანი მრავალნი აზნაურნი“ ჰყავდა (იქვე

*) „მეფეთა დიენი“-სდა მიხედვით გიორგი მეფობდა 912—957 წ., მაგრამ რომ. გამეფებნს თარიღი მაინც სწორე არ არის, ეს ცხადია: ამ დროს ჯერ მისი მამა ცოცხალი იყო.

* 453, გვ. 230). ყურადღების ღირსია ეს უკანასკნელი გარემოება. დიდებული აზნაურები, უმეტესი ნაწილი მაინც, საქართველოს გაერთიანების წინააღმდეგნი იყვნენ; თვითოეულ კუთხის აზნაურები თავიანთ მეფისა და მთავრის დამოუკიდებელ არსებობის მონატრულნი იყვნენ იმიტომ, რომ გაერთიანების შემდეგ მათ კვლავინდებური ძალა და გავლენა დაეკარგებოდათ და მეფეს წინანდებურად თავის ნებაზედ ვეღარ ათამაშებდნენ. თუ აქამდისი საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრების უმთავრეს მოვლენად ქართველ მეფეთა ერთიერთმანერთთან ბრძოლი იყო იატობისა და მეთაურობის მოსაპოვებლად, ამეორიკან, როცა გამარჯვება აფხაზთა მეფეების ერვით, ამ მეფეთა შორის ბრძოლაში დიდებული აზნაურებიც დიდ მონაწილეობას იღებდნენ, განსაკუთრებით უმეტეობას მიჩვეული ქართლის აზნაურები, და უმეტეს შემთხვევაში აფხაზთა მეფეების გაერთიანების პოლიტიკის წინააღმდეგ და ადგილობრივ მეფის დამოუკიდებელ არსებობის დასაცავად ირჯებოდნენ.

კონსტანტინე ბატონიშვილის განდგომილებაშიც მამის წინააღმდეგ „მრავალნი აზნაურნი“ ქართლელნი იღებდნენ მონაწილეობას, რასაკვირველია იმავე მიზნითა და განზრახვით. გიორგი აფხაზთა მეფემ „მოიყუანნა ტაოელნი მეფენი და **ფადლა ქორეპისკოპოზი**“ და მედგარის ბრძოლის შემდეგ გაიმარჯვა. (მტნე ქა * 454, გვ. 231).

ამგვარადვე აფხაზთა მეფის საზიანოდ და მის მოწინააღმდეგის სასარგებლოდ მოქმედობდნენ ქართლის აზნაურნი, როცა **კვრიკე ქორეპისკოპოზის** წინააღმდეგ „გადგეს აზნაურნი გარდაბანელნი, იწყეს ზრახვად გიორგი მეფისა“ და აფხაზთა მეფემ ერთგულობით კახეთის აოხრების შემდეგ, მეორედ თვით კვრიკე შეიპყრა; გიორგი მეფის შვილს ლეონს, რომელიც ქართლის ერისთავად იყო დანიშნული, უნდოდა კახთა ბატონის სახლობაც ხელთ ეგდო, მაგრამ ვიდრე იგი თავის წადილს აასრულებდა „აცნობეს აზნაურთა ქართლისათა და გარდაეხუენეს“ (იქვე * 455, გვ. 231). მაგრამ სამაგიეროდ კვრიკე კახთა ქორეპისკოპოზს მისმა ძმამ შურტამ უმტყუნა, გიორგი აფხაზთა მეფეს მიემხრო და უჯარმის ციხე გადასცა. ამის შემდეგ გიორგი მეფის მხედარნი „ეუფლნეს სხუათა ციხეთა კახეთისათა, თვნიერ სამთა ციხეთა ნახჭევანისა, ბოქორმისა და ლოწობანთა“ (იქვე * 455, გვ. 231—232). ერთი სიტყვით გამარჯვება მაინც აფხაზთა მეფეს ღარდა. ამის მცხო-

ბელმა „იხილა კვრიკე ქორეპისკოპოზმან, არღარა იყო ღონეთისი, ითხოვა სიმტკიცე ცოცხლებით გაგზავნისა და დაულოცა კახეთი გიორგი მეფესა“ (იქვე * 456, გვ. 232). გიორგი მეფემ მართლაც კვრიკე გაანთავისუფლა, მხოლოდ მძევლად უმცროსი შვილი ჩამოართვა იმ პირობით, რომ იგი აღვსების შემდეგ თავის ნებით ბოჭორმის ციხეს მოშორებოდა. სწორედ ასეც აპირობდა კვრიკე, მაგრამ „შეეზრახნეს აზნაურნი ქართუეჲნი და მათთანა კახნი: გოდერძიანი, მგდეური, ყანჩაელი შამაღაჩი, კორინთალი დაჩი და იოვანე, სხუილოსელი სარა და გრიგოლ, ძმანი ფხვენელნი და მათთანა ორმეოცდაათი აზნაური სხუა, და მიერთნეს კვრიკეს და უწყეს ბრძოლად ციხეთა და მცირეთა დღეთა წარიხუნეს ციხენი ყოველნი“ (იქვე * 456, გვ. 232 — 233).

ამ შემთხვევაშიც მეთაურებადა და კახეთში ამბოხების ამტებად ქართლელი აზნაურები იყვნენ, კახელები მერე მიემხრნენ: რასაკვირველია ქართლელ აზნაურებს კახეთის დამოუკიდებელ მეფობის მოსპობა პირადად არ შეეხებოდათ და ეს შემთხვევა რომ მარტოოდენ კახთა ცხორების მოვლენად ჩათვალათ, მაშინ ისინი თავიანთ ქერქში იქნებოდნენ; მაგრამ კახეთის დამოუკიდებლობის მოსპობა მათ რასაკვირველია არ ენდომებოდათ; ეს ხომ აფხაზთა მეფის გაძლიერებას მოასწავებდა! ხოლო, რაკი იგი იმავე დროს ქართლის ბატონიც იყო, მისი უფლების გაფართოება და გამტკიცება ქართლის დიდებულ აზნაურთა წინანდელ პარპაშობისა და თვისნება მოქმედების ფრეთების შეკვეცას უქადდა; ამიტომაც იყო, რომ ქართლის აზნაურებმა იმის მაგიერ რომ თავიანთ მეფისათვის ხელი შეეწყოთ და კახეთის შემოერთებაში მოჰხმარებოდნენ, იმათ პირიქით მოწყობილი და გათავებული საქმე ხელმეორედ ჩაუშალეს, კახთა ბატონი აფხაზთა მეფის საწინააღმდეგოდ წააქეზეს და თითონაც ატეხილ ამბოხებაში მხურვალე მონაწილეობა მიიღეს.

თუმცა გიორგი აფხაზთა მეფემ კახეთის ხელმეორედ დასაშორჩილებლად თავისი შვილი ლეონი გაგზავნა, მაგრამ ლეონს კახეთში ლაშქრობის დროს უცბად მამის გარდაცვალების ამბავი მოუვიდა და კვრიკე კახთა მეფეს დაეზავა (მტნე ქა * 457, გვ. 233). „მეფეთა დივანი“-საებრ გიორგი მეფე გარდაცვლილა 957 წ., მაშასადამე ამავე წელს მომხდარა აფხაზ-კახთა დაზავებაც. ამგვარად თუმცა კახთა ქორეპისკოპო-

ზი იძულებული იყო აფხაზთა მეფის ბატონობა აღეარებინა, მაგრამ ქართლის აზნაურთა გულმოდგინეობით კახეთის განცალკევებული არსებობა კვლავ განახლდა და საქართველოს საბოლოოდ გაერთიანების საქმე კარგა ხნით შეფერხდა.

მისწრაფებათა წინააღმდეგობის გამო შეუძლებელი იყო კახ-აფხაზ ბატონთა შორის ზავი ხანგრძლივი ყოფილიყო. მაგრამ გარდაიცვალა თუ არა **ლეონ მეფის** ასული, რომელიც კვრიკე ქორეპისკოპოსის შვილს თანამემცხედრედა ჰყავდა, მაშინ ლეონმა — კუალად იწყო მტერობად კახეთისა და ძებნად, გაილშქრა სპითა დიდითა, ჩადგა არაგვის პირსა, ასწყვდა მუხნარი, ხერკი და ბაზალეთი“ (მტ^ნე ქ^ე * 458, გვ. 234).

როცა შემდეგ, გარდაცვალებულ ლეონის (957—967) მაგიერ, ტახტზე **დემეტრე** (967—975) დაჯდა, მის საწინააღმდეგოდ და ტახტის მოსაპოვებლად ბიზანტიით დემეტრეს ძმა თეოდოსი მოვიდა; მაგრამ მოულოდნელ თავდასხმით დემეტრე მეფის ლაშქარმა ბატონიშვილი გააქცია, „წარვიდა ქართლს და მიმართა ძამელსა მთავარსა, შეიყუანეს იგი ძამის ციხესა და მუნით გამოღმართ ეძიებდა საქმესა თვისსა“ (მტ^ნე ქ^ე * 458—459, გვ. 234); ერთი სიტყვით აქაც ქართლის აზნაურებმა აფხაზთა მეფის მეტოქესა და მტერს ხელი შეუწყეს და თავშესაფარი მისცეს, რომ ამით თავიანთი ბატონი დაეუძლიურებინათ, ან არა და თავიანთი მომხრე აეყვანათ სამეფო ტახტზე.

თუმცა ფიცით მინდობილი თეოდოსი მისმა ძმამ დემეტრემ შეიპყრა და თვალები დასწვა, რომ მეფობა ველარ შესძლებოდა (მტ^ნე ქ^ე * 459—460, გვ. 235—236), მაგრამ რაკი დემეტრე მეფე უძეო იყო და მის სიკვდილის შემდეგ „ადარა დარჩა მკვდრი აფხაზეთისა და ქართლისა“ „მკვდრნი ქვეყნისანი“ იძულებული იყვნენ ისევ **თეოდოსი** (975—978) დაესვათ მეფედ (მტ^ნე ქ^ე * 460—461, გვ. 236). რასაკვირველია უსინათლო მეფე დიდებულ აზნაურთა სათამაშოდ უნდა გამხდარიყო და გახდა კიდევ. ქვეყანა აიშალა და წესიერება შეირყა. ეხლა-კი საქართველოს მომავალი განსაცდელში იყო

და უსინათლო თეოდოსის მეფობა ქვეყანას კეთილს არ უქადა. კახთა მეფე გამხნევდა, ქართლის წართმევა განიზრახა და ჯარითურთ უფლისციხეს მოადგა (იქვე). ერთი სიტყვით საქმე ისე დატრიალდა, თითქოს საქართველოს გაერთიანება ხელახლად უნდა დაწყობილიყო.

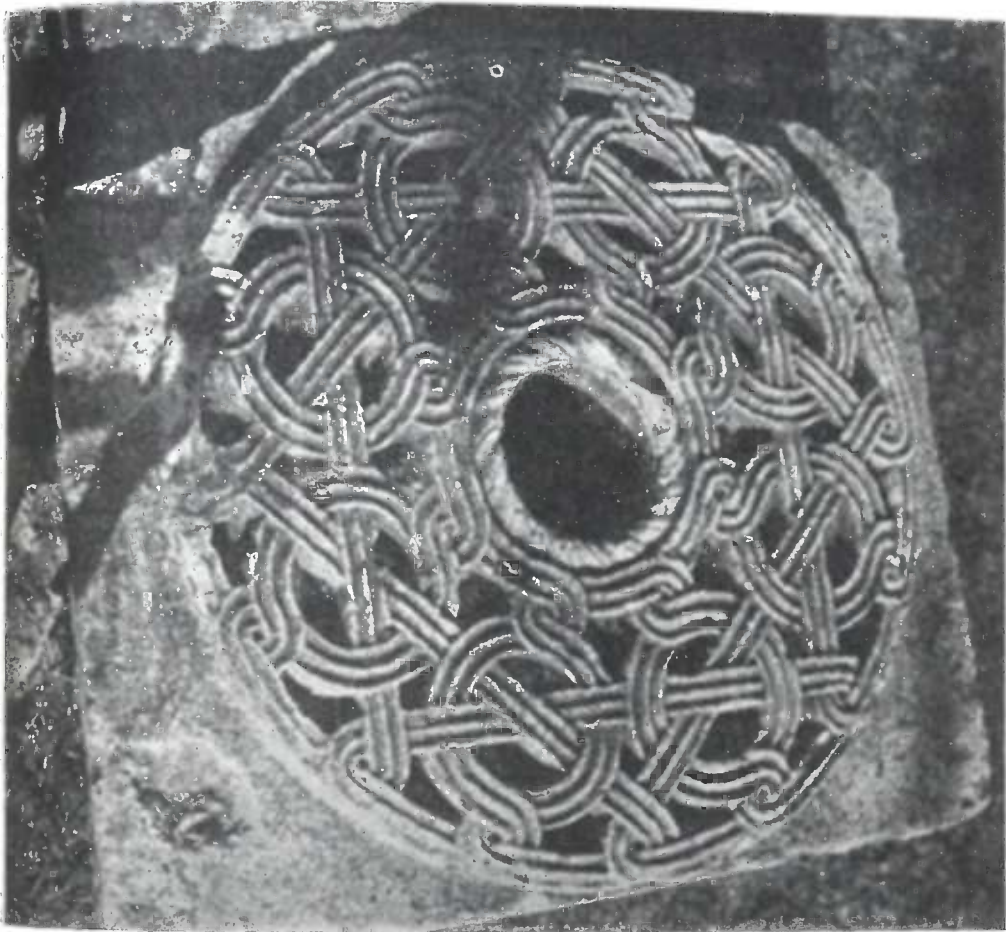
თავი მეხუთე.

საქართველოს მდგომარეობა VIII—X ს.

მოსულიერებულს საქართველოს ორ უმთავრეს უცხო სახელმწიფოსთან ჰქონდა დამოკიდებულება: აღმოსავლეთ-სამხრეთით არაბთა სახალიფო და მისი წარმომადგენელი, ადგილობრივი ამირები, იყვნენ, — დასავლეთ-სამხრეთით ბიზანტიის კეისარი და მისი მთავრები იჩენდნენ თავიანთ მზრუნველობას. როგორც ზემოდაც უკვე აღნიშნული იყო, ბერძენთა მეფე ამ დროს, ვითარცა ქრისტიანე ხელმწიფე, ქართველთა მფარველად და მეშველად გამოდიოდა; არაბთაგან დევნილმა ქართლის მთავრებმა ბიზანტიის კეისრის ძლიერს მფარველობას მიჰპართეს და ამოეფარნენ.

მაგრამ ბერძენები არას დროს გულუბრყვილო და გულჩვილი პოლიტიკოსები არა ყოფილან და მათს მფარველობას ყოველთვის მათის საკუთარის საქმისათვისაც სარგებლობა უნდა მოეტანა. ამიტომ ქართველ-ბიზანტიელთა დამოკიდებულება მართო ქრისტიანულს სიყვარულსა და ძმობაზე არ იყო დამყარებული; მას თავისი უფლებრივი ნიადაგიცა ჰქონდა; და სწორედ იმის გამორკვევაა საჭირო, თუ რა უფლებრივი დამოკიდებულება არსებობდა მესხეთისა და აფხაზეთის ბატონთა და ბიზანტიის კეისრის შორის.

ეს დამოკიდებულება მეტად რთული იყო და ცვალებადი სხვა-და-სხვა გარემოებათა მიხედვით; მაგრამ ერთი რამ-კი ყოველთვის შეურყეველი იყო: საქართველოს მთავართა და მეფეთა სახელწოდებაში ბერძენები მტკიცედ იცავდნენ ერთხელ მიღებულს წესს; ფეჰველია მათის აზრით ამ წესს თავისი უფლებრივი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, პოლიტიკურ დამოკიდებულებათა თვითებებისა და ხარისხის სხვა და-სხვაობის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო. საზოგადოდ ბიზანტიელი მთავრობა ცნობილია თავის მედიდურობით და თავის მიწერმოწერაში ყოველთვის ცდილობდა მეზობელ მფლობელებისათვის, რო-

კაცხის მონასტრის ძველი ტაძრის ჩუქურთმიანი ქვისრგვალი
სარკმელი.

მელნიც თავიანთ ქვეყანაშიაცა და ყველგანაც მეფეებად ითვლებოდნენ, მეფის სახელი არ ეწოდებინა. ქართველთა და სომეხთა მეფეების შესახებაც ამ ხანის ბიზანტიელი მწერლები არასდროს არა ხმარობენ სახელწოდებას „მეფე“ (ბაზალექს), არამედ მხოლოდ ან „მთავარი“ (არხონ) ან არა და „ექსუზიასტე“-ს, ესე იგი „მეფობელი“-ა. სომეხთა მეფეებს ბერძნები უწოდებდნენ „არხონტეს არხონტონ“, რაც უდრის ერისთავთ-ერისთავს, ან სომხურს „იშხანაც იშხან“-ს, და არა მეფეს (A. Rambaud. L'Empire grec au dixième siècle. Constantin Porphyrogenète, პარიზი 1870 წ. გვ. 506). საქართველოს მეფეთაგან-კი ამ დროს მხოლოდ აბხაზთა მეფე გახადეს ღირსი „ექსუზიასტეს“-ის სახელწოდებისა (Constantini Porphyrogenète De administrando imperio, cap. 45 და 46, ed. Bonnae p. 206, რე A. Rambaud, იქვე 524). მესხეთის მფლობელს მარტივად მთავარს, „არხონ“-ს უძახდნენ (იქვე და G. Cedrini. Histor. compend. ed. Bonnae II, 431, 446 და სხვა).

ბიზანტიელების მედიდურობას საუცხოვრად ის გარემოებაც ახასიათებს, რომ ბერძენი ისტორიკოსი გიორგი კედრინი და მისი წყარო გაერთიანებულ საქართველოს მეფეებს, „აფხაზთა და ქართველთა“ მეფეებსაც, წინანდებურად „არხონტად“-ა სთვლის; გიორგი I მაგ. იწოდება აფხაზეთის არხონტად (G. Cedrini, Hist. comp. II, 477), ბაგრატ IV იბერიის „არხეგოს“-ად (იქვე II, 572) ხოლო ერთგან „ექსუზიასტ“-ადაც (იქვე II, 519).

ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში ბიზანტიის მთავრობა განზრახ იქცეოდა ასე; ამით მას ჰსურდა ეთქვა, რომ ბიზანტიასთან შედარებით საქართველოს და სომხეთის სამეფოებს საერთაშორისო ცხოვრებაში უფრო დაბალხარისხოვანი ადგილი ეკავათ. ამავე დროს ამგვარად ამ სამეფოთა და ბიზანტიას შორის არსებულ პოლიტიკურ განწყობილების პატრონ-ყმურ დამოკიდებულებების გამოხატვა ჰსურდათ. რომ ქართველ მეფეთა „არხონ“-ად წოდებით ბიზანტიელ მწერლებსა და მთავრობას ამ დროს მართლაც გარკვეული პოლიტიკურ-უფლებრივ აზრის გამოთქმა ჰსურდათ იმითაც მტკიცდება, რომ წინანდელი ისტორიკოსები, როგორც მაგ. პროკოპი კესარიელი და აგათიასი, იბერთა და ლაზთა მეფეებს „ბაზილექს“-ად იხსენიებენ.

„ექსუზიასტ“-ი ღირსებით „არხონ“-ზე მალლა იდგა და მჭიდრო პოლიტიკურ დამოკიდებულების გამომმეტყველი იყო, მას ბერძნები თითქოს ბიზანტიის კეისრის წარმომადგენელად სთვლიდნენ მისს სამეფოში (A. Rambaud, *L'Empire grec*. გვ. 524). პირველ ხანებში მართლაც ასეთი განწყობილება არსებობდა. მემატეიანე სუმბატიც მოგვითხრობს, რომ აშოტ დიდმა კურაპალატმა შავშეთ-ტაო-კლარჯეთში „განამტკიცა კელწიფება მისი ნებითა ბერძენთა მეფისათა“ აო (ცა და უწყბა 53). გიორგი მერჩულის სიტყვებითგანაც ნათლად სჩანს, რომ აშოტის შვილებსაც მათის უფლების განმტკიცებაში სხვათა შორის კეისარიც მონაწილე იყო; „მას ჟამსა ბაგრატ კურაპალატმან ნებითა ღმრთისაჲთა და ნებითა ძმთა თჳსთაჲთა და ბრძანებთა ბერძენთა მეფისაჲთა მოიღო კურაპალატობაჲ ნაცვლად აშოტ კურაპალატისა, მამისა თჳსისა“-ო, ნათქვამია გრიგოლ ხანძთელის ცხორებაში (გვ. 33). გიორგი მერჩულს აქ ტყუილად-კი არა აქვს ნახმარი სიტყვა „ბრძანებითა ბერძენთა მეფისაჲთა“-ო; ბრძანება უდრის ბერძნულს სიტყვას „კელეუსის“ და ბიზანტიის საერთაშორისო დამოკიდებულებაში წესად იყო მიღებული, რომ კეისრის ეპისტოლეები მოყმეს სამეფოებისა, მეფეებისა და მთავრებისადმი ბრძანებად (კელეუსეს) ითვლებოდნენ და იწოდებოდნენ (A. Rambaud. *L'Empire grec*. 438). მართლაც, როგორც ქართველ ისტორიკოსის ზემომოყვანილ წინადადებითგან და კონსტანტინე პორფიროგენეტის სიტყვებითგანა სჩანს, აფხაზთა და ქართველთა მეფეების მიმართ დაწერილს კეისრების ეპისტოლეებს ბერძნები „ბრძანება“-ს უწოდებდნენ (იხ. *Constantini Porphyrogenete De administrando imperio*, cap. 46, მაგ. დავით მაგისტროსის შესახებ ed. Bonnæ p. 210; და В. Латышевъ. *Къ исторіи христіанства на Кавказѣ*, 12, შენ. 3).

დამოკიდებულება ქართველ ამ დროინდელ მეფეთა და ბიზანტიის კეისარს შორის გამოიხატებოდა იმითაც, რომ კეისრები მეფეებს თავის საკანისკაცო ჰატივს უწყალობებდნენ ხაფიჯე. ბაგრატონიანთა საგვარეულოს მემატეიანეს სუმბატის თხზულება მრავალს ცნობებს შეიცავს ამის შესახებ და ბიზანტიელი ისტორიკოსებიც ამასვე მოგვითხრობენ. მაგისტროსობა, ანტიპატროსობა, პატრიკობა ხშირად ჰქონიათ მესხეთის ბაგრატონიანთა გვარის შვილებს, ხოლო კურაპალატობა აუნიკუბელი სამკაული იყო ამ სამგვარეულის უფროსის წევრისა

და ქართველ მეფეთათვის, ისე, რომ თითქმის შემკვიდრებითი კუთვნილებად გახდა (A. Rambaud. L'Empire grec. 513. იხ. აგრედვე ბაგრატონიანთა საგვარეულო შტო). „მტნე ქე“ც პირდაპირ ამბობს, რომ „ძებნა ზატივისა კურაპალატობისა... არს ჩუეულება და წესი სხლისა“ ქართველ ბაგრატონიანთა (* 482, გვ. 256).

ზემოჩამოთვლილ ბიზანტიურ საკარისკაცო თანამდებობათა და პატივთა შორის უმაღლესად კურაპალატობა ითვლებოდა, მაგისტროსობაზე უფროსად იყო მიჩნეული; ჯერ მაგისტროსობას აძლევდნენ, მერე კურაპალატობას, როგორც მაგ.: აღარნასე „შემდგომად მამისა თვისისა მაგისტროს იქმნა და შემდგომად მამის ძმათა კურაპალატ იქმნა“ (სუმბატი, ცა და უწყება 62; შეად. II. Скабалановичъ. Византійское государство и церковь въ XI в. პეტერბურგი 1884 წ. გვ. 151—155). რამდენად მიჩვეული იყვნენ კურაპალატობას თვით ქართველივე ბატონები იმითაცა მტკიცდება, რომ, როგორც თავის დროზე უკვე სამართლიანად აღნიშნა ა. რამბომ, მათთვის კურაპალატობამ მეფობის პატივის თითქმის თანასწორი მნიშვნელობა მიიღო (A. Rambaud. L'Empire grec, 507); ამ მხრივ საგულისხმიეროა, რომ შაორის 1014 წ. ხელნაწერში ბაგრატ მე-III-ზე ნათქვამია: „ბაგრატ აფხაზთა მეფე და ქართუელთა კურაპალატა“-ო (ა. ცაგარელი, СВБД. I, 83).

საკარისკაცო პატივის წყალობისათანავე კეისრები დანიშნულს პირს საგანგებო მოციქულის ხელით შესაფერისს ტანი-სამოსსა, სამკაულსა და საჩუქრებს უგზავნიდნენ ხოლმე (Constantini Porphyrogeniti De administrando imperio cap. 46, იხ. გურგენ მაგისტროსის შესახებ ed. Bonnæ p. 208 და მაჰა ანტიოქიელი N. Розень, Императоръ Василій Болгаробойца. გვ. 27 დავით დიდ კურაპალატის შესახებ).

მაგრამ თავისდა თავად კეისრის მიერ კურაპალატობის, მაგისტროსობის ან სხვა ბიზანტიურ საკარისკაცო პატივის წყალობა რასაკვირველია ყმობის დამამტკიცებელი არ იყო იმიტომ, რომ იგივე პატივი ბერძენთა მეფეებს არა ერთხელ მიუნიჭებიათ ფრანგების, ბურგუნდების, ოსტგუთებისა და სხვათა მეფეებისათვისაც (A. Rambaud. L'Empire grec. 300); თუმცა ისინი კეისრის ყმებად არ ითვლებოდნენ.

იშვიათს შემთხვევაში კეისრები თავიანთ მოყმე უცხო მთავრებსა და მეფეებს ყოველწლიურ ჯამაგირით („როგა“) ეხმარებოდნენ, როგორც მაგ. ტარონის ერისთავს გრიგოლს; მაგრამ დანარჩენს სომეხს და ქართველს მეფე-მთავრებს ჯამაგირი თურმე არ ეძლეოდათ, თუმცა ყველას რომანოზ კეისრისათვის სამღურავეი შეუთვლიათ: ეს უსამართლობაა, რაღა მარტო გრიგოლ ტარონელს აძლევთ „როგა“-ს, თუ მოცემია ყველას მოგვეცითო (A. Rambaud. L'Empire grec, 515).

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ქართველ მეფეთა და ბიზანტიის კეისართა შორის დამოკიდებულება, რასაკვირველია, ყოველთვის ერთნაირი არა ყოფილა და სხვა-და-სხვა გარემოებათა მიხედვით ხან უფრო მჭიდრო იყო, ხან უფრო გარეგნული; მაგრამ, როგორც სჩანს, კეისრის უფლება საქართველოში არას დროს მინც უბრალო მფარველობისა და გაყვანის სამზღვარს არ გადასცილება, სამეფოს შანაურ საქმეებში გარეგან უფლება არ ჰქონია. ამ მხრივ მეტად დამახასიათებელია ის, რაც მომხდარა არტანუჯის ციხის ბერძენთა ხელში გადაცემის გამო. კონსტანტინე პორფიროგენეტი სახელდობრ მოგვითხრობს, რომ პატრიკიოზმა აშოტ კისკასმა გურგენ მაგისტროსის მტრობით გადასწყვიტა და გადასცა კიდევ არტანუჯის ციხე რომანოზ კეისარს (920—944). როდესაც კეისარის მოციქულმა ციხე ჩიბარა და არტანუჯის დასაკუთრების ნიშნად ციხის ზღუდებზე კეისრის დროშა აათრიალა, ხოლო თავის მბრძანებელს დიდება შეასხა, არტანუჯის ბერძენთა ხელში გადასვლის ამბავი ყველამ შეიტყო და საქართველოს მსწრათად მოედო. ყველა აღშფოთებული იყო ბერძენთა ამგვარ კადნიერებით. გურგენ მაგისტროსმა და აშოტ კურაპალატის ძმამ დავით მაგისტროსმა კეისარს საჩქაროდ წერილი გაუგზავნეს და მუქარა შეუთვალეს: თუ რომ თქვენ ამას ჩაიდენთ და ჩვენის ქვეყნის შუაგულში შემოიჭრებით, იცოდეთ, რომ ჩვენ თქვენ ყმობისაგან გამოვალთ და სარკინოზებს (არაბებს) მივემხრობით; ჩვენ იმდენი ძალა შეგვწევს, რომ ჰრომაელებს (ესე იგი ბიზანტიელებს) ვებრძოლოთ და თუ იძულებული ვიქმნებით, არამცთუ არტანუჯის ციხესა და მის სანახებს ჯარით მივაღებთ, თვით თქვენის სამეფოს წინააღმდეგაც გამოვილაშქრებთო. მუქარით შეშინებულმა კეისარმა აღშფოთებულს ქართველს მთავრებს შემოუთვალა: არა ვიცოდი რა, ჩემდა დაუკითხავად მომხდარა ეგ ამბავი, მე არათერი მაგის მსგავსი არა

ატენის სრონის აღმაშენებელთა ქანდაკებანი
აღმოსავლეთის კედელზე.

შიბრძანებია რა ჩემის მოხელესათვის და სულ მაგისი ბრალიაო, — გადააბრალა რამანოზმა თავისს უდანაშაულო მოხელეს; თანაც საჩქაროდ ბრძანება გამოუგზავნა მას: ემ წამსვე არტანუჯს თავი დაანებე, ციხე აღარნასე კურაპალატის შვილს აშოტს გადაეცი და მისთვის კურაპალატობაც მიმინიჭებიაო (*De administrado imperio, cap. 46, ed. Bonnæ p. 210—214*). ზემომოთხრობილი ამბავი ქართველ-ბიზანტიელთა სახელმწიფოებრივ დამოკიდებულებათა საუცხოვო და უტყუარი სურათია! კეისარი ქართველთა მფარველი იყო და არა ბატონი, მას საქართველოს მიწაწყლის დაპყრობა არ შეეძლო და თუ ამას, თუნდაც ერთს რომელისამე ბაგრატიონიანის ნებაყოფლობით, მოისურვებდა, ქართველ მთავართა ერთობლივი წინააღმდეგობა ელობებოდა მის განზრახვის განხორციელებას. თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ ისინი მოურიდებლად ემუქრებოდნენ, თქვენ გილალატებთ, თქვენს დაუძინებელს მტერს მივეშველებით და ქვეყანას აგიოხრებთო, მაშინ ჩვენთვის სრულებით ნათელი იქმნება, რომ ამ დროს ქართველთა ყმობა მხოლოდ გარეგნული ყოფილა და უფროს-უმცროს სამეფოთა შორის კავშირს უფრო უდრიდა, ვიდრე ნამდვილს პოლიტიკურ დამოკიდებულებას.

ვინც ბაგრატიონიანთა მემატიანეს სუმბატის ცნობებს დაკვირვებია და იმისდა მიხედვით შთამომავლობითი შტო შეუდგენია, ის უეჭველია შეამჩნევდა, რომ მატიანისებურ მოთხრობის წესის გამო იმდროინდელ მესხეთის სამეფო წესწყობილებისა და შინაურ ყოფა-ცხოვრების გამორკვევა ძალიან ძნელია: ჩამოთვლილია ვინ და როდის იყო ერისთავად, ერისთავთ-ერისთავად, პატრიკიოსობა ან მაგისტროსობა, ან და კურაპალატობა როდის მიიღო; აღნიშნულია ვინ როდის დაიბადა, ან გარდაიცვალა, ზოგჯერ ისიც, ვინ ვის ებრძოდა, მაგრამ რანაირი დამოკიდებულება არსებობდა ამ ერისთავ-მამულ-კურაპალატ-მეფეთა შორის, ერთი სიტყვაც არ არის ნათქვამი. იქ მკითხველს თვალწინ წარმოუდგება საგვარეულო მატიანეს საკუთარ სახელებისა, თანამდებობათა და ქრონიკონების თავბრუ-დამსხმელი თაიგული; მაგრამ თუ მკითხველი ჩააკვირდება, უეჭველია აქაც რამდენსამე გარკვეულს აზრს შეამჩნევს (იხ. შტო). პირველად უნდა აღვნიშნოთ, რომ აშოტ დიდ კურაპალატის რიცხვმრავალ ჩამომავლობაში ცხადად ემჩნევა ორი უმთავრესი შტო: ერთს ეკუთვნოდნენ „კლარჯნი კულმწიფიჯნი“ (სუმბატ,

ცა და უწყება, 66), რომელნიც, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ამავე დროს არქანუჯელნი ეოფიან (იქვე); თუ უკანასკნელ კლარჯ კელმწიფეთა წინაპრების შტოს დავაკვირდებით, სწორედ ამ შტოს წევრები იწოდებიან არტანუჯელებად; და ამასთანავე, გვარამ აშოტ დიდის ძის გარდა, მხოლოდ ამავე არტანუჯელ-კლარჯ „კელმწიფეებს“ უტარებიათ „მარჯაღი“-ს სახელწოდება (იხ. შტო). კოსტანტინე პორფიროგენეტმატ-კი იცის ამ სახელი „მამთალი“-ს არსებობა და ამტკიცებს კიდევ, ვითომც იგი ყოვლადწმიდას ჰნიშნავდეს (De admin. imperio, cap. 46, ed. Bonnae p. 206), მაგრამ ეს რასაკვირველია შეცდომაა. მამთალი იმგვარადვე არის ნაწარმოები, როგორც დედოფალი; მხოლოდ, რითი განსხვავდებოდა „მომთლობა“ სხვა სახელისუფლო სახელისაგან, ან რად იყო იგი განსაკუთრებით არტანუჯელ-კლარჯ მთავრების სახელწოდება, არა სჩანს.

მეორე უმთავრეს შტოს ეკუთვნოდნენ „მიქეჟნი ტაოსნი“ (მტნე ქე * 461, გვ. 237), რომლის საუკეთესო წარმომადგენელთაგანად დავით დიდი კურაპალატი იყო. ეს შტო აშოტ დიდ კურაპალატის ძის ბაგრატ კურაპალატის შთამომავლობისაგან შესდგებოდა; თუმცა თვით ბაგრატ კურაპალატი აშოტის მეორე შვილი იყო, მაგრამ უფლებით იგი თავის უხუცეს ძმაზე ადარწერსეზე მალლა იდგა იმიტომ, რომ სწორედ მან „მოიღო კურაპალატობა და იცავდა აშოტ კურაპალატისა მამასა თავსა, რამეთუ მიეცა ფლობა კელმწიფებისა სეგვარდამო“ (ცე გელ ხნძთხ, კს). ამიტომ მისი შთამომავლობა უფროს შტოდ იყო და ამიტომაც არის, რომ ამ შტოს წევრებმა მიიღეს მეფობის უფლება. პირველ „ქართუელთა მეფე“-დ იყო ადარწასე ძე დავით კურაპალატისა და შვილის შვილი ბაგრატ კურაპალატისა, და მეფედ „დასუეს“ 888 წელს. (სუმბატ, ცა და უწყება 59).

თუმცა იმთავითვე უზენაესი უფლება აშოტის მთელ შთამომავლობას ეკუთვნოდა, აშოტის შვილები ერთად განაგებდნენ საქვეყნო საქმეებს, და იმ დროს იყო „მეფობა სამთა მათ ძმათა კელმწიფეთა“; მაგრამ მაშინაც უკვე ერთი ამ სამთაგანი, სახელდობრ შუათანა, უფროსად ითვლებოდა და „ძმანი მისნი... ადარწერსე უხუცესი და გუარამ მრწემი მშუგაღსა მას ძმასა მორჩილ ექმნეს (ცე გელ ხნძთლხ, კს). მეგრეც, შემდეგს თავობაში ერთა წევრა სავარეულოში უკუ-

დასჯე უფროსად ითვლებოდა და სწრაფი შეფუთვა დაწესდებოდა. ანუ 888 წლამდე, როგორც სჩანს, უფროსად ის იყო, ვისაც კურაპალატა-ტობა ჰქონდა. ამ უფროსს, ჯერ კურაპალატად, ხოლო მერე შეფედ წოდებულს, სხვები ემორჩილებოდნენ ვითარცა ერისთავთ-ერისთავნი და ერისთავი.

როგორც კონსტანტინე პორფიროგენეტის სიტყვებითგანა სჩანს უკვე ჰირეკლ ქართველთა მეფეს თავის ხელქვეით ოთხი მთავარი (არხონი) ანუ ერისთავი ჰყოლა; ამათგან ერთი ყუელის ციხისა, ანუ ჯავახეთის გამგედ ყოფილა, მეორე აჭარის მთავრად ითვლებოდა; ორის დანარჩენის სახელები სამწუხაროდ დამახინჯებულია და გაგება შეუძლებელია; ერთი ვითომც „ბერიასახ“ (ანუ „ვერიასახ“) — ის ერისთავი ყოფილა, ერთი კიდეც „კარნატას“-ისა; ა. რამბო ცდილობდა როგორმე გაეგო ამ საგეოგრაფიო სახელების ნამდვილი სახე; პიოველს იგი სთვლის ან დამახინჯებულ ბერციხედ, რომელიც იმერეთში იყო, ან ბერშოეთად (ქართლშია), მეორე იქნებ დამახინჯებული ქართლი იყოსო? (*L'Empire grec*, 511 და შენ. 3); მაგრამ იმერეთი ამ დროს აფხაზთა მეფეს ეკუთვნოდა და, ბერციხეს ერისთავიც რომ ყოფილიყო კიდეც, ის რასაკვირველია ქართველთა მეფის ხელქვეითი არ იქმნებოდა. უფრო სწორე იქნება ვიფიქროთ რომ, როგორც პირველს ორს შემთხვევაში მესხეთის ქვეყნებია დასახელებული, აჭარა და ჯავახეთი (ყუელის ციხე), ისე დანარჩენს შემთხვევაშიაც მესხეთისავე სხვა თემების (ან შავშეთის, აწ ტაოს ან კოლას) რომელისამე ციხეების დამახინჯებული სახელები იქმნება. მაინცა-და-მაინც გვირგვინოსან ბიზანტიელ ისტორიკოსის ზემოაღნიშნულ ცნობითაც ცხადადა მტკიცდება, რომ თუმცა აშოტ დიდ კურაპალატის შთამომავლობა მრავალრიცხოვანი იყო, რომელთა შორის ბევრი ერისთავთ-ერისთავობის, მაგისტროსობის და სხვაგვარ ღირსებით იყვნენ აღჭურვილნი, მაგრამ ყველას თანასწორი უფლება არა ჰქონია და მათ შორის ერთი უოჯულ-თვის სხვებზე უფროსად ითვლებოდა; მას ემორჩილებოდნენ, ან უნდა დამორჩილებოდნენ დანარჩენი გვარის შვილები.

მაშინდელ სახელმწიფო წესწყობილების შესასწავლად თუმცა ჯერ კიდევ საკმაო ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ ის ორიოდე მაგალითიც, რომლის შესახებაც ჩვენ ცნობები გვაქვს შენახული, გვიჩვენებს, რომ ამ მხრივაც ქართველობა სრულებით ჩამორჩენილი არა ყოფილა. ჯერ კიდევ ფრანგმა

მეცნიერმა ალფრედ რამბომ განცვიფრებით აღნიშნა, რომ ისეთს ძველს სახელმწიფოში, როგორც იყო ბიზანტია კონსტანტინე პორფიროგენეტის დროს თურმე სახელმწიფო დაეთარხანები არ არსებობდა, საქართველოში-კი დაეთარხანები ჰქონიათ და საბუთებს ინახავდნენ (A. Rambaud. L'Empire grec, გვ. 497). მეორე ამგვარივე საგულისხმიერო მაგალითი ბაგრატ კურაპალატის († 876 წ.) მიერ გლახკთა და უძღურთა სასარგებლოდ განსაკუთრებულ გადასახადის „გლახკთა ნაწილი“-ს დაწესებაა, როდესაც, მაშასადამე, ღარიბ-უძღურთა შესახებ ზრუნვა სახელმწიფოს მოვალეობად იყო ცნობილი (იხ. ჩემი ქალ სამართლის ისტორია).

დამოკიდებულებამ და განწყობილებამ ქართველებსა და არაბებს შორის ამ ხნის განმავლობაში თავის პირვანდელი ხასიათი დაჰკარგა და შეიცვალა; თანდათან არაბებს კავკასიაში ფეხებითგან ნიადაგი ეცლებოდათ და წინანდებურად ბრძანებლობა აღარ შეეძლოთ. მაგრამ ძალა მათ ერთბაშად არ დაუკარგავთ, ზოგჯერ ისევ კვლავინდებურად მოლონიერდებოდნენ და კავკასიის გამოცოცხლებულ სამთავროებს თავიანთ სუსხს უჩვენებდნენ ხოლმე. მხოლოდ არაბების ამგვარი მოლონიერება კავკასიაში არას დროს ხანგრძლივი აღარა ყოფილა. მათს ბატონობას ფესვები გამოუფხრა თვით არაბთავე კერძობამ, რომელმაც სხვათა შორის ტფილისის დამოუკიდებელ საამიროს დაარსებაშიც თავი იჩინა. რაკი ხალიფა და ტფილისის ამირა ამიერიტგან ერთიერთმანერთის. ცხადი მტრები უნდა გამხდარიყვნენ და გახდნენ კიდევ და მათ შორის ბრძოლა გაჩაღდა, არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ქართველებს ამიერიტგან ხშირად თვით არაბთა ერთ-ერთი მოპირდაპირე მხარე ჰყავდათ ხოლმე მოკავშირედ და მეშველად. საზოგადოდ უნდა ითქვას, რომ ამ ხანის განმავლობაში ქართველ-არაბთა დამოკიდებულება ცვალებადი იყო და ჯერ კიდევ საკმაო ცნობები არ მოიპოვება, რომ მის ყოველგვარ ცვლილების აღნუსხვა შეიძლებოდეს.

მასული გვარწმუნებს მხოლოდ, რომ აბხაზები და ქართველები (გურზ) ტფილისის დაპყრობითგან მოყოლებული ვიდრე ხალიფა მუტუჟაკიფამდე (847—861). ტფილისის ამირას ხანაჯას აღკვედნენ (I. Marquart. Streifzüge 175). მართლაც სწორედ ამ უკანასკნელს დროს იყო საჰაკ ამირას განდგომა (იხ. თავი მეოთხე) და ტფილისის ამირების სახალიფოსაგან თანდა-

თან ჩამოშორება. რომ ქართლი და კახეთი ხარაჯას იხდიდნენ, ეს ჩვენ ისედაც ვიცოდით, მაგრამ პირველად ამ არაბ ისტორიკოსისაგან გვესმის, ვითომც აბხაზთა მეფეებსაც არაბებისათვის ხარაჯა ეძლიოთ. ვგონებ, აქ რალაც შეცდომა უნდა იყოს. სუმბატის სიტყვებითგანა სჩანს, რომ მესხეთში გადასული და დამკვიდრებული აშოტ დიდი კურაპალატი და მისი საბრძანებელი არაბთა მძლავრობისაგან და ალბად ხარაჯისაგან თავისუფალი ყოფილა; მხოლოდ მას შემდგომ რაც უცბად შემოსეულმა არაბებმა 826 წ. იგი ვერაგულად მოჰკლეს და ქვეყანა დააწიოკეს, „იუნეს ხარკის მიმცემელ სარკინოზთა ეფეჟინივე კეგნი შავშეთ-კლარჯეთ-ნიკალისანი“ (სუმბატ, ცა და უწყება 55); მაშასადამე ქართლს გარდა მესხეთის მოზრდილს ნაწილსაც ხარაჯის მძიმე ტვირთი დასწოლია. მაგრამ, არაბთა ბატონობა იქ ხანგრძლივი არა ყოფილა. როდესაც აშოტის შვილები წამოიზარდნენ, მათ „კრძლითა მათითა დაიპყრეს ფრიალნი ქუეყანანი და განიოტხეს ჯგარის ხათისჯანი“. (ცა გგლ ხნძთლსა, კს). რაკი არაბები განუდევნიათ, ალბად ხარაჯის ძლევასაც მოუსპობდნენ და არაბთა მძლავრებისაგან განთავისუფლდებოდნენ.

რა უფლებბრივი და ეკონომიური დამრკიდებულება დაამყარა აღმოსავლეთ საქართველოში ბულა თურქის გამოლაშქრებამ არა სჩანს, მაგრამ ერთი-კია, რომ ვერც ამან შეაჩერა ტფილისის საამიროს ჩამოშორება სახალიფოსაგან; ამიტომ საფიქრებელია, რომ მის ლაშქრობას ალბად არც საქართველოზე ექმნებოდა ხანგრძლივი გავლენა.

თუმცა თავისდა თავად ტფილისის დამოუკიდებელ საამიროს დაარსება არაბთა ძლიერების აუცილებელ დამზობის მომასწავებელი იყო, მაგრამ მაინც ტფილისის საამირო კიდევ კარგა ხანს საკმაოდ ძლიერი იყო, რომ მასაც თავისი პოლიტიკა ეწარმოებინა და ატეხილ ბრძოლაში მუდამ მონაწილეობა მიეღო.

არ უნდა გვაფიწყდებოდეს, რომ ტფილისის ამირას სამფლობელო მაშინაც მარტო ქ. ტფილისით არ განისაზღვრებოდა. მართალია, აქაც უნდა გვახსოვდეს, რომ მუდმივ ბრძოლის გამო საამიროს სამზღვრები ყოველთვის ერთი და იგივე არა ყოფილა და ჯერ საკმაო ცნობები არ მოგვეპოვება, რომ ამ სამზღვრების თვითოეული ცვლილება აღენუსხოთ; მაგრამ ბაგრატ IV დროსაც-კი ტფილისის ამირას ჰკუთნებია ტფილისის

სამხრეთით მდებარე ციხეები ბირთვისი, ორბეთი და ფარცხისი (მტ^ნე ქ^ა * 484 და 485, გვ. 258 და 259). რასაკვირველია გაცილებით უფრო მეტი ეჭირებოდა მას წინად, იმ ხანაში, რომელსაც ჩვენ ეხლა ვეხებით.

მაგრამ რამდენად ცვალებადი იყო პოლიტიკური მდგომარეობა და თვით სამფლობელოების სამზღვრებიც ქ. სამშვილდეს ბედ-იღბალიც მშვენივრად გვისურათებს. როგორც სამშვილდის ტაძრის წარწერითგანა სჩანს, ეს ქალაქი მეათე საუკუნის პირველ ნახევრის დამლევს და იმავ საუკუნის მესამე მეოთხედში აფხაზთა და ქართველთა მეფეთა კონსტანტინესი და ლეონის ხელში ყოფილა (ე. თაყაიშვილი *Арх. ЭК. II*, 42—43). ხოლო ამავე საუკუნის დამლევს იგივე ქალაქი სომეხთა მეფეს დავით გურგენის ძეს ჰკუთნებია და თავის საჯდომადაც-კი გაუხდია (ასოლიკი 256).

VIII და IX-X ს. საქართველოს სულიერ ცხოვრებისათვის მეტად დამახასიათებელი და განსაკუთრებულ ელფერის მიმცემი ძლიერი სამონასტრო მოძრაობა და ეკლესიის ბატონობა არის; წინადაც არსებობდნენ საქართველოში მონაზონები; უკვე პროკოპი კესარიელის დროს ქართველებს პალესტინაში ორი, ლაზებისა და იბერთა, უდაბნო ჰქონიათ; მაგრამ ძველ დროს გავრცელებული იყო მარტომყოფელობა და მეუდაბნოება, როდესაც თვითოეული ცალ-ცალკე მოღვაწეობდა ყველანი „იზრდებოდეს მძოვართა სახედ მწუანილითა და ხილითა ხოლო რომელნიმე პურიითა“; ზოგი მათგანი, ვისაც ძალა შესწევდა და რაიმე ხელობა იცოდა, თავის შრომით და ხელობით ირჩენდა თავს; მაინც-და-მაინც თვითოეული მათგანი სულ იმის ცდაში იყო, არავინ შეეაწუხო, „სიკუდილადმდს თვთ ვმსახურო თავსა ჩემსა“-ო.

მაშასადამე იმ დროს ბერები მართლაც გაურბოდნენ „მაცდურს“ ქვეყანას, სიმდიდრეს და კერძო საკუთრებას, რომელიც ყოველგვარ სიბოროტისა და უსამართლოების დედაბუდედ მიაჩნდათ: სრული სიგლაზაკე, უპოვარება და საკუთარის შრომით პურის ჰამა, ზნეობრივი სისპეტაკე და განვითარება მათს დაუცხრომელს მისწრაფებას შეადგენდა. ეს თავისდაზოგად, მაღალ-ზნეობრივ მისწრაფებით აღსავსე და მიმზიდველი მიმართულება ერთობლივ საზოგადოებრივ კეთილდღეო-

ბისათვის თითქმის უნაყოფო და უსარგებლო მოვლენა იყო. სულ სხვა ხასიათი და მნიშვნელობა ჰქონდა იმ ძლიერს სამონასტრო მოძრაობას, რომელიც დაიწყო უკვე მერვე საუკუნის დასასრულს და მთელს მეცხრე საუკუნეში და მეთათვისა ცაცხველებული იყო. შავშეთ-კლარჯეთ-ტაოში ამ მოძრაობის მოთავედ და განმახორციელებლად გამოჩენილი ქართველი საეკლესიო მოღვაწე გრიგოლ ხანძთელი (759 - 861 წ.) ყოფილა, რომელსაც მრავალი მოწაფე და მიმბაძველი ჰყავდა, მისის მისწრაფებათა მოტრფიალენი და განმახორციელებელნი. ამ სამონასტრო მოძრაობას საქართველოსათვის ფასდაუდებელი მნიშვნელობა ჰქონდა იმიტომაც, რომ ქართველ ბერებს უდაბნო ადგილების ძებნაში ყურადღება უნებლიედ საქართველოს აოხრებულ, უშენ და უღვაწ კუთხეებისათვის უნდა მიექციათ და მიაქციეს კიდევ. მათმა იქ დაშენებამ უდაბურ ტყეებით მოცულსა და მტრისაგან განადგურებულს ადგილებში კვლავ სიცოცხლისა და კულტურის კერა შექმნა; უგზო-უკვლო ადგილებში გზები გაკეთდა, გაუვალ ტყეებში მშვენიერი შენობები აეგო, დიდებული ნანგრევები, მიტოვებული ციხე-ქალაქები და ეკლესიები განახლდა. გასაოცარი მოვლენა-კი არის, მაგრამ ნამდვილი ამბავია, რომ სწორედ ეს ქვეყნისაგან აღტოფილნი, ცოცხლ ცხოვრების უარისყოფილნი ბერები „უდაბნოთა ქალაქ მყოფილნი“ (ცა გგლ ხნძთლსა, გვ. ბ) იუფიქნ, ერისკაცთათვის გზის მაჩვენებელნი და ახალ მოშენეთა თავგანწირული წინამორბედნი.

თუ გავიხსენებთ, რომ VIII IX-ს. სამცხე, შავშეთ-კლარჯეთ-ტაო და მესხეთის უმეტესი ნაწილი თითქმის სრულეებით უკაცრიელი იყო და „უშენებელ გარეშე მცირედთა სოფელთასა“ (იხ. წ. II, თ. I გვ. 327, 333), მე-IX X-ს. — კი იქ უკვე მრავალი მონასტრები და ეკლესიები აშენდა, უდაბურს, უტყვეს ქვეყანაში ადამიანთა ცხოველი სიტყვა გაისმა, დაბა-ქალაქებით მოიფინა, მიუღდომელ ადგილებზე მონაზონთა და ახალშენთა მედგარის შრომის წყალობით ნახნავეები გაკეთდა და მშვენიერი მტილ-ვენახები გაშენდა, მაშინ ჩვენ თვალწინ წარმოგვიდგება ის დიადი დეაწლი, რომელიც ჩვენ ბერებსა და ამ სამონასტრო მოძრაობას საქართველოს წინაშე მიუძღვის. ამ მოძრაობის მოთავენი და მთავარი მოღვაწენი შეუღრეკელის ხასიეთისა და ნების პატრონები იყვნენ, გასაოცარის მხნეობით აღჭურვილნი, თავგანწირულის სულისკვეთებით აღფრთოვანე-

ბულნი. მათ უღვიოდათ გულში იმგვარი „მდუღარებაჲ სულისაჲ“ (ც^ა სრ^ჲ ზრ^ჲ შლს^ა 20), რომელიც ადამიანს გმირადა ხდის და მის შოლვაწეობას მომხიბლავ მშვენიერებას ანიჭებს, არა ერთხელ აიძულებს ზოლმე მას განზრახულ საქმისათვის „დადებად სულისა“, ახალ გზასა და მიმართულებას აძებნიებს და იწვევს „უღაღთა და უფაღთა გზათა სფაჲდ“ (იქვე). ამ რჩეულ მოღვაწეთა ჯგუფს, რომელთაც სხვათა შორის მესხეთის დასახლებას და მის აყვავებას ხელი შეუწყვეს, ეკუთვნოდნენ გრიგოლ ხანძთელი, ხანძთისა, შატბერდისა, გუნათლეს, მერის და უბეს მონასტრების ამშენებელი, სერაპიონ ხარზმელი, ხარზმის მონასტრის დამფუძნებელი, მიქელ პარეხელი, საბა დიდებულ „იშხნისა მეორედ მაშსნებელი“ (ც^ა გგ^ლ ხოძთ^ლს^ა, ვ; კ; ლ), დავით მიძნაძორიელი, ილარიონი, წყაროსთავისა აღმაშენებელი და მრავალნი სხვანი (იხ. ც^ა გგ^ლ ხნძთ^ლს^ა, I P. VII, ნ. მარტის წინასიტყვაობა და დღიური).

ეთარცა ამ საეკლესიო მოღვაწეთა შეუდრეკელს ხასიეთსაც შეეფერებოდა, მათი გაჟღერება მთელს იმდროინდელს ცხოვრებას ატყუებს; მათის წყალობით მაშინ მონაზონობა და ეკლესია იყო გაბატონებული; იგი თავისებურს ელფერს ანიჭებდა იმ ხანის აზროვნებასაც. შეურყეველ ჭეშმარიტებად იყო აღიარებული, რომ თავი და თავი ამ ცოდვილს ქვეყანაში მღვდელიობა არის, იგი „უფროაჲ არს უაგჟელთა დიდებთა, სუფიერთა და კორცეფთა“ იმიტომ, რომ მღვდელი ქრისტეს წარმომადგენელია, ხოლო მღვდელიობა „ქრისტეს ნაცვალობაჲ არს“ (იხ ჩემი „ისტორიის მიზანი და მეთოდები“, გ^ი მერჩული). საერო ეკლესიების მღვდლებზე გაცილებით უფრო მაღალი ხარისხი უპყრათ მონაზონებს, რომელნიც თავიანთ თავს სახელმწიფო და საერო მთავრობისაგან სრულებით დამოუკიდებლად ჰგონებდნენ. „ჭეშმარიტნი მონაზონნი ქუეყანასა ზედა არავისსა კელმწიფებასა ქუეშე არიან“-ო, ამბობდა თურმე გრიგოლ ხანძთელი (იქვე); და მართლაც იმ დროს ბერს სრულებით დაუსჯელად შეეძლო მთავრის ბრძანებისათვის არავითარი ყურადღება არ მიექცია; ხოლო თუ გულმოსული კელმწიფე წყრომით მოაგონებდა: ბერო, „ჯერ არს კელმწიფეთა მორჩილება“-ო, იგი უკმეხად პირში ეტყოდა: „შენ ქუეყანისა კელმწიფე ხარ, ხოლო ქრისტე—ზეცისა და ქუეყანისა და ქუესკნელთაჲ“, „შენ წარმავალთა ამათ ჟამთა მეფე ხარ, ხოლო ქრისტე საუკუნოჲ მეფე“, ხოლო რაკი „ვერვის კელმწიფების მონებაჲ

ორთა უფალთაჲ“, ამიტომ მე შენს ბრძანებას არ ვემორჩილებიო (იქვე).

მარტო თვითოეული მონაზონი და სამღვდლო პირი-კი არ იყო ცალ-ცალკე დამოუკიდებელი საერო მთავრობისაგან, მთელი სამღვდლო ოცება ერთობლივ და ეკლესიაც სრულებით თავისუფალი იყო და დამოუკიდებელი. თუნდაც რომ ცამდის მართალი ყოფილიყო მთავარი, ან სხვა ვინმე ერისკაცი, ჩარეულიყო საეკლესიო საქმეში და სამართლიანი მსჯელობა გამოეთქვა, მაშინვე მას თავის ქერქში ჩააყენებდენ, ეგ შენი საქმე არ არის, შენ არ გეკითხებაო, შენი ჩარევა „შჯულისა და მღვდელთ-მოძღუართა შეურაცხებაჲ არს“-ო, იმიტომ, რომ საეკლესიო „კანონსა შინა არაგე ბრძანებულ არს ერისკაცისაჲ, ვითარმცა ეპისკოპოსთა და წესისა წინამძღუართა მამათა განსაგებელისა შჯულის მოძღურებასა იკადრებდა, გინა ახალსახობასა მოიღებდა, დადაცათუ სამართლად საგონებულა იყოს“-ო (იხ. ჩემი „ქალ სამართლის ისტორია წ. I, კარი საეკლესიო სამართალი).

მაგრამ თუ სამღვდლოცა და მონაზონები ერისკაცებსა და მთავრობას საეკლესიო საკითხებში ჩარევის ნებას არ აძლევდა, თითონ ისინი თავიანთ ზნეობრივ და სარწმუნოებრივ მოვალეობადა სთვლიდნენ ადამიანთა ცხოვრებაში ჩარეულიყვნენ ყოველთვის, როდესაც ღვთაებრივი შჯული და საეკლესიო კანონი მათის აზრით დარღვეული იყო. ამისთანა შემთხვევებში ისინი მოურიდებლად და უშიშრად მოქმედობდენ და თუ საჭირო იყო თვით ქვეყნის უზენაეს გამგეს, ძლიერს მთავარს წინააღმდეგობდნენ და ამხილებდნენ ხოლმე. ამ მხრივ იმ-დროინდელი ეკლესიის ძლიერების დამახასიათებელია ის ორი ამბავი, რომელიც მოთხრობილი აქვს გრიგოლ მერჩულს. განსაკუთრებით საგულისხმიერო არის პირველი მათგანი და მხოლოდ მას შევეხებით. გრიგოლ ხანძთელმა შეიტყო თურმე, რომ აშოტ კურაპალატს შეუწყვარდა ერთი ქალი, რომელიც თავისთან მიიყვანა. რაკი აშოტს ცოლი ჰყავდა, ეს მისი საქციელი მრუშებად იყო ჩათვლილი და „ამხილა პირის-პირ კელმწიფესა მას“. აშოტმა აღუთქვა, რომ საყვარელს თავს დაანებებდა და შინ გაისტუმრებდა; მაგრამ ისე ძლიერად და გულწრფელად უყვარდა ის ქალი, რომ თავისი დანაპირი ვერ აასრულა. მაშინ გრიგოლმა იდროვა, როდესაც აშოტ კურაპალატი არტანუჯითგან სხვაგან იყო წასული, მივიდა მის სასახლესთან და

მისი საყვარელი წამოიყვანა, და დედათა მონასტერში დააბინა. უკან დაბრუნებულმა აშოტმა რა ეს ამბავი შეიტყო, ერთხანს ითმენდა, მაგრამ მერე თავი ვერ შეიკავა და მივიდა იმ მონასტერში, სადაც მისი გულის სატრფო იყო; დედათა მონასტრის წინამძღვარმა დაუმალა იგი და არ აჩვენა. ამის შემდგომ წინამძღვართან ლაპარაკის დროს მის სააუგო საქციელს ისე მოუხილავდა და „მკუთერ“ ამხელდნენ, რომ აშოტი „სირცხვლეულ იქმნა მართლმზილებისა მის გან კდემული და მყოვარ ჟამ დადუმნა, ვითარცა ძლეული“ (ც. 5 გვ. ლხნძთ. ლს. 5, ნს). გონებით იგიცა გრძნობდა, რომ მისი საქციელი შეუფერებელი იყო მეუღლეს წინაშეცა და ხალხის წინაშეც, მაგრამ გული არა სცხრებოდა და ტრფობის გრძნობა გონებას არ ემორჩილებოდა. „გულის შექირვებისა გან“ აღშფოთებულს, ვნებათა ლელვით შეურევებულს მას იმ წამს სიკვდილი სანატრელად ეჩვენა და გულის სიღრმითგან წარმოათქმევინა: „ნეტარ მას კაცსა, ვინ არღარა ცოცხალ არს“-ო (იქვე), მას ხომ გული გაციებული აქვს და იმ სულიერს ტანჯვას მაინც ვერ იგრძნობდა, რომელმაც აშოტის მთელი არსება ასე აღაშფოთა და თავმოყვარეობა, „თავმოთნეობა“-ც კი დააფიწყა. კურაპალატი იძულებული იყო დაეთმო. გიორგი მურჩული ძღვევამოსილის კილოთი მჭირმეტყველებით დასძენს: „კარცილად ძღვიერს: კელმწიფეს: სეულიერად ძღვიერო: გაცთა სძღეს“-ო (იქვე).

ქართული ეკლესია ამ დროს მართლაც ძლიერი იყო; მას ბევრი გამოჩენილი მოღვაწე და საეკლესიო მწერალი, მთარგმნელი, საგალობლების მწერლები, საეკლესიო ისტორიკოსები და სხვ. ჰყავდა. მაშინ უკვე ღირსეულად იყო დაფასებული წა ნინოს მოციქულთა სწორი მნიშვნელობა ქართველთათვის; მისი „ცხორება“ „ვითარცა ტალანტი წინამძღვართა გან დაფარული“ თითქოს „შემდგომად მრავალთა ჟამთა და ხანთა“ პოვნილი იყო. ამ აღმოჩენამ, წა ნინოს ქადაგების ღირსეულად დაფასებაში, იმდროინდელი ქართველები დაარწმუნა, რომ მათს წინაპრებს სკეუთარი, სომხეთისა და გრიგოლ პართელოსგან დამოუკიდებლად, განმანათლებელი ჰყავდათ, რომელმაც ქრისტიანობის ქადაგება იერუსალიმით მოუტანა, ხოლო ნათლას მცემელი სიმღვდელთაგან სპირიტუთით მოიწვია. ამ დედა აზრის გამომსახველი იყო შატბერდისეული წა ნინოს ცხორება (იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი და მეთოდები“).

ამავე ხანაში დაწერილი იყო არსენი კათალიკოსის მიერ თხზულება „განუფისა თჳს ქარაღისა და სომხათისა“, რომელშიაც მოთხრობილი არის ქართველ-სომეხთა ეკლესიების განხეთქილებისა და საღვთისმეტყველო პაექრობის ამბავი. რაკი განხეთქილების შემდგომაც ამ საგანზე სჯა-ბაასი და კამათი არ დამცხრალა, რამდენჯერმე საეკლესიო კრებაც-კი იყო მოწვეული, რომელსაც ვითომც მოპირდაპირეთა შორის თანხმობა და სიყვარული უნდა დაემყარებინა, ამიტომ საჭირო იყო რომ ქართველი სამღვდელოება პაექრობისათვის მუდამ მზათა ყოფილიყო, საბუთებით და ცოდნით აღჭურვილი. ეს დანიშნულება ჰქონდა არსენი კათალიკოსის თხზულებას, რომელშიაც საზოგადოდ საგულისხმიერო ცნობებია შენახული და თვით მოვლენაც თავისებურის თვალსაზრისით არის ახსნილი (იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი და მეთოდები“).

სწორედ ამავე ხანაში, 843—854 წ., ქართულს ეკლესიამ იმ დროის შესაფერასად დიდი უფლება და უზიარატესობა მიიღო. „დიდი ეფრემი“ იყო ამ ჩვენის ქვეყნისათვის „მრავალის კეთილის“ მომნიჭებელ უფლების მომპოვებელი. წინად „პირველად აღმოსავლეთისა კათალიკოსთა მიჰრონი იერუსალჲმით მოჰყვანდა“; ამ მხრივ სხვებსავით ქართული ეკლესიაც იერუსალიმის მამათმთავრისაგან იყო დამოკიდებული, მაგრამ ეფრემისე მოახერხა, რომ „მიჰრონისა კურახეჲჲ ქართლს განაწესა იერუსალჲმისა ჳატრიაჲქისა განწესებითა და წამებითა სისხრულით“ (ცე გგლ ხნძთლსჲ ნ. მარტი. Истор. очеркъ груз. церкви, გვ. 126). ამიერთგან საქართველოს ეკლესია ამგვარ დაშკიდებულებისაგანაც განთავისუფლებული იყო.

ქართულ ეკლესიისა და სამწყსოს გასაოცარ ზრდას ამხნის განმავლობაში მქვერმეტყველად მოწმობენ ის „სამღუდელო მოძღურონი“ (მტნე ქე * 495, გვ. 267), რომელიც მაშინ სრულებით ახლად იყო დაარსებული. საკმარისია გავიხსენოთ რამდენიმე მაგალითი, თუნდ ის: რომ ბაგრატ კურაპალატმა შექმნა იმხანაში საეპისკოპოსო და პირველად „იქმნა სხვა ეპისკოპოს იმხანსა ზედა“ (ცე გგლ ხნძთლსჲ, ლ); რომ ერისთავთ-ერისთავმა აშოტ კუხმა „დაშენა ტბეთა მავშუას... და დასუა პირველად ეპისკოპოსად სანატრელი სტეფანე“ (სუმბატ, ცა და უწბა, 61); რომ მეფე ადარნასემ (887—923) დავით კურაპალატის ძემ „დაშენა მანა კლეთა კვირიკე ბახელისათა, რომელი იქმნა პირველ ეპისკოპოზ ბახელ“ (იქვე, 59); რომ

გეორგი აფხაზთა მეტემ „აღაშენა საყდარო ჭკონდიდისა, შექმნა სჯგმასეფობოსოდ და განაშუენა იგი სიმრავლითა წმიდათა მარტვილთათა“ (მტნე ქა * 452, გვ. 229), და ჩვენ ქართველობის მაშინდელ სულიერ და საზოგადოებრივ ცხოვრების მძლავრი მაჯისცემა ნათლად წარმოგვიდგება თვალწინ. სხვაც რომ არაფერი შენახულიყო, ბანის განმაცვიფრებელი რგვალი ტაძარი სრულებით საკმარისი იყო, რომ იმდროინდელი ცხოვრების მაღალხარისხოვანი განვითარება ჩვენთვის ცხადი გამხდარიყო.

საქართველოს ეკლესიის მდგომარეობის განხილვა სრული არ იქმნებოდა, თუ რომ კიდევ ერთს ფრიად მნიშვნელოვანს და საყოლადლებო საკითხს არ შევეხეთ.

მსოფლიო და განსაკუთრებით საბერძნეთის ეკლესიის მყოფროება ერთის საუკუნის განმავლობაში, 725—843 წ., შერყეული იყო მედგარის ბრძოლით ხატების თაყვანისმცემელთა და ხატებისმებრძოლთა შორის. ხატების თაყვანისცემა კერპთთაყვანისცემად იყო გამოცხადებული და ბიზანტიის კეისრებისა და უმაღლეს სამღვდელოების მიერ აკრძალული იყო. ხატების მებრძოლნი თავიანთ მოწინააღმდეგებს დაუნდობლად სდევნიდენ: საპრობილე და ექსორია, სიკვდილიც-კი იშვიათი ხვედრი არ იყო ხატების თაყვანისმცემელთათვის; თვით ხატები გაანადგურეს და მოსპეს სადაც-კი შეიძლებოდა. საბერძნეთის ეკლესიაში მონაზონები და გამოჩენილი საეკლესიო მწერლები ხატებისმებრძოლთა წინააღმდეგნი იყვნენ, დასავლეთის ეკლესიას-კი ამ მოძრაობაში თითქმის მონაწილეობა არ მიუღია და ხატების თაყვანისმცემელთა მხარე ეჭირა. რომის ეკლესიასავით საქართველოს ეკლესიაც ხატების მებრძოლთა წინააღმდეგეა უოფობა და აღმასვლეთში მამან თითქმის ერთად-ერთი ეკლესია იყო, რამეჭაივ ძველს წესს იცავდა და ხატების თაყვანისცემა არ უარუფავა. ამის გამო იმ საეპისკოპოსო სამწყსოებს, რომელნიც კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს არ ეთანხმებოდნენ და ხატებს თაყვანსა სცემდნენ, უნებლიედ ან ახალ ეპისკოპოსთა ბიზანტიაში ხელდასხმაზე უნდა უარი ეთქვათ, ან არა და იერარქიულად საბერძნეთს უნდა ჩამოაშორებოდნენ და თავიანთვის საეპისკოპოზოდ არჩეული იქ გაეგზავნათ, სადაც ეკლესიაში ხატების მებრძოლნი არ იყვნენ გაბატონებულნი. სწორედ ასედაც მოქცეულან გუთები, რომელთაც ეპისკოპოსი იოანე ჯერ საბერძნეთში წასული, იძულებული იყო

უკუთხებული გამობრუნებულიყო; მერე იგი იბერიაში ანუ საქართველოში წასულა და აქ კათალიკოზისაგან მიუღია ხელდასხმა; ამას მოგვითხრობს თვით იოანე გუთელ ეპიკოპოსის ბერძნული ცხობრებავე (*Acta Sanctorum*, ბოლანდისტების გამ. წ. VII გვ. 168 B.). იოანე გუთელი ეპიკოპოსი ლეონ ისავრიელისა (717—741) და კოსტანტინე (741—775) კეისრების თანამედროვეა. თავის დროს ამ ცნობით ისარგებლა გამოჩენილმა ქართველმა საეკლესიო მოღვაწემ გიორგი მთაწმიდელმა, როდესაც იგი ანტიოქიის სამღვდელთა საქართველოს ეკლესიის დამოუკიდებლობის უფლებებს უმტკიცებდა. ანტიოქიის პატრიარქს მან სხვათა შორის უთხრა: „იყო ჟამი, რომელ ყოველსა საბერძნეთსა შინა მართმადიდებლობაჲ არ იბოვებოდა. და იოანე გუთელ ეპიკოპოსი მცხეთას იკურთხა ეპისკოპოსად, ვითარცა სწერია დიდსა სჯნაქსარსა“—ო (ც. 6 გ. მთწმ. დღ. 316).

ჩვენ ვიცით, რომ VII ს. ჯაზიკის სამიტრაპოლიტო ფაზისში და აფხაზეთის ავტოკეფალი არქიეპისკოპოსი კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო სამწყვსოს ეკუთვნოდენ; ამას ამტკიცებს VII ს. დასასრულს შედგენილი კოსტანტინეპოლის საპატრიარქოს სამრევლოს ნუსხა, ეგრედწოდებული „*Notitiae episcopatum*“, რომელშიაც სხვათა შორის ზემოაღნიშნული ორი სამღვდელმთავროც არის შეტანილი (Ed. G. Parthey, *Hieroclis synecdemus et notitiae graecae episcopatum*. ბერლინი 1866 წ.; *Georgii Cyprii Descriptio orbis Romani*, Ed. H. Gelzer. ლაიპციგი 1890 წ.; *De Boor Nachträge zu den Notitiae episcopatum*. *Zeitschrift f. Kirchengeschichte* XII; ნ. მარტი *Докладъ въ предсоборномъ Присутствіи, Церковныя вѣдомости* 1907 წ. № 3, გვ. 121; R.P.I. Pargoire, *L'Église Byzantine de 527 à 847*, 1905 წ., გვ. 187—188; В. В. Латышевъ, *Къ исторіи христіанства на Кавказѣ*. 1911 წ. გვ. 9—10).

მერე, როგორც ცნობილია, სამეგრელო და აფხაზეთიც საეკლესიო მართვა-გამგეობის მხრივაც შეერთებული იყო სრულიად საქართველოს ეკლესიასთან ქართლის კათალიკოზისა და პატრიარქის ხელქვეით. როდის მოხდა ეს შეერთება ამის შესახებ ჯერჯერობით პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ მაინც და მაინც, მეთერთმეტე საუკუნეს პირველს ნა-

ხეივანში, როგორც ეტყობა, აფხაზეთის ეკლესია უნდა შემოერთებული ყოფილიყო. ეს იქითგანა სჩანს, რომ გიორგი მთაწმიდელი ანტიოქიის პატრიარქის წინაშე ქართულ ეკლესიის ავტოკეფალიის, ანუ „ოვონწესობის“ უფლებას სხვათა შორის შემდეგ საბუთითაც ამტკიცებდა: „ერთი წმიდათა ათორმეტთა მოციქულთაგანი—სიმონს ვიტყვ კანანელსა, ქუეყანასა ჩუენსა დამარხულ არს აფხაზეთს, რომელსა ნიკოფსი ეწოდების“-ო (ცა გი მთწმდლსა 315). ამ დროს რომ აფხაზეთის ეკლესია საქართველოს საერთო ეკლესიას არ ჰკუთნებოდა, გიორგი მთაწმიდელი ასეთს საბუთს ვერ მოიყვანდა იმიტომ, რომ მას უპასუხებდენ, თქვენ ამით არავითარი უფლება არ მოგენიჭებათ რათგან აფხაზეთი საბერძნეთის ეკლესიას, კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს, ეკუთვნის და არა მცხეთის საკათალიკოზო საყდარსაო. საქართველოს ეკლესიის დასავლეთ-აღმოსავლეთის ნაწილების დაახლოვება შესაძლებელია VIII—IX-ს მომხდარიყოს, იმ დროს, როდესაც საბერძნეთის სამღვდელმთავრო საყდრები ხატისმებრძოლ პატრიარქებს ეპყრათ და როდესაც მცხეთაში მოდიოდნენ ხელდასხმისათვის ისეთ შორეულ ქვეყნითგანაც, როგორც იყო გუთეთთ. მით უფრო მოსალოდნელია, რომ ლაზიკის მიტროპოლიტს ხელდასხმა ქართლისა კათალიკოზისაგან მიეღო, ხოლო აფხაზეთის ავტოკეფალს არქიეპისკოპოსს საქართველოს მამათმთავართან შვიდრო კავშირი დაედო. მაგრამ თუ კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ეპისკოპოსთა IX-ს. ნუსხები იმ დროინდელ მდგომარეობას სწორედ გვისურათებს, ირკვევა, რომ აფხაზეთის ერთი საარქიეპისკოპოსო საყდარი სებასტოპოლში მაშინაც კონსტანტინეპოლის მამათმთავარის სამწყსოს ეკუთვნოდა ვითარცა ავტოკეფალი არქიეპისკოპოსი (В. Латышевъ. Къ исторіи христіанства на Кавказѣ, 10—11).

თ ა ვ ი მ ე ე ქ ვ ს ე

საქართველოს გაერთიანება.

1. მეფე ბაგრატ III და დავით დიდი კურაპალატი.

საქართველოს სამეფოს იმ აშლილობის დროს, რომელიც დამკვიდრდა უსინათლო თეოდოსის მეფობაში, მმართველ მოწინავე წრეში საბედნიეროდ მაინც აღმოჩნდა შეგნებული ჯგუფი, რომელსაც ქვეყნის კეთილდღეობისათვის გული შესტკივოდა. ამ წრის საუკეთესო წარმომადგენელი, მის სულის ჩამდგმელი და წადიერებათა თავგამოდებული განმახორციელებელი იოანე მარუშის ძე ყოფილა. მას ნათლად ჰქონდა წარმოდგენილი, რამდენად საუბედურო იქნებოდა საქართველოსათვის უსინათლო, უძლურ კაცის მეფობა და ამიტომ „ამან წარავლინა მოციქული წინაშე დავით კურაპალატისა, აწვია, რათა მოილაშქროს ძალითა მისითა, აღიღოს ქართლი, ანუ დაიმკიროს თვთ, ანუ უბიძოს ბაგრატს ძესა გურგენისსა, ასულის წულსა გიორგი აფხაზთა ძეფისასა, რომელსა ეყრდა დედულად აფხაზეთი და ქართლი ესევე“ (მტნე ქე * 461, გვ. 236). იოანე მარუშის ძეს საქართველოს გაერთიანების გარკვეული და მტკიცე სურვილი ჰქონდა და ამის განსახორციელებლად საუკეთესო გზაც აარჩია. ტაოს მფლობელს დავით დიდ კურაპალატზე უკეთესად არავის შეეძლო ეს განახორციელებინა: იგი სახელგანთქმული იყო ყველგან, როგორც შინ საქართველოში, ისე გარედ სომხებსა, ბერძნებსა და არაბებს შორის ძლიერებითა და მაღალ სულიერ და ზნეობრივ თვისებებით; ამასთანავე მტკიცე და ძლიერი ხასიათის პატრონი იყო და თავის თავს არავის დააჩაგვრინებდა. რაკი მას შეილი არ ებადა, ამიტომ თავისი მახლობელი ნათესავი „ბაგრატ ძე გურგენისი გაეზარდა შეილად თვსად“ (იქვე * 461, გვ. 237); მაშასადამე იგი არამც თუ ქართველთა მეფეთა სამფლობელოს მემკვი-

დრე იყო, არამედ ტაოსიც; ხოლო თუ აფხაზთა მეფეების ტახტზე მართლაც ბაგრატს დასვამდნენ, მაშინ იგი გახდებოდა თითქმის მთელ გაერთიანებულ საქართველოს ხელმწიფედ, კახეთისა და ჰერეთის ერთ ნაწილს გარდა. სწორედ ამიტომაც იოანე მარუშის ძე „ეძებდა მეფედ ბაგრატს“ (იქვე * 461, გვ. 236).

დავით დიდ კურაპალატს მოეწონა იოანე მარუშის ძის წინადადება და თავის ჯარითურთ საჩქაროდ ქართლსაკენ გამოეშურა. ეს რომ კახელებმა გაიგეს, ქართლს უჩუმრივ თავი მიანებეს და როცა დავით კურაპალატი მობრძანდა და ქუაქრელთან დადგა, იოანე მარუშის ძე მიეგება და უფლისციხე მას გადასცა, ხოლო დავითმა „მიუბოძა ბაგრატს და მამასა მისსა გურგენ“-ს; მაგრამ რაკი ბაგრატი ჯერ სრულიწლოვანი არ იყო, ამიტომ „თანაგაშკებულად“ მამა მისი გურგენი დაუნიშნა (იქვე * 461—462, გვ. 237).

დავით კურაპალატმა ქართლითგან წასვლის წინად შეკრიბა ადგილობრივი აზნაურები და გამოუცხადა: „ესე (ბაგრატ) არს მკვდრი ტაოსა, ქართლისა და აფხაზეთისა, შვილი გაზრდილი ჩემი, და მე ვარ მოურავი მისი და თანაშემწე, ამას დაუმორჩილენით ყოველნი“-ო (იქვე * 462, გვ. 237—238). მაგრამ ქართლის აზნაურთაგან ყველა დიდებული აზნაურები ხომ იოანე მარუშის ძესავით საქართველოს საზოგადო საქმეზე და გაერთიანებაზე არა ფიქრობდნენ; პირიქით პირად და წოდებრივ გამორჩენისა და სარგებლობის წყურვილი სრულებით უშავდა მათ ფართო საზოგადოებრივ გრძნობას და ქვეყნის ბედობას თავიანთ წოდებრივ თავმოყვარეობას უქვემდებარებდნენ. აკი ამიტომაც დიდხანს ვერ მოითმინეს ქართლის დიდებულ აზნაურებმა და „იწყეს კუალად მედგრობით ზაკულება“: „შეეუბნეს ნაქურდევითა და საბოტარელთა და მოიყუანნეს ლაშქარნი კახეთით და გასცეს უფლის ციხე და შეიპყრეს გურგენ და ძე მისი ბაგრატ და დედოფალი გურანდუხტ და წარიყუანეს კახეთად“ (იქვე * 462, გვ. 238). დავით კურაპალატმა, ჩამოვიდა თუ არა ქართლში, ხელად გარდა საქმეები და წესრიგი დაამყარა; კახელებმა დატყვევებულნი გაანთავისუფლეს, ქართლის ყველა დაპყრობილი ადგილები დააბრუნეს წირქუალის ციხესა და გრუას გარდა (იქვე * 463, გვ. 238).

იოანე მარუშის ძის გეგმა და ნატვრა, რომ ბაგრატი გაერთიანებულ საქართველოს მეფედ გამხდარიყო, მალე განხორციელდა. აფხაზეთში უსინათლო თეოდოსეს წყალობით ისე აიწეწა საქმეები და გაირყვნა ქვეყანა, რომ „შეიცვალა ყოველი წესი მისი და განგება პირველთა მეფეთა განწესებული“ (იქვე, 238); ხალხი შეწუხდა; აფხაზეთის ღირდებულ აზნაურებმაც დაინახეს თუ რამდენად საზარალოა ხოლმე ქვეყნისათვის სუსტი ადამიანის მეფობა. აფხაზეთის ამისთანა მდგომარეობით ისარგებლა შორსგამსჭვრეტელმა იოანე მარუშის ძემ და „ინება რათა მოიყუანოს ბაგრატი მეფედ აფხაზეთისა და მის თანა ყოველთა ღირდებულთა ერისთავთა და აზნაურთა აფხაზეთისა და ქართლისათა გამოითხოვეს ბაგრატი მეფედ დავით კურაპალატისა გან“ (იქვე * 463, გვ. 239). დავით კურაპალატი ფრთხილად მოიქცა და ვიდრე მძევლები არ ჩამოართვა, თხოვნა არ აუხრულა. ახალგაზრდა ბაგრატი აფხაზეთში წაიყვანეს და „დალოცეს მეფედ“ (იქვე * 464 გვ. 239).

როდის უნდა მომხდარიყო ეს შემთხვევა, რომელ წელიწადში გამეფდა ბაგრატი III საქართველოში, ამ საკითხზე შეიძლება ორგვარი პასუხი იყოს: იგი ორჯელ გამეფდა, პირველად თითქოს ქართლში, მეორედ აფხაზეთში, ანუ უკეთ რომ ვსთქვათ ლიხთ-იმერეთში. როდესაც დავით დიდმა კურაპალატმა ქართლი ბაგრატი გურგენის ძეს გადასცა, იგი მაშინ „ჯგრე ჭასაკსა ავსსა ზედა უსრულ“ იყო და ამიტომ „თანაგამგებლად დაუტევა მამა მისი გურგენ“ (მტნე ქე * 462, გვ. 237). ქართლში დამკვიდრების შემდგომ „გითარ გარდაკდა წელოწადი ამას შინს საშა“ (იქვე * 463, გვ. 238) ბაგრატი მიიყვანეს აფხაზეთს „დალოცეს მეფედ და დაემორჩილნეს ყოველნი ბრძანებასა მისსა, რამეთუ განსრულებულ იყო ჭასაკითა“ (იქვე * 464, გვ. 239). „მტნე ქე მოგვითხრობს, რომ ბაგრატი III „შეუბნდა ოცდათექუსმეტ წელ და გარდაიცვალა მკცითა შეუნიერთა შემკუდა ქორონიკონსა: — სლდ: — (234) თუესა მისსა შეიღსა, ღღესა პარასკევსა“ (* 473, გვ. 246). ქორონიკონი უდრის 1014 წ. ქ. შ., მაშასადამე ბაგრატი III გაშეუბნულა (1014—36) 978 წელს. ამგვარივე თარიღი სჩანს ათონის მონასტერის ერთს ხელნაწერში შენახულ ანდერძისდა მიხედვით; იქ სწერია: „ღმერთო, აღიდე ბაგრატი აფხაზეთა მეფე და ქართულთა კურაპალატი... რომელმან ინება აღწერაჲ წმიდისა ამის წიგნისა წმიდათა მოწამეთაჲ ინდიკტიონსა მეფობისა მათისას: კე.“ (25)

დასაბამით გან წელთა: ხქზ: (6607), ქორნიკონის: სკი: (222) (ა: ცაგარელი, СВѢД. I, 83). რაკი 1002 წ. ყოფილა ბაგრატ III მეფობის 25 ინდიკტიონი, ანუ წელიწადი, მაშასადამე იგი გამეფებულა 977 (1002 - 25) წელს; ხოლო თუ დასაბამითგან ავიღებთ თარიღს, მაშინ გამოვა 978 (6607—5604—25) წელიწადი. ამგვარად ბაგრატ III გამეფების თარიღად უნდა 977—978 წ. ვიცნოთ*) და არა 980 წ. როგორც აქამდისინ იყო მიღებული. მაგრამ აქ იბადება ერთი ფრიად მნიშვნელოვანი საკითხი: 977 - 978 წ. ბაგრატ III-ის ქართლში თუ აფხაზეთში გაბატონების თარიღი იყო? უკვე ზემოდ აღვნიშნეთ, რომ ბაგრატი ქართლში 3 წელიწადია უკვე დამკვიდრებული იყო, როდესაც იგი აფხაზეთში მეფედ მიიყვანეს, მაშასადამე ზემომოყვანილს საკითხს ქრონოლოგიისათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს. თუ ჩვენ ათონის ხელნაწერის ზემომოყვანილ ანდერძის შანაასს ჩაუკვირდებით, ამ საკითხის გადაწყვეტაც ადვილია. 1002 წ. ბაგრატი ყოფილა „აფხაზეთა მეფე და ქართუელთა კურაპალატი“; მაშასადამე მაშინ იგი მხოლოდ აფხაზეთა მეფედ ითვლებოდა, ქართლში-კი ჯერ არა; იქ მას კურაპალატობის პატივი ჰქონია; თუ გავიხსენებთ, რომ ბაგრატის მამა გურგენი ამ დროს, 1002 წ., ჯერ კიდევ ცოცხალი († 1008 წ.) იყო, და 994 წ., როდესაც „გარდაიცვალა ბაგრატ II რეგუენი ქართუელთა მეფე“, მან „დაუტევა ძე თვისი უხუცესი გურგენ, რომელსა უწოდეს მეფეთა მეფე“ (სუმბატი, ცა და უწყება 64), მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქმნება, რომ იმ დროს, 1002 წ., ქართველთა მეფედ ბაგრატ III-ის მამა გურგენი ითვლებოდა და იმიტომაც არის, რომ ბაგრატს მხოლოდ „ქართუელთა კურაპალატი“ ეწოდებოდა. ბაგრატიანიანთა მემკვიდრე სამართლიანად ამბობს, რომ „გადრე გურგენის გამეფებამდე (994 წ.) ესე ბაგრატ მეფე იქმნა (978 წ.) აფხაზეთსა“ (ცა და უწყება, 64). მაშასადამე 977—978 წ. ბაგრატ III აფხაზეთში გამეფების თარიღად და არა ქართლში. ამისდა მიხედვით ცხადია, რომ მცირე წლოვანი ბაგრატი ქართლში 974—975 წ. გადმოუყვანიათ.

ახლად გამეფებული ბაგრატი მაშინვე არ შესდგომია ქვეყნის მოწესრიგებას, ჯერ საქმის მდგომარეობისა და ცხოვრების

*) იგივე თარიღი მიღებული და იმავე საბუთებზე დამყარებული აქვს ე. თაყაიშვილსაც (იხ. საისტორიო მასალები სქს სძვლნი II, 28).

ვითარების გაგება იყო საჭირო. ამიტომაც არის, რომ მხოლოდ „ვითარ ცარდაკდა ამის შინა წელიწადი ორი, იწყო განგებად“ (მტნე ქ * 464, გვ. 239); ესე იგი მხოლოდ 979—980 წ. შესდგომია ბაგრატ III სახელმწიფო საქმეების განმართვას. რასაკვირველია პირველად მას უნდა იმ ორჯოფ მდგომარეობისათვის მიექცია ყურადღება, რომელმაც სახელმწიფო მართვა-გამგეობა ასე არივ-დარია. შეუძლებელი იყო ერთსა და იმავე დროს ორი მეფე ყოფილიყო გამგედ, რომელთაგან ერთი უსინათლო იყო. ვითარცა უსინათლო იგი თვით-ნება მოხელეთა სათამაშოდ იყო ქცეული და მისი მოქმედება წინ გადაელობებოდა ბაგრატის გარკვეულს პოლიტიკას. ამიტომ, რომ იგი ქვეყნის ერთად-ერთი ბატონი ყოფილიყო და „ყოველთა კაცთა, დიდთა და მცირეთა, სასოება კეთილი, გინა თუ შიში უწყესობისა თვს მისა მიმართ აქუნდეს“ (იქვე), შეფე ბაგრატმა თავისი უსინათლო ბიძა, მეფე თეოდოსე, ტაოს გაგზავნა დავით კურაპალატთან და თითონ ქართლისა და აფხაზეთის ერთად-ერთ ბატონად გახდა. ეს მომხდარა, მაშის-დამე, 980 წ. ამიერითგან საქართველოს გაერთიანების საქმე მტკიცე ხასიათისა და შეუდრეკელის ნების პატრონს მეფეს ჩაუვარდა ხელში; დაუღალავად მუშაობდა იგი სამეფოს კეთილდღეობისათვის და არას დროს გარკვეულს გზას არ გადუხვევდა, არც დაბრკოლების წინ შეჩერდებოდა და უკან დაიხევდა. აფხაზეთშიაც და ქართლშიც ბაგრატი წესრიგის დამყარებას შეუდგა. ცდილობდა დიდებული აზნაურები თავიანთ ქერქში ჩაეყენებინა. ოღონდაც რომ ეს არაფრად მოეწონებოდათ ქართლის აზნაურებს, იმიტომ რომ თუმცა ისინი ქართლში მსჯობრებს ბაგრატის დედას, გურანდუჭტს, ემორჩილებოდნენ, მაგრამ თავისუფლად იყვნენ და „თვთეულად განაგებდეს საქმეთა ქართლისათა“; ასეთს გათამამებულ აზნაურებს ან რა გასაკვირველია თუ „არა ენება გარდმოსელა“ ბაგრატისა ქართლში (იქვე * 464, გვ. 239). ამის გამო ქართლის აზნაურები ქავთარ ტბელის წინამძღვრობით მეფეს მოღრისის თავს დაუხვდნენ და მისი ქართლში გადმოშვება არ სურდათ. ბაგრატი შეეება თავებდ აზნაურებს და დაამარცხა; მერე უფლის-ციხეში მივიდა, „აღილო ციხე დედისა გან-თვისისა“ და ქართლის გამგეობა ჩამოართვა, რომ იქაური თავგასული აზნაურობა თავის ძლიერ ხელს ქვეით და მორჩილებაში ჰყოლოდა (იქვე * 464—465, გვ. 239—240). ამის შემდეგ ბა-

გრატმა ტფილისის სამხრეთით მდებარე ქუეყანას მიაქცია ყურადღება. „ქართლისა გან მტკუჯრსა სამხრით კერძო ყოველივე თრიალეთი, მანგლისის კევი და სკორეთი“ აგრედვე ატენის ციხეც ამ დროს კლდეკარის ერისთავთ-ერისთავს რატს ეჭირა და „არა მორჩილებდა ბაგრატ მეფესა“ (იქვე * 465, გვ. 240). მეფემ რომ ამ დიდებულ მოხელისა და ქუეყანის დამორჩილება დააპირა და ლაშქრის შეკრებას შეუდა, მისმა მოწინააღმდეგეებმა დავით კურაპალატს ჩააგონეს, ბაგრატს შენი მოკვლა სწადიანო, და ამით რასაკვირველია შვილობილის წინააღმდეგ ამხედრეს. ბაგრატ III-ეს უნდა მიჰშველებოდა თავის ლაშქრით მისი მამა გურგენი; ამ მზადებას **ბაგრატ II ქართუელთა მეფეც** (937 — 994), გურგენის მამა და ბაგრატის პაპა, რეგუენად წოდებული, შეუშინებია; ვაი თუ ამ ბრძოლაში მეც რამეს მიპირებდნო, „ემინოდა ძისა თვისისა გურგენისა გან წაღებასა მეფობისასა“; ამიტომ იმანაც არჩია, რომ მისთვის უკეთესი იქმნებოდა დავით კურაპალატს მიჰმხრობოდა და კიდევ „მივიდა დავით კურაპალატისა წინაშე“. ამას გარდა დავით „უკმო ყოველთა მეფეთა სომხითისათა“ (მტ^ნე ქ^ე * 466, გვ. 240—241).

ქართველ მემატიანეს ამ უკანასკნელს ცნობას სომეხთა ისტორიკოსი ასოლიკიც ადასტურებს; დავით კურაპალატს და ქართუელთა მეფეს ბაგრატს (II, რეგვენს) შეშველად ასოლიკის სიტყვით მოუწვევიათ სუმბატ სომეხთა მეფე, რომელიც წასულა მთელის თავის მხედრობითა და ძმითურთ გაგიკით, ამას გარდა თანა ჰყოლია აგრედვე კარის მეფე აბასი; ამ გვარად ბაგრატ III და მის მამის წინააღმდეგ იდგა შეერთებული მხედრობა ქართველთა, გვასპურაკანელთა, სივნიელთა და ალბანთა (ასოლიკ, გვ. 252); ეს შეერთებული ლაშქარი დაბანაკებული იყო დლივის ჯავახეთში (მტ^ნე ქ^ე * 466, გვ. 241; ასოლიკ, გვ. 252). აქეთგან დავით კურაპალატმა მთელი ჯარი გურგენის წინააღმდეგ გაგზავნა, ბრძოლა მოხდა „გარდათხრილთა თავსა შავშეთისასა“ და ძლეული გურგენი გაიქცა და წეფთის ციხეში წეიხიზნა (მტ^ნე ქ^ე * 466, გვ. 241). ამ დროს ბაგრატ III თავის ლაშქრითურთ თრიალეთში მივიდა და ს. კარუშეთში დადგა. გაგზავნა მზვერაფი, რომელმაც მოციქულის სახით „განიცადა ლაშქარი“, დაათვალიერა შეერთებული მხედრობა და მოტანილ ცნობებისდა მიხედვით მეფემ „იხილა, რომელ ძალითა არა ეგებოდა წინააღმდეგობა დავით

კურაპალატისა“⁴, და ისევ მშვიდობიანი მოლაპარაკება ირჩია; იგი მარტოდ-მარტო მივიდა დავით კურაპალატთან, „ითხოვა შენდობა“ და „აუწყა ვითარმედ სხუასა არა რომლისა თვს მოვედ, გარნა არა მორჩილებისა თვს რატისა“⁵; მაგრამ ქართველ მემკვიდრეს სიტყვებითგანა სჩანს, რომ ბაგრატ III, შეერთებულს მხედრობას რომ არ დაეფიქრიანებინა, უეჭველია დავით კურაპალატსაც შეებმოდა. დავით კურაპალატმა თავის შეიღობილს მიუგო: მე-კი „ესრეთ მითხრეს, რომელ სიკუდილად ჩემდა გამოსრულ იყავ, გარნა აწ ვცან მართალი, რომელ უბრალო ხარ, ... მითავისუფლებიხარ რატის ზედა, დაიმორჩილე ვითაცა სახით გწადიან“⁶ (მტ⁷ნე ქ⁸ * 466—467, გვ. 241).

ასოლიკის სიტყვით დავითს ბაგრატ III-ესგან მხოლოდ „ციხე საკურეთი“ (=სკორეთი? საქორეთი?) მოუთხოვნია, რომ სუმბატ სომეხთა მეფისათვის მიეცა დახმარებისათვის; ბაგრატს აუსრულებია ეს თხოვნა და ციხე გადაუცია სუმბატისათვის, რომლის სიკვდილის შემდგომ ქართველებს სომეხებისათვის იგი ისევ წაურთმეფიათ. ასოლიკის სიტყვით მთელი ეს ამბავი მომხდარა 988 წელს (ასოლიკი, გვ. 252—253) და ეს თარიღი კარგად უდგება ქართველ მემკვიდრეს ცნობას, რომ წინამოთხრობილ თეოდოსის გამეფებისა (980 წ.) და გურანდუხტ დედოფლისაგან ქართლის ჩამორთმევის შემდგომ „გარდაკდეს წელიწადნი რაოდენნიმე“⁹ (მტ⁷ნე * 465, გვ. 240).

ბაგრატმა რომ დავით კურაპალატის თანხმობა მიიღო, მეორე წელსვე მოულოდნელად რატს მიაღვა და ადვილად დაიმორჩილა; ურჩმა ყმამ მეფეს ციხე კლდეკარნი მისცა და თითონ „დაჯდა მამულსა თვსსა არგვეთს“ (მტ⁷ნე ქ⁸ * 467, გვ. 241—242); მაშასადამე სკორეთისა, თრიალეთისა და მანგლისის ხევის დამორჩილება 989 წელს მომხდარა.

1001 წელს გარდაიცვალა დიდი დავით კურაპალატი (სუმბატ, ც¹⁰ა და უწყება, 65). ყველა იმდროინდელი ისტორიკოსები დიდის ქებით იხსენიებენ მას. სომეხი მემკვიდრე ასოლიკი მაგ. მოგვითხრობს, რომ იმის წყალობით მთელ აღმოსავლეთის, მეტადრე სომეხთა და ქართველთა, მშვიდობიანობისა და აღშენების ხანა დამყარდა, იმიტომ რომ მან დააწყნარა ყველა ქვეყნებში მდგარი ომები, სძლია ყველა მეზობელ ერებს და ყველა შეტევები მას თავის ნებით დაემორჩილნენი.

(ასოლიკი, 275; იხ. აგრედვე არისტაკეს ლასტივერელის ისტორია ტფილისის 1912 წ. გამ., გვ. 3).

ტაოს სამხრეთ ნაწილს გარდა (ჩრდილოეთის ნაწილი გურგენ მეფეთ მეფეს ეკუთვნოდა), რომელიც მას მემკვიდრეობით ეჭირა, ბარდა სკლეროსის წინააღმდეგ ბრძოლაში 971 წ. მოშველებისა და სახელოვან გამარჯვებისათვის „მისცნეს მეფეთა (ბიზანტიისათა) ზემონი ქუეყანანი საბერძნეთისანი, რათა თავისა სიცოცხლესა ჰქონდინ“ (ც^ა იე^სი და ეფ^სი, 11—12). ასოლიკის სიტყვით, როდესაც ბიზანტიის კეისარს დავით კურაპალატისათვის შევლა უთხოვნია, შევლისათვის დაჰპირებია „ხალტოჲარიჲს, კელასურის, ჩორმაირის, კარინისა, ბასიანისა, ციხე სეფუკისა (მარდალში იყო) ჰარქისა და „აპაჰუნის“ დათმობას და თავისი დაპირება აუსრულებია კიდევ (ასოლიკი, 192). ამ სახელოვანს ომს იხსენიებს და გიორგი მთაწმიდელის ზემომოყვანილს ცნობას ადასტურებს ზარზმის წარწერაც, სადაც სხვათა შორის ნათქვამია:... „ოდეს საბერძნეთს გადგა სკლიაროსი, დავით კურაპალატი, აღიდენ ღმერთმან, უშველა წმიდათა მეფეთა, და ჩუენ ყოველნი ლაშქარს წარგვაელინნა, სკლიაროსი გავაქციეთ“ (ე. თაყაიშვილი *Арх. ЭКС. I*, 18). ქართველ რჩეულ მხედრობის მთავარ სარდლად, როგორც გიორგი მთაწმიდელი მოგვითხრობს, განთქმული, უკვე ათონის ივერთა მონასტერში ბერად შემდგარი, იოანე-თორნიკე ყოფილა.

მაგრამ რაკი შემდეგ დავით კურაპალატი აჯანყებულ ბარდა ფოკას მიეშველა, როცა ფოკას მოულოდნელმა სიკვდილმა 989 წელს კეისარი ბასილი განსაცდელისაგან გადაარჩინა, განრისხებულმა ბასილმა არაბ მემატიანის დაჰა ანტიოქელის სიტყვით დავითის დასჯა დააპირა. დავითმა კეისარს შენდობა სთხოვა და თავი მხოლოდ იმით იხსნა, რაკი კულავ მორჩილება აღუთქვა და დაჰპირდა, რომ მის სიკვდილის შემდგომ მთელ თავის სამფლობელოს, ვითარცა უძეო და უმკვიდრო, ბიზანტიის კეისარს უანდერძებდა (В. Розенъ Импер. Василий Болгаробойца, 27).

ვითარცა ძლიერმა ნების პატრონმა, გულადმა მეომარმა და მეტად ბრძენმა და შორსგამსჭრეტელმა პოლიტიკოსმა დავით დიდმა კურაპალატმა ყველას პატივისცემა დაიმსახურა და სახელი გაითქვა. იგი მუდამ დაუცხრომელად ცდილობდა, რომ თავის საბრძანებელის სამზღვრები გაეთართოვებინა და

როდესაც კი მოხერხებული ხელშემწყობი გარემოება იყო ხოლმე, მაშინვე მაჰმადიანთა ამირებს, მეტადრე ბადის, მოსამზღვრე ქვეყნებს გამოჰგლეჯდა ხოლმე. როდესაც მაჯათარკინის და სხვათა მფლობელი გარდაიცვალა და მის მაგიერ ამირად დადგა მისი დისწული ძე მერვანისა, დავით კურაპალატი მიადგა ქ. მანახკერტს და გარემოიცვა. დავითმა ქართველთა მახვილითა და შიმშილით შეწუხებული ქალაქი აიღო და იქითგან მაჰმადიანნი განდევნა, ხოლო მათ მაგიერ ქალაქი ქართველებითა და სომეხებით აავსო და თავის საბრძანებელს შემოუერთა. ამ გაბედულმა საქციელმა სპარსელები და არაბები აღაშფოთა და მათ დავით კურაპალატს მოციქული მიუგზავნეს, ან ეხლავე ქალაქი დაგვიბრუნე, ან არა და შენს წინააღმდეგ გამოვილაშქრებთო. რაკი ამ მოლაპარაკებით ვერა გააწყეს რა, ადარბაგანის ამირა მამლანი და სხვა ამირები შეერთებულის მხედრობითურთ დავით კურაპალატის წინააღმდეგ წამოვიდნენ. დავითიც მარტოკა არ დაჰხედრია. მან მეშველად მოიწვია ბაგრატ II ქართველთა მეფე, გაეკ სომეხთა მეფე და აბასი. ქართველ-სომეხთა შეერთებულმა ჯარმა ბაგრეანდის სანახებში ქ. ვალაშკერტში დაიბანაკა. სპარსელებმა შეებმა ვერ გაბედეს, და შეუბრძოლებლივ შინისაკენ გაბრუნდნენ (ასოლიკი. 266—267). რაკი ბადი 990 წ. მოკვდა და იმავე წელიწადს მისი ტახტი მართლაც მისმა დისწულმა აბუ ალი ბენ მერვანმა დაიჭირა, რომლის ამირობამ 997 წლამდე გასტანა (იხ. С. Лэнъ-Пуль Мусульм. династии, перев. В. Бартольда, 1899 წ. გვ. 96), ამიტომ ეს შემთხვევა 990 წ. ახლო ხანებში უნდა მომხდარიყო. ამის შემდგომაც მამლანის გულის წყრომა არ დამცხრალა; 998 წ. მან ხელმეორედ შეკრიბა ლაშქარი, მეშველად ხორასნის ამირა და სპარსეთის სხვა მფლობელები მოიხმო და შეერთებულის დიდის ჯარითურთ ტაოს ასაოხრებელად წამოვიდა. ამ დროს დავით კურაპალატი უკვე ძალზე მოხუცებული იყო, და ბრძოლის ველზე თითონ არ წასულა, მაგრამ მთელი თავისი მხედრობის წინამძღოლობა და მთავრობა სპასალარს გაბრიელს, ოჩოპენტრეს. ძეს, ჩააბარა. ამასთანავე დავითმაც მოკავშირენი მოიწვია და გურგენმა ქართველთა მეფემ თავისი 6000 რჩეული მეომარი მოაშველა თერის ჯოჯიკის ძის მეთაურობით, ამდენივე გამოგზავნა გაეკ სომეხთა მეფემ; ჯარით მოეშველა აგრედვე ვანანდის მეფე აბასი. ასოლიკის სიტყვით სპარსთა

შეერთებულ ლაშქარში-კი 100000 მეომარი ყოფილა. რაკი ასეთ ძლიერ სპის წინაღმდეგ ქართველებსა და სომხებს მეტად მცირერიცხოვანი მხედრობა ჰყავდათ, ისინი შებმას ვერა ბედავდენ. სპარსელებმა რომ ეს შეამჩნიეს, გათამამდნენ, და ერთს დღეს საბრძოლველად მოემზადნენ. შეშინებულმა ქართველებმა და სომხებმა მტერს შეუთვალეს: დღეს-კი არა, ხვალ შევებრძოლოთ ერთიერთმანერთსაო. იმათ უარი სთქვეს, მაგრამ რაკი ქართველები და სომხები ბანაკითგან გარედ არ გამოსულან, ომის დაწყობა ვერც იმათ გაბედეს. მარტო ფალავნები იბრძოდნენ ორთავ მხრივ. ქართველთაგან ხუთი კაცი მოკვდა. სპარსელებმა იფიქრეს, დღეს ალბად არაფერი იქმნებაო, და აქეთ-იქით გაითანტნენ. ამით ისარგებლეს ქართველებმა და სომხებმა, მსწრაფად აღიჭურნენ, უეცრად სპარსელებს თავს დაეცნენ და მუსრი გაადინეს. ქართველთაგან ამ ბრძოლაში თავი ისახელეს მესხებმა ძმებმა გამრეკელებმა. ამირა მამლანი გაიქცა. მაგრამ მას უკან დაედევნენ, ქ. არქემამდის მიჰყვნენ და მრავალი ჯარის კაცი დაუხოცეს. მერე უკან გამობრუნდნენ და მტრების მთელ ბანაკსა და განძს დაეპატრონნენ (ასოლიკი, 269 — 274).

თუმცა, როგორც ზემოდ აღნიშნული იყო, დავით კურაპალატი იძულებული იყო აღტქმა დაედო, რომ მთელ თავის საბრძანებელს კეისარს უანდერძებდა, მაგრამ დავით კურაპალატს, როგორც ეტყობა, მაინც იმედი ჰქონდა, რომ სკუთარ მამაპაპეულს სამფლობელოს მაინც თავის შვილობილს დაუტოვებდა. ქართლის აზნაურთა წინაშე მან ბაგრატი ტაოს მემკვიდრედ გამოაცხადა. მაგრამ, გაიგო თუ არა ბასილ კეისარმა მცხოვან კურაპალატის გარდაცვალების ამბავი, მაშინვე, იმავე 1001 წელს (არისტაკესი, 3) ტაოსაკენ გამოემურა; მას მიეგებნენ მეფენი გურგენ და მისი შვილი ბაგრატ, ალბად დავით კურაპალატის სამფლობელოს მიღების იმედით; კეისარმა დიდის პატივით მიიღო აფხაზთა მეფე ბაგრატ III და კურაპალატობა მისცა, ხოლო მის მამას, ქართუელთა მეფეს, გურგენს მაგისტრასობა (სუმბატ, 6 და უწყება 65; არისტაკესი, 5; ასოლიკი, 276); დავით კურაპალატის საბრძანებელის გამგეობა-კი ერთს ბერძენს მოხელეს ჩააბარა (დაჰა ანტიოქელი, B. Розенъ, op. cit., 41). მაშასადამე ბაგრატ III კურაპალატობის პატივი, ხოლო გურგენს მაგისტროსობა 1001 წ. მიუღიათ; ამგვარად ბაგრატ III ამიერითგან იყო აფხაზთა მეფე

და ქართუელთა კურაპალატი, როგორც იგი იწოდება ზემო-
მოყვანილს შაორის 1002 წ. ხელნაწერში. რაკი ამ დროს
ქართუელთა მეფედ მისი მამა გურგენი ითვლებოდა, მას შეე-
ძლო ყოფილიყო მხოლოდ „ქართუელთა კურაპალატი“. მაგ-
რამ ბასილ კეისარმა მის მამას გურგენ მეფეთ მეფეს და ქარ-
თუელთა მეფეს მაგისტროსობის პატივი მიანიჭა. ჩვენ უკვე აღნი-
შნული გვექონდა (თავი V გვ. 393), რომ კურაპალატობა მაგის-
ტროსობაზე უფრო მაღალ საკარისკაცო პატივად ითვლებო-
და. ამიტომ კეისარის საქციელი უცნაური იყო და ქართველ
მემატიანეს სიტყვით ბოროტ განზრახვით უნდა ყოფილიყოს
ნაკარნახევი; იგი ამტკიცებს, რომ ბასილმა მამას მაგისტრო-
სობა, ხოლო შვილს კურაპალატობა იმიტომ მისცა, „რათამცა
ვითარ მტერ ყუნა ერთმანერთისა მიმართ მამა—ძენი ესე და
მით ღონითა იძმაცვა“ (ცა და უწყება 65).

მაგრამ ბასილმა თავის წადილს ვერ მიაღწია: „გურგენ
ქემმარიტი და მართალი იყო და ვერა აღზრა გული მისი ზა-
კეთა ამით მიზეზითა და ვერა უძლო [ვერას] ღონის ძიე-
ბათა“¹⁾ (იქვე).

ცბიერმა კეისარმა არამც თუ თავის იღუმალ განზრახვის
აღსრულებას ვერ მიაღწია, პირიქით გურგენ მეფე ტყუილ-
უბრალოდ გადიკიდა. გულნაწყენი ქართუელთა მეფე შეურაც-
ხებისათვის შურის საძიებლად იმავე 1001 წელს თავის მხედ-
რობითურთ ბიზანტიის ხელმწიფის ხელში მყოფ ტაოს შეესია
და ოლთისის ციხეს მიაღვა, მაგრამ ვერც ის აიღო, ვერც
სხვა რომელიმე ციხე. კეისარის გამოგზავნილმა სარდალმა კა-
ნიკლ მაგისტროსმა აღუთქვა გურგენს, რომ კეისარი მის სურ-
ვილს აასრულებდა, თუ რომ მშვიდობიანობას ჩამოაგდებდა.
ამის შემდგომ გურგენი და ბერძნები დაზავდნენ (ასოლიკი,
278—279).

ამგვარად ბაგრატ მეფეს იმედი გაუცრუვდა და იმიერ-
ტაოს, ბასიანისა და სხვა მიწების შემოერთება ვერ მოხერხდა.

¹⁾ ნ. მარსს, რომელიც ამავე ამბებს ეხება (TP., წ. X, 35—36)
ჩვენის აზრით სწორედ ვერა აქვს გათვალისწინებული ის მიზეზი, რამაც
ბაგრატ III და გურგენი აიძულა ბასილ კეისარს დაჰხვედროდნენ; იმათ
იმედი ჰქონდათ, რომ დავით კურაპალატის სამკვიდრებელს ტაოს ნაწილს
შიიღებდნენ. ამასგარდა შესწორებული უნდა იყოს ერთი კალმის შეცდო-
მა, სადაც ნათქვამია, ვითომც გურგენს მეტსახელად „რეგვენი“ რქმოდეს
(იქვე, გვ. 36). ასეთი მეტი სახელი ბაგრატ II ვკუთვნოდა.

1008 წელს გარდაიცვალა გურგენ მეფე და ბაგრატი „ეუფლა ტაოს“ აც (სუმბატ, ცა და უწყება, 65). ეხლა-კი ბაგრატ III გახდა მეფეთ-მეფედ, აფხაზთა და ქართველთა მეფედ.

ამის შემდეგ ჯერი კახეთსა და ჰერეთზედაც მიდგა. ბაგრატ მეფემ თავდაპირველად კახეთის ქორეპისკოპოსს დავითს შეუთვალა, მარტო ქართლის ციხეები, რაც მიტაცებული გაქვს, დამიბრუნეთო; მაგრამ იქითგან ცივი უარი მოუვიდა; ისევ ძალით ურჩევდნენ დაპყრობას: „უკუეთუ იძიებ ციხეთა, იყოს ჩუენ შორის დამჯერებელ მკლავი და ჰომი“ო, დაცინვით შემოუთვალა დავითმა. ბაგრატმაც შეკრიბა ჯარი, მოკლე ვზით ჯავახეთითგან კახეთში ჩავიდა, დაიპყრა ჰერეთი და იქ თავისი მთავარი აბულალი განაჩინა. გაემგზავრა თუ არა ბაგრატი შინისაკენ, მაშინვე ჰერეთი გადუღვა ახალს ბატონს და დავით ქორეპისკოპოსს მიემხრო. ბაგრატი იძულებული იყო კვლავ მოსულიყო კახეთის დასაპყრობლად. აქ გარდაცვალებულ დავითის მაგიერ, მეფობდა მისი შვილი კვრიკე. მეფემ ხელმეორედ დაიპყრა ჰერეთი, დაიჭირა დინარ დედოფალი და კახეთის ციხეების აღებას შეუდგა. ორის წლის განმავლობაში ყველა სიმაგრეები ხელში ჩაიგდო, ხოლო ბოქორმის ციხეში „წლითი წლამდისი“ მომწყვდეული კვრიკეც იძულებული იყო ბაგრატს დამორჩილებოდა. მეფემ კახეთითგან „წარმოიყუანა კვრიკე და (და)იჭირა თვისსა კარსა ზედა“. ამგვარად ბაგრატ მეფემ ორი წლის განმავლობაში მთელი კახეთ-ჰერეთი დაიპყრა და თავის სამფლობელოს შემოუერთა (მტნე ქე * 468 — 469, გვ. 242, 243). კახეთის შემოერთება შაშასადამე დაახლოვებით 1010 წ. ახლო ხანებში მომხდარა.

ეხლა-კი თითქმის მთელი საქართველო გაერთიანებული იყო: ქ. ტფილისსა და შულავერ-ბოლნისის ხეობათა და ტაშირის გარდა ერთეულს სახელმწიფოს შეადგენდა.

ტაშირი და „ქართველთა ველი“ (ყრავ ყაჯო), ბოლნის-დმანისის ხეობანი, სომეხთა ხელში იყო და დავით გურგენის შვილს ეპყრა; ქ. სამშვილდე მან თავის საჯდომად აქცია და ქ. დმანისიც აიღო (ასოლიკი, 256). თუმცა გაგის ციხის მფლობელი, დემეტრე მარზპანი, ქართველებს მიემხრო, ხელმეორედ მოინათლა და თავისი შვილი, ტაშირის „მამფალი“ ჰვნენეს ვანში დაადგინა, მაგრამ დავით გურგენის შვილმა განდევნა იგი გაგიტგან (ასოლიკი, 257). 1001 წ. დავით

გურგენის ძე მისმა ბიძამ გაგიკ სომეხთა მეფემ დაიმორჩილა (იქვე, 279—280).

საქართველოს პოლიტიკურ გაერთიანების განსამტკიცებლად ბაგრატ III ერთხელ უკიდურესს საშუალებასაც-კი მიმართა. რომ კლარჯეთში მშვიდობიანობა უზრუნველი ყოფილიყო და მოსალოდნელ განდგომის შიში მოესპო, ბაგრატმა „მოიყუანნა კლარჯნი კელმწიფენი, სუმბატ და გურგენ, ძენი ბაგრატ არტანუჯელისანი, თჳსნი მამის დისწულისანი, დარბაზობად მის წინაშე ციხესა შინა ფანასკერტისასა“; მაგრამ დარბაზობისა და პატივისცემის მაგიერ, მეფემ „შეიპყრნა იგინი და აღიხუნა ქუეყანანი და ციხენი მათნი, ხოლო თვით „იგინი პატიმარ ყუნა ციხესა შინა თმოგვისასა“; სანამ ცოცხლები იყვნენ, ისინი იქითგან არ გამოსულან; 1011—1012 წ. „ციხესა შინა თმოგვისასა გარდაიცვალა სუმბატ არტანუჯელი“ და მისი ძმა გურგენი. მათმა შვილებმა ბაგრატმა, სუმბატის ძემ, და დემეტრემ, გურგენის ძემ, განსაცდელს თავი დააღწიეს, კოსტანტინეპოლში გაიქცნენ და ბასილ კეისარს შეეფარნენ; ხოლო სხვა „შვილნი კლარჯთა მეფეთანი, რომელ დაშთეს ამას ქუეყანასა, მოისრნეს ყოველნი სიკუდილითა პატიმრობასა შინა (სუმბატ, ცა და უწყა 66—67).

ბაგრატ მეფე იძულებული იყო რანშიც გაელაშქრა იმიტომ, რომ „მას ჟამსა განდიდნა ამირა ფადლონ განძისა, იწყო კირთებად ერისთავთა ჰერეთისა და კახეთისათა, ჟამითი-ჟამად მეკობრობით და პარვით რბევად [და] ტყუენვად ადგილითი ადგილად“ (მტნე ქე * 469, გვ. 243).

ფადლონის ამგვარი მოქმედება და „კადნიერება მისი“ უნდა უეჭველად აეღაგმა მეფეს და, თავის განზრახვა რომ უფრო ადვილად განეხორციელებინა, მოკავშირე იშოვა; „წარგზავნა მოციქული წინაშე გაგიკ შაჰანში სომეხთა მეფისა, აწვია რათა იძიოს შური ფადლონისა გან“ (იქვე). გაგიკმა რასაკვირველია ამის გაგონებაზე „განიხარა სიხარულითა დიდითა“ (იქვე) იმიტომ, რომ ფადლონი მასაც ეცილებოდა და ემტერებოდა ხოლმე (ასოლიკ, 283), და საჩქაროდ ლაშქარი შეაგროვა. ორნივე მოკავშირე მეფეები ზორაკერტს შეიყარნენ (მტნე ქე * 469 გვ. 243) და ფადლონის საბრძანებელს შეესივნენ. ბაგრატ მეფემ „წარმოტყუნა ქუეყანა რანისა, მზადგა ქალაქსა შანქორს... და მკირეთა დღეთა დაღეწნეს ზღუდენი შანქორისანი“ (იქვე * 470, გვ. 244). შეშინებულ-

მა ფადლონმა მოციქული მოუგზავნა და „ითხოვა შენდობა, აღუთქლა დღეთა შინა სიკაცხლისა თვისისათა მსახურება, გაუკუეთა ხარაჯა და დაუწერა ფიცითა [სპითა] თვისითა ლაშქრობა მტერთა მისთა ზედა“ (იქვე). მეფე ბაგრატმა პასუხის გაცემამდე „შემოკრიბნა ყოველნი დიდებულნი წინაშე მისსა“ და ჰკითხა, როგორ ემჯობინება რომ მოვიქცეთო? დიდებულთა ბჭობამ დაზავება ურჩია და მეფეც დაეთანხმა ამ გადაწყვეტილებას, გააბრუნა ფადლონის მოციქული და იმის პირით განძის ამირას „აუწყა ზავისა დასტური“.

რაკი ფადლონმა სიტყვიერად დანაპირები საქმით დასრულა, ამიტომ გამარჯვებული ბაგრატ მეფე საქართველოში დაბრუნდა (იქვე * 470—471, გვ. 244). როგორც ზემოდ აღნიშნული იყო, ეს ლაშქრობა ფადლონისაგან კახეთის დარბევის გამოუწვევია, მაშასადამე იგი უნდა მომხდარიყო 1010—1014 წ.

ბაგრატ მეფის მტკიცე ხასიათმა, ბრძნულმა და წინდახედულმა მმართველობამ, ვაჟაკურმა გულადობამ და შორსგამსჭვრეტელმა პოლიტიკამ საქართველო გააერთიანა და მის ძლიერებას მკვიდრი საფუძველი დაუდვა. არც გასაკვირველია, თუ რომ იმდროინდელი ქართველი ისტორიკოსები მისის მოღვაწეობით აღტაცებულნი ცოტა არ იყოს გაზვიადებით გვისურათებენ მისის მეფობის ნაჭირნახულევს: ბაგრატ მეფემ, მოგვითხრობს მაგ. სუმბატი, „დაიპყრა ყოვლი კავკასია თთმპყრობელობითა ჯიქეთით გან ვიდრე გურგანადმდე, ხოლო ადარბადაგანი და შარვანი მოხარკე იყო, სომხითისა კელმწიფობათა ჩებიერად განაგებდა, მეფე სპარსთა თვს მეგობრად და ერთგულ ყო სიბრძნითა და ძლიერებითა თვისითა უფროს სახლეულთა თვსათსა, და რამეთუ ბერძენთა მეფესაცა შიში აქუნდა ამისი ყოვლადვე“-ო (ცა და უწყება 65—66).

„მატიანე ქართლისაჲ“-ც ცხოველის მჭევრმეტყველებით გვიხატავს დიდებულ მეფის სურათს: „ესე ბაგრატ აფხაზთა და ქართუელთა მეფე წარემართა ყოველთავე კელმწიფეთა ყოვლითა ვანგებითა, ამისად მოაჯედ და შემპოვნედ შეიქმნეს ყოველნი კელმწიფენი მახლობელნი და მოთაულნი მამულისა და სამეფოსა მისისანი და მოლაშქრედ, ვითარცა თვსნი დიდებულნი და მისანდობელნი, დაუმორჩილნა ღმერთმან ყოველნი მტერნი წინააღმდეგონი, მომადლა დღეთა მისთა მშვიდობა და დიდი დაწყნარება ქუეყანისა“-ო (* 472, გვ. 245—246). თა-

ვის აღფრთოვანებულ დახასიათებას ისტორიკოსი შემდეგის საზოგადო დასკვნით ათავებს: „ესთქუ ესეცა, რომელ შემდგომად დიდისა მეფისა ვახტანგ გორგასარისა არავინ გამოჩინებულ არს სხუა მსგავსი მისა დიდებითა და ძალითა და ყოვლითა განგებითა“-ო. (იქვე * 472, გვ. 246). მეფე ბაგრატ I „მეფობდა ოცდა ათექუსმეტ წელ“ (მტნე ქე * 473, გვ. 246). სახელოვანი მეფე უკვე ხანში შესული იყო, „მკცითა მშვენიერითა შემკული“, როდესაც ტაოში, ციხესა ფანასკერტისასა, მყოფი გარდაიცვალა 1014 წ. მაისის 7, დღესა პარასკევსა (მტნე ქე * 473, გვ. 246 და სუმბატ, ცა და უწყება, 67). იგივე 1014—1015 წ. აღნიშნული აქვს არისტაკესს ლასტივერელსაც ბაგრატ III გარდაცვალების თარიღად (ისტორია, 7). ზვიად ერისთავთ-ერისთავმა მეფე ბაგრატის გვამი წამოიღო ფანასკერტითგან და „დამარხა ბედიას“ (მტნე ქე * 473, გვ. 246).

2. მეფე გიორგი I.

ბაგრატ III რომ მიიცვალა, მისი შვილი გიორგი ჯერ კიდევ სრულჭასაკოვანი არ ყოფილა, რომ „უამსა ოდენ სიყრმისა და სიკაბუჯისა მისისასა“ სამეფო ტახტზე ასელა მოხდომია (მტნე ქე * 473, გვ. 247). ახალგაზრდა მეფე მაშინ „წლისა ათექუსმეტისა“ ყოფილა (მტნე ქე * 473, გვ. 247 და სუმბატ, ცა და უწყება 67); „მატიანე ქართლისაჲ“-ს ანა დედოფლისეულს ხელნაწერში 16 წლის მაგიერ თორმეტი წლისა სწერია კიდევ. თუ უკანასკნელი ცნობაა სწორე, მაშინ გიორგი I დაბადებულია 1002 წელს, ხოლო თუ სიმართლე სუმბატისა და მშდღეს ქცის ხელნაწერშია შენახული, მაშინ იგი უნდა 998 წელს დაბადებულიყო. მცირეწლოვან გიორგის მეფობა კახეთის განდგომით დაიწყო, „განდგა... ქუეყანა ჰერეთ-კახეთისა და ლაღობითა აზნაურთათა შეპყრობილ იქმნეს ერისთავნი, მათ ქუეყანათა კუალადვე ეუფლნეს მათნი უფალნი, რომელთა პირველ აქუნდა იგი“ (სუმბატ, ცა და უწყება 67). არც სხვაფრივ ყოფილა ახალგაზრდა მეფე ბედნიერი. თითქმის მთელი თავისი მეფობა და ძალღონე მან ბიზანტიის კეისრის წინააღმდეგ ბრძოლას შეაღია. არაბ ისტორიკოსის დაჰვა ანტიოქიელის სიტყვით, როდესაც ბასილი კეი-

სარი ბულგარელებს ეომებოდა და აღმოსავლეთისათვის არა სცალოდა, გიორგი მეფემ ამით ისარგებლა, შეესია საბერძნეთის სამხლერებს და აღვილად დაიპყრო ყველა ის ქვეყნები, რომელიც კეისარმა დავით კურაპალატის გარდაცვალების შემდგომ დაისაკუთრა (В. Розенъ. Василий Болгаробойца, გვ. 61). მაშასადამე ეს უნდა დაახლოვებით 1014—1016 წ. მომხდარიყო.

როდესაც ბასილი ბულგარეთითგან ძლევამოსილი შინ დაბრუნდა (იქვე), არისტაკეს ლასტივერელის სიტყვით, მას გიორგი მეფისათვის მოუწერია, თავი დაანებე იმას, რაც მამაშენს დავით კურაპალატის მემკვიდრეობითგან ვაჩუქე, და შენის საკუთარის მამულით კმაყოფილი იყავიო; მაგრამ მას უარი შეუთვლია (არისტაკესის ისტორია, 7). მაჰა ანტიოქიელი ამბობს: გიორგი მეფეს არამცთუ კეისრისათვის შენდობა არ უთხოვნია და მის წინაშე ქედი არ მოუხრია, პირიქით აღჰაქიმს საიდუმლოდ მისწერა, ბერძნების საწინააღმდეგოდ ერთიერთმანერთს დავეხმაროთ და თანხმობით ვიმოქმედოთო, ისე-კი, რომ თვითოეული ჩვენგანი კეისრის საბრძანებელს თავის სამეფოთგან შეესიოსო (В. Розенъ, იქვე, 61). ალბად გიორგი მეფეს ორის მხრით ატეხილ ომით უნდოდა ბასილი კეისარი განსაცდელში და გაქირვებაში ჩაეგდო.

მაგრამ ბერძენთა მეფემ ამ მიწერმოწერის ამბავი შეიტყო, გაიგო რასაც უპირებდა გიორგი მეფე, და საშინლად განრისხდა. მან გადასწყვიტა თავისი მეტოქე სამაგალითოდ დაესაჯა; მხოლოდ თავის განზრახვას საიდუმლოდ ინახავდა და არავის უმჟღავნებდა. პირიქით, რომ ქართველებისათვის თვალები აეხვია, საქვეყნოდ ამბობდა ასურეთში მივდივარ საომრად და იმიტომ ვამზადებ ჯარსაო; სურსათიც-კი განგებ ანტიოქიაში გაგზავნა. ყველანი დარწმუნებულები იყვნენ, რომ ბერძენთა მეფე მართლაც ასურეთს მიემგზავრებოდა; მაგრამ სწორედ უკანასკნელს დროს პირი საქართველოსაკენ იბრუნა და გიორგი მეფის წინააღმდეგ გამოილაშქრა (იქვე, 62). ქართველ მემატიანეთა სიტყვით ბასილი კეისრის გამოლაშქრება მომხდარა „გიორგის მეფობისა მეშვიდესა წელსა“ (სუმბატ, 3^ა და უწყბა 67; მტნე ქ^ა * 473, გვ. 247) ანუ 1020—1021 წელს. ამავე 1021 წ. სდებს არისტაკესი ლასტივერელი ბასილ კეისრის გიორგის წინააღმდეგ გამოლაშქრების თარიღად (ისტორია, 11). როდესაც მოვიდა „ბასილი მეფე ბერ-

ძენთა... ყოვლითა სპითა საბერძნეთისათა [და] უცხოელითა ურიცხვითა... გიორგი მეფე განვიდა სპითა დიდითა წინააღ-გომად მისსა და დაიბანაკეს ორთავე ქუეყანასა ბასიანისასა“. მოპირდაპირენი ჯერ კარგა ხანს ერთიერთმანერთის წინააღ-მდეგ მოქმედების დაწყებას ვერა ბედავდენ; მერე ქართველებმა უბრძოლველად უკან დაიხიეს; „მოერიდა გიორგი და მოვიდა და დაწუა ქალაქი ოლთისნი“ (მტნე ქე * 473, გვ. 241), ხოლო იქითგან გადავიდა კოლას. მას უკან დაედევნა ბერძენთა მეფე და დაეწია; ქართველთა ჯარის „უკანამავალნი“ და ბერძენთა „წინამავალნი“ შეეყარნენ ერთიერთმანერთს და ბრძოლა მოხდა სოფელსა, რომელსაც ერქვა შირიმნი. ამ ბრძოლაში დაიხოცნენ დიდებულნი ერისთავნი რატი ძე ლიპარიტისა და ხურსი. რაკი მებრძოლთ ორთავ მხრივ მთავარი ნაწილებიც მიეშველნენ, ფიცხელი ომი ატყდა; აქაც საბოლოოდ გამარჯვება კეისარს დარჩა, რომელიც ამის შემდგომ არტაანში მივიდა, ქალაქი გადასწვა და მცხოვრებნი ტყვედ წაიყვანა. გიორგი მეფე ნიალის გზით სამცხეში გადავიდა, ხოლო ბასილი „ჯავახეთით კერძო“ დაედევნა და ყოველივე ააოხრა. ქართველთა მეფე თრიალეთში გადავიდა; აქ მას მოუვიდნენ მეშველნი წანარნი და შაქნი, მაგრამ კეისარი უკან გაბრუნდეს, გზა და გზა ისევ საშინლად მოაოხრა ჯავახეთი და არტაანი და ზამთარს დასადგომად მივიდა „ქუეყანასა ხალდიისასა, მახლობლიად ქალაქსა ტრაპიზონთასა“ (მტნე ქე * 475, გვ. 248).

აქ ბასილი ისევ სამზადისს შეუდგა, რომ გიორგის წინაღმდეგ ზღვით აფხაზეთში ზომალდები გაეგზავნა და საქართველოს მეფის საბრძანებელი დაეწიოკებინა (აჰმა ანტიოქიელი, В. Поземъ, იქვე, 62). მაგრამ სწორედ ამ დროს გიორგი მეფისაგან მოციქული მოვიდა და მოლაპარაკება დაიწყო: „ვიდოდეს მათ შორის მოციქულნი ზავისა და სიყუარულის თვის“ (მტნე ქე * 475, გვ. 248; სუმბატ, ცა და უწყება, 69—70). როგორც აჰმა ანტიოქიელი ამბობს ზავი და სიმტკიცის წერილი დაუდვიათ კიდევ; ამ ცნობის სიმართლეს ქართველ მემატიანეს მოთხრობაც ამტკიცებს, სადაც ის ამბობს. რომ გიორგის ვერაგულ ქცევით აღშფოთებულმა ბერძენთა მეფემ უბრძანა, რომ ქართველთა მიერ დაწერილი პირობა უუბზე ჩამოეცვათ და საჯაროდ ეჩვენებინათო (სუმბატ, ცა და უწყება 72).

ამ დროს, როდესაც უკვე დაზავებულები იყვნენ, ბასილ კეისარს განუდგა ქსიფე (სუმბატ, ცა და უწყება 70; მტნე ქე * 475, გვ. 248—249). გიორგი მეფემ და ქართველებმა რომ ამ განდგომილების ამბავი შეიტყეს, კვლავ გამხნევდნენ და პირობაზე უარი სთქვეს. მაგრამ ბასილ კეისარმა სძლია აჯანყებულს ქსიფეს და ფოკას და მაშინვე ფოკას თავი გიორგი მეფეს გამოუგზავნა, რომ ეჩვენებინა, შენს ქცევას მიხვედრილი ვარ, ყველაფერი მშვენიერად მესმის და სრულებითაც არ გენდობიო, ამბობს ააჰა ანტიოქიელი (В. Розенъ, იქვე 66). ბასილი კეისარი მოვიდა ბასიანს და „ითხოვდა ქუეყანათა და ციხეთა“; ხოლო გიორგი მეფემ „წარავლინა ზვადი ერისთავი სპითა და უბრძანა, რათა ზავის მიპყრობითა მცირედ ხან დამჭირვად ადგილსა“, რომ ამ გვარად საკმაოდრო ჰქონოდა და ჯარი შეეყარა. მეფე „განიზრახვიდა ესრეთ: უკუეთუ ინებოს ზავი ბასილი მეფემან, იქმნეს ესრეთ, და უკუეთუ ინებოს ომი, განვემზადნეთ მის თვს“. მაგრამ დიდებულები ზავის ჩამოგდებას იმ პირობით, რასაც კეისარი უდებდა ქართველებს, ალბად არა სთანხმდებოდნენ და ზემოაღნიშნულის ხერხით შეიძლებოდა კეისარი მახეში გაებათ *) (მტნე ქე * 476, გვ. 249—250; სუბატ, ცა და უწყება 71—72; ააჰა ანტიოქიელი, В. Розенъ, იქვე 65).

კეისარმა შეიტყო რასაც უპირებდნენ ქართველები და მაშინვე ომი აუტეხა. ქართველები იძლივნენ: „მეოტ იქმნეს სპანი საქართველოსანი... და მოისრეს ურიცხუნი პირითა მახვილისათა“. მაშინ-კი ზავის მეტი სხვა გზა აღარ იყო. გიორგი მეფემ მისკა მძევლად ძე თვსი ბაგრატი წლისა სამისა და ციხენი, რომელნი-მე პირველ გაეცნეს აზნაურთა დაულოცნა, სხუანიცა ციხენი პირველ მოცემულნი და უკანის ათოთხმეტნი და ქუეყანა, რომელი ჰქონდა დავით კურაპალატსა ტაოს, კოლა-არტანს და ჯავახეთს“ (მტნე ქე * 476—

*) ააჰა ანტიოქიელი ამბობს, რომ ამგვარ ხერხს გიორგი მეფეს მისი ვაზირი „რ-ფად-ს“ ურჩევდა. ვ. როზენი ფიქრობს, რომ ამ მოხელეს სახელი „ლიპარიტი“ უნდა ყოფილიყო, მაგრამ დედანში თავდაპირველად „ზვადი“ ეწერებოდა: რომ აქეთგან „რფად“-ი წარმომდგარიყო, ამისათვის საკმარისი იყო პირველ ასოს წერტილი მერმინდელს გადამწერს მუარე ასოზე გადაეტანა, მაშინ ორთავ ასოების გამოთქმა შეიცვლებოდა. ვინც არაბული ანბანი იცის, იმას ამგვარი შეცდომა არ გააკვირებს.

477, გვ. 250—251; სუმბატ, ცა და უწყება 72). ზავის პირობა მეტად სამძიმო იყო, მაგრამ სხვა ღონე არ იყო. გიორგი მეფეს შეეძლო თავისი თავი მით ენუგეშებინა, რომ კეისარმა მას „რომელნი-მე ამათ ქუეყანათა გან ეკლესიანი, სოფელნი და ადგილნი დაულოცნა“ (მტნე ქმ * 477, გვ. 251). ეს ზავი დაჰაა ანტიოქიელის სიტყვით 1023—1024 წ. ყოფილა დადებული (მატიანე, გვ. 66). ქართველ მემკვიდრეს სიტყვებითგანაცა სჩანს, რომ ზავი დადებული ყოფილა 1023 წელს*). დადებულ პირობისამებრ მცირე წლოვანი მძევალი კეისარს მესამე წელს უკან უნდა გამოეგზავნა მშობლებისათვის. თავისი აღთქმა ბასილმა პირნათლად აასრულა და 1025 წელს შინ გამოისტუმრა. მალე, იმვე წელსვე, ბასილი კეისარიც გარდაიცვალა და მის მემკვიდრეს კოსტანტინე მეფეს უნდოდა გაგზავნილი ქართველი უფლისწული უკან მოებრუნებინა, საგანგებოდ მოციქულიც-კი აფრინა, რომ დასწევოდა, მაგრამ გვიანდა იყო: ბაგრატი უკვე სამშობლოში იყო მისული (მტნე ქმ * 477—479, გვ. 251—253). ორის წლის შემდგომ, 16 აგვისტოს 1027 წ. ჯერ კიდევ თითქმის ჰაბუკი მეფე გარდაიცვალა თრიალეთში, „ადგილსა, რომელსა ეწოდების მყინვარნი, გინა იწრონი“ (მტნე ქმ * 479, გვ. 253; სუმბატ, ცა და უწყება 75). ისტორიკოსი ამბობს, რომ გიორგი მეფე გარდაიცვალა „უამსა ოდენ სიყრმისასა“ (მტნე ქმ * 479, გვ. 253), მართლაც 1027 წელს იგი იქმნებოდა ან 25, ან 29 წლისა. უდროვოდ გარდაცვლილი მეფე დაასაფლავეს ქუთაისის საყდარში (იქვე * 480, გვ. 253).

) თუმცა „მტნე ქმ“-ს ეს თარიღი პირდაპირ დასახელებული არა აქვს, მაგრამ იქ აღნიშნულა, რომ ამ ზავის ჩამოგდების დროს მძევლად წაყვანილი ბაგრატი უფლისწული კეისარს საქართველოში 1025 წელს დაუბრუნებია (479, გვ. 253); ამასთანავე იმასვე მოხსენებული აქვს, რომ ბაგრატი კეისარს კოსტანტინეპოლითგან სამშობლოში გამოუსტუმრებია „წელსა მესამესა“ (იქვე * 477, გვ. 251); მაშასადამე უფლისწულს ბიზანტიაში დაუყვია სრული 2 წელიწადი და რამდენიმე თვე. თუ ამ 2 წელიწადს მის დაბრუნების თარიღს 1025 წ. გამოვაკლებთ, ჩვენ დავგრძეობა 1023 წ., მისი კოსტანტინეპოლში წაყვანისა და ზავის ჩამოგდების თარიღი,

3. მეფე ბაგრატ IV.

გიორგი I სულ წვრილშვილები დარჩა, ორი ვაჟი იყო: ბაგრატ და დემეტრე, და ორი ასული: გურანდუხტ და კახაჲ; მამის გარდაცვალების ჟამს მესამე ცოცხალი აღარა ყოფილა (მტ.ნე ქ.ე * 480, გვ. 253 — 254). ყველაზე უფროსი განსვენებულ მეფის შვილებში ბაგრატი იყო და ისვე ავიდა ამავე წელიწადს საქართველოს სამეფოს ტახტზე. გამეფების დროს ბაგრატი ყოფილა „წელიწადსა ცხრისასა“; *) მაშასადამე მცირე წლოვანი მეფე დაბადებულა 1020 წ., იგივე თარიღი გამოდის, თუ მხედველობაში მივიღებთ, რომ ბაგრატიონიანთა მემკვიდრის სუმბატის სიტყვით 1023 წ., როდესაც ბაგრატი მძევლად წაიყვანეს კოსტანტინეპოლში, „სამისა წლისა ყრმა ჩვილი“ ყოფილა (ც.ა და უწყება, 73).

სულს დროს მოუხდა მცირე წლოვანს მეფეს სახელმწიფო ტახტზე ასვლა: ქვეყანა მოქანცული იყო იმ გამანადგურებელ ხანგრძლივ ომით, რომელიც საქართველოს გიორგი I დროსა ჰქონდა ბიზატიის კეისართან; აოხრებული გადაბუგული მესხეთი და შრავალი დაკარგული მიწები მძიმე მემკვიდრეობა იყო გამოუცდელ ყრმა ბატონისათვის. ამასთანავე სწორედ ბაგრატ IV თანამედროვე კეისარმა კოსტანტინემ ბიზანტიის — საქართველოს სამზღვრებს განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია და დაუცხრომელად ცდილობდა თანდათანობით როგორმე გამოეგლიჯა საქართველოსათვის მონაპირე ქვეყნები. მან დააარსა ივერიის თემი — საკატაპანო, რომელიც თავდაპირველად დავით კურაპალატის სამფლობელოსაგან შესდგებოდა, მაგრამ მერე სხვა მიწებიც მიემატა. ბერძნები არაერთარს საშუალებას, ქრთამსა და მოსყიდვასაც, არა ზოგავდნენ, რომ ქართველი დიდებულები თავიანთ მეფის წინააღმდეგ აემხედრებინათ და კეისრის მხარზე გადმოეხედებინათ.

თავიანთ ვერაგულის ქცევით და ცბიერებით ბიზანტიელებმა წადილს ადვილად მიაღწიეს. ბაგრატ IV გამეფების პირველსავე წელს „წარვიდეს აზნაურნი ტაოელნი საბერძნეთს: ვაჩე კარიქის ძე და ბანელი ეპისკოპოსი იოანე და მათ თანა სიმრავლე აზნაურთა ტაოელთა.“ (მტ.ნე ქ.ე * 480, გვ. 254),

*) მტ.ნე ქ.ე * 480, გვ. 254 შეცდომით სწერია „ათისა“, უძველესს ანა დეოფლისიელს ხელნაწერში სწერია „ცხრისასა“.

ზოგი მათგანი ციხიანნი ყოფილან, ზოგი კიდევ უციხონი; ყველა ეს აზნაურები „განუდგეს ბაგრატს და მიერთნეს კოსტანტინეს“ კეისარსა (სუმბატ, ც^ა და უწყება 75). 1028 წ., ანუ როგორც „მტ^ნე ქ^ე“ ამბობს „მოქცევისა ოდენ წელიწადისასა“ (* 480, გვ 254), თავის მეფობის „წელაა მეორესა გამოგზაენა კოსტანტი მეფემან პარაკიმანოსი თჳსი მიუწდომელისა ძალითა, ლაშქრითა თჳსითა და განძითა ურიცხვითა. ყოვლად უძლიერესად ბასილო მეფისასა მოვლო და მოაკრნა ქუეყანანი იგი, რომელნი პირველ მოეობრნეს ქუეყანანი ბასილი მეფესა და უმეტესცა“ (სუმბატ, ც^ა და უწყება 75 - 76); თრიალეთში კლდეკარის ციხესაც-კი მიადგა, მაგრამ ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავმა ლიპარიტის ძემ შეკრიბა „სხუანიცა აზნაურნი“, ერთად მტერს წინაღმდეგობა გაუწიეს და „დაუდგეს განძათა“ (მტ^ნე ქ^ე * 480, გვ. 254). რაკინიკიტა პარაკიმომენმა კლდეკარს ვერა ავნო რა, უკან გაბრუნდა; მაგრამ ის-კი მაინც მოახერხა, რომ ზოგიერთი ქართული დიდებულები კეისრის მხარეზე გადაიბირა. მისის ჩაგონებით „განდგეს კუალად აზნაურნი“ (სუმბატ, ც^ა და უწყება 76) და „წარვიდა ჩანჩახი ფალელი საბერძნეთს, მისცა ციხე გარყლობისა, მიერთო ბერძენთა და არჯევან ჰოლოლოს ძემან გასცა ბერძენთა ციხე წერეთისა“*) (მტ^ნე ქ^ე * 481, გვ. 254 255). ბერძენთა მეფის სარდლის ზემომოყვანილი ლაშქრობა საქართველოში და მისი მოხერხებული გაიძვერაობა, აგრედვე ქართველ აზნაურთა გადაბირება და ლალატი აღწერილი აქვს სომეხთა ისტორიკოსს არისტაკეს ლასტივერელს, რომელიც ამ ამბის თარიღად აგრედვე კოსტანტინე კეისრის მეფობის მეორე წელიწადს ასახელებს (*История Грузии*, 31) ესე იგი 1028 წ.

რაკი სხვა ღონე აღარ იყო, და დიდებული აზნაურები თავიანთ ლალატითა და ვერაგობით სხვებსაცა რყენიდნენ და სამშობლოსაც ღუპავდნენ, ამ საქმეში ტბეთის ეპისკოპოსი ჩაერია: „ღლაშენა სიმაგრე საბა მტბევარ ებისკოპოსმან მახლობლად ტბეთისა ეკლესიასა და სახელ სდვა მას სვეტი და შეკრიბა მაშინ მან ერი თჳსი და შევიდეს მას შინა თჳთ საბა, მტბევარ ებისკოპოსი, და ეზრა, ანჩელ ებისკოპოსი, და შავ-

*) ანა დფ^ლს ხელნაწერში სწერია „წერბეთისა“, სუმბატსა აქვს „ციხე ცეფთისა“ (ც^ა და უწყება 76).

შეთისა აზნაურნი და განძლიერდა მას შინა“ (სუმბატ, ცა და უწყება 76). მღვდელმთავარი სამშობლოსა და სამეფოს დამცველად გამოვიდა, უნებლიედ სამხედრო ხელისუფლად, გულად მეომრად და ქვეყნის გამგედ გახდა; მან „დამიქირა ქუეყანა შავშეთისა“ და „ქმნა დიდი ერთგულება ბაგრატ აფხაზთა მეფისა თჳს“ (მტნე ქე * 481, გვ. 255). მედგარმა და მხნეობით აღსავსე მოქმედებამ თავისი ნაყოფი გამოიტანა და სტეფანე მტბევარმა შავშეთი ბერძენთა მიტაცებისაგან დაიკვა (მტნე ქე * 481, გვ. 255).

აქამდისინ თუ განდგომილების მოთავენი და მადღაბტენი მართა დიდებული აზნაურები იყვნენ, ესა ცბიერმა ბიზანტიელმა მოხუცემ ისე მოაწყო საქმე, რომ კრიც ააღეფა და აამოძრავა. რომ თავიანთ მტაცებლობისათვის რაიმე გარეგნობით საპატიო მიზეზი შეექმნათ და ამით ადგილობრივ მკვიდრთათვის თვალეზი აეხვიათ, ბერძნებმა თავიანთ სარდალსა და ჯარს გამოატანეს „ძე გურგენ კლარჯისა დემეტრე“ (სუმბატ, ცა და უწყება, 76—77; მტნე ქე * 481, გვ. 255). ეს ის დემეტრეა, რომელიც ბაგრატ III დროს მისის მამის ციხეში ჩამწყვდევის შემდგომ, 1012 წ. კოსტანტინეპოლში გაიქცა და ამით სიკვდილს გადურჩა (იხ. აქვე გვ. 421 და ბაგრატონიანთა შთამომავლობითი შტო). როდესაც ბიზანტიის მთავრობამ თავის ლაშქარს ეს დემეტრე გამოატანა, ამით ქართველებისათვის, მეტადრე კლარჯთათვის, უნდა ეჩვენებინა, ვითომც იგი საქართველოს მეფის მიერ შელაზული სამართლისა და დათრგუნვილ უფლების აღსადგენად იღვწოდა მხოლოდ. ქართველი მემკვიდრეანი არა სცდებოდნენ, როდესაც ამტკიცებდნენ, რომ დემეტრე მართა კლარჯეთის მცხოვრებთა მისაზიდავად გაბმული მახე იყო, „შესატყუენელად ქუეყანისა მკვდრთა“ მიმართეს ასეთს ხერხსაო (სუმბატ, ცა და უწყება 77; მტნე ქე * 481, გვ. 255). აკი ბერძნებს წადილი აპსრულებიათ კიდევ: „ამით მიზეზითა მიიქცეს მრავალნი კაცნი მის ქუეყანისანი წურაფისა კრისაგან“-ო, მოგვითხრობს „მტნე ქე“ (* 481, გვ. 255); „ექმნა ესრეთ, რამეთუ მიიქცეს ერნი სოფლიონი, უგუნ-უსუსურნი ცნობითა და გონებითა“-ო, ამბობს აგრედვე სუმბატ დავითის ძე (ცა და უწყება, 77). მაშასადამე ბერძნებს ამ შემთხვევაში ისე მოხერხებულად მოუწყვიათ საქმე, რომ ხალხი-კი შეუცდენიათ და აუჯანყებიათ. რაკი ამას გარდა ბერძნები თავისს ჩვეულებრივ იარაღით, მოსყიდვითაც მო-

ქმედობდნენ და „ლიქნიდეს აღთქმითა და ქადებითა კეთილთა და საფასეთათა“ (იქვე, 77), ამიტომ საქართველო შეიძლება ბოდა დიდს განსაცდელში ჩაგარდნილიყო. მაგრამ იმავე 1028 წ. გარდაიცვალა კეისარი კონსტანტინე VIII და ჩვენმა ქვეყანამ ცოტას ხნით მაინც თავისუფლად ამოისუნთქა (მტნე ქე * 482, გვ. 255—256; სუმბატ, ცა და უწყება, 78).

ასეთ გამწვავებულ მტრობის დასაცხრომელად და თითქმის შეუწყვეტელ ომიანობის ქართველ-ბერძენთა შორის მოსასპობად, რაკი სხვა საშუალება არ მოიპოვებოდა, ბაგრატის დედამ, მარიამ დედოფალმა, „შეიმოსა სიმენე და ახოვნება“ და კონსტანტინეპოლში წავიდა (სუმბატ, ცა და უწყება, 78; მტნე ქე * 482, გვ. 256 და დაჰა ანტიოქიელი, В. Розенъ, 70). ეს მომხდარა ზემოაღნიშნულ ამბების „შემდგომად წელსა მესამესა“ (იქვე) ესე იგი 1030—1031 წ.. მარიამ დედოფალი ბიზანტიის ბატონს სთხოვდა, რომ „არღარა იყოს ბრძოლა ბერძენთა და ქართველთა და გლახაკნი დაწყნარებულ და მყუდრო იყუნენ“ (სუმბატ, ცა და უწყება, 79); იგი კეისართან წასული იყო საქართველოსათვის „ძებნად მშვიდობისა და კუალად ძებნად პატივისა კურაპალატობისასა ძისა თვისისა“ ბაგრატისა თვის და მისთვისვე „მოყუანებისა თვის ცოლისა“ (მტნე ქე * 482, გვ. 256). ბაგრატი კარგა ხანია მაგისტროსად იყო; ბიზანტიელ მემატთან გ. კედრენის სიტყვით ბაგრატს ეს პატივი ნაწყალობევი ჰქონდა უკვე 1023 წ., როდესაც იგი მძევლად ნამყოფი კონსტანტინეპოლითგან შინ გამოუშვეს (Georgii Cedreni Historiarum compendium ed. Bonnae, t. II, p. 478). მაშასადამე მას მხოლოდ კურაპალატობა აკლდა.

თავისი მოციქულობა და განზრახვა მარიამ დედოფალს ბრწყინვალედ აუსრულებია: კეისარმა მას „აღუსრულა ყოველი სათხოველი სიხარულით, მისცნა ფიცნი და სიმტკიცენი ერთობისა [და] სიყუარულისა თვის დაუწერა ოქრობეჭედნი, მოსცა პატივი კურაპალატობისა და მოსცა ცოლად ბაგრატის თვის ელენე დედოფალი“ (მტნე ქე * 482, გვ. 256—257). ქართველ მემატთან გ. კედრენი, რომელიც ელენეს ბაგრატზე გათხოვების თარიღად 1029—1030 წ. სდებს (Скаблановичъ, Визант. Госуд. 13) დედამ თავის შვილს თანამემცხედრე მოჰგვარა და ქვეყანას მშვიდობა მოუტანა. დაწიო-

კებულს და ხშირის ომებით მოქანცულ ქვეყნისათვის კეისრის მოყვრობა და მეგობრობა ნამდვილად საღებური იყო. გახარებულია დედამ შვილს „აღუსრულა ქორწილი, უკურთხნეს გვირგვინი „ბანას“ დიდებულს ტაძარში (მტნე ქ. * 482—483, გვ. 257).

სამწუხაროდ ელენე დედოფალს დიდხანს არ უცოცხლია, იგი მიიცვალა ქუთაისში (იქვე, * 483, გვ. 257) და მის სიკვდილის შემდგომ შესწყდა აგრედვე ის ნათესაობრივი კავშირი, რომელიც დამყარდა საქართველოს მეფესა და ბიზანტიის კეისარს შორის. ბაგრატმა შეირთო „ბორენა დედოფალი, ოვსთა მეფეთა ასული, დააღურღულელისა“ (იქვე * 483, გვ. 257).

ბაგრატ IV ჰყავდა ნახევარ-ძმა დემეტრე, რომელიც ეყოლა გიორგი მეფეს „ოვსთა მეფეთა ასულსა, მეორესა ცოლსა თანა“ (იქვე * 483, გვ. 257); ამ მეორე ცოლს, გიორგი კედრენის სიტყვით, აღდე რქმევია (Histor. comp. ed. Bonnae t. II, 503). გიორგის გარდაცვალების შემდგომ დედა და შვილი ცხოვრობდნენ ციხე ანაკოფიაში. როგორც წინადაც არა ერთხელ მომხდარა საქართველოში, ეხლაც აზნაურები შეუჩნდნენ დემეტრე უფლისწულს და უნდოდნენ ბაგრატ IV წინაღმდეგ აემხედრებინათ: „აზნაურთა გან იყო მათ შუა მიდამო—საუბარი“. მაგრამ ამ მოლაპარაკებითგან არა გამოვიდა რა: დემეტრე „ვერცა გაამეფეს, თუ-ცა ვის გულს ეღვა“.

მეფე ბაგრატი და მისი მომხრე დიდებულებიც ცდილობდნენ, რომ საქმე დემეტრესთან შეთანხმებით გაეთავებინათ, მაგრამ „ვერცლა გამოინდვეს ბაგრატ მეფემან და დედამან მისმან და ვერცალა თავადთა დიდებულთა“. დემეტრე თავის გვირგვინოსანს ნახევარ-ძმას არ ენდობოდა და რაკი თავის წადილს ვერ მიაღწევდა ამიტომ „წარვიდა... მიმართა ბერძენთა მეფესა და წაუტანა თანა ანაკოფია აფხაზთა მეფეთა“ (მტნე ქ. * 483, გვ. 257). ბიზანტიელი ისტორიკოსიც ადასტურებს და მოგვითხრობს, რომ აღდე დედოფალსა და მის შვილს დემეტრეს კეისრისათვის ანაკოფია გადაუციათ; ეს მომხდარა 1032 წ. (G. Cedreni, Histor. comp., ed. Bonnae, t. II, 503). ამგვარად ბერძნებმა ეხლა მარტო საქართველოს დასავლეთ-სამხრეთის ნაწილი-კი არ ჩაიგდეს ხელში, არამედ ჩრდილოეთითგანაც მოუარეს და სამხედვარზე ფეხი ჩადგეს. მაგრამ დემეტრეს გახიზნვა საბერძნეთში ბაგრატისათვის იმ

მხრივ იყო მაინც ხელსაყრელი, რომ ამით საქართველოვან მას გაეცალა საშიშარი მეტოქე. ეხლა მას ცოტადაც არის შეეძლო დამშვიდებული ყოფილიყო; მართლაც ბაგრატ მეფე „შემდგომად ამისა მოირქუნა და დაეუფლა ზემოსა და ქუემოსა თავისსა მამულსა ზედა“ (მტ^ნე ქ^ე * 483, გვ. 257).

ბაგრატ IV მეფობაში იწყობა ბრძოლა ტფილისის ამირას წინააღმდეგაც; პირველად ქართველთა დიდებულებმა „ლიპარიტ ლიპარიტის ძემან და ივანე აბასას ძემან ქართლისა ერისთავმან მუხათგუერდს გამოიტყუეს ტფილელი ამირა ჯათარ და შეიპყრეს და დიდი ხანი დააყენეს პატიმრობასა და წაუღეს ბირთვისი“—ო (მტ^ნე ქ^ე * 484, გვ. 258). ეს ამბავი მომხდარა „სიყრმესავე შინა ბაგრატ მეფისასა“ (იქვე). მემატიანეს ზემომოყვანილს ცნობას ამტკიცებს ერქუშანთ სოფლის (ამბარლო) ეკლესიის წარწერა, რომელშიაც ნათქვამია: „ქორონიკონი იყო სმიბ (252)... ღირს ვიქმენ აღშენებად წმიდისა საყდრისა, აღიდენ ღმერთმან, ბაგრატ მეფისა სალოცველად და შემდგომად ლიპარიტ ერისთავთ ერისთავისა. მას ეამსა მიწყია ბალავარი, ოდეს შეიპყრა ჯიპარიტ ერისთავთ ერისთავმან ამირაჲ“ (ე. თაყაიშვილი *Арх. экс. IV, 101*). მაშასადამე ლიპარიტსა და აბასას ძეს ტფილისის ამირა ჯათარ შეჰპყრათ 1032 წელს. მაშინ ბაგრატ მეფე მხოლოდ თორმეტი წლისა იყო და მემატიანეს მართლაც შეეძლო ეთქვა, რომ ეს ამბავი მოხდა „სიმცირესავე შინა ბაგრატ მეფისასა“.

მას შემდგომ, როდესაც ამირას ბირთვისი წაართვეს ქართველებმა, მცირეწლოვან გვირგვინოსანსაც შეჰპარალებია ტფილისის მფლობელი, „შეიწყალა აფხაზთა მეფემან და განუტევა ტფილისის ზედა ამირად“. არც გასაკვირველია, თუ რომ „მიერითგან დარჩა მტერობა ლიპარიტსა და ამირას შუა“ (მტ^ნე ქ^ე * 484, გვ. 258).

თუმცა თვით ბაგრატ მეფემ გაანთავისუფლო ამირა ჯათარი, მაგრამ როგორც სჩანს, მერე თითონვე დარწმუნებულა, რომ საქართველოს დედაქალაქი ტფილისი მაჰმადიან მფლობელისათვის არ უნდა დაებრუნებინა; „შემდგომად მცირედისა ეამისა აზრახა ლიპარიტ წაღება ტფილისისა“ (მტ^ნე ქ^ე * 484, გვ. 258). მეფეს მოსწონებია ეს განზრახვა და მის განსახორციელებლად ბაგრატ IV კახთა მეფე მოუწვევია მეშველად, ამ დროს კახეთში დავით მეფის მაგიერ, რომელიც მოკლა შურის ძიებით ერთმა ოსმა მონამ, მეფობდა კვრიკეს დისწუ-

ლი ვაგიკი, სომეხთა მეფის, საშვილდისა და ზორაკერტის მფლობელის, დავითის შვილი (მტწე ქე * 484—485, გვ. 258). როდესაც კახნი მოვიდნენ, ქართველთა შეერთებული მხედრობა და მოკავშირენი „მოადგეს ტფილისსა“. მებრძოლი ჯარი ორ ჯგუფად იყო გაყოფილი: ერთის მხრით „მტკუარსა იმერით, ზემოთ და ქვემოთ, აფხაზთა მეფისა ლაშქარნი“ იდგა, მეორეს მხრით, „წყალსა ამიერით, ჰისნით კერძო, მოადგინნა ლაშქარნი კახნი და ჰერნი“ (იქვე * 484, გვ. 258). თუ არ გარემოცვით ისე ტფილისის აღება ძალიან ძნელი იყო. ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ ქართველები „პბრძოდეს ორ წელ ტფილისს“ (იქვე * 485, გვ. 258). ქართველთა გარდა ტფილისის ამ გარემოცვის ამბავი აღწერილი აქვს არაბ მემატეანეს იბნ ალ-ასირს; მას, სხვათა შორის, თარიღიცა აქვს შენახული. გარემოცვა ქართველებს 1037—1038 წ. (429 წ. ჰიჯრ.) დაუწყევიათ; ტფილისის ამირას და მკვიდრთ დიდი წინაღობდევობა გაუწყევიათ, მაგრამ რაკი გარემოცვა გაგრძელდა, ქალაქში მყოფნი ძალიან შეწუხდნენო (Defrémery Frag. გვ. 483). რაკი არაბი მემატეანეც ადასტურებს, რომ გარემოცვა ხანგრძლივი იყო, ამიტომ ქართველ მემატეანეს ცნობა, რომ ამ გარემოცვამ სახელდობრ ორ წელიწადს გასტანა, მართალი უნდა იყოს, მაშასადამე დაწყობილა 1037—1038 წ. და გათავებულა 1039—1040 წ.

ამ ხანგრძლივმა გარემოცვამ „ესრე შეაჭირვეს ტფილელთა, რომელ ლიტრა ვირის კორცი ხუთას ღრამად იყიდდეს და ვერლარა დაუდგმიდეს შიმშილთა და ბრძოლათა ძლიერთა“ (მტწე ქე * 485, გვ. 259). იბნ-ალ-ასირიც ადასტურებს, რომ მაშინ ტფილისში სურსათის დიდი ნაკლებობა ყოფილა (Defrémery Frag. გვ. 483). ამ გარემოცვის დროსვე ქართველებმა ამირას წაართვეს და „წარტყუენეს ციხენი ორბეთი და ფარცხისი“ (მტწე ქე * 485, გვ. 259). ასეთს განსაცდელში ჩავარდნილმა ამირამ ჯათარ ალის ძემ საგანგებო მოციქული აახლა ადერბეჯანში და სთხოვდა, მიშველეთ და დამოფარეთ (Defrémery Frag. 483), ქართველები მაჰმადიანებს გვაწიოკებნო. ქართველ მემატეანეს სიტყვით, როდესაც ტფილისის საამიროს არსებობის დღენი დათვლილი იყო და სასოწარკვეთილი ამირა უკვე გაპარვას აპირებდა ისე, რომ ამირამ „შეჰმზადა ტივები და ნავები, ღამით წარსულად განძას“ ფიქრობდა, უცებ ქართველები აჩქარდნენ და კარგად დაწყობილი

საქმე თითონვე ჩაშალესო. ასეთ უცნაურ საქციელის მოთავედ ზოგიერთი დიდებულები ყოფილან, რომლებმაც „ლიპარიტისა გან ფარულად განაზრახეს მეფესა არა განძეებად ამირასი და ფარულად ლიპარიტისა გან... ზავი ამირას გამოუცხადეს და დაამკვდრეს ამირა ტფილისსა-ვე ზედა“ (მტნე ქე * 485, გვ. 259). თუ ამ მოთხრობას დაუჯერებთ, მაშინ ისე გამოდის, თითქოს მთელი ეს საქციელი დიდებულებს ლიპარიტის მტრობით ჩაედინათ. ასე შეუხედნია ამ ზავისათვის თვით ლიპარიტსაც, მხოლოდ იგი უმთავრესს ბრალს მაინც მეფესა სდებდა, რომელმაც დიდებულებს დაუჯერა და მისგან ფარულად ასეთი ძნელი საქმე გადასწყვიტა: „მიერთგან შეიქმნა ლიპარიტ ქუეგამხედვარად თავისა პატრონისა გან“ (მტნე ქე * 485, გვ. 259). იბნ ალ-ასირს შენახული აქვს ერთი ძვირფასი ცნობა, რომელიც ქართველთა უცნაურ აჩქარების აღბად ერთ-ერთ მიზეზად უნდა ყოფილიყო. არაბი მემპტიანე ასე მოგვითხრობს: ქართველებმა შეიტყეს, რომ სელჩუკიანნი ამირას მოსაშველებლად მოდიოდნენ, რომ მათ გზა და გზა სომხეთი უკვე აეოხრებინათ; ამიტომ ქართველებმა სელჩუკიანთა შიშით ქალაქ ტფილისს მსწრაფად ალყა მოხსნესო (Detrémery Frag. 483). ეს გარემოება სრულებით ახალ შუქსა ჰფენს ქართველ დიდებულთა და ბაგრატის საქციელს. აღბად ისინი დარწმუნებულები იყვნენ, რომ სელჩუკიანთა შემოსევა ქართველებს კეთილს არათერს მოუტანდა და ქვეყნის აოხრებას ისევ ნებაყოფლობით დაზავება არჩიეს. ამ მხრივ ბაგრატისა და დიდებულთა გადაწყვეტილება გონიერული და ფრთხილი იყო. ვგონებ სწორედ ასეც უნდა მომხდარიყო.

ტფილისის ამირას რომ ზავით შეეკრა, ბაგრატ მეფემ თავის გუშინდელ მოკავშირის კახთა მეფის წინაღმდეგ დაიწყო მოქმედება. მან საიდუმლო მოლაპარაკებით „იბირნა“, მიიმხრო „მთავარი მარილელი“ და სხვები; გაილაშქრა კახეთს, „შეება და შეუკთა მთასა ზედა მიქელ-გაბრიელთასა და წყობასა შინა შეიპყრეს სტეფანოს ვარჯანის ძე, პარკისისა ერისთავი, და ვაჩე ძე გურგენისა, ხორნაბუჯისა ერისთავი, და დაჯედ ღისწული გოდერძისა, შტორის ერისთავი და ბაქელისა, და გარდადგა თიანეთს და დაწუა დარბაზი ბოდოჯისა, სახლი სახელოვანი კვრიკე მეფისა აგებული“ (მტნე ქე * 486, გვ. 259). კახთა სამეფოს დაპყრობის საქმე ასე კარგად დაწყობილი, ბაგრატმა მაინც ბოლომდის ვერ მიიყვანა, „ვერ-

ლარა ჩავიდეს კახეთს“ და შინაურმა მტრებმა; და განდგომამ აიძულა კახეთისათვის საჩქაროდ თავი დაენებებინა; მეფე „შემოიქცა“, დაბრუნდა თავის სამფლობელოში (იქვე).

ბაგრატზე გადამტერებულმა ლიპარიტმა მეფის წინააღმდეგ ცხადი ბრძოლა დაიწყო. კახეთში გალაშქრების „შემდგომად მცირედისა ჟამსა გამოიყუანა ლიპარიტ დემეტრე, ძმა ბაგრატისი, ბერძენთა მეფისა ლაშქრითა და მიერთნეს სხუანიცა ვინმე დიდებულნი აზნაურნი, მოვლეს ზემო ქუეყანა და ჩავიდეს ქართლს, მოადგეს ატენს, არე-არე მოწუეს ქართლი“ (მტნე ქე * 486, გვ. 260). ყურადღების ღირსია, რომ აქაც გაერთიანებულ საქართველოს მეფის წინააღმდეგთა ჩვეულებრივ მოკავშირეებად ბერძნებუ არიან; მოთავეებად როგორც ყოველთვის რასაკვირველია ქართლის დიდებული აზნაურები იყვნენ, მათ მეშველად „ჰყუეს... კახნი და ბერძენნი“ (იქვე). ლიპარიტსა და ქართლის აზნაურებს ვითომც დემეტრეს გამეფება ჰსურდათ; ბერძნებისა და კახთათვისაც ხელსაყრელი იქმნებოდა დემეტრეს ტახტზე აყვანა იმიტომ, რომ იგი უნებლიედ მათი მომხრე და მორჩილი იქმნებოდა. ატენის ციხის აღება მოკავშირეებმა ვერ შესძლეს, „რამეთუ ციხის უფალნი კაცნი მტკიცე იყუნეს ერთგულებასა ზედა ბაგრატისსა“, მხოლოდ ფარსმან თმოგველი და თუხარისის ერისთავმა ბეშქენ ჯაყელმა უღალატეს მას. შეუდგნენ „ახალქალაქისა ზღუდეთა შენებად, რამეთუ მას ჟამსა უზღუდო იყო“. რაკი ზამთარი მოახლოვებული იყო, ბერძნებს შინ დაბრუნება ჰსურდათ; „ენება შედმართ წარსულა“; რათგან უიმათოდ ბაგრატის წინააღმდეგ ბრძოლა ძნელი იყო, ამიტომ „დაეზავა ლიპარიტ აფხაზთა მეფესა“. მაგრამ რამდენად ძლიერი უნდა ყოფილიყო ლიპარიტი, ისიც გვიჩვენებს, რომ თავის გუშინდელს დაუძინებელს მტერსა და მოღალატეს მეფემ „უბოძა ქართლის ერისთავობა“ (იქვე * 487, გვ. 260). ესეც-კია, რომ ბაგრატ მეფე არც თუ ძალიან ენდობოდა თავის გულოფიცხს ქვეშევრდომს; დაზავების დროს მას, როგორც ეტყობა „ძე ლიპარიტისი ივანე მძევლად“ (იქვე * 489, გვ. 262) ჩამოურთმევია მამისათვის.

მანც-და-მანც ამ დაზავებით არც ბაგრატს უზარალნია; რაც უნდა იყოს შინაური მტრები დაამოშმინა, ხოლო გარეულები თავითგან მოიშორა: „წარვიდეს ბერძენნი საბერძენთად და წარიტანეს დემეტრე თანა“ (იქვე * 487, გვ. 260). ამის შემდგომ მეფეს შეეძლო კვლავინდებურად შესდგომოდა

სამეფო საქმეებს; მართლაც „კუალად განძლიერდა, მოიპოვნა ბაგრატ მეფემან თავის მამულსა ზედა“ (იქვე). ლიპარიტი ერისთავის ეს პირველი განდგომა უნდა მომხდარიყო არა უგვიანეს 1047 წ., დაახლოვებით 1044—1045 წ.

ლიპარიტთან მორიგების უმაღლესი „იგდო სუემან ბაგრატისა- მან ჟამი, მოერთო ვესტი თ(9) ციხითა ანისისითა თვნიერ ამ- ბერდისათა და მოსცეს ანელთა ანისი ბაგრატის დედასა, „რა- მეთუ მამულ ეყოდეს სომეხნი, სენაქერიმ სომეხთა მეფისა ასუ- ლი იყო მარიამ დედოფალი, ბაგრატის დედა“ (მტ^ნე ქ^ე * 487, გვ. 260). ამ ამბავის მსგავსი ცნობა არისტაკეს ლასტი- ვერელსაც მოეპოვება. როდესაც ბიზანტიის კეისარმა სომეხთა მეფე გაგიკი მოტყუებით თავისთან მიიწვია და შემდეგ თავის სამეფოში აღარ გამოუშვა, 1045 წ. ქ. ანისი უმეფოდ დარ- ჩა, სომეხებმა, მეტადრე ქალაქის ბერებმა გადასწყვიტეს ანისი- ან დავით დვინელისათვის, ან არა და „ბაგრატ აფხაზთა მეფი- სათვის“ მიეცათ (*Պատմութիւն*, 60—61). დედოფალს ანისში- ერისთავი აბუსერი დაუდგენია გამგედ (მტ^ნე ქ^ე * 489, გვ. 262).

დემეტრე უფლისწულის კვლავ საბერძნეთში წასვლის შემდგომ, ბაგრატ მეფემ აფხაზეთის მიტაცებულ ციხის დაბრუ- ნება მოიწადინა: „იყო ჟამი გაზაფხულისა“, როდესაც აფხა- ზეთში მყოფი მეფე ბაგრატი „მოადგა ანაკოფიას და მისწურა წასაღებლად“ (მტ^ნე ქ^ე * 487, გვ. 260). თუ გავიხსენებთ, რომ 1044—1045 წ., როდესაც ბაგრატი და ლიპარიტი შე- რიგდნენ, „არე ზამთრისა მოწვენილ იყო“ (იქვე * 486—487, გვ. 260), ხოლო როდესაც ბაგრატს ანისი შეადლიეს, რომ იმ დროს 1045 წ. იყო, მაშინ ირკვევა, რომ ანაკოფიის ცი- ხის გარემოცვა და „მიწურვა ასაღებლად“ 1046 წლის გაზაფხუ- ლის ჟამს უნდა მომხდარიყო.

რაკი ამაზე უწინ, „მის ჟამისა პირველ“, ტფილისის ამი- რა ჯაფარი გარდაცვლილიყო, ქალაქის ბერებმა ქართველთა მეფეს „უქადეს ქალაქი და უკუმეს“. ბაგრატმა „სასწრაფოდ დაადგო“ ანაკოფია (მტ^ნე ქ^ე * 487, გვ. 260), თავის მა- გიერ მიუყენა ქუაბულელ ჭაქას ძე უთალო, თითონ-კი საჩქა- როდ გადმოვიდა ქართლს. აქ მასთან „მოვიდეს სხუანი მკმო- ბელნი ბერნი ტფილელნი“ და კვლავ ქალაქის ჩაბარება სთხო- ვეს. მეფე ტფილისისაკენ წარემართა; მას „მოვეგებნეს ქალაქის

ბერნი, დარბაზის ყმანი, ცხენოსანნი დიდმისა ველსა“, ხოლო „ყოველი ერთ ქუეითი, დაკაზმული უმედულსა“; დანარჩენნი მცხოვრებნი-კი, „დედათა და მამათა სიმრავლე იყო მოედანსა“. მეფე ბაგრატე დიდის ამბით საქართველოს დედა ქალაქში შეაბრძანეს: „იყო კმობა ბუკთა დაუღუმებელთა ორკერძოვე“ და „იყო სიხარული ორკერძოვე განსაკვირვებელი“; მეფე ქალაქში შემოატარეს და „ასხმიდეს დრაჰკანსა“; შემდეგ „მოართუნეს კლიტენი ქალაქისანი“ და ყველა უმაღლესი პირნი „შეიყარნეს საამიროსა დარბაზსა“; იქ „დაჯდა მეფე ბაგრატე საურავად“, აიღო „ალიხუნა კოშკნი კართანი“, ამასთანავე „აიღო ციხე ქალაქისა დარიჯელი და ორნივე კოშკნი წყალყინისანი და თაბორისანი და დაადგინა შიგა ერისთავნი თჳსნი“. მთელი ქალაქი დაემორჩილა ისანს გარდა, „ისნელთა ჩაადგეს კიდი და არა მისცნეს ისანი“; რაკი თავის ნებით არ დაემორჩილნენ, ისანს „დაუდგნეს ფილაკავანნი და ბრძოდეს ისანთა და ესროდეს ისარსა“ (მტ. ნე ქ. მ * 488, გვ. 261).

როდესაც ბაგრატე მეფე ისანს ებრძოდა, „ისნისა ველსა მოვიდეს კახთა მეფე გაგიკ და ერისთავი გოდერძი და ყოველნი დიდებულნი კახეთისანი დარბაზობად ბაგრატე მეფისა წინაშე და მშვიდობისა ძებნად“. მეფემ მიიღო სადარბაზოდ მოსულნი კახელები და „მისცა მშვიდობა“ (მტ. ნე ქ. მ * 488, გვ. 261); რაკი ბაგრატემა კახეთის მეფეს და დიდებულებს მშვიდობიანობა აღუთქვა, რასაკვირველია ამით კახეთის სამეფოს არსებობა, დროებით მაინც, უზრუნველყოფილი იყო. სხვათრივ ბაგრატეს არც შეეძლო მოქცეულიყო: ჯერ ტფილისის გარეთუბანს ისანს ებრძოდა და მერე ლიპარიტის მხრივაც ყველაფერი იყო მოსალოდნელი, ასეთს მდგომარეობაში კიდევ კახელების მომდურება არაფერი ჰქუა იქმნებოდა.

მთელი ზაფხული ბაგრატემა ისნის წინაღმდეგ ბრძოლას მოანდომა და მაინც ვერ აიღო.

„ვითარ კარდაქეს ამას შინა დღენი ზაფხულისანი“, ლიპარიტემა ბაგრატე მეფეს ისევ მტრობა დაუწყო: გამოტყუებით მან „გამოიყუანა ანისით [დადგენილი] აბუსერი ერისთავი არტანუჯისა, ხიხათა და ციხის-ჯუარისა და აწყურის ციხის პატრონი და იოვანე ერისთავი დადიანი და შეიპყრნა იგონი ანისის კარსა“ (მტ. ნე ქ. მ * 489, გვ. 262, შეად. ანა დფ. ს ქ. ცას). ამ ამბავმა ისე შეაწუხა მეფე, რომ მან ისანს თავი დაანება და „დაადგო ტფილისი მეფემან და გავიდა ჯა-

ვახეთს* (იქვე * 489, გვ. 262). ამგვარად ტფილისი ქართველთა მეფეს ისევ ხელითგან გამოეცალა. იგივე ბედრ ეწოა ქ. ანისსაც; არისტაკეს ლასტივერელის სიტყვით სომეხთა კათალიკოზს პეტროსს ანისი ანგაარებით ბერძნებისათვის გადაუცია (*ჟაჟიოქჰის* 60—61).

ტფილისითგან წასული ბაგრატ მეფე ღრტილას დადგა; მაწყვერილმა მეფეს მესხნი მოაშველა; ლიპარიტს მიემხნენ, როგორც მოსალოდნელიც იყო, კახნი და შეერთებულის ძალით ლიპარიტ ბაგრატ მეფეს ფოკათა მხრივ მიადგა. მაგრამ სწორედ ამ დროს მაწყვერელმა მეფეს უღალატა და „შეეზრა-ხა ლიპარიტს“. ეს რომ ბაგრატმა შეიტყო, მორიდება არჩია: „ზამთრასა ბუქთა საშინელთა“, მაშასადამე 1046 წ. დაძლეეს, ან 1047 წ. დამდეგს, დაიძრა და ქართლში ჩავიდა (მტნე ქა * 489, გვ. 262). ლიპარიტმა მეფე ბაგრატის დასაუძლორე-ბელად საბერძნეთითგან მისი ძმა დემეტრე გამოიყვანა; ამას-თანავე „ბერძენთა მეფისა განძი და ლაშქარი შემწე იყო“ (იქვე). ამასგარდა ჩვეულებისაებრ ლიპარიტის მომხრედ და მეშველად „იყუნეს თანამდგომნი კახნი ძალითა მათითა და დავით, სომეხთა მეფე, ძალითა მისითა ამის კერძოსა ქართლისათა“ (იქვე * 490, გვ. 262—263). ბაგრატისათვის მეტად სახიფათო იყო ლიპარიტის უკანასკნელი ხერხი; როგორც პირველად ეხლაც საქართველოს მკვიდრთაგან ბევრნი მეფის მეტოქე ბატონიშვილს მიემხრობოდნენ, მეტადრე მდაბიო ხალხი. მართლაც მეფის ძმის მოსვლამ „განხეთქნა ამისა მეფობისა კაცნი: რომელნიმე წაუდგინნა დემეტრეს და რომელნიმე დარჩეს ბაგრატის ერთგულებასა შინა“ (მტნე ქა 489, გვ. 262). რაკი ბაგრატ მეფეს ლიპარიტის შვილი ივანე მძევლადა ჰყავდა, ხოლო ერისთავი აბუსერო ლიპარიტთან იყო დატყვევებული, ამით ისარგებლა ლიპარიტმა და თავისი შვილი იხსნა განსაცდელისაგან: მან თავისი შვილი „ითხოვა ბაგრატის გან და ნაცულად გაუშუა აბუსერი თავისა ციხითა“ (იქვე * 489—490, გვ. 262).

ამით მაინც ჭრძოლა არ შეწყვეტილა, ბაგრატი და ლიპარიტი „შეიბნეს თავსა სასირეთის ქალისასა“. ამ ომში ლიპარიტისა და ბერძენთა შეერთებულმა მხედრობამ „კულა შეიპყრნეს აბუსერი და სხუანიცა დიდებულნი მის თანა“ (მტნე ქა * 490, გვ. 263). თუმცე „მომკუდარ იყო ძმა ბაგრატისი დემეტრე“, მაგრამ ლიპარიტის მტრობამ მეფე მაინც დიდს სა-

გონებელში ჩააგდო, საქმე გაუჭირა იმიტომ, რომ „შეშინდა ბეგრატ სამეფოსა და მამულისა მისისა განხეთქილობასა“. რაკი თავისი ქედფიცხელ და ძლიერ მოყმეს დამარცხება არ შეეძლო, „უქმნა ზუღარა ლიპარიტს და მკირედითა ცხენოსნითა მივიდა ლიპარიტის თანა ხოვლესა“. მაგრამ ლიპარიტს შერიგება არ ჰსურდა, არც უნდოდა რომ ბაგრატი თვალით დაენახა. ამიტომ „რა ცნა ლიპარიტ მოსულა მისი, არა ნახა, გარიდა მუნით, შეიქცა და წარვიდა აფხაზეთს“ (იქვე).

თუ ბიზანტიელს ისტორიკოსს გიორგი კედრენს დაუუჯერეთ, არც გასაკვირველია, რომ ლიპარიტს მეფის ნახვა არ უნდოდა და ბაგრატის დაუძინებელ და შეურთებელ მტრად გადაქცეულა. ბიზანტიელ მემატიანეს 1048 წ. ქვეშე მოთხოვნილი აქვს, რომ ბაგრატი მეფეს თავის ურჩ მოყმეს დასამკირებლად ყოველად საზიზღარი საქციელი ჩაუდენია: პირადად რომ ლიპარიტს ვერა დააკლო რა, ბაგრატიმა ლიპარიტის ცოლს პატიოსნება აჰხადაო (Georgii Cedreni Hist. comp. ed. Bonnæ t. II, p. 572). ამგვარი ბარბაროსული შურისძიება და მტრობა ბიზანტიაში მიღებული ყოფილა (Скабалановичъ. О нравахъ византийскаго общества, გვ. 66), საქართველოს შესახებ ეს ერთად-ერთი ცნობილი მაგალათია. ამის ჩამდენს ბაგრატი მეფეს ან რა პირით უნდა ენახა ლიპარიტი, ან რა გასაკვირველია, თუ ლიპარიტიმა შესარიგებლად მიმავალს მეფეს ზურგი შეაქცია და ბაგრატიდან ლაპარაკი არ ჰსურდა. იგივე ბიზანტიელი მემატიანე მოგვითხრობს, რომ ლიპარიტიმაც იმგვარივე სამარცხვინო სამაგიერო შურისძიება ჩილინა: მეფე აფხაზეთში განუდევნია, სამეფო სასახლეს თავს დაეცა და ბაგრატის დედა გააუპატიურაო (Georgii Cedreni, Hist. comp. ed. Bonnæ t. II, p. 572—573). ამ ორსავე საზიზღარ საქციელის შესახებ არც ქართველი, არც სომეხი ისტორიკოსები არას ამბობენ.

რაკი პირადის მოლაპარაკებით მშვიდობიანობა ვერ ჩამოაგდო, სულა, კალმახის ერისთავისა და არტანუჯის ერისთავის გრიგოლ ამუსერის ძისა და სხვა მესხ-ანაურთა თხოვნის გამო ბაგრატი მეფე ერთხელ კიდევ შეებრძოლა ლიპარიტს; მეფემ ლაშქრითურთ „გარდამოვლო გზა რკინის ჯუარისა“ და თავის ერთგულს ყმებს არყის ციხესთან შეეყარა (მტნე ქა * 490—491, გვ. 263). როდესაც ლიპარიტიმა ეს ამბავი შეიტყო, თავისი ჯარი შეკრიბა, მეშველად ისევ კახნი, სომეხნი და

ბერძენნი მოიწვია. სანამ ბაგრატი თავისიანებით სამზადისში იყო, ლიპარიტი მსწრაფად „მიუტდა უგრძნეულოდ არყის ციხეს და შეიბნეს; სძლია ლიპარიტვე და გააქციეს მეფე“ (იქვე, * 491, გვ. 264). ამ ბრძოლითგანაც გამარჯვებული ლიპარიტი გამოვიდა; მას ძღვევამოსილს ტყვედ ჩაუვარდა ხელში მისი მტრები „სულა კალმახისა პატრონი“ და გრიგოლ ძე აბუსერისი; ლიპარიტმა და მისმა მოკავშირეებმა სულას „მრავლითა ტანჯვითა და ძალის გასულითა სთხოვეს კალმახი“, მაგრამ მან არ დაუთმო; გრიგოლსაც „სთხოვეს არტანუჯი სიკუდილისა ქადებითა“ და აშან-კი ვერ გამოიჩინა შესაფერისი გულადობა და მისცა (მტნე ქე * 491 გვ. 264).

იმას გარდა რომ ლიპარიტი თვით იყო ერმრავალი ძლიერი და მდიდარი—მას ბიზანტიის კეისრისაგანაც ზურგი ჰქონდა გამაგრებული; ესეც-კია, რომ ბერძენებისათვისაც ძალიან ხელსაყრელი იყო ლიპარიტის მეგობრობა. თითქმის ყოველს დიდს ლაშქრობაში, რომელიც-კი ბერძენებს აღმოსავლეთში შემთხვევით, ბიზანტიელების მოკავშირედ ლიპარიტი იყო. 1047 წელს მაგ. „წარვიდა ლიპარიტ დვინად და ულაშქრა ბერძენთა მეფესა დვინელსა ზედა“ (მტნე ქე * 491, გვ. 264). ერთი წლის შემდგომ, „შემდგომად წელიწადის მოქცევასა“, როდესაც სულტანი იბრაჰიმ ალიმიანი შეესია ბასიანს და მის წინაღმდეგ ბერძენთა მხედრობამ გამოილაშქრა, ბერძენებმა „უკმეს ლიპარიტს და წარვიდა ლიპარიტ შუელად ბერძენთა ყოვლითა ლაშქრითა“. ამ ბრძოლითგან გამარჯვებული თურქები გამოვიდნენ: „გააქციეს ყოველი სპა საბერძენთისა და ლიპარიტისა“, დიდძალი ხალხი დახოცეს თურქებმა და „შეიპყრეს ლიპარიტ და წარიყუანეს ხუარასანს სულტანსა თანა“ (მტნე ქე * 492, გვ. 264. ეს ბრძოლა 1048 წელს ენკენისთვეში მომხდარა (Georgii Cedreni Hist. comp. ed. Bonnæ t. II, 575—580; არისტაკესი ლასტივერელი *Պատմութիւն* 86—88; მათე ურჰაელი *Պատմութիւն*, იერუსალიმის 1869 წ. გამ., გვ. 119—128; მათე ურჰაელის ამ ბრძოლის თარიღად შეცდომით 1049—1050 წ. აქვს დასახელებული).

ბაგრატ მეფისათვის ლიპარიტის დატყვევება სასიხარულო ამბავი იქმნებოდა; იმის შიშით მას მეფობა აღარ შეეძლო და მიუვალს ადგილებში გახიზნული იყო. რაჟო მისი მოსისხლე მტერი თურქებს ტყვედ ჩაუვარდათ, ამიერიითგან ბაგრატს სა-

ფრთხე თავითგან მოცილებული ექმნებოდა. იმიტომაც იყო, რომ „დიდებულთა ამის სამეფოსათა და შვილთა ლიპარიტისთა, ივანე და ნიანია, იძებნეს უშიშოება და გამოიფუნეს მკუფი მუფიად (მტნე ქა * 492, გვ. 264). ბაგრატი კვლავ განძლიერდა და ურჩ დიდებულების რწვენა დაიწყო; „შეიპყრნა შვილნი ლიპარიტისნი, აღიღო უფლისციხე და გაუშუა ივანე“ (იქვე); ნიანია აღბად მძევლად შეუნახავს.

რომ ბიზანტიის კეისრის გული მოეგო, ბაგრატ მეფემ ბერძნებს უშველა თურქთა წინაღმდეგ. ქართველი მემატიანე მოგვითხრობს, რომ როდესაც თურქებს განძას აღება ჰსურდათ და „წასაღებად მიეწურა განძა, გამოგზავნა თავის ნაცულად ბერძენთა მეფემან ლიხუტი ლაშქრითა დიდითა და აწუიეს ბაგრატს ლაშქრითა მისითა და წაჰყუა თანა“ (მტნე ქა * 492, გვ. 264 — 265). ბერძენ-ქართველთა მხედრობის მიშველებამ თურქები შეათქრიანა და „მორიდეს თურქთა“, განძა გადაარჩა და მოკავშირენი თავიანთ ქვეყანაში დაბრუნდნენ.

ამ ლაშქრობის შემდგომ „კულად უკმეს ტფილელთა და მოსცეს ტფილისი ბაგრატს და შეიყუანეს შინა და იყო სიხარული და მშვიდობა დიდი“ (იქვე * 492, გვ. 265). მხოლოდ ბაგრატ მეფის ბატონობა ტფილისში არც ამ შემთხვევაში ყოფილა ხანგრძლივი. ლიპარიტის ტყვეობითგან განთავისუფლება და მეფის ტფილისითგან გაქცევა ერთი იყო. მემატიანე ამბობს: „ეესნა ლიპარიტ თურქთა და შემოვიდა ანისსა, დააგლო ბაგრატ ტფილისი ლიპარიტის გზითა და აღმოვლო ქართლი და მოვიდა ჯავახეთს“ (იქვე * 492, გვ. 265).

იმ წლითგან მოყოლებული, როცა ლიპარიტი სულტანმა ტყვედ წაიყვანა, ბიზანტიის კეისარი ყოველს ღონისძიებას ხმარობდა, რომ თავისი ერთგული და ძლიერი ქართველი მოკავშირე ტყვეობითგან დაეხსნა. ჯერ კიდევ 1048 წ. კეისარმა ნოტარი გეორგი დროზი საგანგებო საჩუქრებითა და ფულით სულტანს მიუგზავნა, რომ მას ლიპარიტი განთავისუფლებინა (Georgii Cedreni Hist. comp. ed. Bonnae t. II, p. 580—581).

მათე ურჩაელის სიტყვით, ლიპარიტი სულტან ტოღრულბეგთან ტყვეობაში ორს წელიწადს ყოფილა. (შათილიძის, 127) და ეს ცნობა უახლოვდება ლიპარიტის განთავისუფლების თარიღს. როგორც სინას მთის მონასტრის ერთ ქართულ ხელნაწერის (№ 38) მინაწერთგანა სჩანს, ლიპარიტი ტყვე-

ბითგან 1051 წელს განთავისუფლებულა; „ქე რემელი სახელთ ოდენ ხუცესი“ თავის მინაწერში ამბობს სახელდობრ: სინას მთის ქართველთა მონასტერში მე „მოვიწიე ქორონიკონსა სწოა, მას ჟამსა დაწერე . ესე, ოდეს დაჰმარე თარქთა კაჟუჟეს“—ო. მაშასადამე ლიპარიტი სულთანს 1051 წ. გაუნთავისუფლებია და ტყვეობაში ყოფილა 3 წელიწადს. განთავისუფლებული ლიპარიტი ანისს მოვიდა თუ არა; ბაგრატმა, როგორც უკვე აღნიშნული ბყო, ტფილისი მიატოვა „ლიპარიტის გზითა“ და ჯავახეთში ვადიხიზნა; ეტყობა ბაგრატი ისე ყოფილა დაშინებული ლიპარიტისაგან და მისი ძლიერის იმედი ვადასწყვეტილი ჰქონია, რომ უბრძოლველად ვაცლასა რჩებოდა.

საქართველოში დაბრუნებული ლიპარიტი „განძლიერდა“; რომ თავის მდგომარეობა უფრო განემტკიცებინა, იგი საბერძნეთში წავიდა და „მოირთო ბერძენთა მეფისა გან ძალი“; ან რა ვასაკვირველია, რომ ბიზანტიის კეისარს ლიპარიტისათვის ზელი გაემართნა? ქართველი შემატიანე სამართლიანად ამბობს, რომ ლიპარიტი „მსახურებისა მისისა თჳს ტყუე ქმნილ იყო“—ო (მტნე ქა იხ. ანა დფსი ქცა, შეად. მშ დფსი ქცა * 493, გვ. 265) და მეტი მეტი უმადურობა იქმნებოდა, რომ ესოდენ ერთგულს მოკავშირეს არ დაჰხმარებოდა.

ბაგრატ მეფეს ისედაც წინაღმდეგობა ვერ გაეწია ლიპარიტისათვის და კეისრის დახმარებით ხომ ლიპარიტი სრული შტრძანებული ვახდებოდა. აკი ასეც მოხდა: „ვერლარა დაუდგა ბაგრატ“ ლიპარიტს; თავისი მკირეწლოვანი შვილი გიორგი უფლისწული „დაუტევა ქუთათისს მეფედ სამეფოსა ზედა აფხაზეთისასა და წარვიდა საბერძნეთს“ (მტნე ქა * 493, გვ. 265). ამაზე მეტი გამარჯვება შეუძლებელი იყო: ქვეშევრდომმა მეფე იძულებული ჰყო საკუთარ სამეფოთგან უცხოეთში წასულიყო. განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ბაგრატმა, ბიზანტიაში გამგზავრებამდე, თავისი შვილი გიორგი მთელ საქართველოს, ქართლისა, მესხეთისა და აფხაზეთის მეფედ-კი არ დასვა, არამედ მარტო „სამეფოსა ზედა აფხაზეთისასა“. როგორც სჩანს, ქართლი და მესხეთი ლიპარიტსა სჭერია და ბაგრატს იქ ხელი არ მიუწვდებოდა.

როდესაც ბაგრატი საბერძნეთში გამგზავრებულია, „მას ეამსა იყო ბერძენთა მეფე [კოსტანტი] მონომახი და [შემდგომად]

მიხაელ (მტ^ნე ქ^ე * 493, გვ. 265, შეად. ანა დფ^სი ქ^ცა). *) რაკი ქართველი მემატიანე ამტკიცებს, რომ ბაგრატი საბერძნეთში 3 წელიწადს დარჩა, ხოლო მიხაელ VI სტრატეოტიკოსი 1056-1057 წ. მეფობდა, კონსტანტინე მონომახი-კი 1054 წ. გარდაიცვალა, ამიტომ ირკვევა, რომ საბერძნეთში ბაგრატი წასულა კონსტანტინე მონომახის მეფობის უკანასკნელს წელიწადს, ანუ 1054 წ. და სამი წელიწადი დარჩენილა, ესე იგი საქართველოში 1057 წ. მიხაელ სტრატეოტიკოსის მეფობის დროს დაბრუნებულა. რომ ბაგრატ IV ბიზანტიაში კონსტანტინე მონომახის კეისრობაში მისულა, ეს ალავერდის სახარების შემდეგის წარწერითგანაც ნათლადა სჩანს: „დაიწერა კალიპოს ლავრასა... მეფობასა კონსტანტი მონომახისასა... და ბაგრატის აფხაზთა მეფისა ნოველისიმოსისა სემეფოს ყოფისა“ (ქ^ები II, 203).

ბიზანტიელი მემატიანე გიორგი კედრენი მოგვითხრობს, რომ ბაგრატი ჯერ ტრაპიზუნტში მივიდა, იქითგან კეისარს მოციქული გაუგზავნა და დარბაზობა სთხოვა (Georgii Cedreni Hist. comp. ed. Bonnae t. II, p. 572). როგორც იმედი ჰქონდა ისე მალე თავის საქმეს ვერ მორჩა: ლიპარიტის წყალობით „სწრაფით ვერღარა მოიქცა თავისსა მამულსა ზედა“ (მტ^ნე ქ^ე * 493, გვ. 265). როდესაც ბაგრატ კეისარმა სადარბაზოდ მიიღო, მან კეისარს უსაყვედურა, მე მეფე ვარ და არა-მცირედის ქვეყნის, — აფხაზეთის, — მფლობელი და მაინც ლიპარიტს, ჩემს მემამბოხე ყმასა და ქვეშევრდომს, უპირატესობას აძლევთო. თანაც სთხოვა შეგვარიგეთო. კეისარმაც მოწინააღმდეგენი დააზავა და ამ გვარად შეათანხმა: ბაგრატი იქმნებოდა მთელი იბერიისა (ქართლ-მესხეთის) და აფხაზეთის პატრონად („კვირიონ“) და მეფედ („არხეგონ“), ხოლო ლიპარიტი სანამ ცოცხალი იყო მესხეთის მთავრად („არხეგონ“) იქმნებოდა და ბაგრატს პატრონად და მეფედ მიი-

*) „ანა დფ^სი ქ^ცა“-ში სწერია „მიხაელ:.. მონა:.. მოტი:.. (< მონომახი), „მ^ემ დფ^სი ქ^ცა“-ში „მიიახლა: მონა: მეოტი: (< მონომახი), ქ^ცა-ში „კონსტანტინე“. მონომახი მართლაც კონსტანტინე (1042—1054) იყო, მაგრამ რაკი უძველეს ხელნაწერებში „მიხაელ“-ი სწერია, მხოლოდ შიხეილი სტრატეოტიკად იწოდებოდა, მონომახად-კი კონსტანტინე, ამიტომ თავდაპირველად დედანში ალბად ორივე სახელი იქმნებოდა მოხსენებული და მერმინდელ გადამწერისგან დამახინჯებული უნდა იყოს.

ჩნევდა (Georgii Cedreni Hist. comp. ed. Bonnae t. II, p. 573).

სანამ ბაგრატი ბიზანტიაში იყო, „ითხოვა ლიპარიტ ძე ბაგრატისი გიორგი მეფედ და მოსცა იგი დედამან და დიდებულთა მის ქუეყანისათა“. მცირეწლოვანი უფლისწული, მამის მიერ უკვე ერთხელ ქუთაისში სამეფო ტახტზე დასმული, „მოიყუანეს საყდარსა რუისსა, აკურთხეს მეფედ და მოიყუანეს მზრდელად მისსა ლიპარიტ და პატრონად დაჲ ბაგრატისი გურანდუხტ დედოფალი, კაცი სრული და უნაცვალო“ (მტ^ნე ქ^ე * 493, გვ. 265—266). ეხლა-კი მთელ სამეფოს ნამდვილ ბატონ-პატრონად ლიპარიტი უნდა გამხდარიყო.

გიორგის მეფედ კურთხევის „შემდგომად მცირედისა ჟამისა მოითხოვა გურანდუხტ ბაგრატ ბერძენთა მეფისა გან“. კეისარმა მეფე გამოისტუმრა „დიდითა დიდებითა, ნიჭითა განძითა მიუწოდამელითა“ (მტ^ნე ქ^ე * 493, გვ. 266). რაკი ქართველი მემკვიდრე ამტკიცებს, ბაგრატ მეფემ საბერძენეთში „დაყო... სამი წელიწადი დაბასა ბერძენთასა“-ო (იქვე * 493, გვ. 265) ამიტომ როგორც ზემოდ იყო აღნიშნული ცხადია, რომ ბაგრატი საქართველოში 1057 წ. დაბრუნებულია. სამშობლოში დაბრუნებული მეფე დიდის ამბით მიიღეს, „მიეგება ყოველი ლაშქარი აფხაზეთისა ზღვის პირსა ხუფთას“; იქითგან ბაგრატი გადავიდა „სახლად თჳსად ქუთათისს“. შეთანხმების ძალით მეფე „ბაგრატს აქუნდა ლიხსა ქუემოთ კერძი“; დანარჩენი სამეფო ლიპარიტს ეჭირა, „მოირქუნა ზემო კერძო დაუკლებლად“ (მტ^ნე ქ^ე * 494, გვ. 266, შეად. ანა დ^ტს ქ^ცა); ამასთანავე იგი „ზრდიდა ბაგრატის ძესა გიორგის მცირესა სახელითა მეფობისათა“. ლიპარიტი კვლავინდებურად ძლიერი იყო და გავლენიანი, „იყო მოყუარედ მისსა ხუარასანს დოღრულობეგ სულტანი და საბერძენეთს მეფე ბერძენთა“ (იქვე).

მაგრამ ლიპარიტის ბატონობა არაფრად მოსწონდათ დიდებულებს და „მცირედისა ჟამისა შემდგომად ამის სამეფოსა დიდებულთა მოეწყინა პატრონობა ლიპარიტისი“. ამიტომ სულა კალმახელმა და მესხ დიდებულებმა „შეიპყრეს დლივის ლიპარიტ და ძე მისი ივანე, ხოლო ნიანიჲ გარდაიხუეწა“ და რაკი კლდეკარში მისის მამის ციხოვანთა არ შეუშვეს, ანისში გაიქცა (მტ^ნე ქ^ე * 494, გვ. 266). სულა კალმახელმა შეპყრობილი ლიპარიტ და მისი შვილი ივანე კალმახის ციხეში

წაიყვანა და მეფე ბაგრატს სასიხარულო ამბავი აცნობა და მიიწვია. ამ ამბავის შეტყობაზე ღრტილაში მყოფნი გურანდუხტ დედოფალი და უფლისწული გიორგი ძე ბაგრატისა ახალქალაქს წავიდნენ და იქ „მოილოდინეს ბაგრატ“ (მტ^ნე ქ^ე * 494—495, გვ. 267). ბაგრატი საჩქაროდ მივიდა და თავისი ერთგული მოყმე სულა კალმახელი ღირსეულად დაასაჩუქრა: „ამის მსახურებისა ნაცულად მეფემან უბოძა მამულობით ციხისჯუარი და ოძრკე, ბოდო კლდითა და სხუაცა მრავალნი საქონელი და სამღუდელთ-მოძღურონი და რაცა უნდოდა (იქვე * 495, გვ. 267).

სულა კალმახელმა მეფეს შეპყრობილნი ჯავახეთში მოპგვარა. ბაგრატმა ჩამოართვა, „აიხუნა ლიპარიტისა გან ციხენი არტანუჯი და ყუელი, უფლისციხე და ბირთსი“. კლდეკარი ლიპარიტის ციხოვანთა მეფეს მანამდის არ დაუთმეს, სანამ „შემდგომად დღეთა მრავალთა მოიმტკიცნეს მეფე და დიდებულნი ამის სამეფოსანი... მშვიდობით გაშუებისა თვს ლიპარიტისა და ივანეს თვს“ (იქვე * 495, გვ. 267). როდესაც ბაგრატმა უვნებლობის პირობა მისცა, კლდეკარი მეფეს დაუთმეს.

ლიპარიტმა კლდეკართგან „გამოიღო თვსი ხუასტავი და ჩაიციუნა ჩუხანი“, ბერად შედგა, ხოლო თავისი შვილი ივანე მეფეს შეავედრა და „დარჩა არგუჯეთის მამული ივანეს“ (იქვე). მონაზონად აღკვეცილი ლიპარიტი საბერძნეთში წავიდა; იქვე გაიპარა „შემდგომად მცირედისა ჟამისა“ ივანეც (იქვე), მაგრამ მერე მისმა მამამ, ლიპარიტ ყოფილმა, ანტონმა ბაგრატს სთხოვა, რომ ივანესთვის სამშობლოში უვნებლად დაბრუნების ნება მიეცა. ამას თვით მეფეც იყო მოწადინებული და რასაკვირველია თანხმობა გამოაცხადა, „გამოიყუანა ამას სამეფოსა“. ბაგრატმა დაბრუნებულს ივანეს „უბოძა მამული არგუჯეთისა და ქართლისა“ (იქვე * 496, გვ. 268). ეს ამბავი, ივანე ლიპარიტის ძის სამშობლოში დაბრუნება, მომხდარა 1059 წ.; კაცხის მონასტრისათვის შეწირულს ერთს ხელნაწერში შემდეგი ცნობა მოიპოვება ამის შესახებ: „ესე ანდერძი მე, ივანე პრადროსმან, ძემას ლიპარიტისმან ერისთავთა ერისთავმან, პრადროსისა და პრატარხონისამან, დავწერე მას ჟამსა ოდეს... ძლიერმან აფხაზთა და ქართუელთა მეფემან და ყოვლისა აღმოსავლეთისა ნოველისმომან კონსტანტინოპოლისა მოძიყანეს და მოვედ კაცხს“-ო (Опис. рук. церк. муз. II, 50, № 484); ამავე ხელნაწერში ივანეს ყმებს დაუწერიათ: „ქ. აღმ-“

დენ ღწ, ძლიერი და უძლივეელი ბაგრატ, აფხაზთა და ქართუელთა მეფემან და ყოველისა აღმოსავლეთისა ნოვეჯისიმოსმან, გამოიყუანა კონსტანტინეპოლით იოვანე პროფედროსი, ძე ლიპარიტი ერისთავთ-ერისთავისა... და მოიყუანეს კაცხს, ეკლესიასა მათსა, თუქსა აზრიდსა ია (11) დღესა ახალკურაიკესა... რადესაც „ესე წყალობაჲ მოიწია ღმრთისა მიერ ჩუენ მონათა მათთა ზედა... ქარონიკონი იყო სოთ“ (279) აშუ 1059 წ. (იქვე II, გვ. 50—51). საქართველოში დაბრუნებული ივანე ლიპარიტის ძე ბაგრატ მეფეს სპასალარად დაუდგენია (მტწე ქა * 496, გვ. 268).

ბაგრატ-ივანეს შერიგების შემდგომ მეფე ბაგრატი „განძლიერდა უფროს ყოველთა მეფეთა ამის ქუეყანისათა“ და დაიპყრა „ციხენი ყოველნი ჰერეთისა და კახეთისანი თუნიერ კუეტარისა და ნახჭევანისა“ (მტწე ქა * 496, გვ. 268). ამასთანავე 1060 წელს მას კეისრისაგან სეფასტოსობა მიუღია (იხ. ჩემი Къ вопросу о времени построения груз. храма въ АТЕНИ, ХВ. წ. I, გვ. 291). საქართველოში ერთხნობით მყუდროება და მშვიდობიანობა დამკვიდრდა.

მაგრამ ეს მყუდროებაც მალე დაირღვა: მცირე აზიასა და საბერძნეთის სამზღვრებზე ამ დროს „იქმნეს დიდნი საქმენი, აღძრვანი დიდთა მეფეთანი“ (იქვე). ტოლრულებეს დარჩა შემკვიდრედ მამაზე უფრო გამბედავი და გულადი შვილი ალფარსლანი, რომელმაც მცირე აზიაში ბევრი სახელოვანი ომი ვადაიხადა. ვერც საქართველო გადაურჩა მის შემოსევას. „გამოვიდა სულტანი ალფარსლან, მეფე სპარსეთისა, დასხმის გუარად, უგრძნეულად... შემუსრა კანგარი და თრიალეთი“ (მტწე ქა * 496—497, გვ. 268). აქეთგან სულტანმა ერთბაშად „მარბიელი“ ჯარები დაგზავნა საქართველოს სხვა და სხვა კუთხეში და „დღესა ერთსა მარბიელმან მიუწია ყუელის ყურსა, გარდავიდა წავშეთს, კლარჯეთს, ტაოს ვიდრე თანასკერტადმდე და მასვე დღესა ჩამოუწია თორს და ლუიის კეეს“; თითონ სულტანი „დადგა თრიალეთს სამ დღე“. მეფე ბაგრატი თავის ცოლშვილითურთ ტაოში იყო და იქითგან მომავალი ხერცხუბოლთას ძლივს გადაურჩა სულტანის მდევრებს და ქართლში გადმოუსწრო (იქვე * 497, გვ. 268—269).

სულტანი ალფარსლანი თავის ლაშქრითურთ „წავიდა ჯავახეთს და მოადგა ახალქალაქს“ (იქვე * 497, გვ. 269). თუმცა ჯავახეთის ახალქალაქი ჯერ კიდევ მთლად არ იყო

„ზღუდითა მტკიცითა“ გამაგრებული, მაგრამ „მესხნი აზნაურნი და ზემოსა კერძისანი ძლიერად ღგეს“ და მტერს მედგარს წინაღმდეგობას უწევდენ. თურქებიც სასტიკად „ჰბრძოდეს სამ ღღე“ ახალქალაქს. რაკი ქართველებმა იცოდნენ, რომ უზღუდო ქალაქში მტრისათვის ხანგრძლივ წინაღმდეგობის გაწევა არ შეიძლებოდა, ამიტომ ისევ ხელჩართული და პირდაპირი ომი ირჩიეს: „ალიჭურნეს მყოფნი ქალაქისანი და განახუნეს კარნი და შეიბნეს ძლიერად“. გამარჯვება რასაკვირველია თურქებს დაჩაბდა: მათ ქართველნი მებრძოლნი „მოსრნეს პირითა მახვილისათა“, ხოლო შემდეგ „შევიდეს ქალაქად თურქნი და ტყუე ყუეს ურიცხვი ერი ქრისტიანეთა“ (იქვე * 497, გვ. 269). გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრების“ დამწერი მოგვითხრობს, რომ ამ ქალაქის აღების დროს „არათუ (მხოლოდ) ახალქალაქისა მკვდრნი მოისრნეს, არამედ (აგრედვე) დიდ-დიდნი და წარჩინებულნი მთავარნი და ერისთავნი სამეფოსა ჩუენისანი ძვრ-ძვრად მოისრნეს და წარწყმდეს“-ო (ცხგნი მთწმდლსჲ 329). ამ ბრძოლაში ისეთი საშინელი სისხლის ღვრა იყო, რომ ქართველ ისტორიკოსის სიტყვით „შეიღება წყალი ახალქალაქისა სისხლითა“-ო (მტნე ქჲ * 498, გვ. 269), ხოლო სომეხი ისტორიკოსი მათე ურჰაელი, რომელიც ქართველ მემკვიდრეს ყველა ცნობებს ადასტურებს, მოგვითხრობს „მთელი ქალაქი სისხლით აივსო“-ო (*Կատուկիս* მათე ურჰაელისა, იერუსალიმის 1869 წ. გამოც., გვ. 175). დიდძალი ტყვე, „ურიცხვი ერი ქრისტიანეთა“ (მტნე ქჲ * 497, გვ. 269) ორისავე სქესისა (მათე ურჰაელის ისტორია, იქვე 175) წაასხეს თურქებმა სპარსეთში და თან წაიღეს დიდი „განძი“ ნატყვენავი (მტნე ქჲ * 497, გვ. 269), „ურიცხვი ოქრო-ვერცხლი და თვალ-მარგალიტი“ (მათე ურჰაელი, იქვე, 175). „მტნე ქჲ“-ს ცნობითგანა სჩანს, რომ სულტან ალფარსლანის საქართველოში მეორე დიდი შემოსევა მისის საქართველოში პირველის გალაშქრების „შემდგომად სამისა წლისა“ ყოფილა (* 499, გვ. 270), ხოლო რაკი ამავე მკვიდრისაგან ვიცით, რომ მეორე დიდი ლაშქრობა ყოფილა ქრონიკონსა 288 ანუ 1068 წელს (იქვე * 500, გვ. 271), მაშასადამე ალფარსლანის პირველი შემოსევა და ქ. ახალქალაქის აოხრება 1065 წელს იქმნებოდა. მათე ურჰაელის სიტყვითაც ეს ამბავი 1064—1065 წ. მომხდარა (იქვე, გვ. 173); ამასთანავე ესევე თარიღი გიორგი მთაწმიდელის ცხო-

რებასაც კარგად უდგება. ამ მოულოდნელისა და საშინელისა სისხლის ღვრის და ქვეყნის დაწიოკების გამო „მეფე ბაგრატ დიდსა მწუხარებასა შთავარდა“ (ც^ე გ^ი მთწმ^დლს^ე პ²⁹).

სულტანმა ბაგრატ მეფეს „სთხოვა დისწული ცოლად“, ხოლო თვით წავიდა და ქ. ანისისაკენ გაემგზავრა, „წაილო ანისი, მოსრნა და ტყუე ყუნა ურიცხუნი სულნი“; ამასთანავე მან ეს ქალაქი წაართვა, „წაულო ბერძენთა და მისცა მანუჩას, ძესა აბულსაეარისასა“ (მტ^ნე ქ^ე * 498, გვ. 269 და მათე ურ^ჰაეღი 176—180). ბაგრატ მეფის დისწული, რომელსაც სულტანი ითხოვდა ცოლად, სომეხთა მეფის კვრიკეს ასული იყო. ამიტომ ბაგრატმა შეუთვალა თავის სიძეს, შენი ქალი სულტანს მიათხოვეო; მაგრამ „არა მოსცა სომეხთა მეფემან“. რაკი ამ გზით თავისი წადილი ვერ განახორციელა, მან კვრიკე მეფეს საიდუმლო მინდობილობით თავისი ერისთავი ვარაზბაკურ გამრეკელი მიუგზავნა, რომელმაც სომეხთა მეფის კაცები გადმოიბირა. ისე, რომ „სამშვილდეს შემომავალი სომეხთა მეფე კვრიკე და ძმა მისი სუმბატ შეიპყრეს ქუეშის ქალას“, მხოლოდ მათმა ძმამ აღარნასემ შეასწრო სამშვილდეში.

ეს ამბავი უმალ ბაგრატ მეფეს აცნობეს, რომელიც მაშინვე ქუაკრელითგან აიყარა და კლდეკარს რომ მოუახლოვდა, იქ „მოგუარნეს პყრობილნი“. თუმცა თავდაპირველად შეპყრობილნი სამშვილდის მიცემაზე უარს ამბობდენ, მაგრამ მერე იძულებულნი იყვნენ დათანხმებულიყვნენ და „მოსცეს სამშვილდე“ (მტ^ნე ქ^ე * 498, გვ. 269—270). ამავე დროს ბაგრატთან მოვიდნენ „ორნი ერთისთავნი სომეხთა მეფისანი, ლოკის*) ერისთავი და კაქვაქარისა“; ისინი კიდევ სამს ციხეს აძლევდენ ბაგრატს: ოფრეთს, „კობას“ (=კობა[ირ]ს?) და ვარზაქარს, მაგრამ „შეეწყალნეს ბაგრატ მეფესა“ სომეხთა მეფე კვრიკე და მისი ძმა და სამშვილდის გარდა არათფერი არ ჩამოურთმევია; საქართველოს ბატონმა „ოდენ სამშვილდე იპყრა სახლად თვსად და ეგრეთვე მონებდეს სომეხნი“ (მტ^ნე ქ^ე * 499, გვ. 270). ამასთანავე მან თავისი სიძე დაიყოლია და დისწული მოაცემინა და „შერთო სპარსთა მეფესა სულტანსა“ (იქვე).

*) სხვა ანა დ^ფს ქ^ცა-ში (მ^მ დ^ფს ქ^ცა-ში „ლუკის“) = ვახუშტის ლოქას ხეობას.

მეფე კვრიკეს ასულის სულტანზე მითხოვება მათე ურპა-ელსაცა აქვს მოთხოვნილი, მაგრამ სხვაგვარად: მისის სიტყვით-ვითომც ეს ამბავი სულტანის საქართველოში შემოსევის უწინარეს მომხდარიყოს; ამას გარდა იქ ნათქვამია, სულტანმა სთხოვა კვრიკეს ქალი ცოლადა და მან მისის შიშით უარი ვერ უთხრა და მისცაო; ბაგრატ მეფე ამ საქმეში და მოლაპარაკებაში მონაწილედ მოხსენებული არ არის (*ყაათიძეძის*, გვ. 174). სელჩუკიანთა ამ ლაშქრობის შესახებ საქართველოში სპარსულს საისტორიო მწერლობაშიაც არის შენახული ცნობები. სახელდობრ ისტორიკოსი ჰამდალლაჰ მუსტაფაჟი ყაზვინი თავის განთქმულს თხზულებას „ტარიხი გუზიდე“-ში მოგვითხრობს: „სულტანი აღფარსლანი საქართველოს (გურჯისტან) დასაპრობად გაემგზავრა; ბრძოლის შემდგომ ამ ადგილის მმართველმა ბაგრატ გიორგის*) ძემ სულტანთან ზავი დასდო. საქართველოს ზოგიერთი ერისთავთაგანი (ამირათაგანი) სულტანმა ტყვედ წაასხა, ზოგი მათგანი მუსლიმანად იქცა... (შემდეგ) სულტანი სომხეთის დასაპრობად წავიდა და იმ ადგილის მეფესთან ზავი დასდო და მისი ასული ცოლადა სთხოვა. შემდეგ მან იგი უანუტევა (გაეყარა) და (თავისს ვაზირთა უზირველესს) ნიზამ ულ მულკს უბრძანა ცოლად აეყვანა“-ო (*Tarikhè Gozidè***), გამოცემა J. Gantin'-ისა 1903 წ. t. I, გვ. 210—212). თუ ქართველ-სომხურ-სპარსულს ცნობებს ამ ლაშქრობის შესახებ ერთიერთმანერთს შევადარებთ, გამოირკვევა რომ ქართველ ისტორიკოსების მოთხოვნილებაში საშინელ სისხლის ღვრის შესახებ მტკიცდება მათე ურპაელის მოწმობით; ჰამდალლაჰ ყაზვინის ამ ომის შესახებ დაწვრილებითი ცნობები არა აქვს, მაგრამ ისიც აღდასტურებს, რომ ქართველები დამარცხებულები იყვნენ და ზოგიერთი დიდებულთაგანი ტყვედ იყვნენ წასხმული. სპარსელ ისტორიკოსის მოთხოვნილება ახალს ცნობას შეიცავს იმის თავობაზე, რომ სულტანმა აღფარსლანმა საქართველოს მიწაწყალი მიატოვა მხოლოდ ბაგრატ მეფესთან ზავის ჩამოგდების შემდგომ. „მტნე ქა-ც ამბობს: „მოუვლინა ახალქალაქით მოციქული სულტან-

*) სპარსულ დედანში სწერია შეცდომით „გრიგორის“.

***) შემდეგში, როდესაც აღნიშნული იქნება ჰამდალლაჰ მუსტაფაჟი ყაზვინის „ტარიხი გუზიდე“, ყოველთვის ეს გამოცემა არის ნაგულისხმევი.

მან ბაგრატ მეფესა, და აჰკიდა მზახობა, სთხოვა ასული მისის დისა და მიიქცა სულტანი ანისად“ (ანა დღესი ქცა, შეად, მშ დღესი ქცა * 498, გვ. 269),—და ამ სიტყვებითგანაც სწანს, რომ სულტანს ელჩის პირით მზახობაზე, მაშასადამე მშვიდობიანობაზე, ჩამოუგდია ღაპარაკი; მაგრამ მაინც ქართველ მემკვიდრეებს ცნობა მეტად მოკლეა და ამ მხრივ სპარსელ მემკვიდრეებს სიტყვები ჩვენ ცნობებს ავსებენ.

ამას გარდა ჰამდალაჰ ყაზვინის მოთხრობა ქართველ მკვლევარს იმ ცნობასაც, რომელიც ალფარსლანის სომხეთში ლაშქრობას შეეხება, ადასტურებს: ქართველ ისტორიკოსსავით იმასაც სულტანის გალაშქრება სომხეთში საქართველოს აზრების ამბავის შემდგომ აქვს აღწერილი; ამ მხრივ, მაშასადამე ქართველ მკვლევარს მოთხრობა მათე ურჰაელისაზე უფრო სწორია. პირიქით სომეხთა მეფის ასულის სულტანზე გათხოვების ამბავში მათე ურჰაელსავით არც სპარსელს მემკვიდრესა ჰყავს საქართველოს მეფე მონაწილედ დასახელებული. მაინც „მტნე ქე“-ს ეს შემთხვევა ისეთი დაწვრილებით და ზემოწინითა აქვს მოთხრობილი, რომ უპირატესობა აქაც ვგონებ ქართველ ისტორიკოსის ცნობას უნდა მიენიჭოს.

მაგრამ, ვიდრე თავის დისწულს ალფარსლანს ცოლად მისცემდა, ბაგრატმა თავისი ასული მართა ბერძენთა მეფეს (მტნე ქე * 498, გვ. 269) მიათხოვა. ამაზე უფრო ვრცელი ცნობები გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებაში მოიპოვება. ეს ამბავი თურმე ასე მომხდარა: „მი-რა-იცვალა თეოდარა დედოფალი (ქ. 1056) მეცხეულად მართა, ასული ბაგრატისი, სამეფოდ შემოიყვანეს... ხოლო მაშინ დაყო მცირედი ჟამი და კუალად ზემოვე წარიყვანეს მართა; ხოლო, ოდეს მოიწია ჟამი, კუალად მოსთხოვა დუკიწმან და სძლად თვსად სამეფოსა ამას ქალაქსა შემოიყვანა“ (ცე გი მთწმ დლოსე, 306—307). მაშასადამე თავდაპირველად ალბად ნიშნობა ყოფილა მხოლოდ.

ამ ორს ზემოაღნიშნულს ცნობას საქართველოს ისტორიისათვის მხოლოდ ის მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ სპარსეთის სულტანსა და ბიზანტიის კეისარს ბაგრატ მეფესთან დამოკვრებას საქართველოსათვის მშვიდობიანობა და მყუდროება უნდა მოეტანა და ძლიერ მეზობელ სახელმწიფოთა შემოსევისაგან უნდა უზრუნველ ეყო.

მაგრამ მომავალმა ეს იმედიც გააქარწყლა. 1067—1068 წ. როდესაც გარეშე მტრებისაგან დამშვიდებული მეფე ბაგრატი იყო „გალაშქრებული აღებად კახეთისა“ და ძლევამოსილ საქართველოს მეფის წინაშე კახთა მეფემ აღსართან გაგიკისძემ და „ყოველთა დაყარნეს ციხენი მათნი და ივლტოდეს კავკასიად“, სრულებით მოულოდნელად „უგრძნეულად“ სპარსეთის სულტანი „შევიდა ჰერეთად“, რომლის დიდებულნიც ბაგრატის ერთგულნი იყვნენ. სულტანის შემოსვლისათანავე ბაგრატი მეფის მეწინავე მხედრობამ დაპყრობილს ციხეებს თავი მოანება, უკან დაიხია და „შემოიქცეს მშვიდობით“; ბაგრატი მეფეს პირველად სწორედ ამ შემომრებმა „უამბეს შემოსულა სულტანისა“ (მტ^ნე ქ^ა * 499—500, გვ. 270). მეფეც მსწრაფად აიყარა და ქართლში გადავიდა.

კახთა მეფე აღსართანი მიერთო სულტანს, ქრისტიანობა უარჰყო, წინადაიცივითა და სულტანს „აღუთქუა ხარაჯა“. სამაგიეროდ მან კახთა ბატონს დაუბრუნა ყველა ის ციხეები, რომლებიც ბაგრატი მეფის ლაშქარს დაპყრობილი ჰქონდა და სულტანის შემოსევის დროს „აფხაზთა მეფისა კაცთა დაეყარნეს“ (იქვე * 500, გვ. 271). კახეთში სულტანი სამს კვირას დარჩა.

„შემდგომად სამისა კვრისა“ სულტანმა გამოილაშქრა ბაგრატი მეფის წინაღმდეგ. მას მოკავშირედ, როგორც მოსალოდნელი იყო, ჰყვანდნენ კახთა მეფე აღსართანი, სომეხთა მეფე კვიცი და ტფილისის ამირა. შეერთებული მხედრობა შემოსევია ქართლს „თუესა დეკენბერსა ათსა, დღესა შაბათსა, ქრონიკონი იყო ორას ოთხმოც და რვა“ (იქვე * 500, გვ. 271) ანუ 1068 წ. ქ. შ. სულტანმა და მოკავშირეებმა „გაუშვეს მარბიელი“ რაზმები, რომელთაც მოაოკრეს ჯერ ქართლი, მერე გადავიდნენ არგუეთს და დაარბიეს ქვეყანა ვიდრე სუერის ციხემდე. იმ დროს სწორედ „იყო ქართლსა შინა პური და ღვინო ფრიადი“ და იმ ექვსი კვირის განმავლობაში, როდესაც სპარსეთის სულტანისა და მის მოკავშირეთა მხედრობა საქართველოში დანავარდობდა, ქვეყანა სანოვაგისაგან დაცარიელდა; თანაც „მოისრა ურიცხვ სული ქრისტიანეთა და ტყუე იქმნა“, „მოოკრდეს ყოველნი ეკლესიანი“ და „იქმნა საძაგელ ქუეყანა ქართლისა სახილველად კაცთა“ იმიტომ, რომ „სიმრავლითა მძორისათა არა დაედგმოდეს ქუეყანასა თუაღნი“. ამასთანავე სწორედ იმ დროს სასტიკი ზამ-

თარი და ყინვები დაიჭირა ისე, რომ ვინც მტერს გაექცა და მთებში გაიხიზნა, იმათგანაც ბევრი „მოსწყდა... სიფიცხისა გან ზამთრისა“ (იქვე * 501, გვ. 271). ქართლი მტრის ლაშქრით იყო მოფენილი; თვით სულტანი იდგა კარბს, მერე ჩამოვიდა შერთულთა; მაგრამ „სიძნელემან ზამთრისამან და ბუქთა ძლიერთა“ თავისი სუსხი სულტანს აქაც აგრძობინეს. ამიტომ როდესაც აფხაზეთში შეფარებულმა ბაგრატ მეფემ სულტანთან „მიგზავნა მოციქულად ივანე ძე ლიპარიტისი“ „ძიებად მშვიდობისა“, სპარსეთის ძღვევამოსილი მბრძანებელი მოხარული იყო. მოლაპარაკების შემდგომ სულტანმა მეფის მოციქული თავის პასუხითურთ აფხაზეთში გაისტუმრა. მან „ბაგრატს სთხოვა ხარაჯა და უქადა მშვიდობა“. მაშასადამე სულტანს ჰსურდა, რომ საქართველოს მეფე თავის მოხარკედ და ყმად გაეხადა; მხოლოდ ამ პირობით იყო იგი თანახმა ზავი და მშვიდობა ჩამოეგდო. მაგრამ მოულოდნელად მოლაპარაკება მოპირდაპირეთა შორის შესწყდა: სულტანმა „სიფიცხისა გან ზამთრისა ვერღარა მოილოდინა“ ბაგრატ მეფის პასუხი და „წარვიდა ქართლით“ (იქვე * 501, გვ. 272).

შინისაკენ მიმავალმა სულტანმა ჩამოაშორა, „მოსწყვდა ტფილისი და რუსთავი ამას სამეფოსა“ და „მისცა ფადლონს, განძას პატრონსა“ (იქვე * 501—502, გვ. 272). მკაცრს თოვლიან ზამთარს გაზაფხულზე მოჰყა „სიმდიდრე წყალთა ძლიერი“ და წყალდიდობისა გამო მოზღვავებული მდინარეები, განსაკუთრებით-კი მტკუარი, მინდორ-ველებს მოეფინენ და იმსხვერპლეს „მრავალი სული, რომელი დარჩომილ იყო სულტანისა“ აოხრების შემდგომ (იქვე * 502, გვ. 272); ამგვარად ისედაც დაზარალებულს საქართველოს ბუნებამაც აუწაზღაურებელი ვნება მოაყენა.

რაკი გათამამებულმა ფადლონმა ტფილისში და მის მიდამოებში პარპაშობას ხელი მიჰყო, გაზაფხულზე მეფე ბაგრატი ქართლში გადმოვიდა და „ჩადგა დიდგორთა“, მეფეთა საზაფხულო სადგომ ადგილში. ამ ვარემოებისათვის თავგასულს ფადლონს ყურადღება არც-კი მიუქცევია, „არად შერაცხა დიდგორთა დგომა მეფისა“ და 33000 მეომრით ტფილისში მოვიდა. თავის ჯარითურთ მან კარავებში დაიბანაკა ისნის ველზე (იქვე * 502, გვ. 273), ხოლო იქითგან მუხნარისაკენ გაემგზავრა და „არბივნა ქართლისა ნაპირნი“. ეს რომ ბაგრატ მეფემ შეიტყო, ერისთავი ივანე ძე ლიპარიტისა და ნია-

ნია ძე ქუაბულისი და ერისთავი ყუელისა მურვან ჯაყელი და სხვანი აზნაურნი რჩეულის ლაშქრითურთ ფადლონს უკან დაადევნა. მაგრამ ამ ჯარმა ფადლონს ქართლში ველარ მიუსწრო; იგი თავისის მარბიელი ლაშქრითურთ უკან გაბრუნებულყო. ქართველებმა მტერს კვალ-და-კვალ მისდიეს და წილკნის კართან ფადლონის „უკანაკერძს“, უკანამავალს ლაშქარს დაეწინენ და მტერს შეეზენ. „პირველსავე კრძლის მოკიდებასა“ ფადლონი და მისი მხედრობა გაიქცა. ლტოლვილ მტერს ქართველთა ჯარი უკან მისდევდა და „მიჰკოცდეს“. ფადლონის გაქცეული ლაშქარი წააწყდა ნარეკუავის ხრამს, რომელიც „აღმოეგო“ თავზარდაცემულ ოტებულ ლაშქრის „ცხენითა და კაცითა“ ისე, რომ „ზედა ლაშქარმან მეოტმან გასულა იწყო“; ამასთანავე გზა-და-გზა ქართველი მეომრები ტყეებში შიშალოულს ფადლონის ჯარის კაცებს იჭერდნენ და ტყვედ მოჰყავდათ. ქართველთა მხედრობის მეორე რაზმმა მზირი უყო და ფადლონის გადაარჩენილს ლაშქარს წინ გადაეღობა, „შემოუსწორეს წინა იწროსა ღართისასა“ და გზა შეუკრეს; იმ მცირეოდენ მტერს, რომელმაც გაუსწრო და სანამ გზას შეუკრავდენ გაქცევა მოასწრო, მათ „სდევნა ლაშქარმან ბაგრატიისამან ვიდრე მთადმდე ხერკისა“ და აქ ყველანი ამოხოცეს.

თვით ფადლონმაც თხუთმეტის ცხენოსნითურთ ქართველთა მდევარს რაზმს ძლივს გაუსწრო, წილკნის გზას მიჰყვა, არაგვის პირს მიადგა, გაღმა გავიდა და ნარლუევთა გზით ერწოში მივიდა (იქვე * 503, გვ. 273). გზა-და-გზა ფადლონი თავის თავს ფადლონის მოციქულად აცხადებდა, ბაგრატ მეფე გააქცია ფადლონმა და აღსართანთან მივდივარ მახარობლადო. მაგრამ ერთმა კაცმა, რომელიც ფადლონს იცნობდა, მისი ვინაობა გამოამჟღავნა და დაიჭირა. ფადლონი გაჩუმებისათვის დიდძალს ფულსა და საჩუქარს შეჰპირდა, მაგრამ იმ კაცმა დატყვევებულს ამირას უარი უთხრა: „ვერ ვიქმ საქმესა მამას, რამეთუ მკვდრი ვარ მე ამის სოფლისა“—ო. დაჭერილი ფადლონი მან ჟალეთში მიჰგვარა აზნაურსა მესხსა ისაკ თოლობელის ძესა. ამ აზნაურმა „გადარცუა ერი ფადლონისი“ და თვით ფადლონი „შესუა ჯორსა ზედა; მაგრამ იმის მაგიერ, რომ „აფხაზთა მეფისა გან გაქცეული ფადლონი შეეპყრა და შეეგუარა ბოჰორმას ბაგრატიისად“, მან თავისი მოვალეობა დაივიწყა, „არ იკენა მკვდრობა აფხაზთა მეფისა გან“ (იქვე

* 504, გვ. 273—274) და ფადლონი საჩქარად აღსართანს მიჰგვარა თელავში; ხოლო კახთა მეფემ აღსართანმა ფადლონი მსწრაფად ხორნაბუჯში წაიყვანა.

ამ ამბავის გამგონეს ბაგრატს შეეშინდა, ვაი-თუ კახთა ბატონმა ფადლონი გაანთავისუფლოსო, და აღსართანთან მოლაპარაკება გააბა. მეფემ აღსართანს „მისცა ბოჭორმა და უჯარმო კახთა“ და სამაგიეროდ კახთა ბატონისაგან მიიღო ტყვე ფადლონი. როდესაც ბაგრატს მტერი ხელში ჩაუვარდა, იგი მაშინვე შეეცადა ტფილისი კვლავინდებურად ხელში ჩაეგდო. რაკი, როგორც ზემოდ იყო აღნიშნული, ტფილისი სპარსეთის სულტანმა ფადლონს გადასცა და იმ დროს მის ხელში იყო, ამიტომ ფადლონი „გასუეს ძელსა და მიუბყრეს ტფილისსა“, რომ ფადლონის მიერ დაყენებული ტფილისის მოხელეები დარწმუნებულიყვნენ, რამდენად უნაყოფო და უგუნური იქმნებოდა მათი წინაღმდეგობა. მაინც ტფილისის დაპყრობა ქართველებისათვის ადვილი არ იყო და ტფილისი „აიღეს ჭირვეულად“ იმიტომ, რომ ფადლონის მოხელე ტფილისში, „თვით გაამირებასა ლამობდა“ (იქვე * 505, გვ. 274). ტფილისი რომ ბაგრატ მეფემ აიღო „თვსად“-კი არ დაიჭირა, საქართველოს სრულ და განუსაზღვრელ კუთვნილებად-კი არ აღიარა, არამედ ტფილისი მისცა საგამგეოდ ვილაც, სითილ, ანუ სილილ არაბს, რომელიც „მემამულე“, ესე იგი ტფილისის ამირათა ჩამომავალი ყოფილა. თავისთვის ბაგრატ მეფემ აიღო „ციხენი რუსთავი, ფარცხისი, აგარანი, გრიგოლ-წმიდანი და ქავაზნი“; ამას გარდა ყოველ-წლიურ ხარკად საქართველოს მეფისათვის უნდა ეძლია „მარადის ორმეოცდაოთხი ათასი დრაჰკანი“; თანაც მძევლები ჩამოართვა როგორც ფადლონს, ისე სითილ არაბს; მეფეს სახელდობრ წაუყვანია „მძევლად ძმისწული მისი, ძე მანუჩასი და [ძენი] სამთა თავადთა განძისათა[ნი].

დატყვევებულ ფადლონის გაშვებას ბაგრატ მეფეს სპარსეთის სულტანი შეეზღვეწა და სწორედ „შუამდგომილობითა და სიტყვთა სულტანისათა დაეზავა ბაგრატ და განუტევა ფადლონი და გაგზავნა საკელმწიფოსა თვსსა განძას“ (იქვე * 505, გვ. 275). სამაგიეროდ ბაგრატს „მოართუეს გაგიკეთი და აღიღო... გაგი“ (იქვე * 506, გვ. 275).

ფადლონმა დიდის ხნით ვერ მოისვენა და მაინც „გატენხა ფიცნი და შუამდგომელობანი დიდისა სულტანისანი“;

ისევ საქართველოს სამეფოს მიაღდა და ჯერ „მოიპარა ქაეზანი“, მერე აგარათაქენ გაილაშქრა; აგართა ციხისთავმა აგარანი მიატოვა და გასცა. აფხაზეთში მყოფმა ბაგრატ მეფემ რომ ეს ამბავი შეიტყო, საჩქაროდ გადმოვიდა და აგარანი მტერს ისევ გამოჰკლრიჯა ხელითგან. ამასთანავე მეფემ თავისი ცოლის ძმა ოსთა მეფე დორლოლელი მეშველად მოიხმო. დორლოლელი ორმოცი ათასითა მხედრითა გადმოვიდა საქართველოში. თავის შვილის, უფლისწულის გიორგი კურაპალატის, წინამძღოლობით ბაგრატ მეფემ შეერთებული ქართველ-ოსთა ლაშქარი თადლონის დასასჯელად და სამაგიეროს გადასახდელად გაგზავნა. ამგვარად მეფემ „მოაოკრა განძა და აღიღო ტყუე და ნატყუენავი მისი ურიცხვი“ და საქართველოში მოიტანა (იქვე * 506, გვ. 275); ომითგან შემობრუნებულმა ოსთა მეფემ: „ითხოვა დარბაზობა, ხოლო ბაგრატ ნება სცა“ (იქვე * 506, გვ. 276 შეად. ანა დ'ფს ქ(ა-ს). ოსთა მეფემ ნახა თავისი და, დედოფალი, და სიძე, ბაგრატ მეფე, რომელიც იმ დროს „ტინისკიდს, ქალასა ნადარბაზევისასა“ მდგომი დიდის ამბით მიეგება თავის მეშველსა და ცოლისძმას. რადგან „მიზეზითა ზამთრისათა“ ოსთა მეფეს და დიდებულებს ეშურებოდათ, ბაგრატმა 12 დღეს გამასპინძლების შემდგომ თავისი სტუმრები უხვად დაასაჩუქრა და სამშობლოში გაისტუმრა. (იქვე * 506—507, გვ. 276).

რაკი სულტანის მეგობარი და მოკავშირე თადლონი თავხედობისათვის ბაგრატ მეფემ სამაგალითოდ დასაჯა, ეხლა საქართველოს ბატონი უფრო უზრუნველყოფილი იყო აღმოსავლეთის მხრით და უფრო გაბედულად შეეძლო ემოქმენდა. ამიტომაც იყო როდესაც „შემდგომად ამისსა არონიებდა სულტანი მოციქულთა“ ბაგრატ მეფესთან „და უკრებდა ძღუენთა ბაგრატ მეფესა“, თანაც „ამოთა ენითა სთხოვდა ხარაჯასა“, საქართველოს მბრძანებელიც თავის მხრივ სულტანს ზრდილობიანად ექცეოდა, „ავლენდა იგიცა მოციქულთა და უკრებდა იგიცა ძღუენსა და იყო მათ შორის სიტყუათა სიყვარული“, მაგრამ მორჩილების ნიშანი-კი იუკადრისა და „არა დაიდვა ბაგრატ მეფემან ხარაჯა“ (მტ^ნე ქ^დ * 507, გვ. 276), — საქართველოს პოლიტიკურ დამოუკიდებლობა არ შეალახინა.

ამის შემდგომ ბაგრატ IV დიდხანს აღარ უცოცხლია: „შემდგომად მკირედთა წელიწადთა სემშვილდისა ტბათა მდგომ-

სა ბაგრატ მეფესა დაეცა საღმრთო მუცლისა“; ავადმყოფი კელმწიფე „ჩადგა მარაბდათა“, მაგრამ არამცთუ აქ უკეთობა არ დასტყობია, პირიქით „უფრო გაუძნელდა საღმრთო“. მაშინ მძიმე ავადმყოფი მეფე „ტახტითა წამოიყვანეს“ (მტნე ქე * 507, გვ. 276) ქართლში; მისი შვილი უფლისწული გიორგი კურაპალატი „თანა ჰყუა“. აქ მას მიეგებნენ „ყოველნი დიდებულნი მისნი“ და „დედა მისი მარიამ დედოფალი და ცოლი მისი ბორენა და ასული მისი მარიამ“. რაკი თანდათან მეფე სულ უკან და უკან მიდიოდა და სიკვდილის მოახლოვებას ჰგრძნობდა, ამიტომ ბაგრატ IV „შემდგომად მცირედთა დღეთა მიუთუალა ძე მათი გიორგი კურაპალატი მეფედ დიდებულთა ამის სამეფოსათა“, ხოლო მეორეს მხრივ „ყოველნი შეჰვედრნა მას“ თავის მემკვიდრეს და 292 ქრონიკონს ანუ 1072 წ. 24 ნოემბერს გარდაიცვალა (იქვე * 507—508 გვ. 277). მომაკვდავმა 56 წლის მეფემ თავის უბედურს დედას მარიამ დედოფალს გულმტკივნეულობით უთხრა: „დედაო, მეწყალი შენ, რამეთუ ყოველნი შობილნი შენნი წარგვიქციენ წინა და ვგრეთ-ღა შენ მოჰკუდებიო“.

ბაგრატ მეფე მემატთანეს სიტყვით „იყო კაცი უშუენიერეს ყოველთა კაცთასა“ (მტნე ქე * 508, გვ. 278) და მართლაც ატენის სიონისა და ზარზმის მონასტრის ეკლესიების კედლებზე შენახულ მის სურათებზე იგი ლამაზ სახის კაცადა სჩანს. გარეგან სილამაზესთან ერთად იგი გონებრივადაც უზად ყოფილა დაჯილდოვებული, ფხიზელის და სკეპტიკოსის მსჯელობით აღჭურვილი („ვიდრე თუალითა არა ვიხილო, არა მრწამს!“-ო, ცე გე მთწმლსე 304), „სრული სიბრძნითა ფილასოფოსოსათა“ (იქვე),—გულუხვი და მოწყალე კაცი; მაგრამ ბედმა მას ბევრი განსაცდელი არგუნა და თითოხნაც მან დიდგვარიან მოხელეთა თვითნებობისა და წინაღმდეგობის ალაგმა ვერ შესძლო და თითქმის გამუდმებულს ბრძოლაში დალია თავისი დღენი. ხასიათის სიმტკიცე აკლდა, თუ სხვა რაიმე მიზეზი იყო, არა სჩანს, მაგრამ ეს-კია, რომ თუმცა მეფე ყოფილა გულკეთილი, „მოწყალე და განმკითხველი გლახაკთა“ (იქვე), მაგრამ მაინც მემატთანე ჩივის, „ჟამოა მისთა ქუეყანასა და-

წყნარება არა აქუნდა, ეკლესიანი და გლეხნი*) [და] აზნაურნი** ვერ იკითხებოდეს“-ო (იქვე). ეს ცნობა გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრების“ მოწმობითაც მტკიცდება. გიორგი მთაწმიდელის მოწაფე მოგვითხრობს, რომ როდესაც ჩვენი გამოჩენილი საეკლესიო მოღვაწე და მეცნიერი ბაგრატ IV თბოენისაებრ საქართველოში მივიდა, „პირველად ყოვლისა აღდეს მახვლა მხაღებისა შეფეთა მიმართ მრავალთა უწყესობათა თჳს უშიშად და თვალუხავად... კულად ეტურდა მსჯავრთა თჳს და სმართლათა სმეუფოთა, რათა უსჯიდეს ობოლთა და ქუროთა... რათა არა მისჯრეკდეს სსწოროსა სიმართლისსა დიდისა მიმართ განა მცარისა და რათა უმეტეს ყოვლისა წყალობაჲ შეიტკბოს“-ო (ც^ა გ^ი მთწმ^დლს^ა 321). როგორც სჩანს, ბაგრატ IV დროს მართლმსაჯულება და მიუდგომელობა მართლაც არა ერთხელ ყოფილა შელახული.

გარდაცვალებული ბაგრატ მეფე „დიდითა დიდებითა და პატრიოთა წარიყუანეს და დამარხეს ჳყონდიდს“ (მტ^ნე ქ^ა * 508, გვ. 278). მეფეს წინდაწინვე „თჳსი საფლავი მუნ განეშადა, რათა რაემს აღესრულოს მუნ დაემარხოს“ (ც^ა გ^ი მთწმ^დლს^ა 305) და მისგანვე შემზადებულს საფლავში ჩაასვენეს.

4. ბ ი ო რ ბ ი II.

საქართველოს სამეფო ტახტზე დაჯდა ბაგრატის შვილი გიორგი კურაპალატი (მტ^ნე ქ^ა * 508, გვ. 277). თუმცა ახალგაზრდა მეფე სათნო ხასიათის ადამიანი იყო, მოწყალე, გულუბნი და პურადი ისე, რომ მემატრიანეს სიტყვით იგი ყოფილა „უბუკესი ყოველთა მეფეთა აფხაზეთისათა და პურად უბუკესი ყოველთა კაცთასა“ (იქვე * 509, გვ. 278), პირადადაც კარგ რაინდად ითვლებოდა, „ცხენოსან-მშვილდოსანი რჩეული“ (იქვე), — მაგრამ მეტად რბილი და სუსტი ხასიათის კაცა და სჩანს. ამასთანავე მას ჳკლებია ის სიღინჯე და საქმიანობა, რომელიც ჳკვენის ბატონისათვის აუცილებლად არის საჭირო (ამის დამამტკიცებელი მაგალითი იხ. ჳკემოდ გვ. 464). ვერს

*) ანუ ანა დ^დს ჳ^ა-ში.

***) ანა დ^დსი ჳ^ა+ყოვლად.

თავგასულს დიდგვარიან აზნაურებს უწყევდა ღირსეულს წინაღმდეგობას, ვერც გათამამებულ გარეშე მტრებს იგერებდა.

მისის მამის სიკვდილის შემდგომ გასული იყო შოლოდ „ზამთარი ერთი მშვიდობით და ზაფხულისა ნახევარი“, ესე იგი 1073 წლის ზაფხული იყო, რომ დიდგვარიანი მოხელეები ნიანია ქუაბულის ძე, ივანე ლიპარიტის ძე და ვარდან სვანთა ერისთავი განუდგნენ ყრმა მეფეს და „აუშალეს ქუეყანა“; ნიანია ქუაბულის ძე ამასთანავე იმდენად გაკადნიერდა, რომ „წაიღო ქუთათისისა საქურკლე და შედგა ქუთათისს შიგა“; ვარდანმა სვანები ააჯანყა და დაარბია და აიკლო საეგრო; ხოლო ივანე ლიპარიტის ძემ კახნი მოიშველია და ქსნის პირი დაიპყრა. თუმცა გიორგი მეფემ განმდგარნი დაიმორჩილნა, მაგრამ, როგორც შემატიანე ამბობს, „სიკეთითა სიბრძნითა“ დასჯის მაგიერ მეფემ ივანეს, ლიპარიტის ძეს, უბოძა სამშვილდე, ხოლო მის შვილს ლიპარიტს რუსთავის ნაცვლად, რომელიც მეფემ კახთ მისცა, ლოწობანი უწყალობა; ნიანიამ თმოგვი „და სხუანი საქონელნი რჩეულნი“ მიიღო; ვარდანს-კი ასკალანა უწყალობა (იქვე * 509—510, გვ. 278—279).

როდესაც დამნაშავენი ასე უხვად იყვნენ დასაჩუქრებულნი, ან რასაკველია, რომ ისინი კვლავ აჯანყებულიყვნენ. მართლაც მალე ივანე ლიპარიტის ძე ისევ განდგა. ამის გაგონებზე გიორგი მეფე ქუთათისითგან სამცხეში გადავიდა და შემდეგ მესხთა ლაშქრითურთ სამშვილდეს მიადგა, სადაც გიორგი მეფეს კახთა მეფე აღსართანი მოუვიდა მეშველად. ივანე შეერთებულს ჯარს წინააღმდეგობას ვერ გაუწყევდა და ამიტომ გაიქცა, „მირიდა მთათა სომხითისათა“ (იქვე * 510, გვ. 279). გიორგი მეფემ ამის შემდგომ წაართვა, „წაიხუნა ლოწობანნი ლიპარიტისა-გან“ და ჯაფახეთში გადავიდა. აქ შეთანხმება მოხდა, „დაიფიცნეს ეკრანთას და იმტკიცა ივანე კლდეკართა და სამშვილდეს ზედა“. მაგრამ არც ეს შერიგება ყოფილა ხანგრძლივი: ეხლა-კი ივანემ ისეთი თავხედობა ჩაიდინა, რომ „გამოსტყუა ვაგი ციხოვანთა გიორგი მეფისათა და მიჭაღ: ფადლონს, განძის პატრონსა“ (იქვე); ამაზე მეტის კადნიერებისა და აღვირწახსნილობის წარმოდგენაც-კი ძნელია, მაგრამ მან არც ეს იკმარა. მოვიდა თუ არა სულტანი ბელიქშაჰი „მტრობად ყოველთა ქრისტიანეთა“, ივანემ „ზიადება ძე მისი ლიპარიტ წინა“; სულტანმა რასაკვირველია სიხარულით „შეიწყინარა“, მაგრამ მკირედი ხნის შემდგომ ივანეს შვილი იქით-

გან გამოიპარა. მაშინ სულტანი დაიძრა, „მოადგა სამშვილდესა და წაულო სამშვილდე“. ამ ქალაქის აღების დროს, ივანე თავის ცოლ-შვილითა და შვილის-შვილითა და მისის ხელქვეით აზნაურთა სახლობითურთ სულტანს ტყვედ ჩაუვარდა (იქვე). სულტანმა „დაიჭირა სამშვილდე“ და იქითგან მოარბია ქართლი, ბევრი ტყვე წაასხა და ნატყვენავი წაილო და უკან წავიდა (იქვე * 511, გვ. 279 და ცა შჳსა ღთსი * 512, გვ. 281).

იმავე წელიწადს მოვიდა სარჰანგი სულტანის ლაშქრითურთ და სამშვილდის ბარს დაიბანაკა; გიორგი მეფის მხედრობაც იქითკენ გაეშურა და ბრძოლა ფარცხისს მომხდარა. ქართველმა ჯარმა დიდად გაიმარჯვა და მტერი განდევნა (ცა შჳსა ღთსი * 512, გვ. 281).

გიორგი მეფე აქეთგან წავიდა „მამულსა თჳსს ტაოს“ და ბანაში დაბინავდა. იქვე მოვიდა და მეფეს ეახლა „ზორავარი აღმოსავლისა“ გრიგოლი, ერისთავთ-ერისთავის ბაკურიანის ძე, განთქმული ქართველი მოღვაწე, პეტრიწონის მონასტრის დამაარსებელი, ბიზანტიის კეისრის სამსახურში მყოფი. ამ გრიგოლ ბაკურიანის ძეს ჰქონდა ოლთისნი, კარნო-ქალაქი და კარი. მეფეს ძალიან იამა გრიგოლის მოსვლა და ნახვა. გრიგოლმა „მოსცა გიორგი მეფესა კარის ციხე-ქალაქი და მისი მიმდგომი ქუეყანა“. გახარებულმა მეფემ კარში მცველად შავშელი აზნაურნი ჩააყენა და თითონ შინისკენ გამოემგზავრა.

ამავე დროს თურქები ისე გაძლიერდნენ, რომ „დაუტევნეს ბერძენთა ქუეყანანი, ციხენი და ქალაქნი მათნი, რომელ აღმოსავლეთს ჰქონდეს, და წარვიდეს“ (ცა შჳსა ღთსი * 512, გვ. 281). ბერძენთაგან დატოვებული ქვეყნები დაიპყრეს, „აიხუნეს თურქთა და დაემკვდრნეს“ (იქვე * 513, გვ. 282). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ეს ცნობა სრულებით ქემმარიტია: 1074 წ. დადებულ ხელშეკრულობისამებრ ბერძენებმა თურქებს აღმოსავლეთში დაპყრობილი ქვეყნები დაუთმეს (იხ. H. Gelzer-ის ნაწარმოები K. Krumbacher'-ის *Geschichte d. Byzantinischen Litteratur* გვ. 1013).

თუ თურქების მიერ ბიზანტიის სამფლობელოს აღმოსავლეთის ქვეყნების დაპყრობა 1074 წ. მომხდარა, მაშ მელიქშაჰის მიერ სამშვილდეს აღება და ქართლის აოხრება, შემდეგ სარჰანგის შემოსევა და მისი დამარცხება 1073--1074 წ. უნდა მომხდარიყო.

1074 წ. შემდგომ საქართველო დიდს განსაცდელში ჩა-
ვარდა: ეხლა მას ორთავ მხრივ მტერი ერტყა, წინად თუ
მარტო აღმოსავლეთით ჰსაზღვრავდა მაჰმადიანთა სამფლობელო,
ამიერითგან თურქები დასავლეთითაც მოადგნენ საქართველოს.
„მეზობლობით მოეახლნეს საზღუართა ჩუენთა“ და თანაც
„განმრავლდა შიში და ჭირი“, ქვეყნის აოხრება და ტყვევა.
თურქებმა თურმე ჯერ ქ. კარი აიღეს და შემდეგ ისე გათამამ-
დენ, რომ ა[ჰ]მად ამირას მეთაურობით ისინი გიორგი მეფეს
„ყუელსა გარე მდგომსა“ მოულოდნელად „უგრძნულად“
დაეცნენ. მათი გაბედულობა გაორკეცდა თურმე „შინაგაცე-
მითა ქრისტიანეთათა“ ლალატით, რომელსაც მათი განზრახვის
განხორციელება უნდა გაეადვილებინა. გიორგი მეფე შემოსე-
ვას არ მოელოდდა და რასაკვირველია წინააღმდეგობის გაწე-
ვა არ შეეძლო; „აოტეს გიორგი მეფე და სპა მისი“. გამარ-
ჯებულს მტერს დიდძალი დავლა ჩაუვარდა ხელში: „საჭურ-
ჭლენი დიდნი და სამსახურებელნი სამეფოთა ტაბლათანი ოქ-
როსა და ვეცხლისანი ბაგრატეულნი, სასმურნი და სამწდე-
ონნი პატიოსანნი, კარავნი სამეფონი და ყოველთა დიდებულ-
თანი“ (ც^ა მფ^{სა} დთ^{სი} * 513, გვ. 282). გიორგი მეფე
აქართგან აფხაზეთში გაიქცა. ამ მაგალითით სხვა თურქებიც
წაქეზდნენ და ვინმე იასისა და ბუჯლობის მეთაურობით სა-
ქართველოს მოადგნენ: „მოეფინნეს პირსა ყოვლისა ქუეყანი-
სასა, ვითარცა მკალნი“ და „დღესა ივანობასა“ ასისფორი,
კლარჯეთი ზღვამდის, შავშეთი, აჭარა, სამცხე, ქართლი, არ-
გუეთი, სამოქალაქო და ჰყონდიდი თურქებით აიესო; მაშინ-
ვე დაწვეს ქუთაისი, არტანუჯი და კლარჯეთის უდაბნონი (იქვე
* 513—514, გვ. 282). თურქები საქართველოში თოვლის
შოსვლამდე დარჩნენ, „მოჰამეს ქუეყანა და მოსწყუდეს“, დიდ-
ძალი ტყვე წაასხეს და წავიდნენ. „ესე იყო ზარჯელი დიდი
ოურქობა“—, ამბობს დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი და
მაშინ „ქრონიკონი იყო: — ტ: — (300)-იო (იქვე * 514, გვ.
283) ანუ 1080 წ.; მაშასადამე თურქების მიერ ქართველთა
მეციხოვნეთა და მონაპირეს ქ. კარითგან განდევნა და გიორ-
გი მეფის ოტება ყუელის ციხითგან 1074—1080 წ. შუა უნ-
და მომხდარიყო.

მკაცრმა ზამთარმა, რომელიც ამ აოხრებას თითქოს გან-
გებ მოჰყვაო, მთიულეთში შეხიზნული ქართველი ხალხი შვა-
წუხა და „უსახლობითა და შიმშილობით“ ბევრი დახოცა.

უბედურება ის იყო, რომ თურქები მიეჩვივნენ საქართველოში თარეშს და არესა თანა გაზაფხულისასა. მოვიდიან თურქნი და მათვე პირველთა საქმეთა იქმოდინ და ზამთრის წავიდიან“ (იქვე), ყოველ წლივ საქართველოს აწიოკებდენ. რასაკვირველია ასეთს გარემოებაში, როდესაც მიწის-მოქმედის სიცოცხლე ყოველს წამს განსაცდელში იყო, მეურნეობა შეუძლებელი იქმნებოდა; ამიტომაც არა იყო მათ უამთა შინა თუსვა და მკა, მოოკრდა ქუეყანა და ტყედ გარდაიქცა, ნაცულად კაცთა მკეცნი და ნადირნი ველისანი დაემკვდრნეს მას შინა“ (იქვე). მოსახლეობა მოიშალა, „ეკლესიანი შეიქმნეს სახლად ჰონეთა მათთა“ (იქვე * 515, გვ. 283); ერთი სიტყვით საქართველო საშინელს მდგომარეობაში ჩავარდა. სომეხი ისტორიკოსიც მოგვითხრობს, რომ სწორედ ამავე დროს 1079—1080 წ. სომხეთიც თურქთაგან აკლებული იყო, ხენათესვა მოისპო და ქვეყანას შიმშილისაგან ძალა ჰქონდა მიხდილი (მათე ურჰაელის ისტორია, იერუსალემის გამოც., გვ. 261—262). როგორც ეტყობა, სადაც-კი თურქები გაჩნდებოდნენ, ყველგან მათის მოღვაწეობის ძეგლად უაღრესი ბარბაროსობა, გაოხრებული და გადაბუგული ქვეყნები რჩებოდა...

„ხედვიდა მეფე გიორგი... რამეთუ არა სადათ იყო ღონე კსნისა და შეწეენისა“; თითონ მართო თურქებს წინააღმდეგ ვერა გაეწყო რა, ხოლო ბერძნები, რომელნიც კულაფ ამისთანა შემთხვევებში მამკმადიანთა წინააღმდეგ ბრძოლის დროს ქართველებთან ერთად იბრძოდნენ, თითონაც განსაცდელში იყვნენ. ამ დროს „ძალი ბერძენთაცა შემცირებული იყო და, რომელნი ქუეყანანი აღმოსავლეთს ჰქონდეს, ზღუასა გარეთ ყოველი თურქთა დაეპყრა“-ო, მოგვითხრობს ქართველი იმდროინდელი ისტორიკოსი (ცა მსა დთსი * 516, გვ. 284) და ეს ცნობა სამართლიანია (იხ. H. Gelzer'-ის თხზულება კ. კრუმბახერის ზემოაღნიშნულს წიგნში, გვ. 1012). მაშინ გიორგი მეფემ სახელმწიფოს გაქირვებულ საქმეებზე მოსალაპარაკებლად შეჰყარა თავისი თანამშრომელნი და „ყო განზრახვა დიდებულთა თუსთა თანა“; ამ საგანგებო ბჭობის დროს „დაამტკიცეს წარსლვა მაღალსა სულტანსა მელიქშაჰს წინაშე“ (ცა მფსა დთსი * 516, გვ. 284).

გიორგი მეფემ ასრულა ეს გარდაწყვეტილება და „წარივიდა ასპანს, ნახა სულტანი და შეწყნარებულ იქმნა მის-გან ვითარცა შვილი საყუარელი“ (იქვე). მელიქშაჰმა „ყოველი

სათხოველი აღუსრულა მეფესა გიორგის“ და საქართველო „განათავისუფლა ზედა მარბეველთა-გან“; ამასთანავე სულტანმა გიორგი მეფეს „მოსცა კახეთიცა და ჰერეთი“ (იქვე * 516, გვ. 284). ეს ორი ქვეყანა სულტანს არ ეკუთვნოდა და თავის უხვ წყალობით არათერს ჰკარგავდა. მელიქშაჰის საქციელი რასაკვირველია არც „ქრისტიანეთა სიყვარულით“, არც მისის „მართლმსაჯულებით“ არის ნაკარნახევი, როგორც ქართველი ისტორიკოსი გულუბრყვილოდ ფიქრობდა (იქვე), არამედ უბრალო ანგარიშით. მან ზემოაღნიშნულ „წყალობათა“ სამაგიეროდ „ხაჩაჯა ითხრავს სამეფოსა მისისა“ (იქვე * 516, გვ. 285). ყოველწლიური ხარკი სულტანისათვის ოღონდაც რომ ცარცვა-გლეჯით შეძენილსა ჰჯობდა იმიტომ, რომ ჯერ ერთი ნატყვენავის რაოდენობა ცვალებადი იყო და განუსაზღვრელი, — მეორე ისა, რომ ნადავლითგან სულტანს მარტო $\frac{1}{5}$ ერგებოდა, დანარჩენი $\frac{4}{5}$ ლაშქარისა იყო; ხარაჯა-კი მთლად სულტანის საქურქლეში შევიდოდა. მაშასადამე ის, რაც ითაკილა ბაგრატ IV და არას გზით ხარკზე არ დასთანხმდა, მისმა შვილმა გიორგიმ და იმდროინდელმა ქართველებმა თითქმის სიხარულით შეიწყნარეს და დაიდეს, — ამდენად ილაჯ-გაწყვეტილი იყო მაშინ საქართველო თურქების გამუდმებული ცარცვა-გლეჯისაგან! დაღებულს ხარაჯას თურქები ქართველებისაგან „აიღებდეს ჟამთა მრავალთა“ (იქვე).

რაკი მელიქშაჰმა საქმე ასე კარგად მოაგვარა, გიორგი მეფისათვის რატომ არ უნდა ეცა პატივი; მართლაც საქართველოს ბატონი სულტანმა „განდიდებითა დიდითა გამოგზავნა სამეფოდ თვსად“-ო, ამბობს ქართველი ისტორიკოსი (იქვე) და ადასტურებს სომეხი ისტორიკოსი ვარდანი (*Պատմութիւնս ասիղերական*, მოსკოვის 1861 წ. გამ., გვ. 141).

„განდიდებული“ გიორგი მეფე შინ დაბრუნდა; საქმე ეხლა „ნაწყალობევი“ ჰერეთ-კახეთის აღება იყო; კახთა მეფე ხომ ნებაყოფლობით არ დაუთმობდა თავის სამფლობელოს? მელიქშაჰმა გიორგი მეფეს „წარმოაყოღნა სპანი დიდნი“, რომ მათის დახმარებით კახთა ბატონს „წაართუან კახეთი“. გიორგი მეფეს უნდა მოეფიქრა, რომ ამგვარი ხერხი და საშუალება საქართველოს გასაერთიანებლად სრულებით უვარგისი იყო და სახიფათო; მას უნდა გაეფიქრებინა რომ ამ ბრძოლაში უცხო სახელმწიფოს გარევა ქვეყანას ხეირს არ დააყრიდა, ამგვარისავე იარაღით კახთა მეფესაც შეეძლო აე-

ტეხა გაერთიანებულ საქართველოს ბატონისათვის ომი და ძმათა შორის მტრობა და სიძულვილი ჩამოეგდო. გიორგი მე-II-ის ამ უგუნურმა საქციელმა ისედაც მოქანცული საქართველო დიდს განსაცდელში ჩააგდო.

„უამსა სთვლისასა“ გიორგი მეფე თავისისა და თურქთა მეშველ ჯარითურთ კახეთს მივიდა და ვეჭინის ციხეს მიაღგა. მთელმა შემოდგომამ ისე გაიარა, რომ გარემოცული ციხე მეფემ ვერ აიღო. მოვიდა თოვლიც. აქ-კი გიორგი II გასაოცარი დაუდევრობა და ქარაფშუტობა გამოიჩინა: მას „მოეხსენა ნადირობა აჯამეთისა, არღარას ზრუნვიდა სხუასა, არცა ელოდა აღებასა ვეჭინისასა და კახეთისასა“ (ცა მფსა დთსი * 517, გვ. 285). თითონ ყველაფერს თავი დააანება, ხოლო „ლაშქართა თურქთა, რომელი ჰყუეს, მისცა ნიჭად სუჯეთი და ყოველი ქუეყანა იორის პირისა კახეთი“. რასაკვირველია ეს თურქთათვის შესაქმელად მიცემული საქართველოს კუთხე გატიალდებოდა; მემატთანე მოგვითხრობს, ეს ქვეყანა იმდროითგან „მოოკრდა დღენდელად დღემდე“-ო (იქვე); მაშასადამე დავით აღმაშენებლის მეფობაშიაც ვეღარ გამობრუნებულა. გიორგი მეფის პოლიტიკურმა სიბეცემ თავისი შხამიანი ნაყოფი გამოიღო. თუ საქართველოს ბატონს კახეთ-ჰერეთის დაპყრობა მელიქშაჰის წყალობითა ჰსურდა, კახთა მეფემაც იმავე გზით თავის საქმის გამოკეთება მოინდობა; ადვილადაც მიაღწია თავის წადილს, მას მხოლოდ უფრო მეტი მსხვერპლის შეწირვ დასჭირდა, — და ასეც უნდა მომხდარიყო, რაკი ქართველმა მოქიშვე მეფეებმა ასეთი სახიფათო გზა აირჩიეს. გიორგი II-ისაგან შევიწროებული კახთა მეფე აღსართანი მელიქშაჰთან წავიდა და იქ, იქნებ იმიტომ, რომ თავისი ერთგულება დაემტკიცებინა, უფრო-კი იმიტომ, რომ სელჩუკიანთა სულთანმა ალბად ამგვარი პირობა დაუდვა, აღსართანმა „დაუტევა ქრისტიანობა და შეეძინა სარკინოზთა სჯულსა და ამით ღონითა აიღო სულტანისა-გან კახეთი“ (იქვე). ასეთს გარემოებაში მყოფს საქართველოში რასაკვირველია „არავე დამშუიდნა ქუეყანა, არცა-ლა იქმნა ღხინება კაცთა“ (იქვე).

ამ ძმათაშორისს მტრობასა და ბრძოლას, თურქთა ნავარდობას, ბუნების მრისხანებაც ზედ დაერთო. 1088—1089 წელს (ქკბი I, 233 და ცა მფსა დთსი * 518—519, გვ. 286—287) საშინელი მიწისძვრა იყო; მემატთანე ამბობს: „უფალმან... შეძრა ქუეყანა საფუძველითურთ ესეოდენ სასტი-

კად, ვიდრემდის მთანი მაღალნი და კლდენი მყარნი სახედ მტუერისა დაიგალნეს, ქალაქნი და სოფელნი დაირღუეს, ეკლესიანი დაეცნეს, სახლნი დაითქუნეს და დაირღუნეს და იქმნეს საფლავ მას შინა მკვდრთა, რომელთა თანა თმოგვიცა დაიქცა და დაიპყრა ქუეშე კახაბერი ძე ნიანიასი „კოლითურა“ (ცა მფსა დთსი * 518—519, გვ. 286—287). ეს საშინელი მიწისძვრა, რომელმაც მრავალი ხალხი იმხვევრპლა, არ დამცხრალო „განსრულებადმდე წელიწადისა“ (იქვე * 519, გვ. 287). ყველა ამ უბედურებათა გამო თავზარდაცემულმა, თუ კიდევ სხვა რაიმე მიზეზების გამო, გიორგი II-მ მეფობაზე უარი სთქვა და სახელმწიფო თავის ჭაბუკს შვილს დავითს დაულოცა (იქვე).

თ ა გ ი მ ე შ ვ ი დ ე

საქართველოს სოციალური და კულტურული მდგომარეობა გაერთიანების ხანაში.

როგორც უკვე გამოჩვენებული იყო, ბაგრატ III მეფობით საქართველოს გაერთიანების ხანა იწყობა და თუმცა გაერთიანება ჯერ კიდევ მთლად დამთავრებული არ იყო, მაგრამ როგორც თავ-თავის ალაგას აღნიშნულია ტფილისის საამირო ბაგრატის IV დროს უკვე საქართველოს მოხარკედ გადიქცა და მისი არსებობის საბოლოო აღსასრულის დღეც მოახლოებული იყო; კახთა მეფეებიც იძულებულნი იყვნენ გაერთიანებულ საქართველოს ხელმწიფის უზენაესი ბატონობა აღიარებინათ და მისი სამუდამო შემოერთებაც მალე უნდა განხორციელებულიყო, რომ გიორგი II-ს წინდაუხედავს საქციელს საქმე არ გაერთულებინა. შირვანის შაჰმაც ბაგრატ III დროს უნებლიედ ყოველწლიური ხარკის გამოღება ეკისრა და ბაგრატ IV-აც ხომ ორჯელ დაამარცხა განძის პატრონი დაციხეები წაართვა;

უკვე ბაგრატ III უბრალო მეფე-კი არ იყო, არამედ მეფეთა მეფედ იწოდებოდა; ხოლო ბაგრატ IV მოხსენებულია მეფედ „აფხაზთა, ქართუელთა... და რანთა და კახთა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა დიდ კურაპალატად“ (კაცხი, Brosset. Voyage, XII rapp., გვ. 95); გიორგი II თავის თავს უწოდებდა მეფედ „აფხაზთა და ქართუელთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფედ, შარვანშად და შაჰანშად და ყოვლისა აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა თუითმპყრობელად“ (1082 წ. შიომღ. სიგ., შიომღ. ისტ. საბ. 13).

მაგრამ ქართველთა პოლიტიკურს ძლიერებას წინ ერთი დიდმნიშვნელოვანი გარემოება ელობებოდა და აფერხებდა. რასაკვირველია ა. მკლერი მართალია, როდესაც ამბობს, რომ დასავლეთთან შედარებით აღმოსავლეთი იმით იყო უბედური, რომ ბარბაროს ველურ ტომების გადმოსახლება აღმოსავლეთ-

ში თითქმის არ შეწყვეტილაო; არაბებს თურქები მოჰყვნენ, ამათ მონღოლები ორგზის და ოსმალები (A. Müller. Der Islam im Morgen-und Abendlande წ. II, 1887 წ., გვ. 71--72). ასეთი ქართველი დასავლეთს და ევროპიელ ერებს თავს არ დასტყდომიათ: იქ ერთხელ იყო ერთა დიდი გადმოქსახლება; აღმოსავლეთში-კი მრავალჯერ და აყვავებული ქალაქ სოფლები და მდიდარი ქვეყნები მრავალგზის ყოფილა. განადგურებული და მირეგვ-მორეგვილი ეს უბედურება ქართველების უბედურებაც იყო. მართალია აღორძინებული საქართველოს როგორც დავინახეთ სელჩუკიანთა სულტანების და ლაშქრის ნავარდობაც აფერხებდა; ბიზანტიის კეისრების ახალი პოლიტიკაც ქართველთათვის სახიფათო იყო; მაგრამ მაინც საქართველოსათვის იმდენად გარეშე მტერი არ იყო საშიში და არც ესა ყოფილა ის დიდმნიშვნელოვანი გარემოება, რომელიც მის გაძლიერებას აფერხებდა. ქართველებს აუძლიურებდა შინაური ბრძოლა მეფეთა და დიდგვარიან აზნაურთა შორის.

გაერთიანებულ საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრების დამახასიათებელ მოვლენად, როგორც მეექვსე თავითგანაც ნათლადა სჩანს, უნდა ჩაითვალოს სწორედ ეს მედგარი ბრძოლა მეფეთა და დიდგვარიან აზნაურთა შორის. სამეფოს სიძაღურ — უფლებრივ წესწებობებს ქვეკუთხედად პატრონობა იყო: ხელმწიფე პატრონი იყო, მისი ქვეშევრდომნი-კი ყმები, წოდებათა მიუხედავად, დიდებული აზნაურები იქმნებოდნენ ისინი, თუ უბრალო სოფლელი გლეხები. მაგრამ დიდებული მოხელე, რომელიც მეფის ყმა იყო, თავის მხრივ თავის ხელქვეითებისათვის პატრონად ითვლებოდა; ხოლო ხელქვეითნი მის ყმებად იწოდებოდნენ, რომელნიც შეიძლება პატრონებად ყოფილიყვნენ და ყმები ჰყოლოდათ. აქ მაშასადამე ჩვენ თვალწინ სახელმწიფოებრივი ცხოვრებისა და სამართლის მოვლენაა.

მაგრამ პატრონყმობა ამასთანავე სოციალურ და კერძო-უფლებრივ ცხოვრების მოვლენაც იყო. პატრონი კერძო მესაკუთრესა და მფლობელსაც, მფარველსაც ჰნიშნავდა; ხოლო ყმად იწოდებოდა ისიც; ვინც რომლისამე მებატონის, აზნაურის, თუ სხვა წოდების კაცის მიწაზე იჯდა ან ვითარცა ნასყიდი, უმამულოდ თუ მამულიანად, ან ვითარცა თავის საკუთარის მამულით და ნებაყოფლობით ამა თუ იმ ძლიერ მება-

ტონის შფარველობას ქვეშე მყოფი. ამ გვარ ყმად დიდებულ აზნაურს შეიძლება აზნაურებიც ჰყოლოდა. გელათში დაცულ ერთ სახარების ანდერძში მაგ. ნათქვამია: „ღთო შეიწყალენ ყოველნი ერისთავნი და აზნაურნი, მღვდელნი და უოველნი მსახურნი ერისთავთა-ერისთავისა მაგისტროზისა ლაშარიტისანი“ (ქქბი II, 191, იხ. ამგვარივე ცნობა Опис. рук. церк. Музея. II, გვ. 50—51). მათაც რასაკვირველია თავიანთი ყმები ჰყავდათ, რომელთათვის ისინი პატრონები იქმნებოდნენ. ერთი სიტყვით პატრონყმობა ორგვარი თვისებისა იყო და გაბატონებული იყო როგორც სახელმწიფო წესწყობილებაში, ისე საზოგადოებრივში.

დიდებული აზნაურები, რომელთაც დიდ გვარიშვილობას გარდა უმაღლესი თანამდებობაც ჰქონდათ ხოლმე, მეტად თვალსაჩინო და მეფისათვის საშიშ ძალით იყვნენ აღჭურვილნი: მათ ჰყავდათ „სიმრავლე ერისა“, ერთგული ყმები, რომელნიც ყველგან სამსახურს გაუწევდნენ თავიანთ პატრონს, და ქონებრივადაც ღონიერი იყვნენ. უმეფობის დროს ბატონობას მიჩვეულთ, გაერთიანებულ საქართველოს მეფის უფლების გაძლიერება არაფრად მოსწონდათ და როგორც ზევითაც არაერთხელა ენახეთ მეფეებს წინააღმდეგობას უწევდნენ.

უკვე სრულიად საქართველოს პირველმა მეფემ ბაგრატ III დიდებულ აზნაურთა თვითნებობას ყურადღება მიაქცია და ორგული მოხელე აზნაურები გადააყენა: „ურჩნი თჳსნი შეცუალნა დიდებისა-გან, ადგილთა მათთა გაადიდნა ერთგულნი და მოსწრათედ მორჩილნი ბრძანებათა მისთა“ (მტნე ქე * 467, გვ. 242; ამგვარივე ცნობა იხ. აქვე * 465, გვ. 240) და ეს ერთად-ერთი საშუალება იყო მათ ასალაგმავად. მაგრამ ყველას არ შეეძლო ასე პირდაპირ ემოქმედნა; ზოგჯერ, თუ თვით მეფე სუსტი ხასიეთისა, ან ჭაბუკი იყო, დიდგვარიანი აზნაურები სახელმწიფო საქმეებს თავის ნებაზე ატრიალებდნენ და მეფეს იმდენი ძალა არ შესწევდა, რომ მათი თავგასულობა შესაფერისად აელაგმა. ამნაირს მდგომარეობაში იყვნენ მაგ. გიორგი I, ბაგრატ IV და გიორგი II. ბაგრატ IV-ის დაუცხრომელი ძლიერ მეტოქის ლიპარიტის შესახებ იმდენი იყო უკვე ნათქვამი (თავი VI), რომ ამ მძლავრ ყმის პიროვნება საკმაოდ არის დასურათებული. ყურადღების ღირსია, რომ იგი ძლიერებით მეფეს თითქმის არაფრით ჩამოუვარდებოდა; ბიზანტიელებიც მას იმგვარსავე საპატიო სახელს

უწოდებდნენ, რასაც საქართველოს მეფეს („არხეგოქ“); სპარსეთის სულტანსაც მასთან მეგობრული განწყობილება ჰქონდა; ხოლო სამშობლოში ერთს დროს მხოლოდ მეფედ ცხება-დააკლდა, თორემ ისე სამეფოს ნამდვილი ბატონ-პატრონი ბრძანდებოდა (იხ. თავი VI).

ლიპარიტს გარდა ბაგრატ მეფეს სხვა „წინააღმდეგომნი“ცა ჰყავდა, სახელდობრ განთქმულნი ხუთნი აბაზაჲს ძენი; ერთი მათგანი ქართლის ერისთავადაც იყო. ეს აბაზაჲს ძენი „კაცნი ძლიერნი და ახოვანნი, სიმდიდრესა ზედა მკლავისათვისა მოქადულნი და სიმრავლესა ზედა ერისასა აღზევებულნი“ იმდენად გაკადნიერდნენ, რომ „შეპყრობაჲ მუფისაჲ ეგულებოდათ“.

უბედურება ის იყო, რომ ერთგულებისა და მორჩილებისათვისაც მეფეს როგორც ეტყობა თავისი დიდგვარიანი მოხელეები აუცილებლად უნდა დაესაჩუქრებინა ისე, რომ ერთგულებას მათთვის სარგებლობა მოეტანა; როდესაც მაგ. სულაკაღმამხელმა ბაგრატ მეფის მეტოქე ლიპარიტი შეიპყრა, ისტორიკოსის სიტყვით, მას „ამის მსახურებისა ნაცუჲად მეტემან უბოძა მამულობით ციხისჯუარი და ოძრკე, ბოდრო კლდითა და სხუაცა მრავალი საქონელი და სამლუდელოთმოდურონი და რაჲცა უნდოდა“-ო (მტნე ქა * 495, გვ. 267). უკანასკნელი ორი სიტყვა ნათლად გვიჩვენებს, რომ რაც სულა კალმახელს თავის ღვაწლისათვის ჯილდოდ სდომებია მეფისათვის თითონ მოუხსენებია.

გიორგი II უფრო უარეს მდგომარეობაში იყო; რაკი მას თავის ურჩ ქვეშევრდომების ალაგმა არ შეეძლო, მან იმაზე უკეთესი ვერა გამონახა რა, რომ „ყოველივე ერთგული და ორგული დაფარა წყალობითა“ და ამ საშუალებით „დაიწინა რა მეფობა თჳსი“-ო, მოგვითხრობს მემატიანე. ეს-კი ცხადი უილაჯობისა და უძლურების პოლიტიკაა. გასაკვირველიც არაფერია, რომ ივანე ლიპარიტის ძე, რომელიც ბაგრატ IV ერთს სიგელის ბოლოს თავის თავს „მიწას მეფობისა მათისას“ და „მონას“ (შიომღვ. ისტ. საბ. 5) უწოდებს, გიორგი II-ს სამჯერ ზედიზედ განუდგა. რაკი ორგულობისათვისაც წყალობა იყო ჯილდოდ დაწესებული, თვითოეული ეცდებოდა თავისი ორგულობა რაც შეიძლება უფრო ძვირად დაეთასებინა!

მაშასადამე დიდგვარიან აზნაურთა და მეფეების ბრძოლა იმდროინდელ საქართველოსათვის დამახასიათებელი მოვლენა იყო.

როგორც ვნახეთ (თავი IV) გამარჯვება ყოველთვის მეფეებს არა რჩებოდათ, პირიქით აზნაურები ძლიერნი იყვნენ და მედგარნი. ეს ბრძოლა რასაკვირველია ქვეყანას აუძლოურებდა; მშვიდობიანობა და მყუდრო მოქალაქობრივი ცხოვრება ირღვევოდა ხოლმე ძმთა სისხლის ღვრით; ამიტომ „ქუეყანასა დაწყნარება არა აქუნდა“ და ამიტომაც იყო რომ ქართული ეკლესია უცხოეთშიაც-კი მხურვალედ ღმერთს შესთხოვდა ხოლმე, რომ ჩვენს სამშობლოში თანხმობა და სიყვარული დამყარებულიყო; „ქართლისა მშჯღობისა, საზღუართა განმაგრებისა, შეფეთა და მთავართა დაწყნარებისა, მტერთა გარემიქცევისა, ჟამთა დაწყნარებისა, ქრისტეანობისა დამტკიცებისა თჳს“ უფლისა მიმართ ვილოცოთო, — ნათქვამია სინას მთის ერთს ქართულს ხელნაწერში (№ 54, იხ. Предварительный отчет, გვ. 49).

მაგრამ ძალიან შემცდარი იქნება ის, ვინც იფიქრებს, რომ ყველა მეფეთა წინააღმდეგი დიდებული აზნაურები მხოლოდ სამხედრო, ფიზიკურ ძალის მოტრფიალენი იყვნენ, რომ ისინი პირად გამარჯვებას გარდა საზოგადო ქართულს საქმეზე და კულტურაზე სრულებით არა ფიქრობდნენ. იმ აზნაურთ გარდა, რომელნიც ბიზანტიის ოქროთი იყვნენ მოსყიდულნი და მართლაც საკუთარ ჯიბისა და გამორჩენას გარდა არა აწუხებდათ რა, დანარჩენებს მეფეებთან პოლიტიკურ ბრძოლისდა მიუხედავდაც ქართულ მწერლობისა და წარმატებისათვის მაინც გული შესტკივოდათ. მაგ. თრიალეთისა და სხვა ადგილების ნაშთები, რომელიც-კი დიდი ლიპარიტისა და მის შვილებისა და შვილი-შვილების ხელთ-ქვეით იყო, დუმილით გვაუწყებენ მათს მზრუნველობასა და ღვაწლს. მათის ბრძანებითა და თაოსნობით გადაწერილი იყო სხვა-და-სხვა წიგნებიც (ქქბი II, 190—194); გიორგი ხუცეს-მონაზონიც მოგვითხრობს, რომ როდესაც გიორგი მთაწმიდელმა წიგნების თარგმნა დაამთავრა და „ყოველთა მონასტერთა გარდაიწერეს“, თურმე „უფროს ყოველთასა დიდად იღვანა სულითა კურთხეულმან ანტონა, ლიპარიტ ყოფილმან, და თჳსისა მონასტრისა ბარჯამ-წმიდისა თჳს დაწყნარისა და წმიდასა ამას ბერსა (გიორგი მთაწმიდელს) დიდად პატივი უპყრა და ნუგეშინისცა, თჳსისა მის მონასტრისა-გან გაკუთთილი შეუქმნა და სიმტკიცე თჳსითა კელითა, და შეუწყო რი ქება და მადლობა დაწყნარ მას შინა დგაწლთა და შრომათა მისთა თჳს“-ო (ცე გ ი მთწმდლსე 316). ეს ის ანტონია,

რომელიც ერისკაცობაში ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავად, მაგისტროსად და „ყოფლისა აღმოსავლეთისა წინამძღუარ“-ად იწოდებოდა (ქკ^ბ II, 192) და ბაგრატ IV-ის დაუტყობელი მეტოქე იყო. მას ათონის მონასტრის წინაშეც ისეთი ღვაწლი მიუძღვის, რომ მის სახსენებლის შესახებ ამ მონასტრის აღაპებში ნათქვამია: „აღესრულებოდის ყოვლითავე მოსწრაფებითა, ვითარც მამულებელთაჲ“ (ათონის კრებული 1072 წ. საეკ. მუხ. გამ., გვ. 224, § 34).

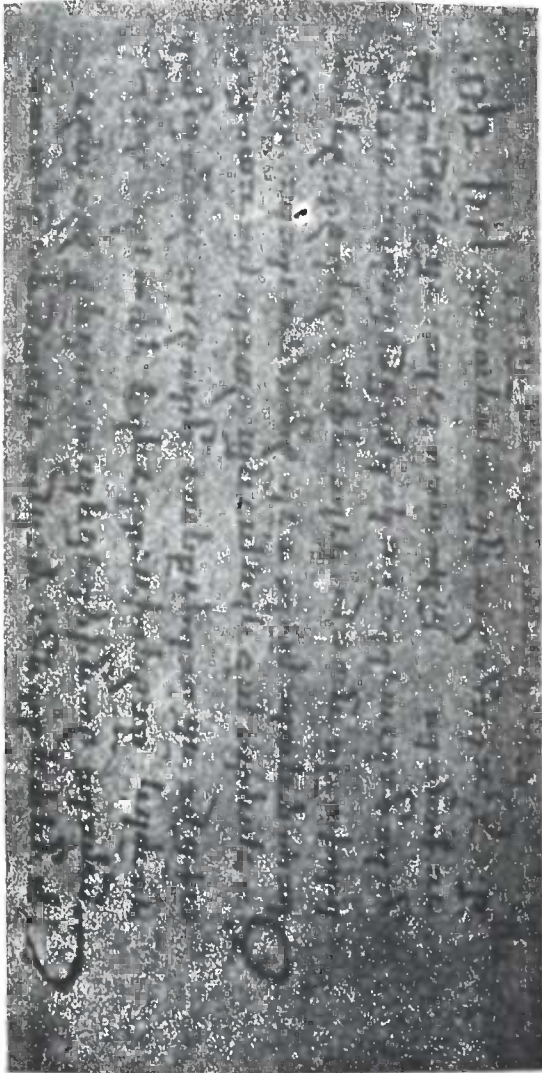
ერთი სიტყვით თუმცა მეფის მოწინააღმდეგე დიდგვარიანი აზნაურები თავის სამშობლოსათვისაც ზრუნავდნენ, მაგრამ მაინც მათთვის პირადად და წოდებრივის თვალთსაზრისათაც სრულიად საქართველოს მეფის უფლების გაძლიერება ხელსაყრელი არ იყო და ამ ნიადაგზე აღმოცენებული იყო გამწვავებული ბრძოლა მეფეთა და დიდებულ აზნაურთა შორის. სულ სხვანაირად დატრიალდებოდა საქართველოს ბედიღბალი, დიდებულ აზნაურებს რომ ძლიერი საზოგადოებრივ-ეროვნულ თვითშემეცნება და შეგნება ჰქონოდათ და პირადი თავმოყვარეობა და წოდებრივი სარგებლობა საქართველოს საზოგადო კეთილდღეობისათვის შეეწირათ. ვინ მოსთვლის რაოდენი ძალა ეკარგებოდა მაშინ ტყუილ-უბრალოდ და უნაყოფოდ ამ ძმათა შორის ბრძოლაში! გავიხსენოთ, რომ ბაგრატ IV ლიპარიტის შიშით ორჯერ თავი მიანება საქართველოს დედაქალაქს ტფილისს და ისევ მტრების ხელში დასტოვა და მაშინ ჩვენ ნათლად წარმოვიდგენთ თუ რამდენად დამღუპველი იყო საქართველოსათვის დიდებულ აზნაურთა ბრძოლა მეფის წინააღმდეგ. უბედურება ის იყო, რომ ამ ბრძოლის დროს დიდებული აზნაურები არავითარ საშუალებას არა ზოგავდნენ, უცხო სახელმწიფოს, საქართველოს მეტოქე სამეფოს დახმარებასაც-კი არ თაკილობდნენ, ოღონდ თავიანთი საქმე გაეკეთებინათ. რომ ასეთი საქციელი სამშობლოს და საქართველოს ღალატი იყო, ამაზე ბევრი მათგანი როგორც ეტყობა თავს არ იწუხებდა. მეტად დამახასიათებელია, რომ ისეთი გამოჩენილი მოღვაწეც-კი, როგორიც იყო ერისთავთ-ერისთავი ლიპარიტი, ბერძენთა კეისრის მეშველ ჯარით ებრძოდა ბაგრატ მეფეს და სამშობლო ქვეყანას აოხრებინებდა!..

ეს იყო, ეს მეფე—აზნაურთა ბრძოლა ასუსტებდა მხოლოდ გაერთიანებულს საქართველოს, თორემ ისე ამ დროს ქვეყანასა და ერს დიდი წარმატება ეტყობოდა, დიადი საკულ-

ტურო მუშაობა იყო გაჩაღებული. ისტორიულ თხზულებების სიმრავლე ამ ხანაში, რომელთა შორის ისეთი საუცხოო ნაწარმოებები არის, როგორც „ცა იწესი და ეფთსი“, „ცა გი მთაწმიდელისაჲ“, „მატიანს ქართლისაჲ“ და „ცა და უწყბა“, საზოგადოებრივ აზრის მომწიფებას და გაღრმავებას ნათლად ამტკიცებს. როგორც ლეონტი მროველის თხზულებითგანა სჩანს ქართველთა განათლებულ წრეებში უკვე მოთხოვნილება არსებობდა და უნდოდათ გაეგოთ ქართველების ძველის-ძველი ისტორია, თუ რა ეროვნული მონათესავეობა ჰქონდათ მათ სხვა ერებთან, რა დამოკიდებულება ჰქონდა ქართულს ენას სხვა ენებთან, როგორ და როდის დამყარდა საქართველოში წოდებრივი უსწორმასწორობა? ამ უკანასკნელ საკითხს იმ ბრძოლის გამო, რომელიც იმ დროს მეფე-ახნაურებს შორის იყო ატეხილი, მაშინდელ საზოგადოებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.

ამ ხანაშივე მომწიფდა და ჩამოყალიბდა ქართული ეროვნული თვითშეგნება და ბევრი იმ აზრთაგანი, რომელიც შემდეგ საუკუნეებში, ჩვენ დრომდისაც-კი, ჩვეულებრივ მიღებული და განბატონებულ ფიქრს და აზრს, სწორედ იმ დროს იყო შემუშავებული და გამოთქმული. ქართულ ეროვნულ თვითშეგნების განმტკიცების და გამოკვეთისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა უცხოეთში მდებარე ქართველთა მონასტრებს, სინას მთისას და პალესტინისას, შავის მთისას და განსაკუთრებით ათონის ივერთა დიდებულს ლავრას, მის დამაარსებლებს იოანეს და ექვთიმეს, და გიორგი მთაწმიდელს.

მართლაც ქართულ ეკლესიის და მწერლობის წინაშე იოანე მთაწმიდელს და იმის შვილს ექვთიმეს დიდი ღვაწლი მიუძღვით. მათ დაარსებულ მონასტრის მრავალ-მხრივი და ნაყოფიერი მოღვაწეობა სამშობლო ქვეყნისათვის არ შეწყვეტილა დამფუძნებელთა სიკვდილის შემდგომაც; იგი შეიქმნა მკვიდრ სამწერლობო-სამეცნიერო დაწესებულებად, რომელიც საქართველოს მაშინდელ განათლებულ ქვეყნებთან აერთებდა. მაგრამ, ჩვენდა სამარცხვინოდ, იგი და ექვთიმის დიდის ღვაწლისდა მიუხედავად, ჩვენ მწერლობაში ჯერაც ხეირიანად შესწავლილი არ არის მათი ცხოვრება, ჯერაც სავსებით გამოორკვეული და დაფასებული არ არის ათონის მონასტრის მნიშვნელობა; თუმცა ჩვენამდის მოაღწია საუცხოოდ დაწერილმა მათმა ცხოვრებამ; საბუთებიც ბლომად მოიპოვება ამი-

წა ეფთჳმე შთაწმიდელის საკუთარის ხელით ნაწეის ნიმუში
(ამოღებულია ნ. მარბის წიგნიოგან Агиограф. мат. по
груз. рукоп. № 1).

სათვის. ჩამომავლობით იოანე დიდებული და წარჩინებული კაცი იყო. მხნე და ბრძოლაში განთქმული, იგი დავით კურაპალატის მთავართა შორის შესანიშნავ პირად ითვლებოდა და მეფესთან დაახლოვებული იყო. მაგრამ იოანემ უცხად რაღაც მიზეზების გამო თანამდებობას თავი დაანება, ჩუმი ცოლ-შვილს და ნათესავებს მოშორდა და ფარულად ოთხთა ეკლესიის დიდებულ ლავრაში შევიდა ბერად; გამომჟღავნდა თუ არა სად იყო იოანე, მან კვლავ ლავრას თავი მიანება და საქართველოს სამუდამოდ მოშორდა. იგი ულუმბოს ქართველთა მონასტერში მივიდა საბერძნეთში, მაგრამ შემდეგ ულუმბოც მიატოვა, წავიდა მთაწმიდას ათონში და დიდი ათენასის ლავრაში დაემკვიდრა. სამწუხაროდ მასალები არავითარ ცნობებს არ ვვაძლევენ, თუ რა იყო იმის ბერად აღკვეცის მიზეზი, მისი ბუნებრივი სარწმუნოებრივი სულისკვეთება, თუ შინაური ცხოვრების და გარემოების უკმაყოფილება*), ამის შესახებ გადაჭრით, არაფრის თქმა არ შეიძლება. „ცხოვრები“-თვან არც ისა სჩანს, ჰქონდა თუ არა იოანეს იმთავითვე, როდესაც იგი სამშობლოს მოშორდა და საბერძნეთისაკენ იბრუნა პირი, გარკვეული სურვილი და განზრახვა უცხოეთში ქართველობისათვის განსაკუთრებული მონასტერი დაეარსებინა. ერთ მონასტრითგან მეორეში გადასვლა მოწმობს მხოლოდ, რომ იგი ისეთ ადგილს და გარემოებას ეძებდა, რომელიც მის მოთხოვნილებას დააკმაყოფილებდა; იგი ხელშემწყობ პირობებს დაეძებდა. ეს კი ცხადია, რომ ამ ძებნის დროს იგი ყოველთვის იმით ხელმძღვანელობდა, თუ სად იმყოფებოდნენ და ბინადრობდნენ ქართველი ბერ-მონაზონები; არც როდის საბერძნეთშიაც მას აზრად არ მოსვლია თავის სამშობლოსთან კავშირი შეეწყვიტა.

ერთად-ერთი შემთხვევაა, რომელიც თითქოს ზემოგამოთქმულ აზრს ეწინააღმდეგება, როდესაც იოანე მთაწმიდელის ესპანიაში გამგზავრება განიზრახა; მან ათონშიც-კი ვერ გასძლო და შორეულ ქვეყანაში ისურვა დაბინავება; მაგრამ თუ ამ ამბავსაც ჩავუკვირდებით, მაშინ უფრო მეტად დავრწმუნდებ-

*) იოანე რომ თავისიანების მინც-და-მინც კმაყოფილი არა ყოფილა, ეს სჩანს იმ საყვედურით აღსავსე სიტყვებითგან, რომლითაც მას თავის სიმამრისათვის მიუზართავს (ცა იეწი და ეთმსი 7).

დებით, რომ ჩვენი ზემოაღნიშნული დასკვნა სამართლიანი იყო. გიორგი მთაწმიდელი ასე მოგვითხრობს ამ საგულისხმეო-რო ამბავს: „შემდგომად თორნიკის მიცვალებისა განიზრახა ნეტარმან მამამან ჩუენმან იოანე, რათა აღიდგოს ძე თჳსი და რაჲ-დენამე მოწაყენი და ივლტოდის სჳანიად:—რამეთუ პირველით-განვე უძნდა შულლიანობაჲ და შფოთი... რამეთუ ასმიოდა, ვითარმედ ქართუელნი არა მცირედნი ნათესაჳნი და ერნი მკვდრ არიან მუნ და ამის ჰირისა თჳს წარგადა ვიდრე ავიდოსადმდე“ (ც^ე იე^სი და ეფ^სი 19).

მაშასადამე, თუმცა იოანე ათონითგან იმიტომ მიდიოდა ესპანიაში, რომ ათონში მცხოვრებ ქართველ ბერების შულ-ლისა და შფოთისათვის როგორმე თავი მოერიდებინა და და-მშვიდებული მყუდრო ადგილი ეპოვა, მაგრამ მაინც იგი თა-ვის დასამკვიდრებლად ესპანიას ირჩევდა იმიტომ, რომ „ას-შიოდა, ვითარმედ ქართუელნი არა მცირედნი ნათესაჳნი და ერნი მკვდრ არიან მუნ“-ო; ცხადია, იოანეს იმედი ჰქონია, რომ ეს-პანიაში ვითომც მცხოვრები ქართველნი იმ ქართველებზე უკე-თესნი იქნებოდნენ, რომელიც ათონის მთაზე შეკრებილი იყუ-ნენ; მაშასადამე ამ შემთხვევაშიაც იოანე ადგილის ამორჩევის დროს თანამოძმეებს ეძებდა და ქართველებს. თვით იოანეს და თორნიკეს მიერ აგებული და დაარსებული მონასტერიც-კი იმ აზრით და განზრახვით იყო დაფუძნებული, რომ მხოლოდ საქართველოს მკვიდრთათვის ყოფილიყო თავშესაფარად. „პო-ვეს ადგილი შეუენიერი შუა მთაწმიდისა“, მოგვითხრობს გიორ-გი ათონელი, „და აღაშენეს მონასტერნი და ეკლესიანი წმი-დისა ღმრთის-მშობლისა სახელსა ზედა და წმიდისა იოანე ნა-თლის-მცემელისასა... ხოლო იყო რაჲ თორნიკ აღმოსავლეთს... მონაზონნი ჩამოიტანნა სიმრავლე არა მცირედი და ენება, რათა ქართუელნი იდუნ იუფუნ მონასტრისა ამის მკვდრნი ყოყუენნი“-ო (ც^ე იე^სი და ეფ^სი 13).

იოანეს, ექვთიმეს და განსაკუთრებით მათ მემკვიდრე ქართველ მოღვაწეთა ეროვნული გრძნობა საბერძნეთში უფ-რო უნდა განმტკიცებულიყო დიდის ხნის მოგზაურობას სხვა და სხვა ადგილას და მონასტრებში ცხოვრებას უნდა ნათლად დაენახებინა, რანაირი განწყობილება და ურთიერთობა სუ-ფევდა ბერძენთა და ქართველთ შორის. ბერძენი მართმადი-ლებლობას თავის პოლიტიკურ ბატონობის გავრცელების ია-რალადა ხმარობდენ და ზოგჯერ ბიზანტიელი ბერები ერთი მუჟა

მიწების და მამულების დაპატრონების იმედით თვით ერთ მორწმუნე ქართველების საბერძნეთითგან განდევნას ცდილობდნენ. საბერძნეთის მძლოვრობა და ცბიერება კარგად იცოდნენ ქართველებმა სამშობლოშივე, ტაო-კლარჯეთსა და მესხეთში საზოგადოდ ამ ხანაში ერთხელ და ორჯელ არ უნახავთ ქრისტესმოსავ ბერძენ მხედრობის პარპაშობა. მაგრამ ის ქართველი, რომელიც სამშობლოში ცხოვრობდა, საითგან წარმოიდგენდა, რომ თვით ბერძენ ბერებსაც ბატონობის დიდი ძალა ჰქონდათ და ერთმორწმუნე ქართველთა წარმატებას შურის და მტრობის თვალით დაუწყებდნენ ყურებას. ორიოდვე ქვემომოყვანილი მაგალითი ცხოვლიად დაგვისურათებს ქართველ-ბერძენ მონაზონების ურთიერთ-შორისს გამწვავებულს დამოკიდებულებას.

ექვთიმის მოადგილეს, მამასახლისს გიორგის, ბერძნებმა რომანოზ მეფის წინაღმდეგ განდგომილება და ლალატი დასწამეს; მართა ლი იყო თუ არა ეს შეწამება არა სჩანს, ქართველები-კი დარწმუნებულები იყვნენ, რომ გიორგი უბრალო იყო; მაინც და მაინც თუნდაც რომ იგი დამნაშავე ყოფილიყო, ამის პასუხის მგებელი გიორგი უნდა ყოფილიყო მხოლოდ; მაგრამ გიორგი მთაწმიდელის სიტყვით „ვინაჲთგან ბერძენთა ესევეთარა ჟამი ჰოგეს, კელყვეს ყოვლითა ღონის ძიებითა, რათამცა ქართუელნი ამის მონასტრას-გან აღმოჭვთხურნეს; და ამის პირისა-თვს მოსწრათებაჲ აჩუენეს და მთაჲ ყოველი თანაშეიწიეს და საბერძნეთისა დიდებულნი და პალატისა წარხიხუელნი ყოველნი მიდრავნეს, და მრავალი შრომაჲ და ჭირი და რუდუნებაჲ ჩუენ-ზედ მოაწიეს და, რათა მოკლედ ვთქუა, რამეთუ არა თუშნა ოვთაჲი შეწეული იყო ჩუენდა... დღეს არცამცა ერთი ქართუელი არა იპოების ესევეთარსა ამას ვრცელსა და დიდებულსა ღაფრასა შინა, რომელი ესე ფრიადითა წარსაგებელითა და მრავლითა ოფლითა მათ წმიდათა მამათა ჩუენთაჲთა ჩუენ ქართუელთა-თვს აღშენებულ იყო და აღმართებულ“ (ს^ე იე^სი და ეფ^სი 61).

„რამეთუ სამგზის დაიტყუენა მონასტერი და რაჲცა დრისტი ტურთაჲ იყო მამათა ჩუენთა მოგებული, ყოველი იავარ იქმნა და ეგრეთვე განძი და გუმაში“ (იქვე, 66). გაიხსენეთ რომ ეს მართმადიდებელ საბერძნეთში მოხდა და მთელი ათონელი ბერძენი ბერები „მოსწრათებით და თანაშეწენით“ ხელს უწყობდნენ და მონაწილეობას იღებდნენ ქართველთა მონასტრის გაცარცვაში!...

მაგრამ არც შემდეგ დამცხრალო სიძულვილი; ისევ „უამბო პოვეს ბერძენთა და ვითა ცეცხლნი აღეგზნეს ჩუენ-ზედა და სრულიად აღმოეხვერაჲ ჩუენი ქრება და დაწყობაჲ“ საქვარებელისა ჩუენისაჲ... დიდსა კირსა შინა ვიყვენით და საწუნელ და საძულელ მათდა და თითოეულად არცა თუ შესაძლებელ არს უოფლისაჲ წარმოთქუმაჲ რამდენნი გინებანი, რამდენნი შეურაცხებანი და უუედრებანი მოიწოდეს მათ შიერ ჩუენზედა დღითი დღეს, და ცემითა და გვემითა და შწვადლებად ხადითა შეისწრებუენი დიდსა ურჯასა შინა ვიუვენით; და ესეცა ეძება, რათამცა სასჯელიცა მამულებითაჲ აღმოჰყოცეს (იქვე 63). უკეთეს მდგომარეობაში არც ამ მონასტრის წარმომადგენელი ნეტარი არსენი ყოფილა, რომელიც თავის თანამომძმეთა მდგომარეობის გაუმჯობესებასა ცდილობდა და შეფეთა წინაშე შუამდგომლობდა; იგიც „იკუემა-ცა და მრავალი შრომაჲ დაითმინა, და საწყობილედ შეწყუდეკაჲ და კიცხვაჲ და ბასრობაჲ“... (იქვე 64). ცხადია, რომ ეს იყო მხოლოდ აღგზნებულ სიძულვილის ზვირთების ცემა, დიდი ხნის მტრობის და შურის შედეგი; უეჭველია, ეს გრძნობა წინადაც არა ერთხელ იჩენდა თავს, არა ერთხელ აგრძნობინებდა ქართველებს თავიანთ ობლობასა და უცხოობას მართლმადიდებელ ბიზანტიაში. ადამიანის სულიერი ბუნება იმგვარია, რომ ეროვნული გრძნობა უცხოობაში უფრო ცხოველდება ხოლმე; ხოლო საღს ეროვნულს სხეულს ისეთი თვისება აქვს, რომ რაც უფრო ბევრი ბრძოლა მოუხდება სხვათა ეროვნულ მძლავრ გრძნობასთან, ეროვნული გრძნობა უფრო და უფრო გაკაყდება ხოლმე და თვითშემეცნება უფრო გარკვეული და მკაფიო ხდება. ეროვნულ დევნას მუდამ დევნულთა უფრო მკიდრო შეკავშირება და შეერთება მოჰყვება ხოლმე შედეგად. სწორედ ამიტომაც იყო, რომ უცხოეთში მცხოვრები ქართველი ბერები ცდილობდენ ერთი-ერთმანერთთან დაახლოვებას და ერთ ადგილას თავის მოყრას. გიორგი მთაწმიდელი მოგვითხრობს, რომ იოანე გრძელის ძემ და არსენი ნინოწმინდელმა „განიზრახეს, რათა წარვიდენ უცხოსა ქუეყანასა, რომლისა-თჳსცა წარვიდეს კერძოთა პონტოჲსათა, უდაბნოთა ადგილთა... ეუწყა მამათ ჩუენთა მათთჳს, ვითარმედ: მუნ ეყოფებიან და წარავლინეს ძმაჲ ერთი და მიუწერეს წიგნები, ვითარმედ: წმიდანო მამანო! გუეუწყა სიწმიდისა თქუენისა-თჳს და ვცანთ მანდა ყოფაჲ თქუენი და ფრიად გულკლებულ ვართ, რომელ არა ინებეთ ამასა წმიდასა და სახე-

ლოცვანსა შთაჲსა მოსლევად, რათამცა თქუენი წმიდაჲ ლოცვაჲ მოგუელო; აწ ვეფედრებათ სიწმადესა თქუენსა, რათა მოხვდეთ და ერთგან დაყოფიროდეთ, ვინაჲთკან უწყით, რომელ ჩუენსა უცხოებასა ვართ“ (იქვე 22).

მტრული განწყობილება ქართველებთან ბერძნებს მართოათონის მთაზე-კი არა, არამედ სხვა და სხვა მონასტრებშიაცა ჰქონდათ. გიორგი მთაწმიდელის „ცხოვრების“ დამწერი, მავალითად, მოგვითხრობს: „ძრავალით ჟამით-კან (ვიდრე გიორგი მთაწმიდელის დრომდე) ქართველი ხუცესი სუმან წმიდასა ჟამსა ვერ წირვიდა ამის მიზეზისა-თჲს, რამეთუ რომელსამე ჟამსა სოფლოური ვინმე ხუცესი ახლად ჩამოსული წმინდისა სუმეონის სუეტსა ზედა გასულ იყო ჟამის წირვად ქალამნითა და საბეჭურითა, თჲნიერ სამღვდელოსა შესამოსლისა, ვითარცა იყო პირველად წესი ჩუენი, და ამისთჲს არა უტევებდეს ქართველსა ხუცესსა ჟამის წირვად“-ო (ცა გი მთწმდსა 313). სწორედ იმ დროს, როცა გიორგი მთაწმიდელი ათონის მონასტერში დაემკვიდრა და ჯერ კიდევ არავითარი განსაკუთრებული თანამდებობა მიღებული არა ჰქონდა, ქართველთა და ბერძენთა ბრძოლამ და სიძულვილმა უკიდურესს ხარისხს მიაღწია. ბერძნების გამწვავებული, დაუზოგავი მტრობა მით უფრო საშიშარი გახდა, რომ თითო-ოროლა ქართველი ბერთავანცი-კი თავიანთ თანამოძმეთა მტრების მხარეს იჭერდნენ და თავი-შიანებს გადუდგნენ. საშინელი მდგომარეობა იყო, ყველგან საბერძნეთში, შავ ზღას თუ ათონს, რომანას თუ იერუსალიმს, ქართველ ბერებს ბერძენ მონაზონებთან უნდა ებრძოლათ.

ამ საერთო განსაცდელმა და საზრუნავმა ყველა უცხოეთში მყოფი ქართველი ბერები შეაერთა და დააკავშირა: შავ-მთელი, თუ ათონელი, იერუსალიმელი თუ სხვა რომელიმე ადგილითგან ყველანი გრძობდნენ, რომ წერილობითი საბუთები უნდა დაეტოვებინათ, რომ თუ ვინცობა ქართველები ძლეულ იქმნებოდნენ ქართველ შესანიშნავ მოღვაწეების სახსენებელი და მათის ღვაწლისა და გამწვავებულ ბრძოლის კვალი არ დაკარგულიყო შთამომავლობისათვის. „ამისა ყოვლისა-გან შეგუეშინა და მოსწყსენებელი ესე დაჟჳარო და დადევით შემდგომად ჩუენსა მომავალთა ნათესავთა-თჲს, რათა არა დაფიქუებულ იქმნას და გარეწარ ესევეთარი ესე მრავალფერი დეჲჲჲ და ერთითა ერთობითა ამას ვითუკთ, ვითარცა ერთისა პირითა ყოველთა ჟაროჲჲჲთა თანა, რომელნი სადღცა არან, აღმოსავლისათა და

შავისამთისათა და იერუსალემისათა და სხვადასხვა არიან ძმანი ჩუენნი:
„უკუეთუ ვინმე გამოჩნდეს ნათესავისა ჩუენისისა-გან კაცი—
გინა მამასახლისი, გინა იკონომოსი, გინა სხუად ვინ,—და
რაათაჲცა ღონითა, ანუ მანქანებითა, ანუ საფასისა სიხარბითა,
ანუ სიუყარუღითა ბერძენთაჲთა, ანუ კაცისა ვისმე შეპოვნებითა,
ანუ სხვთა რაათმე ზაკუეითა ეორგულოს ამას წმიდასა ადგილ-
სა, გინა გასცეს მიწად მთასა გინა გარე, ანუ ქართუელთა შინა-
გამცემელ ექმნეს და ასწყუდნეს და ესე ადგილი ქართუელთა
თავისა რაათმე საქმითა გამოუგდოს და გინა გაასხნეს და ჩუე-
ნი საკსენებელი ამოსწყუდოს, ყოველთა წმიდათა ჯუარითა და
მადლითა კრულმცა არს და წყეულ და შეჩუენებულ და გან-
კუეთილ წესისა-გან ქრისტიანეთაჲსა“ (ცე იესი და ექთი.
66). აქ საყურადღებო და შესანიშნავი ის არის, რომ ქართ-
ველი ბერები აუცილებლად საქიროდა სთვლიდნენ დაეტოვე-
ბინათ ჩამომავლობისათვის თავიანთ შევიწროებულ მდგომარე-
ობის და ბერძენთს მიერ ქაროველების დევნის შესახებ ცნობე-
ბი, რომ შთამომავლობას ეს არას დროს არ დაუიწყებოდა. ამდე-
ნად გამწვავებული ურთიერთობა სუფევდა მაშინ ქართველთა
და ბერძენთ შორის! მეორე წინადადება ზემომოყვანილ ნა-
წყვეტიტგან უფრო ცხად ჰყოფს ამ მტრულ განწყობილებას:
„ბერძენთა სიყვარულიც“—კი გმობილი იყო, და ვინც თუნდ
„სიყვარულისა“ გამო ბერძენს მიწას გასცემდა, ისიც—კი „წყეულ
და შეჩვენებულ“-ი უნდა ყოფილიყო. რაკი სხვა გზა აღარ
იყო თავდაცვისათვის, ქართველ ბერებს უცხოეთში ამ საშუა-
ლებისათვის უნდა მიემართნათ. სწორედ ქართველთა ამ გრძო-
ბის გამომხატველია გამოჩენილ ქართველ მოღვაწის გრიგოლ
ბაკურაიანის მკაცრი დადგენილება, რომელიც მან თავის მიერ
დაარსებულს პეტრიძის ქართველთა მონასტრის ტიბიკონში შეი-
ტანა, რომ მონასტერში ბერძენი არასდროს არ შეეშვათ ბერად,
შეიძლებოდა მხოლოდ ერთი ბერძენი უფთავდყო, ისიც მხოლოდ
ბერძენულის მწერად (იხ. ამ ტიბიკონის ბერძენული დედანი
Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère
de Petritzos, texte original publié par R. P. Louis
Petit, Визант. Врем. XI წ. დამატება № 1, გვ. 44).

მაგრამ საბერძნეთში ცხოვრებას იოანე მთაწმიდელზე და
ყველა ქართველ ბერებზე სხვა მხრივაც უნდა ჰქონოდა და
ჰქონდა კიდევ გავლენა; იოანე მთაწმიდელი, მისი დიდებუ-
ლი შვილი ექვთიმე და დანარჩენი ქართველები უცხოეთში

შყოფი მოღვაწეები თავის თვალთ ხედავდენ, რამდენად მდიდარი იყო ბერძენთა მწერლობა, რამდენად ძლიერი იყო ბიზანტია მაშინ თავის სწავლა-განათლებლით, იმ დროს, როდესაც საქართველოში ჯერ კიდევ ამ მხრივ ნაკლები განვითარება იყო.

მერე სწორედ ამ დროს ბიზანტიაში დიდი კულტურული მუშაობა იყო, გაბმული ბერძნულის მწერლობისა და განათლების განახლების ხანა სუფევდა მაშინ (იხ. K. Krumbacher. Die griechische Literatur des Mittelalters. Kultur der Gegenwart I Theil VIII Abt. Die Griechische und lateinische Litteratur und Sprache, 2 Aufl. გვ. 273—276) და განახლებულ საქართველოს შეილება როგორ არ გაიტაცებდა და არ მოჰხიბლავდა ეს დიდი საკულტურო მოღვაწეობა? მათს სამშობლოშიაც ამ დროს დიდი გონებრივი და სახელმწიფოებრივი მუშაობა იყო და ბერძნულ განათლებისა და მეცნიერების კერასთან ახლო ყოფნას მათთვის ფასდაუდებელი მნიშვნელობა ჰქონდა. რასაკვირველია ამ გარემოებაში ბრძოლა თანასწორი არ იქმნებოდა, ძლევამოსილება ყოველთვის ბერძნების მხარეზე უნდა ყოფილიყო: მართმადიდებლობის დამცველის სახელი, საეკლესიო მწერლობის სიმდიდრე, უძველესი, თვით მოციქულთ - დროინდელი გარდმოცემანი და თხრობანი, რომელნიც უფრო აცხოველებდნენ საბერძნეთის ეკლესიის სიდიადეს, ერთის მხრით, -- და მეორეს მხრით ერთი მუქა ბერები, განსხვავებულ, უცნაურ ჩვეულებებით, რომელთა ქვეყნის ქრისტიანობის დამფუძნებელად არც ერთ ბრწყინვალე მოციქულის სახელის მოყვანა არ შეეძლოთ ქართველებს!... ასეთს გარემოებაში იყვნენ ქართველები და იოანე მთაწმიდელისა და სხვა ქართველ მოღვაწეთა მოქმედების ხასიათი და მიმართულება ამის გამო ცოტად თუ ბევრად განსაზღვრული უნდა ყოფილიყო: ქართულ მწერლობის გამდიდრება და აყვავება იყო საჭირო, ქართულ ეკლესიის სახელი და პატივი ბერძნებისათვისაც ცხადი უნდა გამხდარიყო; ამისათვის-კი საჭირო იყო, 1) რომ ქართული მწერლობა ბერძნულზე და რომაულზე ჩამორჩენილი არ ყოფილიყო, 2) ძველი ქართული საეკლესიო წესები და წიგნები ბერძნულ დედნებთან შეთანხმებულ შესწორებული უნდა ყოფილიყვნენ, რომ უცხოელთ არავითარი საბუთი არა ჰქონოდათ მწვალებლობის სამარცხვინო სახელი ეწოდებინათ ქართველებისათვის და სამშობლო მწერლობაში არავითარი „ღვარძლი“ აღარ შერჩენი-

ლიყო და სპეტაკი, ანკარა წყარო საქრისტიანო სარწმუნოებისა საქართველოში აუზღვრეველად დენილიყო.

ათონის მონასტერმა განსაკუთრებით, უბირველესად-კიმის დაშარსებლებმა იოანე მთაწმიდელმა და ექვთიმემ და საზოგადოდ ყველა უცხოეთში მდებარე ქართველმა მონასტრებმა ასრულეს ეს მოვალეობა.

ამ მიზნის განსახორციელებლად სხვათა შორის იოანე მთაწმიდელმა თავისი ერთად-ერთი შვილი ექვთიმე, რომელსაც ბედმა მამასავით მონაზონებრივი მოღვაწეობა არგუნა წილად, მთარგმნელად გამოზარდა. პატარაობითგანვე მამამ ექვთიმეს ქართული შეასწავლა შესაფერისად და მერე ბერძნულზე გადავიდნენ. ხშირად არიგებდა ხოლმე და აგონებდა მამა ექვთიმეს: „შვილო ჩემო! ქართლასა ქუეყანას დიდად ჩაკლულევან არს წიგნთა-გან და მრავალნი წიგნი აკლას და ვხედავ, რომელ ღმერთსა მოუმაღლებია შენდა; აწ ილუაწე, რათა განამრავლო სასყიდელი შენი ლუთისა-გან!“ (ც^ე იე^სი და ექ^სი 26).

საბერძნეთი და რომი სავსე იყო საეკლესიო წიგნებით, საუკეთესო თხზულებები ამშვენებდნენ მათ მწერლობას. რამდენად ღარიბად უნდა სჩვენებოდა იოანეს სამშობლო ქვეყნის მწერლობა იმ სიმდიდრესთან შედარებით! იოანე ოქროპის სახარების განმარტების ქართულს თარგმანში იოანე მთაწმიდელს ცხოვლად გამოხატული აქვს თავისი გულითადი მწუხარება და ქართულ მწერლობის განმდიდრების წადილი: „ენასა ამას ჩინსა ქართულსა არავინ სადა პოვნილ იყო აქამომდე, რათამცა გამოეხვენეს წნი ესე წიგნი თარგმანებანი წისა სახარებისანი არამედ საბერძნეთასა ესე ქუეყანასი და ჳრომისანი სავსე იევენეს ამათგან: ხოლო ჩუენისა მის ქუეყანისანი ჩაკლულევან და არა ესტოდენ წიგნი აკლდეს კნსა ჩუენსა, არამედ სხუანიცა მრავალნი, ამისთვის ძე, გლახაკი ესე და ნარჩევი ყოველთა მონაზონთა იოანე მწუხარე ყიეფ ამის საქმისა-თვის, რომელ ესრეთ ჩაკლულევან იყო ქუეყანას ქართლასა წიგნთა-გან და დიდი ხარკება და მოღვაწება ვაჩუენე და შვილი ჩემი ეფთვიმე განვსწავლე სწავლითა ბერძნულითა სრულიად და გამოთარგმანებად წარვჰმართე წიგნთა: ბერძნულისა-გან ქართულად და აღიწერნეს ჩუენ მიერ წიგნი, რაოდენიცა უძლეთ წერად“ (ეორდანი, ქკ^ბ I, 241) მართლაც რა დიდი გავლენა ჰქონდა იოანე მთაწმიდელს თავის შვილზე, რამდენად მაშასადამე თვით იმასაც უძევს წილი ამ შრომებში, იქითგანა სწანს, რომ ექვთი-

მემ „უმრავლესნი... წიგნთაგანნი თარგმნა, ვიდრე-ლა მამაჲ მისი იოანე ცოცხალ იყო“ (ც^ე იე^სი და ექ^მსი, 30).

საქმის ვითარება მამა-შვილს თვით აჩვენებდათ, რა და რა თხზულებანი უნდა აეღოთ სათარგმნელად. ორ უმთავრეს მოთხოვნილებს დაკმაყოფილება იყო საჭირო და ამის გამო ათონის მონასტრის საეკლესიო — სამწერლობო მოღვაწეობას ორმხრივი მიმართულება ეტყობა. თავდაპირველად საჭირო იყო, რომ უმთავრესი საბერძნეთის განთქმული სასულიერო თხზულებები ქართულად ნათარგმნი ყოფილიყვნენ; ამის საჭიროებას საქართველოშიც კარგადა გრძნობდენ; წერილებით, თუ სიტყვიერად სამშობლოთგან სთხოვდენ ხოლმე ათონელ მოღვაწეებს, რომ მათ დაუცხრომელად ეთარგმნათ წიგნები. უეჭველია ამასთანავე ისიც იქმნებოდა ხოლმე აღნიშნული, თუ რომელ წიგნის გადათარგმნა იყო უფრო სასურველი და საჭირო. „ზედაჲს ზედა მოუწერნ, რათა თარგმნიდეს და წარსცემდეს; და იგი სანატრელი შეუსუენებლად თარგმნინ... და მრავალნი წიგნნი წარსცნეს წინაშე დავით კურაპალატისა“—ო (ც^ე იე^სი და ექ^მსი 27).

პირად მოღვაწეობას გარდა, თვით ამ მონასტრის წესდებაც მის დამფუძნებელთა და წინამძღვართა სურვილისამებრ ისე იყო შედგენილი, რომ ლავრა ქართულ სამეცნიერო დაწესებულებად იქცა. მონასტრის დამაარსებელნი იმთავითვე ეცადნენ, რომ ათონის ქართველთა მონასტრის არსებობა უზრუნველი ყოფილიყო და მტკიცე ნიადაგზე დაემყარებინათ. ამისათვის მათ „ფრიადითა ოფლითა და ღუაწლითა... ადგილნი მრავალნი, მონასტერნი და სადაყუდებულონი გარემოის დიდისა მონასტრისა ვიდრე იმერად ზღვადმდე თვისითა საფასითა იყიდნეს“ (ც^ე იე^სი და ექ^მსი 13). მონასტერს მომხიბლავი მდებარეობა ჰქონდა: წინ თვალგადაუწვდენელი ზღვის სივრცე, გარშემო საუცხოვო მცენარეულობა და ტყე, დედა-მიწის მშვენიერება, ზღვის სიდიადე და ჰაერის სამფლობელოს დაუსრულებელი სასუფეველი ერთად იყო ჰარმონიულად შეთანხმებული, და გიორგი მთაწმიდელის სიტყვისამებრ „მუენიერ არიან და საწადელ და მომზავებელ სულიერთა მონაზონთა საყოფლად“ (იქვე).

მაგრამ ამგვარ მომხიბლავ, მდიდარ ადგილების ყიდვა ხომ არა კმაროდა; ძველ დროს უცხოეთში ძლიერი მფარველი იყო საჭირო, რომ მამულის პატრონის უფლებები არ შეე-

ლახნათ. იოანემაც სწორედ ამიტომ თავის დაფუძნებულ მონასტრის „განმგებელად და ეპიტროქად თვით-მპყრობელნი მეფენი განაწესნა და თქუა, ვითარმედ... მწყალობელი ვინმე და კელიის-ამპყრობელი და გამგებელი საკმარ არსო“ (იქვე 23). ქონებრივად მტკიცე ნიადაგზე დამყარებულს ათონის მონასტერს დამფუძნებლებმა მკაცრი სამონასტრო წესი მისცეს; ბერების მუდმივს მინდვრად თუ ბაღში სამეურნეო მუშაობას მოსდევდა ხოლმე ხანგრძლივი ღვთისმსახურება, რომლის დროსაც ისედაც ქვეყნიერობას დაშორებულნი ბერები ფიქრითაც დედამიწას უნდა გაპყროდენ და ოდენ ზეციურს თვალშეუდგამს სასუფეველზე ეფიქრათ. მაგრამ ათონის მონასტერს დამფუძნებელთა მიმართულების წყალობით ამასთანავე განსაკუთრებული ელფერი დაედო, იგი სამწერლობო-სამეცნიერო დაწესებულებად გახდა; იქ მწერლობითს მოღვაწეობას დიდი პატივი ედო და სხვანაირ მონაზონებრივს სათნოებას გვერდს ედგა და სჭარბობდა კიდევ. თვით წესდები თანაც-კი ჩანს, რამდენად ხელშემწყობი პირობები იყო ათონში სწავლულთათვის. მხოლოდ იმათ შეეძლოთ ზეთის სყიდვა: „რომელნი მკითხველნი იყენიან ანუ მწერალნი და წასანახავად ანუ საწერელად აინთიან, სხუაჲ კულა არა იყო წესი, რათამცა... კანდელსა ინთებდეს“-ო (იქვე 45). მთელი მონასტერი დამლობით წყვდიადით იყო ხოლმე მოცული, ღამის მღყუდროება და სიჩუმე სუფევდა ხოლმე მონასტერში, ოდენ კანდელის მქრთალი ნათელი აქა-იქ სენაკებში მოწმობდა, რომ ამ მონასტერში ჩუმი, მაგრამ დაუღალავი, მშობელ ეკლესიისათვის თაფგანწირული გონებრივი მუშაობა იყო; აქ მოღვაწეობდენ სამშობლოსადმი ღრმა და გულწრფელ სიყვარულით აღფრთოვანებულნი საქართველოს მნათობნი, გამოჩენილი მეცნიერი ბერები... დიადი იყო ის ნაყოფი, რომელიც ამ გულის სიღრმითგან მომჩქეფარე გრძობამ სამშობლოს შესძინა!... გამოჩენილი ქართველი ბერები მთელს თავისს თავისუფალს დროს ამ კეთილშობილურს სამწერლობო მოღვაწეობას ანდომებდენ; მაგ. დღე-და-ღამ, შინ მონასტერშიაც, მგზავრობის დროსაც-კი ეფთიმე ათონელი, ყველგან, სადაც გარემოება ხელს შეუწყობდა, სთარგმნიდა ხოლმე ბერძნულითგან ქართულად. „არა თუ ულუმბათა და მთაწმიდას ოდენ თარგმნა“-ო, მოგვითხრობს გიორგი ათონელი... „არამედ სამეუფოსცა და გზასა და სხუათა ესევეითართა ადგილთა“-ო

(იქვე 27). თუმცა სამას ბერზე ზრუნვა და სამონასტრო საქმეების მართვა დღისით ძალიან ბევრს ღროს აკარგვინებდა, მაგრამ ეფთვიმე მაინც არა „სცემდა განსუენებასა თავსა თვსსა, აზამედ უოფლადვე იჭირვინ და ღამეთა ათეგნ, რამეთუ უფროაქსინი წიგნი სანთლითა უთარგმნიან, ფრიადისა უცალოებისა-გან დასურათა“-ო, მოგვითხრობს გიორგი მთაწმიდელი (იქვე 36). მართლაც და თვით ეფთვიმე ერთგან ამბობს: „აღესრულა ესენუსხა თარგმანებისა მათეს თავისაჲ კელითა გლახაკისა და მწარედ ცოდვილისა ეფთვიმისათა: ვინცა იკითხვიდეთ შრომისა-თვს ლოცვა ყავთ, და ზომად წერისა-თვს შემინდევით: უცალო ვიყავ და უფროაქსი ღამით მიწერია“-ო (ქრები I, 139).

თვით მონასტერიც გამსჭვალული იყო ამ გვარ მისწრაფებით და მწერლობითს მოღვაწეობას დიდად აფასებდა. როცა, მაგ. ათონელი ქართველი ბერები დარწმუნდნენ რომ ეფთვიმე მამასახლისობისა და სამონასტრო დიდი ჯათის გამო წიგნების თარგმნას ველარ ასწრობდა, ბერებმა ურჩიეს წინამძღვრობისათვის თავი დაენებებინა „რამეთუ ხედვიდეს ღირსნი იგი ბერნი, რომელ მიზეზითა მრავალთა ფერთა ზრუნვათაჲთა დაეხწეოდა თარგმანებისა-გან წმიდათა წერილთაჲსა“-ო (იქვე 66). ცხადია, მაშასადამე, რომ წიგნის თარგმნას და თარგმანებას, ათონელ ბერთა შეხედულობით, უფრო მეტი მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე მონასტრის გამგეობას და მამასახლისობას, იმიტომ რომ მაშინ მთარგმნელობა უფრო საჭირო იყო სამშობლოსათვის.

გასაკვირველიც არა არის. რა, რომ სვიმონ წმიდის ლაგრაში ქართველი ბერი გიორგი დაყუდებული, კაცი „ვითარცა გერიტი უბიწო და ტრედი უმანკო, კაცი ზეცისა და ანგელოზი ქუეყანისა“, ექვთიმის გარდაცვალების (წ 1028 წ.) შემდგომ მის დანაკლისს მწვავედა გრძნობდა და გულით ჰსურდა. ისეთი კაცი გამოჩენილიყო, რომელსაც დაწყობილი საქმის დასრულება და განხორციელება შეეძლო. „სურვიელ იყო“, მოგვითხრობს გიორგი მთაწმიდელის მოწაფე, „წმიდაჲ ესე ბერი, რათამცა კუალად გამო-ვინმე-აჩინა მოწყალებამან ღმრთისამან ნათესავსა შორის ჩუენსა კაცო, რომელმანცა სრულ უო ნაკლულეგნებაჲ ენისა ჩუენისა, რომელი იგი წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფთვიმისა-გან დაშთომილ იყო“ (ცა გი მთწმდლსჲ 293). მისი დასხვა ქართველთა საერთო ნატვრა აღსრულდა კიდევ. გიორგი მთაწმიდელის განსაკუთრებულმა ნიჭმა უნებლიედ მის მოძღვრის

გიორგი დაყუდებულის ყურადღება მიიპყრო; მან შეამჩნია, რომ „ნებითა ლუთისათა პოვა, რომელსა იგი ეძიებდა“ (იქვე 293). გამოჩენილმა მოძღვარმა განსწავლის შემდგომ გიორგი მთაწმიდელი ყველა საუკეთესო უცხოეთში მდებარე ქართულ მონასტრებში გაგზავნა. როდესაც გიორგი მთაწმიდელმა თავისი მიმოსვლა და მონასტრების მოხილვა დაასრულა და ისევ შავ მთას დაბრუნდა, მისმა მოძღვარმა თავისს განსწავლილ მოწაფეს ჩააგონა, რომ მას ბერძნულითგან ქართულად საღმრთო წიგნები ეთარგმნა. გიორგი მთაწმიდელმა ტვირთის სიძნელე მოაგონა თავის მოძღვარს და საქმის დაწყობას ვერა ბედავდა; მაშინ მასწავლებელმა შეურყეველის რწმენითა და სასოებით გამსჭვალულის სიტყვებით გაამხნევა თავისი ახალგაზდა მოწაფე და უთხრა: „შვილო, რომელმან წმიდა იგი (ეფთვიმე) სიკუდილისა-გან იხსნა და ქართული ენა განუმარტა, იგივე შემძლებელ არს შენდაცა შეწვენად, რაჟეთუ მს დიდად ეწეაღის და უეჯახს ნათესავი ჩუენი; და თვთ მას წმიდასა მამასა ეფთვიმეს ვევედნეთ, რათა შეგეწიოს, რომელ ნეშტი, დაჩხობილი მისი, შენ სრულ ყო მადლითაჲკ მისითა ვითარცა პაულე ქრისტესი“-ო (იქვე 294). ასე ამხნევებდა და დაიყოლია მან თავისი ნიჭიერი მოწაფე და ათონს მთაწმიდას გაგზავნა, „რათა ეინა იგი წყაროს თუალი სიბრძნისა აღმოეცენა მორწყველად ნათესავისა ჩუენისა, მიერვე აღმოივსნეს ნეკტარი გულის-კმის-ყოფისანი კაცმან ამან ღმრთისამან და მდიდრად დაათროს სამყარო ეკლესიათა ჩუენთა“-ო (იქვე 294).

თუმცა გიორგი დაყუდებული მოწაფეზე დაშორებულ იყო, მაგრამ მაინც მუდმივ თვალ-ყურს ადევნებდა მას და წერილით, თუ სიტყვის შეთვლით დარიგებას აძლევდა ხოლმე (იქვე 297).

ასეთს მხურვალე მონაწილებას იღებდნენ ყველა გამოჩენილი ქართველი ბერები ამ საერთო ეროვნულს საქმეში, და ყველანი დიდად აფასებდნენ მწერლობითს მოღვაწეობას და მშვენივრად შეგნებული ჰქონდათ მთარგმნელობისა და შემსწორებლობითი მუშაობის საჭიროება და აუცილებლობა.

სანამ თავის საქმეს შეუდგებოდა გიორგი მთაწმიდელმა ჯერ გადიკითხა ეფთვიმეს თხზულებები. შემდეგ მისივე შემოღებული სამონასტრო წესწყობილება შეისწავლა და ამგვარ მომზადების შემდგომ მან იოანე და ეფთვიმეს თვით ცხოვრების წერას შეუდგა და ბრწყინვალედ დაასრულა კიდევ

ეთვიმის და იოანეს ნაწერ ანდერძების და სამონასტრო წესების შესწავლამ გიორგი მთაწმიდელს ამ ორ შესანიშნავ მოღვაწის საზოგადო მიმართულება გაუთვალისწინა და ნათლად დაანახვა, რის გაკეთება მოასწრეს მათ და რა რჩებოდა კიდევ გასაკეთებელი, რომ საქმე სრულებით დამთავრებულიყო. ამგვარმა მომზადებამ გიორგი მთაწმიდელის მერმინდელს მოღვაწეობას გარკვეული ხასიათი მისცა, და ამიტომაც იყო, რომ თვითოველს მის მოქმედებას ნაყოფიერი და სასარგებლო შედეგი მოსდევდა ხოლმე.

როცა გიორგი მთაწმიდელი მთარგმნელობას შეუდგა, მან პირველად იმ წიგნების დასრულება დაიწყო, რომელნიც „დალატათუ ეთარგმნა წმიდასა მამასა ეფთჳმესა... გარნა ფრიად სულ მცირედ აღწერა სხუათა წიგნთა თარგმანებისა უცალოებითა, რომ უკეთუმცა ყოველნი დღენი მისნი სხმოდესცა, სრულებით თარგმნიდა“-ო (იქვე 297, 298, აგრედვე 310). გიორგის მიერ ნათარგმნ წიგნების მეორე ჯგუფს ისეთი თხზულებანი შეადგენენ, რომელნიც წინად არა ყოფილა თარგმნილი (იქვე 310). ამგვარი იყო გიორგის მთარგმნელობითი მოღვაწეობა. ამით მან ქართული საეკლესიო მწერლობა გაამდიდრა და ქართველობას თანამედროვე საუკეთესო თხზულებები შესძინა.

გიორგი მთაწმიდელის სხვა გვარი მუშაობა გამოწვეული იყო იმ მიზეზით, რომელიც თუმცა ეფთვიმის დროსაც და წინადაც არსებობდა, მაგრამ გიორგი მთაწმიდელის დროს მეტად გამწვავდა; ეს მიზეზი ბერძნების და ქართველების ბრძოლა და ამ ბრძოლით გამოწვეული მწვალებლობის ბრალდება გახლავთ. გიორგის მოღვაწეობის მესამე ჯგუფს ეკუთვნიან ისეთი წიგნები, რომელნიც დიდი ხნის წინად იყვნენ, ნათარგმნი მაგრამ თანამედროვე მოთხოვნილებას აღარ აკმაყოფილებდენ იმიტომ, რომ ბერძნულ მასხდელ დედანთან შედარებით განსხვავება მოიპოვებოდა; ამისთანა თხზულებები „ბერძნულსა შეაწინა და ყოფლისა ნაკლუდეუენებისა-გან განასრულნა და სიტყუა—დუხჭობისა და ვერკობისა-გან განაშუენა და განაბრწინენა, ვითარცა თვთ თაჳდი სახარება და ჰაფდე“ (იქვე 310). მეოთხე ჯგუფს შეადგენენ გიორგის მიერ ხელმეორედ თარგმნილი წიგნები, რომელნიც „ადესმე თარგმნიდნა და წუთ ვერ კეთილად გამოდებულნი, გიხა თუ ჟამთა სიგრძითა უცქებთა და უგუნურთა მხმარებელთა-გან დაგესდიდნი იყვნენ“ (იქვე 310). ზემომოყვა-

წილ ამონაწერი თავანა სჩანს, მაშასადამე, რომ მაშინ ჩვენში თურმე ისეთი წიგნები მოიპოვებოდა, რომელნიც ბერძნულ დედნებისაგან განსხვავდებოდნენ, რომელთაც „სიტყუა—ღუხჭირობაჲ და ვერაგობა“ ემჩნეოდათ და გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრების დამწერის აზრით „დაგესლილნი“-ც-კი იყვნენ. საყურადღებო ის არის, რომ ამ გვარ წიგნთა ჯგუფს თურმე სახარება და სამოციქულოც ეკუთვნოდნენ! ეს „საშინელი“ ბოროტ-მოქმედება ბრალად ედოთ ზოგ ძველ მთარგმნელს, რომელთაც კეთილად ვერ გადმოიღეს და შემდეგ წიგნების „უცებ და უგუჟურ“ მხმარებელთ.

სახარებასაც-კი „ნაკლულევენება“ და „სიტყუა—ღუხჭირობაჲ“ ჰქონდა! მერე რა დროს?—როდესაც ბერძნები ქართველებს მწვალებლობასა სწამებდნენ! განა ბერძნებს მეტი-ლა უნდოდათ, ეს „საკვირველი“ ამბავი რომ როგორმე გაეგოთ?.. მაგრამ რა „სიტყუა—ღუხჭირობაჲ“ უნდა ჰქონოდათ სახარებას და სამოციქულოს? თუმცა უძველეს დროსვე სახარების დედანს მტკიცე და გარკვეული სახე ჰქონდა, მაინც აქა-იქ, თითო-ოროლა უმნიშვნელო სიტყვათა სხვაობას მკითხველი სახარებაში ყოველთვის შეხვდებოდა; თან-და-თან ეს სიტყვათა სხვაობაც მოისპო საბერძნეთში და რომის ეკლესიაში და საყოველთაო სახმარებლად სახარების ერთი მტკიცე სახე დამკვიდრდა; თუმცა აქა-იქ იშვიათად, შემთხვევით, შეიძლება ძველებური სახარებაც შეჭვდროდა ადამიანს. უძველეს დროს ნათარგმნი ქართული სახარება საუკუნეთა განმავლობაში წინანდებურად-ვე იწერებოდა, მცირედი სიტყვათა სხვაობაც ბერძნულ მერმინდელ მტკიცე დედანთან შედარებით არსებობდა წინანდებურად და ეს გარეკლება თვით საქართველოში არავის ყურადღებას არ იპყრობდა. ქართველ ბერების უცხოეთში, მეტადრე პალესტინაში, ათონსა და შავს მთაზე დასახლებამ, ბერძნულ ენის და მწერლობის ზედმიწევნით შესწავლამ და დასასრულ ამ ორ ერთა გამწვავებულმა ბრძოლამ საქმე სულ სხვა-ნაირად დაატრიალა. სახარების დედნის ყოველ განსხვავებისათვის, თვით უმნიშვნელოსათვისაც-კი, მაშინდელ ქართველებს ექვის თვალით უნდა შეეხედათ იმიტომ, რომ საბერძნეთში სახარების თვითეული სიტყვა წმიდად ითვლებოდა; მიერითგან ქართულ სახარების განსხვავება თვით ქართველებსაც მიუტყვებელ ცოდვად მიიჩნდათ; ხოლო იმ გამწვავებულ ბრძოლის დროს, როდესაც ბერძნები ქართველებს მწვალებელთა სახელსაც

კი უწოდებდენ ხოლმე, ამ სიტყვათა სხვაობის ამბავი რომ შეეტყუათ ქართველთა მტრებს, მაშინ ხომ ეს საშიშარ იარაღად იქცეოდა, დასამტკიცებლად შეეძლოთ გამოეყენებინათ. რამდენად ჰშინებიათ მაშინდელ ქართველებს სარწმუნოების „უწესოებისა“ იქითგანაც სჩანს, რომ გიორგი მთაწმიდელმა „სწავლანი ღუთივ სულიერნი მცნებანი სმდთონი ადწკრხა და მისცა (გიორგის უფლისწულს), რათა სამარადისოდ იკითხვიდეს და წურთიდეს და რათა უწესოთა კაცთა უჯკრო რაჟმე და ღრკუ არა ასწაონ“-ო (იქვე 320).

სახარების ქართულ თარგმანის ბერძნულთან შედარება ნაწილ-ნაწილ ჯერ კიდევ იერუსალიმსა და სინას მთაზე მყოფ ქართველ ბერებს დაუწყევიათ (იხ. Предварительный отчет о работах на Синаѣ ნ. მაროსა და ი. ჯავახიშვილისა Сообщ. правл. палест. общ. წ. XIV, ნაწ. II, 1903 წ. გვ. 26), მაგრამ მთლად ამგვარი მუშაობა ათონელმა მოღვაწეებმა ითავეს და ბრწყინვალედ დაამთავრეს კიდევ.

საბერძნეთში ცხოვრებამ ქართველ ბერებს კიდევ ერთი დიდმნიშვნელოვანი საკითხი წამოუყენა წინ. მართლმადიდებლობაზე გადარეულობა ბიზანტიელმა სამღვდელოებამ ქართველთა ზოგიერთს საეკლესიო წესებისა და ჩვეულებათა სხვაობას ექვის თვალით შეჰხედა. ამის გამო ბერძნები ზოგჯერ ქართველებს მწვალებლებადაც-კი სთვლიდნენ. ამ გარემოებამ უცხოეთში მცხოვრები ქართველი ბერებიცა და ქართველი სამღვდელოებაც აიძულა გადაესინჯათ ყველა თავიანთი საეკლესიო წიგნები და წესები, შეედარებინათ ბერძნულ იმდროინდელ სამღვდელ-მსახურო წიგნებთან და წესებთან, რომელნიც მაშინ თუმცა-კი ხშირად უსაფუძვლოდ, მაგრამ მაინც ერთად-ერთ სიმართლის წყაროდ მიაჩნდათ; ამ მიმართულებამ საქართველოს ძველი საეკლესიო წესები დაარღვია, შესცვალა და ბერძნული გააბატონა; ამასთანავე იგი მკაცრ მართლ-მადიდებლობის წესების დამყარებას ცდილობდა და თითქმის ყოველს განსხვავებულს ჩვეულებას ბერძნულისდა გვარად ასწორებდა; ამ დროს გადაშინჯეს და ბერძნულსავე შეათანხმეს აგრედვე ბევრი უძველეს დროს ნათარგმნი საეკლესიო წიგნები. ეს გახლდათ უძველესი საეკლესიო ცენზურა; მკაცრი, უღმობელი მართლმადიდებლობა გაბატონდა. თუ როგორა ცდილობდნენ საქართველოში საეკლესიო წესების ბერძნულთან შეთანხმებას, სხვათა შორის კარგად გვიჩვენებს ეფთვიმის ის საპასუხო წერილიც,

რომელმაც ჩვენამდინ მოაღწია. ამ წერილში ათონელი მამა თავის შემკითხველს პასუხს აძლევს, თუ რა და რა წიგნია ეკლესიის მიერ შეუწყნარებელი და მწვალებელთა მიერ დაწერილი, ამასთანავე რა და რა წესი იყო მიღებული მაშინ საბერძნეთში საუფლო დღესასწაულთა წირვის დროს, რომელთა შემოღება საქართველოშიაც სასურველი იყო. იმავე წერილში აღნიშნულია, თუ როგორ უნდა მოქცეულიყვნენ ბერ-მონაზონები და ერისკაცნი მარხვისა და ხსნილის დროს. დასასრულ ეფთვიმეს საგანგებოდ აღნიშნული აქვს და მამა გიორგის, რომლისადმიც მისი წერილია მიმართული, სწერს: „გუესმა, ვითარმედ ყურძენსა გამოსწორვენ ქართუელნი და მით ტკილითა წირვენ ჟამსაო; ამისა-თჳს ფრად განუკვრდა ესე უფელთა მკვდრთა ამის ქუეყანისათა რომელსა ფრადი ვნებდა და უწყსობა შეუტქს და ყოვლადვე უცხო არს წესისა-გან ქრისტიანეთასა“-ო (ქვბი II, 83—87). ასეთი კითხვები იყო აღბად თვით იმ ვილაც გიორგის ეფთვიმისადმი მიმართულს წერილში და მასაც სდომებია რომ ქართული წესები ბერძნულთან შეეთანხმებინა! მიწერ-მოწერა და მიმოსვლა უცხოეთში მდებარე ქართულ მონასტრებისა და სამშობლო ქვეყნის შორის ხშირი იყო და ამგვარი წერილები იშვიათი არ იქმნებოდა; თვით ეფთვიმეც მოწმობს თავის ზემოაღნიშნულს წერილში, რომ „ევსები პამფილის“ წიგნის შესახებ, რომელიც „უწინარეს მრავლისა ჟამისა“ ქართულად იყო ნათარგმნი, „სიციცლესაჲსკუ მამისა ჩემისა მოეწერა მუნით სტეფანე ეპისკოპოსისა და კითხა, თუ შესაწყნარებელ არს“-ო (იქვე 83). ის ექვი, რომელიც ბერძენთა სამღვდელოებას ქართველთა ზოგიერთ განსხვავებულ საეკლესიო ჩვეულებათა გამო აღეძრათ, შემდეგში, ეფთვიმე მთაწმიდელის შემდგომ არამც თუ არ გაქარწყლებულა, პირიქით გაცხოველდა კიდევ. შავს მთას, სუმონ წმიდელის მონასტერში, როგორც ზემოდაც მოხსენებული გვქონდა, დიდი ხანია ქართველი ბერები შევიწროებულნი იყვნენ. ბერძნები ქართველ ხუცესს სვიმეონის სვეტზე წირვის ნებას არ აძლევდენ, მაგრამ მაინც მათ მდგომარეობას არა უჭირდა რა. თეოდოსი პატრიარქის დროს-კი საქმე უფრო ცუდად დატრიალდა: სიძულვილმა და ეჭვიანობამ იქამდე მიაღწია, რომ „კაცნი ვინმე სუმონ-წმიდელნი შუროთა საეშმაკოთა აღადრეს ჩუენ ქართუელთა ზედა და ეჩება, რათამცა ნათესავი ჩუენი ძირითურთ აღმოფხვრეს სუმონ-წმიდეთ და განიზრახეს გულარძნილო-

ბით, რათა წმიდასა ამას და მართალსა სარწმუნოებისა ჩუენსა ბიწი რაჲმე დასწამონ და ესრეთცა სრულად აღმოგუფესურნეს დიდებულისა ამისა-გან ლაფრისა პირველითგან თვთ წმიდისა სუმონის მიერ დამკვდრებულნი და ესრეთ ბოროტად შეიზრახნეს“ (იქვე მთწმდლსა 312).

ბიზანტიელ ბერებს საზოგადოდ არაფრად ექაშნიკებოდათ ხოლმე, როცა მათ უცხოეთითგან ბერ-მონაზონები ემატებოდნენ, და სვიმონ-წმიდელმა ბერძენმა ბერებმა კათოლიკოზს თეოდოსისს სთხოვეს თურმე: „გაგვანთავისუფლენ კაცთა-გან ამათთა და უღსოაჲთა თესლათა, რამეთუ არს მანასტერსა ჩუენსა უთარ სმობტი კაცი, ქართულად სახელსდებენ აფთა თვსთა და არა უყუთ, თუ რაჲსა ზრახვენ, ანუ რაჲ არს სარწმუნოებაჲ მათი“-ო (იქვე 312—313). ამ შემთხვევაშიც ის არის საყურადღებო, თუ რა იარაღით ებრძოდნენ ბერძენები ქართველ ბერებს. კანონის მხრით ქართველებს სრული უფლება ჰქონდათ ამ მონასტერში ეცხოვრათ, რადგან ისინი „პირველითგანვე თვთ წმიდისა სუმონისა მიერ დამკვდრებულნი იყვნენ“ იქ. ბერძენები ამ საკითხს არც შეჰხებიან; ისინი თავიანთ ჩვეულებრივს გზას დაადგენ; ამ შემთხვევაშიც ძველებურს, მაგრამ მკვეთრ საშუალებას მიჰმართეს: მათ „განიზრახეს... რათა წმიდასა ამას და მართალსა სარწმუნოებისა ჩუენსა ბიწი რაჲმე დასწამონ და ესრეთცა სრულად აღმოგუფესურნეს“-ო; მაშასადამე აქაც მწვალებლობის ბრალდება იყო წამოყენებული; ამით სურდათ ფონს გასულიყვნენ ანტიოქელი ბერები!.. პატრიარქის პასუხი უფრო ნათლად გვიხატავს, რამდენად გავრცელებული ყოფილა მაშინდელ ბიზანტიის საზოგადოებაში ხმა, ვითომც ქართველები მწვალებლები ყოფილ იყვნენ. მოახსენეს თუ არა მას სუმონ-წმიდელებმა თავიანთი გულის ტკივილი, პატრიარქმა განცვიფრებით ჰკითხა თურმე: „ვითარ ეგების ესე, რომელმცა ქართველნი არა მართლ-მადიდებელნი იყვნეს?“-ო (იქვე 313).

ამიტომაც იყო, რომ გიორგი მთაწმიდელმაც თავისი ნიჭი და ცოდნა სხვათა შორის ისეთ წიგნების გადმოთარგმნას მოანდომა, რომელნიც საეკლესიო მღვდელ-მსახურებას შეეხებოდა, როგორც მაგ. „დიდი სვნაქსარი, საფუძველი ეკლესიათა“, „სტიქარონი თვთ ავაჯნი უძლის-პირონი, ვითარც არიან ბერძენულად“, „დიდი პარაკლიტონი, სამკაული ეკლესიათა“ და სხვანი (იქვე 311). ამასთანავე იგი ქართულ ეკლესიის ჩვეულებათა და წე-

სის სხვაობას აკვირდებოდა და მის საფუძველსა და მნიშვნელობას არკვევდა.

ბერძენთა და ქართველების ბრძოლამ დასასრულ ერთი ისეთი საკითხი წამოაყენა, რომელსაც ანტიოქელ სამღვდლოების აზრით ქართველები სრულებით უნდა დაემარცხებინა და მათთვის დაემორჩილებინა. ეს საკითხი ქართულ ეკლესიის დამოუკიდებლობის და თვით-მართველობის უფლებას შეეხებოდა. რასაკვირველია, პირველად გიორგი მთაწმიდელის დროს არ დაიბადებოდა ეს საკითხი; უცბად ამგვარ საგანზე სჯა-ბაასის დაწყობა შეუძლებელია; როდესაც ანტიოქელ სამღვდლო პირთ ამ საკითხზე კამათის ჩამოგდება სურდათ, უნდა სკოდნოდათ უეჭველია, რომ სწორედ ეს საკითხი იყო ქართველებისა და მათის სამღვდლოებისათვის საშიშარი, რომ სწორედ ამ მხრივ შეიძლებოდა მათი ჯობნა და საბოლოო დამარცხება. სამწუხაროდ, ჯერ არა სჩანს, თუ ვინ და როდის ჩააგონა ეს აზრი ანტიოქელ საპატრიარქოს. ისტორიული ცნობები ჩვენ უკვე გამწვავებულ ბრძოლას გვისურათებენ. გიორგი მთაწმიდელის დროს თურმე „კაცთა ვიეთმე მრავალ-ლონეთა და მანქანათა მოაკსენეს და დაუწყეს პატრიარქსა, ვითარმედ: «ვითარ ესე, მეუფეო, რომელ ეკლესიანი და მღვდელ-მოდღუარნი ქართლისანი არა რომლისა პატრიარქსა კელმწიფობასა ქუეშე არიან და ყოველნი საეკლესიონი წესნი მათ მიერ განეგებიან და თვთ დაისხმენ კათალიკოზთა და ეპისკოპოსთა, და არა მართალ არს ესე, რამეოუ ათორმეტთა მოციქულთაგანა არაფინ მოსრულ არს ქუეყანასა მათსა, და ჯერ არს, რათა ქალაქსა ამას ლუთისასა და საყდართა მოციქულთა თავისასა დაემორჩილნენ და ამის კელმწიფობასა ქუეშე იყვნენ, რამეთუ ნათესავი არს უმეცარი და სამწყსო მცირე და ჩუენდა მახლობელად არიან, და ჯერ არს, რათა კელმწიფობასა ქუეშე ანტიოქიისა პატრიარქისასა იმწყსებოდინ და აქა იკურთხეოდის კათალიკოზი მათი“-ო (იქვე 314). მაშინდელ ანტიოქიის პატრიარქს მოსწონებია, რასაკვირველია, ეს წინადადება; სამწყსოს გაფართოებისა და შემოსავლის გადიდებას რომელი მწყემსთ-მთავარი დაიწუნებდა მაშინდელ დროს? საქმე უნდა დაწყობილიყო, მაგრამ პირველ ხანებში ისე უნდა წაეყვანათ საქმე, რომ საკითხი მშვიდობიანი მოლაპარაკებითა, ჩაგონებითა და რჩევით ანტიოქიისათვის კეთილად დამთავრებულიყო. ამისათვის პატრიარქმა მიჰმართა გიორგი მთაწმიდელს როგორც სწავლულსა და მეცნიერებით განთქმულს,

და ურჩია „ჯერ არს, რომელ ეკლესიანი და მღვდელთ-მო-
ძღვარნი თქუენნი კელსა ქუეშე სამოციქულოსა ამის საყდრი-
სასა იმწყსებოდინ“-ო; ეს „შენ-გან შესაძლებელ არს, რამეთუ
უწყვი, ცითარმედ გისმენს მეფე თქუენი უკეთუ მიუწერო და
აუწყო უმჯობესი“-ო (იქვე). მაგრამ, თუ რომ მისი დარი-
გება და რჩევა არ გასჭრიდა და ქართველთა მეფე და სამღვდე-
ლოება ქედს არ მოიხრიდა და ანტიოქელ პატრიარქის წა-
დიღს უარს ჰყოფდა, მაშინ პატრიარქი დაუნდობელ ბრძო-
ლას გამოუტხადებდა ქართველებს და უკიდურესს, მაგრამ
ჩვეულებრივ საშუალებას მიჰმართავდა: „ხოლო უკეთუ არა
ისმინოს“-ო, აშინებდა ანტიოქიის მამათმთავარი გიორგი მთა-
წმიდელს, „**მიუწეროთ ათხთავე პატრიარქთა საყდრის-მოდგამთა
ჩუენთა და ვაუწყოთ თვთ-რჩულებთა და ქედფიცხელობთა თქუენისა
ნათესავისა და ვითარმედ თანიერ სამოციქულოსა კანონისა თვთ
იმწყსებთა და მოციქულთაგანი არაფინ მისრულ არს ქუეყანასა მათ-
სა“-ო (იქვე 315). ეს მუქარა ანტიოქელს პატრიარქს ბაქიო-
ბად არ ჩამოერთმეოდა; მას შეეძლო ადვილად აესრულებინა
თავისი ნათქვამი და საქართველო განსაცდელში ჩაეგდო. უა-
რის შემოთვლის შემდგომ პატრიარქი მისწერდა ყველა თავის
თანამოსაყდრეებს, ოთხ მსოფლიო პატრიარქს, რომ ქართვე-
ლები, თუმც იმათ ქვეყანაში არც ერთი მოციქულთაგანი
არა ყოფილა და არ უქადაგნია, მაინც „სამოციქულო კანონე-
ნების“-და წინაღმდეგ „თვით იმწყსებიან, და ანტიოქელ პა-
ტრიარქისდა უკითხავად და ხელდაუხმებლად თითონვე ორჩე-
ვენ კათოლიკოზს: ხოლო ეს „თვთ რჩულობთა და ქედფიცხე-
ლობთა“ იყო და ერთ უსაშინელეს ცოდვად ითვლებოდა, იმი-
ტომ, რომ ის ვინც „სამოციქულო კანონებს“-ს დაარღვევდა,
ის ხომ მაშინ „მწვალლებლად“ ჩაითვლებოდა და არა მართლ-
მადიდებელ სამოციქულო ეკლესიის შვილად. ამგვარად ანტიო-
ქიელმა საპატრიარქო ტახტმა ამ შემთხვევაშიც ჩვეულებრივ
საშუალებას მიჰმართა, „მწვალებლობის“ სახელით ემუქრებო-
და და აშინებდა; ხოლო „მწვალებლობის“ დაწამებას ეროვნულ
თავმოყვარეობის და თვითშემეცნების შელახვასა და და-
მცირების გარდა ქართველებისათვის შეეძლო გზა შეეკრა სა-
ბერძნეთში, რომელიც იმ დროს მეცნიერების კერა იყო. რასა-
კვირველია, საქართველო რომ მაშინ ძლიერი სახელმწიფო
ყოფილიყო, ამ გვარ მუქარას ნახევრად მაინც მნიშვნელობა
დაეკარგებოდა; თუმცა ისტორიას არა ერთხელ ახსოვს, რომ**

მძლავრ ხელმწიფესაც პატრიარქისა, თუ რომის პაპის წინაშე თავისი ფიცები ქედი მოუხრია. მაგრამ საქართველო მაშინ ჯერ ძალას იკრებდა და მტრები გარშემო მოსვენებას არ აძლევდენ; ამასთანავე სწორედ ამავ დროს საქართველოს ბიზანტიასთან პოლიტიკური მეტოქეობაცა და ბრძოლაცა ჰქონდა; ამას დაუმატეთ შინაური ბრძოლა დიდგვარიან აზნაურებსა და მეფეს შორის და მაშინ ადვილად წარმოიდგინეთ, რომ საქართველოსათვის ამისთანა გარემოებაში კიდევ „მწვალებლობის“ თავობაზე აურზაურის ატეხა სახეირო არ იქმნებოდა. პატრიარქი კარგადა გრძნობდა თავის ძალას და ამიტომაც აგონებდა გიორგი მთაწმიდელს, თუ არ დამემორჩილენით „ქსრეთ მრავალსა დაუწლსა შეკთხინე, ვადრე არა თუთ მეფე თქუენი წინაშე ჩუენსა მოვიდეს და კეღმწიფობასა ჩუენსა დაემოწილოს“—ო (იქვე 315).

თავის გასამართლებლად ქართველებს ანტიოქელ პატრიარქისათვის შეეძლოთ ის მოეგონებინათ, რაც შემდეგში ეფრემ მცირემ მართლაც საბუთად გამოიყენა: რომ საეკლესიო თვითმართველობა ქართველებს თვით ანტიოქელმა მამამთავარმა მიანიჭა იმიტომ, რომ გზის სიშორისა და არაბთა ბატონობის გამო საკათალიკოზოდ საკურთხს მღვდელმთავრებს არ შეეძლოთ ანტიოქიის პატრიარქის საჯდომამდე უვნებლად მისულიყვნენ. მაგრამ მაშინ ეს ქართველ განათლებულ პირთ როგორც ეტყობა დავიწყებული ჰქონიათ, ხოლო ბერძნული მატინე, რომელშიაც ეს ამბავია მოთხრობილი, ჯერ შესწავლილი არ იყო.

ხოლო თუნდაც რომ ქართველებს პატრიარქისათვის ეს ამბავი გაეხსენებინათ, მას შეეძლო ქართველებისათვის ეპასუხნა: ეს დროებითი, განსაკუთრებულ პირობებით გამოწვეული, საშუალება იყო; ეხლა მიმოსვლა ისე საშიში აღარ არის და წინანდელი კანონიერი დამოკიდებულება ისევ აღდგენილი უნდა იყოსო. ამიტომ ქართველებისათვის შეურყეველი საბუთი იყო საჭირო, რომ იმით ბერძნებისათვის სამუდამოდ კრიჭა შეეკრათ. ასეთ საბუთად, როგორც ანტიოქელ სამღვდლო პირთა ზემოქოყვანილ სიტყვებითგანაცა სჩანს, მხოლოდ ისეთი ისტორიული ცნობა გამოდგებოდა, რომლითაც ცხადად დამტკიცდებოდა, რომ ქრისტიანობას საქართველოში ერთ-ერთ მოციქულთა ქადაგებამ დაუდვა საფუძველი. მაშინ ანტიოქელი სამღვდლოება იძულებული იქმნებოდა გაჩუმებულიყო და ქართულ ეკლესიის დამორჩილების იმედი გაუცრუვდებოდა.

გიორგი მთაწმიდელის მარად მადიდებელი უნდა იყო საქართველო, რომ მან ქართულ ეკლესიის დამოუკიდებლობას იმ ღროისათვის შეურყეველი კანონიერი საბუთი მოუპოვა და ბერძენთა სამღვდლოების მიმტაცებლობისაგან იხსნა. გიორგი მთაწმიდელს როგორც ეტყობა ამ საგანზე თითონაც ხშირად უფიქრია და ამიტომ მშვიდად, მაგრამ გაბედულად უპასუხა პატრიარქს: „მე მოგცე მათ ყოველთა (ქართველ სამღვდლოებისა და მეფის) წილ პასუხი“; მხოლოდ „მოღებად ეც წიგნი მიმოსლვა[თა] ანდრია მოციქულისა[თა] და მუხით გუეწუო სძაძებელი თქუენი“-ო (ც^ე გ^ი მთწმ^დლს^ე ვ¹⁵). როდესაც პატრიარქმა უბრძანა და ეს წიგნი გიორგი მთაწმიდელს მოუტანეს, სანამ იგი შესაფერისს ადგილს წაიკითხავდა, პატრიარქს უთხრა: „შენ იტყვ, ვითარმედ თავისა მის მოციქულთასა პეტრეს საყდარსა ვბიო, ხოლო ჩუენ ზირველწოდებულისა და ძმისა, თვისსა მწოდებელისა, (ანდრიას) ნაწილნი ვართ და სამწყსონი მის მიერ მოქცეულნი და განათლებულნი; და ერთი წმიდათა ათამეტთა მოცუულთაგანი, —სამონს ვატყვ კანანელსა, —ქუეუნასა ჩუენსა დამარსულ არს აფხაზეთს, რომელსა ნიკოტსი ეწოდების; ამათ წმიდათა მოცუულთა განათლებული ვართ“-ო (იქვე).

გიორგი მთაწმიდელის საბუთიანობის გასაგებად უნდა გავიხსენოთ, რომ სახარებაში იესო ქრისტეს პირველ მოციქულად ანდრია არის დასახელებული; ამიტომაც მას ჩვეულებრივ „პირველ-წოდებული“ ეწოდებოდა; იქვე მოთხრობილია, რომ პეტრე მისმა ძმამ ანდრიამ მოუწოდა და იესოს მოწაფედ გახადა. გიორგი მთაწმიდელიც ამისდა მიხედვით ანტიოქიელს მამა-მთავარს ეუბნებოდა: თქვენ თუ პეტრე მოციქულის მიერ დაფუძნებულ სამწყსოს ტახტზე ზიხართ და ამიტომ დამოუკიდებლობის უფლება გაქვთ, ჩვენ, როგორც ანდრია მოციქულის მიმოსვლათა წიგნი სწერია, პეტრეზე უფროსის მოციქულის პირველ-წოდებულის ანდრიას მიერ დაარსებულს სამწყსოს ვეკუთვნითო. მართლაც ანდრია მოციქულის „მიმოსვლანი“ სრულებით ამართლებდენ ჩვენს გამოჩენილს საეკლესიო მოღვაწესა და ისტორიკოსს. რასაკვირველია ეხლა ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ავტოკეფალიისათვის საეკლესიო კანონებისდა მიხედვით ერთ-ერთ მოციქულის ქადაგება სრულებით საჭირო არ იყო, არამედ ეკლესიათა დამოუკიდებლობა ან პოლიტიკურ, ან სხვა ისტორიულ პირობებისაგან იყო წარმომდგარი და მსოფლიო კრებების მიერ დამოუკიდებელ ეკლესიათა უფ-

ლების ძალმომრეობით გაუქმება იყო მხოლოდ სასტიკად აღკრძალული (იხ. ჩემი წერილი **Автокефалія, Политич. Энциклопедія-ში**). ამ მხრივ ჩვენთვის ეხლა ცხადია, რომ ანტიოქიელ სამღვდელოების მოთხოვნილება, თუ დამოუკიდებლობა გაქვთ, რატომ ერთი მოციქულთაგანი არ ყოფილა თქვენის ეკლესიის დამაარსებელადაო, სრულყოფით უსაფუძვლო იყო; მაგრამ მაშინ ასეთი შემცდარი აზრი გავრცელებული ყოფილა და ამ მხრივ გიორგი მთაწმიდელმა სამშობლოს ეკლესიას დიდი სამსახური გაუწია, რომ ბერძენთა „საძიებელს“ იმ დროისათვის შესაფერისად დასაბუთებული პასუხი გასცა. ეხლა უკვე გამორკვეულია, რომ ანდრიასი და სხვა მოციქულთა „მიმოსვლანი“ ექვმიუტანელ საისტორიო წყაროდ ვერ გამოდგებიან და თვით თქმულება, მოციქულთა მიერ „წილხდომისა“ და სხვა და სხვა ქვეყნებში ქადაგების შესახებ ისტორიულად არა მტკიცდება (იხ. ამ თხზულების I წიგნი, გვ. 237—240 და ჩემი გამოკვლევა „ანდრია მოციქულისა და წა ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში“, მოამბე 1900 წ., № V და VI); მაგრამ მაშინ ყველას, ბერძენებსაც და ქართველებსაც, მტკიცედა სწამდათ, რომ „მიმოსვლანი“ მოციქულთა მოწაფეებისა და თანამგზავრების მიერ იყვნენ აღწერილნი და უაღრეს ნდობის ღირსი წყაროები იყო. ამიტომაც არის რომ გიორგი მთაწმიდელის ღვაწლი საქართველოს წინაშე ამ მხრივ ფასდაუდებელია. რასაკვირველია ანდრია მოციქულის მიმოსვლანი წინადაც და სხვა ქართველ საეკლესიო მოღვაწეებსაც არა ერთხელ ექმნებოდათ წაკითხული, მაგრამ ადამიანის გონებას ასეთი თვისება აქვს, რომ თუ გულისყური რაზედმე საგანგებოდ მიპყრობილი არა აქვს, ხშირად ჩვეულებრივს და თვალსაჩინო მოვლენას ვერ ამჩნევს ხოლმე; როდესაც ბერძენთა სამღვდელოებამ ქართველთა ეკლესიის ავტოკეფალიის კანონიერების „საძიებელი“ წამოაყენა, მაშინ მოწინავე ქართველთა აზრი ამ საკითხით იყო გართული და გიორგი მთაწმიდელმაც მშობელ ეკლესიისათვის ასე მარტივად და ადვილად საბუთები აღმოაჩინა.

როცა ანტიოქელ სამღვდელოებას ამ პაექრობაში გიორგი მთაწმიდელმა ასე მსწრაფად სძლია, ეხლა მან ხუმრობით „განცხრომით“ თვით მიიტანა იერიში ბერძენებზე და პატრიარქს უთხრა: რაკი თქვენ სიტყვა დამორჩილებაზე ჩამოაგდეთო, „შუენის ესრეთ, რათა წოდებული იგი მწოდებელსა მას დაემორჩილოს, რამეთუ ჰეტრესი ჟერ ანს, რათა დაემორჩილოს

მწოდებელსა თჯსსა და ძმასა ანდრიას და რათა თქუენ ჩუენ დაგუე-
მოჩინეთა“-ო (ცა გი მთწმდლსა 315); თქვენ ეხლა თავი
მოგაქეთ, მაგრამ ნუ დაგავიწყდებათ, რომ „იყო ეამი, რომელ
ყოველსა საბერძნეთსა შინა მართლმადიდებლობაჲ არა იპო-
ვებოდა“ და მართლმადიდებლობის კერად მხოლოდ ქართლი-
სა საქათალიკოზო და საყდარი ითვლებოდა, ისე რომ თვით
„იოანე, გუთელ ეპისკოპოსი, მცხეთას იკურთხა ეპისკოპოსად,
ვითარცა სწერია დიდსა სჯნაქსარსა“ (იქვე 316) იმიტომ, რომ
საბერძნეთის საყდრები მაშინ მწვალებელთ ჰქონდათ დაპყრო-
ბილიო.

ამგვარად ცხადია, რომ საბერძნეთში ყოფნასა და ბრძო-
ლას ქართველობისათვის დიდი სამსახური გაუწევია და ნაყო-
ფიერი შედეგი მოჰყოლია: საბერძნეთში და პალესტინაში მდებ-
არე ქართველთა მონასტრების წყალობით ქართული მწერ-
ლობა გაძლიერდა, საეკლესიო წესები სადაც საჭიროდ დაი-
ნახეს ბერძნულის მსგავსად შეასწორეს, ქართულ ეკლესიის
დამოუკიდებელ არსებობის უფლება გამოიკვია და ეროვნული
თვითშემეცნება გამოიკვერა და განმტკიცდა.

ამ ბერძენ-ქართველთა ბრძოლაჲ და პაექრობამ ქართულს
იმღროინდელს მწერლობაში და საზოგადოებაში ამასთანავე
ერთგვარი იდეალური თვითშემეცნება და ეროვნული თავმო-
ყვარება დაჰბადა, რომელიც ზოგიერთს შემთხვევაში ეხლაც
იმავე სახით არის გაბატონებული. ქართველები თან და თან
რწმუნდებოდნენ, რომ ბერძნები მედიდურები და ამაყნი იყუ-
ნენ, ხოლო ქართველებს შესაფერისის პატივით არ ეპყრობო-
დენ; აკი გიორგი მთაწმიდელიც ეუბნებოდა მათ: „ჩუენ უმე-
ცრად და სუბუქად გუხედავთ და თავნი თქუენნი ბრძენ და
მძიმე გიყოფიან“, (იქვე 315), „უგუნურად შეგირაცხიეს ნა-
თესავი ქართუელთა“-ო (იქვე). რასაკვირველია ქართველებს
ეს სწყინდათ და დარწმუნებულებიც იყუენ, რომ ბერძნები
სცდებოდნენ და „ნათესავი ქართუელთა წრფელი და უმანკო“
(იქვე და გვ. 295 პეტრიძონის მონასტრის ტიბიკონი. L. Pe-
tit. Typikon de Grégoire Pacourianos, გვ. XIV) არის,
კვითაც ბერძნებს არ ჩამოუვარდებოდა; გიორგი მთაწმიდელ-
მა ანტიოქიელ თავმომწონე სამღვდლოებას მაგ. უთხრა კი-
დეც: თუმცა ჩვენ ქართველები თქვენ „უგუნურად“ გგონი-
ვართ, მაგრამ „აჰა, ესე რა ვარ მე უნარჩევსი და უმდაბლესი
ყოველთა ძმათა“, სხვებზე უმდარესი ვარ, მაგრამ „მე მოგცე

მათ ყოველთა წილ პასუხი“ (იქვე) და ვნახოთ მტყუანი და უგუნური ვინ გამოდგებაო. თუ ბერძნები ქართველებს ხშირად კარგად ვერ ეპყრობოდნენ, სამაგიეროდ ქართველობაში თან-და-თან ერთი აზრი იკიდებდა ფეხს, რომ თვით ღვთაებას, ღვთისმშობელს „დიდად ეწყადის და უუგარს ნათესავი ჩუენი“ (ც^ე გ^ი მთწმ^დლს^ე 294); განა იგი არ იყო, რომ ავადმყოფს ყრმა ექვთიმე მთაწმიდელს ესაუბრა „ქართულითა ენათა“ და გაამხნევა: „აღდეგ, ნუ გეშინიან და ქართულად კსნილად უბნობდა“ (ც^ე იე^სი და ექ^მსი 26) ამიერითგან ქართულად თავისუფლად ილაპარაკეო?

ღვთაების უღარესი წყალობა ქართველებისადმი ხომ იმითაც მტკიცდებოდა, რომ საქართველოს პირველ განმანათლებელად და მქადაგებელად ანდრია პირველწოდებული მოციქული იყო. ამასთანავე ქართველები იმთავითვე წრფელი მართლმადიდებელი ღვთის-მოსაენი იყვნენ და არას დროს „მართლისა“ სარწმუნოებისათვის არ უღალატნიათო. გიორგი მთაწმიდელი მაგ. ბიზანტიის კეისარს ეუბნებოდა: „ბერძენთა შორის მრავალი წვალებაჲ შემოვიდა პირველ“ და ისინი „მრავალ-გზის მიდრკეს“-ო (ც^ე გ^ი მთწმ^დლს^ე 332), ჩვენ ქართველებს-კი „რჯუამს ერთგზის გვცნობიეს არღარა მადრეკილ ვართ მარცხულ გინა მარჯულ და არცა მივდრკებით, თუ ღმერთსა უნდეს“-ო (იქვე); ანტიოქიელ პატრიარქსაც მან იგივე უთხრა: მას შემდგომ რაც ჩვენ ქართველებს „ერთი ღმერთი გვცნობიეს, არღარა უვარ გვყოფიეს და არცა ოდეს წვალებასა მაძართ მადრეკილ არს ნათესავი ჩუენი“-ო (იქვე 315). ეს მტკიცედა სწამდათ ქართველებს, თავიც მოჰქონდათ ამით და ამაყობდნენ.

თანამედროვე მეცნიერება რასაკვირველია მწვალებლობაზე სულ სხვა აზრისაა და მწვალებლობა ხშირად ღრმა და ცხოველ სასოებისა და სარწმუნოებრივ შემოქმედების ძლიერების დამამტკიცებელია. ამიტომ იქ, სადაც სარწმუნოების სიმბოლოსა და წესის შესახებ ცილობა და ბრძოლა არ ყოფილა, იქ ცხადია სარწმუნოებრივი აზრი დაძაბუნებული უნდა ყოფილიყო და სიცოცხლე აკლდა. თუმცა, როგორც პროკოპი კესარიელი მოწმობს, ქართველებს ძველდაც გულმოდგინე და სასოებით აღსავსე ქრისტიანების სახელი ჰქონდათ მოხვეჭილი, ხატების მებრძოლთა მწვალებლობისათვის წინააღმდეგობაც გაუწევიათ და ქართული ეკლესია კვლავინდებურად ხატების თაყვანის-მცემელთა ხელში ყოფი-

ლა, მაგრამ მაინც ჩვენ ეხლა დანამდვილებით ვიცით, რომ თავის დროს ქართველთა შორისაც იყვნენ ნესტორიანნი და მონოფიზიტები; მხოლოდ სარწმუნოებრივმა ბრძოლამ და მეტოქეობამ, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ერთგვარი იდეოლოგიური და განყენებული აზროვნობა წარმოშობა და განამტკიცა საქართველოში.

ამ უმწიკველო მართლ-მადიდებლობის სურათს ცოტა არ იყოს აფუჭებდენ ქართველ-სომეხთა თავდაპირველი სარწმუნოებრივი ერთობა და სხვაობანი, რომელიც ქართულს საეკლესიო მწერლობასა და წესს უძველეს დროითგან ჰქონდა შერჩენილი, განსაკუთრებით-კი სომეხ-ქართველთა ოდინდელ კავშირის ის უტყუარი ძეგლი, რომ ქართველებს „რომელნი-მე წიგნიცა გუაქუნდეს მათგან (სომეხთაგან) თარგმნილნი“ (იქვე 295). მაგრამ ამ მოვლენასაც მაშინ ვითომც თავისი მიზეზი მოუძებნეს; ეს იმიტომ მოხდა, რომ ძველად „ქუეყანა ჩვენი შორს იყო ქუეყანისა-გან ბერძენთასა“, ხოლო იმავე დროს „ვითარცა ლუარძლნი რაჟმე დათესულ იყუნეს ქუეყანასა ჩუენსა ბოროტნი იგი თესლნი სომეხთანი“ (იქვე 295) და სწორედ „ამის მიერ ფრიად გუეენებოდა“-ო, ამბობს გიორგი ხუცეს-მონაზონი, იმიტომ რომ ქართველი ერი, „ნათესავი ჩუენი წრფელ იყო და უმანკო, ხოლო იგინი (სომეხები) რეცა მიზეზითა წესიერებისათა ცთუნებად გუაზმნობდეს“-ო (ც.გ. გ. მთწმ. დღს.გ. 295). ექვთიმე და გიორგი მთაწმიდელებმა ყველა ამგვარი წიგნები ზოგი შეასწორეს, ზოგი ხელახლად გარდმოსთარგმნეს და ამ მხრივაც ქართველები უკვე უზრუნველ ყოფილი იყვნენ.

გიორგი მთაწმიდელის დიადი ღვაწლი საქართველოს წინაშე მარტო ზემოაღნიშნულით არ განისაზღვრება. იგი მარტო მეცნიერი მთარგმნელი და ისტორიკოსი-კი არ იყო, არამედ ამასთანავე გამოჩენილი საეკლესიო მოღვაწეც, დემოკრატიულ მოძღვრების მქადაგებელი და ქართულ ეკლესიის განახლების წინამორბედი. ბაგრატ IV დიდად მოწადინებული ყოფილა, რომ გიორგი მთაწმიდელი, მაშინ უკვე განთქმული ქართველი მთარგმნელი და შესანიშნავი ისტორიკოსი, საბერძნეთითგან საქართველოში დაბრუნებულიყო, და სამშობლოში ემუშავნა. „წმიდაო მამაო, ეუბნებოდა მას მეფე, შეესა მთასა მკირედნი არიან მონასტერნი ჩუენნი, რამეთუ ქუეყანა არს უცხო, ხოლო ჩემი სამეფო ვრცელ არს და დიდ ფრიად

და მალალ და ეკლესიანი, სამღვდელთმოდღვრონი და მონასტერნი ფრიად მრავალ და დიდებულ“, ამიტომ გთხოვ საქართველოში დაბრუნდე, რომ ჩვენც „განენათლდე“ და ჩვენი ეკლესიებიც თქვენის წიგნებით აივსენო (იქვე 317). მაგრამ გიორგი მთაწმიდელი შიშობდა, ეპისკოპოსობა არა მთხოვონო. ხოლო რაკი იგი მეტად თავდაბალი იყო და „ყოვლითა მოსწრაფებითა ევლტოდა დიდებასა კაცთასა და შფოთსა სოფლისასა“, უარზე იდგა (იქვე 317). მეფის დიდის ხნისა და მრავალგზისის ხვეწნის შემდგომ, გიორგი მთაწმიდელი მაინც დათანხმდა და სამშობლოში მოვიდა (იქვე 317 - 319). სამისონითგან ნავით ფოთში მოსული გიორგი მთაწმიდელი „საკედრითა“ ქუთაისისაკენ გაემგზავრა და საქართველოს მაშინდელს სატახტო ქალაქს ქუთაისს მიაღწია „ჟამსა სთულისასა“ (იქვე 319). მოახსენეს თუ არა მეფე ბაგრატს განთქმულ მოღვაწის მოსვლის ამბავი, მან „მეყსეულად წარმოგზავნა მწიგნობარი თვსი და უბრძანა დიდითა პატივითა წარყვანებაჲ ბერისა“. რაკი ბაგრატი ამ დროს „ზემოთა ქუეყანათა იყო“, ამიტომ გიორგი მთაწმიდელი „ქუთათისისა“ მღვდელთ-მოდღუარის თანხლებით ქართლში გადმოვიდა მეფის სანახავად. ბაგრატ IV დიდის პატივით და მოწიწებით მიიღო სახელოვანი სტუმარი: როდესაც იგი მეფის სადგომს მიეახლა „სამ ჟამისა სავალ ოდენ გამოგზავნა მგებრად“, დასახვედრად „მღვდელთ-მოდღუარნი და დიდებულნი თვსნი, ხოლო თვთ ღმრთის-მსახური მეფე კართა-თანა კარვისათა წინა მოეგება... იკურთხაჲ მის-გან და კელპყრობით შეიყუანა კარვად და ინაკით დასუა მახლობელად თვსა“ (იქვე 319).

ამ დროს უკვე „მოწვენულ-ცა იყო ჟამი ზამთრისა“ და მეფე ამის გამო „ჩუეულებისა-ებრ თვსისა წარვიდა აფხაზეთად“ და გიორგი მთაწმიდელიც თან წაიყვანა რომ ზამთარი ტფილადგილას გაეტარებინათ; გიორგი ქყონდიდში თავის მოწაფესთან ქყონდიდელ ეპისკოპოსთან დარჩა, ხოლო ბაგრატი აფხაზეთში ჩავიდა. გაზაფხულზე მეფეც ისევ ქართლში გადმოვიდა და გიორგი მთაწმიდელსაც „მისცა ადგილნი შუენიერნი, ლავრანი დიდებულნი განსასუენებლად და საყოფელად მისად: პირველად ნეძვ ქართლსა შინა და შემდგომად მცირედისა შატბერდი, დიდებული ლავრა კლარჯეთს შინა“ (იქვე 320).

გიორგი მთაწმიდელს ცუდს დროს მოუხდა სამშობლოში მოსვლა. სწორედ მაშინ საქართველოში დიდი შიმშილობა

იყო; გაჭირვებული ხალხი ყველაფერს „არაწმიდა“ საქმელს სჯამდა, რომ სიკვდილისაგან თითონაც გარდაჩენილიყვნენ, თავისი შვილებიც გადაერჩინათ (იქვე 325). კიდევ კარგი, რომ იმ დროისათვის შიმშილობა თანდათან სუსტდებოდა (იქვე 326) და საქართველოს მცხოვრებნი „საზარელსა ბოროტსა მძლე იქმნნეს“ და როგორც იყო „სიყმილისა სიკუდილსა დაუშთეს“ (იქვე 325). მაგრამ თუმცა „მცირედ უმოღბინეს ქმნილ იყო ჟამი“, მაინც „ნეშტი განსაცდელთა იწროებისათა სრულიად არა თანაწარსულ იყო“ და ხალხში ყველანი „მრავლითა ჭირითა ცხოვნდებოდეს და შორის სიკუდილისა და ცხორებისა მყოფი იყო“ (იქვე 326).

ერთი სიტყვით გიორგი მთაწმიდელს სამშობლო ისეთს გაჭირვებაში და განსაცდელში დახვდა, იმოდენი უბედურება ნახა თავის თვალით, რომ ფაქიზმა გულმა ვერ გაუძლო „სულთ ითქუნა მწუხარებით და ცრემლით იტყოდა: „ჰოჲ-მე, რასათჳს მე მოვიწიე ამას ქუეყანასა ხილვად ამას ესე ვითართა ამათ ბოროტთა“-ო (იქვე 326).

ამ საშინელს გაჭირებაში მყოფ ქართველ ხალხს გიორგი მთაწმიდელმა მამობრივი მზრუნველობა გაუწია და რითაც კი შეეძლო დამშეულთ ეხმარებოდა, დიდებს ამას გარდა სულიერადაც ამხნევებდა, უმწეოდ დარჩენილს ბავშვებს ჰკრებდა, ჰკვებდა და ასწავლიდა (იქვე 326—327). მაგრამ რას გააწყობს მარტოდ-მარტო თუნდაც თავგამოდებული და მხნე ადამიანი ისეთს საერთო სტიქიურს უბედურების დროს, როგორც შიმშილობაა? ამისთანა შემთხვევებში შეერთებული, მწყობრი მუშაობა არის ხოლმე საჭირო, რომ საზოგადოებრივ განსაცდელის სიმკაცრეს ატანა ცოტადაც მაინც ხალხს შეუძლებუქდეს. ამგვარი დახმარებისათვის ხელმძღვანელობა მაშინ სამღვდელოებას შეეძლო გაეწია; იმ დროს მას დიდი გავლენა ჰქონდა, მის მოწოდებას დიდი მნიშვნელობა ექმნებოდა და შეძლებულთა წრეებს ქველმოქმედების სურვილს გაუცხოველებდა. მაგრამ ჩვენი სახელოვანი მოღვაწე თავის თვალით ხედავდა, რამდენად გულცივი იყო მაშინდელი უმაღლეს წოდებითგან გამოსული სამღვდელოება და როგორ გულ-ხელდაკრფილი შესცქეროდა ქვეყნის ტანჯვას. ზოგნი ეპისკოპოსთაგანნი, რომელნიც იყვნენ „მდიდარი ფრიად და წარჩინებული“ მარტო იმაზე ფიქრობდენ, რომ „სიმდიდრითა საფასითა თჳსთაჲთა ეკლესიანი შეამკუნეს და განაშუენეს“ რომ

მათი სახელი განთქმული ყოფილიყო და საუკუნო სახსენებელი მოეხვეჭათ, ამიტომაც იყო რომ გულმოდგინედ ცდილობდნენ, „რათა მონასტერთა შინა აღაპი დაიდვას“ მათს სახელობაზე (იქვე 323). რომ ამავე დროს ხალხი მშვიერი და ლატაკი იყო და საშინელს გაქირვებაში ჩავარდნილს არსაით მშველელი არა ჰყავდა, ამგვარს მღვდელთ-მოძღვრებს ეს არ აწუხებდათ; ამ ჯურის ეპისკოპოსი „გლახაკთა ყოვლადვე არა მიხედვიდა“ (იქვე 323). ანაირებს კიდევ მაინც-და-მაინც არა უჭირდათ რა; ისეთი მღვდელთ-მოძღვარნი და ხუცესნიც იყვნენ, რომელთაც სხვა არა აფიქრებდათ რა და არც თავს იწუხებდნენ, მარტო თავიანთვის „ჰკრებდენ ოქროსა და ვეცხლსა“ (იქვე 321).

მაგრამ არც მოსალოდნელი იყო, რომ იმ დროინდელი ეპისკოპოსები უმეტეს შემთხვევაში მაინც სხვანაირად მოქცეულიყვნენ. ამ წრეში წოდებრივობა და სიმდიდრე გაბატონებული იყო: საეპისკოპოსო ხარისხი მაშინ დიდებულ აზნაურთა გვარის შვილებს ეპყრათ; ამ თანამდებობას მეფე ბაგრატ IV თურმე ჰყიდდა და რა კი ეკლესიას ასეთი უკანონობა შემოეპარა რასაკვირველია ეპისკოპოსობას ღირსეული კი არ მიიღებდა, არამედ ვინც უფრო მდიდარი იქმნებოდა. ეს საშინელი, გამანადგურებელი უწყსოება ძირიან-ფესვიანად უნდა აღმოფხრილიყო, და გიორგი მთაწმინდელმა აქ დიდი გამბედაობა გამოიჩინა. მან ისარგებლა ბაგრატ მეფის თხროვნით, რომლითაც საქართველოში მოსვლისთანავე დიდებულს ბერს მიჰმართა: „წმიდამო მამაო“, იმითმ შეგაწუხეთ, „რათა ნაკლულევიანებაჲ და ცთომა უწყსო აღმოჰფხურა სრულიად სულთა-გან ჩუენთა, დაფარული დაფარულად გვაგმხილო, ხოლო ცხადი თუალ-უხვად განგვმარტე“-ო და რასაც მიბრძანებ მე „ესრეთ შევიწყნარო ვითარცა პირისა-გან წმიდათა მოციქულთასა“-ო (იქვე 320). იქნებ თვით მეფე არც-კი მოელოდდა, რომ გიორგი მთაწმინდელი ამ წინადადებით ისარგებლებდა, და „პირველად უოჟღისს“ მას, მეფეს, მოუხდებოდა საყვედურისა მოსმენა, — მაგრამ საქმე-კი სწორედ ამგვარად დატრიალდა.

რაკი გიორგი მთაწმინდელი დარწმუნდა თუ სად იყო ქართული ეკლესიის უმთავრესი წყლული, „პირველად უოჟღისს: ღდესს მახჯღი მხილქებისს მეფეთა შიმართ მრავალთა უწყსოკათათაჲს უშიშად და თვალ-უხვად, სიბრძნით და გონიერად, რომელ არა ჰყიდდესს საეპისკოპოსოზოთა კაცთა შიმართ უწყსოთა და

სამთავისის საყდრის სარკმელი. ქართულ ჩუქურთმის სა-
უცხოვო ნიმუში.

უსწავლელთა და ეოვლითურთ სოფლისა შემსკვალელთა და უწესობათა და მიმოსლვათა შინა აღზრდილთა, არამედ გამოარჩევდეს კაცთა ღირსთა და წმიდათა და მონაზონებათა შინა აღზრდილთა და ღმრთივ-სულიერთა მოძღუართა მიერ წამებულთა“ (იქვე, 321). ამ ცნობაში განსაკუთრებით ის არის საყურადღებო, რომ საეპისკოპოსო ტახტი თურმე უმეტეს შემთხვევაში „უწესოთა და უსწავლელთა (რასაკვირველია ღვთისმეტყველებაში) და ყოვლითურთ სოფლისა შემსკვალულთა... მიმოსლვათა შინა აღზრდილთა“ ხელში გადადიოდა; აღბადეს პირნი დიდებულ აზნაურთა წრითგან გამოსულები იქმნებოდენ, საერისკაცო ცხოვრებასა და მიმოსვლას მიჩვეულნი ყოფილან და მონაზონობაში წესიერი გაწვრთნა ჰკლებიათ. გიორგი მთაწმიდელს მაშასადამე საჭიროდ მიაჩნდა, რომ მეფეს საეპისკოპოსოების „გაყიდვა“ ამოეკვეთა და შელახული საეკლესიო მსოფლიო კრებებისა და „მოციქულთა“ კანონები აღდგენილი ყოფილიყო; ამას გარდა რომ საეპისკოპო კაცი მეფის არჩევანზე-კი არა ყოფილიყო დამოკიდებული, არამედ როგორც წესი და კანონი ითხოვდა „ღვთივ-სულიერთა მოძღუართა“ აზრსა და თანხმობაზე.

მაგრამ გიორგი მთაწმიდელის მკვეთრი „მახვილი მხილებისა“ მარტო მეფეს არ მოხვედრია; ეპისკოპოსებმაც რასაკვირველია ბევრი სამართლიანი საყვედური მოისმინეს; მათგან იგი თხოულობდა, რომ მიდგომილებით „თუალ-ლებით კელთ-დასხმასა არა ჰყოფდენ და უღირსთა მღდელთა არ აკურთხევდენ“, ხოლო თითონ „არა შეჰკრებდენ ოქროსა და ვეცხლსა, არამედ უმეტეს ყოვლისა სწყალობდენ გლახაკთა და უღონოთა“ (იქვე 321).

მაგრამ გიორგი მთაწმიდელმა არც ეს იკმარა და გაუმაძღარს სიმდიდრის მომხვეჭელობას და გლახაკთადმი გულქვეობას მკაცრად ჰგმობდა და „უმეტეს ეოვლისა გლახაკთა წყალობისა აძინებდა“ (იქვე 323). იგი ამისგამო იმასაც-კი არ შეუშინდა და ეპისკოპოსებს აფრთხილებდა ეკლესიათა გამშვენიერებას და შემკობაზე ბევრს ფულს ნუ ხარჯავთო; როდესაც ცხოველი ეკლესია, ხალხი, გაჭირვებაში იყო, გლახაკთა დახმარება, დავრდომილთა წამოყენება და შეწყალება უნდა ყოფილიყო მოძღუართა საზრუნავი და არა ეკლესიათა შემკობა. აი მაგრა უთხრა ჩვენმა დიდებულმა მოღვაწემ ერთს ეპისკოპოსს, რომელიც „მდიდარი ფრიად და წარჩინებული“ იყო და იმაზე

ზრუნავდა მარტო, რომ - სიმდიდრითა საფასეთა თვისათა ეკლესიანი შეამკუნეს და განაშუენნეს და რათა მონასტერთა შინა ალაპი დაიდვას, და ამით მიზეზითა სცვდა სიმდიდრესა თვისსა, ხოლო გლახაკთა ყოვლადვე არა მიხედვიდა“: მეუფეო, ეს შენი საქციელი ეშმაკის მანქანებითა და შთაგონებით არის ნაკარნახევი, „იქვე ბრძოლას ბოროტისა მტერისა არს“, ეშმაკი გაცდუნებს და მას უნდა „რათამცა ეკლესიასა და აღაშთა მიხედათა გლახაკთა უწყალობასა შინა მოგვლა“. რომ ეს ღვთისნიერი საქმე-კი არ არის, არამედ ეშმაკის-მიერი ცხადია, „რამეთუ არს თუ ამას გეტყვს ღმერთი, ვითარმედ ეკლესიანი შეამკუნითო, არამედ რამეთუ «მშობდა და არს მეცათ მე ჭამადი», ვითარცა იტყვს იოანე ოქროპირი“-ო (იქვე 323—324). ამაზე უკეთესად შეუძლებელი იყო ქრისტეს ცხოველ-მყოფელ ზნეობრივ მოძღვრებისა და საშუალო საუკუნოების გულცივ გარეგნულ საეკლესიო მორწმუნოების ერთი-ერთმანერთის წინააღმდეგ დაპირდაპირება და პირველის მომხიბლავ უპირატესობის ნათელ-ყოფა. როგორც სახარებითგანა სჩანს, იესოს მართლაც არას დროს სამლოცველო ზნეობების შემკობა-გამშვენეიერებაზე არ ულაპარაკნია, არამედ მისი ერთად-ერთი საზრუნავი ცხოველი ეკლესია იყო, მორწმუნეთა კრებული, ადამიანის ზნეობრივ-სარწმუნოებრივი განსპეტაკება. იგი მუდამ მოყვასისადმი კაცთმოყვარეობას, ხოლო გლახაკთა და დავრდომილთადმი მოწყალებას და სიბრალულს ასწავლიდა ყველას, რომ კაცის უზენაესი და უწმიდესი მოვალეობა იყო მშვიერ-წყურვილთავის დახმარება გაეწია, და გაჭირვებულს მიჰშველებოდა. მაშასადამე იმ დროს, როდესაც ხალხი განსაცდელში იყო და რაიმე უბედურება ეწვეოდა, სიმდიდრის დაუნჯება და ეკლესიების შემკობა-გამშვენებაზე ფულის დახარჯვა, ხოლო გლახაკთა „უწყალობა“, ეშმაკის უკეთურ „ბრძოლად“ და „ბოროტი სულის“ ნაკარნახევად უნდა ჩათვლილიყო!.. საშუალო საუკუნოებში შეუძლებელი იყო ამ საგანზე ამაზე უფრო გაბედულის, ზნეობრივად სპეტაკისა და მომხიბლავის აზრის გამოთქმა!.. მაგრამ გიორგი მთაწმიდელი მარტო მმართველთა წრეების ბრალმდებლად არ გამოსულა, მარტო ღრმად დამაფიქრებელი ქალაგება და მკვეთრი სიტყვები არ იკმარა; მან საქმიანად განახორციელა თავისი დემოკრატიული და ზნეობრივი მოძღვრება და იმდროინდელ ქართული ეკლესიის წოდებრივობა დაარღვია. წინაღ თუ ჩვენულებრივ მღვდლობა და სხვა უფრო მაღალი

სამთავისის საყდარი.

502

საეკლესიო პატივი აზნაურთა გვარის შვილების ხელში იყო, გიორგი მთაწმიდელმა შიმშილობის დროს სხვა და სხვა ადგილას „შეკრიბა, რომელნიმე ქალაქთა-გან, რომელნიმე დაბათა-გან, სხუანი უდაბურთა ადგილთა პოვნა, სხუანი ძონებისა-გან გამოიყუნა, ხოლო სხუანი უმწარესისა ცხოვრებისა-გან იკვნა“ (იქვე 326), შეასწავლა რაც-კი რამ საჭირო იყო, გაანათლა, აღზარდა და „ესე ვითართა შეუწავთა საქმეთა-გან მღვდელად უბიწოდ, მნედ სარწმუნოდ ქრისტესა შეწირა“ (იქვე 326). მონებისა და ყმების მღვდლად კურთხევა იმ დროისათვის დიდი გამბედაობა იყო. ამიტომაც იყო, რომ „ყოველსა აღმოსავლეთს (ანუ საქართველს) განეფინა საქმე ესე საკვრელა“ (იქვე). რამდენად გაბედული და განმაცვიფრებელი უნდა ყოფილიყო ჩვენი სახელოვანის მოღვაწის მოქმედება იქითგანაც ნათლად სჩანს, რომ გიორგი მთაწმიდელის სიკვდილის შემდგომაც მისს მოწათეს და ცხოვრების აღმწერს გიორგი ხუცეს-მონაზონს საჭიროდ მიაჩნდა თავის დიდებულ მასწავლებლის ამ მოქმედების გამართლება: „ესე ნუ ვის უკვრს, რამეთუ შამაშავარაცა დიდი იოსებ მონა იყო და სიწმიდე მისი ყოველთა შორის იქების, რომელი იგი უკანასკნელ მეფე იქმნა ეგვრებისა, ხოლო დავით და ამოს არა მწყემსნი იყუნეს, რომელი იგი ერთი მეფე იქმნა, ხოლო მეორე წინასწარმეტყუელ და რათა არა თითოეულსა ვიტყოდ?“-ო (იქვე 326).

გიორგი მთაწმიდელმა მაშასადამე ქართულ ეკლესიის წოდებრივობა დაარღვია, წოდებრივი უნიტარობა საეკლესიო საქმეში უარყო და ადამიანის პირადი ღირსება წინა წამაყენა, თანაც ეცადა ქართულ ეკლესიისათვის დემოკრატიული მიმართულება მიეცა. საშუალო საუკუნეებში ყველგან, მეტადრე-კი საქართველოში, ასეთი მოღვაწეობისათვის დიდი გამბედაობა იყო საჭირო; თვით დასავლეთს ევროპაშიაც-კი ეკლესიის და მონასტრებში დემოკრატიული მიმართულება მე-XIII-ე საუკ. დაიწყო მხოლოდ: რომ ის მსოფლიო ეკლესიის წოდებრივ-პატრონ-ყმური წესწყობილება როგორც ცნობილია პირველად წაფრანცისკმა დაარღვია (A. Harnack. Das Mönchthum. 5. Aufl. გვ. 49, 50). საკმარისია მართლაც ეს გარემოება გავიხსენოთ, რომ ჩვენთვის სრულებით ცხადი გახდეს რაოდენი მუშაობის ღვაწლი გიორგი მთაწმიდელს ამ მხრივაც საქართველოს წინაშე. რასაკვირველია მას, უბრალო ბერს, არ შეეძლო, არც უფლება ჰქონდა მთელ ქართულ ეკლესიის წოდებრივი

წესწყობილება შეეცვალა და თავითგან ბოლომდის ქრისტიანულ-დემოკრატიული მიმართულება გაებატონებინა, მაგრამ საქმე დაწყებაა და გიორგი მთაწმიდელმა აქ შემოქმედებითი თავოსნობაც გამოიჩინა, შესაფერისი გამბედაობაც და ხასიათის სიმტკიცეც. გიორგი მთაწმიდელის მიერ დაწყობილი საქმე იმდენად დიადი იყო, რომ იგი არ გამქრალა, თუმცა თვით მოთავე, ჩვენი გამოჩენილი მოღვაწე, ხუთის წლის განუწყვეტლივ მუშაობის შემდგომ მეფეს, სამღვდელოებას და ერს გამოეთხოვა და შიმშილობის დროს შეგროვილი 80 მოწათეთურთ ათონისაკენ გაემგზავრა. ჯერ კიდევ ათონში მისული არ იყო, რომ გზაზე, კონსტანტინეპოლში, მოულოდნელად გარდაიცვალა 29 ივნისს (ც.ე. გ.ი. მთწმ.დ.ე. 347) ოთხშაბათს დღეს (იქვე 336) 1065 წელს (ქ.კ.ბ. I, 209).

გიორგი მთაწმიდელი შესანიშნავი მწერალი-მთარგმნელი და მეცნიერი ისტორიკოსი იყო, თანაც დიდებული, სწორუბოვარი საეკლესიო მოღვაწე; ამასთანავე იგი მომხიბლავი და მიმზიდველი პიროვნება ყოფილა, ღარიბ-ღატაკთა მფარველი, დამაშვრალთა და ტვირთმძიმეთა გამამხნევებელი, მწუხარეთა თანამგრძობელი და დამამშვიდებელი. მისი კეთილშობილური გული მარტო ადამიანისადმი სიყვარულით-კი არა სძვერდა, არამედ იგი ჰგრძნობდა და ესეც კარგად იცოდა, რომ „ღმრთის მსგავსი მოწოდებაჲ ესე არს, რათა კაცი არა ხოლო თუ ზიართა რუნებისა თჳსისათა (ესე იგი ადამიანს) სწყალობდეს, არამედ რათა პირტყუთათა ზედა მისწყდეს მოწოდებითა“ (იქვე 303).

ვისაც მაშინდელ საქართველოს სულიერ და გონებრივ კულტურის წარმოდგენა ჰსურს, მან უნდა გაიხსენოს ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელნი, საქართველოს საუკეთესო შვილნი, მისი ეროვნულის სინიღისის და კეთილშობილურის თავმოყვარეობის და თვითშემეცნების გამომხატველნი. ხოლო ვისაც უნდა იმდროინდელ საქართველოს დაწინაურებული ცხოვრება გაითვალისწინოს, მან ქართულ ხელოვნების იმ დროინდელი ძეგლები ნახოს, მაგ. სამთავისის, ბოჭორმისა და სხვა ტაძრები, შესანიშნავი ბედიის საყდარი, ბაგრატ III აგებული, რომელიც აღმაშენებელმა „განასრულა ყოვლითა განგებითა“ და „შეამკო ყოვლითა სამკაულითა“; თანამედროვენი განცვიფრებულები იყვნენ ამ ეკლესიის მორთულობით და ქართველი მემატიანე აღტაცებით ამბობს: „უკუეთუ ვისმე ენებოს განცდად და გულისკმისყოფად სიმაღლისა-თჳს დიდებისა მეფობისა მისისა

ზაგრატის ტაძარი ქუთაისში. ძირს დაცემული სვეტისთავეი.

(ბაგრატ III), პირველად განიცადოს სამკაული ბედიისა ეკლესიისაჲ და მის-გან გულისკმაყოს“-ო (მტ^ნე ქ^ა * 471, გვ. 245). მაგრამ ქართული ხუროთმოძღვრებისა და ქანდაკების ერთ-ერთ საუკეთესო ნაწარმოებად ყოველთვის იქმნება განთქმული ბაგრატ III ტაძარი ქუთაისში. მაშინაც, როდესაც იგი ააგეს, თანამედროვენი ჰგონობდნენ, რომ ეს ეკლესია შესანიშნავი იყო თავის „მიუწდომელითა“ თვისებებით; მისი კურთხევა არაჩვეულებრივ დღესასწაულად აქცია ბაგრატ მეფემ და ამ ტაძრის სატფურებაზე (კურთხევაზე) მან „შემოკრიბნა მახლობელნი ყოველნი კელმწიფენი, კათალიკოზნი, მღუდელთ-მოძღუარნი და ყოველთა მონასტერთა წინამძღუარნი და ყოველნი დიდებულნი ზემონი და ქუემონი მამულსა და სამეფოსა მისსა მყოფნი და სხუათა ყოველთა საკელმწიფოთანი“ (იქვე * 471—472, გვ. 245).

თ ა ვ ი მ ე რ ვ ე

საქართველოს ძლიერებისა და აყვავების ხანა

1. მუხი დავით აღმაშენებელი

ა). დავით აღმაშენებელის სამხედრო და პოლიტიკური მოღვაწეობა.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო (იხ. გვ. 465) გიორგი II თავი დაანება მეფობას და „მარტოდ შობილსა“ შვილს დავითს „თვთ მამამან დაადგა გვირგვინი მეფობისა“ (ცა მფსა დთსი * 519, გვ. 287). ისტორიკოსი მოგვითხრობს, (იქვე) რომ დავით აღმაშენებელი „მას ჟამსა იყო ჰასაკით: ივ--(16) წლისა, ხოლო ქრონიკონი: — ტთ: (309)*“ მაშასადამე დავით II გამეფებულა 1089 წელს და ტახტზე ასვლის დროს თექვსმეტი წლის ჰაბუკი ყოფილა. აქეთგან ცხადია, რომ იგი უნდა 1073 წ. დაბადებულიყო.

დავით აღმაშენებელმა მემკვიდრეობით მძიმე ტვირთი მიიღო: სამეფოს საქმეები აწეწილ-დაწეწილი იყო, ქვეყანა თურქების თარეშისაგან მოქანცული იყო, „მოოკრებულ იყო ქართლი“ ისე, რომ მემატთანეს სიტყვით „თვნიერ ციხეთასა სადამე არა იყო კაცი სოფელსა შინა, არცა რა შენებულობა“ (ცა მფსა დთსი * 520, გვ. 288). ამასთანავე „ქალაქი ტფილისი, რუსთავი, სომხითი ყოველი, სამშუილდე, აგარანი თურქთა ჰქონდეს“ (იქვე * 529, გვ. 295). მხოლოდ „თრიალეთი და კლდე-კარნი და მიმდგომი ქუეყანა მათი ლიპარტს“ ეჭირა და საქართველოს „მეფეს დავითს წინაშე იყვს რეცა ერთგულად“ (იქვე * 520, გვ. 288). რაკი ქვეყანა აოხრებული იყო, ქართლის ჰალაკები და ნაქარმაგევი ნადირთ

*) ანა დფს ქცის ხელნაწერში ამ ადგილას სრულებით გამოტოვებულია დავით აღმაშენებლის წლოვანება, ხოლო ქრონიკონიც შეცდომით სწერია „სამოცდა ცხრა“ — „სამას ცხრა“-ს მაგიერ.

ბუნაგად იქცა, „აღსავსე იყო ირემთა და ეშუთა მიერ“ (იქვე * 520 — 521, გვ. 288). ამასთანავე ქართლში თურქები დაძრწოდნენ, ხოლო „ზამთრისავე მოწვევისა ფალანგებითა მათითა ჩამოდგიან ჰავჭალას და დიღუამს ჩაღმართ მტკურისა და იორის პირთა, რამეთუ მათი იყო სადგომი“ (იქვე * 522, გვ. 289). სამიტომ როდესაც დავით აღმაშენებელი გამეფდა, „მაშინ საზღუარი სამეფოსა“ აღმოსავლეთით ნამდვილად თითქმის მარტო „მთა მცირე ლიხთა და სადგომი სამეფო წალულისთავი“ იყო, ხოლო ამაზე შორს აღმოსავლეთისაკენ მეტადრე სადაც ჭალაკები მოიპოვებოდა ცალკე ნადირისაგან, ცალკე მტრისაგან საშიში იყო და ისე არავინ ბედავდა ჩასვლას, „ვიდრემდის ცხენ-კეთხლთა მკედართა-მიერ მოინახიან და მაშინ-ღა ჩამოვიდიან ვაკესა“ (იქვე * 521, გვ. 288).

ამას გარდა ტფილისის საამიროს თრიალეთს გარდა მთელი სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველო მათ ეპყრათ და თავისუფლად დანავარდობდნენ; მოახლოვდებოდა თუ არა შემოდგომა, „სთუელთა“ თურქები „ყოველითა ფალანგებითა მათითა“ და ხარგებითა, აუარებელის წვრილფეხა და სხვილფეხა საქონლით „ჩამოდგიან გაჩიანთა პირსა მტკურისასა ტფილისით-გან ბარდავადმდე და იორის პირთა, ყოველთა ამათ შუენიერთა ადგილთა საზამთროთა“, სადაც ზამთარში მშვენიერი საძოვრები და სანადირო მოიპოვებოდა და ყველაფერი უხვობით იშოვებოდა; ხოლო გაზაფხულის დამლევს საზაფხულოდ სომხთის მთებში მიდიოდნენ და იქაურს გრილს ადგილებში ცხოვრობდნენ (იქვე * 529 — 530, გვ. 296 — 297). აღმოსავლეთი საქართველო გაოხრდა და მოიჭამა თურქთაგან.

ესოდენ დაუძლიურებული სამეფო ერგო დავით აღმაშენებელს და თავდაპირველად გაბნეულ და დაქსაქსულ ქვეშევრდომების შეგროვებას შეუდგა, მან „ნიანია კახაბერის ძეცა და სხუანიცა აზნაურნი მცირედ მცირედ შემოკრიბნა სადამე დაშთომილნი“; ნელ-ნელა „სოფელთავე-ცა იწყეს შთამოსლოვად და დასხდომად“, ქვეყანა დაშოშმინდა და მოეშენა (იქვე * 520, გვ. 288). ამასობაში ოთხმა წელიწადმა გაიარა, „ამას შინა გარდაკდა წელიწადი ოთხი, მოკულა სულტანი მალიქშა“ (იქვე * 521, გვ. 288) და თურქთა ძლიერებაც ამიერითგან თანდათან სულ უფრო და უფრო ეცემოდა. მალიქშა, ანუ მელიქშაჰ I მოკვდა 1092 წელს, ხოლო დავით აღმაშენებლის მეფობის 4 წელიწადი 1093 წ. შესრულდე-

ბოდა. მაშასადამე 1093 წლამდე დავით მეფე საქართველოს მოშენებისათვის და ქვეყნის დაწყნარებისათვის ზრუნავდა. ძლიერ სულთანის სიკვდილს საქართველოში მშვიდობიანობის დამყარებისათვის ხელი უნდა შეეწყო, ხოლო თურქების თანდა-თან დაუძლიურება საქართველოს დიდებულ მეფის მოღვაწეობას ველარ შეაფერხებდა. როდესაც გარეშე მტერი ზურგს არ უმაგრებდა, მაშინ შინაური ურჩი გვარიშვილებიც საშიშარნი არ იყვნენ. იმავე 1093 წელს „ლიპარიტ ამირამან იწყო მათვე მამულ-პაპურთა კუალთა სლვა, რამეთუ ზაკვდა წინაშე მისსა“ იმიტომ რომ, თუმცა „ქრისტიანე იყო სახითა, გარნა ორგულობა და სიძულილი პატრონთა გუარისა-გან მოაქუნდა გონებითა“-ო, ამბობს მემატთანე (იქვე * 521, გვ. 288):

დავით აღმაშენებელი თავის მამისავით სუსტი ხასიათის კაცი არ იყო, რომ მას ლიპარიტის ორჭოფობა „წყალობით დაეფარა“. რაკი მეფე დარწმუნდა, რომ არ იქმნა და არ გასწორდა იგი, „ინება გაწურთა მისი, ამისთვსცა პყრობილ ყო იგი ჟამსა რაოდენსამე, რომელი კმა იყო განსასწავლელად გონიერისა ვისმე“ (იქვე * 521, გვ. 289). ეხლა-კი ლიპარიტმა მოინანია და მეფეს შუამდგომელნი მიუგზავნა; მეფემ შეიწყნარა თხოვნა, დიდხანს აღარ დასტოვა საპყრობილესში და „მომტკიცებული მრავალთა და მტკიცეთა ფიცთა მიერ განუტევა“; ამასთანავე არც თანამდებობა ჩამოართვა (იქვე). მაგრამ ლიპარიტმა თავის სიტყვა და ფიცი მაინც ვერ დასრულა და ისევ ორგულობა დაიწყო. მაშინ-კი მეფე დარწმუნდა, რომ ლიპარიტს ვერაფრით მოარჯულებდა და როგორც „კუდი ძაღლისა არა განემართების“ და „არცა კირჩხიბი მართლად ვალს“, ისე იგი თავისას არ მოიშლიდა. იმიტომ დავით აღმაშენებელმა „ქეორესა წელსა“ ანუ (1093 + 1) 1094—5 წ. „კუალად შეიპყრა, ორ წელ პყრობილ ყო და საბერძნეთს გაგზავნა“ (იქვე * 522, გვ. 289). მაშასადამე მეფეს ლიპარიტი საპყრობილესში 1096—1097 წ. ჰყოლია და 1097 წ. საქართველოთგან განუძევებია. დავით აღმაშენებლის ამგვარი მტკიცე და გარკვეული მოქმედება ურჩ დიდგვარიან მოხელეს წინაღმდეგ უეჭველია სხვებისათვისაც კარგი მაგალითი უნდა ყოფილიყო.

საქართველო ეხლა-კი ძლიერ და ნიჭიერ პიროვნების ხელში ჩავარდა. მის მოღვაწეობის ნაყოფიერებას, როგორც

აღნიშნული იყო, იმ დროისათვის დამკვიდრებული პოლიტიკური მყუდროებაც ხელს უწყობდა: მაჰმადიანობა აღმოსავლეთსა და პალესტინაში ეცემოდა; „ამას ჟამსა გამოვიდეს ფრანგნი, აღიღეს იერუსალემი და ანტიოქია“-ო, ამბობს დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსი (იქვე), და მართლაც ანტიოქია და იერუსალემი ფრანგებმა 1097 წ. აიღეს.

მაჰმადიანთა იმდროინდელი დაუძლიურება სპარსეთის სელჩუკიანთა თურქებს უფრო დაეტყობო. ხოლო ამავე დროს გარეშე მტრის შემოსევისაგან მოსვენებულმა საქართველომ ზურგი გაისწორა, „მოეშენა ქუეყანა ქართლისა, განძლიერდა დავით და განიმრავლნა სპანი და აზღარა მისცა სულტანსა ხარაჯა“ (იქვე). მაშასადამე საქართველოს სრულ დამოუკიდებლობის აღდგენა 1097 წ. მომხდარა; რაკი ამ დროითგან მოყოლებული საქართველომ სულტანს უოგულ-წლიურ ხარაჯის ძლევა მოუწია, ამასთანავე გაჭქრა აგრედვე ქვეყნის პოლიტიკურ დამონების ის ნიშანაც, რომლის დადებასაც თავის დროს ბაგრატ IV ისე თაკილობდა. მაგრამ ამ დროი შემდგომ საქართველომ მარტო თურქთა ხარაჯობას-კი არ დააღწია თავი, არამედ მათ დაუბატოებელ სტუმრობისაგანაც განთავისუფლდა და ამიერბთგან „თურქნი ვერღარა დაიზამთრებდეს ქართლსა“ (იქვე).

რაკი თურქების თვითნებობა ალაგმული იყო, დავით აღმაშენებელს შეეძლო სამეფოს სამზღვრების გაფართოებაზე ეფიქრა. მარტო კახეთი და ტფილისის საამირო-ლა იყო სრულიად საქართველოს სამეფოს გარეშე და მათი შემოერთებლა აკლდა. დავით აღმაშენებელმა კახეთით დაიწყო. ამ დროს იქ მეფედ იჯდა კვრიკე. დავითმა შეურჩია დრო და „წარულო კვრიკეს ციხე ზელაზადენი, ქრონიკონი იყო სამას ოცდასაში“ (იქვე * 522, გვ. 289—290; შეად. ანა დ'ფს ქცას).*) მაშასადამე ეს ამბავი მომხდარა 1101 წელს. „შემდგომად წელიწადისა ერთისა“, ანუ 1102 წ., მიიცვალა კვრიკე მეფე და მის მაგიერ მეფედ დასვეს მისი ძმისწული აღსართან, „რო-

*) ზელაზადენის ციხის აღების თარიღი მოიპოვება ანა დ'ფს ქცაში, მაშასადამე თვით დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსს ეკუთვნის; მაინცადამაინც შემცდარი არიან ბბ. თ. ჟერდანი (ქკბი I, 238) და ვ. თაყაიშვილი (Опис. рук. сб. распр. грам. № II, § 88 ლ 22). როდესაც ამტკიცებენ, ვითომც ეს ქრონიკონი და სხვანი ამგვარნი პირველად ვახტანგისეულს ქცაში ყოფილიყოს შეტანილი.

მელსა არა რა ჰქონდეს ნიშანი მეფობისანი, რამეთუ იყო, ცუნდრუკი რამე, უსჯულო და ყოვლად უმეცრად უსამართლო“ (იქვე * 523, გვ. 290; შეად. ანა. დ'ფს ქ'ცას). როდესაც დავით აღმაშენებელს ასეთი მოწინააღმდეგე ჰყავდა, კახეთის საბოლოო შემოერთება რასაკვირველია ძნელი არ იქმნებოდა.

მაგრამ სანამ ამის განხორციელებას შეუდგებოდა, მეფემ მთელი თავისი ყურადღება საეკლესიო საქმეებს მიაქცია და დიდი ცვლილება მოახდინა, რომლის შესახებ საუბარი დაწვრილებით ქვემოთ იქნება.

რაკი საქართველოს საეკლესიო ცვლილება სასურველად განხორციელდა და ეპისკოპოსებად ღირსეული და არა ორგული, დიდგვარიან აზნაურთა მიმკერძობელი, მღვდელმთაფრები იყვნენ, დავით აღმაშენებელს უფრო გულდამშვიდებით შეეძლო საქართველოს საბოლოო გაერთიანებას შესდგომოდა. მეფემ კვლავ კახეთს მიაქცია თავისი ყურადღება. ამას გარემოებაც ხელს უწყობდა: „კახთა მეფე აღსართან „შეიპყრეს ჰერთა დიდებულთა არიშინამან... და ბარამ და დედის ძმამან მისმან ქავთარ, ბარამის ძემან და მოსცეს მეფესა“ დავითს (ც'ა მ'თსა დ'თსი * 524, გვ. 292). დავით აღმაშენებელმა ამით ისარგებლა და ჰერეთ-კახეთი საქართველოს შემოუერთა (იქვე). ამას როგორც სიანს განძის პატრონის წყრომა აღუძრავს და ომი ატეხილა. ბრძოლა ერწუხში (თუ ერტოხში) მომხდარა და ამ ბრძოლაში დავით აღმაშენებელის მოწინააღმდეგედ ყოფილან „სულტანისა. იგი სპანი ურიცხუნი, ათაბაგი განძისა და... კახთა ქუეყანისა ერი მტერთავე-თანა გარემოდგომილი“ (იქვე * 524—525, გვ. 292). თუმცა დავით მეფის მოპირდაპირედ შეერთებული მრავალრიცხოვანი მხედრობა იყო, მაგრამ თავგანწირულის. ბრძოლითგან იგი მაინც ძლევამოსილი გამოვიდა. ერწუხის წყობაში ხელ-ჩართულ ომის დროს ისეთი საშინელი სისხლის ღვრა ყოფილა, რომ თვით მეფის ტანისამოსი მტრის სისხლით იყო მოსვრილი, ხოლო „მას დღესა სამნი ცხენნი გამოუკლნეს (მეფეს) და მეოთხესა ზედა მჯდომმან სრულ ყო მის დღისა ომი“-ო, ამბობს ისტორიკოსი (იქვე * 526, გვ. 293). გამწრჯვებულმა მეფემ საბოლოოდ დაიპყრა ჰერეთი და კახეთი და „ნებიერად აიხუნა ცხენნი და სიმაგრენი მათნი“ და „მიჰვინა წყალობა ყოველთა ზედა მკვდრთა ქუეყანისათა“ (იქვე). რაკი ეს ამბავი გე-

ლათის მონასტრის აგების უწინარეს მომხდარა, ხოლო როგორც შემდეგ აღნიშნული იქმნება, გელათის აშენება 1106 წ. იყო დაწყობილი, ამიტომ ცხადია, რომ ერწუხის ომი დაკანთ-ჰერეთის შემოერთება 1104—1105 წ. უნდა მომხდარიყო.

ჰერეთ-კახეთის დაპყრობის შემდგომ დავით აღმაშენებელმა შინაურს საკულტურო მოღვაწეობას მიჰყო ხელი, რომლის შესახებაც განსაკუთრებით ქვემოდ გვექმნება საუბარი, და რამდენსამე წელიწადს როგორც ეტყობა სამხედრო მოქმედება შეუჩერებია, საიმისო თვალსაჩინო ლაშქრობა მაინც არა გადაუხდია რა.

ეხლა საკუთრივ საქართველოთგან შემოუერთებელი-და იყო მართა „ქალაქი ტფილისი, რუსთავი, სომხითი ყოველი, სამშვილდე, აგარანი“, რომელნიც „ჰქონდეს თურქთა“ (ცა მფსა დთსი * 529, გვ. 295). ქართველთა მთელი სამხედრო ხელოვნება და ნიჭი სწორედ ამ ქვეყნის დაბრუნებისათვის უნდა შეეღობათ. ასეც მოხდა სწორედ. თრიალეთი და კლდეკარი მაშინ ეჭირა გიორგი მწიგნობართ-უხუცესისა და ჰყონდიდელის დისწულს თევდორეს. როდესაც „მეფე გარდავიდის აფხაზეთად“ და მახლობლად არ ეგულებოდათ, უფრო უდარდელად იყვნენ, „უმცრო-რე ეშინოდის თურქთა და მათთა ციხოვანთა“; და ქართველებმა მტრის შესაცდენად სწორედ ასეთს სამხედრო ხერხს მიჰმართეს: „მეფე გარდავიდა“ ლიხთიმერეთს, ხოლო ამავე დროს ამერეთში ქართველები სამზადისს შეუდგნენ, „შეკრბეს გიორგი ჰყონდიდელსა და მწიგნობართ-უხუცესსა წინაშე თევდორე აბულოეთი და ივანე ორბელი და სიმარჯუით მოიპარეს სამშვილდე“ (იქვე * 529, გვ. 296; შეად. ანა დფსა ქცსა). ასე აღვილად და ხერხიანად მოაწყვეს ეს საქმე. „ოდეს სამშვილდე და ძერნა აიღეს (ქართველებმა) ქრონიკონი იყო საშას ოც-და-ათი“ (იქვე ანა დფსი ქცა, შეად. მმ დფს ქცას * 530, გვ. 297, მეტადრე შენ. 5) ანუ 1110 წ.

სამშვილდის აღებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმიტომ, რომ იგი ძლიერი ციხე იყო და სამხრეთით ტფილისს ამაგრებდა; სამხრეთის სავაჭრო გზაც ამ ქალაქზე მიდიოდა, ამას გარდა როცა ქართველები ჩრდილოეთით და დასავლეთით მიმდგარნი ტფილისის საამიროს სამხრეთითგანაც შემოერთებულდნენ, მაშინ ტფილისის აღება ისე ძნელი აღარ იქმნებოდა. თურქებსაც ამ ამბავმა თავსზარი დასცა: „ცნეს რა თურქთა

აღება სამშვილდისა, უმრავლესნი ციხენი სომხითისანი დაუ-
ტვენეს და ღამე მეოტ იქმნეს“ (იქვე * 529, გვ. 296).
ქართველები ამ მოულოდნელმა გარემოებამ ძალზე გაახარა და
მტრისაგან მიტოვებული ციხეები სიამოვნებით „ჩუენთა თანა-
მიითუალნეს“ (იქვე). ამგვარად 1110 წელს საქართველოს
შემოუერთდა ქ. სამშვილდე და სომხითის ციხეების მომეტე-
ბული ნაწილი.

თურქები თავის დამარცხებას რასაკვირველია ასე ადვი-
ლად ვერ დასთმობდნენ და ამიტომაც იყო, რომ შურის სა-
ძიებლად „მოვიდა ძალი სულტნისა და ყოველი თურქობა
კაცი ვითარ ასი ათასი“ (იქვე * 530, გვ. 297). ისინიც უჩუ-
მრივ „უგრძნეულად“ შემოვიდნენ საქართველოში, მაგრამ
მაინც შეუტყეს და დავით აღმაშენებელს, რომელიც მაშინ
ნაჭარმაგევს იდგა, მოახსენეს. მეფემ ეს ამბავი რომ შელამე-
ბისას „მიმწუხრ“ შეიტყო, დაუყოვნებლივ იმ 1500 ჯარის-
კაცითურთ, რომელიც-კი იმ ჟამად შეესწრო იქვე, თრიალე-
თისაკენ გაემგზავრა და მთელ ღამეს გზაში იყო. ცისკარს
თურქების მეწინავე რაზმიც მოვიდა. ისინი არ მოელოდნენ,
რომ ქართველთა მხედრობა მათ საბრძოლველად მზად და-
ჰხვდებოდა. „იქმნა ბრძოლა ძლიერი მას დღესა“; თუმცა
ქართველები ცოტანი იყვნენ, მაგრამ მაინც გაიმარჯვეს: „მიდ-
რეკასა დღისასა მიდრკეს სივლტოლად“ თურქებიც და გაიქც-
ნენ (იქვე * 530; გვ. 297). თურქების მრავალქრიცხოვან
მხედრობის გაქცევა იმდენად გასაოცარი და გაუგებარი იყო,
რომ ქართველებს არა სჯეროდათ, აქ რაიმე ვერაგობა არ
იყოსო; „მეფე და სპანი მისნი ესეოდენ ურწმუნო იქმნეს,
ვიდრემდის არავინ სდევნა ყოვლა, რამეთუ ხვალისა ომი ეგო-
ნა“-თ და ფრთხილობდენ (იქვე * 531, გვ. 297). ეს ბრძო-
ლა უნდა მომხდარიყო ალბად 1110—1112 წ.

რაკი თურქები ასე თავზარდაცემულები იყვნენ, გიორგი
ქყონდიდელმა და მწიგნობართ-უხუცესმა, ალბად დავით აღმა-
შენებელთან შეთანხმებით, კვლავ განაგრძო თავისი სამხედრო
მოქმედება და ხერხი: „მეფისა მუხნარსა ყოფასა“ მან მტერს
რუსთავიც წაართვა. ეს ამბავი მომხდარა 335 ქრონიკონს
(ანა დღისი ქცა, შეად. მმ დღეს ქცა-ს * 531, გვ. 297,
მეტადრე შენ. 14)ესე იგი 1115 წ.

თუ აღმოსავლეთ-სამხრეთით თურქებს ქართველებისა
უკვე ეშინოდათ, ესლა დასავლეთის მხრით მოიტანეს იერიში

და „ტაოს ჩამოდგეს დიდნი თურქნი“; მათ იმედი ჰქონდათ, რომ უვნებლად იქმნებოდნენ: ტაოს „ზამთრისა სიფიცხესა და მათა სიმაგრეთა მიენდვენს“ (იქვე * 531, გვ. 298). რომ მტერი მოეტყუებინა და გაეთამამებინა, დავით აღმაშენებელმა აქაც თავის ჩვეულებრივს ხერხს მიჰმართა: „თვთ ქუთათისს გარდავიდა“, რომ ამგვარად თურქები „უეჭუელ“ ეყვნა, ხოლო საიდუმლოდ დანიშნულ ვადისათვის „სპათა ქართლისათა მზაობა უბრძანა“ (იქვე). თებერვალში 336 ქრონიკონს (ანა დღეს ქცა, შეად. მშ დღესა ქცა-ს * 531, გვ. 298, შენ. 7) ანუ 1116 წელს მეფემ მესხებსა და ქართლებსაც აცნობა, რომ დანიშნულ დღეს „პაემანსა“ კლარჯეთში დახდომოდნენ. ხოლო თითონ დანარჩენის სპითურთ ფრთხილად „ხუფთითა ქოროხის პირი წარვლო“. ორივე ქართული მხედრობა ერთად შეიყარა და უდარდელს მტერს უცბად, „უგრძნეულად“ თავს დაესხა; ქართველებმა თურქები დაამარცხეს და დახოცეს; ქართველთა ლაშქარს მრავალი საქონელი და დიდძალი ნატყვენავი დარჩა (იქვე * 531-532, გვ. 298).

იმავე 1116 წელს დავით აღმაშენებელმა თავისი ასული კატა საბერძნეთის მეფის რძლად „გაგზავნა“, ხოლო ამაზე უწინარეს, „პირველ ამისსა“ დავისი უფროსი ძალი თამარი შირვანშაჰს მიათხოვა (იქვე * 532, გვ. 298). ორსავ შემთხვევას საქართველოს პოლიტიკურს მდგომარეობაზე ძალიან კარგად უნდა ემოქმედნა: შირვანის და საბერძნეთის მხრით საქართველო უზრუნველყოფილი იქმნებოდა და დავით აღმაშენებელს შეეძლო მთელი თავისი ძალ-ღონე სამეფოს შინაურ საქმეებისათვის, თურქების სრულიად განდევნისა და საქართველოს საბოლოო გაერთიანებისათვის მოეხმარებინა.

მართლაც „მეორესა წელსა“, ანუ 1117 წელს მეფემ „დაიპყრნა გრიგოლის ძენი ასად და შოთა და აღიღო ციხე გიში“ (იქვე * 532, გვ. 299); თავისი შვილი უფლისწული დემეტრე ლაშქრითურთ შირვანს გაგზავნა და მან აიღო ციხე ქალაძორი (იქვე).

ზემოაღნიშნულ ამბის „მეორესა წელსა“ ესე იგი 1118 წელს ბზობას მეფე ლანუკით გაემგზავრა რაკსის პირს, ნაკიდურში მას მოახსენეს, რომ ბეშქენ ჯაყელი თურქებმა ჯავახეთში მოკლეს და ამის გამო მეფეს თურქებზე გალაშქრებას უშლიდნენ; მაგრამ დავით აღმაშენებელი ამ სამწუხარო შემთხვევამაც ვერ შეაშინა და მაინც თავისი არ დაიშალა, დაე-

სხა რაკსის პირს მდგომ თურქებს და ზოგი დახოცა, ზოგი ტყვედ წამოიყვანა (იქვე).

ამავე 1118 წელს მეფემ „აღიღო სომხითის ციხე ლორე“ (იქვე). „მაშინვე“ 1118 წ. „ივლისსა“ დავით აღმაშენებელმა აგარანიც დაიპყრა (იქვე). საქართველო იზრდებოდა და ფართოვდებოდა; მტერი თანდათან უკან იხევდა და ძლივამოსილს მეფეს დაპყრობილს ქართველთა მიწა-წყალს უთმობდა.

მაგრამ საქმე მართა დაპყრობა ხომ არ იყო; თავი და თავი დაპყრობილის შენარჩუნება იყო, თორემ სამშვილდეც, ბევრი სხვაც, თვით ტფილისიც დავით აღმაშენებლის წინაპართა ხელში გადავიდა რამდენჯერმე, მხოლოდ იმათ ხანგრძლივ ვერ შეინარჩუნეს და ისევ მტერი დაეპატრონა. დავით აღმაშენებელი ხედავდა, რომ „არა იყო ესეოდენი სიმრავლე ლაშქართა სამეფოსა შინა მისსა, რათამცა ქალაქთა და ციხეთა შინა მდგომად და დამქირველად“ - აც ყოფილიყო და ამას გარდა გასალაშქრებლად და საომრადაც ცალკე რაზმები ჰყოლიყო (იქვე * 533, გვ. 300). ხანგრძლივმა გამოცდილებამ დაარწმუნა, რომ „არა კმა იყუნეს (ლაშქარნი) სამეფოსა მისისანი თან მიუფლად კრთომათა და წადიერებათა სუჯისა მისისათა“ (იქვე), მისი მაღალ ხარისხოვანისა და შორსგამსჭვრეტავ სახელმწიფო გეგმის განსახორციელებლად. ამასთანავე ადგილობრივი დიდგვარიან აზნაურთა ყმებისაგან შემდგარი მხედრობა ზოგჯერ, თუ მათი პატრონები განდგომილნი იყვნენ, არამც თუ მეფეს არ ეხმარებოდა, პირიქით მეფის წინაღმდეგ მოქმედებდა კიდევ. ამ გვარს გარემოებაში მყოფს საქართველოს მეფეს ყოველთვის არ შეეძლო სახელმწიფო გარეშე მტრებისაგან უზრუნველ ეყო. ყოველთვის მოსალოდნელ განსაცდელის გასაქარწყლებლად საგანგებო ღონისძიება იყო საჭირო და დავით აღმაშენებელმა „განიზრახა სიფრცითა განებისათა“ რომ აზნაირ საშუალებად მუდმივ საშეფო ღაშქრის შემადგება უნდა ეფიციყო. მეფემ გადასწყვიტა ამგვარი ლაშქარი ყივჩაყთაგან შეედგინა ჯერ ერთი იმიტომ, რომ მისი მეუღლე გურანდუხტ დედოფალი იყო ასული „ყივჩაყთა უმთავრესისა ათრაქა შარლანის ძისა“ და ამის გამო ისინი მისი ერთგული იქმნებოდნენ; მეორე იმიტომ, რომ მან „უწყობდა კეთილად ყივჩაყთა ნათესავისა სიმრავლე და სიმკნე წყობათა შინა, სისუბუქე მიმოსვლისა, სიფიცხე მიმართებისა, ადვილად დამქირ-

ველობა და ყოველითურთ მომზავებლობა ნებისა თვისისა“ (იქვე * 534, გვ. 300).

თავის აზრის განსახორციელებლად დავით აღმაშენებელმა ყივჩაყეთში „კაცნი სარწმუნონი“ გაგზავნა და ყივჩაყნი საქართველოს სამეფო ლაშქარში მიიწვია. ყივჩაყებმა და მისმა სიმამრმა სიხარულით მოისმინეს ეს მოწოდება და დათანხმდნენ; მხოლოდ რომ საქართველოში გადმოსულიყვნენ ამისათვის ქართველებს უნდა უზრუნველ ეყოთ „გზა მშვიდობისა ოვსთაგან“. დავით აღმაშენებელი ამის გამო გაემგზავრა ოსეთში და თან წაიყოლა თავისი განთქმული მწიგნობართ-უხუცესი გიორგი ქყონდიდელი. ოსეთში შემაჯალს საქართველოს ბატონს „მოეგებნეს მეფენი ოვსეთისანი და ყოველნი მთავარნი მათნი და ვითარცა მონანი დადგეს წინაშე მისსა“. დავით აღმაშენებელმა ყივჩაყნი და ოსები შეათანხმა, ჩამოართვა „მძევალნი ორგნითვე ოვსთა და ყივჩაყთა და ესრეთ აღვილად შეაერთნა ორნივე ნათესავნი და ყო შორის მათსა მშვიდობა და სიყუარული“ (იქვე * 534, გვ. 301). ამას გარდა მეფემ ჩამოართვა მათ „ციხენი დარიალ[ან]ისნი და ყოველთა კართა ოვსეთისა და კავკასიის მთისანი“ და ასე „შექმნა გზა მშვიდობისა“ ყივჩაყთა იმ ლაშქრისათვის, რომელიც საქართველოს სამსახურში აპირებდა შემოსვლას (იქვე * 535, გვ. 301). ეს დიდი პოლიტიკური გამარჯვება იყო: მარტო ის რაღა ღირდა, რომ **ჩრდილოეთის ყველა კართა ციხენი ამიერითგან საქართველოს ხელმწიფის ხელში იქმნებოდა?** ამასთანავე ოს-ყივჩაყთა შერიგება და ქართველთა მეფის ყმად გახდომა საქართველოს ჩრდილოეთით ზურგს უმაგრებდა და უზრუნველყოფდა ისე, რომ დავით აღმაშენებელს შეეძლო მთელი თავისი ყურადღება და საქართველოს შეერთებული მხედრობა მხოლოდ სამხრეთ-აღმოსავლეთ-დასავლეთისაკენ მიემართნა.

დავით აღმაშენებელმა თავდაპირველად სულ 40000 „წყობად განმავალი რჩეული“ მხედარი გადმოიყვანა „დედაწულითა მათითა“ (იქვე * 535, გვ. 302) ჯიჯახობით. ამას გარდა 5000 კაცი მონა-სპაში იყო, „ყოველნი ქრისტიანე ქმნულნი, მისანდონი და გამოცდილნი სიმკნითა“ (იქვე). მეფემ გადმოყვანილი ყივჩაყნი ყველანი „განასრულნა ცხენებითა და საქურველითა“; მისცა მათ დასასახლებელი ადგილი, „დააყენნა ადგილთა საბათოდ მარჯუეთა დედაწულითა მათითა“ (იქვე) და მათთვის განსაკუთრებული მართვა-გამგეობის წესი დასდვა: „დააწყუნ-

ნა გუარად—გუარად და დაუდგინა სპასალარნი მმართველნი“ (იქვე * 536, გვ. 302). ასე მოაწყო დავით აღმაშენებელმა საქართველოს სამხედრო საქმე: ამიერითგან მას ჰყავდა 45,000 მუდამ შხად მყოფი, გაწვრთნილი ცხენოსანი ჯარი; ზოლო როდესაც საჭირო იქმნებოდა მას შეეძლო აგრედვე მოეწვია და შეეყარა „თვისა სამეფოსა სპანი რჩეულნი და მოკაზმულნი, ცხენ-კეთილნი“ (იქვე). ამგვარი მხედრობა სრულეებით საკმარისი იყო, რომ საქართველო გარეშე მტრის შემოსევისაგან უზრუნველი ყოფილიყო და დიდებულს მეფეს საქართველოს საბოლოო ვაერთიანება განეხორციელებინა. ყივჩაყთა ლაშქარის გადმოყენა, მათი დაბინავება საქართველოში, გაწვრთნა და დაწყობა უნდა 1118—1120 წ. მომხდარიყო. 1120 წელს საქართველოს ახალი სამხედრო ძალა ბრძოლისათვის უკვე შხად იყო და ლაშქრობაში მონაწილეობა მიიღო კიდევ.

რაკი თავის წადილს მიაღწია და მუდმივი ჯარი გაიჩინა, დავით აღმაშენებელი თავის გეგმის განხორციელებას შეუდგა. თავი-და-თავი საქმე თურქების სრულიადი დამარცხება და განდევნა იყო. თურქების დასამარცხებად მეფე თავის ნაცად ხერხსა ხმარობდა: განზრახ „განგებულებითა გარდავიდის აფხაზეთად და ჩამოიტყუენნის თურქმანნი საზამთროთა ადგილთა მტკურის პირისათა“ (იქვე * 537, გვ. 303). და შერე უდარდელს მტერს უცბად თავს დაესხმოდა და მუსრს გააულებდა ხოლმე.

ამასთანავე დავით აღმაშენებელმა ამიერითგან თვით ომიანობის წესიც შესცვალა და მოსაგერებელ ომის მაგიერ თითონ დაიწყო მტერზე იერიშის მიტანა.

ყივჩაყების ლაშქრის მოწვევამ და მათმა დასახლებამ საქართველოში, საგანგებოდ გაწვრთნამ და მოწყობამ დიდი სარგებლობა მოუტანა საქართველოს: სახელმწიფო მეტად გაამაგრა და გააძლიერა. როგორც ერთ არაბ ისტორიკოსის სიტყვებითგანა სჩანს დავით აღმაშენებელის გაწვრთნილი ყივჩაყთა ლაშქარის ნავარდობა მეზობლებს შიშის ზარსა სცემდა თურმე. მუდმივი ჯარის შემოდებას დავით აღმაშენებელს, მაშინ დიდგვარიან აზნაურთაგან ბევრი უწუნებდა, მაგრამ ვისაც ყივჩაყთა მუდმივი ჯარის მნიშვნელობის სრული და ჭკუშმარტივ დათვისება სურს, იმას უნდა ისტორიის სიტყვები მოგაგონოთ „განიცადეთ და თხთხათ ამათ წელთა ქმნილნი მისნი“ (იქვე * 537, გვ. 303) იმ

ათხი წლის სამხედრო დგაწლი და ძველმოსილება, რომელიც ეფიხეთა დაშქრის 1120 წ. გამოყვანის შემდგომ დავით აღმაშენებელმა 1125 წ-დე მოიხვეჭა.

1120 წელს, როდესაც „ქრონიკონი იყო 340“ (ანა დღესი ქცა, შეად. მშ დღეს ქცა-ს, * 537, გვ. 303, მეტადრე შენ. 12), დავით აღმაშენებელი გეგუთს გადავიდა, ხოლო იქითგან ხუფათს. თურქები შესცდნენ და „ცნეს რა სიშორე მისი“ (იქვე * 537, გვ. 303) იფიქრეს ეხლა-კი არა დაგვიშავდება რაო და „ჩამოდგეს ბორტიას“. *) მეფეც ამას ელოდდა: „ფებერვალსა იდ (14)-სა“ საჩქაროდ გადმოვიდა „უცნაურად დაესხა მათ ზედ“. ვინც გაიქცა მხოლოდ ის გადარჩა; ქართველებმა „აღიღეს ტყუე და ალაფი ურიცხუი“ (იქვე * 537, გვ. 303—304).

გამარჯვებული მეფე აქვითგან აიყარა და მსწრაფად მივიდა ლანუკს და „მასვე შეიდეულსა, პირმარხუასა დღესა აღილო შარვანის ქალაქი კაბალა“. **) აქაც ქართველებს დიდძალი ოქრო-ვერცხლი და ყოველგვარი სიმდიდრე ჩაუყარდათ ხელში (იქვე).

კაბალითგან ქართლში დაბრუნებულს დიდხანს არ დაუსვენნია: „მაისსა შუიღსა“ ის უკვე ხელმეორედ „ჩავიდა შარვანს“ და მოარბია „ლიყათით ქურდევანადმდე და შიშტალანთადმდე“. ***) აქაც დიდი დავლა ერგოთ ქართველებს (იქვე * 537—538, გვ. 304).

იმავე 1120 წ. „თუესა ნოემბერსა წარვიდა მეფე აშორნიას, დაესხა თურქმანთა, მოსრნა“ და დიდძალი ნატყვევანავი წამოიღო შინ, მაგრამ საქართველოში მიმავალი „მგზავრ დაესხა სევგელმეჯს თურქმანთავე“ და საშინლად დაამარცხა (იქვე * 538, გვ. 304).

დადგა ზამთარი და დავით აღმაშენებელი „ჩავიდა აფხაზეთს ბიჭუინტადმდე და განაგნა საქმენი მანდაურნი“. მეტად მკაცრი და თოვლიანი ზამთარი დაიჭირა; რაკი მოვიდა „თოვლი ოფრიადი“, თურქებს ისევ გაუხარდათ, მეფე შორს არის

*) ასეა ანა დღესი ქცის ხელნაწერში, მშ დღესი ქცა-ში სწერია „ბოტორიას“, ქცა-ში „ბოტორას“.

**) ასეა მშ დღესი ქცა-ში, ანა დღესი ქცა-ში სწერია „ყაბა“, ქცა-ში „ყაბალა“.

***) ეს სახელები ყველა ხელნაწერებში დამახინჯებულია: ანა დღესი ქცა-ში სწერია „არბილით“-, უაით... ხიშტალანთადმდე“.

და ვერას დაგვაკლებსო. გათამამებულთ ძველი დრო მოიგონეს და „გულდებით ჩამოდგეს პირსა მტკურისასა“ (იქვე). დავით აღმაშენებელს ეს ამბავი დაუყოვნებლივ აცნობეს. შეტყობისათანავე მეფე თვით აიყარა და აფხაზეთითგან წამოვიდა. თუმცა ლიხის გადმოსავალზე საშინელი თოვლი იდგა, მაგრამ არც ამ ბუნებრივმა დაბრკოლებამ შეაყენა სახელოვანი გვირგვინოსანი: მან „გარდაათხრევინა ლიხნი“, გზა გააკეთებინა და საჩქაროდ ქართლში ჩავიდა, სადაც მას „დახუდა მზად სპა მისი“. თავისი ერთგული მხედრობითურთ ხუნანში ქრონიკინისა 341 (ანა დღესი ქცა) 1121 წელს მარტში მტერს მიადგა და სადაც-კი დახვდა ყველგან ამოწყვიტა (იქვე * 538, გვ. 305).

იმავე წელს გაზაფხული რომ დადგა და მტკვარი მეტად მოდიდდა ისე, რომ წყალი „ნადინებსა ველარ დაეტია“, ამ წყალდიდობის იმედით „ჩადგეს თუქმანნი ბარდაეს“ გულდამშვიდებით; მაგრამ მეფე დავითი არც წყალდიდობას შეუშინებია და იენისში „ალონს მტკუარსა გაცურდა“ ყიფჩაყთა ლაშქრითურთ, თურქნი დაამარცხა და ძღვევამოსილი დიდის ალაფით დატვირთული შინ დაბრუნდა (იქვე * 539, გვ. 305).

როცა დავით აღმაშენებელმა საქართველოში და მის მახლობლად მცხოვრები თურქმანები მრავალგზის ზედი-ზედ დაამარცხა და მათ ნაფარდობას ბოლო მოუღო, „ამათ ესე ვითართა ჭირთა-გან შეიწრებულნი თურქმანნი და კუალად ვაქარნი განძა-ტვილელ-დმანელნი წარვიდეს სულტნისა წინაშე და ყოველსა სპარსეთსა... და ესრეთ მიუთხრნეს ყოველნი ჭირნი, მოწვევულნი მათ ზედა, რომლითა აღზრნეს წყალობად თვსა და იქმნა გლოვა ფრიადი შორის მათსა. მაშინ სულტანმან მოუწოდა არაბეთისა მეფესა დურბებს სადაყას ძესა და მოსცა ძე თვისი მალიქი და ძალი მისი (იქვე * 539, გვ. 305) და აჩინა სპასალარად ელლაზი*) ძე არდუხისი... და უბრძანა თურქმანობასა, სადაცა-ღა ვინ იყო — დამასკოით და ჰალაბით-გან ამოღმართ ყოველსა მკედრობად შემძლებელსა, ამათ-თანა ათაბაგსა განძ[ის]ას მისითა ძალითა ყოველითა, სომხითისა ამირათა. ქრონიკონი იყო სამას ორმ(ე)ოცდა ერთი**) შეკრბეს ესე ყოველნი შეითქუნეს და შემტკიცდეს სიმრავლითა;

*) ასე სწორედ სწერია ანა დღეს ქცა-ში, მშ დღეს ქცა-ში შეცდომით „ელიაზი“.

** ეს ქრონიკონი ანა დღეს ქცა-შია, მშ დღეს ქცა-ში არ არის.

ვითარცა ქვიშა ზღვისა, რომელთა ვერ იტევდა ქუეყანა და აგვისტოსა თორმეტსა მოვიდეს თრიალეთს, მანგლისს და დიდგორთა“ (იქვე * 539, გვ. 306). ქართველ ისტორიკოსის ეს ცნობები ყოველმხრივ საუცხოვოდა მტკიცდება არაბ ისტორიკოსის იბნ ალასირის მოწმობით. არაბი ისტორიკოსიც მოგვითხრობს, რომ ქართველები მაჰმადიანთა ქვეყანას არბევდნენ, განსაკუთრებით მას შემდგომ, რაც სულტანი მუჰამმედი გადაიცვალა. 514 წ. ჰიჯ. (1120—21 წ.) ისინი ყიფიყებითურთ თავს დაესხნენ მაჰმადიანებს. ქართველთა მეზობელმა ამირაებმა ერთიერთმანეთს დახმარება სთხოვესო (M. Defrémery Frag. გვ. 478—479). მაშასადამე იბნ ალასირიც აღასტურებს რომ, რაკი თურქები ქართველების მიერ დამარცხებული და შევიწროებული იყვნენ, მათ და ქართველთა მოსამზღვრე მაჰმადიანებმა პირი შეჰკრეს, რომ მაჰმადიანთ ერთიერთმანეთის დახმარებით საქართველოზე გამოელაშქრათ. არაბ ისტორიკოსის მოწმობითაც მტკიცდება, რომ დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის მოთხრობა მაჰმადიანთა ამ შეერთებულ ლაშქრობის მონაწილეთა შესახებ სწორეა; მართლაც ქართველების წინაღმდეგ ლაშქრობაში მონაწილეობა მიუღიათ დობეიზს სადაყას ძე (II, 1108—1135), ამირა ელლაზის, სულტანს მელიქ-თოღრილს მუჰამმედის ძეს და ათაბაგს; შეერთებული ლაშქარი, რომლის რაოდენი 30000 *) უწევდაო ტფილისის მოუახლოვდა (იქვე 479).

მათე ურჰაელიც მაჰმადიანთა ამ შეერთებული ლაშქრობის მონაწილედ იხსენიებს სულტანს მელიქს (*შხქენ ირქი შაქარქი*), ღაზი არღუხის ძეც (*შაქი ირქი ირღილქი*) დუბეიზს სადაყას ძეს. **) მოკავშერთა ძლიერი და მრავალრიცხოვანი (მათე ურჰაელის სიტყვით მაჰმადიანებს ვითომც 400000 ჰყოლიათ) ლაშქარი შემოესია საქართველოს ტფილისის სანახებში

*) არაბულს დედანში ნათქვამია მხოლოდ ათასი, ხოლო ათასის რაოდენობა აღნიშნულ არ არის, დეფრემერის 30000 აბულ ფარაჯისდა მიხედვით აქვს აღდგენილი (Frag. გვ. 483, შენ. 7), მაგრამ თავდაპირველს იბნ ალასირის დედანში იქნებ 300,000, ან 400,000 იყო, როგორც მათე ურჰაელსა აქვს მოხსენებული.

**) მათე ურჰაელის ისტორიაში შეცდომით ნათქვამია *შაყაყ ირქი შილყაყი*. ამ შეცდომის შესახებ იხ. სამართლიანი შენიშვნა 266 (ისტორიის გვ. 575).

და სომეხთა მემატანეს სიტყვითაც*) დიდგორის მთაზე დიბანაკა (მათე ურჰაელის ისტორია, გვ. 437—438).

მათე ურჰაელის სიტყვით დავით აღმაშენებელმა მტერს მიაგება ქართველთა გულად და გამოცდილ მეომართაგან 40000 მხედარი, ყივჩაყთაგან 15000, ალანთა ჯარითგან 5000 და 1000 ფრანგი მეომარი (იქვე გვ. 438); მაშასადამე ქართველებს სულ ჰყოლიათ 61000 ჯარის კაცი.

ქართველ ისტორიკოსის ამ ლაშქრობის დასასრულის აღწერილობაც მთლად მტკიცდება იბნ ალასირის მოთხრობით. მაჰმადიანთა მხედრობის წინაღმდეგ „მეფემან დავით, უშიშმან და ყოფლად უძრავმან გულისთა, ... წინა-განაწყო სპა თუსი და... ყოველი საქმე უშენირად და ღონივრად ყო, ... რომე წყნარად და უშფოთველად, გამოცდილებით და ყოვლად ბრძნად განაგო და... პირველსავე ომსა სივლტოლად მიდრკიან... და მოსრნა სახელოვანნი იგი მებრძოლნი არაბეთისანი, ... მეოტთა ვითარ სიმარჯვთა და განკრძალულად სდევნა და მოსრნა, რომლითა აღივსნეს ველნი, მთანი და ღრენი მძორებითა“ (ცა მწესა დსი * 539—540, გვ. 306). არაბი ისტორიკოსიც ამბობს, რომ ბრძოლა ტფილისის მახლობლად მომხდარა. ორივე მოპირდაპირე მხედრობა რომ საომრად გამწკრივდა, ქართველთა მხრით 200 ყივჩაყი წამოვიდა თურმე და მაჰმადიანთ რაზმისაკენ გაემართა; მაჰმადიანთ ეგონათ, ყივჩაყნი ალბად შეწყალებისა და დანდობის სათხოვნელად მოდიანო. მაგრამ ისინი უეცრად მაჰმადიანთა ჯარში შეიჭრნენ და ხოცვა დაუწყეს (დფურემერი, Frag. 479). სწორედ ეს გაბედული სამხედრო ტერხი, რომლის მოწყობის და განხორციელებისათვის დიდი ხასიეთის სიმტკიცე იყო საჭირო, აქვს ალბად ნაგულისხმევი დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსს, როცა იგი მეფეზე ამბობს „უშიშმან და ყოვლად უძრავმან გულისთა“ საქმე „წყნარად და უშფოთველად“ განაგო. იბნ ალასირიც არა მალაგს, რომ მაჰმადიანნი მართლაც, როგორც ქართველ ისტორიკოსსა აქვს ნათქვამი „პირველსავე ომსა სივლტოლად მიდრკიან“ და გაქცეულთაგან მრავალი დაიხოცა, და ტყვედ ჩაუყარდათ ქართველებს, ხოლო ქართველთა მხედ-

* სომეხურად სწებია „*სხანი ირ 'ხხიერ კიჯი'*“ (გვ. 438), მაგრამ ცხადია, რომ თავდაპირველად ეწერებოდა *ჩიქცი* და მერმინდულ გადამწერებს დაუმახინჯებიათ.

რობამ 10 ფარსახის მანხილზე უკანა სდია თავზარდაცემულ მტერს და ამ დროს მაჰმადიანთა უმეტესი ნაწილი დაიღუპა, 4000 კაცი-კი ქართველებს ჩაუვარდათ ტყვედ (Frag. 479—480).

მათე ურჭაელის სიტყვით იმ საშინელს ბრძოლაში და ომში, რომელიც 15 აგვისტოს მომხდარა, დახოცილ-დატყვევებულ თურქთა რიცხვი დიდძალი ყოფილა (მათე ურჭაელის ისტორია, გვ. 438—439).

საყურადღებოა რომ ქართველი ისტორიკოსი (1121 წ.), იბნ ალასირიცი (1120—1121 წ. დეფრემერი, Frag. 479, 480), მათე ურჭაელიც (1121 წ., ისტორია, გვ. 436) ერთხმად 1121 წელს სდებენ თარიღად. ამასთანავე როგორც სჩანს მაჰმადიანთა შეერთებული ლაშქარი დიდგორში 12 აგვისტოს მოსულა; ხოლო 15 აგვისტოს მომხდარა ის ომი, რომელშიაც მტეფ დავით აღმაშენებელმა გაიმარჯვა.

ქართველებს ამ გამარჯვების შემდგომ დიდძალი დავლა ერგოთ: „ყოველი საშეფო აღივსო ოქროთა და ვეცხლითა, არაბულითა ცხენებითა, ასურულითა ჯორებითა, კარვებითა და სარა-ფარდებითა და სხუითა უცხოთა ქურჭლებითა საბრძოლელთა თვით-სახეთათა, ქოსთა და ფილაკვანთათა, სასმურთა ტურფათა და სა[ნ]ადიმოთათა საბანელთა და სამზარეულოთათა“ (ცა მწესა დთსი * 540, გვ. 307).

ამ გამარჯვებას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: მაჰმადიანთა შეერთებულ ლაშქარის დამარცხებამ დაამტკიცა რამდენად გამაგრდა და გაძლიერდა საქართველო; ამასთანავე რაკი თურქები ასე ბრწყინვალედ ძლეულ იქმნენ, მტრები წინანდებურად საქართველოს აბუჩად აგდებას ვეღარ გაბედავენ.

რაკი მაჰმადიანთა შეერთებული მხედრობა დამარცხებულ იყო, ეხლა ტფილისის ამირას ყოველის მხრით სახსარა მოსპობილი ჰქონდა. ამიტომ „მეორესა წელსა (1122 წ.) აიღო მეფემან ქალაქი ტფილისი პირველსავე ომსა“-ო (ცა მწესა დთსი, * 541, გვ. 308) და იბნ ალასირიცი მოწმობს, რომ ქართველებმა მაჰმადიანთა დამარცხებულს და ოტებულს ლაშქრის უკან დევნას თავი დაანებეს და ქალაქ ტფილისს გარშემოერტყნენ. ქალაქის მცხოვრებთა მდგომარება მეტად მძიმე შეიქმნა. ტფილისის გარემოცვა 515 წლამდე ჰიჯ. გაგრძელ-

და, როდესაც ქალაქი აღებულ იქმნა“-ო, მოგვითხრობს არაბი მემატიანე (დეფრემერი Frag. 480).

ქართველს ისტორიკოსს აღტაცებით და სიამაყით აღნიშნული აქვს, რომ შეეყმ საქართველოს. დედა ქალაქი „ათხას წელ ქანებული სპარსთა“ მტერს სელიდან გამჭვლიჯა და „დაუმკვიდრა შვილთა თვსთა სსჭურჭლედ და სსხლად თვსად საუკუნოდ, ქრანიკონი იყო სპარსთა რამოდეს რამი*“ (ცა მფსა დფსა დფსი * 541, გვ. 308) ანუ 1122 წ. რაკი ტფილისელები გაშმაგებით მეფეს წინაღმდეგობას უწევდნენ, იგი თურმე გაჯავრებულ გულზე ჯერ მკაცრად მოჰპყრობია ქალაქის მცხოვრებთ, მაგრამ მერე, როდესაც გულის წყრომა დაუცხრა, ტფილისის მკვიდრთათვის ბევრი წყალობა უქმნია.

დავით აღმაშენებელმა თურმე მაჰმადიანებს სხვა და სხვა უპიროატესობა მიანიჭა: ბრძანება გასცა რომ ტფილისში ღორი არავის დაეკლა, მაჰმადიანებს სარწმუნოების აღსარების სრული თავისუფლება მიანიჭა და დააწესა, რომ საზოგადო აბანოში იმ დროს, როდესაც მაჰმადიანები იქ იყვნენ, ქართველები არ შესულიყვნენ (იხ. არაბ ისტორიკოსთა ცნობები ამის შესახ დეფრემერის Frag. გვ. 480 და 484—486). მაშასადამე ქ. ტფილისი საქართველოს კვლავ შემოუერთდა 1122 წელს; არაბი ისტორიკოსებიც, მათე ურჰაელიც (გვ. 436, 439) ამავე (1121—1122 წ.) თარიღს ასახელებენ.

1123 წელს მეფე დავითს უნებლიედ შირვანში გალაშქრება მოუხდა. ტფილისის აღების „მეორესა წელსა (1123 წ.) მოვიდა სულტანი შარვანს, შეიპყრა შარვან-შაჰი, აიღო შამახია, მოგზავნა მოციქული მეფისა წინაშე, ეყუედრა წიგნითა ვითარმედ: «შენ ტყეთა მეფე ხარ და (ცა მფსა დფსი * 541—542, გვ. 308) ვერაოდეს გამოხუალ ველთა; მე ესე რა შარვან-შაჰ შევიპყარ და ხარაჯასა ჩემსა ვითხოვ, შენ თუ გენებოს ძღუენი გამოგზავნე[თ] თქუენ და სამალავთათ გამოსრულმან მნახე». ესე რა ესმა მეფესა, მყის კმა უყო ყოველთა სპათა თვსთა და უმყისს სიტყვსა მოვიდეს ყოველნი წინაშე სამეფოსა მისისანი და წარმოემართა სულტანსა ზედა. ყივჩაყნი ოდენ აღთუალულ იყუნეს მაშინ და იპოვა ში ჩ-სი (50000). ეუწყა რა სულტანსა ზედა-მისლვა, ძალი და სიმრავლე სპათა, განკრთა და აიყარა ველთათ, სადა დგა, და შეივლტოდა ქ-

*) ეს თარიღი მხოლოდ ანა დფს ქცა-შია.

ლაქად და გარემოიზღუდა... ესე რა ცნა მეფემან, არლარა ჯერ უჩნდა მისლუა მტოლვარისა... და ადგილობასა დადგა. მაშინ სულტანმან მრავალთა მიერ ვედრებათა... არლარა ძლუენი და ომი ითხოვა (იქვე * 542, გვ. 309), არამედ გზა სავლტოველად ფრიად რამე სიმდაბლით და არა-სულტანურად, შეიწროებულმან შიმშილითა და წყურვილითა... მასვე ლამესა ვაიპარა და... სხვით გზით წარვიდა სოფლად თვსად. ესრე ძლევა-შემოსილი... შემოიქცა მეფე“ო (იქვე * 542—543, გვ. 310). ამავე ამბავს არაბი ისტორიკოსი ასე მოგვითხრობს: იბნ ალასირის სიტყვით როცა სულტანი ქართველების წინაღმდეგ წამოსულა, ვითომც ქართველები უკვე შამახიაში ყოფილიყვნენ. მაგრამ აღნიშნული აქვს, რომ სულტანმა დაიბანაკა იქვე ქალაქის მახლობლად ერთს ბალშიო. ქართველები მას წინ დაუდგნენ და მუსულმანთა ლაშქარი დიდმა შიშმა მოიცვაო. ვაზირმა შემს-ულ-მულკ ოსმანმა, ნიზამ ულ-მულკის შვილმა, სულტანს ურჩია ზღუდეში შესულიყო და ისე დაეწყო ომი. როცა ეს შარვანელებმა შეიტყეს, სულტანთან მივიდნენ და უთხრეს: „ჩვენ ვიომებთ იმ პირობით-კი, თუ შენ ჩვენს გვერდით იქნები; მაგრამ თუ შენ მიგვატოვებ, მუსულმანები სასოებას წარიკვეთენ და დაილუპებიანო“. სულტანმა შეისმინა მათი ვედრება და ადგილითგან არ დაიძრა. მაჰმადიანთა ლაშქარმა ლამე დიდ შიშში გაათენა; თუმცა გადასწყვიტეს მტერს შეჰბოდნენ. მაგრამ ღმერთმა განსაკუთრებული სიხარული მოუვლინა: მან ქართველთა და ყივჩაყთა შორის უთანხმოება და უსიამოვნობა ჩამოაგდო, და სწორედ იმ ლამეს ერთი-ერთმანერთს დაერივნენ და იქითგან ვითარცა ოტებულნი აიყარნენ. ამგვარად ღმერთმა იხსნა მუსლემინები ომისაგან. სულტანი ცოტას ხანს დარჩა შარვანში, ხოლო მერე ჰამადანისაკენ გასწია და თვესა ჯუმადს მეორეს (აგვისტოს 1123 წ.) მივიდა იქ (დეფრემერი, Frag. 487—488).

იბნ ალასირის აღწერა ბუნდოვანია და ამის გამო ძნელი გასაგებიცაა. ავტორი რამდენჯერმე იხსენიებს, რომ სულტანის ჯარს ეშინოდა ქართველთა მხედრობისა, არც თითონ სულტანი და მისი ვაზირი ყოფილან გულადები. ამიტომ ქართველ ისტორიკოსის ცნობა, რომ სულტანი „აიყარა ველთათ, სადა იგი დგა, და შეივლტოდა ქალაქად და გარემოიზღუდა“, ვგონებ უფრო სიმართლეს უნდა უახლოვდებოდეს. ამას გარდა თუ იბნ ალასირის სიტყვით სულტანს ვაზირი ურჩევდა თა-

ვის ადგილითგან აყრილიყო და ზღუდენი შეხიზნულს ეომნა, ეს ამტკიცებს, რომ შამახიას ზღუდეები სულტანის ხელში ყოფილა; მაშასადამე ამით მტკიცდება დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობის სიმართლე, რომ სულტანმა ჯერ შამახია აიღო, ხოლო მერე განიზრახა ქართველებთან ომი. როგორც ქართველისა, ისე არაბ ისტორიკოსის აღწერითგანა სჩანს, რომ ომი არ მომხდარა: პირველი ამბობს შეშინებული სულტანი შევიდა შამახიაში და შემდეგ ილაჯგაწყვეტილი ჩუმიდ გაიპარა სპარსეთში; მეფე დავითი საქმის ასე დაბოლოვებისათვის ღთისადმი მადლობის შემწირველი სამშობლოში დაბრუნებულა, არც მტერს გამოსდგომია, არც შამახიის აღებას ცდილა. მეორე ავტორიკ თავის მხრივ ამბობს თავზარ-დაცემული მაჰმადიანთა ლაშქარი ღმერთმა ომს გადაარჩინა, ქართველ-ყივჩაყთა უთანხმოების გამო ჯარი აიყარა და თავის ქვეყანაში წავიდაო. არც სულტანი გამოჰკიდებია მიმავალს მხედრობას, თუმცა იგი ქართველების დასამხობად იყო მოსული და ამგვარი შეუბმელობა სულტანს და იბნ ალასირს მაჰმადიანთ გამარჯვებად მიაჩნიათ.

ამ ორნაირ მოთხრობის შეთანხმება მხოლოდ ასე შეიძლება: არაბ ისტორიკოსის ცნობა, რომ ამ დროს ქართველთა და ყივჩაყთა შორის უსიამოვნება ჩამოვარდნილა, შეიძლება მართალი იყოს; იქნებ სწორედ ამით აიხსნება, რომ 50000 ჯარის კაცის პატრონი დავით მეფე ქართველ ისტორიკოსის მოწმობითაც სულტანს არ შეებრძოლა, არ დაედევნა და ქ. შამახიას აღებას არ შეეცადა; იქნებ ამითვე უნდა აიხსნებოდეს, რომ დავითს ამ ქალაქის ასაღებად ხელმეორედ მოუხდა შარვანში გალაშქრება. ცხადია მხოლოდ, რომ ქართველ-ყივჩაყთა უთანხმოება იმდენად დიდი არა ყოფილა, რომ შეშინებული სულტანი და მისი ლაშქარი გაემხნეებინა და გამბედაობა ჩაენერგა. ქართველ ისტორიკოსის დაწვრილებითი აღწერილობითა მტკიცდება, რომ არაბ მემატიანეს თავის მოთხრობაში ორ-სამ ლაშქრობის ამბავი აქვს შეერთებული და გადახლართული. იბნ ალასირის ცნობითგანა სჩანს, ვითომც სულტანის ლაშქრობა მომხდარიყოს 1123 წ. აგვისტოში. ქართველი მემატიანე-კი ამბობს სულტანმა აიღო შემახია და ქართველების დამარცხებას აპირებდა 1123 წ. მაისში, მაგრამ ამაოდ; მეორედ დავითმა შარვანში გაილაშქრა და გულისტანი აიღო ამავე წლის ივნისში (ცა მჟსა დსი * 543,

გვ. 310), ხოლო მესამედ იმავე წლის აგვისტოს დამლევს „ალილო ქალაქი შამახია და ციხე ბიკირტი და სრულიად ყოველი შარვანი“ (ცა მწესა დთსი * 544, გვ. 311), თვე აგვისტო იბნ ალასირის თარიღს უდგება, მაგრამ ამ დროს სულტანი არ ყოფილა.

დავით აღმაშენებელი თავის მეფობის უკანასკნელს წლებში თითქმის განუწყვეტლივ ომობდა, თრთქოს ცდილობდა რომ საქართველოს სრულიადი გაერთიანება და გაძლიერება საჩქაროდ დაემთავრებინა. იმავე 1123 წ. დაულაღავი მეფე „მარტო გადავიდა ქართლად და ალილო ქალაქი დმანისი და აპრილსა დაესხნეს შაბურანს დარუბანდელსა და ამოსწყვდნეს ქურდნი ლეკნი და ყივჩაყნი დარუბანდელისანი და აიხუნეს შარვანისა ციხენი ლასოსნი (ანა დთს ქცა-ში „ლასანნი“) და ხოზორდი (ანა დთს ქცა ხოზაონდი) და მიმდგომი მათი ქუეყანა“-ო (ცა მწესა დთსი * 543, გვ. 310). დმანისისის აღებას მათე ედესელიც იხსენიებს (გვ. 447); იგივე ამბობს, რომ საქართველოს მეფემ შაქი და შირვანი დაიპყრა (იქვე); დარუბანდელ მთავრის დამარცხება და შარვანის 2 ციხის აღება ქართველთა მეერ მოთხრობილი აქვს იბნ ალასირსაც: 517 წ. ჰიჯ. (1123 წ.) ქართველებმა წინანდელზე ერთი-ორად უფრო მეტი ზარი მიაყენეს მუსულმანთა ქვეყანას, ეს ძნელი ასატანი იყო ხალხისათვის, განსაკუთრებით დარუბანდელთათვის შირვანშიო, მოგვითხრობს არაბი ისტორიკოსი (დფერემერი. Frag. 487).*)

შირვანში და რანში რომ ლაშქრობას მორჩა, დავით აღმაშენებელმა იმავე 1123 წ. „მაისსა აიხუნა სომხითისა ციხენი“. გავი, ტერუნაკანი, ქავაზნი, ნორ[ა]ბე[რ]დი, მანასგომნი და ტალინჯაქარი და იენისს წარემართა ლაშქრითა, განვლო ჯავახეთი კოლა-კარნიფორი, ბასიანნი სპერამდინ და რაცა პოვა თურქმანნი მოსრნა და ტყუე ყო, ჩამოვლო ბუიათაყური და დაწუნა ოლთისნი და მოვიდა თრიალეთს დიდითა* გამარჯუებითა“ (ცა მწესა დთსი * 543—544, გვ. 310—311).

*) გასაოცარია, რომ ბროსეს დფერემერის აზრი, რომელი არაბ ისტორიკოსის ამ ცნობის მიხედვით ამტკიცებდა, დავით აღმაშენებელს დარუბანდში ძლევამოსილებით უომნიაო, საეკვოდ მიაჩნია და ამბობს, შესაძლებელია, მაგრამ ქართული მემატრანე ამაზე არას ამბობსო (Addit. 243).

ამ ცნობასაც ამოწმებენ სომეხი ისტორიკოსები ვარდანნი და სტეფანოს ორბელიანი; პირველი სახელდობრ ამბობს, რომ დავითმა თავის საბრძანებელი გაათავოთოვა ოლთისისა და შის მიმდგომ ქვეყნის გაგისა, ტერუნა კანისა, მანკაბერდისა და სომხითის უმეტეს ნაწილის დაპყრობითა“ (*Պատմութիւն Տիեզերական* მოსკოვის 1865 წ. გამოცემა გვ. 157); ხოლო მეორე ტაფუშის, გაგისა, ტერუნა კანის და ლორეს შემოერთებას იხსენიებს (მოსკ. გამ. 277).

ახლად დათხოვნილს ჯარს ჯერ კიდევ ხეირიანად არც-კი დაესვენა, რომ იმავე 1123 წელს „აგვისტოსა კ(20)მოვიდეს მეწიგნენი ანელთა თავადთან, მოაკსენეს მოცემა ქალაქისა და ციხეთა“; მეფემ საჩქაროდ ლაშქარი შეჰყარა და სამს დღეში მას უკვე „სამეოცი ათასი წინაშე უდგა; წარემართა, მესამესა დღესა აღიღო ქალაქი ანისი და ციხენი მისნი უჭირველად... წარმოიყუანა (ა)ბუღასვა(რ) რვათა ძეთა მისთა თანა... და ჩაგზავნა აფხაზეთს და ანისის მცველად დაუტევნა აზნაურნი მესხნი“-ო (ცა მწესა დთსი * 544, გვ. 311). ქართველ ისტორიკოსის ეს ცნობაც საუცხოვოდა მტკიცდება სომეხთა ისტორიკოსების მათე ურჰაელისა და ვარდანის მოწმობით; მათე ამბობს, რომ ქართველთა მეფემ დავითმა „აიღო სომეხთა სამეფო ქალაქი ანისი და მანუჩეს შვილები წამოიყვანა ანისითგან ტფილისში და გაანთავისუფლა სამეფო ქალაქი ანისი, რომელიც 60 წლის განმავლობაში მონობაში იყო“-ო (ისტორია. იერუსალემის 1869 წ. გამ. 451). ვარდანის მოთხრობა უფრო ვრცელია და ქართველ ისტორიკოსის ცნობებს უკეთ ამოწმებს: „ამ დროს (ე. ი. დავით აღმაშენებელის მეფობაში) რაკი ანისის ამირა მანუჩე მოკვდა, ქალაქს ჰფლობდა მისი შვილი აბლსოვარ, მხდალი და ლაჩარი ადამიანი, რომელსაც უნდოდა ანისი კარია ამირასთვის მიეყიდნა 60000 დინარად; აგრედვე ხლათითგან ერთი ძვირფასი და საუცხოვონალი (მთაწარის სახე) მოატანა, კათოლიკე-ეკლესიითგან ჩამოაღებინა წინაპართა მიერ აღმართული (ჯვარი) და გუმბათზე გააკეთებინა. ამით გულმოსულმა ქრისტიანებმა დავით მეფე მიიწვიეს და ქალაქი ანისი მისცეს... მეფემ ანისში აბულეთი და მისი შვილი ივანე დაუტევა და თავის ქვეყანაში დაბრუნდა, ხოლო აბლსოვარი შვილებითურთ თან წაიყვანა“-ო (მსოფლიო ისტორია, მოსკ. გამ. 1861 წ. გვ. 156—157). მათე ურჰაელი ანისის დაპყრობის თარიღად შეცდომით 1124 წელ-

სა სდებს (გვ. 448 და 451), სტეფანოს ორბელიანი-კი ქართველ ისტორიკოსსავეთ 1123 წელს (გვ. 277).

ქ. ანისის მაჰმადიანთა ბატონობისაგან განთავისუფლება დავით აღმაშენებელს დიდის ამბით უდღესასწაულნია. მათე ურჰაელის სიტყვით, როდესაც საქართველოს მეფემ მეფეთა საჯდომი ქალაქი ანისი, რომელიც სამოცის წელიწადის განმავლობაში მონობაში იყო, და ანისის სახელოვანი და დიდი წმიდა კათოლიკე ეკლესია, რომელიც მიზგითად იყო ქცეული, გაანთავისუფლა, მან სომეხთა ეპისკოპოსნი და ხუცესნი და მოწესენი შეკრიბა და აკურთხა წმიდა კათოლიკე დიდის ზეიმითა“-ო (მათე ურჰაელის ისტორია, 451—452). ამგვარივე, მაგრამ უფრო ვრცელი მოთხრობა შენახულია ამ საგანზე ერთს ქართულს საისტორიო წყაროში, რომელიც სხვადასხვა ძველ თხზულებებითგან ამოკრეფილ ცნობებს შეიცავს. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „ამავ ქრონიკონსა სამას ორმოცდასამს (= 1123 წ.) წაულო მანვე (დავით) აღმაშენებელმან ანის(ის) ქალაქი აღთარსლანიანთა და მოსწყვიტნა იგინი, რომელთა დიდი საყდარი ანისი მიძგითად მოეკაზმა და ქრისტიანეთა სისხლითა იგი საყდარი და ქალაქი მოერწყოთ. იმუქათა ღმერთის-მოყვარემან დავით აღმაშენებელმან მოლათა და დარიმანთა სისხლითა ახლავე მან მორწყო, საყდარი იგი ახლად მონათლა, რომელი აღეშენა ბერძენთა ასულს დედოფალს კატრონიტეს, და იქი ესაფლავა. მივიდეს მეფე და კათალიკოზი, ეპისკოპოსნი და ერთობილნი ლაშქარნი დედოფლისა საფლავსა, ახლად წესი აუგეს და თვითან მეფემან სამჯერ საფლავეთა ჩასძახნა: „გიხაროდენ შენ დედოფალო, რამეთუ იქსნა ღმერთმან საყდარი შენი უსჯულოთა კელთაგან“ („მოკლე ცნობები საქართველოს ისტორიიდან“, გამოც. ე. თაყაიშვილისაგან, იხ. ძველი საქართველო II, 37).

ანისის აღების შემდგომ დავით მეფემ „ანისის მკუელად დაუტევნა აზნაურნი მესხნი და წარმოვიდა ქართლად“ (ცა მწესა დ'თსი * 544, გვ. 311). აქ ცოტას ხანს თავისი ჯარი დაასვენა და „მერმე“, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, „წარემართა შარვანს, აღიღო ქალაქი შამახია და ციხე ბიკირტი და სრულიად ყოველი შარვანი“. დაპრობილ ქვეყნის მკველად „დაუტევნა ციხეთა და ქალაქთა შინა ლაშქარნი დიდნი ჰერნი და კახნი“; ხოლო „გამგებელად და ზედამხედველად ყოველთა საქმეთა მანდაურთა აჩინა მწიგნობართ-უხუცესი თჳსი

სვმონ ჭყონდიდელი მთავარეპისკოპოსი მაშინ ბედიელ-ალავერდელი“ (იქვე * 544, გვ. 311).

ამას რომ მორჩა ეხლა „უიფჩაყთა თვსთა უჩინა საზამთრო სადგური და საზრდელი და კაცნი ზედამდგომნი მათნი“ (იქვე * 544—545, გვ. 312) და სამზადისში იყო იმიტომ, რომ „ეგულებოდა გაზაფხულ (1124 წ.) ქენა დიდთა საქმეთა და უფროსთა ლაშქრობათა“ (იქვე * 545, გვ. 312); საქართველოს მეზობლებს ეს არ გამოეპარებოდათ და ყოველი ღონისძიებით ცდილობდნენ, რომ განსაცდელი თავითგან აეცდინათ: „ამისთვისაჲ ზედას-ზედა წარმოავლენ დეს მოციქულთა ძლუნითა მომშუიდებად პირსა მისსა და წარმოცნის საქურქლენი მძიმენი ტურფანი მრავალ-ფერნი, მფრინველნი და ნადირნი უცხონი და ძვირად საპოვნელნი და ეძიებენ მშვიდობასა და სიყუარულსა და უიფჩაყთა-გან არა რბევასა“ (იქვე). ამ სამზადისში და მეზობელ ხელმწიფეთა მოციქულთა და შეძღვნეთა მიმოსვლაში დაილია 1124 წ. და საქართველოს მბრძანებელს „აქუნდა ყოველით კერძო მშვიდობა და დაწყნარება სამეფოთა მისთა“ (იქვე * 564, გვ. 332). დადგა 1125 წელიც, როდესაც დიდებული მეფე ალბად იმ „დიდთა საქმეთა და უფროსთა ლაშქრობათა“ განხორციელებას უნდა შესდგომოდა, რომელთა ქმნაც „ეგულებოდა“, მაგრამ „დიდმან წინაგამგებელმან ცხოვრებისა ჩუენისამან... რომელი მან უწყის და განაწესებს ჟამთა და წელთა ჩუენთა“, სხვაფრივ განაგო და „ჟამსა ზამთრისასა არა გარეგან სადმე ნაკიდურსა, არამედ საშუალ თვსთა სამეფოთა ადგილთა“ (იქვე) ქ. ტფილისში (ვარდანის ისტორია, მოსკ. გამ. 1861 წ., გვ. 157) საქართველოს გშირის მრავალნაყოფიერი და მშვენიერი ცხოვრება შესწყდა; „იყო მაშინ თთუე იანვარი:—კ:—(24) და დღე შაბათი ოდეს ქრონიკონი იყო:—ტშე:—(345) ანუ 1125 წ. ქ. შ. (იქვე * 566, გვ. 334).

ბ). დავით აღმაშენებელის ჰეროვნება, შინაური პოლიტიკა და საკულტურო მოღვაწეობა.

დავით აღმაშენებელს თავისი თავი „უსწავლელ“, „მსოფლიონ“ და „მკედრობათა შინა აღზრდილ“ კაცად მიაჩნდა (ცა შფსა დთსი * 559, გვ. 326—327), მაგრამ რასაკვირველია ეს თავდაბლობით მოსდიოდა, თორემ ნამდვილად იგი ნასწავლი და განათლებული ადამიანი ყოფილა; მხოლოდ რო-

გორც მას შეჰშვენიდა კიდევ საეკლესიო ღვთისმეტყველების მაგიერ საერო მეცნიერება ჰქონია შეთვისებული. განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია, რომ დავით აღმაშენებელი, როგორც მის საკუთარ სიტყვებითგანაც ნათლად სჩანს, თურმე სხვათა შორის ვარსკვლავთ-მრიცხველობის მკოდნე ყოფილა. ერთს თავის თხზულებაში დიდებული გვირგვინოსანი ამბობს:

„ზენაჲსა ჭოდრადისა ასურასტანელი ზმნობაჲ და ცთომილთა
 ფანსკვლავთა და უცთომელთა კრებაჲ (და) განყრაჲ, სუჲ და ბედი
 და შობის დღე“ ვიცოი («გალობანი სინანულისანი», ქკბი II, 104). შეათელსაც მეფე დავითის შესახებ ნათქვამი აქვს:

„იკითხვენ, სწერენ
 თაუუმსა სჩხრეკენ,
 რამღსა ჰკერენ, აჩხევენ
 ბედთა მათთა-გან“ (ნ. მარტი, T. P., წ. IV, გვ. იბ. 17.)

მეფემ
 „უწყის ყოველნი
 ჟამნი და წელნი
 შეყინვა ნიეთთა
 ცით მომგვრველებულთა“ (იქვე, გვ. შვ, 69).

იგი ბუნებითაც უხვად ყოფილა დაჯილდოვებული და მთელს თავის თავისუფალს დროს სიკვდილამდე წიგნების კითხვას და გონებრივ მუშაობას ანდომებდა. კითხვა-ფიქრი იყო „მისა საზრდელ ... შუება და განცხრომა, საწურთუელ და სარგებელ“ (ცა მფსა დთსი * 547, გვ. 314—315). დიდებულ მეფისათვის წიგნები აუცილებელი სულიერი საზრდო იყო; „შემდგომად სერობისა ნაცულად ძილისა ანუ სხუასა რასამე საქმისა“ ჩვეულებად ჰქონდა „კითხუა წიგნთა“; ამასთანავე წიგნები ყველგან თან დაჰქონდა ხოლმე „დღე და ღამე მიმო სლვათა შინა მიმდებთა, ლაშქრობათა მოუწყენელთა, შრომათა განუსუენებელთა წიგნები ეტვრთა სიმრავლესა ჯორთა და აქლემთასა და, სადა გარდაკდის ჰონესა, პირველ ყოვლისა წიგნი მოაქუნდიან კელითა“ (იქვე * 547, გვ. 315). ნაღირობის დროსაც-კი საკითხავი წიგნები თან ჰქონია (იქვე * 548, გვ. 315). არამცთუ ქართული საერო მწერლობა, არამედ მან „საღმრთონი წერილნი“-ც... „მდიდრად შეიკრებნა რაოდენნი პოვა გარდამოღებულად ენასა ქართულსა სხუათა ენათა-გან ძუელნი და ახალნი ვითარცა სხუამან პტოლემეოს“ (იქვე * 547, გვ. 314) და სტკბებოდა მათის კითხვით.

გასაოცარი ეს არის რომ დავით აღმაშენებელს საუცხო-

ვოდ შესწავლილი ჰქონია მარტო ქართული მწერლობა-კი არა, არამედ მაჰმადიან მეცნიერთა და პოეტების თხზულებებიც. მუჰამედი ალ-ჰამავი ამბობს, რომ მეფე დავითი ისლამის დიდი მცოდნე იყო და განჯის ყადის ხშირად იმაზეც-კი ეკამათებოდა, თუ კურანი როგორ და საითგან წარმოსდგაო (Brosset. Additions, 237 და ნ. მარტი Древне-грузинские рукописи, ТР. № IV, გვ. 19).

დავით აღმაშენებელს ჰვეულებად ჰქონია, წიგნს რომ წასაკითხავად აიღებდა თურმე, „რაჟამს დაასრულის, ნიშანი დასუის ბოლოსა წიგნისასა“ და ამ ნიშნების მიხედვით შეიძლებოდა ადამიანს გამოერკვია ან რომელია წიგნი, ან რამდენჯერ ჰქონდა წაკითხული. ზოგიერთი თხზულება რომელიც უფრო საგულისხმიეროდ მიაჩნდა, თურმე რამდენჯერმე ჰქონია გადაკითხული და შესწავლილი. დავით აღმაშენებელის თანამედროვე ისტორიკოსი მოგვითხრობს მაგ., რომ სახელოვან გვირგვინოსანს ერთ-ერთ ამგვარ საყვარელ წიგნად „წიგნი სამოციქულო“ ჰქონია და მას, ისტორიკოსს, ამ წიგნის ბოლოში დასმული ნიშნები ერთხელ დაუთვლია და გამოერკვეულა, რომ „მოქცევასა წელიწადისასა“, ერთს წელიწადში მეფეს ეს თხზულება თურმე „ოცდა-ოთხ-ჯერ წარეკითხა“ (იქვე * 548, გვ. 316). როდესაც თითონ დაიღლებოდა და „თუღნი დაშურნიან, სასმენელნი ანაცვალნის“ და სხვას გადასცემდა ხოლმე ხმა-მალა წასაკითხავად (იქვე * 547, გვ. 315).

საგულისხმიეროა, რომ დავით აღმაშენებელი წიგნების კითხვას განსაკუთრებულად არა სთვლიდა, არამედ წანაკითხს უფიქრდებოდა და აკვირდებოდა, ხოლო როდესაც სხვას აკითხებდა ხოლმე, მაშინ „ფრიადცა ფრთხილად ისმენენ წინაშე თვისა მკითხველისასა, განოქციებდენ, ჰკითხვენ და უფროს-და თუ განმარტებენ ძაღსა და სიღრმესა“ წაკითხულისას (იქვე * 547—548, გვ. 315); საუბარი და კამათი, მსჯელობა და განმარტება თან სდევდა მეფის ამ მალალს გონებრივს სამუშაოს.

შავთელიც ამასვე ამტკიცებს და ამბობს:

შენ მეფე

„მოგვევენ სიბრძნესა

წერილთ სიღრმესა

თვით განკვიმარტებ

მადლთა მოხრობელი“

(ნ. მარტი. ТР. № IV, გვ. 3 გ, 63).

ქართველი მეომარი დავით აღმაშენებელს „ფრიად აბრა-
ლებდეს“ (იქვე * 550, გვ. 318) რომ მეფეს ასე თავდავიწყე-
ბამდე უყვარდა წიგნების კითხვა და მუდამ კითხვით იყო გარ-
თული, მაგრამ მის მაბრალობელთ ვერ გაეგოთ დიდებულ მე-
ფის გულის წადიერებანი და მაღალის სულის კრთომანი. ჩვენს
გვირგვინოსანს განსაკუთრებით საისტორიო თხზულებების კითხვა
ჰყვარება, რომლებშიც „გარდასრულთა საქმეთა... და პირველ უო-
ფილთა შეფეთა... შემთხუეუღნი“ აშბები იყო მოთხრობილი (იქვე
* 550, გვ. 318). ამ საისტორიო თხზულებებში საქართველოს
სახელოვანს მეფეს თურმე თანამედროვე ცხოვრებისათვის „წი-
ნაგანსაკრძალებელად და სახედ“ გამოსადეგარი მაგალითები
ამოუკითხავს იმიტომ, რომ იქ მოთხრობილი და აწერილი იყო
„პირველ უოფილთა მეფეთა კეთილძღუანებულთა“ და ქვეყნის
გამაბედნიერებელთა ცხოვრებაც, და „ვერას წარმართებულ-
თა“, ბედუკუღმართ მმართველთა „შემთხუეულნი“ თავგადასა-
ვალიც, და ეს წარსულის გაკვეთილი ზოგი გასაფრთხილებელად
„წინაგანსაკრძალებელად“, ზოგი კიდევ სამაგალითოდ და „სა-
ხედ“ გამოუყენებია. მაშასადამე დავით აღმაშენებელი ცდილობდა
წარსულის ცოდნისდა მიხედვით ბრძნულად „გარდასრულთა შემსჯენ-
ნი მომავალნი“ განეჭვრიტა, ისტორიულის მაგალითით და გამოცდი-
ლებით ესარკებინა და იმისდა გვარად ემოქმედნა. დავით აღმაშე-
ნებელის ისტორიკოსი სრულებით მართალი იყო, როდესაც
ამტიციებდა, რომ სწორედ ეს გონებრივი მუშაობა და საისტორიო
თხზულებების შესწავლა, „წერილთა შეცხიერებანი და გარდასრულთა
საქმეთა შემეცნებანი“ ჭეშევიდა სახელოვანს მეფეს და იმდენი შეა-
ძლებინა, რომ „გუერთხი შეფობისა“ საქართველოში „ესოდენ და-
მდაბლებული, ესეოდენ ძნელი და ნამდვილ-ვე დიდი განსაგებე-
ლი, ეპყრა ესრეთ მაღლად“ და სახელმწიფო უადრეს ძლიერებასა
და აყვავებამდე მიიყვანა (იქვე * 550—551, გვ. 318). ამ მხრივ
დავით აღმაშენებელი მართლაც რომ ბრძენი და განათლებუ-
ლი მმართველი, შეგნებული და შორსგამსჭვრეტავი პოლიტი-
კოსი იყო.

დავით აღმაშენებელის პირველ დიდ ღვაწლად საქართვე-
ლოს სოციალურ წარმატების წინაშე უნდა საეკლესიო წეს-
წყობილების ის დიადი ცვლილება ჩაითვალოს, რომელიც მე-
ფის თაოსნობით რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ განახორ-
ციელა. ხანგრძლივ გამოცდილებამ მეფე დაარწმუნა, რომ სა-
ქართველოს ერთ-ერთ მთავარ ნაკლად იმდროინდელი საეკლე-

სიო წესწყობილება იყო, რომლის წყალობითაც საქმე ისე დატრიალდა, რომ „უფროსნი საეპისკოპოსონი“, სამღვდელმთავროთა მომეტებული ნაწილი უღირს მამათ-მთავრებს ჩაუვარდათ ხელში, „მამულობითა ვიდრე ღირსებით დაეპყრნეს“ (იქვე * 523, გვ. 290). წოდებრივობა გაბატონებული იყო და უმთავრესი მნიშვნელობა პირადს ღირსებას-კი არა ჰქონდა, არამედ ჩამომავლობას. რა გასაკვირველია, რომ ამ ეპისკოპოსებს „მათნივე მსგავსნი ხუცესნი და ქორებისკოპოზნი დაედგინნეს“ (იქვე * 523, გვ. 291). ამ წესის აპოკვეთა იყო საჭირო იმიტომ, რომ იგი ეკლესიისათვისაც და სახელმწიფოსათვისაც მეტად მავნებელი იყო. ჩვენ ვიცით, რომ ამის წინააღმდეგ უკვე ბაგრატ IV დროს გამოჩენილი ქართველი მოღვაწე გიორგი მთაწმიდელი ამხედრდა და თვით წესიც დაარღვია (იხ. გვ. 502-503). მისმა ქადაგებამ რასაკვირველია ნიადაგი მოუზადა, რომ ქართულ ეკლესიის წესწყობილება ამ მხრივ შეცვლილიყო, მთელი სამღვდლოებისათვის სავალდებულო გამხდარიყო და ადამიანის პირადს ღირსებას სათანადო უფლება მიჰნიჭებოდა. მაგრამ ამის განხორციელება და დაკანონება მხოლოდ ადგილობრივს საეკლესიო კრებას შეეძლო. მეფე დავითმაც მოიწვია (ძეგლის წერა, ქკბი II, 56) საეკლესიო კრება, რომელიც შეიკრიბა 1103 წ. „სანახებთა ქართლისათა მახლობელად ორთა საეპისკოპოსოთა რუისისა და ურბნისისათა“ (იქვე II, 61). ამ კრების „ძეგლის წერა“-ში ნათქვამია, რომ კრების მონაწილედ ეპისკოპოსები, მღვდლები, დიაკონნი, მონაზონნი, დაყუდებულნი და მეუღაბნოენი (იქვე) ყოფილან; მაგრამ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს უფრო ვრცელი და უეჭველია უფრო სწორე ცნობები აქვს. ამ კრებაში მონაწილეობას იღებდა თურმე „ერა მრავალი“ და ზემო ჩამოთვლილ პირთა გარდა მონაწილედ ყოფილან „გათავადიკოზნი“, „მოდუჯანნი და მეცნიერნი“ (ცა მტნა დ თსი * 524, გვ. 291).

რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებისათვის უმთავრეს გასარჩევ საკითხად წამოყენებული იყო სწორედ წოდებრივობის უპირატესობის მოსპობა ეკლესიაში და პირადის ღირსებისდა მიხედვით ეკლესიისათვის მღვდელ-მსახურთა არჩევა. თვით „ძეგლის წერა“-შიც ნათქვამია: „პირველად ეპისკოპოსნი [ინ-მე ვერ] ღირსებით შემოსრულნი პატივსა მღვდელთმთავრობისასა... განვკუთვნებთ“-ო (ქკბი II, 62). დავით აღმაშენებ-

ბელის ისტორიკოსი ამბობს: „უღირსად გამოჩინებულნი გარდამოსთხივნეს საყდართა-გან“-ო (ცა მწესა ღთსი * 524, გვ. 291). მაგრამ ვიდრე ამას დაადგენდენ დიდი ბრძოლა და მხნეობა შეალიეს ამ საკითხის მომხრეებმა, ამას ბევრი ღრო და ხერხი დასჭირდა და მხოლოდ „მრავალ დღე გამოწუდიფითა ფრიადითა“ შესძლეს ამ საქმის დაგვირგვინება. თუმცა „ძე-გლის წერა“-ში ამაზე არაფერია ნათქვამი, მაგრამ ქართველი ისტორიკოსი არა მალავს, რომ უღირს ეპისკოპოსთა გადაყენება „არა აღვიდ იყო ესე ნათესავთა მათთა ძლიერებითა“-ო (იქვე * 524, გვ. 291) იმიტომ, რომ უღირსნი ეპისკოპოსები, „მამულობით უფროს ვიდრე დიკსებით“ მჯდომარენი სამღვდელმთავრო საყდარზე. „იუფნეს კაცნი მთავართა და წარჩინებულთა შვიდნი, რომელთა უწესოდ დაეპყრნა საყდრები“ (ანა ღთსი ქცა; შეად. მმ ღთს ქცა * 524, გვ. 291). რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ მამასადაცე გადააყენა უღირსი მღვდელმთავარი მთავარ-წარჩინებულთა შთამომავლობისანი და ამით გვარი-შვილობის მნიშვნელობა ეკლესიის მსახურთაჲვის უარყო, ხოლო ზიანად დიკსებას შესაფერისი პატივი და უფლება მიანიჭა. ამგვარად რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ განასწორებდა და დააკანონა ის, რასაც ორმოცის წლის წინად ჰქადაგებდა ჩვენი შესანიშნავი მოღვაწე გიორგი მთაწმიდელი.

მაგრამ ამ გადაწყვეტილებას მეფისა და სახელმწიფოსათვის მართო საეკლესიო ცხოვრების მხრივ არა ჰქონია მნიშვნელობა, არამედ იგი იმდროინდელს ქართულს საზოგადოებაში წინამორბედსავით იმ აზრის განმტკიცებას მოუშალებდა ნიადაგს, რომ სახელმწიფო და სამოხელეო წესწყობილებაშიაც პირად ღირსებას გვარიშვილობაზე მეტი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს. უეჭველია რაკი საეკლესიო სფეროში პატრონყმური და წოდებრივი წესი ძლეული იყო, დავით აღმაშენებელს უფრო აღვილად შეეძლო მეორე დიადი ცვლილება შეეტანა საქართველოს სახელმწიფო და საზოგადოებრივ წეს-წყობილებაში: სახელმწიფო ცხოვრებაში დიდგვარიან შემკვიდრებობითი მოხელეთა თვითნებობა და ურჩობა აელაგმა, ხოლო სამოხელეო წეს-წყობილებაში წოდებრივი უპირატესობა მოეპარა და მოხელეთა პირად და არა „მამულობით“ ღირსებისათვის შესაფერისი პატივი დავდო.

ავიდა თუ არა დავით აღმაშენებელი სამეფო ტახტზე, იმთავითვე მან ხასიათის დიდი სიმტკიცე გამოიჩინა და როგორც უკვე აღნიშნული იყო (გვ. 508) ლიპარიტ ამირა ორგულობისათვის ჯერ საპყრობილეში ჩასვა, მერე ხელმეორე დანაშაულისათვის „ორ წელ პყრობ ყო“, შემდეგ საქართველოთგან ექსორიაჰყო და საბერძნეთში წასვლის ნება მისცა.

მაგრამ დავით აღმაშენებლის სახელმწიფო სიბრძნე და შორსგამჭვრეტელობა იმითა მტკიცდება, რომ მან აზნაურთა ურჩობის ჭეშმარიტი ბუნება და თვისებები შეიგნო. ძველ ქართულ მათიანეების გადაკითხვამ და თანამედროვე ცხოვრების დაკვირვებამ დიდებული მეფე დაარწმუნა, რომ „ხათყსაჲ ქართუელთა ორგულ ბუნება არს პირველითგან თჳსთა უფალთა რამეთუ რაჲამს განდიდნენ, განსუქნენ და დიდება პოვონ და განსუენება, იწყებენ განზრახვად ბოროტისა“. სახელოვანი მეფე მაშასადამე დაარწმუნებულა, რომ დიდგვარიან აზნაურ მოხელეთა ურჩობა შემთხვევითი მოვლენა-კი არ იყო, არამედ საზოგადო. მართლაც დიდებული აზნაურები ცდილობდნენ წინანდელი უპირატესობა შეენარჩუნებინათ. ხოლო რაკი სრულიადი საქართველოს მეფის უფლების გაძლიერებას შედეგად მათი ბატონობისა და გავლენის შეზღუდვა მოჰყვებოდა ხოლმე, ამიტომ დიდგვარიანი აზნაური-მოხელეები ცდილობდნენ, რომ მეფე მეტისმეტად არ გაძლიერებულიყო და მუდამ მათი ნების ყურისმგდებელი ყოფილიყო. დავით აღმაშენებელი ხედავდა, რომ ურჩი აზნაური-მოხელეები ხშირად შეერთებულის ძალით ებრძოდნენ საქართველოს ბატონს და მეფის ლაშქრის წინაშე თავიანთ შეერთებულს ჯარს წამოაყენებდნენ ხოლმე და ამ გვარს გარემოებაში მეფეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეეძლო გაემარჯვნა, თუ რომ ძლიერს საკუთარს და მუდმივს მხედრობას გაიჩენდა. რაკი დიდებულმა მეფემ ეს შეიგნო, ის ამ აზრის განხორციელებას შეუდგა. სხვათა შორის ამისთვის შემადგო დავით აღმაშენებელმა საქართველოში 40000 ყაჯახთა მუდმივი მსყდრობა. როდის და როგორ გადმოიყვანა მეფემ ყივჩაყთა ლაშქარი საქართველოში ამაზე ზემოდ იყო უკვე საუბარი (გვ. 514-516) და აქ საჭიროდ მიმაჩნია მხოლოდ განსაკუთრებით აღნიშნო, რომ მუდმივი ჯარის შემადგენ და ვით აღმაშენებლისათვის მარტო გარეშე მტერთან საომრად არ იყო საჭირო, არამედ შინაურ მტრისათვის, ურჩ და თვათება აზნაურებთან საბრძოლველად და ასაღაგმავლად. თავისი მუდმივი ჯა-

რის დახმარებით მეფემ ქედფიცხელ და მოლაღატე დიდგვარიან მოხელეებს შეერთების ნება არ მისცა და შეთქმულების მოწყობის საშუალება მოუსპო: „არა ოდეს მოაცალა ამისად განზრახვად ... ანუ შეკრებად ერთად და ქმნად რასამე ესე ვითარისა“. მეფე დიდებულ აზნაურთა მოძრაობას გულდასმით თვალყურს ადევნებდა და როდესაც-კი საჭირო იყო მსწრათად გაუმკლავდებოდა ხოლმე მათ. ისტორიკოსი ამბობს კიდევ, რომ „მრავალნი განპატიჟებულცა იყუნეს და მხილებულ ესე ვითართა-თვს“-ო. დავით აღმაშენებელის ფასდაუდებელი ღვაწლი მიუძღვის საქართველოს წინაშე, რომ მან დიდებულ აზნაურთა შეერთებულ წინააღმდეგობის დასამხობად გარკვეულს, ტაქტიკურს ბრძოლას მიჰმართა, თავის წინაპრებსავე შემთხვევითი საშუალებით არ დაკმაყოფილდა და ძალას შეგნებულად შესაფერისი ძალა დაუპირდაპირა. ამასთანავე მეფე ყოველთვის ცდილობდა, რომ თავგასულ დიდებულ მოხელეებისათვის თანამდებობა ჩამოერთმია და მათ მაგიერ პირადის ღირსებით და ერთგულის სამსახურით განთქმული „უგვარო“ დაეწინაურებინა. ერთის სიტყვით ჰეფე სამხსელეო წესწებამაჟებამი ამაჟე მოძღვრებას განხორციელებას ცდამბდა, რაც მან რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დასმარებამი საქართველოს საეკლესიო წესწებამაჟებამი განხორციელა (იხ. ჩემი „ქლ სამართლის ისტორია“ წ. I).

ყიფიყთა მოწვევა საქართველოში თუმცა შეიძლება აღამიანს მეტად გაბედულ საშუალებად ეჩვენოს, მაგრამ სხვა მხრივაც ბრძნული და სასარგებლო ზომა იყო. ყურადღების ღირსია, რომ დავით აღმაშენებელმა ყიფიყნი ნაჭირავებ ლაშქარსავით კი არ მოიწვია, არამედ მთელის ოჯახობით „დედაწუჯითა მათითა“ გადმოასახლა საქართველოში და დაბინავა, „დაყენა ადგილთა სმითად მარჯუთა დედაწუჯითა მათითა“. ხოლო ეს ღამქრის დაქარავება-კი არ არის, არამედ კადმოსახლებაა თუ სათვალავად ოჯახზე სულ-ცოტა 5 კაცს მივიღებთ და გავიხსენებთ, რომ „წყობად განმავალი რჩეული“ 40000 და 5000 მონა-სპა ოჯახობას მოკიდებული მხედარი იყო, გამოევა რომ დავით აღმაშენებელს საქართველოში გადმოუსახლებია სულ ცოტა 225000 სულხი ყიფიყი ორთავე სქესისა. ამოდენა უცხო ტომის ბალხის ჩათვლენა საქართველოში დიადაც რომ გაბედული საშუალება იყო, მაგრამ ამასთანავე „სამეფოთა გონებითა“ ნაზრევი, „სიერციოთა გონებისათა“ განზრახული, მეტად ბრძნული და გმი-

რული საშუალება გახლდათ! ქართველობისათვის 225000 სულის შეძენა იმ დროს, როდესაც იგი დიდბუნებოვან სარდლისა და მეფის წინამძღოლობით შეუჩერებლივ წინ მიისწრაფოდა და იზდებოდა, დიდაც რომ დიდ შემატებად ჩათვლებოდა. ქართველთ კულტურა მაშინ იმდენად ძლიერი იყო, რომ ამოდენა უცხო თესლის ერთბაშად ჩასახლებაც ეროვნულს საფრთხეს არ წარმოადგენდა; თანდათან გადმოსახლებულებმა ქრისტიანობა მიიღეს: მონა-სპის 5000 კაცი „ყოველნი ქრისტიანე ქმნულნი“ იყვნენ, ხოლო „თვთ ყიფიანნიცა უმრავლესნი ქრისტიანე იქმნებოდეს დლითი-დღე და სიმრავლე ურიცხვი შეეძინებოდა ქრისტესა“ (ცა მწესა ღთსი * 535, გვ. 302); თანაც ქართული შეითვისეს და ქართველებად იქცნენ. გაქართველებული ნაყიფიარნი შემდეგში ზოგნი სახელმწიფო მოღვაწედაც იყვნენ. ხოლო იმ 225000 გადმოსახლებულ ყიფიანთაგან არც ერთი მათი შთამომავალი ყიფიანად აღარ შერჩა, არამედ ყველანი ძალდაუტანებლივ, უნებლიედ გაქართველდნენ, საქართველოს კეთილდღეობისა და ძლიერებისათვის იღვწოდნენ. აი ამ მხრივაც დავით აღმაშენებლის გაბედულმა საშუალებამ და მოქმედებამ სამშობლოს ფასდაუდებელი, საშვილიშვილო სამსახური გაუწია.

დავით აღმაშენებელი შესანიშნავი პიროვნება იყო, ზორს-გამსჭვრეტელი და ბრძენი პოლიტიკოსი, უებრო სარდალი და მეომარი, ქვეყნის კეთილდღეობისათვის მზრუნავი. ზევით ორიოდვე მაგალითი იყო დასახლებული, რომელნიც დიდებულ მეფის გასაოცარს ჰირადს განათლებას ცხად ჰყოფენ; მაგრამ როგორც სახელმწიფოს მოურნესა და მოამაგეს შეეფერებოდა, იგი ცდილობდა რომ ერის განათლებისა და დაწინაურებისათვისაც ხელი შეეწყო. ამისათვის მან ზოგი ახალი დაწესებულება შექმნა და ამასთანავე მუდამ ძველს დაწესებულებსაც ეხმარებოდა და ხელს უწყობდა.

დავით აღმაშენებელმა ამ მიზნით ქრონიკონსა 326 (იხ. შემოქმედის კვანლოსი, დ. ბაქრაძე АИГА. გვ. 151) ანუ 1106 წ. „მოიგონა აღშენება მონასტრისა“ და „ადგილსა ყოვლად შეუნიერსა და ყოვლითურთ უნაკლულოსა“ გელათს ტაძარი ააგო, „აღმატებული ყოველთა წინანდელთა ქმნულებათა“, განთქმული თავის „სივრცითა და ნივთთა სიკეთითა და სიმრავლითა და მოქმნულობისა შესწორებულობითა“ (ცა მწესა ღთსი * 526—527, გვ. 293—294). ამ შესანიშნავს

მონასტერში დავით აღმაშენებელმა საქართველოს და უცხოეთში მყოფ ქართულ სხვა-და-სხვა მონასტრებითაგან „შემოკრიბნა კაცნი პატიოსანნი ცხორებითა და შემკულნი ყოვლითა სათნოებითა“, რომელთა შესახებ „სადათცა ესმა ვიეთიმე სიწმიდე, სოკეთე და სისრულე, სულიერითა და კორციელითა სათნოებითა აღსავსეობა“ და ახლად აგებულს გელათის მონასტერში დაამკვიდრა (იქვე * 527, გვ. 294). ამასთანავე დიდებულმა მეფემ თავისი ლაერა ქონებრივადაც უზრუნველჰყო. ასე შეჰქმნა დავით აღმაშენებელმა გელათი „ყოვლისა აღმოსავლეთისა მეორედ იერუსალემად, სასწაულად ყოფილსა კეთილისა, მოძღურად სწავლულებისად, სხუად ათინად, ფრიად უადრეს მისის“ (იქვე * 528, გვ. 295) ისედაც არამცთუ თვით საქართველოში, არამედ ყველგან უცხოეთში სადაც-კი ქართული მონასტერი იყო საბერძნეთში, ბოლღარეთში, ასურეთში, თუ კპრში, შავს მთას თუ პალესტინაში მეფე თავის უხვს წყალობას არ აკლებდა; ხოლო თვით „მთასა სინასა ზედა, სადა იხილეს ღმერთი მოსე და ელია, აღაშენა მონასტერი და წარსცა ოქრო ჰრავალი ათასეულნი, დამოსაკიდელნი ოქსინონი და წიგნები საეკლესიონნი სრულებით და სამსახურებელი სიწმიდეთა ოქროსა რჩეულისა“ (იქვე * 523, გვ. 321).

მაგრამ დავით მეფე მარტო ქართველ მწერლებსა და მეცნიერებზე ხომ არა ჰზრუნავდო, მარტო თავის თანამოძმეებს ხომ არ ეხმარებოდა და ამხნევებდა. საგულისხმიერო ეს არის რომ დადებული ვიტიკვინოსანის სულიერი თავისება ყოველ-მხრივი და ფართო ყოფიდა: თვით მეფე ხომ კეთილმოარწმუნე და უერთგულესი მართლმადიდებელი ქრისტიანე იყო; მაგრამ მაინც მას სხვა მოძღვრებისა და სჯულის კაციც უყვარდა და პატივის ცემა იცოდა. ამიტომაც იყო რომ მაჰმადიან ისტორიკოსთა სიტყვით იგი უცხო ეროვნების შვილებსაც თავის განათლებულს და ძლიერს მფარველობას არ აკლებდა; მას, ქრისტიანეს, მაჰმადიანთა პოეზიისა და მეცნიერებისადმიც უძგერდა სიყვარულით. გული.

დავით აღმაშენებელის იმ დროისათვის გასაოცარი და მრავალ-მხრივი განათლება სხვათა შორის იმითაც კარგადა მტკიცდება, რომ არაბ ისტორიკოსის იბნ ალ-ჯაუზის მოწმობით მას სუფიებისა და პოეტებისათვისაც თავშესაფარი აუგია, ხში-

რად ქონებრივადაც დახმარება გაუწევია და სადღესასწაულო მეჯლისებსაც უმართავდა (დეფერმერი. Frag., 486).

დავით აღმაშენებლის მადლიანი გავლენა მარტო სოციალურ და სახელმწიფო წესწყობილებას ან ერის სწავლავანათლებას არ დასტყობია; ქართულ სამართლის მდგომარეობასაც მან ყურადღება მიაქცია, განსაკუთრებით უმაღლეს სასამართლოს წარმოებას. წინად საქართველოში უზენაეს მსაჯულად თვით მეფე იყო; მას უნდა გაერჩია ყველა საქმეები, რომელიც-კი უმაღლეს სასამართლოში იყო შეტანილი. რასაკვირველია ამგვარი მარტივი წესი მანამდის იქმნებოდა გამოსადეგი, სანამ საქართველო პატარა სამეფო იყო; მაგრამ როდესაც საქართველო გასაოცრად გაიზარდა და დიდ სახელმწიფოდ იქცა, საქართველოს მეფეს მრავალი განსაგებელი საქმეები გაუჩნდა და საჩქარო სამხედრო საქმეების გამო მეფე იძულებული იყო ხოლომე ხშირად ხანგრძლივ მოჰმორებოდა თავის სატახტო ქალაქს და სამეფოს ხან ერთ კუთხეში, ხან მეორეში, ხან მესამეში წაბრძანებულყო. რა გასაკვირველია, თუ ასეთს გარემოებაში უზენაეს სასამართლოს წარმოება შეფერხებულიყო და მომჩივარნი იძულებული ყოფილიყვნენ მეფისათვის ეცადნათ ყველგან საცა-კი იმ ჟამს ეგულებოდათ და ხან გორაკებზე „ბორცუსა ზედა რასამე გზისა მახლობელსა, ანუ კლდესა, გინა ხესა“ ასულიყვნენ რომ ამნაირად მეფისყურადღება როგორმე მიეპყრათ და „მუნით საცნაურ ყვის ქრტინვა თჳსი“, თავისი გაჭირვება ეცნობებინა და საჩივარი ან არზა მიერთმია. რომ მომავალში ამგვარი რამ აღარ მომხდარიყო დავით აღმაშენებელმა განსაკუთრებული უზენაესი სამოსამართლო დაწესებულება შექმნა და დაადგინა „კაცნი მართლად მცნობელნი და განმკითხველნი მომჩივართანი რომელთაგან მიიღებდეს კურნებასა“. ამ ახალ დაწესებულების შექმნას დიდი პრინციპიალური მნიშვნელობა ჰქონდა: იმას გარდა რომ ამ გზით სასამართლოს წესიერი წარმოებას აღარაფართარი გარეშე პირობები აღარ შეაფერხებდნენ, თვით მარტო ის გარემოება, რომ სასამართლო უზენაესს საფეხურშიც მართვა-გამგეობისაგან განცალკევებული იყო და განსაკუთრებულ დაწესებულებად იქცა, ქართულ სამართლის დიდ წარმატებად და ღირებულებად უნდა ჩაითვალოს (იხ. ჩემი ქლ სამართლის ისტორია, წ. I).

დავით აღმაშენებელი საქართველოს ეკონომიურს წარმატებაზეც დიდად ზრუნავდა და ყოველგვარ ღონისძიებასა ხმარობდა, რომ აღებმიცემობა გაცხოველებულიყო. იგი მფარველობას უწევდა არაბ და სპარსელ ვაჭრებს; მაჰმადიანებს საზოგადოდ ხომ საქართველოში ისეთი ხელშემწყობი პირობები შეუქმნა, რომ თვით მაჰმადიანთა მეფეებს არ გამოუყენიათ თავიანთ ერთმორწმუნე ქვეშევრდომებისადმი იმოდენი პატივისცემა, რაოდენს მზრუნველობასაც იჩენდა და პატივისცემით ეკიდებოდა საქართველოს ქრისტიანე მეფე (იბნ ალ-ჯაუზი, დეფრემერი, Frag., გვ. 486). პარასკევობით იგი ზოგჯერ თვით და შვილებითურთ მაჰმადიანთა მთავარ სამლოცველოში ჯამეში შედიოდა, ლოცვას, კორანის კითხვას და ქადაგებას ისმენდა და მათ სამღვდელოებას ბევრს ოქროს უწყალობებდა ხოლმე (იქვე). ჩვენი დიდებული გვირგვინოსანი სომხებსაც მფარველობას უწევდა; მან სხვათა შორის ქ. გორი ააშენა და შიგ სომხები დაასახლა (მათე ურჰაელი, გვ. 447—448).

მიმოსვლა რომ გაეადვილებინა დავით აღმაშენებელმა ააშენა მრავალი „კიდნი მდინარეთა სასტიკთა ზედა“ და „გზანი საწყინოდ სავალნი ქუაფენილ ყუნა“ (იხ. ჩემი „სქს ეკონომიური ისტორია, I, გვ. 23) და გზის პირას ქარვასლები და თავშესაფარები ააგო (იბნ ალ-ჯაუზი, დეფრემერი, Frag. გვ. 486).

დავით აღმაშენებელი მამაცი მეომარი და გულადი მხედართ-მთავარი იყო: მას მოულოდნელი და მსწრაფი სამხედრო მოქმედება უყვარდა, მაგრამ ომში უშიშარი იყო და თავის ჯარს ყოველთვის თავგანწირულად წინ მიუძღოდა ხოლმე და პირადის მაგალითით ამხნევებდა და ჰხიბლავდა ყველას. ამიტომაც არის რომ მისი თანამედროვე ისტორიკოსი აღტაცებით ამბობს: „თვით მეფე არა თუ ვითარცა სხუა ვინმე ზურვით უდგა ოდენ სპათა თვსთა, ანუ შორით უზახებდა ვითარცა ერთი მთავართაგანი ვინმე, არამედ უპირატეს ყოველთასა თვით წინა-უფიდროდა და ვითა ლომი შეუზახებდა კმითა მალღითა და ვითა გრიგალი მიდამო-იქცეოდა და თვით გოლიათებრ მიმართებდა და მკლავითა ძლიერითა დაამხოდა ახოვანთა, სრვიდა და დასცემდა წინადამთხუეულთა ყოველთა“—ო (ცა შფსა დთსი * 525, გვ. 292—293, შეად. ანა დფს ქცას).

ღავით აღმაშენებელი კაცთმოყვარე და გულშემატკივარი აღამიანი ყოფილა; იგი ავადმყოფ და დაერდომილთა შესახებაც ზრუნავდა და განუკურნებელ სენით შეპყრობილთათვის, მან „აღაშენნა ქსენონნი ადგილსა შემსგავსებულსა და შუენიერსა, რომელსა შინა შეკრიბნა ძმანი თვითო-სახითა სენითა განცდილნი“ და ამ სასწეულოში „მოუმზადა ყოველი საკმარი მათი უნაკლოლოდ და უხუებით, განუჩინა შესავალნი და და საღუაწენი მათნი“, თანაც მომვლელები და „ზედამდგომელნი“ მიუყენა (ცა მწესა დთსი * 528, გვ. 295). სახელოვანი მეფე დიდ ყურადღებას აქცევდა ამ კაცთმოყვარეობით ნაკარნახევს დაწესებულებას, რომელიც ღავით აღმაშენებელს შემოუღია გელათის მონასტრის აგებისა შემდგომ სანამ სამშვილდეს აიღებდა ანუ 1106—1110 წ.; იგი ხშირ-ხშირად მიდიოდა და ათვალიერებდა ხოლმე თავის დაწებულებას: „მონაჯნის თვისთა კელითა ცხედრები, სამოსლები და საგებელი მათი, პინაკი და ყოველი საკმარი მათი“, რომ ავადმყოფებს ყველაფერი სუფთა და შესაფერისი ჰქონოდათ და თავისი თვალით დარწმუნებულყო სვინიდისიერად ასრულებენ თავიანთ მოვალეობას „ზედამდგომელნი“ თუ არა. ყოველთვის, როდესაც მეფე ქსენონში მივიდოდა ხოლმე ავადმყოფებსაც „მოიხილნის, მოიკითხნის და ამბორს უყვს თუთეულსა“, კეთილის სიტყვითა და თანაგრძნობით ანუგეშებდა და ამხნევებდა, „განამჯნის მოთმინებისა მიმართ“ (იქვე).

ღავით მეფე კერძო ქველმოქმედებასაც ძალიან მისდევდა და ამისათვის განსაკუთრებული ქისა, „კისაკი მცირე“ ჰქონდა და მას „აღავსებდის დრაჰკნითა დღე სარწმუნოთა კელითა თვისითა“, გავიდოდა და საღამოთი „სამწუხროდ ცარიელი მოაქუნდის იგი მხიარულსა სულითა და პირითა“. თუ როდესმე მთელს ქისას ვერ დაურიგებდა და ან „ნახევარი წარავის მისი“, ან „ოდესმე არავინ პოვნის“, შეწუხდებოდა ხოლმე და იტყოდა: „დღეს ვერ მივეც ქრისტესა მარცხებითა ჩემთა ცოდვითა“-ო და დაურიგებელს ფულს მეორე დღისათვის დასარიგებლად შეანახვინებდა (იქვე * 554, გვ. 321—322). საყურადღებო და საკულისხმეოა ის ანის, რომ ღავით აღმაშენებელი ქველმოქმედებს თურმე სახელმწიფო საქურქლითგან აღებულ ფულითგან-კი არ ეწეოდა, „არამედ კელთა თვისთა ნადირებულთა“, საკუთარის შრომით შექნილ ქონებითგან (იქვე).

საზოგადოდ ეტყობა, რომ მეფე ზნეობრივად მეტად ფაქიზი, უმწიკვლო ადამიანი ყოფილა და უსამართლობის ჩადენასა და მიმძლავრებას ერიდებოდა. ამ მხრივ მეტად საგულისხმიეროა, რომ დავით აღმაშენებელი, საქართველოს სამხედრო ძლიერების შემქნელი და მის სამზღვრების გამაფართოვებელი, თავის მშვენიერს „გალობანი სინანულისანი“-ში ჰგოდებს: „ვერ მაძლარი სსუათა სოფლის კადეთა ვეძაკებ დასწერბეჯად და ღმრთისა სსზღუართა ვაბრაჯებდი ვითარცა მტირეათა... ბოროტად გარდავევდ საზღუართა და შევრთე სსხლი სსხლსა და აკარაკი აკარაკსა და უფლურესთა მივსუკე ნაწილი მათი და ვიდუწიდ უმეზობლბასა, ვითარცა მარტოა მქმკვდრბდ ქუეყანასა ზედა“ (ქბი II, 105); იგი მაშასადამე სწუხს რომ თავის სახელმწიფო მოღვაწეობაში მეზობელთა ქვეყნები დაიპყრა და თავის სამფლობელოს შემოუერთა. მეტად დამახასიათებელია ჩვენის სახელოვანის მეფის დიდებულის სულისა და ფაქიზის სვინილისისათვის, რომ ასეთს გმირსა და რაინდს—მეომარს ვულის სიღრმეში თურმე ამგვარი ფიქრები აწუხებდნენ!..

ყურადღების ღირსია, რომ მეფე დავით აღმაშენებელს რაღაც „სიჭაბუკისა“ ცოდვა ჰქონია ჩადენილი (ცა მფსა დთსი * 552, გვ. 320). თავის „გალობანი სინანულისანი“-ში მეფე ამბობს სხვათა შორის „მბრძოლ ვექმენ ყოველთა წესთა სჯული-სათა და ქორწილ[ი]თა-მიერ ხენეშ[ი]თა ვმძღაჯრე სსწოლსა ჩემსა და სახეთა-მიერ ბოროტთა მიცემითა ვაცოდვე ერი ჩემი, ვითარცა იგი მეფეთა მისთა ისრაელიო“ (ქკბი II, 105). ამ წინადადებით-განა სჩანს, რომ ჩვენს გვირგვინოსანს რაღაც უწესობა ჩაუდენია ქორწინებაში. მის ისტორიკოსს მოხსენებულნი ჰყავს მხოლოდ ერთი მისი თანამემცხედრე, ყივჩაყთა მთავრის ასული; მაგრამ სომეხი ისტორიკოსის მათე ურჰაელის სიტყვებით-გან ირკვევა, რომ მეფეს სხვა ცოლიცა ჰყოლია, სომხის ქალი, რომლისაგანაც დაჰბადებია უფლისწული და ტახტის მემკვიდრე დიმიტრი (მათე ურჰაელის ისტორია, გვ. 448). იქნებ იგი დავით აღმაშენებელის ისტორიაში იმიტომ არ არის მოხსენებული, რომ მეფე მას გაეყარა და მეორე ცოლი, ყივჩაყთა მთავრის ასული, შეირთო? იქნებ სწორედ ეს საქცდელი იყოს დავითის „ბრალნი სიყრმისა“ და „სიჭაბუკისა“-ნი? ასეა თუ ისე, — სინამდვილე ჯერ საიდუმლოებით არის მოცული, — დავით აღმაშენებელი მთელ თავის სიცოცხლეში ამ ცოდვის

მონანიებაში იყო და შიო-მღვიმის მონასტრისადმი ბოძებულს, ანდერძში ბერებს საგანგებოდ ავალებდა კიდევ, რომ ყოველი დიდმარხვას მისთვის ასე ელოცნათ: „უფალო ღმერთო, დავითს მიუტევენ ბრძანის მისხა სიყრმისა და ცთომილებისანი“ (შენ: შიომღვ. ისტ. საბ. 17 და თ. ჟორდანია, ქკბი II, 105); საზოგადოდ სახელოვანი მეფე, რომელსაც ეგოდენი ღვაწლი მიუძღოდა სამშობლოს წინაშე, თავისი თავის მკაცრი მსაჯულისი ყოფილა და „გალობან“-ში თავის თავს ყოველგვარს ბრალსა სდებს და მართოდენ ღვთაების განუსაზღვრელ კაცთ-მოყვარეობის იმედი-ლა აქვს; როდესაც ჩემი აღსასრულის წამი დადგესო, მომხიბლავის გულწრფელობით და შემზარავის ძლიერებით აქვს ნათქვამი „გალობანი სინანულისანი“-ში, და „ჟამი რაჲ წულილთა ამოფშვნავათაჲ წარმოდგეს, ზარი მეფობისაჲ წარკდეს და დიდებაჲ დაშრტეს, შენობანი უქმ იქმნენ, ყვავილოვნებაჲ დაქნეს, სხუამან მიიღოს სკიპტრაჲ, სხუასა შეუდგენ სპანი, მაშინ შემეწყალე მსაჯულო ჩემო! განრადგლოს წიგნი ღღესა-შინა სასჯელისასა და მე ქედ-დადრეკილი წარმოგიდგე განკითხვად, მსაჯული მართლ სჯიდეს, მსახურთა რისხუაჲ ქროდის, მართალნი ნეტარებდენ, ცოდვილთა ჰგუემდეს ცეცხლი, — მაშინ შემეწყალე, იესო ჩემო!“ (ქკბი II, 106).

მაგრამ არსებობს აგრედვე სხვა უფრო მკაცრი და უღმობელი მსჯავრიც შთამომავლობისა, ერისა და ისტორიისა, რომელსაც ვერ ასცდება ხალხმე ვერც ერთი სახელმწიფო და საზოგადოებრივი მოღვაწე, და მან ღიდიხანია უკვე რაც თავისი პირუთენელი განაჩენი გამოსთქვა: ქართველმა ერმა და ისტორიამ უკვე დავ ჰყო დიდებულ მეფე დავითის, საქართველოს გამაერთიანებელის და აღმაშენებელის, მისის პოლიტიკურისა და ეკონომიურის ძლიერების შემქნელის, სოციალურ სამართლიანობისათვის მებრძოლის სათაყვანებელი სახელი. ქართველი ხალხი დავით აღმაშენებელის სამარადისო ხსოვნას თავის გულის სიღრმეში ატარებს და შეჰხარის მას ვითარცა სრულიად საქართველოს ერთობისა და ძლიერების სიმბოლოს.

2. მეფე დემეტრე I.

ლაშა-გიორგის დროინდელ ერთ უცნობ ქართველ მემბტიანეს სიტყვით, დავით აღმაშენებელმა „სიცოცხლესა შინა დასუა მეფედ დემეტრე და დაადგა გვრგვნი თვთ მისითა კელითა“-ო (ანა დ'ფსი ქ'ცა). დემეტრე მეფეს ყველა ისტორიკოსები ერთხმით ვულად და სახელოვან გვირგვინოსნად სთვლიან; ზემოდასახელებული ქართველი მემბტიანე მაგ. ამბობს: დემეტრე I „იპყრა სამეფო ტახტი და საჯდომი მკლავითა ლომებრივითა“ და „ყოვლითურთ ემსგავსა ძირსა კეთილსა დავითიანსა, ძესა ღმრთივ-დანერგულსა და ცხებულიანსა“ (იქვე); მამაცს უწოდებს მას სტეფანოს ორბელიანიც (ისტორია, 277), ხოლო მათე ურჭაელი ამბობს, რომ იგი „გულადი და ღვთის მოყვარე და ყოვლითურთ თავის მამის დავითის მსგავსი იყო“ (ისტორია, 459).

სამწუხაროდ რაკი არც ერთ მემბტიანეს ნაწარმოები დემეტრე I-ის შესახებ „ქ-ცის“ კრებულში შეტანილი არ არის, ამიტომ მისი ცხოვრება და თავგადასავალი საიდუმლოებით არის მოცული, ხოლო მოღვაწეობის შესახებ ძალიან ცოტა რამ ვიცით. ამის გამო ხეირიანად არც-კი სჩანს, რაზე იყო დამყარებული ამ მეფის დიდი სახელი. როგორც ეტყობა, და დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის თხზულებაშიც არის ამაზე ცნობა შენახული, დემეტრე I ჯერ კიდევ მამის სიცოცხლეში უფლისწულობის დროს მოუხვეჭნია გულად მეომრისა და ხელოვან მხედართმთავრის სახელი, როდესაც 1117 წ. მეფე დავითმა „გაგზავნა ძე თვისი დემეტრე შარვანს სპითა ძლიერითა ლაშქრად, ხოლო მან ქმნა ომნი საკვრველნი, რომლითა განაკვრნა მხილველნი და მსმენელნი, გამოიღო ციხე ქალაძორი და ძლევა-მოსილი მოვიდა წინაშე მამისა თვისისა სავსე ალაფითა და ტყვითა ურიცხვითა“ (ც'ა მ'ფსა დ'ფსი * 532, გვ. 297). ლაშა-გიორგის დროინდელი უსახელო მემბტიანეც ამბობს: დემეტრე „ოდეს ჯერ არ მეფე იყო დიდმან დავით შარვანს გაგზავნა, ქმნა ომნი და ბრძოლანი, რომელ ყოველნი მხედველნი მისნი განაკუირნა და აღიღო ციხე ქუელაძორი, აღივსო ალაფითა და ტყუითა ურიცხვითა“-ო (ანა დ'ფსი ქ'ცა). დემეტრე მეფე მხნედ იცავდა მამის მემკვიდრეობას და საქართველოს ფართო სამზღვრებს; თანაც ცდილობდა

როდესაც-კი შეიძლებოდა, სამეფო გაეფართოვებინა. თავდაპირველად მან „ღმანისი და ქალაქი ხუნანი სპარსელებს წაართვა“ (ვარდანი, ისტორია, 157). ამ ცნობას სხვა წყაროებიც ადასტურებენ. ერთს ძველ ხელნაწერებისა მიხედვით შედგენილ კვანკლოსში მაგ. ნათქვამია: იმავე წელს, როდესაც დემეტრე გამეფდა და „დაიჭირა ყოველი სამეფო, ამასავე ქრონიკონსა სამას ორმოცდა ხუთსა მიუხდა ღმანისს, წაუღო ციხე“-ო (იხ. „მოკლე ცნობები საქართველოს ისტორიიდან“ ე. თაყაიშვილის გამ., ძველი სქრთლო II, 38, ამგვარივე ცნობა არის მაისურაძისეულს ქცაში, იხ. მ. ჯანაშვილის „ნაშრომი“, გვ. 13); მაშასადამე ღმანისის ციხე დემეტრე მეფეს 1125 წელსვე შემოუერთებია. ხოლო ქ. ხუნანის შესახებ სტეფანოს ორბელიანს მოთხრობილი აქვს, რომ დემეტრეს მეფობაში ივანე და სუმბატ ორბელებმა მრავალ წელს მაჰმადიანთა ხელში ნამყოფი ხუნანი აიღეს სომეხთა წელთაღრიცხვით 577-ს (ისტორია, 278), ანუ 1128 წელს, ესე იგი, ღმანისის ციხის დაჭერის სამი წლის შემდგომ. ყურადღების ღირსია, რომ სტეფანოს ორბელიანის სიტყვით პირიქით ღმანისის აღება თითქოს ქ. ხუნანის დაპყრობის შემდგომ მომხდარიყოს და ღმანისის დაპყრობის ღვაწლი ვითომც ივანე აბულეთის ძეს მიუძღოდეს (ისტორია, 278).

ლაშა-გიორგის დროინდელი ქართველი მემკვიდრე ამბობს, რომ დემეტრე მეფემ „გააქცივნა სუქმეთნი. ოდეს სუქმეთნი გააქცივნა დემეტრემ ქრონიკონი იყო სამას ორმოცდა ათი. თავ[ნ]ი ყოვლისა სპარსეთობისა დაკოცნა და ამოსწყუიღნა, აღავსნა საქურქლენი და ლაშქარნი მისნი“-ო (ანა დ'ფსი ქცა). ქრონიკონი 350 უდრის 1130 წ., მაშასადამე სუქმეთად აქ შეიძლება წასირადდინ სუქმან II (1128—1183 წ., იხ. ვ. ბარტოლდის თარგ. ს. ლენ-პულის Мусульм. династии, 1899 წ. გამ., 143) იყოს ნაგულისხმევი. არც ერთს სხვა წყაროში ამ ბრძოლის შესახებ არაფერი მოიპოვება.

დემეტრე მეფე იძულებული იყო ქ. ანისი წინანდელ მეპატრონე მანუჩეს. შვილებისათვის დაეთმო იმიტომ, რომ მას შემდეგ, რაც დავით აღმაშენებელი გარდაიცვალა, ქ. ანისი სპარსთა ლაშქარმა მეტის მეტად შეაწუხა. საქართველოს მეფემ ყმობისა და მორჩილების დიდი ფიცი და სიმტკიცე ჩამოართვა მანუჩეს შვილებს და მხოლოდ ამის შემდგომ გადასცა მათ ქ. ანისი. მათ აასრულეს პირობა და მთელ თავის სიცოცხ-

ხლეს საქართველოს ბატონის მორჩილნი იყვნენ (მათე ურპა-ელი, ისტორია, 459).

ვარდანს ეს ამბავი ცოტა სხვანაირად აქვს მოთხრობილი: „ამ დროს აბლსოვარის ერთმა შვილმა, რომელიც ხორსსანში იყო, მამისა და ძმების თავგადასავალისა და დავით მეფის სიკვ-დილის ამბავი შეიტყო თუ არა, მამეულ ქალაქ ანისის სა-თხოვნელად მოვიდა და ვედრებით შეეხვეწა აბულეთსა და ქა-ლაქის მთავრებს. რაკი ქალაქი თურქთაგან დიდს გაჭირვებაში იყო, ამიტომ აბულეთმა გადასცა მას (ანისი), შეიწყალა ქრის-ტიანენი, უფრო-კი თავისი შვილი ივანე, რომ იგი მუდმივ ომებში არ დაღუპულიყო, და გადასცა მას“ ქალაქი ანისიო (ვარდანი, ისტორია, 157—158). არსებითად ვარდანსაც აღ-ნიშნული აქვს, რომ ქ. ანისი ქართველებს ისევ წინანდელ მმართველის ერთ-ერთ მემკვიდრისათვის გადაუციათ, რომ თუმცა ეს ნებაყოფლობით მომხდარა, მაგრამ მაინც მაჰმა-დიანთა მედგარს იერიშს გამოუწვევია, რომელთაც თურმე განუწყვეტლივ მიჰქონდათ ანისზე. ვარდანი არა სცდება, რო-დესაც ამ საქმის მონაწილედ აბულეთს ასახელებს იმიტომ, რომ, როგორც თავის დროზე უკვე აღნიშნული იყო, დავით აღმაშენებელმა ახლად დაპყრობილ ანისში მმართველად მართ-ლაც აბულეთი დანიშნა (იხ. აქვე გვ. 526). ვარდანის სი-ტყვებითგან მხოლოდ ნათლად არა სჩანს, ანისის დათმობა აბულეთის პირად, მეფის დაუკითხავად გადაწყვეტილ და ანგა-რებით ნაკარნახევ, მოქმედებად მიაჩნია, თუ აბულეთი აქ სა-განგებოდ დასახელებული ჰყავს მხოლოდ ვითარცა ქ. ანისის გამგე და მონაპირე მთავარი?

1138—1139 წ.*) როდესაც ადარბაგანსა და რანში სა-შინელი მიწის-ძვრა მოხდა, ქ. განძა (განჯა) დაინგრა და მრავალი მცხოვრები დაიღუპა (იბნ ალასირი, დეფრემერი, Frag. 489—490). იმავე 1138—1139 წელს დემეტრე მეფეს ქ. გან-ძას წინააღმდეგ გაულაშქრია და იქითგან საქართველოში ძლე-ვამოსილი დაბრუნებულა. მეფეს თან ქ. განძის კარები წა-მოუღია (კირაკოს განძაკელის ისტორია, ტფილისის 1910 წ.

*) იბნ ალასირი თარიღად 534 წ. ჰიჯ. (1139—1140) სდებს, მაგ-რამ სხვა მემატრიანენი, როგორც იყვნენ მაგ. სიბტ იბნ ალჯაუზი, აანი, ბარ ჰებრაჲო, 533 წ. ჰიჯ. (1138—1139) სთვლიან (დეფრემერი, Frag. 490). ვარდანის სიტყვითაც ეს მიწის-ძვრა 1139 წ. ყოფილა (ისტ. 162).

გამოცემა, გვ. 108). ეს კარი ეხლაც გელათის მონასტერში ინახება და ზედ ამ ამბის დამამტკიცებელი დაზიანებული ქართული წარწერა აქვს (Brosset. Histoire de la Géorgie. 1 partie, თარგმანი, გვ. 368—369, შენ. 3. Voyages, rapp. XI, 41 და თ. უორდანი, ქკბი 1, 248). ამ წარწერაში ნათქვამია, რომ დემეტრე მეფეს ეს კარი მოუტანია „[წე]ლსა მეფ[ო]ბის... იგ: (13) ხ დასაბამითგან“... (იქვე) ანუ მართლაც 1138—1139 წ.

1130 წ. ქვეშე სომეხთა ისტორიკოსს ვარდანს შემდეგი ამბავი აქვს მოთხრობილი: „უფლის წუღს[და] ივანე აბულეთის ძეს უნდოდა[თ] დემეტრე (მეფისა) და თავის ძმის მოკვლა. მაგრამ ივანეს მამამ აბულეთმა თავის (შვილის) წინაშე ქალარა გაიშალა და (განზრახულის აღსრულება) დაუშალა. ძმათა შორის (ჩამოვარდნილ) მზაკვრობის წყალობით ორივენი დმანისის ციხეში დაამწყვდიეს. როდესაც დემეტრე (მეფემ) ეს (ამბავი) შეიტყო, (მივიდა დმანისის ციხეში და) ივანეს (დაცინვით) უთხრა: « აჰა შემიპყარ! »-ო. ხოლო მან სინანულით უპასუხა: « არა მეფევ, მე ხელთ მოგეცით თქვენი ძმა, რომელიც თქვენს მეფობას ეძიებს ». (მეფემ) შეიპყრა იგი (ძმა?), „(თვალი) დაუბნელებინა და გაანთავისუფლა“-ო (ვარდანი, ისტორია, 160—161). იმავე მემატიანეს სიტყვით ივანე აბულეთის ძემ 1131 წ. გაილაშქრა და გარნისი აიკლო, ხოლო „მეორე წელიწადის დამდეგს (ანუ 1132 წ.) დემეტრე (მეფემ) გულადი ივანე ვერაგობით მოაკვლევინა. მისი შვილი თირქაში ამირთ-ამირა შაჰი-არმენთან წავიდა, მისგან (საგამგეოდ) არშარუნის (ქვეყანა) მიიღო და (იგივგან) დიდის თავგამოდებით აოხრებდა საქართველოს“ (იქვე 161—162). როგორც თვით ვარდანისავე სიტყვებითგან სჩანს, დემეტრე მეფეს თირქაში მაინც ხელში ჩაუგდია და საპყრობილეში ჩაუმწყვდევია (ისტორია, 165). ვარდანის მოთხრობა მეტად მოკლე და ბუნდოვანია, მაგრამ არსებითად მართალი უნდა იყოს. რომ ივანე აბულეთის ძის სიკვდილით დასჯა ნამდვილი ამბავია, ეს ლაშაგიორგის დროინდელ ქართველ მემატიანეს თხზულებითგანაცა სჩანს; იგი ამბობს: „დემეტრე აბულეთის ძესა ივანეს თავი მოკუეთა ჩხერესმერეს მეოცესა წელიწადსა მეფობისა*) მისსა და მეტეხთა დაღვა ფიცისა არ გატეხისათჳს“-ო (ანა დფსი

*) ხელნაწერში შეცდომით ნათქვამია „მეფობასა“.

ქცა). თავის მოკვეთა ცხადად ამტკიცებს, რომ ივანე აბულეთის ძე რალაც პოლიტიკურ დანაშაულობისათვის (ალბად ლათისათვის) უნდა ყოფილიყო დასჯილი. მაგრამ მემატინეს სიტყვებითგანა სჩანს, რომ მეფეს დანაშაულებათვის წინად რალაც „ფიცი“ მიუცია და სწორედ „ფიცისა არ გატეხისათვის“ მეტეხში დაუმარხია. ცხადია, რომ „ფიცი“ და სიმტკიცე შეუძლებელია დამარხვის თაობაზე ყოფილიყო დადებული და დემეტრე მეფის უკანასკნელი საქციელი ალბად მხოლოდ გატეხილ ფიცის დასათარავად მოგონილი გარეგნული თვალთმაქცობა და ხრიკი იქმნებოდა. ვარდანი და ქართველი მემატინე ივანე აბულეთის ძის დასჯის თარიღის თაობაზე ერთიერთმანეთზე შორი-შორს არიან, ვარდანი 1132 წ. ასახელებს, ქართველი მემატინე-კი 1145 წ.

თვით დანაშაულობის შესახებ ჩვენ ვარდანის მოთხრობის მეტი სხვა არაერთი წყარო არ მოგვეპოვება, რომ ვარდანის მოკლე და ბუნდოვანი აღწერილობა შეგვევსო და საქმის ნამდვილი ვითარება გაგვეგო. ცხადია მხოლოდ, რომ ივანე აბულეთის ძეს დემეტრე მეფის ლათი განუზრახია, მაგრამ ჰირადის განზრახვით-კი არა, არამედ დემეტრე მეფის ძმის: ავაი, რომელიც თურმე ეძახებდა მეფობას. დავით აღმაშენებლის „ცხოვრება“-ში დემეტრეს გარდა დიდებულ მეფის სხვა შვილი მოხსენებული არ არის. მაგრამ არც ის არის ნათქვამი, რომ დემეტრე მხოლოდ შობილი ძე იყო, მაშასადამე შესაძლებელია დემეტრეს ძმები თუ არა, ერთი ნახევარ-ძმა, ყივჩაყთა მთავრის ასულისაგან შობილი, მაინც ჰყოლოდა, ან იქნებ განდგომის მოთავე უფლისწული დემეტრეს ძმად წოდებული, დემეტრეს ბიძაშვილი ყოფილიყო, დავით აღმაშენებლის იმ ძმის შვილი, რომელსაც მათე ურჰაელის სიტყვით „თოტორმე“ რქმევია (ისტორია 448). დასასრულ შეიძლება ამ ადგილას ვარდანის ტექსტი დამახინჯებული იყოს, აკლდეს კიდევ და თავდაპირველად ასე წერებულიყოს: „ივანე აბულეთის ძემ და დავით (უფლისწულმა) განიზრახა მოკვლა დემეტრესი (მამისა) და თავის ძმის (გიორგისა)“? თუ უკანასკნელი აზრი სწორეა, მაშინ ვარდანსაც ამ ადგილას დავით უფლისწულის იმ შეთქმულებაზე უნდა ჰქონოდა საუბარი, რომლის შესახებაც თამარ მეფის ისტორიკოსს გაკვრით მცირეოდენი ნათქვამი აქვს (ისტორი და აზრნი * 53 და 613, გვ. 364 და 386). მაგრამ ამას ეწინააღმდეგება ვარდანი, ის ცნობა,

რომ დემეტრეს თავისი წინააღმდეგი და მოლაღატე დაუტყვევებია და დაუბრმავებია. დავით უფლისწული-კი, შემდეგ ცოტას ხნობით შეფედაც ნამყოფი, არც ერთს ისტორიკოსს უსინათლოდ მოხსენებული არა ჰყავს.

„ქრონიკოსა: ტო: (370) დასაბამით-გან: ხლნდ: (6754) აქა დ'თ (დავით) დ[დემეტრე]ს გაადგა“-ო, ნათქვამია ერთს კვნიკლოსში (ქ'კბი I, 250). თამარ მეფის ისტორიკოსს, იქ სადაც დემნა უფლისწულის განდგომაზეა ლაპარაკი გიორგი მეფის წინააღმდეგ, ნათქვამი აქვს, რომ „დავით-ცა მამამან მისმან ლალატსა და განდგომილებასა შინა მამისა მის დემეტრესსა ამოსწყვდნა ამის სამეფოსა დიდებულნი, რომელნიმე ექსორია ქმნილნი, რომელიმე სიკუდილითა და რომელიმე განპატიუებითა“-ო (ისტ'რნი და აზ'მნი * 613, გვ. 386). მაშასადამე დავით უფლისწულის განდგომა თავის მამის დემეტრე მეფის წინააღმდეგ უტყუარი ამბავი ყოფილა და 1150 წელს მომხდარა. ამ აჯანყების მიზეზად როგორც ეტყობა ის უნდა ყოფილიყო, რომ დემეტრეს ორი შვილი ჰყავდა, — უფროსი დავითი და უმცროსი გიორგი, — და დემეტრე მეფე ყოფილა „მარჩეველი ძისა უმცროსისა“ გიორგისა (ისტ'რნი და აზ'მნი * 595, გვ. 364). ამ განდგომილებაშიც როგორც ჩვეულებრივ „ამის სამეფოს დიდებულნიც“ იღებდნენ მხურვალე მონაწილეობას; მაგრამ დემეტრე მეფეს მოლაღატეთათვის უჯობნია და მონაწილენი დაუსჯია ზოგი გაძევებით, „ექსორიით“, „რომელნიმე სიკუდილითა და რომელიმე განპატიუებითა“. თვით მოთავე უფლისწულის დავითის დასჯის შესახებ ისტორიკოსი არას ამბობს და როგორც ეტყობა მამას თავისი ურჩი შვილი შეამბოხე ბატონიშვილებისათვის დაწესებულ სასჯელისაგან გაუნთავისუფლებია.

1153—4 წ. „მოუხდა სა[ლ]დუხ ამირა*) ანის[ის] ქალაქსა, მოადგა; აქათ დემეტრე მეფე მოვიდა; შეიბნეს, ნებითა ღმრთისაათა მეფეს გაემარჯვა, დაკოცნა და ამოსწყვიტნა“ო, ნათქვამია ერთს კვნიკლოსში (იხ. მოკლე ცნობები საქართველოს ისტორიიდან“, ე. თაყაიშვილის გამოც. ძველი სქლო II, 38) და ეს ცნობა მართლდება თამარ მეფის ისტორიკოსის მოწმობითაც, არაბ მემატეიანეს იბნ ალასირის სიტყვები-

*) ხელნაწერში და ე. თაყაიშვილის გამოცემაში შეცდომით „ყაენი“ სწერია; ყაენობისა მაშინ ჯერ ხსენება-კი არ იყო მცირე აზიაში.

თა. იბნ ალასარი სახელდობრ ამბობს, „548 წ. ჰიჯრ. (1153—4) ქართველებსა და არზრუმის მთავრის სალიხს (=სალდუხს) შორის სომხითში სასტიკი ბრძოლა მოხდა. ქართველებმა სალიხი უკუ აქციეს და დაატყვევეს, მაგრამ მერე გაანთავისუფლეს“-ო (დეფრემერი Frag 491). თამარ მეფის ისტორიკოსსაც ერთ ალავას ნათქვამი აქვს: მუტაფრიდინის „პაპაი სალდუხ ეზდინი პაპასა მათსა (თამარისას) დემეტრეს, კელმწიფესა დიდსა და სახელოვანსა, ჭაბუკსა გურგასლიანსა, ძალითა და ლუაწლთა სიმრავლითა კელთ ეგდო და მოეყვანა“-ო (ისტორნი და აზმნი * 643, ვვ. 426).

თუ ამ სამს საისტორიო ცნობას ერთიერთმანეთს შევადარებთ ეს ამბავი ამგვარად წარმოგვიდგება: ამირა. სალდუხი 1153—1154 წ. ქ. ანისს მოსდგომია და ალყა შემოარტყამს. ანისს, რომლის მმართველიც საქართველოს მეფის ყმად იყო. ნაფიცი და თვით ქალაქიც მას ქართველთა მეფისაგან ჰქონდა გადაცემული, დემეტრე მეფე ძლიერის მხედრობით მიჰშველებია. ანისთან სასტიკი ბრძოლა მომხდარა, რომლის დროსაც „ლუაწლთა სიმრავლითა“ მტერი დამარცხებული და უკუქცეული იქმნა. და თვით სალდუხი დატყვევებული საქართველოს მეფემ თან წაიყვანა, მაგრამ მერე გაანთავისუფლა. ყურადღების ღირსია, რომ იბნ ალასირის უძველეს ხელნაწერში დეფრემერის სიტყვით ამირას სახელი „სალიკ“-ად-კი არა სწერია, არამედ „სალტუკ“-ად (Frag. 498), რაც ქართველი ისტორიკოსის მართლწერას „სალდუხ“-ს კარგად უდგება.

თუმცა როგორც აღნიშნული იყო დემეტრე მეფე იყო „მარჩვეელი ძისა უძკროსისა“ გიორგისა და ამის გამო განდგომილებაც-კი მოუწყო უფროსმა შვილმა დავითმა, რომელსაც მამამ სძლია, მაგრამ დავითს მაინც თავისი გაუყვანია: დემეტრე მეფემ, ლაშა-გიორგის დროინდელ მემატჩანეს სიტყვით, „შეიმოსა ჩოკა და სქემა“, ბერად შედგა და „დასუა ძე მისი დავით მეფედ, იმეფა ექუს თუე და მოკულა“ (ანა თფსიქცა). უეჭველია ამ დროს საქართველოს მეფის სახლობაში რაღაც უნდა მომხდარიყო და თუმცა ზემოაღნიშნული მემატჩანე გაიძახის, დემეტრე მეფემ „წარვლო ცხორება და მიიწია სრულქმნილი სიბერესა“ ო (იქვე), მაგრამ მ. ბროსსე სრულებით მართალი იყო, როდესაც ეჭვი გამოსთქვა და ფიქრობდა, რომ დემეტრე მეფე ალბად იძულებული უნდა ყოფილი-

ყო ბერად შემდგარიყო (Histoire de la Géorgie 1 partie, გვ. 398, შენ. 2. შეად. აგრედვე თ. ჟორდანიას ქაბი I, 252—253). რომ დავით III-ის გამეფება მაინცა და მაინც მის შამის დემეტრე მეფის თანხმობითა და ნებაყოფლობით არ მომხდარა, ეს თამარ მეფის ისტორიკოსის შემდეგ სიტყვებითგანაც ნათლად სჩანს; იგი ამბობს: დემეტრე მეფის „ვედრებისა შემსვენელმან ღმერთმან დავითის დღეთა შემცირებითა სრულყო პირველ მამისა“-ო (ისტორი და აზმნი * 595, გვ. 364). მაშასადამე დემეტრე არამც თუ თავის უფროსის შვილის კმაყოფილი და მადლიერი არა ყოფილა, არამედ თურმე ღმერთს ევედრებოდა, რომ ურჩ შვილისაგან ეხსნა. ისტორიკოსი ჰეიქრობს კიდევ, რომ ღმერთმა შეისმინა მამის ვედრება, დავითს სიცოცხლის დღენი შეუმცირა და მამაზე უწინარეს გამოასალმა წუთისოფელსაო. დავით III მხოლოდ ექვსი თვე უმეფნია და გამეფებისთანავე მან თურმე დემეტრე მეფისაგან საპყრობილეში ჩამწყვდეული თირქაში გაანთავისუფლა და ამირსპასალარად დანიშნა (ვარდანი, ისტორია 165). იგივე ისტორიკოსი, რომელსაც ეს ცნობები აქვს შენახული, ამბობს, რომ ზოგნი იძახიან კიდევ ვითომც დავით III სუმბატ და ივანე ორბელთაგან ყოფილიყოს მოკლული იმიტომ, რომ მან მხედართმთავრობის უფლება ჩამოართვა და მათ მაგიერ თირქაში დააყენაო; ვითომც ამასთანავე მათ გიორგი III სიტყვა ჩამოერთვათ, რომ იგი ამირსპასალარობას მათ მისცემდა (იქვე). მაგრამ უკანასკნელი ცნობა საეჭვოა იმიტომ, რომ ივანე ორბელი დავით III შვილის დემნას მომხრედა სჩანს.

დავით III გადაცვალების დროს დემეტრე ჯერ კიდევ ცოცხალი ყოფილა და დავითის სიკვდილის შემდგომ „მამამან ძითურთ ძეტკბილი, შემგუარი მამისა, აღამაღლა და მამან თავისა-თანა და თვსსა სწორად მოსაყდრედ გამოაჩინა“ (ისტორი და აზმნი * 595, გვ. 364). მაშასადამე შემონაზონებულს დემეტრეს პირი კვლავ საძეფო ცხოვრებისაკენ უბრუნებია და თავის თანამოსაყდრედ სახელმწიფო ტახტზე თავისი საყვარელი შვილი გიორგი III დაუსვამს. ამის შემდგომ დემეტრეს დიდხანს აღარ უცოცხლია. მაშა-გიორგის დროინდელი მემატეიანე ამბობს: „დემეტრე მეფე ბელტის ციხესა მიიწვანდა და გელათს წარიყვანეს მის-გან-გე კურთხეულსა ახალსა მონასტერსა. ქრონიკონი იყო სამას სამ(ე)ოც და (ა)თათხმუტი“-ო (ანა დ'ფსი ქცა). ქრონიკონი 1154 წ. უდრის. თარიღი მემატეიანეს ორგან აქვს აღნიშნუ-

ლი, ორგანვე სხვადასხვანაირი: პირველად ნათქვამი აქვს, გიორგი III რომ შეფედ დაჯდა „ქრონიკონი იყო სამას სამ[ე]-ოცდა [ათ]ხუთ(მეტ ი*)“: მასვე წელსა მოკვდა დემეტრე მეფე“-ო (ანა დ'ფსი ქ'ცა); მეორედ-კი ზემოაღნიშნული ცნობა არის მოყვანილი; მაშასადამე ერთხელ 1154, მეორეჯერ 1155 წ. არის დასახელებული; უეჭველია გადაწერის დროს შეცდომა უნდა იყოს შეპარული. ამასთანავე თუ გავიხსენებთ, რომ სტეფანოს ორბელიანი დემეტრე მეფის სიკვდილის თარიღად 1158 წ. სდებს (ისტორია, გვ. 278), ვარდანის სიტყვით-კი დემეტრე I ვითომც 1157 წ. უნდა გარდაცვლილიყოს, ხოლო გიორგი III გამეფების თარიღად იგი 1156 წ. სთვლის (ისტორია, გვ. 165), თანაც ქართულს კვკლოსებშიც სხვადასხვა თარიღებია აღნიშნული, — ხან 1150 წ. („მოკლე ცნობები საქართველოს ისტორიიდან“ ე. თაყაიშვილის გამ. ძვლი საქლო II, 38, ბატონიშვილს ვახუშტსაც იგივე წელიწადი აქვს მიღებული), ხან 1156 წ. (საეკ. მუზ. ხელნაწერი № 85, ქკბი I, 255), — ჩვენთვის ცხადი გახდება რამდენად არეული უნდა იყოს ცნობები ამ ისტორიულ მოვლენის შესახებ. ცნობათა ამგვარ სხვაობის გამო სიმართლის გაგება ძნელია. ამ თარიღის გამოსარკვევად გამოსადეგია და ყურადღების ღირსი, რომ სამთავისის საყდრის კედელზე ამოჭრილს ასომთავრულს წარწერაში ნათქვამია: „ხატო ღ'თაებისაო, ადიდე შენ მიერ დამყარებული და უძლეველი ღვთივ გვრგვნოსანი ყოვლისა აღმოსავლეთისა მეფეთა მეფე გიორგი, მე იოვანე სამ(თაენელმა)ნ... აღვაშენე კარიბჭე ესე... ინდიკტიონსა მეფობისა მათასსა: ობ: (12) ქრონიკონი იყო: ტ'ს: 65 (388). თუ ეს წარწერა სწორედ არის წაკითხული და შესწორებული თ. ვარდანის მიერ (ქკბი I, 259), მაშინ ირკვევა რომ 1168 წელს გიორგი III მეფობის 12 ინდიკტიონი ყოფილა; მაშასადამე იგი 1156 წელს გამეფებულა. ამგვარად მართლდება ვარდანის თარიღი და საეკ. მუზ. ხელნაწერის № 85 მინაწერის ცნობა, ხოლო ლაშა-გიორგის დროინდელს მემატეიანეს თარიღი ალბად გადაწერისაგან უნდა იყოს დამახინჯებული და თავდაპირველად ეწერებოდა „ქრონიკონი იყო სამას სამეოცდა ათექუსმეტი“, ესე იგი „ტოვ“ და არა „ტოე“, ან „ტოდ“.

*) ხელნაწერში, რასაკვირველია, გადაწერის დაუდევრობით შეცდომით სწერია: „სამას სამოცდა ხუთი“.

თუ საბოლოოდ ამ თარიღს დავემყარებთ, მაშინ დემეტრე მეფის შემონაზონება მომხდარა 1154—1155 წელს; იმავე წელს გამეფებულა დავით III, რომელსაც 6 თვე უცოცხლია; დავით III სიკვდილის შემდგომ დემეტრე მეფეს თანამოსაყდრედ გიორგი III გაუხდია, რომელიც სამეფო ტახტზე 1155—1156 წ. ასულა. თუ ჩვენ დემეტრე I შენახულ ცნობებს თავს მოვუყრით და დავაკვირდებით, უნებლიედ შევამჩნევთ, რომ იგი უფრო მტერს იგერებდა, ვიდრე დავით აღმაშენებელსავე. თვით მიჰქონდა მტერზე იერიში, იგი უფრო თავის მამ-ს ნაანდერძვე სახელმწიფოს დაცვისათვის ზრუნავდა, ვიდრე საქართველოს ზედმეტს გაფართოებისათვის. მაინცა-და-მაინც დემეტრეს მეფობაში საქართველოს დიდი არაფერი შეჰმატებია.

3. მეფე გიორგი III.

1155 1156 წელს *) საქართველოს სამეფო ტახტზე ავიდა დემეტრე I უმცროსი შვილი გიორგი III. თუ მის მამას გულად მეომრის სახელი ჰქონდა მით უმეტეს მამაცობა მას მიეკუთვნებოდა. როგორც აღნიშნული იყო დემეტრე I უფრო რომ იცავდა თავის დიდებულ წინამორბედის დავით აღმაშენებელის ნაანდერძვე მემკვიდრეობას, გიორგი III-ემ კი კვლავ განაახლა საქართველოს სამზღვრების გაფართოვება. მისი სამხედრო მოქმედება განსაკუთრებით სამხრეთისაკენ იყო მიმართული და შაჰარმენსა და სხვა ამირებს, რომელთაც წინანდელი სომხეთის სამეფოს შიწები ექირათ, აცლიდა ხელითგან სამფლობელოს. თუმცა მაჰმადიანი მმართველნი გიორგი III ერთსულოვნად მდგარს წინააღმდეგობას უწევდნენ, მაგრამ საბოლოო გამარჯვება მაინც მისი იყო: იგი კვალდაკვალ მისდევდა მტერს და მათს ქვეყნებს იპყრობდა.

*) თუ რაიმე შეცდომა არ არის პალარწინის წარწერაში გიორგი III უკვე 1155 „აფხაზთა მეფედ“ არის წოდებული (ს. *Копытская* *Сарычир*, 31 ა); მაგრამ სამთავისის ზემო მოყვანილის წარწერასა და საეკ. მუხ. № 85 ხელთნაწ. მინაწერს გარდა გიორგი III გამეფების თარიღად სტ. ორბელიანსაც 1156 წ. მიაჩნია: იგი ამბობს 1177 წ. გიორგის მეფობის 21 ინდიკტიონი იყო (ისტორია 280). ამას გარდა ლაშა-გიორგის დროინდელი ქართველი მემკვიდრე ამბობს, გიორგი III 28 წელი იშეფაო: თუ 1154 წ. მიუმატეთ 28 წ., გამოვა 1182 წ.; გიორგი III-კი 1184 წ. გარდაიცვალა; ხოლო თუ 1184 წ. 28 წ. გამოვაკლებთ, გიორგი III გამეფების თარიღად აქაც 1156 წ. გამოვა.

ნბ. გვ. 552—572

შეფე გიორგი III ფულზე გამოსახული
(გადიდებულია).

ქართველ ისტორიკოსის სიტყვით მეფეს პირველად ქ. კალზე-
ვანზე გაულაშქრია, როდესაც მან „წარმოტყუენა ყოველი კვე-
ნები კლდოვანნი და ქალაქები აშორნისა“ რომელიც შაჰარ-
მენის ხელთ იყო (ისტორი და აზშნი * 597, გვ. 366). მაგ-
რამ გიორგი III განსაკუთრებულს ყურადღებას ქ. ანისს აქ-
ცევდა.

მან გადასწყვიტა ქ. ანისი, რომელიც დემეტრე მეფემ
ისევ უმად ნაფიცს მაჰმადიან მმართველს დაუბრუნა, კვლავ
საკუთრივ დაეპყრა. ამისათვის მან „ინება შეყრად და გალაშ-
ქრებად და მიჰმართა დიდად ქალაქად ანისად¹⁾ რომელი ძუ-
ელ ოდესმე ბერძენთა მეფეთა სახლი და საჯდომი იყო“, ხო-
ლო „მორიდებითა ბერძენთასა და მიმო[ც]ვ[ა]ლებითა ჟამოათა
დიდ²⁾ გურიანთა ვიეთმე შადად[ი]ანთა³⁾ გამგეეთა და[დ]გუ-
მულთა“⁴⁾ ხელთ იყო „ამის ზედა მყის მიმკდომმან, სამ დღე
ყო ომთა სიმრავლე და ძგერა ჰუნეთა... გარდახვეწასა შინა შა-
დადიანისა⁵⁾, კელთ იგდო ქალაქი ნებისებრ თვისსა, და არა
დამბრუნებელმან და შემტყობელმან დაიმჭირა სადგომად, ტახ-
ტისა მისისა შესანახავად და გასამაგრებელად. დამგდებელმან
ივანე ორბელისა [მანდატურთა-უხუცესისა] და ამირსპასალა-
რისა, თანაშემწეობითა სარგის მკარგოდელისათა და სხუათა
თემის[ა] დიდებულ აზნაურთათა [მო]ურავ [მ]ქნელმან⁶⁾“,
შინ დაბრუნდაო (ისტორი და აზშნი) * 598—599, გვ.
367—368) ქართველ ისტორიკოსის აღწერილობა მწვენი-
ვრად მტკიცდება უცხოელ ისტორიკოსთა ცნობებით.
იბნ ალასირი სახელდობრ ამბობს: „თვესა შაბანს 556 წელს
(აგვისტოს 1161 წ.) ქართველები თავიანთ მეფის წინამძღო-
ლობით შეიყარნენ და ქალაქ ანისისაკენ, რომელიც არანშია,
გაემგზავრნენ, აიღეს იგი და დიდძალი ხალხი დახოცეს“-ო
(დფურემერი Frag. 499). ამგვარადვე მოგვითხრობენ სომეხთა
ისტორიკოსები მათე ურჰაელი (ისტორია 542—543), ვარ-
დანი (ისტორია 165) და სტეფანოს ორბელიანი (ისტორია
279). სამივენი ერთხმად 1161 წ. ასახელებენ; ამას-
თანავე მათე ურჰაელის სიტყვით ეს ამბავი ზატხულში მომხდა-

1) ქალაქ დ'დ ანისად <ქ'ლქ დ'ანისად. 2) დიდად. 3) ბადადან-
თა, ქ'ცა შან'უე დადიანთა! 4) შან'უე დადიანისა <შა დადიანისა, გადამ-
წერს „შა“ ქარაგმიანი ჰგონებია. 5) და გუმულთა, ქ'ცა განდგომილ-იყო.
6) ურავ ქნელიმან, ქ'ცა ამიერ უზრუნველი ჰნელმან.

რა და ამით არაბ მემკვიდრეს ცნობას ადასტურებს. ვარდნს აღნიშნული აქვს, რომ ამ დროს ანისი შადადის ძმის ფადლუნის ხელში იყო (გვ. 165) და ისედაც ცნობილია, რომ ანისის მმართველნი შედადიანთა საგვარეულოს ეკუთვნოდნენ; ამითაც ქართველ ავტორის სიტყვები, რომ ანისის გამგედ შადადიანი იყო, მშვენივრადა მტკიცებდა. ამას გარდა მათე ურჭაელი ამბობს, რომ როცა გიორგი მეფე ანისში მივიდა იყო ლდე ორშაბათი, ერთი ღდე გაატარა და დილა-აღრიან ქალაქი ძალით აიღოა“ (გვ. 543) და ამნაირად თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვას, რომ გიორგიმ „სამ ღდე უა ომთა სიმრავლე და ძგერა ჰუნეთა... და კელთ იგდო ქალაქი“-ო, საუცხოვოდ ამოწმებს. მათე ურჭაელის სიტყვით ანისის აღების დროს ქრისტიანი და უცხოთესლი ათასი კაცი დაიხოცა (ისტორია, 543). დასასრულ სტეფანის ორბელიანსაც ქართველ ისტორიკოსისათვის აღნიშნული აქვს, რომ მეფემ დაპყრობილი ანისი ივანე ამირ სპასალარს ჩააბარა (გვ. 279); თანაც ქალაქის მცველად 2000 რჩეული მეომარი დაუტოვებია (მათე ურჭაელი, ისტორია 543).

ანისის დაკარგვა მაჰმადიან მთავრებისათვის მეტად ძნელი საქმე იყო, რომ თავიანთი მარცხი ასე ადვილად დაეთმოთ გიორგი მეფისათვის. მართლაც „ჯავრისაგან აღ[ი]ძრა ნალუელ-ფიცხელობა და ქედმაღლობა აგარიანთა და ისმაიტელთა და შაჰიერმან[მან] ¹⁾ სულტანად [მ]წოდებულმან ²⁾ თავისამან, მწ[ვე]-ველ ³⁾ იქმნა ყოვლისა შამისა ⁴⁾ ჯაზირისა ⁵⁾ და დ[ი]არბაგისა, თურქთა თანა გარმ[ი]ანისათა ⁶⁾ არდოხის ძე ⁷⁾ სალდუხი სალჩუკიანი, რომელი სულტანთა გუარსა ტომობდა ⁸⁾, მრავალთა დიდთა მ[ე]პატ[რ]ონეთა ⁹⁾ და ფადაშაშთა ¹⁰⁾ სპარსეთისათათანა... უჰამრავითა ¹¹⁾ ხალხითა და ლაშქრითა მოვიდა და მოადგა ანისსა; ყოველთა ღდეთა კართა ზედა მებრძოლი, მაშქერებელი და მაძგერებელი ცხენთა და აბჯართა. ხოლო ცნა ესე მეფემან მეფეთამან ...ოქმნა დასნი და დასნი“: მაგრამ სანამ მთელი მკედრობა შეიყრებოდა მეფე „არლა[რა] ¹²⁾ დამხედველი მცირეთა, და ყოვლისა არლა მომლოდ[ინე] ექმნა სახელგანთქმულთა კაბუკთა ლიხთიმერით და ვიეთ(თა)მე ამერთაცა“,

1) შარირმან. 2) წოდებულმან. 3) მცველ. 4) ბამისა. 5) ჯაზირისა. 6) გარდმანისათა (იხ. ამის შესახებ ბროსეს შენიშენა Hist. d. I, Géorgie I, 387, შენ. 5). 7) აღროტის რე. 8) გუარ სატომობდა. 9) ამპარინთა. 10) ფათაშაშთა. 11) აჰა ქმარვითა. 12) არია.

შესწრებულ ჯარითურთ „შთავიდა შირაკად“ (ისტორი და აზნის * 599—600, გვ. 368—369). გიორგი მეფეს თან ახლდნენ, „თანა-ვაზრობდეს იოვანე მწიგნობართ-უხუცესი და სუმბატ სვიმონ ქმნილი“ (იქვე * 600, გვ. 370) და გამოჩენილი მეომარნი, ამირახორი სუმბატის ძე ლიპარიტ, ბექა სურამელი, ქირქში აბულეთის ძე (იქვე * 601—602, გვ. 371—372). გამწვავებული ომი შესწყდა მხოლოდ მზის ჩასვლისას. თავანწირულ ბრძოლითგან მეფე გიორგი და მისი მხედრობა ძღვევამოსილი გამოვიდა, საშინლად დამარცხებული მტერი უკუქცეული იყო. როდესაც გაქცეულ მტერს საკმაოდ სდიეს და შემდეგ უკან გამობრუნდნენ, ქართველებს ბრძოლის ველზე დახვდათ „სიმრავლე (დატყვევებულ) კელმწიფეთა და დიდებულთა აზნაურთა, ყმათა და მონათა, სიმრავლე კარავთა და სარათარდათა, სიმდიდრე თუალთა და მარგალიტთა, ოქროთა ქედითა და უქედელთა, აქლემთა, ცხენთა და ჯორთა და ყოველთა განძთა და სიმდიდრეთა სოფლისათა“ (იქვე * 602—603, გვ. 372—373). მეფე, კელისუფალნი და მხედრობა გახარებული იყო ამ დიდებულ გამარჯვებით, რომ ბევრად ძლიერსა და მრავალრიცხოვანს მტერს სძლიეს. ასეთ ფიციხელ ომმოხდლილნი ქართველები „იშვებდეს ფრიად მპოველნი მამა ძისა და ძე მამისა, ძმა ძმისა და თჳსი[სა და] ნათესავისა, პატრონი ყმისა და ყმა პატრონისა გამარჯვებულნი და აღვსილნი ყოვლითა“ (იქვე * 603, გვ. 373). მეფე გიორგიმ სამ დღეში ანისის საქმეები მოაწყო და ქ. ანისში „დამყენებელმან ამირისა*) და ლაშქართა-მან“ ტფილისში „წარმოავლინა მახარობელი“ და თითონაც სახელოვანის მხედრობითურთ საქართველოში დაბრუნდა (იქვე * 604, გვ. 374).

არაბი და სომეხი მემატიანენი ადასტურებენ ქართველ ისტორიკოსის ამ ცნობასაც. იბნ ალასირს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ ქართველთა გამარჯვების შემდგომ ანისში 1161 წ. აგვისტოში, „შაჰარმენი, იბრაჰიმის ძე სუკმანის ძე, ხლათის მთავარი მოწვეული იქმნა ქართველთა წინააღმდეგ საბრძოლველად; მან თავისი ლაშქარიც შეჰყარა და დიდძალი მოხალისეც შემოაუერთდა. შაჰარმანი ქართველების წინააღმდეგ წავიდა.

*) ვარდანის სიტყვითაც მტკიცდება, რომ ანისში ქართველ მეფეებსაც არ მოუხპიათ ამირობა და ამირები უდგენიათ (ისტორია, 170). ამ დროს გიორგი III თურმე ჯერ საღუნა დაუნაშნია, მერე ლალატხათის ვადაუყენებია და მის მაგიერ სარგისი დაუდგენია (იქვე 166).

ისინი დაუხვდნენ მას და დაამარცხეს. მუსლიმანები უკუქცეულ იქმნენ, მომეტებულნი მათგანი დაილუბა და ბევრიც დაატყვევეს (ქართველებმა). დამარცხებული შაჰარმენი უკან დაბრუნდა და მტერს გადურჩა მხოლოდ 400 მხედრითურთ (დეფრემერი, Frag. 499).

უფრო ვრცელი აღწერილობა მათე ურჰაელსა აქვს შენახული. ქართველებმა რომ 1161 წ. ანისი აიღეს „ხლათის მთავარმა, რომელსაც შაჰარმენს უწოდებენ, 80000 კაცი შეკრიბა, მოვიდა და ქალაქ ანისი გარემოიკვა, — ამბობს სომეხი ისტორიკოსი; ამის გამგონე ქართველთა მეფე მათ წინააღმდეგ წამოვიდა, დაამარცხა და ყველანი უკუაქცია. ამ დღეს (ომში) დაიხრცა 7000 კაცი; ხოლო ქართველებს ტყვედ ჩაუვარდათ 2000 ყმა და 6 მთავარი, 150 დიდი ამირა; (დავლად ერგოთ) უამრავი ცხენები, ჯორები, აქლემები“ და სხვა (მათე ურჰაელი, ისტორია, 543). მათე ურჰაელის სიტყვით ქალაქ ანისის მცხოვრებნი ამ ბრძოლის კარგა ხნის შემდგომაც ბალახებში თურმე მეომართა ჯავშანს პოულობდნენ (იქვე 543—544). ვარდანისა (ისტორია, 165—166) და სტეფანოს ორბელიანის (ისტორია, 297—280) აღწერილობა არსებითად ახალს არაფერს შეიცავს; უკანასკნელი ისტორიკოსის სიტყვით მხოლოდ მაჰმადიანთა ლაშქრის რაოდენობა 40000 არ აღემატებოდა (სტ. ორბელიანი, ისტორია 280) და ალბად ეს ცნობა უფრო სწორე უნდა იყოს.

ამგვარად ყველა ადგილობრივი და უცხო ისტორიკოსები ერთხმით ამტკიცებენ, რომ ანისის დაპყრობა და იქ ქართველების გაბატონება მაჰმადიან მოსამზღვრე მთავრებს ძალიან სწყენიათ და შაჰარმენის მეთაურობით შურის საძიებლად და ანისის დასაბრუნებლად შეერთებულის ლაშქრით ანისს მისდგომიან. ქართველი ისტორიკოსი ამ ლაშქრობის უმთავრეს მონაწილედ ასახელებს: 1) შაჰარმენს, ანუ შაჰარმენს, რომელიც ხლათის მმართველი იყო. როგორც იბნ ალასირის სიტყვებითგანა სჩანა, ეს შაჰარმენი ყოფილა იბრაჰიმის შვილი; ესე იგი, ნასირ აღდინ სუქმან II 1128—1183 წ. (ს. ლენკული მუსულმანსკია დინასტია, ვ. ბარტოლდის თარგმ., 143); ყურადღების ღირსია, რომ ქართველ ისტორიკოსის სიტყვით შაჰარმენი თავის თავს თურმე „სულტანს“ უწოდებდა. ლაშა-გიორგის დროინდელს ქართველს მემატიანესაც აღნიშნული აქვს, რომ გიორგი III „ხლათის სულტანი გააქცევნა“ (ანა.

დღეს ქ(ა); 2) არდოხის ძეს, რომელიც უნდა უდრიდეს დიარბეკრის მმართველს მარდანაში კუტბ ად-დინ ილ-ლაზის (1152—1176 წ.); იგი მართლაც ორტოკის გვარის შვილი იყო (ს. ლენ-პულ, იქვე, 151); საყურადღებოა, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსს საგანგებოდ აღნიშნული აქვს, რომ შაჰ-არმენმა გიორგი III საწინააღმდეგო ლაშქრობაში მონაწილეობის მიღება და დახმარება სხვათა შორის „დიარბაგრისა“ მმართველსაც სთხოვა; და 3) სალდუხი, რომელიც უნდა იყოს არზრუმის მთავარი ალ-მელიქ სალიკ ანუ სალტუხი; იგი უკვე 1153 - 4 წ. ამირად იყო და ჯერ კიდევ 1164—1165 წ. ცოცხალი ყოფილა (დევრემერი, Frag. 498).

ძღვევამოსილმა გიორგი მეფემ მათე ურჭაველის სიტყვით ქ. ანისის მცხოვრებლებს ეროვნებისა და განუჩეკვად თურმე დადი წესლობა იყო და 40000 დრანგანი მისცა და ანისითან ტყვედ წაუყვანა ჯიხისტიანები და უცხო თესლა (მაჰმადიანი) ტყვეობითგან გამოაყვინა (ისტორია 544).

რაკი ანისი მტრისაგან უზრუნველყო, ეხლა გიორგი მეფემ უფრო სამხრეთისაკენ გაილაშქრა და „მიმართა დიდად ქალაქად და სახელგანთქმულად დ[ვინ]ა[დ]*), აწ რომელ არს არარატისა ძირსა ზღუარის სომხეთისა და ადარბადაჯანისა“ (იქვე * 597, გვ. 366); მეფე „წინამსროლობითა“ მტერს შიადგა და „რომელნი მოამწყვდივნა ქალაქსა გარეთ“ იმათ ეკვეთა; თვით ქალაქი-კი აიღო, „გამოიღო და წარმოტყუენა“, დიდძალი დავლა და ნატყვენავი ჩაუვარდა ქართველებს ხელში (იქვე * 597, გვ. 366—367). ეს ლაშქრობა ქართველ ისტორიკოსს ანისის აღებამდე აქვს მოთხრობილი და სწორედ ამ ამბავს მისდევს ანისის დაპყრობის აღწერილობაც (იქვე * 598, გვ. 367); მაგრამ უცხოელ მემკვიდრეთა თხზულებები ამაზე სხვაგვარ ცნობებს გვაძლევენ, მაგ. მათე ურჭაველი მოგვითხრობს: ამავე (1162—1163) წელს სახელოვანი ქალაქი დვინი აღებულ იქმნა ქართველთა მეფის გიორგის**) მიერ. იგი

*) მამ დღეს ქ(ა)-ის ხელნაწერში ქალაქის სახელი არა სჩანს, ჩმის მაგიერ შერჩენილია „და“, რომელსაც ამ ადგილას არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს. მ. პოლსსე მსჯელობდა იმაზე: თუ რა ქალაქი უნდა ჰქონიყო ისტორიკოსს ნაგულისხმევი და ვგონებ სამართლიანად გადასწყვიტა, რომ ან დვინი ან განძა უნდა ყოფილიყო Histoire de la Géorgie, I, 335, შენ. 4.)

**) სომხურად სწერია „გორგის“.

უცხო თესლთა უკუქცეულს ლაშქარს, რომელიც ქალაქითგან მის წინააღმდეგ საბრძოლველად გამოსული იყო, კვალ-და-კვალ მიჰყვა, ლტოლვილნი დახოცა და ხოლო გადარჩენილთ, რომელთაც პირი ქალაქისაკენ იბრუნეს, მისდია და ჯარითურთ ქალაქის კართიდან ძალით შიგ ქალაქში შეიჭრა. (ქართველებმა) ყველანი უწყალოდ ამოხოცეს, დაატყვევეს და მათი მოსახლეობა აიკლეს და დიდის იავართა და ნატყვევებით თავიანთ ქვეყანაში დაბრუნდენ“-ო (ისტორია, 546—547). ვარდანსაც დვინის აღება და აღხრება ქართველთაგან მოთხრობილი აქვს ანისის აღების შემდგომ 1163 წელს. ვარდანის აღწერილობა საერთოდ მათე ურჰაელისას ეთანხმება; ვარდანს მხოლოდ საგანგებოდ აღნიშნული აქვს, რომ ქართველებს დვინის აღების დროს იქაურ ქრისტიანებისთვის ხედავარ უხვიათ და არა უგნით-რა (ისტორია, გვ. 166). დასასრულ არაბი მემატეიანე იბნ ალასირიც ადასტურებს სომეხ ისტორიკოსთა ცნობას; მას ეს ამბავი ამნაირად აქვს აწერილი: „557 წელს (ჰიჯრ). თვესა შაბანს (=ივლისს-აგვისტოს 1162 წ.) დიდძალი ქართველობა შეიყარა (მეომართა რიცხვი 30000 უწევდა) და მუსულმანთა ქვეყანაში შეიჭრა და ადარბაგანში ქალაქ დვინისაკენ გაემგზავრა. ქართველთა მხედრობამ გაცარცვა იგი და 10000-მდე მოქალაქე და ამ სანახების მცხოვრები მოჰკლა, მრავალი ტყვე ქალი და კაცი წაასხა“-ო (დებურემერი, Frag. 500). ზემომოყვანილ არაბ-სომეხ მემატეიანეთა ერთხმივი მოწმობა გვაფიქრებინებს, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსს დვინის აღების დრო სწორედ არა აქვს ნაგულისხმევი და დვინი ნამდვილად ქართველებს ანისის შემდგომ უნდა აეღოთ, სახელდობრ 1162 წ. ივლისს-აგვისტოში. ქართველ-სომეხ-არაბული დანარჩენი საისტორიო ცნობები ერთიერთმანეთს ეთანხმება და ავსებს. თამარ მეფის ისტორიკოსისა და მათე ურჰაელის სიტყვებითგანა სჩანს, რომ ქართველთა მხედრობას ბრძოლა ჯერ ქალაქ დვინის წინა ჰქონია იმ რაზმთან, რომელსაც გიორგი მეფისათვის წინააღმდეგობა უნდა გაეწია. ქართველთა მეფემ ეს ჯარი „მოაწყუდივნა ქალაქსა გარეთ“ და თითქმის სულ მთლად გააწყო, ხოლო უკუქცეულს გადარჩენილს მტერს თავის ჯარითურთ კვალ-და-კვალ ქალაქის კარამდის მიჰყვა და თავზარდაცემულს ლაშქარს ძალით შიგ დვინში შეჰყვა, მთელი ქალაქი აიღო და ყველა მცხოვრებნი, ქრისტიანებს გარდა, დაწიოკა. მრავალის ნადავლითა და

ტყვეებით დატვირთული ქართველთა ძლევამოსილი მხედრობა შინ დაბრუნდა.

ანისთან დამარცხებამ და დვინის დაკარგვამ მაჰმადიანთა ამირები და მთავრები საშინლად განარისხა. ქართველები მათს საგამგეო მიწა-წყალს კვალ-დაკვალ იჭერდენ და განსაცდელი კარზე ჰქონდათ მიმდგარი. ამიტომ ეხლა უფრო მეტის მხნეობითა და ერთსულოვნობით შეჰკრეს პირი და გადასწყვიტეს ქართველებისათვის წინააღმდეგობა შეერთებულის ძალით გაეწყით და ანის-დვინის დამარცხებისათვის მაგიერი გადაეხდენინებინათ. მართლაც თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვით*), როდესაც „გ[ან]ესმა ამოწყუტა შამისა და ჯაზირისა, სომხითისა და არზრუმის ლაშქართა, კელმწიფეთა და დიდებულთა; მქიესმა სულტანსა ხუარასნისა და ერაცისა[სა], ხალიფას, მპრობელსა დიდისა ბაბილოვნისასა და ცრუ-სჯულისა მდებელსა სარკინოზობისასა და ელდიგუზ¹⁾ ათაბაგსა სპარსეთისასა; მწუყეართა და შემკრებელთა ისლემობის[ა]თა... შეიყარეს ერანს და მომართეს ქუემო-კერძოსა ქუეყანასა სომხითისასა და მოადგეს ციხესა გავ(ის)ასა, აიღეს იგა და მოაკურნეს უაკეჯნა სავდგარნი. ცნა ესე სახელიგანთქმულმან, უძლეველმან მეცდარმან და უებრომან ჭაბუკმან გიორგი მეფემან და, მსწრაფლ შემყრელმან შვიდთავე მისთა სამეფოთა, იმერთა და ამერთამან,²⁾ გამოასხნა ოვსნი და ქუეყანანი დიდძალნი და მომართა სულტანსა, მყოფსა აურაცხელითა და უ[ა]მრავითა³⁾ ლაშქრითა, რამეთუ იყუნეს აქეთცა სიკეთე და სისრულე დაუსრულებელი... ვითარცა ცნა ესე სულტანმან, ათაბაგმან და ყოველთა ფალავანთა და დიდებულთა მათთა, თქუეს ვითარმედ: [არა არს კაცი დღეს პირისპირ შემბმელი გიორგისი და მისთა ლაშქართა ქუეყანასა ზედა, მივრიდოთ თავი და ვეთაროთ].

*) თამარ მეფის ისტორიკოსის პირუთვნელობას და მის ცნობების სიმართლეს განსაკუთრებით და უფრო მეტად ის გარემოებაც ამტკიცებს; რომ იგი მართლ ძლევამოსილებას არ აქცევს ყურადღებას, არამედ ქართველთა მარცხსაც იხსენიებს. როგორც მაგ. ამ შემთხვევაში.

¹⁾ ქცა ვარაზგ, მწ დ წეს ქცა—*ვარაზგ*. ლაშა-გიორგის დროინდელ ქართველ მემკვიდრეს ნათქვამი აქვს: „მოვიდა ილღუზი (sic = ილდგუზის) სპარსეთისა დიდითა ლაშქრითა“. რომ აქ თავდაპირველად დედანში „ელდგუზ“-ი უნდა წერებულყო ეს ნათლად სჩანს ამავე თხზულების მეორე ადგილითგან (ისტორი * 610, გვ. 382); ხალაღ სწერია: „ელადგუზ (sic) ათაბაგი“. ²⁾ + და ³⁾ უმრავლითა.

დამყრელთა ყოვლისა სანოვაგის[ა]თა და უფროს-ლა გაგის¹⁾ შინა მყოფთა განვლეს[ს] წყალი ეკლესისა²⁾... ესე ვინათგან ცნა ხელმწიფემან... მიუტივა³⁾ სახედ მხეცისა, გარნა უქმ იქმნ[ა]ვე ესე ვითარ[ი] ძლევად განმზადებულება: ან ტაკრა⁴⁾ ექმნეს ვიეთნიმე დიდებულთაგანნი... არა-მიმშვებელთა და მეტყუელთა ამისთა: [ვინათგან გაქცეულა სულტანი ყოვლითა სპითა მისითა, ნულარა აღზავებული მკადრ[ებლ]ობ⁵⁾ ლუთისა]... ვინათგან მეფე ცნობითა ბრძენი და მომსმენი იყო დამორჩილებული კუალად ეგო, გამყრელი ლაშქართა“-ო მოგვითხრობს ისტორიკოსი (ისტორნი და აზნი * 604 - 607, გვ. 375 - 377). ამ აღწერითგანა სჩანს, რომ მაჰმადიანთა შეერთებულს მხედრობას აულია ციხე გაგი და აუოხრებია მისი მიდამოები და უვნებელი გაბრუნებულა უკან, ხოლო ქართველთა ჯარის მეთაურებს უკან დადევნება ვერ გაუბედნიათ. მართლაც სპარსელს ისტორიკოსს ჰამდალაჰ ყაზვინის მოთხრობილი აქვს: „არანის მხრითგან აფხაზთა მეფე შეესია ისლემობის მიწა-წყალს, სულტანი არსლანი და ილდიგუზ ათაბაგი მის წინაღმდეგ საომრად წავიდნენ, გაგის ციხის სამზღვარზე შეებძროლნენ მას და გაიმარჯვეს. აფხაზები უკუქცეულნი დაბრუნდნენ თავიანთ ქვეყანაში. მუსლემინებს ბევრი ტყვე ჩაუვარდათ ხელში. არას დროს ისლემობას აფხაზებთან ასეთი ბრძოლა არა ჰქონიათ და ამოდენა დავლა არ დარჩენიათ. ამ ომის შემდგომ კუბას (სპარს. კუბან) ქვეყანაც ისლემობის მფლობაში გადავიდა“-ო („Tarikhe Gozide“, განტენის გამოცემის გვ. 298—300). ამგვარად ქართველთა ისტორიკოსის ცნობა გაგის ციხის აღებისა და მიდამოების აოხრების შესახებ მართლდება. ისიც მტკიცდება, რომ ქართველებმა მტერი დაუსჯელი გაუშვეს. მცირეოდენი განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ სპარსელ ისტორიკოსის სიტყვით, ვითომც ჯერ ქართველი ჯარი მეფის მეთაურობით გამზადებულიყოს მაჰმადიანთა სამფლობელოს ასაწიოკებლად და ამისგამო დაძრულიყვნენ სულტანი და ათაბაგი; მაგრამ რაკი ომიც გაგთან მომხდარა, ე. ი. საქართველოს სამეფოს სამზღვრებში, თამარ მეფის ისტორიკოსის ცნობა, რომ მაჰმადიანნი უეცრად დაესხნენ ქართველებს, სიმართლეზე უფრო ახლო უნდა იყოს. ქართველ ისტორიკო-

1) უფროს ლთნ გაგის. 2) ელიაკაცისა. 3) მიეტევა. 4) წინაღმდეგ.
5) = მკვდრობა.

სის ცნობას იმის შესახებ, რომ ელდიგუზ ათაბაგისა და მის მოკავშირეთა ლაშქარი გიორგი მეფის მხედრობის მოახლოვებისათანავე გაიქცა, ვარდანიც ადასტურებს და თანაც დასძენს, რომ გაქცეულმა მტერმა დასტოვა ჭურჭელი და ტყვეებიო (ისტორია, 167).

სტეფანოს ორბელიანი ამტკიცებს კიდევ ვითომც ელდიგუზ ათაბაგი თავის შეერთებულ 100000 *) მეომარისაგან შემდგარ ლაშქრითურთ გაგიტგან იმიტომ გაქცეულიყოს და დიდძალი კარვეები, საჭურველი და სხვაგვარი იარაღი დაეტოვებინოს, რომ ივანე ამირსპასალარს ათაბაგი თავის გულადობით ვითომც დიდს გაქირვებაში ჩაეგდოს (ისტორია, 280); მაგრამ სხვა ისტორიკოსები და მათ შორის ქართველიც ამაზე არას ამბობენ.

რაკი ელდიგუზ ათაბაგმა და მისმა მოკავშირეებმა გაგიტგან უკან დაიხიეს, მეფე გიორგის და მის ვაზირებს საქმე გათავებული ეგონათ. მეფე უღარდელად ისვენებდა და ლორესა და დმანისის მთებში ნადირობდა (ისტორია და აზმნი * 607, გვ. 378). ელდიგუზსა და მის მეშველ მთავრებს-კი ლაშქრობის შეჩერება ფიქრადაც არ მოსვლიათ. პირიქით ხლათის სულტანმა თვალების ასახვევად მეფეს ვითომც მოციქული მიუგზავნა, ნამდვილად-კი ის „მოციქული სულტანისა“ საქართველოში მხოლოდ იმიტომაც ყოფილა წარვლენილი, რომ ყოფილიყო „ამხილველი და გამხილველი ლაშქართა დგომისა“ (იქვე * 607, გვ. 378). რა წამს საქირო ცნობები მიიღეს, გაგის აღებით გათამამებული „სულტანი**“) [და] ათაბაგი ყოვლითა ძალითა მათითა და სპითა მათითა აღვიდა გელაქუნად, მოვიდა და მოადგა კართა ანისასათა და ზემოთ(მოკსენებული) შაჰარმენი და ყოველი კელმწიფე არაბეთითგან მომტყუებელ (იქმნა) ძალისა; მას ჟამსა შინა ანისსა გან[ამტ]კიც[ებ]და თორელი, დიდი და სახელ-განთქმული მოლაშქრე და გან[ა]მზად[ნ]ა საბრძოლველი მანქანანი, [და]მრლუველმან და მარბიელმან და ამოაკრებელმან გარე[შემო]თა ქუეყანათამან; ესე ამბავი ვითარ მოისმა ქუეყანასა ამას და მოიწია წინაშე მეფე-

*) იბნ ალასირის თქმით ელდიგუზს მხოლოდ 50000 კაცი ჰყოლია (დეფრემერი, Frag. 501).

***) თამარ მეფის ისტორიკოსს მოთხრობილი აქვს ქართველთა ეს დამარცხებაც და ესეც საუცხოვლოდ ამტკიცებს მის პირუთვნელობას.

სა, რომელი მცირედითა ლაშქრითა მონადირე და მხიარული იდგა შორის მათა ლორისა და დმანის[ისა]თა, რომელსა წინაშე მოსრულ იყოცა მოციქული სულტნისა, კაცი მოგვ და ტრელი, მეცნიერი საქმისა, ამხილველი და გამომხილველი ლაშქართა დგომისა... ვინათგან იხილა მცირედითა მდგომი, განლაღებული ამას ზედა... ლამესა მას, ჟამსა განთიადისასა, მძინარეთა ზედა-დამსხმელ ექმნეს ესრეთ, რომელ [მეფემან] ძლითა იკუმია სწრობა შეურვისა და [ა]მკედრებისა ჰუნესა ზედა; ივანე ამირ-სპასალარმან და სხუათა დიდებულთა კნინლა და შეპყრობისა სახედ წარმოიყუანეს, მეტყუელთა ამისთანათა: „მეფეო, ოდესმე აღექსანდროსცა იძლივა დედაკაცისა მიერ და ეგრეთვე სამბსონ სიბილასა-გან [და] სხუანა სახენი კეღმწიფეთა ძლეულებისანი [წინა უყვნეს]... ვინათგან იგი[ცა] (დავით ჰურიათა მეფე) ს[ა]ულისაგან იღვენე[ბ]ოდა მეფე და წინასწარმეტყუელი, უფროს-ლა მამად ძისად ღწრისა[დ] განჩინებულნი; აწ ჩუენცა თავს-მდებელთა ვიკმიოთ სიფლტოჯა და კულად შემძლებმან ძლევათამან ჩუელეებითავე მოგუაგოს უძლევლობა“. იძ[უ]ლებითა წარმოყუანილი და გამომ[ა]რთებული მრავალ-გზის ზგი და მისნი მოყმენი რაზმსა-ვე შინა იპოვნეს, გარე-უკუნ-მქცეველ[ნი] და დამკოც[ვ]ელნი სპათა მისთანი (ე. ი. სულტნისა), რომელთა ესე-ვითარი სიმკნე, უცხო და განსაკრთომელი საქმე (აჩუენეს, რომელ) არა დიდებული, არა აზნაური, არა ვარგი და საცნაური აზნაურის ყმაცა დაკლებულ იქმნა მათ ლაშქ[ა]რთა შინა, თვნიერ ერთისა ჯუარის-მტვირთ[უ]ელისა და ერთისა ბედითის კაცის აზნაურის კიდე, გარნა ჯუარი წარმოყუანებულ იქმნა მშვიდობით“ (ისტორნი და აზნი * 607—609, გვ. 377—389).

თამარ მეფის ისტორიკოსის ზემომოყვანილი ცნობა მტკიცდება იბნ ალასირის მოწმობით, რომელიც მოგვითხრობს, რომ ქართველთა მიერ 1162 წელს ქ. დვინის აღების შემდგომ შემს-ედდინი ილდიგუზმა, ადერბეჯანისა, ჯებელისა და ისპაჰანის პატრონმა თავისი ლაშქარი შეჰყარა; მას მიუდგენ შაჰრმენი იბნ სუკმან აღხოტბი ხლათის მმართველი, აყსანკორის ძე, მარალას მთავარი, და სხვა მთავრები და შეერთებულის დიდის მხედრობითურთ, რომელთა რიცხვი 50000 აღემატებოდა, 1163 წ. საქართველოს მიადგნენ, აიკლეს და ტყვედ წაიყვანეს მამაკაცები, დედაკაცები და ბავშვები. მოპირდაპირეებს ცხარე ბრძოლა მოუხდათ, რომელმაც ერთს თვეზე მეტს გას-

ტანა, მოსლემინებმა გაიმარჯვეს. ქართველების დამარცხების მიზეზი ის იყო, რომ ერთი მათგანი მივიდა ელდიგუზთან, მაჰმადიანობა მიიღო და ერთს წინააღმდეგ დანიშნულს დღეს მაჰმადიანთ რაზმითურთ ქართველთა ბანაკს უკანითგან მოექცა, როცა წინითგან ერთბაშად მტრის მთავარი ლაშქარი მიადგა საბრძოლველად; ამ დროს უეცრად ქართველი მოლალატე ჩასაფრებულ რაზმითურთ უკანითგან დაეცა და ზურგიტგან დაუშინა ქართველებს, რომელნიც დამარცხდნენ (დეფრემერი, Frag. 500 - 501).

იბნ ალასირისა და ქართველ ისტორიკოსის ცნობები მხოლოდ წვრილმანებით განსხვავდებიან ერთიერთმანეთისაგან. არაბი ისტორიკოსი მაგ. მოგვითხრობს, ვითომც ბრძოლა თვეზე მეტს გაგრძელებულიყოს*), მაგრამ ამასთანავე მისივე სიტყვებითგანა სჩანს, რომ ბედ-იღბალი ერთს ბრძოლას, ისიც უეცარს, ლალატზე დამყარებულს, გადაუწყვეტია. ყურადღების ღირსია, რომ თამარის მემკვიდრე იხსენიებს სულტანის მოციქულს—ჯაშუსს, რომელსაც სულტანისათვის ქართველი ჯარის ბინა შეუტყობინებია და რომლის წყალობითაც შესძლებიათ ქართველებს მოულოდნელად, დილა-ადრიან თავს დასხმოდნენ. თამარის მემკვიდრე მხოლოდ არას ამბობს ამხილველი გამაჰმადიანებული ქართველი მოლალატე იყო, თუმკვიდრი მაჰმადიანი. მაინცა-და-მაინც თამარის ისტორიკოსი პირდაპირ ამბობს, რომ მაშინ ქართველები ძლეულნი იყვნენ და „სივლტოლამ“ თვით მეფეც დიდს განსაცდელს გადაარჩინა.

იბნ ალასირის სიტყვით ელდიგუზ ათაბაგისა და მის მოკავშირეების ხლათის სულტანის, შაჰარმენ იბნ სოკმან აღბრძობისა და მარალას მმართველ აყსანკორის ლაშქრობა საქართველოში მომხდარა 558 წ. ჰიჯ. თვესა სეფერს, ანუ 1163 წ. იანვარ-თებერვალში (დეფრემერი, Frag. 501).

როგორც უკვე დავინახეთ მაჰმადიანთა ამირები, ათაბაგი და სულტანი. თავგამოდებით ებრძოდნენ საქართველოს ანისის გამო: მტრად ძნელი იყო მისი დათმობა და ყოველ ღო-

*) ვგონებ იბნ ალასირს ამ აღწერილობაში. გაგის ციხის აღებაც აქვს ნაგულისხმევი, თუმცა თვით გაგი მოხსენებული არ არის, თუ ჩვენ არა ვცდებით, მაშინ შესაძლებელია, რომ ელდიგუზ ათაბაგისა და მის მოკავშირეების ორივე შემოსევა საერთოდ მართლაც ერთს თვეს გაგრძელებულიყოს.

ნისძიებით ცდილობდნენ ანისი კვლავ ჩაეგდოთ ხელში. ვარდანს ნათქვამი აქვს, რომ 4 წლის განმავლობაში ქ. ანისის მტრის გამუდმებული იერიშისაგან მოსვენება არა ჰქონდაო. გიორგი მეფესაც თანდათან უძნელდებოდა მოზღვავებულ მაჰმადიანობასთან ანისის გამო ბრძოლა (ვარდანი, ისტორია 167). ამიტომ როდესაც არა ნაკლებ მობეზრებული „თვთ შემოვხევეწა ელდიგუზ ათაბაგი“ და შუაქაცად „ჩამოდგა შუა სულტანსა და [ქართუელთა] და ითხოვა ზავი და აქეთ“ შერიგების მოთხოვნელად გამოვიდა „დედოფალი რუსულან დაჰ“ გიორგი მეფისა, „სულტანის ცოლ ყოფილი“, მეფე გიორგი გულში მაინც ალბად გახარებული იქმნებოდა. მოპირდაპირენი შერიგებულან. საქართველოს მეფემ „უბოძა ანისი თვისსავე მემამულესა და ითაყუანს თავისა თვისისა უმად“ (ისტორი და აზნის * 610, გვ. 381-382). მაშასადამე ანისის ახალი მაჰმადიანი მმართველი უწინდელ მფლობელთა ნათესავი და „მემამულე“ უეჭველად საქართველოს მეფის ბატონ-პატრონობის ქვეშ უნდა ყოფილიყო, ვითარცა მისი ყმა და ხელქვეითი. ვარდანი ადასტურებს ქართველ ისტორიკოსის ამ ცნობას და თანაც დასძინს რომ გიორგი მეფემ მოიწვია მაჰმუდის შვილი არსლანი და ანისის სახელდობრ მას უწყალობაო (ისტორია 167). რაკი ვარდანი ამბობს, რომ არსლანი ანისის ოთხი წლის განმავლობაში მოსვენებას არ აძლევდაო (იქვე), მ. ბროსესთან ერთად უნდა დავასკვნათ, რომ გიორგი მეფეს არსლანისათვის ანისი 1165 წ. (1161-4) უწყალობებია. რასაკვირველია ანისის ისევ დაბრუნება და წყალობა თუნდაც ყმადნაფიცისათვის ქართველებისათვის მარცხი იყო, მაგრამ როგორც ეტყობა სხვა საშუალება არ ყოფილა და მხოლოდ ამ გზით „შეიქმნა მშვიდობა და ზავი ჟამ რაოდენმე“ (ისტორი და აზნის * 610, გვ. 382).

თუმცა საქართველოში მშვიდობიანობა დამყარდა, მაგრამ ქართველი მეომარნი ისე იყვნენ ომსა და ლაშქრობას მიჩვეულნი, რომ ზავის დადების შემდგომ „ულონო იქმნეს ლაშქარნი და დიდებულნი ამის სამუფოსანი“ და მეფეს გულახდილად მოახსენეს: „ბრა არს ლონე დარჩომისა ჩუენისა თჳნიერ ლაშქრობისა და რბევნა“ (ისტორი და აზნის * 610, გვ. 382). მეფეს როგორც ეტყობა შინაური მტრები უგულვებოდა და მხოლოდ მას შემდგომ დათანხმდა, როდესაც „წარსცა ზავნი და ფიცნი შინა“ (იქვე). რაკი ამნაირად თა-

ვისი თავი შინაურ შუღლისა და მტრებისაგან უზრუნველ ჰყო, გიორგი მეფემ თავისი ლაშქრის სურვილი აასრულა და მეზობლების დარბევის ნება მისცა: „უბრძანა ტაოელთა, კლარჯთა და შავშთა მორბევა ოლთისისა და ბანისა, მესხთა და თორელთა — კარისა და აშორნისა, ამირსპასალარისა და სომხთა: — მტკუარს აქეთ ვადრე განძამდის, თვთ ხასაგანიანთა — ლიხთიმერეთს და ქართუელთა-განძას დამართებით მტკუარის პირი იმიერ და იმიერ ხლათამდის, ჰერთა და კახთა — ალაზნის შესართავით ვიდრე შარვანამდის; იქმნა ესევეითარი უცხო ლაშქრობა“ — (იქვე * 610 — 611, გვ. 382 — 383). თუმცა ამ მართლაც და „უცხო“ ლაშქრობის ყველა კუთხეების შესახებ-კი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ რომ ეს ამბავი მართალი უნდა იყოს იმითაცა მტკიცდება, რომ იბნ ალასირი ქართველთა ძლევამოსილს ლაშქრობას რანში ადასტურებს. მას მოთხრობილი აქვს, რომ 561 წ. ჰიჯრ. ანუ 1165 — 1166 წ. ქ. შ. ქართველთა დიდი მხედრობა შეესია რანს და განძამდის მადწია, მრავალი მაჰმადიანი დახოცა და ტყვედ წაასხაო (დევრემერი, Frag 506 — 507). მორბეული ქვეყნის სამზღვარიც, თარიღიც მშვენივრად უდგება ქართველ ისტორიკოსის ცნობას. ლაშქრობის დანარჩენ კუთხეების შესახებ არაბულ-სპარსულ მწერლობაში შემთხვევით ცნობები არ არის შენახული, თორემ უეჭველია ამ მხრივაც თამარ მეფის ისტორიკოსის სიმართლე დანტკიცდებოდა.

ამავე ხანებში გიორგი მეფეს აღმოსავლეთ-ჩრდილოეთისაკენ შარვანში მოუხდა გალაშქრება. მაშინ შარვანში მეფედ გიორგი მეფის დისწული აღსართანი ყოფილა (ისტორნი და აზნნი * 612, გვ. 384), რომელიც იმ დროინდელ არაბ-სპარსულ მწერლობაში იწოდება აბუ-ლ-მუხაფეფარ მანუჩაჰრ-ახისტან ბენ-კესრან-ად (დორნი მ. ბროსსე, Hist. d. e. Géorgie I 397, შენ. 3 და ს. ლენ-პულის *Рус. династия* — ს. თარგმანის დამატება ვ. ბარტოლდისა, გვ. 295). ეს აღსართანი „მეფე იყო შარვანისა და ზღვის-პირისა დარუბანდით ხა[ლ]ხ[ა]ლამდის“ (ისტორნი და აზნნი * 612, გვ. 384), რაკი შარვანში საქართველოს მეფის ყმად ითვლებოდა და ჰყავდა „ვითარცა ერთი დიდებულთა მისთაგანი“, ამიტომ როდესაც „ესე შარვანში შემოეხუეწა ოდესმე დაქირებული დარუბანდელთა ხაზართაგან“, გიორგი მეფე ჯარით მიეშველა და თან საქართველოში 1167 წ. სტუმრად მოსული (Lebeau. Histoire du Bas-

Empire. წ. XVI, გვ. 230; ბროსე. Hist. d. l. Géorgie, I, 396, შენ. 4) „ძმა ბერძენთა მეფისა ანდრონიკე წარიყუანა“ (ისტორი და აზნისი * 612, გვ. 384). ქართველთა მხედრობითურთ მეფე „მივიდა ვიდრე კართამდის დარუბანდისათა, მოაოკრა ქუეყანა მუსკუტისა¹⁾ და შარაბამისა²⁾ და აიღო ქალაქი შაბურანი“ და თვით ქალაქი თავის დისწულს შარუანშას უწყალობა (იქვე * 612, გვ. 384—385). ეს ლაშქრობა, დარუბანდამდის და შაბურანის აღება 1167 წ. ახლო ხანებში უნდა მომხდარიყო.

თუმცა როგორც აღნიშნული იყო (გვ. 564) გიორგი მეფემ 1165 წ. ანისი მაჰმადიან მმართველს ყმად-ნათისს არსლანს დაუთმო, მაგრამ მეფეს მაინც ანისი ხანგრძლივ არ დაუტოვებია სხვათა ხელში. ვარდანს სიტყვით 1173 წელს გიორგი III ანისი კვლავ აიღო, ქალაქის ამირა მეფემ თან წაიყვანა და უკან აღარ გამოუშვა (ისტორია 169). როდესაც ეს ამბავი თურქებმა შეიტყეს, მსწრაფად პირი შეპკრეს და შეერთებულის ძალით კვლავინდებურად ანისის დაბრუნება ჰსურდათ, მიადგნენ ქალაქს და შირაკის სანახები ააოხრეს. ვარდანის სიტყვით ივანე ამირსპასალარს ანისის თურქთათვის დათმობა ჰსურდა, მაგრამ ქალაქმა შეუტყო და ეს საქმე ჩაფუშა, მტერი-კი ცარიელი გაბრუნდაო (იქვე 170). გიორგი მეფეს ანისის ეპისკოპოსის ბარსელის თხოვნით ანისის ამირად დაუნიშნია მისი ძმა აპირატი (იქვე 170).

იმ დროს, როდესაც გიორგი მეფემ თავის ძლევაამოსილებით მეზობლებშიც-კი სახელი გაითქვა, შიში და პატივისცემა დაიმსახურა, თვით საქართველოში მას საშინელს განსაცდელს უმზადებდნენ. როგორც უკვე აღნიშნული იყო, თუმცა გიორგი დემეტრე I უმცროსი შეიღლი ყოფილა, მაგრამ სამეფოდ თურმე უფროსს დავითს-კი არ ამზადებდა, არამედ მას, უმცროსს. საქართველოს წარსული ისტორიითგან ნათლადა სჩანს რომ სამეფო უფლების დამკვიდრება IX ს. მოყოლებული პირდაპირ მემკვიდრეობასა და პირმშობაზე იყო დამოკიდებული. ყოველთვის განსვენებულ მეფის უფროსი ვაჟი-უფლისწული აღიიარდა ხოლმე სახელმწიფო ტახტზე. მაშასადამე წესიერად რომ ყოფილიყო საქმე მოწყობილი დემეტრე I შემდგომ უნდა მის უხუცესს ძეს დავითს ემეფნა, მაგრამ მისს მამას

¹⁾ მ-მ დღეს ქცა—მუსკუტისა. ²⁾ ასეა ქცა-ში, მ-მ დღეს ქცა-ში „შარამბისა“.

სხეზნაირად განუსჯია. მომავალი აღმოაჩენს, როდესაც ახალი და საკმაო ცნობები გამოქვეყნდება, ჰქონდა დემეტრე I რაიმე კანონიერი საბუთი როდესაც თავის უფროსს შვილს მემკვიდრეობის უფლებას ართმევდა, თუ მართო პირადი გრძობა და მიკერძოებითი სიყვარული ამოქმედებდა მას? იქნებ უფლისწულს ისეთი ნაკლი ჰქონდა, ან ისეთი დანაშაული მიუძღოდა მამის წინაშე, რომელიც მას კანონიერ უფლებას თავისთავად აკარგვინებდა? მაინცა-და-მაინც ძნელი დასაჯერებელია, რომ მშობელმა მამამ თავისს უდანაშაულო უზადო პირმშოს მართოდენ პრადის გრძობის გამო მეთობის დამკვიდრების უფლება მოუსპოს. რამდენად ძლიერი და ბრმა უნდა ყოფილიყო მამის სიძულვილი უფროს შვილისადმი ისიც ამტკიცებს, რომ მისის სიკვდილის შემდგომაც მან არ აპატიო და მის მაგიერ განსვენებული დავითის მცირეწლოვანი შვილი დემეტრე-კი არ გამოაცხადა მეფედ არამედ როგორც წინადევ გადაწყვეტილი ჰქონდა ისევ თავისი საყვარელი უმცროსი ძე გიორგი მეფედ და თანაზოსადრედ ღასვა. როგორც ეტყობა დავითს მამა მოლაღატედა და შიმტაცებლად სთვლიდა და ამის გამო არც დავითის შვილს არგუნა მემკვიდრეობის უფლება.

სრულებით ცხადია რომ ამგვარ ნიადაგზე ყოველთვის შეიძლებოდა ამბოხება აღმოცენებულიყო, მეტადრე საქართველოში, სადაც დიდებული აზნაურები მეფის წინააღმდეგ განდგომას დიდის სიამოვნებით მხარს დაუჭერდნენ ხოლმე. ამიტომაც იყო რომ, როდესაც „მოიწიფა ძმისწული [მისი, შვილი] დავით ძმისა მისისა უხუცესისა, სახელით დემეტრე, (ისტორი და აზმნი * 613, გვ. 386), ამ დემეტრე-დემნას*) სიმამრმა, ამირსპასალარმა ივანე ორბელმა (სტეფანოს ორბელიანი, ისტორია, 285) გიორგი მეფის წინააღმდეგ განდგომილება მოაწყო, რომ თავისი სიძე გაეშეფებინა. თამარ მეფის ისტორიკოსი არა მალავს, რომ პირადად ჰაბუკო უფლისწული იყო „სახე-კეთილი და ყოვლით კელით მარჯვ და ნაწაწავლი“, მაგრამ მისმა განდგომილებამ მისი სწავლოლობაცა და ჰაბუკობაც უუქად ჩაატარაო (ისტორი და აზმნი * 613, გვ. 386). ივანე ორბელს მხარი დაუჭირეს ყველა „ორბელთა და ყოველთა ტომთა და მიმდგომთა მათთა სამცხელთა, ჰერთა, კახთა და სა-

*) სტეფანოს ორბელიანი და ვარდანი მას დემნას უწოდებს, აღბად მისი სააღერაო სახელი იქმნებოდა, და ჩვენც შემდგომში ასე ვუწოდებთ ხოლმე.

დაცა ვინ ნათესავი და ნატამალი მსმენარი მათდა იყო“ (ისტორი და აზმნი * 614, გვ. 386—387). ამ განდგომილები-სა და ამბოხების მთავარ მონაწილეებად ივანე ამირსპასალარს გარდა ყოფილან ივანე ვარდანისძე, შოთა ძე ართავაჩოს ძისა, რომელნიც ლალატის „განზრახ-გამგებელნი“ და თანაც „შინათ-გამცემელნი“ ყოფილან (იქვე * 615, გვ. 588), „ქართლის ერისთავი სუმბატის ძე ლიპარიტ, მეჯინიბეთ-უხუცესი ქავთარ ივანეს ძე და ანანია დვინელი (იქვე * 615, გვ. 389). განდგომილთ ჰსურდათ გიორგი მეფე შეეპყრათ და დემნა უფლისწული გაემეფებინათ, ხოლო გიორგისგან ფიცისა და სიმტკიცის წიგნი ჩამოერთმიათ, რომ იგი ამას დაჰმორჩილდებოდა და თავის საკუთარ კერძ საუფლისწულო მამულით დაკმაყოფილდებოდა (სტეფანოს ორბელიანი, ისტორია, 281). ზემოდსახელვებულთ გარდა შეთქმულთ მიემხრნენ „სარგისი მკარგრძელი შვილითა და ძმისწულითა მისითა“ (ისტორი და აზმნი * 614, გვ. 387), ჯავახნი კახაჲ შვილებითურთ, დიდო გამრეკელი, მემნა ჯაყელი, ჰასან კაენისა პატრონი და გრიგოლ ანელი აპირატის ძე (სტ. ორბელიანი, ისტორია, 281). განდგომილთა ჯარი სტეფანოს ორბელიანის სიტყვით, 30000 აღემატებოდა (იქვე 281).

ამ დროს გიორგი მეფე, ვარდანისა და სტ. ორბელიანის სიტყვით, მცირე ამალითურთ თურმე არხეინად სახატეს მდგარა (ვარდან, ისტორია, 170; სტეფ. ორბელიანი, ისტორია, 280); განდგომილების ამბავი შეიტყო თუ არა, მეფე მაშინვე საჩქაროდ ტფილისში წავიდა და იქითგან დაუწყო ლაშქარს შეგროვება (ვარდან, იქვე; სტ. ორბელიანი, იქვე; ისტორი და აზმნი * 614, გვ. 387). მეფე დიდს განსაცდელში ჩავარდებოდა რომ ხასიათის სიმტკიცე და შორს გამჭვრეტელობა არ გამოეჩინა. გიორგი მეფემ მაშინვე ყუბასარ ყივჩაყს მოუხმო, რომელიც მეფეს 500 მხედრითურთ ეახლა (სტ. ორბელიანი, ისტორია, 281); თანდათან სხვებიც მივიდნენ მეფესთან მისაშველებლად. მემბოხებმა რომ გაიგეს მეფე ტფილისში შეიხიზნა და მაგრდებო, თითონ პირდაპირ მისვლა ველარ გაბედეს; ამასთანავე მათმა წინანდელმა მომხრეებმაც ყოყმანი დაიწყეს და ნანობდნენ რომ ასეთს საქმეში გაებნენ. პირველად დიდი გამრეკელი ჩამოეცალა განდგომილთ და გიორგი მეფეს მიემხრო; იმის წახედულობით გრიგოლ ანელიც გადუღგა დემნას და ორბელთ და გიორგის მხარეზე გადავიდა;

მერე ხომ მათს მაგალითს ბევრმა მიჰბაძა. დემნას მომხრეთა ჯგუფი თანდათან მცირდებოდა, გიორგი მეფეს-კი უკვე მოზრდილი მხედრობა ჰყავდა (იქვე). რაკი გაძლიერდა, მეფემ „შემყრელმან ლაშქართამან ტფილისით ქალაქით მიმართა სომხითის მთასა“; მემამოხენი „აოტნა, გააქცივნა, შეიხუეწნეს ციხესა ლორისასა“ (ისტორნი და აზმნი * 614, გვ. 387; ვარდან, ისტორია, 170; სტეფ. ორბელიანი, ისტორია, 282). ივანე ამირსპასალარის ბრძანებით ლორითგან „წარსულ იყუნეს სპარსეთს ქართლისა ერისთავი სუმბატის ძე ლიპარიტ, მეჯინბეთ-უხუცესი ქავთარ ივანეს ძე... და ანანია დვინელი ზოგნი შაჰარმენისა, ზოგნი ელდიგუზის ძეთა თანა“ დახმარების სათხოვნელად (იქვე * 615, გვ. 389; ვარდან, ისტორია 170 და სტ. ორბელიანი, ისტორია, 282); რაკი თითონ წინაღმდეგობის გაწევა აღარ შეეძლოთ ასეთის საზიზღარის საშუალებით, — ქართველთა დაუძინებელ მტრის დახმარებით, — უნდოდათ თავიანთი გაეყვანათ და გაემარჯვათ, მაჰმადიანთა მხედრობისათვის საქართველოს მიწა-წყალი უნდა აეოხრებინებინათ და თანამოაძმენი დაეწიოკებინებინათ!..

მაგრამ გამოკეთების მაგიერ განდგომილთა საქმე სულ უკან-და-უკან მიდიოდა. მეფე გიორგიმ მემამოხეთ წაართვა, „მოუხუნა ყოველნი სიმაგრენი და ციხენი“. მაშინ დემნას თავი მიანება და „წამოუვიდა... სარგისი მკარგძელი შვილითა და ძმისწულითა მისითა, ძმა და დაჲ საყუარელი ორბელთა“ (ისტორნი და აზმნი * 614, გვ. 387). მეფე გიორგიმ ყველას ვინც მას მიემხრო დიდი პატივი სცა, დაასაჩუქრა, და წყალობა უყო (სტ. ორბელიანი, ისტორია 282). მკარგძელიც რასაკვირველია „შეიყუარა და შეიტკობო მეფემან და მისცა მისნდობლობა გვარისშვილობისა მისისა მსგავსად“ (ისტორნი და აზმნი * 614, გვ. 387). ეხლა-კი მეფე სამხედრო მოქმედებას შეუდგა და „მომრბეველმან ტაშირისა და ლორის კართამან დაიბანაკა აგართა!“ ხოლო იქითგან ლორეს ციხეში შეხიზნულ მემამოხეებზე „გაგზავნა ლაშქარნი რომელნი დარჩომილ იყუნეს ერთგულად მისად და სხუანი თემისა და თემისა მესხნი, თორელნი, ქართლელნი, სომხითარნი და თვთ გაზრდილი მისი მეჯინბეთ-უხუცესი ქიბერი“ (იქვე * 614, გვ. 388). ჰერეთში რომ მივიდნენ მათ შეუერთდნენ „ჰერეთის ერისთავი და ყოველნი ჰერნი სრულითა ლეკითა და კავკასი-

ითა“ (იქვე). გარემოცულ მემბოხეთ უცხოეთით, სპარსეთით, შველსა და დახმარების იმედიც გაუცრუვდათ (იქვე * 615, გვ. 389). მედგარ და ხშირ ომებისა და კვეთების დროს შეიპყრეს ორი მთავარი დამნაშავე ივანე ვარდანისძე და შოთა ძე ართავაჩოს ძისა (იქვე * 615, გვ. 388). ამის შემდგომ თვით მეფეც „აღვიდა და მოადგა ლორესა“. ციხეში შემწყვდეულთ სასოება წარიკვეთეს „დაულონოვდეს ლორეს შინა მდგომნი“, მეტადრე დემნა, და რაკი ხსნის იმედი გაღიწყვიტა „დემეტრე გარდამომბმელი საბლისა გარდამოკდა ციხისა-გან და მომართა თავისსავე ბიძასა“ (იქვე * 615—616, გვ. 389). სტ. ორბელიანის სიტყვით დემნა ლორეს ციხითგან ღამე ჩამოშვებულა და ბიძასთან რომ მისულა თურმე მუხლმოდრეკით ემუდარებოდა მას შეებრალებინა და მისთვის მხოლოდ-ღა სიცოცხლე ეჩუქებინა (ისტორია 284). ამის შემდგომ ამბოხების დანარჩენი მონაწილენიც, „ამირსპასალარი და სხუანი, რომელნი დარჩეს გამოსახეს“ (ისტორია და აზრნი * 616, გვ. 389). დანაშაულობისდა მიხედვით თვითოეული მონაწილეთაგანი შესატყვის სასჯელით იყვნენ დასჯილნი: დემნას, ვითარცა განდგომილს უფლისწულს, თვალები დასთხარეს და გამოასაჭურისეს, რომ ჩამომავლობა არა ჰყოლოდა (სტ. ორბელიანი, ისტორია 285), ლაშა-გიორგის დროინდელი ქართველი მემათიანე გამოსაჭურისებაზე არას ამბობს; მისის სიტყვით ჯერ „დემეტრე (დემნა) კლდეკართა დასუეს, უკან თუალნი დასწუნეს“ (ანა დ'ფსი ქცა). როგორც ეტყობა საბრალო ბატონი შვილს ეს საშინელი სასჯელი ვერ აუტანია; იგივე მემათიანე ამბობს: „მოკუდა და მცხეთას დამარხეს“-ო (იქვე); ბიძას დამნაშავე უმისწული მეფეთა საგვარეულო სამარხ მონასტრის გელათის ღირსიც-კი არ გაუხდია. ივანე ამირსპასალარს თვალები დასთხარეს (ვარდანი, ისტორია 170—171; სტ. ორბელიანი, ისტორია 285), ხოლო დანარჩენი მთავარი მონაწილენი ორბელთა გვარისანი სიკვდილით იყვნენ დასჯილნი (იქვე). ლაშა-გიორგის დროინდელი მემათიანეც ადასტურებს ამას: „ორბელნი მეფემან დაიპყრნა და დაკოცნა“-ო (ანა დ'ფსი ქცა). ასე სასტიკად და შეუბრალელოვ დასაჯა გიორგი III ამ განდგომილების მოთავენი და მონაწილენი. ლაშა-გიორგის დროინდელ მემათიანეს სიტყვით „ოდეს ორბელნი გა[ნ]დგეს ქრონიკონი იყო სამას ოთხმ[ე]ოცდა ათშუდმეტი“) (ანა დ'ფსი ქცა), ანუ 1177 წ. და იგი-

*) ხელნაწერში სწერია „ჩუდმეტი“.

ვე თარიღი აღნიშნული აქვს სტეფანოს ორბელიანსაც (ისტორია 285).*)

*) სტ. ორბელიანი ამბობს, ვითომც გიორგი III ჟურფოს ძმას დავითს სიკვდილის წინ თავის მცირეწლოვან შვილს დემეტრე-დემნას პატრონად დაენიშნოს და მისთვისვე ჩაებარებინოს დემნას სრულსაკოვანობამდე სამეფოს მართვა-გამგეობა, ვითომც შემდეგ მეფობა დემნასთვის უნდა დაეთმო, თითონ-კი თავის ხვედრს საუფლისწულო მამულს დასჯერებოდა; იმავე ავტორის სიტყვით ამ ანდერძის დამსწრედ ვითომც ყოფილიყვნენ ქართველი დიდებულებიც, მათ შორის ამირსპასალარი ივანე ორბელიც, რომელსაც დავითმა თავისი შვილი დემნა ჩააბარა. გიორგი III მეფობის უფლება გაუტკბა და არამცთუ ნაანდერძე მეფობის დათობა ემძიმებოდა, პირიქით მან გადასწყვიტა თავისი თავი სახელმწიფო გვირგვინით შეემკოა. შეკრებილ დიდებულებს, ნათ შორის ივანე ორბელს, თანხმობა გამოუცხადებიათ ვითომც იმიტომ, რომ გიორგის III ყველანი დაერწმუნებინოს, რა წამს დემნა სრულსაკოვანი შეიქმნება, მეფობას დუფთობო. გიორგი მეფემ თავისი სიტყვა არ აასრულა და იმიტომ მოხდა ამბახება (ისტორია 278—281). მთელი ეს მოთხრობა იმ სახით, როგორც იგი სტეფანოს ორბელიანს აქვს ნაამბობი, ყოვლად შეუწყნარებელი რამ არის. ჯერ ერთი ის, რომ დავითს და დემეტრე I გიორგის ისეთი უთანხმოება ჰქონიათ ერთიერთმანეთში, რომ შეუძლებელია დავითს გიორგი თავის ანდერძის აღმასრულებელად დაენიშნოს; მეორე ისა, რომ როგორც დავიანახეთ გიორგი სამეფო ტახტზე მისმავე მამამ, დემეტრე I აიყვანა და დაავიროგვინა; მესამე ისა, რომ დავითს მიმძღავრებულად სთვლიდა მისივე მამა და გიორგი მიაჩნდა თავის ერთადერთ კანონიერ მემკვიდრედ. დასასრულს რომ დემნა სამეფოდ არ ემზადებოდა ეს ყველასათვის უნდა ცხადი ყოფილიყო, მით უმეტეს ივანე ორბელისათვის, იმიტომ, რომ დემნას ცოლად ივანე ორბელის ქალი, მაშასადამე ქვეშევრდომის და არა სამეფო გვარის ასული, შერთეს. მაშინ სამეფოდ გამზადებული უფლისწულისათვის ეს შეუწყნარებელი საქციელი იყო (იხ. ჩემი წიგნი სამართლის „ისტორია“. სახელმწიფო სამართლის კარი). ამას გარდა რა დასაჯერებელია, რომ დიდებულებს ივანე ორბელთან ერთად გიორგი III დაავიროგვინების თანხმობა ვითომც იმიტომ გამოუცხადებინათ, რაკი დამსწრენი გავორგოს დაერწმუნებინოს ჩემი ძმისწული, სრული წლოვანი გახდება თუ არა, მაშინვე სამეფო ტახტს იმას დაფულოცავო? ქართველნი დიდებულები და ივანე ორბელი უსუსური ბალოება იმ ხდომილს არ იყვნენ, რომ ვერ მიმხვდარიყვნენ, როდესაც მეფის მოადგირე უნდა აღმზრდელი თვით დაავიროგვინებას ჰხედავს, ის მომავალში მეფობის დამთმობი იქმნებოდა თუ პირიქით საბოლოოდ შიმტაცებული?!

გიორგი მეფემ დემნას განდგომილებით ისარგებლა და ვაზირებად დიდგვარიან ორგულ მოხელეთა მაგიერ ერთგულნი დანიშნა. განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ივანე ორბელიის ადგილას სრულიად საქართველოს ამირსპასალარად სრულებით უგვარო კაცი ნაყივჩაყარი ყუბასარი დააყენა (სტ. ორბელიანი, ისტორია 286).

გამარჯვებული და მხიარული მეფე გიორგი რომ საქართველოს დედაქალაქში დაბრუნდა, მას შეყრილი სამღვდელოება დახვდა. სამღვდელოების კრებას როგორც ეტყობა მეფის ცოტა არ იყოს გაჭირვებულ მდგომარეობით უსარგებლნია და მეფისათვის მოუთხოვნია, რომ მას ეკლესია „ყოვლისა ბეგარისა-გან“ გაენთავისუფლებინა. მეფე გიორგიმ რასაკვირველია საეკლესიო კრების სურვილი დაუყოვნებლივ აასრულა (იხ. ჩემი „სქს ეკონომიური ისტორია“ I, 54).

დემნას განდგომამ, თუმცა ძლიულობა და დათრგუნვილობა, ძლიერი გავლენა იქონია გიორგი მეფეზე. მომხდარმა ამბოხებამ შეარყია სამეფოს მყუდროება და თვით მეფეზეც ძალიან უმოქმედნია. ამიტომაც იყო რომ „შემდგომად ამისსა მეორესა წელიწადსა... შემოქცეული ღანუყით ნაჭარმაგვესა შემყრელმან შეიდთავე სამეფოთა მისთამან... განრჩევითა და გამორჩევითა, განგებითა და გავონებითა... მეფე ყო (თამარ) თანადგომითა ყოველთა პატრიარქთა და ებისკოპოსთა, იმიერთა და ამიერთა, ვაზირთა და სპასალართა და სპასპეტთა“ და „დაადგავგრგვნი ოქროსა თავსა მისსა“ (ისტორიი და აზმნი * 616—617, გვ. 390—391).

მაშასადამე გიორგი მეფეს თავისი ასული, დიდებული თამარი, საქართველოს სახელმწიფო ტახტზე 1178 1179 წ. დაუსვაძს.

თავის ქალის თანამოსაყდრედ დასმის შემდგომაც გიორგი მეფე როგორც სჩანს სახელმწიფო საქმეებში მხურვალე მონაწილეობას იღებდა. 1179 წ. მან საგანგებო საკანონმდებლო კრება მოიწვია, რომელსაც რამე უნდა ელოძნა, რომ საქართველოში გახშირებული პარვა და ავაზაკობა ძირიან-ფესვიანად ამოეფხრა. ამ კანონმდებელმა კრებამ ქურდობისა და ავაზაკობისათვის საშინლად მკაცრი და უღმობელი სასჯელი — ჩამოხრჩობა — დააწესა. საგულისხმიეროა რომ ამ სასჯელს თურმე ყველას განურჩევლად, აზნაურსაცა და უაზნოსაც, ადებდენ და ამ უღმობელ საშუალებით ვარდანის სიტყვით ეს ორი

ნ. გვ. 552—572

მეფე გიორგი III სახელმწიფო ბეჭედი (შეცდომით
დავით აღმაშენებლის ბეჭდად ცნობილი).

ბოროტმოქმედება საქართველოში აღმოუფხვრიათ (იხ. ჩემი „ქლ სამართლის ისტორია“, სისხლის სამართლის კარი).

თამარის სამეფო ტახტზე აყვანის შემდგომ გიორგი III სამხედრო მოღვაწეობისათვის როგორც ეტყობა თავი დაუწეებია, ალბად თავის გვირგვინოსან ასულს სახელმწიფოს მართვა-გამგეობაში ეხმარებოდა და ასწავლიდა. ესეც-კია რომ გიორგი მეფეს დიდ ხანს აღარც უცოცხლია. ლაშა-გიორგის დროინდელ ქართველ მემკვიდრეებს სიტყვიტ გიორგი III „იმეფა ოცდა რვა წელი და მთხვალა სტაგირს კახეთისას თუესა მარტსა ოცდაშვიდსა სამშაბათს ვნებისას და დამარხეს შხუთას ჟამის სიძნელისაგან და მასვე წელსა გელათს წაიყვანეს“-ო (ანა დუსი ქცა). თუ 1156 წელს გიორგი III მეფობის 28 ინდიკტიონს მიეუმატებთ გამოვა, რომ გიორგი მეფე გარდაცვლილა 1184 წელს. მართლაც სწორედ ამ 1184 წ. 27 მარტი ვნების კვირის სამშაბათს მოდიოდა. თამარ მეფის ისტორიკოსიც ადასტურებს ქართველ მემკვიდრეებს იმ ცნობას, რომ გიორგი III ვნების კვირას მიიცვალა: იგი რიტორულად ამბობს მეფე „მასვე მსგეფსსა (ე. ი. შვიდეულს) მის (იესო ქრისტეს) ვნებისასა ივნო“-ო (ისტორნი და აზშნი * 620, გვ. 395).*) გიორგი მეფის გარდაცვალების თარიღად 1184 წ. სდებენ აგრედვე ვარდანი (ისტორია 173), სტეფანოს ორბელიანი (ისტორია 286) და სხვა-და-სხვა ქართული კვნიკლოსებიც (ქკბი I, 268). დასასრულ გიორგი III გარდაცვალებას 1184 წ. ადასტურებს სანაჰინის მონასტრის სომხური წარწერაც (4. *Կոստանხանդ գիմակან Տարեգիր*, Bibl. Armeno-Georgica II, 35).

ლაშა-გიორგის დროინდელ ქართველ მემკვიდრეებს ნათქვამი აქვს: გიორგი III კახეთში სტაგირს გარდაიცვალაო და თამარ-მეფის ისტორიკოსის სიტყვებითგანაც ნათლადა სჩანს, რომ

*) განსვენებული ჩვენი სახელოვანი მეცნიერი მ. ბროსე შესცდა და თუმცა „მსგეფსის“ ნამდვილი მნიშვნელობა იცოდა, მაგრამ გადასწყვიტა, აქ ისტორიკოსს უწოდოდა ეთქვა: გარდაიცვალა „პარასკევს აღდგომის შემდგომ“-ო Hist. d. I. Géorgie I, 402 შენ. მ. გაგრძელება). შემდეგ მ. ბროსე დასძენ: „მაინც-და-მაინც 1184 წ. აღდგომა I აპრილს მოდიოდა ისე, რომ გიორგის სიკვდილი მოხდა 6 აპრ. (იქვე). როგორც უკვე დავინახეთ ეს შეცდომაა.

მეფე მართლაც ქალაქ ტფილისს გარედ გადაცვილია და ეს სამწუხარო ამბავი „თამარსა ქალაქსა შინა ტფილისსა საჯდომსა მათსა ციხესა ისანსა“ მოახსენეს (ისტორი და აზმნი * 621, გვ. 395).

4. თამარ მეფე.

თამარი, წინადაც თავის მამის თანამოსაყდრე და გვირგვინოსანი გიორგი III გარდაცვალების შემდგომ, რასაკვირველია, საქართველოს სახელმწიფო ტახტზე უნდა აბრძანებულყო; სხვა შემკვიდრე და მეტოქე არ არსებობდა და იგი იყო საქართველოს ერთადერთი იმედი და სიამაყე. მაგრამ იგი მინც მაშინვე არ ასტლა სამეფო ტახტზე. მწუხარებასა და გლოვას რომ მოაჩინებდა, დიდებულნი „შვიდთავე სამეფოთანი“ შეიყარნენ და მისის მამიდის დედოფალ რუსუდანის პირით თამარ მეფეს მოახსენეს, რომ მან „კელ-ყოს კელითა მეფობასა და კურთხევითა გვირგვინოსან ყოფად, აღვიდეს, ამაღლდეს და დაჯდეს საყდარსა თვსთა მამათასა“-ო. რუსუდანმა ეს თხოვნა თავის ძმისწულს გადასცა და თამარი „დამორჩილდა პირველსავე ბრძანებასა აწ კადრებულსა დიდებულთა შვიდთავე [სამეფოთასა]“. ამგვარად ერთხელ უკვე აყვანილი მამის მიერ თამარი ხელმეორედ უნდა ასულიყო სამეფო ტახტზე. არც გასაკვირველია: მაშინ იგი მხოლოდ თანამოსაყდრე იყო, მას მუდამ გვერდით ჰყავდა მამა, გამოცდილი სარდალი და მმართველი; ამიერითგან-კი იგი უნდა საქართველოს ერთადერთ უზენაეს გამგედ და წინამძღოლად გამხდარიყო. ადვილი და უმნიშვნელო საქმე ხომ არ იყო გადასაწყვეტი: საქართველოს ხანგრძლივ ისტორიაში და სხვათა ცხოვრებაშიც იშვიათი მოვლენა იყო, იმ დროს სხვაგანაც შეგალითი პრა ყოფილა, რომ მეფედ და სახელმწიფოს მმართველად ქალი გამხდარიყო. საქართველო მაშინ უკვე ძლიერ, სახელგანთქმულ სახელმწიფო ითვლებოდა, მრავალ და ვრცელ ქვეყნების ბატონად, სხვადასხვა მოდემისა და სარწმუნოების ხალხის მბრძანებელად. ამიტომ საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრების ხელმძღვანელთათვის იმ დროს დიდი სიფრთხილე და წინდახედულობა, სიბრძნე და შრომ-გამსჭვრეტელობა იყო საჭირო, რომ ქვეყნისათვის ღირსეული მეფე აერჩიათ.

საგანგებოდ შეკრებილმა საქართველოს ღიდებულთა ბჭობამ ღირსეულად შეასრულა თავისი მოვალეობა და თამარი ქალი მამაკაცის თანასწორ უფლების ღირსად სცნო. უეჭველია, ყველა არ იქმნებოდა ამის მომხრე და მომავალში იქნებ უფრო მეტი და საგულისხმიერო ცნობები აღმოჩნდეს ამ საისტორიო თათბირის შესახებ; მაგრამ მაინც ცხადია, რომ უმრავლესობა თამარის გამეფების მომხრე ყოფილა.

ღიდის ამბით და ზეიმით იყო თვით დაგვირგვინების წესი მოწყობილი. რაკი საქართველოში მეფე ამასთანავე სახელმწიფო ჯარის უზენაეს ბრძანებელად და სარდლად ბრძანდებოდა, ამ ბრძანებლობის ნიშნად მას დაგვირგვინების დროს სახელმწიფო ხმალს შემოართყამდენ ხოლმე. თამარი თუმცა ქალწული იყო, მაგრამ მაინც „ერმა“ და „ლაშქარმა“ სამხედრო ძლიერებისა და უფლების სიმბოლო მასაც გადასცა და ამისთვის „დალოცეს კვირიკეს ძე კახაბერი ერისთავი რაქისა და თაკუერისა და სრულ ყუეს მოკელეთა სუიანთა და ღიდებულთა ვარდანის ძეთა, საღირის ძეთა და ამანელის ძეთა მოღებად და დაღებად კრმლისა“. ამავე დროს „ჰკრეს სპერქურთა, ბუკთა, ქოსთა და წინწილთა და იყო ზარი და ზეჰიძი ქალაქსა შინა, სიხარული და შუება“ და მაშინვე „დალოცეს და აღიდეს სპათა შვიდთავე სამეფოთათა“ (ისტორი და აზშნი * 625, გვ. 400, 401).

ქალწულ გვირგვინოსნის მეფობა შეტად ხელსაყრელი დრო იყო, რომ ღიდგვარიან აზნაურებს არ ესარგებლათ და არა ცდილიყვნენ ბედის-ტრიალი თავიანთკენ მოებრუნებინათ, მართლაც ღიდგვარიან მოხელეებმა მალე ისარგებლეს იმითი, რომ სამეფო ტახტზე ახალგაზდა ქალწული იჯდა მეფედ და ეცადნენ უმაღლესი თანამდებობანი ხელში ჩაეგდოთ. ამისათვის „ღიდებულთა ვიეთმე კელისუფალთა ყვეს ფიცი ესრეთ ვითარმედ „აღარ ვეგებთ ძუელთა კელისუფელთა და გამგებელთა საქმისათა ფარმანსა ქუეშე მეოფნი, ვინათგან მათგან დაჰყრცილნი და უპატიოდ გასულნი ვართ და გუარაინნი და მსახურეულნი სახელნი უპატიოდ და უსახელოდ გასრულვართ უგვართა და უკმართაგან“-ო.

გაფიცულ მოხელეთა მოთხოვნილებას და გულისწადილს თუ ჩაუუკვირდებოდა ცხადადა სჩანს, რომ მათ სურდათ ძველისძველი წოდებრივი უპირატესობა განეახლებინათ და კვლავინდებურად წოდებრივი და ჩამომავლობითი თვისებები პირად ღირსე-

ბაზე მადლა დაეყენებინათ. ესე იგი მათ უნდოდათ მკესხაა ის, რაც დიდის ხნისა და მედგარის მუშაობის წყალობით საქართველოს კეთილდღეობისა და წარმატებისათვის თამარის წინაპრებმა შექმნეს. გამოუცდელ ქალწულ-მეფეს და მის მთავრობას ეს გაფიცვა ისე მსწრაფად და მოულოდნელად დაატყდათ, რომ თავზარდაცემულებმა ვერაფერი მოახერხეს ურჩ დიდგვარიან მოხელეთა საწინააღმდეგოდ. განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია, რომ გაფიცულ აზნაურებს ნიშანში ამოუღიათ ამირ-სპასალარი და მანდატურთ-უხუცესი ყუბასარი და მსახურთ-უხუცესი აფრიდონ და რრივეს სამსახურითგან გადაყენებას თხოულობდნენ: პირველი მათგანი იყო უკვარძ ნაყიფჩაყარი „ერთგული და მოყმე და ქაბუკი“, ამასთანავე „გაზრდილი პატრონთაგან“, მან ფასდაუდებელი სამსახური გაუწია გიორგი III დემნას განდგომილების დროს (იხ. გვ. 568); ხოლო მეორე უაზნო-კაცად ითვლებოდა, წინად „აზნაურის ყმობა“-ში ყოფილა, მაგრამ გიორგი მეფისავე წყალობით „კაც-ქმნილი“ მსახურთ-უხუცესობამდის მიღწია ვგონებ იმავ დემნას განდგომილების შემდგომ; მაშასადამე, ორივეს დიდი ღვაწლი მიუძღვოდათ თამარ მეფის მამის წინაშე და მათი ჩამოგდება დიდგვარიან მემბოხეებს ტყუილ-უბრალოდ არ ექმნებოდათ განზრახული.

თამარ მეფისათვის, რასაკვირველია, გაფიცულთა სურვილის მოსმენა არაფერი სასიამოვნო იქმნებოდა: მათ უნდოდათ რომ ორივეს თანამდებობა ჩამორთმეოდა და ამასთანავე „აწვიეს მეფესა თამარს მოღებად ყოვლისა დიდებულისა ქონებისა და სიმდიდრისა“. ყუბასარის საწინააღმდეგოდ მათ შეეძლოთ კიდევ ეთქვათ, რომ რგი მაშინ ავადმყოფი იყო, ფილენჯის სენი სჭირდა და სიღამბლე მოსდიოდა, „მოეღებოდა ენა, კელი და ფერკი“ (ისტორნი და აზმნი * 628, გვ. 405); მაგრამ აფრიდონზე მაგგვარს ვერას იტყოდნენ.

თამარ მეფეს არავითარ წინააღმდეგობის გაწევა არ შეეძლო გაფიცულ დიდგვარიან მოხელეთათვის და იძულებული იყო მათი მოთხოვნებიან დაეკმაყოფილებინა. თუმცა კი ყუბასარს მაინც ყველაფერი არ ჩამოართვა, როგორც ისინი მოწადინებულები იყვნენ, პრამედ „თჳნიერ კელისუფლობისა და ლორესა-გან კიდე არა დააკლო და ეგრეცა სიყუარულითა დიდითა და პატივითა დაიჭირა დღემდე მიცვალებისა“ მისისა იმიტომ, რომ თამარ მეფეს კარგად ახსოვდა ყუბასარის „სი-

ყუარული და სამსახური“; რომელიც მას მისი მამის გიორგი III წინაშე მიუძღოდა. აფრიდონი-კი მთლად „მოიშალა და დაიმკო“ დიდგვარიან გაბრიცულთა „ნებითა“. როდესაც მათ თავიანთ წადილს მიაღწიეს და უგვარო და უაზნო ვაზირები დაამხეს, „ბრძოლ[ის]ა მყოფთა კელისუფლობისა-თვს და დიდებისა-თვს ურთი-ერთას დაუწყეს ზიდვა“, ერთი მეორეს მოხელეობას ეცილებოდნენ: მაშასადამე, დიდგვარიან მოხელეებმა, რომელთაც მხოლოდ კერძო წოდებრივ უპირატესობის მოპოვება ჰსურდათ და მართ-ოდენ თავისთვის ზრუნავდნენ, ამ გაფიცვის წყალობით გაიმარჯვეს. ეს, რასაკვირველია, საქართველოს სახელმწიფოებრივ და სოციალურ წარმატებისათვის მეტად საზიანო იყო: შეიღახა საქართველოს მოწინავე მოღვაწეებისა და მეფეების თავგამოდებულ და მედგარ ჭირახულობით მოპოებული შეგნება, რომ ადამიანის პირად ღირსებას შესაფერისი პატივი უნდა ჰქონოდა ცხოვრებაში და ყველაფერი გვარიშვილობით არ განისაზღვრებოდა. ეხლა კი დიდგვარიანობამ და აზნაურობამ კვლავ წამოყო თავი.

ჯერ კიდევ გადაყენებულ ვაზირების ყუბასარისა და აფრიდონის მოადგილეები დანიშნულნი არ იყვნენ, რომ მეჭურჭლეთ-უხუცესმა ყუთლოუ-არსლანმა საერთო პოლიტიკური მოთხოვნილება წამოუყენა თამარ მეფეს; მან სახელდობრ „იხზოვა კარაჟი დადგამად გელსა ჭისანისსა და სხანებსა საგაღებლისსა და თქუა: „დასხდომიანი მუნ შეგან, განმეგებენი მიტემისა და მოღებისა, წუაღობისა და შეკისხვისანი, გვადრებდეთ და ვაგნებდეთ თამარს მეფესა და დედოფალსა [და] მამინ-და სრულ იქმნებოდეს განგებულო ჩუენი“-ო. ყუთლოუ-არსლანი მარტო-ც არა ყოფილა; მას მომხრეები და თანამოაზრენი ჰყოლია და როდესაც ზემო-აღნიშნული გაბედული და საგულთხიერი მოთხოვნილება წამოუყენებია, მას დახმარების იმედი ჰქონდა „ლაშქართა [თანაშე]ფიც[ულ]თა და თანაშემწეთა მისისა მის გზად-გამყუელობისა“-თა. ყუთლოუ-არსლანსა და მის თანამოაზრეებს საგანგებო ხელშეკრულობაც, „სიმტკიცე“-ც-კი ჰქონიათ დადებული.

გასაოცარი კია, მაგრამ ჩვენის წარსულის ამ საჯულის ხმამაღალი ამბის შესახებ ამაზე მეტი ცნობები არც თამარ მეფის ისტორიაში, არც სხვა რომელსამე წყაროში არ მოიპოვება. იქნებ მომავალში ამის თავიდაც ახალი რაიმე მასალა აღმოჩნდეს და მაშინ ყველაფერი დაწერილებით გამოიკვეს, მაგრამ ჯერ-ჯერობით უნებლიედ ამით უნდა დავკმა-

ყოფილდეთ. რაკი სხვა საშუალება არ არსებობს, უნდა ისევ ქართველ ისტორიკოსის ზემომოყვანილ სიტყვებს ჩაუყვირდეთ. და ამ გზით ცოტა რამ მაინც გამოვარკვიოთ.

ყუთლუ-არსლანი მეჭურჭლეთ-უხუცესი, ანუ ვაზირი ყოფილა; მაშასადამე, შეუძლებელია იგი გაფიცულ დიდგვარაძან აზნაურთა იმ ჯგუფში ყოფილიყო, რომელიც თავის თავს „უპატივოდ და უსახელოდ კასუჯად“ სთვლიდა და გულნატკენი იყო. უმაღლეს მოხელეობას არ გვაძიხსესო, მეჭურჭლეთ-უხუცესი ყუთლუ-არსლანი თავის შესანიშნავის მოთხოვნილებით მაშინ გამოსულა, როდესაც გაფიცულ დიდგვარიან აზნაურებმა მისი თანამოსამსახურენი ამირსპასალარი ყუბასარი და მსახურთ უხუცესი დამხეს და მათ ადგილის დაჭერის გამო შეამბოხებებს ჯერ კიდევ ცილობა ჰქონიათ. გაფიცულ დიდგვარიანთა ჯგუფს მიემხრო, თუ მარტო თავის პოლიტიკურ თანამოაზრეთა დახმარების იმედით ჰქონდა გული მაგარი. — არა სჩანს, მაგრამ ეს-კი ცხადია, რომ იგიც თურმე „აწ თავის ამირსპასალარად და სომხითის მეფისა ადგილსა ლორესა დაჯდომად განმზადებული“ ყოფილა.

სამწუხაროდ ყუთლუ-არსლანის წოდებრივ ჩამომავლობაზე გარკვეული ცნობები არ არის შენახული; უძველეს (მშდღეს) ხელნაწერში თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება ამ ალბაგს დამახინჯებულია, მაგრამ იქაც ყუთლუ-არსლანი „ბიჭა“-დ არის წოდებული და ეს გარემოება, მაინცა-და-მაინც მის მაღალწოდებრივობას არ ამტკიცებს. ქცის შესწორებულს და სრულს ხელნაწერებში ხომ ყუთლუ-არსლანი „გვართა უზნოთა“ იმ წრის წევრად არის მოხსენებული, რომელსაც „აღმაღლებს სიმდიდრე“, მაშასადამე, დაბალ წოდებითგან გამოსული სიმდიდრით განდიდებულად არის ცნობილი. ამას გარდა ჩვენ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ყუთლუ-არსლანი გიორგი მე-III ვაფაზირა და მეჭურჭლეთ-უხუცესობა მისცა. განსაკუთრებით საგულისხმეოა, რომ იგი ვაზირად დემნას განდგომის და თრგუნვის შემდგომა სჩანს; ალბად იმ დიდგვარიან აზნაურთა ჯგუფს არ ეკუთვნოდა, რომელმაც ივანე ორბელიის მეთაურობით დემნას განდგომა მოაწყო; პირიქით იგი გიორგი III პოლიტიკას მომხრე უნდა ყოფილიყო. მაგრამ ამასთანავე არც ის უნდა დავავიწყდეს, რომ დიდგვარიან აზნაურ მოხელეთა გაფიცვის დროს ყუთლუ-არსლანი დასამხობ ვაზირთა სიაში მოხსენებული არ არის, მაშასადამე, იგი გაფიცულთათვის იმ-

დენად საძულველი არა ყოფილა და ჭიბერსავით მასაც თავისი თავი უზრუნველ-უყვია.

რაც უნდა იყოს ერთი რამ სრულებით ცხადი და უცილობელია: ყუთლუ-არსლანისა და მის თანამოაზრეების მიერ წამოყენებული მოთხოვნებიანი საქართველოს სახელმწიფო ცხოვრებაში განსაკუთრებულ და მეტად საგულისხმიერო მოგვლენად უნდა ჩაითვალოს; რამდენადაც ვიცით არას დროს არაფისგან ასე შკაფიოდ და ნათლად არ ყოფილა წამოყენებული საკითხი საქართველოს სახელმწიფო წესწესობების შეცვლის საქარების შესახებ, რომ მეფეს „თვითმპერობებით“ და მხოლოდ მას საკუთრივ სახელმწიფო საქმეების გადაწყვეტის უფლება არა ჰქონოდა, არამედ ეს უფლება განსაკუთრებულს უზენაესს დაწესებულებას მიჭნიჭებოდა, მეფეს კი მარტო ამ დაწესებულების გადაწყვეტილების „კანკებულის“ აღსრულების, „სრულქმნის“ უფლება შეჩინოდა. მაშასადამე, აქ საუცხოვოდ არის ერთიერთმანერო შორის განსაზღვრული კანონმდებლობისა და განგების უფლება ერთის მხრით და სრულყოფის უფლება მეორეს მხრით. მარტო ეს განსაზღვრა ქართულ სახელმწიფო სამართლისა და აზროვნების დიდი განვიითარების დამამტკიცებელია. მექურქლეთ-უხუცეს ყუთლუ-არსლანისა და მის თანამოაზრეთა წადილი ისა ყოფილა, მაშასადამე, რომ საქარყველოს მეფეს მხოლოდ სრულყოფის უფლება შეჩინოდა და კანონმდებლობისა და განგების უფლება ჩამორთმეოდა. მაგრამ თავიდათავი ის არის, თუ ვის ხელო უნდა გადასულიყო კანონმდებლობისა და განგების უფლება? სამწუხაროდ ამის შესახებ თამარ მეფის ისტორიკოსს გარკვევით არათერი აქვს ნათქვამი. ვახუშტს ამიტომ უფიქრია კიდევ, რომ ამ უფლების მიხვეჭა თითონ ყუთლუ-არსლანს ჰსურდა (საქართ. ისტორია, 197), მაგრამ ეს თვით ყუთლუ-არსლანის სიტყვებს ეწინაღმდეგება იმიტომ, რომ იგი ამ უფლებით აღჭურვილთათვის განსაკუთრებულ „კარავსა“ თხოულობდა, რომელიც ჰისანში სამეფო სასახლის მახლობლად, საგოდებლის სანახებში, უნდა დადგმულიყო; ამ დაწესებულების წევრები უნდა ყოფილიყვნენ „დასხდომილნი მუნ შიგან“ და საკანონმდებლო და სახელმწიფო საქმეები გაერჩიათ და განეკოთ. ვის უნდა ჰქონოდა ყუთლუ-არსლანის აზრით ამ „კარავში“ სხდომისა და განგების უფლება? უეჭველია ყუთლუ-არსლანს ან ვაზირები ეყოლებოდა მხედველობაში, ან არა და უფრო რომ „დიდებულნი“ და „დარბაზის ერნი“, ანუ

დარბაზის წევრნი. ვაზირთა საბჭო მეტად მცირერიცხოვანი იყო რომ ყუთლოუ-არსლანს გაეხედნა მისთვის ეგოდენ რთული და უზენაესი უფლება, როგორც ქვეყნის კანონმდებლობისა და განგების საქმე არის, მიენიჭებინა. სახელმწიფო „დარბაზი“-კი მრავალრიცხოვანი დაწესებულება იყო და ჩვეულებრივ, როდესაც დიდმნიშვნელოვანი და რთული სახელმწიფო ან სამოსამართლო საქმეები იყო, საქართველოს მეფეები წინადაც „დარბაზს“ და „დარბაზის ერს“ დაეკითხებოდნენ ხოლმე. მაგრამ მას ყოველთვის სამეფო სასახლეში „დარბაზში“ ჰკრებდნენ და „დარბაზის ერის“ მოწვევა და მის აზრის დაკითხვა მეფისათვის ვალდებულება-კი არ იყო, არამედ ჩვეულებასა, საჭიროებასა და მეფის სურვილზე იყო დამოკიდებული. ყუთლოუ-არსლანისა და მის თანამოაზრეთა სურვილით ამიერითგან სსშუდსა დაწესებულებად უნდა ქცეულიყო, რომელსაც ბინა სასახლეში კი არ უნდა ჰქონოდა, არამედ ცალკე, სასახლის მახლობლად, სადაც წევრები „თავისუფლად მსხდომარენი“ სახელმწიფო საქმეებს გაარჩევდნენ და განაგებდნენ და მეფე თვით ამ დაწესებულების კრებებს არ უნდა დასწრებოდა. შეუეს ამ დაწესებულების გადაწყვეტილებას, „განგებულს“ მხოლოდ აცნობებდნენ და მას ეს განგებულები უნდა „სრულ-ექმნა“. ვახუშტი მართალი იყო, როდესაც ამბობდა, ყუთლოუ-არსლანს ჰსურდაო, რომ მეფეს ამ „განგებულის“ უარყოფის უფლება არა ჰქონოდა, არამედ „ენებოს თუ არა ენებოს“ მაინც მოვალე ყოფილიყო რომ „დაამტკიცოს“ და აასრულოსო. ერთი სიტყვით მეფის უფლება საქართველოში სრულებით უნდა შეზღუდვილიყო და ჩამორთმეოდა, მას მხოლოდ აღმასრულებლობითი უფლება რჩებოდა. უმადლეს დაწესებულებას „კარავში დასხდომილთ“-კი სრული უფლება ენიჭებოდა: მათ ექმნებოდათ უფლება „მიცემისა და მოღებასა“, აჭბად ბრძანებისა, ხარჯებისა და მოხსენებისა, ამასთანავე „წყალობასა და შერისხვისანი“, ანუ უზენაეს მართლმსაჯულების უფლებაც.

ვინ იყვნენ „დიდებულნი“ და „დარბაზის ერნი“, რომელთა ხელშიაც ყუთლოუ-არსლანისა და მის თანამოაზრეთა თიქრით საქართველოს სახელმწიფო უზენაესი უფლება უნდა გადასულიყო? დიდებულნი ორგვარნი იყვნენ: დიდებულნი მოხელენი და აზნაურნი; თვით აზნაურთა დიდებულებაც უმაღლეს მოხელეობაზე იყო დამოკიდებული. ხოლო უკვე XI ს. მოყოლებული ამ ორ ჯგუფითგან საქართველოში წარმოიშვა

და ცალკე გამოიყო და განსაკუთრებულ საზოგადოებრივ-ერთეულად იქცა, რომელმაც საქართველოს სახელმწიფო და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში პირველი ადგილი დაიჭირა, აზნაურებზე უფრო მაღლა იდგა.

„დარბაზის ერნი“ კი იმ პირებს ერქვათ, რომელთაც საქართველოს სახელმწიფოს უზენაეს საბჭოში მონაწილე წევრებად ითვლებოდნენ. დარბაზის ერნი, რომლითგანაც შემდეგ წარმოსდგა სიტყვა „დარბაისელი“, ორ ჯგუფად იყოფოდნენ: „დარბაზის ერნი“ იყვნენ „კელოსანნი“ და „უკელონი“; „კელოსანთა“ ჯგუფში ითვლებოდნენ ვაზირები და „საგამგეო“ უწყების მოხელენი მაგ. ერისთავთ-ერისთავნი, ამირები და სხვანი. „უკელოთა“ ჯგუფი შესდგებოდა მაღალ წოდებათა წარმომადგენელთაგან. სამღვდელოებისა და დიდ-ვაჭართა წარმომადგენელნი ჩვეულებრივ „უკელოთა“ ჯგუფში შედიოდა თუ არა, ამის შესახებ ჯერ ცნობები არ მოიპოვება.

ამგვარად ცხადია, რომ საქართველოში თვითმპყრობელობის აჩრდილიც უნდა გამქრალიყო და მის მაგიერ პარლამენტის მსგავსი დაწესებულება უნდა დაარსებულიყო, რომელშიაც „დიდებულები“ იქმნებოდნენ „განმგებელნი მიცემისა და მოღებისა, წყალობისა და შერისხვისანი“. რასაკვირველია, ამ დაწესებულებაში უმთავრესი ადგილი დიდ მოხელეობას და მაღალ წრეებს ექმნებოდათ დაპყრობილი, მაგრამ თავიდათაფი ამგვარ უფლებოსან დაწესებულებისა და წესწყობილების შემოღება იყო, შერე რაკი საქართველოში, როგორც დავინახეთ, დემოკრატიულს მოძღვრებას თავისი მქადაგებლები ჰყავდა, საქართველოს ბუნებრივი სახელმწიფოებრივი განვითარება გარეშე ძალას რომ არ შეეფერხებინა, საუკუნეთა განმავლობაში ამ დაწესებულების შემადგენლობაც თანდათან შეიძლება შეცვლილიყო..

ყოთლოუ-არსლანისა და მის თანამოაზრეთა მოთხოვნილებანი თამარ მეფეს არაფრად მოეწონა. მან დაინახა, რომ აღარავითარი უფლება არა რჩებოდა და ამ მოთხოვნილების განსრფიცელება „დასასრულისა კელმწიფობისა ჰატრონისსა მიმცემელო“ იქმნებოდა, მის სამეფო უფლების გაუქმებას უქადდა. ამიტომ ისტორიკოსის სიტყვით „ესე ვითა საწყინელ იყო... ესრედ იწყინა და გაიკვრვა“-თ; თანაც გადასწყვიტა ამ დასის თვით მოთავე ხელში ჩაეგდო, „მოილონა კელთ-გდება თავისა მის მოქმედთასა“. ამის თაობაზე მოილაპარაკა თავის ერთგულ მო-

უმეებთან და „თანა-მზრ[ახუ]ელ-მყოფელმან ერთგულთა და სა-
ყუთართა მისთა-მან, შეიპყრა ყუთლოუ-არსლან მეჭურჭლეთ-
უხუცესი“. ეს რომ ყუთლოუ-არსლანის თანამოაზრეებმა შეი-
ტყეს „შეიყარნეს და უკუ-ადგეს“ თამარ მეფეს, თანაც „და-
[ა]დგ[ინ]ეს ახალი სიმტკიცე ყუთლოუ-არსლანის გაშუებ[უ]ლო-
ბისა [და] არა მ[ი]შუებისა (ვნებად)“. მათ გადასწყვიტეს, რომ
თუ საჭირო იქმნებოდა თვით სასახლის წინააღმდეგაც გაელა-
შქრათ და ამიტომ „განემზადეს ისინისა შემობმად“. ამ სა-
შინელ განსაცდელის დროს თამარ მეფემ დიდი დიპლომატიუ-
რი ნიჭი გამოიჩინა და თავის მოწინააღმდეგეებს ლაშქარი-კი
არ მიაგება საბრძოლველად, არამედ ეცადა საქმე მშვიდობი-
ანი შეთანხმებით დაებოლოვებინა. ამიტომ თამარ მეფემ ყუთ-
ლოუ-არსლანის ერთგულ თანამოაზრეებს მოსალაპარაკებლად
მიუგზავნა ორი საპატიო მანდილოსანი „ხუაშაქი ცოქალი,
დედა ქართლისა ერისთავთ-ერისთავისა რატისი“ და „კრწან-
ჯაყელი, დედა აწ მყოფთა სამძივართა“. თავის მოციქულებს
დააბარა, რომ აჯანყებულნი მეფეს ფიცით მონდობოდნენ და
მაშინ მან აღუთქვა ყუთლოუ-არსლანის მეტი „სხუისი არა ვისი
ბრალობა“. საპატიო მანდილოსნებმა თამარ მეფის მონდობი-
ლობა ბრწყინვალედ ასრულეს და განდგომილნი მეფის სურ-
ვილზე დაიყოლიეს: „მოჰყუეს დიდებულნი ბრძანებასა პატ-
რონისასა და წინაშე-მოსრულთა თაყუანისცეს“, ამასთანავე
თითონაც პირობისაებრ „აღიღეს ფიცი პატრონისა-გან და მის-
ცეს მათ [პირი] ერთგულობისა და ნების-მყოფლობისა მათი-
სა“.

ამგვარად დაბოლოვდა ეს გასაოცარი და საგულისხმიერო
პოლიტიკური მოძრაობა: თანამოაზრეებმა თავიანთი მეთაური
დასთმეს და თითონ დაწყნარდნენ. ყუთლოუ-არსლანი დამარცხ-
და, მაგრამ რომ მის ცდას მაინც სრულებით უნაყოფოდ არ
ჩაუვლია, ეს იქითგანაც ცხადადა სჩანს თუ როგორ უმოქმე-
დნია თამარ მეფეს ახალ ვაზირების დანიშნვის დროს. ყუთლოუ-
არსლანის დასის დაშოშმინების შემდგომ თამარი გადაყენებულ
ვაზირების მოადგილეთა არჩევას შეუღწა და ისტორიკოსის სი-
ტყვიით „გამოჩენასა შინა ორთა ვაზირთა და სპასპეტთა თან-
დგომითა და ერთ-ნებაობითა (დაღებულთა შჯდთავე საქეფთათა*)
ბრძანა და მტკიცებად ჰყონდიდლოდ, მწიგნობართა-უხუცესად [და]

*) ვახტანგისეულს ქცა-შიც ასე სწერია.

ვ[ა]ხ[ი]რ[ა]ლ (ანტონ)ი გაზრდილივე მამისა მათისა, ბრძენი და გონიერი, პატრონთა-თვის სვიანი და ერთგული და შემეცნებული საურავთა და ვა[ნ]აჩინა ამირსპასალარად სარგის მკარგრძელი, კაცი გუარიანი და აღზრდილი ლაშქრობათა შინა [და] ჭაბუკობათა... განაჩინა და უბოძა ჭიბერსა მანდატურთ-უხუცესობა და მისცა არგანი ოქროსა კელთა მისთა და შთა-აყვეს სკარამანგი ტანსა მათსა [და] დასუეს სელებითა ოქრო-ქედლი[ებ]ითა რომელ[ნ]იმე მარჯუენით მისსა და რომელნიმე მარცხენით და კუალად უბოძა მეჭურჭლეთ-უხუცესობა დიდსა და გუარიანსა კაცსა ვარდანის ძესა და მსახურთ-უხუცესობა ვარდანს (დადიანსა), ჩუხჩერახობა მარუშიანსა, ძესა ჩუხჩერახისასა... და დასხნა სასთაულითა და უბოძა ამირახურობა გამ-რეკელსა თორულსა, რომელი ამირ-სპასალარიცხ იქმნა შემ-დგომად სარგის მკარგრძელისა“ (ისტორნი და აზმნი * 631 — 632, გვ. 409 — 410). ისტორიკოსის ზემო-მოყვანილს ცნო-ბაში განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია, რომ ახალ ვაზირთა და სპასპეტთა არჩევაზე ამბობს: თამარ მეფემ „თანა-დგომითა და ერთ-ნებაობითა დრდებულთა შვიდთაჟე სსმეფოთათა ბრძანა დაშტკიცებად“-ო. ერთ-ნებაობა საერთო სურვილსა ნიშნავს, ხოლო თანადგომა — შველას; მაშასადამე, ახალი ვაზირები და სპასპეტნი, მეფის მიერ დამტკიცებულნი, წინაჟე უთფილან ყველა დიდებულთა დახმარებით, სურვილისა და ნებისაჟებრ, ხოლო მეფემ „ბრძანა დაშტკიცებად“ ამ „ერთ-ნებაობისა“ (იხ: აგრედვე ქვემოლ ცნობები დიდ ლაშქრობათა გამო დიდებულთა ბქობისა და განგების შესახებ). ამგვარად თუმცა ყუთლუ-არსლანისა დღ მის თანამოაზრეთა მოთხოვნილებასა და მეფის მიერ დიდებულთა ერთ-ნებაობის დამტკიცებას შორის არსებითა განსხვავება არის იმიტომ, რომ ყუთლუ-არსლანის დასის აზრით „ერთ-ნებაობისათვის“ მეფის „დამტკიცება“ სრულებით სსწირთ არ იყო, არამედ მეფესათვის ეს „ერთ-ნებაობა“ უნდა მხოლოდ ეცნობებინათ („ვკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ“), ხოლო შას უნდა განგებული „სრულ-ექმნა“, — თამარ მეფეს-ჟე ახალ ვაზირთა დანიშვნის დროს უბრძანებია: „ერთ-ნებაობის“ „დამტკიცება“, მაშასადამე, მას დამტკიცებისა და უარყოფის უფლება თავისთვის შეუნარჩუნებია; მაინც თუ საქმეს ჩავაკვირდებით ჩვენთვის ცხადი ვახდება, რომ ზემო-აღნიშნულს ცნობაში დიდებულთა „თანა-დგომისა და ერთ-ნებაობის“ დამტკიცების საგანგებოდ მოხსენება ყუთლუ-არსლანის დასის

წადიერებათა შედეგი უნდა იყოს. იქნებ სწორედ ამ პირობით დაიყოლია და დაათანხმა თამარ მეფემ ყუთლუ-არსლანის თანამოაზრენი. მაინც-და-მაინც ყურადღების ღირსია, რომ თუმცა ამ მოძრაობის ატეხისათვის ბრალი მარტო ყუთლუ-არსლანს დასდეს, მაგრამ როგორც სჩანს მისთვის მაინც არც ერთი იმ სასჯელთაგანი (სიკვდილი, ან თვალთ-დაბნელება), რომელიც კანონით ამგვარ დანაშაულობისათვის (აჯანყება) მოთავსათვის იყო დაწესებული, ყუთლუ-არსლანისათვის არ მიუხვიათ*); ალბად მას მსუბუქი რამ სასჯელი, იქნებ ექსორია, აკმარეს.

როდის იყო ან დიდგვარიან აზნაურ-მოხელეთა გაფიცვა, ან ყუთლუ-არსლანისა და მის თანამოაზრეთა პოლიტიკური მოძრაობა ამის შესახებ თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში გარკვევით არაფერია ნათქვამი, მაგრამ მაინც-და-მაინც ცხადია, რომ თამარის მეფობის მეთორმეტე ინდიქტიონზე ანუ 1196 წ. ადრე; თარიღის განსაზღვრა უფრო ზედმიწევნითაც შეიძლება: რაკი მოთხრობითგანა სჩანს, რომ მაშინ მას ჯერ ქმარი არა ჰყოლია და ამ ამბებში ქმარი არსადა სჩანს, ამიტომ ცხადია, რომ ეს ამბები უნდა მომხდარიყო თამარის მეფობის პირველსავე წლებში, ჯერ კიდევ პირველ ქმრის შერთვამდე ანუ 1184—1186 წ. (აზნაურ მოხელეთა გაფიცვისა და ყუთლუ-არსლანის მოქმედების შესახებ იხ. ჩემი „ქლ. სამართლის ისტორია“, I, სახელმწიფო სამართლის კარი).

როგორც უკვე აღნიშნული იყო თამარ მეფემ სრულიად საქართველოს დიდებულთა თანადგომითა და ერთნებაობით ახალი ვაზირები და სპასპეტნი დანიშნა. მეტად საგულისხმიერო არის თვით ახალ დადგენილ მოხელეთა თვისებები და დახასიათება. შწიგნობა-რთ-უხუცესად არჩეულ იქმნა ანტონი „გა-ზრდილი მამისა მათისა“ და „ზატრონთა თჳს სვიანი და ერთგულნი“; — მამასადამე, გიორგი III პოლიტიკისა და მიმართულების მომხრე. ამირ-სპასპეტად დააყენეს სარგის მხარგრძელი ადამიანი, რომელმაც აგრედვე გიორგი III დემნას განდგომის დროს დიდა სამსახური გაუწია; მის შესახებ ისტორიკოსი თუმცა ამბობს, რომ იგი იყო „კაცი გუარიანი“, მაგრამ ვითარცა ახლად გამოსული სახელმწიფო მოღვაწეობის ასპრეზზე გასომხე-

*) ეს იქითგანა სჩანს, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვით (იხ. ჩემი „ქლ. სამარ. ისტ.“) გუზანის გარდა თამარის დროს არავინ ყოფილა დასჯილი არც სიკვდილით, არც მბნელობლობით, არც ასოთ-ოდლებით.

ბული ქურთი მაინც-და-მაინც უფრო საქართველოს გვირგვინოსნის ერთგული იქმნებოდა, ვიდრე დიდგვარიან აზნაურებისა. ყურადღების ღირსია, რომ სარგის მკარგრძელს მის წინამოდგილე ყუბარსავით-კი ერთად არ მისცეს ამირსპასალარობა და მანდატურთ-უხუცესობა, არამედ მარტო ამირსპასალარობა ჩააბარეს, ხოლო მანდატურთ-უხუცესობა კიაბერს უწყალობეს. ამ ჭაბუკსაც გიორგი III წინაშე დიდი სამსახური მიუძღვოდა და ღემსას განდგომის დროს სამაგალითო ერთგულება გამოუჩენია; ამასთანავე იგი იყო გიორგი მეფის „ვაზრდილი“; მამასადამე, ამ შემთხვევაშიაც თამარს და დიდებულებს მანდატურთ-უხუცესობა მეფის პოლიტიკისა და მიმართულების თავგამოდებულ მომხრესთვის მიუნიჭებიათ. ამირსპასალარ დანიშნული გამრეკელა-ოორქელიც ხომ გიორგი III ერთგული კაცი იყო; მან პირველმა მისცა სხვებს მაგალითი, აჯანყებულს ღემსას გადაუდგა და გიორგი მეფეს მიემხრო. მხოლოდ შუჭურჭლეთ-უხუცესის კასაბერ ჯარდანიძეს და მსახურთ-უხუცეს ვარდან დადიანის წინანდელ მოღვაწეობის შესახებ არაუფიქროს ცნობები არ მოგვეპოვება; ვიცით მხოლოდ, რომ ვარდან დადიანის მამასაც იგივე თანამდებობა ეჭირა და დამსახურებულ კაცად ითვლებოდა (ისტორი და აზმნი * 62, გვ. 410). მაინც-და-მაინც ასევე ვაგაზიძე-უღლთაგანთა უმეტესობა გიორგი III ნაცადი და ერთგული მოხელეები იყვნენ, მის პოლიტიკისა და მიმართულების მომხრენი. ამგვარად ირკვევა, რომ დიდგვარიან გაფიცულ აზნაურ-მოხელეებმა მხოლოდ ყუბარსასა და აფრიდონის დამხობა შესძლეს, მაგრამ თავიანთ გულითადაც წადილს, რომ გადაყენებულთა მაგიერ უეჭველად მიტოვებულთა თითონ დამხდარიყვნენ, მაინც ვერ მიაღწიეს.

თამარ მეფემ ფრთხილ და ხერხიან მოქმედებით აღელვებული სამეფო დააწყნარა და საქართველოში მშვიდობიანობა დამკვიდრდა. ესლა მმართველ წრეების საზრუნავ საგნად თამარისათვის ქმრის შოვნა იყო. ამიტომ საგანგებო ბჭობაც ყოფილა და „ლაშქართა სპათა მისთა ზედა-შეიყარნეს შემჭირენი და ზრახვა ყუეს ძებნა[დ]... და მოყუან[ებ]ად ქმრისა“ თამარ მეფისათვის (ისტორი და აზმნი * 634, გვ. 413). ბევრი უცხოელი უფლისწული იყო სილამაზით განთქმულ თამარის შერთვის მონატრული. თამარის მიზიდველ თვისებებს გარდა მათთვის ისიც იყო სანუკვარხ, რომ თამარის ქმრობა მათ ძლიერ საქართველოს მეფის სახელსაც მიანიჭებდა, ერთ იმ

კრებათაგანზე, რომელზედაც თამარისათვის ღირსეულ საქმროზე იყო ბჭობა, წამოდგა აბუჯასანი „მკვდრთა ტფილისისათაგანი თავადი... და ამირა ქართლისა და ტფილისისა“ და დამსწრეთ მოახსენა: „მე ვიცი შვილი კელმწიფისა ანდრია დიდისა რუსთ მთავრისა, რომელსა მონებენ სამასნი მთავარნი რუსთანი... იგი მცირე დარჩომილი მამისა-გან, ექსორია ქმნით დევნული გარდამო[ი]ხუეწა ბიძისა სავალათად სახელ-წოდებულასა-გან და არს იგი ყიფიყთა მეფისა სუნჯისა ქალაქსა“ (იქვე * 635, გვ. 415) და თამარის საქმროდ ის იქმნება შესაფერისო. საგანგებოდ შეკრებილს საბჭოს როგორც ეტყობა ეს წინადადება მოსწონებია ალბად იმიტომ, რომ რუსები ქართველებსავეთ მართლმადიდებელი ქრისტიანები. იყენენ და თანაც სასიძოთუმც გადმოხვეწილი, მაინც ძლიერ ხელმწიფის შვილად ჰყავდათ წარმოდგენილი, — მაშასადამე, თამარის საკადრისად ეჩვენებოდათ. მაგრამ მაინც სასიძოს გასინჯვა არჩიეს და ამიტომ „უკმეს ერთი მკვდრთაგანი დიდ-ვაჭარი [სახელით] ზანქან ზორაბაბელ“ და რუს დიდ-მთავრის შვილის ჩამოყვანა მიანდეს. მან „მსწრაფლ მისრულმან ცვალებითა ჰონეთათა წარმოიყვანა და მოიყვანა უწინარე[ს] პაემნისა“ (იქვე * 635, გვ. 415). სასიძო აღმოჩნდა „მოყმე სახე-კეკლუცი, სრული ანაგებითა და... საჩენი“. ამასთანავე „გვარის შვილად“-აც მოიწონეს მისმა გამსინჯავებმა. ამიტომ „ამისთა მნახველთა და გამცდელთა პატრიარქმან, დიდებულთა, ვაზირთა და სპათა მოახსენეს თამარს“ საქმროს მოწონების შესახებ (იქვე * 635, გვ. 416). თამარ მეფე ყოყმანობდა და თანხმობას არ აცხადებდა, მაგრამ მახლობელნი და ქვეშევრდომნი არ ეშვებოდნენ, „არა [მო]შვებელმან დედოფალმან და სპათა აიძულეს“ (იქვე * 636, გვ. 416—417); ისე რომ თითქმის ძალად, მაინც-და-მაინც „მათ-გან (თამარისგან) ნება-დაურთავი განმზადნეს ქორწილ[ნი]ა“ (იქვე * 635, გვ. 416). საქართველომ თავის სათაყვანებელს გვირგვინოსანს დიდებული ქორწილი გადაუხადა; თვით თამარ მეფემაც უხვი საბოძვარი და წყალობა გასცა ისე რომ „იქმნა ქორწილი სახე-დაუდებელი და იგავ-მიუწდომელი, სიმრავლენი სახეობათანი, ძღუნობანი და ნიჭებანი თვალთანი და მარგალიტთანი, ოქროჰედითა და უქედელთანი, სიმდიდრეთა და ლართა კერულთა და უკერელთანი, მსგევსამდი სიხარული, შუება, ძღუნობანი, გაცემა“ (იქვე * 636, გვ. 417).

თამარ მეფის ისტორიკოსს ამ პირველ ქმრის რუსის სახელი აღნიშნული არა აქვს, მაგრამ სტეფანოს ორბელიანის სიტყვით მას გიორგი რქმევია (ისტორია, 286).

ქართველ ისტორიკოსის ცნობა თამარ მეფისათვის საქროს ძებნაზე და რუს მთავრისშვილის დაქორწილებაზე მტკიცდება სხვადასხვა მხრივ. აბულასანის პიროვნებისა და თანამდებობის შესახებ მოიპოვება ორი წარწერა, — ერთი ტფილისის იოანე ღვთისმეტყველის ეკლესიის კედელზე (ე. თაყაიშვილი, *Арх. экскурсия, IV, 149*), მეორე ერთ ხატის მოჭედობაზე (იქვე II, 70), — და იქითგანა სჩანს, რომ აბულასანი შართლაც ტფილისისა და ქართლის ამირად ყოფილა.

თვით გიორგი რუსის შესახებაც მოიპოვება ცნობები რუსულს მატრიანებში (იხ. მ. ბროსე. *Additions et éclairc*, გვ. 288—296); ამას გარდა იგი მოხსენებულია აგრედვე სტ. ორბელიანის ისტორიაშიცა (გვ. 286) და ვარდანის ისტორიაშიც (გვ. 174), თუმცა-კი ვარდანს რუსი მთავრისშვილის სახელი სწორედ არა აქვს აღნიშნული.

ეხლა ქართველები გულდამშვიდებულები იყვნენ და კლავინდებურად ლაშქრობას შეუდგნენ. ჯერ კიდევ „ამისგან უწინ[არეს] მოვიდეს ლაშქარნი არანისა და გელაქუნისა თურქმანნი ქუეყანასა პალაკაციოს და ძაღლის კევად წოდებულსასა“. გათამამებულ „მომრბეველთა ზედა გამრეველი კახას ძე მოუკდა“; თამარის ბედზე გაიმარჯვა და მტერი ვააქცია (ისტორი და აზმნი * 637, გვ. 418).

იმავე ხანებში „მასვე ჟამსა მოვიდეს კარნუ-ქალაქელნი, შამელნი და თურქნი გარმ[ია]ნისანი ცხენოსანნი, ქუეითნი და აივსო შავშეთისა ქუეყანა“. შემოსეულს მტერს მსწრაფად მიეგება გუზან აბულასანის ძე ტაოელი და ბოცო ჯაყელი მესხთა ჯარითურთ. „ბედმან... თამარისმან სძლია“ აქაც და ძღვევამოსილმა ქართველებმა მტერი უკუაქციეს (იქვე * 637—638, გვ. 418—419).

აღბად გათამამებულ მეზობლების ასალაგმავად „გავიდა ტფილისით მეფე რუსთავს“ და „ილაშქრეს ქუეყანასა კარისა და კარნიფორისასა და მოარბიეს ვიდრე ბასიანდმდის“ და იქითგან გამარჯვებულები დაბრუნდნენ და „მოვიდეს წინაშე პატრონსა მას ღმრთივ ჴანათლებულსა“ (ისტორი და აზმნი * 637, გვ. 418).

მერე ჯერი მკარგრძელებზე მიდგა: „ამისდა შემდგომად წავიდეს მკარგრძელნი ძენი საღირისნი და ვარამისნი... უხუცესნი ზაქარია და ზაქარია დალოცუილნი, ივანე და სარგის დაულოცველნი და ილაშქრეს ქუეყანასა დვინისასა“ და აღაფით დატვირთულნი, ძღვევამოსილები საქართველოში დაბრუნდნენ (იქვე * 638, გვ. 419).

„შემდგომად ამისა გამოსულასა ხანისასა ლაშქრობდეს ქუემონი ქუემოთ და ზემონი ზემოთ და შუანი შუათ და ყო[ვე]ლგან ძღვევამოსით და გამარჯუებით“ მოქმედობდნენ ქართველები (იქვე * 638, გვ. 420). მერე „ბრძანებითა თამარისითა“ მეფე ჯარითურთ გაემგზავრა და „მოაოკრა ქუეყანა პართთა“, და იქითგან დიდძალი საუნჯე და ტყვე წამოასხა (იქვე).

როდესაც ლაშქრობისაგან ისვენებდნენ მეფე და მეფეთა მეფე თამარი, სამეფო სახლი ხან იმიერ საქართველოში გადავიდოდა ხოლმე ხან ამიერში იმყოფებოდა, ხან „ჟამსა ოდესმე ჩავიდა შარვანის ზღურამდის და მოვიდის შარვანშა დიდითა ნიჭითა და ძღუნითა“ და ერთად ნადირობდნენ და შემდეგ უწვად დასაჩუქრებულს შარვანშას, რომელიც საქართველოს გვირგვინოსანს ემსახურებოდა „მონებითა ყმებრივითა“ შინ ისტუმრებდნენ ხოლმე (იქვე * 638 — 639, გვ. 420).

ამავე ხანებში დიდძალ მხედრობითურთ მეფე გაემგზავრა გელაქუნისაკენ და „თურქმანთა დაესხნეს, ამოსწყეტეს და აღიღეს დიდძალი ნატყუნავი და იავარი“. უკან გამობრუნებულს ქართველთა ლაშქარს „ყოველჩ თურქმანობა“ შეეხება „წინაძღოლმითა შამელთა დიდებულთა როსტომ და იალღუზ აღფესითა“, რომელნიც ყიზილ-არსლან ათაბაგს დაუქირავებია; მოულოდნელად ცხარე ბრძოლა გაჩაღდა (იქვე * 639, გვ. 420 — 421). ამ შეტაკებითგანაც ქართველები გამარჯვებულები გამოვიდნენ.

ამის შემდგომ „წვევითა ასათ გრიგოლის ძისათა“ ქართველებმა განძას ილაშქრეს ბელაყონამდის, მერე მოაბიეს „ზემო კერძო რაკისისა პირი მასისადმდე“, სადაც მსახურთ-უხუცესმა ვარდან დადიანმა, ოთხთავე მკარგრძელთა და სხუა დიდებულ აზნაურებმა „დიდი დაჭირვებული ომი გარდაიკადეს და გააქცივნეს“ მტერი (იქვე * 639 — 640, გვ. 421 — 423). ამ მშვიდობასა და მარჯვებაში რომ იყო ქართველობა მოულოდნელად ისეთი რამ გამოაშკარავდა, რომ ყველანი

ალაშვოთა. თამარის ქმარს გიორგის, „უბედურს რუსს“, სო-
ლომონი ცოდვა და ქცევა აღმოაჩნდა. თამარ მეფეს იმთავი-
თვე შეუტყვია ეს უკეთურება და „ორ წლამდის გინა უმეტეს
იყო განსაცდელსა უცხოას“ სანამ დაფარული ქირი გამო-
მყლაენდა და „უგრძნეს ვაზირთა და დიდებულთა“ (იქვე
* 640, გვ. 422).

რაკი ეს სააუგო ამბავი გამოაშვარავდა, გიორგი რუსის
ბედიც გადასწყდა და თუმცა „მოწყალისა და გაურისხებელის“
გულის პატრონს თამარს ეცოდებოდა „უბედური რუსი“, მაგ-
რამ მაინც „ცრემლ-მდინარეობასა შინა თამარისა“ იგი მაინც
საქართველოთგან გააძევეს და „წარიყუანეს ექსორია
ქმნად“ (იქვე * 641, გვ. 423). თამარ მეფემ „აურაცხელითა
ლარითა, სიმდიდრითა და საქურჭლითა“ დატვირთული გაი-
სტუმრა იგი საქართველოთგან, საითგანაც „ჩასმული ნავითა
ზღუად მიიწია კონსტანტინეპოლედ“ (იქვე * 641, გვ. 424).

ეხლა საქმე თარიღების გამორკვევას, ან როდის შეიერთა
თამარმა პირველი ქმარი, ან როდის გაეყარა მას? მკვლევარ-
თა შორის აქ დიდი უთანხმოება სუფევს. მ. ბროსეს ვახუშტს
მისდევს იმ მხრივ, რომ მასავით ისიც თამარს გამეფებასა და
პირველ ქორწილს შორის სამ წელიწადსა სდებს (*Histoire de
la Géorgie, I, 413*, შენ. 3). პირველ ქორწინების თარი-
ღად იგი 1187 წ. სთვლის (იქვე და *Additions et éclairc.
გვ. 296*). დ. ბაქრაძე ბროსეს ანგარიშს ემხრობა და იმეო-
რებს (ვახუშტი. საქ. ისტორია, 216, შენ. 1). თ. ჟორდანიას
იმ თარიღისდა მიხედვით, რომელიც მოიპოვება ჭრთს კვკ-
ლოსში თამარის მეორე ქორწინებისა და დავით სოსლხანის გა-
მეფების შესახებ, სრულებით უარყოფს ბროსეს ქრონოლო-
გიას და იმის აზრით, „რუსის შერთვა უნდა ყოფილიყო 1184
წლის დამლევს, ანუ გაზაფხულს 1185 წლისას“ (ქკბი I,
276).

პართლავს მეორე ქორწინების შესახებ ცნობას, რომელიც
კვკლოსში აღმოაჩნდა, დიდხ მნიშვნელობა აქვს თარიღების
გამორკვევისათვის. კვკლოსში სწერია: „ქრონიკონსა :უთ:
(40:) დასაბამით-გან :ხლჳგ: (6793) აქა შეფედ დაჯდა დავით
ოსი“ (ქკბი I, 275). ორივე თარიღი თანხმობით 1189 წ.
უდრის. მაშასადამე თუ ეს ცნობა სწორეა, მაშინ ირკვევა,
რომ თამარ მეფეს მეორე ქმარი დაავით სოსლხანი უკვე 1189

წ. შეუერთავს. ამისდა მიხედვით ბროსეს ანგარიში, რომელიც მეორე ქორწინებისათვის თარიღად 1193 წ. სდებდა (Additions გვ. 296) სრულებით შემცდარი გამოდის. მაგრამ ამასთანავე შეუძლებელია თ. ჟორდანიას ანგარიშიც მთლად და შეუსწორებელივ მიღებულ იქმნას, თუმცა იგი სინამდვილეს ძალიან უახლოვდება. პირველი ქორწინების თარიღის გამორკვევის დროს უნდა გავიხსენოთ, რომ თამარის მამა მეფე გიორგი III გარდაიცვალა 1184 წელს „თუესა მარტსა ოცდაშვიდსა“ (იხ. გვ. 573). როგორც ვიცით საქართველოში წესი იყო, რომ ერთი წლის განმავლობაში კირისუფალნი მგლოვიარედ ითვლებოდნენ და სანამ წლის წირვას არ გარდხიდდნენ, მანამდისინ იმ სახლში ღვინო არ შეიძლებოდა (იხ. ჩემი „ქალსამართლის ისტორია“. სახელმწიფო სამართლის კარი, „გლოვის წესი“). მაშასადამე ფიქრდაც წარმოუდგენელია, რომ 1185 წლის 27 მარტამდის ქმრის შერთვაზე ლაპარაკი ყოფილიყო; ამ ხნის განმავლობაში თამარი მგლოვიარედ იქმნებოდა. ამიტომ საქმროს ძებნა და ზიარეული ქმრის შერთვა შეიძლება დაახლოებით 1185 წლის დამდეგს მომხდარიყო. როგორც ქართველ ისტორიკოსის სიტყვებითგანა სჩანს თამარ მეფეს პირველ ქმრის უკეთური ქცევა ორ წლამდის „გინა უმეტეს“ უთმენნია. რაკი შესაძლებელია თამარს ეს ზნე ქმრისათვის პირველითგანვე არ შეემჩნია, ამიტომ შეიძლება პირველი ქმრობისათვის დაახლოებით ორ ნახევრითგან სამ წლამდის ჩავადლოთ. მაშასადამე პირველ ქმრის საქართველოთგან განდევნის თარიღად 1187-1188 წ. ვიანგარიშობთ. პირველი ქმრის დროინდელი ზემომოთხრობილი ლაშქრობანი ამგვარად ორის წლის (1186 წ. დამდეგ, — 1187 წ. დამლ.) განმავლობაში უნდა მომხდარიყო. გელაქუნითგან-კი თურქმანებზე თავდასხმა და შამელ დიდებულებთან შეტაკება შეუძლებელია 1186 წ. ადრე ყოფილიყო იმიტომ ამ ამბავში მოხსენებულია ყიზილ არსლან ათაბაგი, რომელიც მმართველად იყო მხოლოდ 1186 წლითგან (სტ. ლენ-პულ. Мусульм. династii. ვ. ბარტოლდის თარგმანის გვ. 144).

როგორც სანაჰინის მონასტრის ჯვარიანქვის წარწერითგანა სჩანს 1187 წ. გარდაიცვალა ამირსპასალარი სარგისი მკარგრძელი (ყ. *Կոստանხանյ վիճակն Տարեգիր*, Bibl. Armeno-Georgica II, გვ. 36). თამარ მეფის თქმით სარგისის მამა

გიერ ამირსპასალარად დაუდგენიათ ამირახური გამრეკელი თორელი (ისტორნი და აზმნი * 631-632, გვ. 409-410) რომელსაც ამირსპასალარობა მაშასადამე 1187 წ. მიუღია.

„უბედური რუსი“ გააძევეს თუ არა, კვლავ გამოჩნდენ თამარ მეფის ქმრობის მონატრულნი მახლობელ და შორეულ ხელმწიფეთა შვილები, ქრისტიანე და მაჰმადიანი უფლისწულები, მაგრამ ეხლა ფრთხილობდნენ და მაგრე რიგად უცნობს არ ეტანებოდნენ. ბევრმა მიიღო უარი: ზოგმა „უღირსობისა“ გამო, ზოგმა კიდევ იმიტომ, რომ დაწუნებულ იქმნა. თამარის ქმრობის ერთმა მონატრულთაგანმა „სალღუხის ძის ძემან სახელით მუტაფრადინმან“ თავი ვერ შეიკავა და თითონ მოვიდა საქართველოში, რომ საქმე თავისთვის გაერიგებინა. მას ისე დაუხვდნენ, როგორც მის გვარიშვილობას შეეფერებოდა, ბევრიც ასიამოვნეს. როგორც სჩანს მოტრფიალე უფლისწული შემდგომის დამლევეს მოსულა. ამ დარბაზობასა და ნადიმობაგართობაში ზამთარაც დამდგარა. თამარ მეფეს „ჟამი ზამთრისა სომხითს“ გაუტარებია. ხოლო სტუმარი „სანადიროთა ქუეყანათ“ წაუყვანიათ. გაზაფხულზე „ჟამსა ლანუყობისა“ უჩვენებიათ კახეთისა და რანის საუცხოვო სანადირო ადგილები (ისტორნი და აზმნი * 643--644, გვ. 425—437). ასე პატივსა სცემდნენ, ასიამოვნებდნენ და ართობდნენ მუტაფრადინს, მაგრამ თამარის ღირსად კი მაინც არა სცნეს და როცა ისევ „ქალაქად სამეფოდ“ ტფილისში მოიყვანეს, „დაამკუეს ქედამაღლობა ტრფიალისა მისისა“ და თამარის მაგიერ შერთეს თამარის ნახევარ-და, გიორგი III უკანონო შვილი, „ერთი ხარკთაგანისა ნაშობი რეცა სახელდებული შვილად მეფისა“ (იქვე * 644, გვ. 427—428). ამასობაში მაშასადამე გაუგებია შემდგომს, ზამთარს და გაზაფხულს.

მუტაფრადინი რომ ცოლითა და დიდის ზითვითურთ სამშობლოში გაისტუმრეს, „შემდგომად ამისა“ ვითომც სტუმრად „რეცა დარბაზობისა სახედ“ ეხლა შარვანშა აღსართანი მოვიდა, რომელიც „რჯულისა დაგდებად განმზადებული“ იყო თუ-კი რომ მას თამარის ქმრობის შესაფერისად სცნობდნენ. თავის წადილის მისაღწევად მან დიდი საჩუქრებიც-კი არ დაიშურა, „მოქენე იქმნა ყოველთა საქმის მოქმედთა“, თვით „მოძღუარისა და კათალიკოზისა მიუწოდმელისა ქრთამითა მძებნელი“, მაგრამ ყოველი მისი ცდა ამაო იყო (იქვე * 645,

გვ. 428). ვისაც-კი ქრთამმა სძლია და თამარს ახსართანი ურ-
ჩის, მათ „ყოველთა მამონისა-გან ძღვეულთა და ქმნად მაწვე-
ველთა (ე. ი. ახსართანის შერთვის) მკიცხველი“ იყო და
უბრძანა, „მისცა მცნება: «კუალად აღარა შესძინოთ ესევი-
თართა თქუმაღ» (იქვე * 645, გვ. 429), ამგვარი რამ აღარ
გამაგონოთო. ამ ახსართანის ამო ცდაშიც ზაფხული გაივლიდა.

საქართველო გიორგი რუსის განდევნის შემდეგაც წინან-
დებურად ძლიერი და ძღვევამოსილი იყო, ამ შირივ ქვეყანა
უზრუნველ-ყოფილი იყო. ქართველ ერს ერთად-ერთი საზრუ-
ნავი აწუხებდა: თამარის უშვალობა და სამეფო ტახტის უმემ-
კვიდრეობა. „შვილასა უსმელოპისა“ ფიქრმა „მოიცვა შვიდი-
ვე ესე საქეფო“ (იქვე * 646, გვ. 430). შორეულ და უცხო
ქვეყნებში უფლისწულების ძებნის მაგიერ, ეხლა აზრად მოუ-
ვიდათ საქმროდ აერჩიათ ოსთა უფლისწული დავით სოსლანი,
რომელიც იზრდებოდა ვითარცა ნათესავი „სახლსა შინა დე-
დოფლისა რუსუდანისასა“ თამარის მამიდასთან. იგი სახელო-
ვანი „მოყმე იყო, ნაკუთად კარგი, ბეჭ-ბრტყელი, პირად
ტურჟა და ტანად ზომიერი, ორთავე კერძოთა გვართაგან სა-
კელმწიფოთა“ ჩამომავალი (იქვე * 646, გვ. 430-431) დე-
დით ბაგრატიონიანი, მამით ოსთა მეფეთა ძე. რაკი წუნი არა-
ფერი ედო „მოაკსენეს [დედოფალსა რუსუდანს] მკვდრთა ამის
სამეფოსათა“ ამის თავობაზე. თამარის მამიდაც დათანხმდა და
„ნებისა დამრთავი, ვაზირთა და დიდებულთა თანაშემწე ქმნი-
თა, მომკსენებელ და მოაჯე ექმნეს თამარს“, რომ ქმრად თუ
მოეწონებოდა დავით სოსლანი შეერთო (იქვე * 646-647,
გვ. 431). როცა თამარი დაითანხმეს, „წარვიდეს დიდებულნი
იქერნი და ამერნი და წარმოყუანეს დედოფალი (რუსუდანი)
და გაზრდილი მისი დავით (სოსლანი)... და მოვიდეს სრასა
დიდუბისასა სანახებსა ტფილისისასა [და] მუნ ქმნეს ქორწილი
შესატყვისი და შემსგავსებული კელმწიფობისა და სახელ-ზეო-
ბისა მათისა“ (იქვე * 647, გვ. 432). ეს დიდებული და სა-
ხელოვანი ქორწინება როგორც აღნიშნული იყო უნდა 1189
წ. მომხდარიყო. მართლაც ზემოდ თავ-თავის ადგილას გამო-
ირკვა, რომ პირველი ქმრის განდევნის შემდგომ (1187-
1188 წ.) თამარ მეფეს უქმროდ დაახლოვებით დაუყვია შე-
მოდგომას, ზამთარს, გაზაფხულს და ალბად კიდევ შემოდგო-
მას, სულ დაახლოვებით ერთ წელიწადს, ან წელიწად ნახე-
ვარს.

დავით სოსლანი „წელიწადის მოკცევადმდე“, ანუ უკვე 1190 წ. საქებურ ჯაბუკად გამოდგა და მშვილდოსნობაში, ცხენოსნობაში, ცურვაში და მოასპარეზობაში სახელოდ გაითქვა, მწიგნობრობასა და მეცნიერებაშიც დიდად დაწინაურებული აღმოჩნდა (იქვე * 648, გვ. 433).

„შემდგომად ამისა“ ალბად 1190—1191 წ. გიორგი რუსი კონსტანტინეპოლითგან კარნუ-ქალაქში მისულა (იქვე * 648, გვ. 433-434). იმ დროს კარნუ-ქალაქში „მოციქულად... საქმისა რასათჳსმე“ საგანგებო მინდობილობით საქართველოთგან გაგზავნილი იყო „ნაცვალი მექურქლეთა უხუცესისა“. გიორგი რუსმა ნახა ეს დიდი მოხელე და მას გაუმხილა თავისი გულის წადილი, რომ კვლავ საქართველოში გამეფებულყო. როგორც-კი მოციქულმა „ამის სამეფოსა კაცთა“ შეატყობინა, გიორგი რუსს დახმარება აღუთქვეს. პირველი გუზანი მიემხრო „პატრონი კლარჯეთისა და შავშეთისა“, მერე სამცხის სპასალარი ბოცო, ივანე-ყვარყვარე ციხის ჯუარელი, მსახურთ-უხუცესი ვარდან დადიანი, „პატრონი ორბეთისა და კენისა, ლიხთ იქით ნიკოფსამდის უცილობელად“ მქონებელი (იქვე * 649 - 650, გვ. 434—435). ვარდან დადიანმა ამ საქმისათვის მიიმხრო „ყოველი სვანეთი და აფხაზეთი, საეგროი, გურია, სამოქალაქო, რაჭა, თაკუერი და არგუეთი“ და „აფიკა რუსისა გამეფებისა და მისისა მეფე ყოფისა-თჳს დიდებულნი და ლაშქარნი ქუეყანისანი“ (იქვე * 650, გვ. 435). უეჭველია გიორგი რუსს რაიმე პირობები ექმნებოდა დადებული, ალბად რაიმე ან პოლიტიკურ უფლებების დათმობას იქნებოდა დაპირებული და ან კერძოდ სარგებლობას მოელოდნენ, თორემ ისე ტყუილ-უბრალოდ სოდომური ქცევისათვის განდევნილ გიორგი რუსისათვის თავს რად გამოიდებდნენ?

ვარდან დადიანმა გუზანთან „გაგზავნა ლაშქარნი ქუეყანისანი“, რუსიც წამოვიდა და ყველა მემბოხენი შეერთებულის ძალით სამცხისაკენ გამოემართნენ; აქ მათ „მიეგება ბოცო და ვინცა მისი მიმდგომი იყო“ და აქუზგან გეგუთში გადავიდნენ (იქვე * 650, გვ. 435—436). როდესაც თამარმა ეს მოულოდნელი ამბავი შეიტყო, „განკვირვებული“ იყო. მაშინვე მბრძანებელ ექმნა ყოველთა ერისთავთა, რომ საჩქაროდ შეყრილიყვნენ. მსწრაფად „შემოკრბეს სპანი და დიდებულნი ჰერეთით, კახეთით, ქართლით, სომხით და სამც-

ხით“. შვეგროვილებმა თამარ მეფე დაამშვიდეს და „ჰკადრეს ფიცით არა მათგან ნება-დართულობა საქმისა“ (იქვე * 650—651, გვ. 436—437), რომ ისინი ამ განდგომილებას არ თანაუგრძნობდნენ და მისი ერთგული იყვნენ. მომხდარ ამბებით გაოცებული ვერ მიმხვდარიყო თუ რად გადუდგნენ მას და მიემხრნენ მის გაძევებულს და გაყრილს ქმარს გიორგი რუსს. ამიტომ იგი „იკითხავდა მიზეზსა მკვდრთა მისთა-გან“, პატრიარქისა და ანტონ ქუთათელისაგან უნდოდა გაეგო ნამდვილი მიზეზი. ჯერ თამარ მეფეს უნდოდა მშვიდობიანად გაეთავებინა ჩამოვარდნილი განხეთქილება; ამისათვის ხან ანტონ ქუთათელსა და „სხვათა ებისკაპოსთა გზავნიდის, ოდესმე შინაურსა ეჯიბსა და მესტუმრესა“, მაგრამ მაინც არათფერი გამოვიდა, „მათ-გან ვერას პირის მპოვნელი“ იქმნა. პირიქით მეამბოხენი ორად გაიყვნენ: ერთმა ნაწილმა ლიხის მთა გადმოლახა და გზა-გზა ქართლში ნაჭარმაგეჟამდისა და გორამდის ყველათფერი ააოხრა, მეორე ნახევარმა დადიანის წინამძღოლობით რკინის ჯუარი გადაიარა, ციხის-ჯუარს მივიდა და „დაწუეს ქალაქი ოძრკე (იქვე * 651, გვ. 437). აქვე მეამბოხეებს სამხედრო მოქმედების გეგმის შესამუშავებლად ბჭობა ჰქონდათ და „გააგეს პირველად აღება ჯაფახეთისა, თმოგვისა და ახალქალაქისა, კუალად თრიალეთისა და სომხითისა“ (იქვე * 651, გვ. 438—439). მეამბოხეთა ეს სამხედრო გეგმა თამარ მეფის ერთგულ მოყმეებს როგორც სჩანს შეუტყვიათ. ამიტომ თამარ მეფემ „უბრძანა ამირსპასალარსა გამრეკელსა და ოთხთა მკარგრძელთა და სხუათა თორელთა ზემოთა და ქუემოთა წასულა და მიგებება წინა ქუეყანასა ჯაფახეთისასა“. იქ უნდა გამორკვეულიყო მეამბოხეთა ნამდვილი ძალაც (იქვე). როდესაც თამარ მეფის მხედრობა ჯაფახეთში მივიდა, მას „მიერთნეს მესხნიცა ერთგულად დარჩომილნი“. მეამბოხენიც მოსულიყვნენ. ორ მოპირდაპირე ჯარს მტკვარი ჰყოფდა: „აქით ესენი მისრულნი მტკუარსა ზედა და იგინი მუნით“. სწორედ ამავე ალაგას „კიდსა ზედა შეიბნეს და შეიქმნა ომი და სროლა“. საღამომდის ვერ გამოირკვებ გამარჯვება ვის დარჩებოდა: „მას ღღესა სიღამემან და წყლის შუა-ყოფამან გაჰყარნა“ მტრები (იქვე * 652, გვ. 438—439). შეღამებისას მეამბოხეებს და მათ მოპირდაპირეებს ისევ სამხედრო ბჭობა ჰქონდათ და მეამბოხეებმა: „სიმაგრისაკენ“ დარევა გადასწყვიტეს, ხოლო თამარ

მეფის ლაშქარმა — „გულ-უყოვნელ ქმნა შებმისა და დევნა-ყოფისა“. თავის გადაწყვეტილების განსახორციელებლად თამარის მხედრობა გაღმა გავიდა. „გამვლელთა კიდისათა“ მეთამბოხებმა რასაკვირველია წინაღმდეგობა არ გაუწიეს, არამედ „მიმართეს მთასა ტორნაძიად სახელდებულსა“ რომ იქ გამაგრებულიყვნენ („ლონელ სიმაგრისა საძებნელად“). მაგრამ ვერც აქ გაუწიეს მათ თამარის ლაშქარს რაიმე წინაღმდეგობა და ისევ უკან დაიხიეს, „გარიდეს“ და მხოლოდ ნიალის ველზე ხინგრის წყალთან შედგნენ. აქ „თმოგუსა და ერუშეთს შუა შეიქმნა ომი“, რომელსაც მოპირდაპირეთა ბედით უნდა გადაეწყვიტა (იქვე * 653, გვ. 439). მედგარ და ფიცხელ ბრძოლაში „მიეცა ძლევა ბუმბერაზთა და მოყმეთა თამარისათა“. ისტორიკოსის სიტყვით მათ ვითომც „არა ევნო არცა სიკუდილითა, არცა დაკოლითა“, ივანე სარგისის ძის გარდა, რომელიც ამ ომში დაიკოდა. ძლეული მტერი გაიქცა, მაგრამ ბევრიც დაიხრცა და დატყვევებულ იქმნა (იქვე * 653, გვ. 439—440). თამარის ძლევა მოსილმა ჯარმა მახარობელი გამოუგზავნა თავის გვირგვინოსანს და თითონაც მეფეს ეახლნენ.

მოიტანა თუ არა მახარობელმა მეთამბოხეთა დამარცხების სასიხარულო ამბავი, მაშინვე თამარ მეფემ და ვახირებმა „ზრახუა ყუეს“. ამ საგანგებო სამხედრო ბჭობაში მონაწილეობა მიიღეს იმათ, „რომელნი მყოფ იყუნეს მის (თამარის) წინაშე: ქიბერი მანდატურთა-უხუცესი, ჰერნი და კახნი დიდებულნი და აზნაურნი“ (იქვე * 654, გვ. 440).

თმოგუსა და ერუშეთს შუა დამარცხდა მეთამბოხეთა მხოლოდ ერთი ნახევარი; ეხლა მეთამბოხეთა მეორე ნაწილთან ბრძოლის გეგმა უნდა გადაეწყვიტათ. დაადგინეს მტერს დაუყოვნებლივ შეჭმოდენ: ჰერ-კახნი „თანა-დართვითა ყივჩაყთათა და შეყრილთა ქართლისა ერისთავისა და ქართუელთა დიდებულთა წინაძლუანითა დავით მეფისათა“ გადასწყვიტეს თავ „დასხმა ქართლს მყოფთა“ მეთამბოხებზე (იქვე * 654, გვ. 440—441). მეფის შეერთებული ლაშქარი გაემართა კიდევ ქართლში მოთარეშე მეთამბოხებზე, რომელთაც „მიერთნეს ვიეთნიმე ქართლელნიცა და სიმრავლე ყოვლისა კავკასიისა და მთეულობისა“ მაგრამ მეთამბოხებებს შეეტყუათ თუ არა მათ თანამოაზრეთა დამარცხების ამბავი ჯაგუახეთში, მაშინვე გაქცეულიყვნენ (იქვე * 654,

გვ. 440—441). ღავით მეფე მხედრობითურთ უკან დაბრუნდა და ეს სასიხარულო ამბავი თამარ მეფეს მოახსენა. მეამბოხეებმა გამარჯვების იმედი და სასოება წარიკვეთეს და გონს მოსულთ დამორჩილება ირჩიეს. სრულის მორჩილების ნიშნად „რომელნიმე მოვიდეს ყელ-საბელ მობმით“ (იქვე * 655, გვ. 442); მაგრამ ყველა არ მოსულა ასე ქედმოხრილი. ბევრს სასჯელისა ეშინოდა და უშუაშავლოდ დანებებას ვერა ბედადნენ. ლიხთიმერეთის დიდებულთ, რომელთაც უფრო მეტი და მძიმე დანაშაული მიუძღოდათ, „შემნანებელთა შეცოდებისათა და მოაჯეთა შენდობისათა“ მაგალითად „ითხოვნეს ცხოველნი ხატნი და თვთ დედოფალი მათ შუა საყოფელად, კათოლიკოსი, მანდატურთა-უხუცესი და სხუანი ეპისკოპოზნი“: მხოლოდ როდესაც ამ შუამყოფთა მიერ გული დაიმშვიდეს, მაშინ „გარდამოვიდეს სვიანნი დიდებულნი და მოკვლენი და გარდამოიტანეს რუსი მეფე-ყოფილი“ (იქვე * 656, გვ. 443). დამორჩილებულ მეამბოხეთა თხოვნისაებრ „მისცა დედოფალმან (თამარ) სიმტკიცე პირველად რუსისა უ[ვ]ნებელად გაშუებისა-თვს და მერმე მის ჟამისა შეცოდებისა-თვს“ რომ არ დასჯიდა (იქვე). ამ პირობით მეამბოხენი თამარ მეფეს დანებდნენ და „დედოფლისა-თა[ნა] მოვიდეს ნაქარმაგევად“. თამარ მეფემ გიორგი რუსი გაუშვა, რომელიც „მასვე მისსა სუე-უბედურსა გზასა გაემართა“, ალბად ისევ ბიზანტიაში დაბრუნებულა. და პირებისამებრ თამარს როგორც ეტყობა მეამბოხენი არ დაუსჯია ისე როგორც კანონით მეამბოხეჯათვის იყო დაწესებული; მაგრამ მეამბოხე ვაზირებისა და მოხელეებისათვის თანამდებობა მაინც ჩამოურთმევია, მაგ. ვარდან დადიანისათვის წაურთმევია მსახურთ-უხუცესობა და მის მაგიერ დაუდგენია თავისი ერთგული და თავგამოდებული ყმა სარგისის ძე ივანე, რომლისათვისაც ამასთანავე უწყალობებია „საპატიო კენი და კაიწონი გელაქუნით და სხუათა მრავალთა სახარჯოთა ქალაქითა და ციხეთა“ (იქვე * 656, გვ. 442). რასაკვირველია სხვა ყველა ერთგული მოყმეებიც იყვნენ უხვად დაჯილდოვებულნი, მაგ. „შეიწყალა ზაქარია ვარდანისძე და უბოძა გაგი ქურდვაქრითა განძამდის მრავლითა, საკუთარიითა და მრავლითა ჯანახევროთა ქალაქებითა, ციხეებითა და სოფლებითა“ (იქვე * 655, გვ. 442); თანაც „შეიწყალეს და დალოცეს სხუანიცა დიდებულნი მრავალნი“ (იქვე * 656, გვ. 442). „ამას შინა“ მაშასადამე აღ-

ბად 1190—1191 წ. „მიოცვალა გამრეკელი ამირსპასალარი“ და რაკი მას დიდი სამსახური მიუძღოდა სამეფო გვარეულობისა და საქართველოს წინაშე „თმოგვისა-გან“ კიდე არა დააკლეს შეილთა მისთა“ (ისტორი და აზმნი * 657, გვ. 444).

გამრეკელის მაგიერ „მაშინ უბოძეს ამირსპასალარობა ზაქარიას მხარგრძელსა, ძესა სარგის ამირსპასალარისასა, მჯდომსა სომეხთა მეფეთა ადგილსა, პატრონსა ლორისასა“: მას ამას გარდა „მოუმატეს ქალაქიცა რუსთავი“ (იქვე). ეს უნდა იმავ 1191 წ. მომხდარიყო და მართლაც სანაპინის მონასტრის 1191 წ. წარწერაში ზაქარიას ამირსპასალარობა არის მოხსენებული *) (ყ. *ჟიბაიხიხიხე. ქქაქას შარხქიქი*, გვ. 37).

იმავე დროს, როდესაც ზაქარიამ ამირსპასალარობა მიიღო, სხვა ერთგულ ვაზირებსა და მოხელეებს მიჰფინა თამარ მეფემ სხვა-და-სხვა წყალობა: „ქიაბერსა მანდატურთ-უხუცესსა მოუმატეს და უბოძეს ქალაქი ჟინვანი და ციხე მრავალითა მთიულეთითა“; აგრედვე სარგის ვარდანის ძე „დალოცეს და უბოძეს თმოგვი“; ხოლო წირქუალებნი, ზარტიბის ძენი, გრიგოლის ძენი, ქიაბერის ძენი, მახატლის ძენი და „თავნი კახეთისანი თორღაოს ძენი შეიწყალნეს თუთოეული თვისითა წესითა: რომელნიმე ახლად დალოცვითა, რომელნიმე მომატებითა“. ქართლებნი, სომხითარნი, თორელებნი, მესხნი და ტაოელებნი, რასაკვირველია, არ იყვნენ წყალობას მოკლებულნი (ისტორი და აზმნი * 657, გვ. 444).

ამ დროს გუზანმა ისევ თავისი ორგულობა გამოიჩინა: შაჰარმენტან წავიდა და თანაც საქართველოს ჩამოაშორა ტაოსკარი, ვაშლოვანი და მრავალი სხვა ციხეები (ისტორი და აზმნი * 657, გვ. 444). მას ორიოდე სხვა აზნაურიც მიემხრო. მოღალატენი „გავიდეს მთასა კოლისასა“. მათ დახვდნენ ზაქარია ფანასკერტელი, ძინიელნი და კალმახელნი. მათ შეიტყეს, რომ განდგომილთა ჯარში იყო გუზანის შვილი, რომელიც შაჰარმენტანის ლაშქრითურთ მოსულიყო გუზანის ცოლ-შვი-

*) გასპოცნობა, რომ ჰორომიარის 1187 წ. წარწერაში ზაქარია თავის თავს ამირსპასალარად ასახელებს (კ. კონსტანტინის წიგნი, 36); მაგრამ თარღოში აღბად შეცდომა უნდა იყვეს: იმას გარდა რომ ეს ეწინააღმდეგება თამარ მეფის გარკვეულს ცნობას რა აღაგას, თვით სანაპინის მონასტრის 1187 წ. სარგის ამირსპასალარის სტელავის ქვა-გვარზე ზაქარია ამირსპასალარად არ არის წოდებული (კ. კონსტანტინი, იქვე 36).

ლის წასაყვანად, ამასთანავე „ციხეთა შინა თურქთა შესაყენებლად“ მოღალატეებს მრავალრიცხოვანი ჯარი ჰყოლია. მათ საწინააღმდეგოდ-კი იმ უამად მცირედი მხედრობა იყო გამოსული. ამიტომ ზაქარია ფანასკერტელსა და მის მეშველებს ბრძოლა მეტად გაუძნელდათ, „დიდად დაჭირვებული ომი გარდაიკადეს“, მაგრამ მაინც გაიმარჯვეს და გუზანის ცოლ-შვილიც ხელთ იგდეს; ამასთანავე უკან „შემოქცეულთა იხუნეს ციხეები და სიმაგრენი“ და ისევ საქართველოს შემოურთეს (იქვე * 658, გვ. 445). ძლიევამოსილი მოყმენი თამარ მეფემ შესაფერისად დააჯილდოვა (იქვე * 658, გვ. 446).

ამ ძლიერებისა და მარჯვების დროს ქართველებს ის აწუხებდა, რომ თამარი ისევ უნაყოფოდ იყო. ამიტომ „ილოცვიდეს მოქცენენი ღთისა და წმიდათა ხატთა მომკსენენი“, რომ თამარს საქართველოს სამეფო ტახტის მემკვიდრე გასჩენოდა. მაგრამ მალე მემკვიდრე დაიბადა: ტაბაკმელას „შუა ძე“, რომელსაც „უწოდა სახელი ახოვნისა მის მამისა თვისისა“ გიორგი (ისტორი და აზნის * 658—659, გვ. 446). თამარ მეფის ისტორიკოსს სამწუხაროდ ლაშა-გიორგის დაბადების წელიწადი აღნიშნული არა აქვს. სამაგიეროდ ორი მატრიანისებური ცნობა მოიპოვება. ერთს კვკლოსში სახელდობრ ნათქვამია: „ქრონიკონსა : უბ: (412), დასაბამით-გან : ხდჳჳ: (6796), აქა შარვანს შამახაჲ დაიქცა და თამარს ძე მიეცა გიორგი ღაშა“ (თ. ჟორდანი, ქკბი I, 280). ქრონიკონი და დასაბამითგანი წელიწადი თანხმობით 1192 წ. უდრის. თვით თარიღი არ ეწინააღმდეგება წინამაჲვალ და მიმდინარე ისტორიულს ამბებს, ხოლო შამახას დაქცევა არის შემაფერხებელი გარემოება: თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვებითგანა თითქოს სჩანს, რომ შამახა მიწის-ძვრისაგან დაქცეულა შანქორის ომის რამოდენიმე ხნის წინად*). შემომოყვანილს კვკლოსის თარიღს უახლოვდება ლაშა-გიორგის დროინდელ ქართველ მემატრიანეს ქრონოლოგიური ცნობაც. მემატრიანეს სახელდობრ ნათქვამი აქვს: „ოდეს (ლაშა-გიორგი) დაიბადა ქრონიკონი იყო ოთხას და ცამეტი“-ო** (ანა დფსი ქცა). 413 ქკნი უდრის 1193

*1) თ. ჟორდანი შანქორის ომისა და შამახას დანგრევის შუა სრულს წელიწადს სთვლის (ქკბი I, 284—285).

**2) ხელნაწერში შეცდომით სწერია „რვა-ას და ცამეტი“, ესე იგი, „უიგ“ გადამწერს წაუკითხავს „ყიგ“-ად, რაც, რასაკვირველია, ადვილი ასახსნელია. 813 ქრონიკონი ამასთანავე არც შეიძლება რომ იყოს.

წელს. რაკი ორი დამოუკიდებელი ისტორიული წყარო ასე ახლო უდგებიან ერთი-ერთმანეთს, ამიტომ ჯამა-გიორგის დაბადების თარიღად შეიძლება 1192—1193 წ. ვიწნათ.

ტახტის მემკვიდრის დაბადება მეტად სასიხარულო ამბავი იყო საქართველოსთვის და სამეფომ შესაფერისად ილღესასწაულა (ისტორნი და აზმნი * 659, გვ. 447). ჩვეულებებისაებრ „ჩქმნა ვალაშქრება... ბედსა და სუესა ზედა ლაშასა“. ქართველთა მხედრობა გაემგზავრა „ბარდავად დიდად და ძუელად ქალაქად“, სადაც დიდად გაიმარჯვეს. მრავალი ტყვიითა და ნადავლით დატვირთულნი შინისაკენ გამობრუნდნენ, მაგრამ აქ, ისტორიკოსის სიტყვით, „ათავისუფლეს სამ ბევრობა (ანუ 30000) ტუეეთა დდეგრძელობისა-თჳს თაჴარისა და ძისა მისისა“ (ისტორნი და აზმნი * 660, გვ. 448).

ბარდავითგან მოსულთ „არცა თუ თვისა ერთისა გამომსვენებელთა“ ისევ „ილაშქრეს არზრუმს კართა კარნუქალაქისათა“. კარნუქალაქელთა „მეშუელად იყუნეს სურმანელი, კარელი“ და სალდუხოს ძე ნასრადდინ და ორნი ძენი მისნი“ (იქვე * 660—661, გვ. 448). დიდძალი ქვეითი და ცხენოსანი ლაშქრობა იბრძოდა და ცხარე ბრძოლა იყო გაჩაღებული: „ცისკრისა ბინდსა მის დამწყებელთა ომისათა ლამისა ბინდმან ულხინა გაყრად“ მებრძოლთ. იმ დღეს გამარჯვება უკვე ქართველებისაკენ იყო გადახრილი და მტრის დიდძალი ქონება და ტყვეები ხელში ჩაუვარდათ. იმ ლამეს კარნუქალაქელებმა და მათმა მოკავშირეებმა გადასწყვიტეს ქართველებისათვის მედგარი წინააღმდეგობა გაეწიათ. მართლაც „ვითარცა განთენდა ჰკრეს ბუკთა და დაბდაბთა და... დამასკუნელი სისხლთა მათთა დათხევისანი გამოვიდეს ბჭეთა ქალაქისათა, გააწყუეს რაზმი ქუეითისა და ცხენოსნისა, წამოდგეს ბანსა ზედა და შუკათა შინა ისრის ამსროლელნი და ქვს-მსროლელნი“ (იქვე * 661, გვ. 449). რაკი მეფე დავითმა და ქართველობამ დაინახა რა თავგამოდებით ემზადებოდნენ მათი მოწინააღმდეგენი საბრძოლველად, თითონაც აიღეს „საჭურველი“ და „ჰოროლნი“ (გრძელი შუბი), ცხარი ომის შემდგომ მტერი საბოლოოდ დაამარცხეს და გამარჯვებულნი შინ დაბრუნდნენ (იქვე * 661—662, გვ. 449—450).

ამავე დროს „ესე ვითართა ოდესმე ჟამთა“ ვილაშქრეს გელაქუნისაკენ, „ჩაიარეს ხაჩიანი და ჩავიდეს ქუეყანად ყარყ-

რისასა და მიუწიეს ბალყუნამდის“, მოარბიეს არეზის პირი, შემდეგ „ამოიარეს კარი განძისა“ და აქ ღიღი შეტაკება მოუხდათ; მერე უკან გამოემგზავრნენ; „ყარყრით შანქორამდის ექუსი ღღე იარეს“ და ძლევამოსილნი შინ დაბრუნდნენ (იქვე * 662, გვ. 450—451).

ლაშქრის ერთი რაზმი კიდევ ზაქარია ამიწსპასალარისა და ივანე მსახურთ-უხუცესის მეთაურობით ლორედამ წავიდა „მორბევად რაკისი პირისაჲ. მათ გზაზე შეხვდნენ მტრის ლაშქარნი დვინელნი, ბიჯნელნი და ამბერდელნი, რომელიც თავის მხრივ „მუნით წამოსრულ იყვნეს... მეკობრობად და მხირად ქარაენისა“. შუა გზაზე „საშუალობასა გზისასა“ მოპირდაპირე რაზმები ერთიერთმანერთს ეკვეთნენ. ქართველებმა გაიმარჯვეს და დავლით „ავსებულნი და სახელოვანნი“ თამარ მეფესა და დავით მეფეს ეახლნენ (იქვე * 663, გვ. 451).

„შემდგომად ამისა“ კენის პატრონის ივანე მსახურთ-უხუცესის თაონობით გაემგზავრნენ „მოსარბეველად ღიღისა გელაქუნისა, სპარსი-ბაზარისა და გორალაუქისა“. აქაც გამარჯვება ქართველებს დარჩათ ისე, რომ ქართველმა მეომრებმა „სპარსი-ბაზარის სულტნის მოედანს შინა კელყუეს სიხარულად და ასპარეზობად, რომელ ესეცა არაოდეს ვისვან ქმნილ იყო“ (იქვე * 663, გვ. 451—452).

დასასრულ დაახლოვებით მაშინვე („ოდესმე“) გიორგი რუსმა კვლავ მოიწადინა ბედის ჩარხი თავისკენ მოეტრიალებინა. ამისათვის კოსტანტინეპოლითგან ათაბაგთან მივიდა და იქ ათაბაგისაგან საცხოვრებელად აიღო არანში ერთი ადგილი. აქეთგან იგი ლაშქრითურთ შემოესია „ქუეყანასა კამბეჩ[ან]ისასა და შიგნით მინდორნი მოარბია“ და ბევრი ტყვე და ნატყვენავი ჩაიგდო ხელში. მაგრამ ხორნაბუჯის პატრონი საღირ მახატლის ძე მცირედის ლაშქრითურთ საჩქაროდ უკან დაედევნა და თავგანწირულ კვეთების შემდგომ გაიმარჯვა. ამის შემდგომ თვით რუსიც გაიქცა და „გარდაიხუენა“ (იქვე * 664, გვ. 452—453).

მაგრამ ყველა ზემოაღწერილნი ლაშქრობანი მხოლოდ ნავარდობა იყო და მეზობელთა ქვეყნის დარბევა. ნამდვილი ღიღი და ძლიერი ომი შემდეგ მოხდა. ამ ბრძოლაში საქართველო ჩაერია ვითარცა მფარველი სახელმწიფო, შემდეგი მიზეზის გამო: „ამის წამსა შინა მოიკლა ყიზილქარსლან ათაბაგი, და აწ განსვენებულნი მუჭლიდთა მიერი“; მემკვიდრედ „დარჩეს

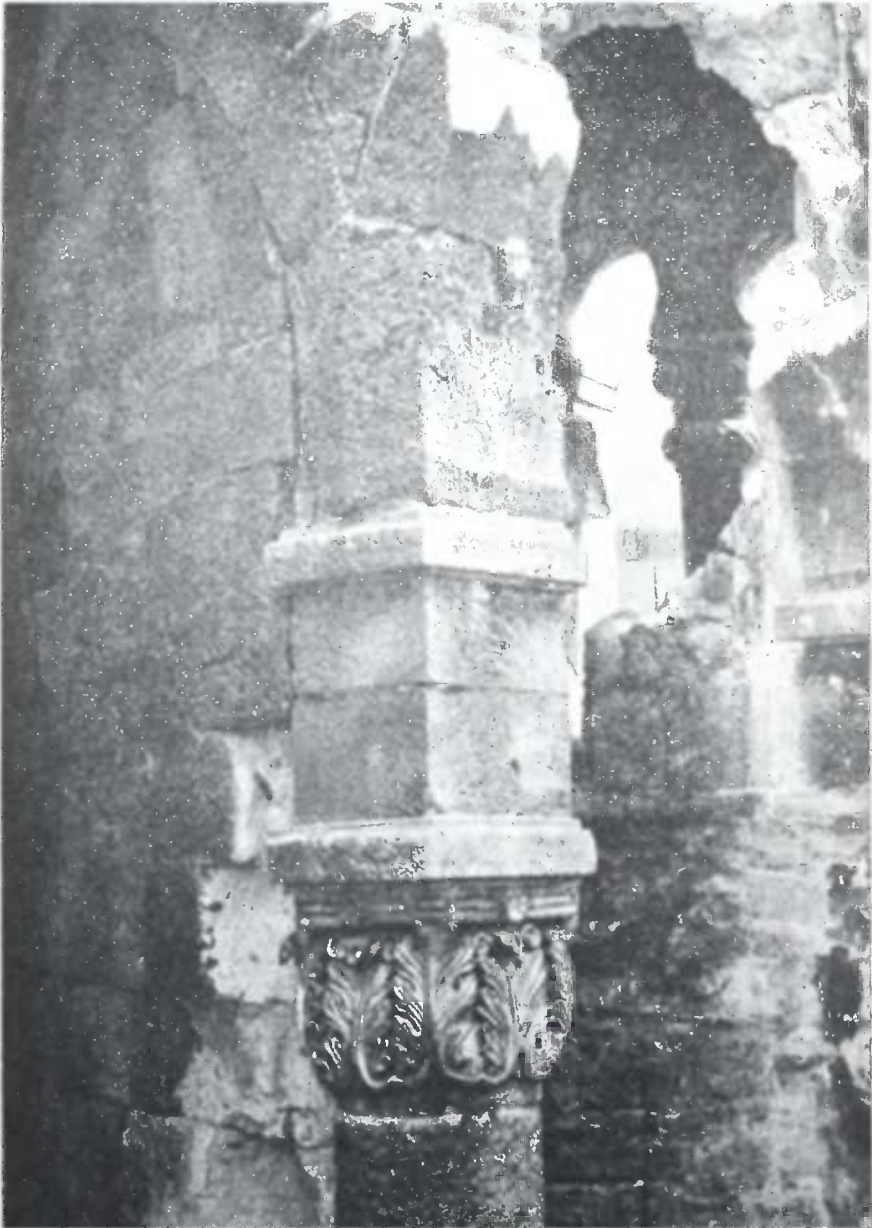
სამნი შვილნი ფალავანდისანი მპყრობელი ყოვლისა სპარსეთისა“, რომელთაც „მამისა-გან და ბიძისაგან გაპყოფოდეს ქუეყანანი ესრეთ: უფროსსა ხუტლუ-ინანჩის ერაყით ხუარასნამდის და ბაბილოვნამდის, და შემდეგსა ამირა [ა]ბუბაქრს ადარბაგანი სომხეთამდის, და უმცროსსა*)... გურგანის ზღვით გელაქუნის ზღვამდის“. ძმებში მტრობა ჩამოვარდა და ერთმანერთის წინააღმდეგ ამხედრდნენ. ატეხილ ბრძოლაში „სძლია [შუალმან] ამირა აბუბაქრ“ და „უფროსი ძმა (ესე იგი ხუტლუ-ინანჩი) [აოტა] და თვთ „დაჯდა ათაბაგად.. (ისტორი და აზმნი * 665-666, გვ. 455). ამირ-მირანი (მირმანი), რომელიც აგრედვე მუჰამედ ფალავანის ჩამომავლად ითვლებოდა იმიტომ, რომ „დედა მისი იყო ასული ინანჩისი, ხუარასნის მემამულისა“ (იქვე * 669, გვ. 459), მაშასადამე ინანჩის ქალი შვილი ყოფილა*), „შეესიდა შარვა[ნ]შას“, მაგრამ ვერც ამან უშველა: აბუბაქრ ათაბაგი, თვთ შარვა[ნ]შაჰს და მას“-აც დაესხა და გააქცია, ხოლო „თვთ დარჩა გადიდებული და გალადებული“ (იქვე * 666, გვ. 445).

თამარ მეფის ისტორიკოსის მოთხრობა სრულს კეშმარიტებას შეიცავს და თვით ამბავის განსაზღვრაც შეიძლება ქრონოლოგიურად. ადარბაგანის ამირთ-ამირამ ყიზილ-არსლან ათაბაგმა მართლაც 1191 წელს სულტნად გამოაცხადა თავისი თავი, მაგრამ მალე მოკლულ იქმნა მუჰლიდთა მიერ (ს. ლენ-პულის მუსულმან დინასტიის-ს თარგმანი, 144 და შენ. 1). ამგვარად ქართველ ისტორიკოსის სიტყვები ყიზილ-არსლანის შესახებ, რომ იგი „მოიკლა... აწ გასულტნებული, მუჰლიდთა-მიერ“, საქმის ვითარებას საუცხოვოდ გვიხატავს. მოკლულ ათაბაგის მემკვიდრედ აყენენ მისი ძმის მუჰამედის ალ-ფაჰლავანად წოდებულის იბნ ალასირ, დეტრემერი, Frag. 507) შვილები აბუ-ბექრი, ყუთლუღ-ინანჩი და უზბეგი (სტ. ლენ-პულ. მუსულმანსკ. დინასტიის-ს თარგმანი, 144).

*) უმცროსი მამ დღეს ქვა-ში ხან „ამირ-მირან“, ხან „ამირ-მირმან“-ად იწოდება, მაგრამ აქ რაღაც არეული უნდა იყოს; უმცროსს როგორც ცნობილია უზბეგი ეწოდებოდა (ლენ-პულ. მუსულმანსკ. დინასტიის 144).

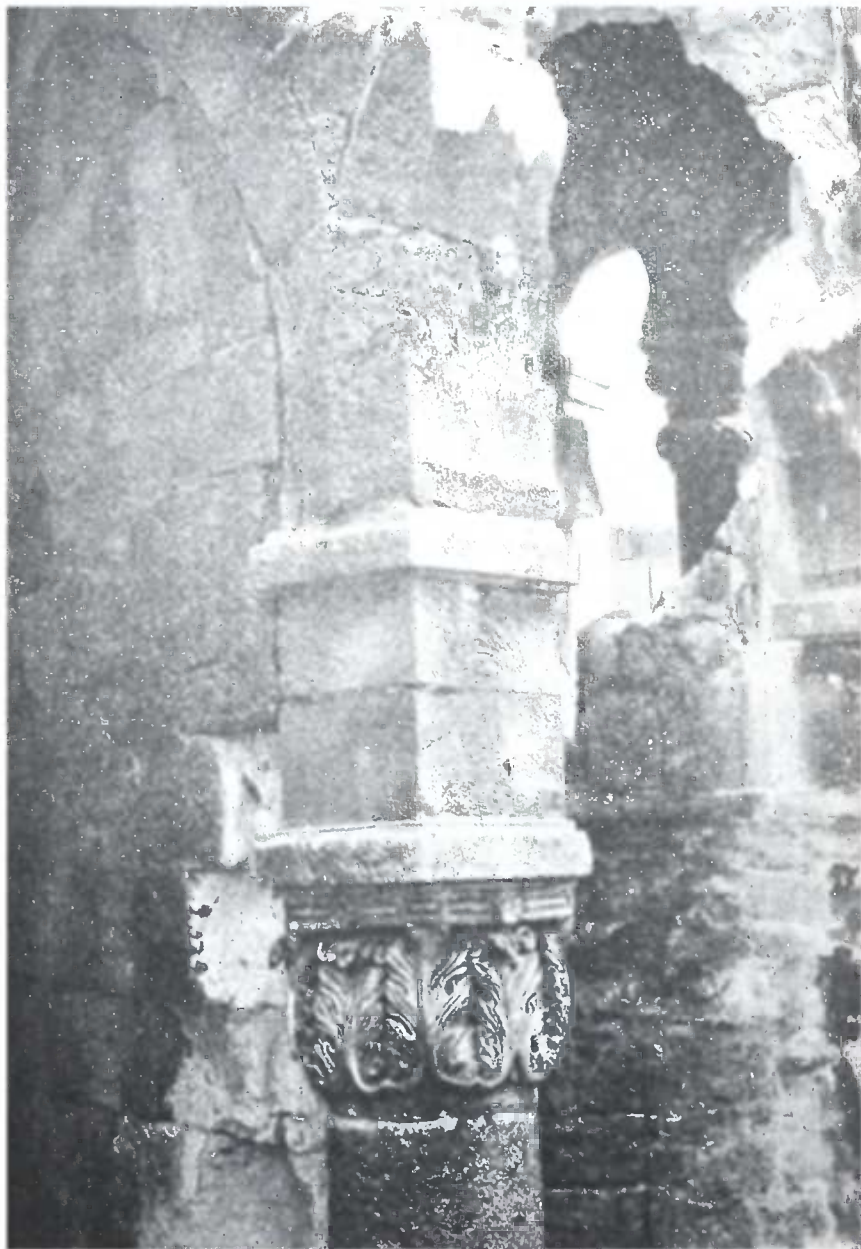
***) „მამეულად“ ამირმირანის ნათესავობა თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში გადანწერთაგან ისეთ რიგად არის დამახინჯებული, რომ ირაღრის გაგება არ შეიძლება.

გათავამებულს აბუ-ბაქრს შარვანშამ და მისმა სიძემ ამირ-მირანმა წინააღმდეგობა ვერ გაუწიეს „რამეთუ მას ჟამსა შე-რისხეაცა მოიწია სახლსა ზედა შარვანისასა“ — საშინელი მიწის ძერა, რომელმაც „დასცნა ზღუდენი და ციხენი შამახისანი და უჩინო იქმნეს ყოველნი მას შინა მყოფნი, რომელსა შინა წარწყმდეს შარვაშეს ცოლი და შვილნი“ (ისტორი და აზმნი * 666, გვ. 455). როგორც ზემოდ იყო აღნიშნული, ერთს ქართულს კვკლოსში შამახის დაქცევა მოხსენებულია 1192 წელს; ხოლო რაკი ყიზილ-არსლანი 1191 წ. მოჰკლეს, ზაშა-სადამე მთელი ეს ამბავი 1191—1192 წ. უნდა მომხდარიყო. შარვანშა უკვე დავით აღმაშენებელის დროითგან საქართველოს მეფის ყმად-ნაფიცი იყო და საქართველოს მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა; ამიტომ მან და მისმა სიძემ დახმარება სთხოვეს აბუ-ბაქრის წინააღმდეგ. თამარ მეფემ და დავით სოსლანმა, როგორც მოსალოდნელიც იყო, „უბრძანეს იმედი შველის და კელის-აპყრობისა“ (იქვე * 666—667, გვ. 455—456). რაკი ასეთი გამამხნევებელი ამბავი შეიტყეს, „მაშინ მოვიდეს“ საქართველოში თვით ამირ-მირანი და აღასართან შარვანშა ამალითურთ და საქართველოს მეფეს ეწვივნენ. თამარ მეფე და დავით სოსლანი ბრძანდებოდნენ „ქალასა აგარათასა“ და ყმად-ნაფიცი სტუმრები და ნათესავები სადარბაზოდ „ეწუივნეს“ (იქვე * 667, გვ. 457). საქართველოს მბრძანებელმა და მთავრობამ მოსულნი ბრწყინვალედ და დიადის ზემოთ მიიღეს, თითქოს მთელის სახელმწიფოს ძლიერებისა და სიმდიდრის ჩვენება უნდოდათ მოყმე შარვანშაჰისა და მის სიძისათვის. „შეიქმნა დარბაზობა და დასხდეს ტახტსა ზედა ოქრო-ჭედილსა თვთ თამარ, დავით და ძე მათი“ (იქვე * 668, გვ. 468), ხოლო სტუმრებს „მიაგებნეს წინა ოვსნი და ყივჩაყნი ახალნი და შემდგომად ჰერნი და კახნი, შემდგომად ქართუელნი და შემდგომად მესხნი და თორელნი შავშ-კლარჯ-ტაოელნი, შემდგომად სომხითარნი, შემდგომად აფხაზნი და სუან-მეგრელ-გურულნი თან რაჭა-თაკურ-მარგუელითურთ და თვთ კარვის კარსა კელისუფალნი და შინაურნი“ (იქვე * 669, გვ. 458-459). საქართველოს ხელმწიფის ეგოდენ ბრწყინვალე ამაღას გვერდით უნდა გაეგლოთ ახსართანსა და ამირ-მირანს სანამ თვით მეფეს წარუდგებოდნენ. „ვინათგან შინაური და თვისი იყო შარვანშა, პირველად შემოვიდა იგი და თაყვანისმცემელი მოიკითხეს წესისაებრ და დასვეს თვისსა ადგილსა“, ხოლო „შემდგო-

ბანა. სვეტის თავი.

გათავამებულს აბუ-ბაქრს შარვანშამ და მისმა სიძემ ამირ-მირანმა წინააღმდეგობა ვერ გაუწიეს „რამეთუ მას ჟამსა შერისხვაცა მოიწია სახლსა ზედა შარვანისასა“ — საშინელი მიწის ძვრა, რომელმაც „დასცნა ზღუდენი და ციხენი შამახისანი და უჩინო იქმნეს ყოველნი მას შინა მყოფნი, რომელსა შინა წარწყმდეს შარვაშეს ცოლი და შვილნი“ (ისტორი და აზ-მნი * 666, გვ. 455). როგორც ზემოდ იყო აღნიშნული, ერთს ქართულს კვკლოსში შამახის დაქცევა მოხსენებულია 1192 წელს; ხოლო რაკი ყიზილ-არსლანი 1191 წ. მოჰკლეს, ზაშა-საღამე მთელი ეს ამბავი 1191—1192 წ. უნდა მომხდარიყო. შარვანშა უკვე დავით აღმაშენებლის დროითგან საქართველოს მეფის ყმად-ნაფიცი იყო და საქართველოს მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა; ამიტომ მან და მისმა სიძემ დახმარება სთხოვეს აბუ-ბაქრის წინააღმდეგ. თამარ მეფემ და დავით სოსლანმა, როგორც მოსალოდნელიც იყო, „უბრძანეს იმედი შველისა და კელის-აპყრობისა“ (იქვე * 666—667, გვ. 455—456). რაკი ასეთი გამამხნევებელი ამბავი შეიტყეს, „მაშინ მოვიდეს“ საქართველოში თვით ამირ-მირანი და აღასართან შარვანშა ამალითურთ და საქართველოს მეფეს ეწვივნენ. თამარ მეფე და დავით სოსლანი ბრძანდებოდნენ „ქალასა აგარათასა“ და ყმად-ნაფიცი სტუმრები და ნათესავები სადარბაზოდ „ეწვივნეს“ (იქვე * 667, გვ. 457). საქართველოს მბრძანებელმა და მთავრობამ მოსულნი ბრწყინვალედ და დიადის ზეიმით მიიღეს, თითქოს მთელის სახელმწიფოს ძლიერებისა და სიმდიდრის ჩვენება უნდოდათ მოყქე შარვანშაჰისა და მის სიძისათვის. „შეიქმნა დარბაზობა და დასხდეს ტახტსა ზედა ოქრო-ჭედილსა თვთ თამარ, დავით და ძე მათი“ (იქვე * 668, გვ. 468), ხოლო სტუმრებს „მიაგებნეს წინა ოვსნი და ყივჩაყნი ახალნი და შემდგომად ჰერნი და კახნი, შემდგომად ქართუელნი და შემდგომად შესხნი და თორელნი შავშ-კლარჯ-ტაოელნი, შემდგომად სომხითარნი, შემდგომად აფხაზნი და სუან-მეგრელ-გურულნი თან რაქა-თაკუერ-მარგუელითურთ და თვთ კარვის კარსა კელისუფალნი და შინაურნი“ (იქვე * 669, გვ. 458-459). საქართველოს ხელმწიფის ეგოდენ ბრწყინვალე ამაღლს გვერდით უნდა გაეფლოთ ახსართანსა და ამირ-მირანს სანამ თვით მეფეს წარუდგებოდნენ. „ვინათგან შინაური და თვისი იყო შარვანშა, პირველად შემოვიდა იგი და თაყვანისმცემელი მოიკითხეს წესისაებრ და დასვეს თვისსა ადგილსა“, ხოლო „შემდგო-

ბანა. სვეტის თავი.

მად ამისა ამირ-მირან... და მოიყუანეს პატივითა და... მომ-
კითხველთა [და]სულეს... და შეიტკბეს ვითარცა შვილი მოყმე
კარგი“. ამის შემდგომ ჯერი ამაღაზე მიღვა და შემოიყვანეს
„დიდებულნი ზოგნი ელდიგოზისნი, ზოგნი შვილთა მისთანი,
ათაყუანეს და მოიკითხეს შესაფერითა პატივითა“ (იქვე * 669,
გვ. 459). დარბაზობას ზედ მოჰყვა „პურობა“ და „ნადიმი“,
შემდეგ ყოველგვარი გასართობი. ამ გვარს ლხინში ჰყავდათ
ქართველებს სტუმრები ერთი კვირის განმავლობაში (იქვე *
670, გვ. 460), მაგრამ „დამყოფელთა მსგეფესისა ერთისათა“
(იქვე) ამ სიხარულსა და გართობაში, მაინც მთავარი საქმე არ
დავიწყებიათ და ლაშქრობისთვის „ეკაზმოდეს და ემზადებოდეს
დამასკუნელნი შულლისანი“ (იქვე * 671, გვ. 461).

ქართველთა მზადება აბუ-ბაქრ ათაბაგს არ გამოჰპარვია,
ჯაშუშებმა „აჯნობეს ათაბაგს“ და იგიც დიდის ომისთვის აე-
კაზმა და მოკავშირენი და მეშველნი მოიხმო „ნახჭვანიდამან
ყოვლისა სპარსეთისა შეყრითა“. აბუ-ბაქრი მოვიდა არანს.
მისთვის „წარმოგზავნა ხალიფას დროშა მისი და ლაშქარნი“,
ამასთანავე „ხალიფური ოქროც“ მოუშველებია (იქვე).

ესლა-კი საკითხი საბოლოოდ უნდა გადაწყვეტილიყო
და ამიტომ „მაშინ შეკრბენ თამარის წინაშე ყოველნი ვაზირნი
და სპანი, თვთ შირვანშა“-ც (იქვე * 671, გვ. 461). ამ სა-
განგებო საბჭომ გადასწყვიტა ათაბაგისათვის ომი გამოეცხადე-
ბინა და „დამასკუნელთა მიმართებისათა“ (იქვე) საქართველოს
მთავრობამ „განსცა ბრძანება და წარავლინა შიკრიკნი და მა-
ღმესრბოლნი წუევედ ლაშქრისა იმერეთად და ამერეთად“
(იქვე * 667, გვ. 456). ამავე დროს „მას ჟამსა ძმა ყიფჩაყთა
შეფისა... აქა იყო სამსახურად დიდითა ლაშქრითა“ (იქვე * 667,
გვ. 456—457). დანიშნული დროისათვის „პაემანს“ იმდენად
პრავალრიცხოვანი ჯარი შეიყარა, რომ მათის „სიმრავლითა
აღივსნეს მტკურის პირი, ალგეთის პირი, [ქციის პირი და
ქურდვაჭრის პირი], ესე ~~ათხნივე~~ მდინარენი ტფილისით ყარა-
ლაჯამდის“ (მშ-დ-ფს ქცა „ყარჩლამდის“) მოფენილი იყვნენ
ქართველთა მხედრობით (იქვე * 667, გვ. 457). ქართველები
უყოვნებელად საომრად გაემგზავრნენ და „დაიბანაკეს წყალსა
ზედა ელექციისა და მუნით აყრილნი მოჴიდეს სახლსა შანქო-
რისასა“ (იქვე * 671, გვ. 462—463).

ქართველებმა საომრად დააწყეს რაზმი წესისაებრ*.

(იქვე * 673, გვ. 465), აგრედვე „შეიჭურვა მეფე და შეჯდა ზერდაგსა“ (იქვე * 672, გვ. 464). საომრად გამზადებული რაზმითურთ „წარემართნეს და წავიდეს ს[ი]ახლ[ე]სა შანქორისასა“. ქალაქს რომ მიუახლოვდნენ რაზმი ორად გაჰყვეს და ომი დაიწყეს (იქვე * 673, გვ. 465—466). მეფემ დიდი რაზმითურთ შანქორი მხარმარჯვნივ დააგდო და „მოსწრაფე იქმნა განსლულად წყლისა შანქორისასა კერძოსა“, ხოლო ქართველთა უმცირესმა რაზმმა დაიწყო ომი „კართა ზედა და კიდთა“. ქართველებმა მთელი თავიანთი სამხედრო ძალა-კი არ მოიხმარეს, „არა თუ სრულობითა წარმოღურითა რაზმისათა“ მიეტივნენ მტერს, არამედ მარტო „წინამსრბოლთა“ მიანდვეს კვეთების დაწყობა. ქართველებს ვარაუდი არ გაუმართლდათ და „გაგრძელდა ომი გზისა სიგრძისა-გან“ იმიტომ, რომ „მეფე და რაზმი მისნი მიზეზითა ბელთა*) და კაპანთათა** და-ყოვნებული იყუნეს“ და დროზედ ვერ შეასრულეს განზრახული საქმე. ომი შენივთდა და მეტად გახურდა: „მოუკლეს ცხენი ზაქარია ვარამის ძესა და დაუკოდნეს სხუათა მრავალთა დიდებულთა“. როდესაც ქალაქის კართან მებრძოლ ქართველთა რაზმის გაჭირვება „ცნეს მუარგრძელთა, ძეთა სარგისისათა, ზაქარია ამირსპასალარმან და ივანე მსახურთა-უხუცესმან, წარმოემართნეს“ მათ მოსაშუელებლად (იქვე * 674, გვ. 466—467). იმდენად ფიცხელი ომი იყო, რომ მუარგრძელთ „მოსრულთა წახეთქნეს ნახევარნი ლაშქართა და რაზმთანი“, მაგრამ ათაბაგი თავის ჯარითურთ მაინც მაგრა იდგა (იქვე * 674—675, გვ. 467). ამ დროს გამოჩნდა მეფეც თავის რაზმითა და სახელმწიფო დროშითურთ. მაშინ-კი მთელის თავიანთ სამხედრო ძალით ქართველებმა მტერს შეუტიეს და მტერიც შედრკა: „ვიდრე მეფისა მოსულამდი გამაგრდა რაზმი ათაბაგისა და რაჟამს იხილეს მეფე, დაეცა რისხუა ღმრთისა“ და გაიქცა (იქვე). გაქცეულს მტერს ქართველებმა ორ რაზმად მღვეარნი მიაყოლეს და „მიუწია მღვეარმა ერთკერძომან განძის შუალმთამდი, ერთკერძომან მთამდი გელაქუნისა“ (იქვე * 675, გვ. 467).

ამ დიდ და ფიცხელ ომში გამარჯვებულ ქართველებს მრავალი ტყვე და ნატყვენავი ერგოთ. სხვათა შორის მათ

*) ბელი—სამწე სახლი (საბა¹ თობელიანი) **) კაპანი—ქვალოჯი (იქვე)-

ხელში ჩაუვარდათ „დროშა ხალიფასა-გან ლაზოდ წარმოგზავნილი“ (იქვე * 675, გვ. 468). სიხარულისაგან ალტაცებულნი „თვთ შარვანშა და ამირ-მირან პირითა მხიარულითა გარდამოკდეს და თაყუანისცეს, დალოცეს და ქება შეასხეს [მეფესა და] ბუმბერაზთა მისთა“ (იქვე * 676, გვ. 469).

იმ ღამეს-კი „დაიბანაკეს სადგომსა მათსა“, ხოლო „ვითარცა განთენდა მოვიდეს შანქორელნი და მოართვეს კლიტენი“. მცხოვრებლებმა ამ გზით საქართველოს მეფეს თავიანთი მორჩილება გამოუცხადეს და ქ. შანქორი გადასცეს. მეფემ აიღო მარტო ქალაქი-კი არა, არამედ იგი ამასთანავე „ყოველთა მისთა მიმდგომთა ქალაქთა და ციხეთა“ პატრონად გახდა. მაგრამ საქართველოს მეფეს დაპყრობილი ქვეყანა თვით არ დაუჭერია; მან „ითაყუანა ამირ-მირან და უბოძა მას“; თითონ-კი მთელის თავის მხედრობითურთ „გაემართა განძას“ და მივიდა თუ არა „სიახლოესა ქალაქისასა, გამოეგებნეს დიდებულნი და დიდ-ვაჭარნი, ყადი“ და სხვები და „დავრომით მიწისა ზედა თაყუანისმცემელთა შეასხეს ქება დავით მეფესა და ცრემლით მოქენეთა შეავედრნეს თავნი [თვისნი] და შვილნი“ (იქვე * 676, გვ. 469—470). ამგვარად განძაც უბრძოლველად დამორჩილდა ქართველებს. ქალაქის წარმომადგენლებმა პირიქით თითონვე „განუხუნეს კარნი ქალაქისანი“ და საქართველოს ძლევამოსილს მეფესა და მხედრობას „მიუფენდეს სტავრას კართა სრამდი სულტნისა და გარდაასხმიდეს თავსა ოქროსა და ვეცხლსა, ღრამასა და ღრაჰკანსა“ (იქვე * 676, გვ. 470).

ქართველთა ძლევამოსილების აღსანიშნავად მეფე დავით სოსლანმა განძის სულტნის სასახლეში დიდი და ბრწყინვალე დარბაზობის მოწყობა ბრძანა. იგი შებძანდა სასახლეში, „აღვიდა და დაჯდა ტახტსა სულტნისასა. შეიქმნა დარბაზობა და დასხნეს ამირ-მირან და შარვანშა თვთოეული თვისსა ადგილსა; ეგრედვე ვაზირ[ნი], მანდატურთ-უხუცესი და ამირსპასალარი და შემდგომნი წესისაებრ, რომელთაცა აქუნდა წესი ჯდომისა და დგომისა [და]სუეს“ (იქვე * 676—677, გვ. 470). როდესაც დარბაზობას მორჩნენ „შეიქმნა პურობა [და] ნადიმობა შესატყვისი ჟამთა“ სადღესასწაულო (იქვე).

იმავე დღეს რასაკვირველია საქართველოში „წარგზავნეს მხარობლად მანდატურთ-უხუცესი ქიაბერი“, რომელიც „მო-

ვიდა ტაბაკმელას და ჰკადრა თამარსა საქმე აღსავესე სიხარულითა გამოუთქმელითა“ (იქვე). მახარობელს შემდგომ მალე თვით ძღვევამოსილი მეფე დავითი და მთელი მხედრობაც მოვიდა და თამარ მეფეს მოართვეს „ნიჭი არმაღანი და განძი აურაცხელი მრავალი ტყვე და ნატყვენავი“) (იქვე * 677, გვ. 471) თამარმა უმთავრესი ნიტყვენავი „დროშა იგი ხალიფასი რომელი მოიღო შალვა ახალციხელმან, წარგზავნა ესე მონასტერსა დიდსა წინაშე ხახულისა ლთის მშობელისასა“ (იქვე * 678, გვ. 472) და მას შესწირა.

თამარ მეფემ უხვად დასახუქრა გულადი მეომარნი და „მადლისა და წყალობისა გარდამკედელმან გაჰყარნა ლაშქარნი“ (იქვე * 679, გვ. 474) და დაითხოვა. სამწუხაროდ შანქორის სახელოვან ომის თარიღი სრულად არ არის შენახული. თამარ მეფის ისტორიკოსი ამბობს: „თუესა ივნისა, დღესა ხუთშაბათსა, რომელი განთენდებოდა პარასკევად, რომელსა შინა ქრისტემან ლთნ ჩუენმან შემუსრა ძლიერება მკდომისა და დათრგუნა ორთავი იგი ვეშაპი“ (იქვე * 671, გვ. 463). არც ქრონიკანი, არც თვის რიცხვი აღნიშნული არ არის. შესაძლებელია ერთიცა და მეორეც გადამწერთაგან იყოს გამოტოვებული. თარიღის დაახლოვებით გამოსაანგარიშებლად ჩვენ ორიოდე ცნობა მოგვეპოვება. რაკი, როგორც ეტყობა, თამარ მეფის ისტორიკოსი მოთხრობის დროს ქრონოლოგიურ წესს მისდევს და შანქორის ომს ჯერ ამირ-მირანის მოწამლვა, შემდეგი დვინის აღების ამბავი მიჰყვება, ამიტომ საფიქრებელია, რომ შანქორის ომი მაინც-და-მაინც დვინის აღებამდე უნდა მომხდარიყო, ესე იგი, 1202—1203 წლამდე. ამგვარად მ. ბროსეს აზრი, რომ შანქორის ომი 1203 წ. უნდა მომხდარიყო შემცდარია (Additions, 296). მეორეს მხრით შანქორის ომი შეიძლება მომხდარიყო მხოლოდ ჯერ ერთი ყიზილ-არსლან ათაბაგის სიკვდილისა და იმ საშინელ მიწის-ძვრის შემდგომ, რომელმაც ქ. შამახია დააქცია. ამას გარდა, როდესაც შარვანშა და მისი სიძე საქართველოს ეწვივნენ და თამარ მეფემ მათ დიდი დარბაზობა გაუმართა, ამ დარბაზობას მათი ძე, ლაშა-გიორგიც დასწრებია (ისტ. ნი. და აზ. შნი * 668, გვ. 458).

*) ისტორიკოსის სიტყვით ტყვე სულ 1200, ავაზა 40, ციხენი 20000, ჯაჭოი 7000, აქლები 15000.

მაშასადამე, სულ ცოტა ორი წლისა მაინც უნდა ყოფილიყო. რაკი ლაშა-გიორგი 1192—3 წელს დაიბადა, ამგვარად ირკვევა, რომ შანქორის ომი შეუძლებელია 1194 წ. ადრე მომხდარიყო. ამას ისიც ამტკიცებს, რომ აბუ-ბაქრისაგან გაჭირვებულ მდგომარეობაში მყოფნი შარვანშა და ამირ-მირანი თამარ მეფეს სთხოვდნენ, სპარსეთი დაიპყარ და „მაშინ დასულით ასული თქუენი... პატრონად ყოვლისა სპარსეთისა“ და ჩვენ მოგვათხოვეთო. თამარმა „არა მღირსმან სიძობისამან“ ამ პირობაზე უარი შეუთვალა, მაგრამ დახმარება მაინც აღუთქვა (ისტორნი და აზმნი * 667, გვ. 456). რასაკვირველია, შარვანშას და ამირ-მირანს რუსუდანის „დაწინდვაზე“ ექმნებოდათ ლაპარაკი, მაგრამ ესეც ამტკიცებს, რომ მაშინაც, როცა მათ თამარ მეფეს დახმარება სთხოვეს, რუსუდანი დაბადებული ყოფილა. ხოლო რუსუდანი შესწორებული ქცის ცნობით ლაშა-გიორგის დაბადების ერთი წლის შემდგომ ეყოლა თამარ მეფეს (იხ. ზ. ჭიჭინაძეს გამ. გვ. 433), ესე იგი 1193—1194 წ. მაშასადამე, შანქორის ომი შეუძლებელია 1194 წ. ადრე და 1202 წ. გვიან მომხდარიყო.

ბ. თ. ჟორდანიას შანქორის ომის თარიღის გამოსარკვევად შემდგვი გონებამახვილი მოსახრება აქვს მოყვანილი. იგი ამბობს: „თვით მათიანე გვიჩვენებს, რომ შანქორის ომი მოხდაო: «თუესა იენისა: დღესა ხუთშაბათსა, რომელი განთენდებოდა პარასკევად». რაკი მემათიანეს ესრე დაწვრილებით უჩვენებია თვე, დღე ხუთშაბათი, ძნელი დასაჯერებელია, რომ თვის რიცხვიც არ ეჩვენებინოს. ალბად ეწერებოდა: «იენისსა :ა:» და გადამწერს ალბად ბოლო ანი გამორჩენია, რადგან ეს ასო ორჯერ გამეორებული ყოფილა... ხოლო პირველი იენისი 1193—1204 წლებს შუა ხუთშაბათს მოდიოდა მხოლოდ 1195 და 1200“ (ქკბი I, 282). ადვილად შესაძლებელია გადაწერის დროს ამგვარი შეცდომა („ა“ გამოტევა) მომხდარიყოს და თუ მართლაც ასე მოხდა, მაშინ 1195 წ. ვგონებ უფრო მისაღებია შანქორის ომის თარიღად იმიტომ, რომ ყიზილ-არსლანის სიკვდილზედაცა და მიწის-ძრვაზეც უფრო ახლოა *).

*) ლაშა-გიორგის დროინდელ ქართველ მემათიანეს განძის თაბაგის გაქცევის (—შანქორის ომს) თარიღი ჭკონია, მაგრამ ანა დღეს ქცა-შა ცალკე გადამწერისაგან არის დამახინჯებული და ქრონიკონის უკანასკნელი რიცხვებიც ვიღაცას არშეის მოჭრის დროს ჩამოუტლია ისე, რომ სრულებით გამოუსადეგარია.

ქართველთა ჩარევამ შარვანის საქმეებში შარვანშაჰის შელახულ უფლებათა აღსადგენად და შანქორის ომმა, ქართველები თანდათან ხანგრძლივს და დიდს ომებში ჩაითრია. მოწინააღმდეგენი ქართველთ ბრძოლის ველზე ხშირად შეერთებული ძალით უხვდებოდნენ და თვით ხალიფაც ეხმარებოდა მაჰმადიან ამირებსა და სულტნებს. ასე იყო შანქორის ომშიც და ქართველთა გამარჯვებას შანქორთან ის მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ საქართველოს ეგოდენ მკვიდრი სამხედრო ძლიერება გამოაშკარავა, რომელსაც მაჰმადიანთა შეერთებულ ლაშქრისათვის ჯეროვანი წასუხის გაცემა შეეძლო. განსაკუთრებით სასახელო იყო ქართველებისათვის ხალიფას მიერ უძლიერელობის ნიშნად (ლახოდ) წარმოგზავნილ დროშის წართმევა. ამიტომაც იყო რომ თამარ მეფემ ქართველთა ძლიერამოსილების ეს ძვირფასი ნიშანი ხახულის დიდებულს ტაძარს შესწირა.

აბუ-ბაქრი „ათაბაგ ყოფილ“-ი დამარცხების შემდგომაც არა სცხრებოდა. „ნახჭავანს გარდახვეწილმან“ მაინც თავისი მეტოქე ამირ-მირანი წუთისოფელს გამოასალმა. მისმა მოსყიდულმა კაცებმა „მისცეს წამალი სასიკუდინე“, რომლისაგანაც დასნეულდა და მოკვდა. აბუ-ბაქრი მაშინვე მოვიდა და განძა დაიჭირა და „მოიფიცა“. მეფე დავითს რომ ამირ-მირანის დასნეულების ამბავი შეატყობინეს, მცირედის ჯარით „გაემართა და მივიდა შანქორამდი“, სადაც მას მოეგებნენ ამირ-მირანის დიდებულნი „მტირალნი“ და „ჰკადრეს ჟამად აღარა იქმნების“-ო, ესე იგი, ამირ-მირანის სიკვდილი გაუმჟღავნეს. მეფე საქართველოში დაბრუნდა და ეს ამბავი თამარს მოახსენა, რომელიც „შავითა შეიმოსა“ და „დიდითა ცრემლითა მოიტირნა“ (ისტორიი და აზმნი * 679—680, გვ. 474—475).

სანამ მეფე დავითი მზადებაში იყო, ივანე მკარგრძელი „გავიდა გელაქუნად მცირედითა ლაშქრითა“, სადაც მას შეხვდა მტრის დიდი ლაშქარი „მომავალი განძით და მიმავალი ქუეყანასა დენისა[სა] სურმანს“. თუმცა მტერი ათჯერ მეტი იყო, ივანე მკარგრძელი მაინც შეებრძოლა და გაჰფანტა (იქვე * 680—681, გვ. 475). ვარდანის სიტყვით 1196 წ. მკარგრძელთ საქართველოს ამბერდი შემოუერთეს (ისტორია 181). გელაქუნისა და ამბერდის აღებას ლაშა-გიორგის დროინდელი ქართველი მენატიანეც ადასტურებს (ანა დ'ფსი ქცა). იმავე ვარდანის ცნობით 1201 წ. ბიჯნისი იყო დაპყრობილი (ის-

ტორია 181) და ბიჯნისის აღებას რიგვე ქართველი მემბტია-
ნეც ამტკიცებს (ანა. დ. ფსი ქ. ცა).

თავხედ აბუ-ბაქრის დასასჯელად ქართველებმა ორ მხა-
რეს მოაწყეს ლაშქრობა: ჯარის ერთი წილი მეფე დავით სო-
სლანის მეთაურობით გაემგზავრა „ქუეყანასა განძისასა“, მეო-
რე-კი თამარ მეფეს გაჰყვა, რომელიც „ჩავიდა დვინადმი“
(იქვე * 681, გვ. 476). ქართველებმა დვინი აიღეს. დვინის და-
პყრობა ქართველების მიერ დაწერილებით აღწერილი აქვს იბნ.
ალასირს. არაბ ისტორიკოსის სიტყვით დვინი ეკუთვნოდა ამი-
რა აბუ-ბექრს, ალ-ფაჰლავანის შვილს. აბუ-ბექრი თურმე მე-
ტის-მეტრ ლოთი კაცი ყოფილა, დღე-და-ღამ სულ სმაში იყო.
როდესაც ქართველები 599 წ. ჰიჯრ. (1202—1203) ქალაქ
დვინს მიადგნენ და გარემოიკვეს, მცხოვრებთ თურმე აბუ-
ბექრს დახმარება სთხოვეს, მაგრამ იმან ყურადღება არ მიაქ-
ციაო. დვინის გარემოცვამ დიდ ხანს გასტანა და მოქალაქეთ
ქართველებისათვის წინააღმდეგობის გაწევა აღარ შეეძლოთ,
ქართველებმა ქალაქი აიღეს და ბევრი მცხოვრებნი უწყალოდ
ამოხოცეს; მაგრამ ზეჲ როდესაც დვინში ფესა შვეიდრად მოიკი-
დეს, გადაჩენილ მცხოვრებთ კარგად ეპურებოდნენ (დეფრემერი,
Frag. 507—508).

სომეხთა ისტორიკოსებს დვინის დაპყრობა უთარილოთ
აქვთ მოხსენებული, მაგრამ არავითარი აღწერილობა შენახუ-
ლი არა აქვთ (კირაკოზ განძაკელი, ტფილისის გამ. 1910 წ.
გვ. 154; სტ. ორბელიანი 287); თარიღი მხოლოდ ვარდანსა
აქვს აღნიშნული და ისიც ადასტურებს, რომ დვინი 1204 წ.
იყო აღებული (ისტორია 181). დვინითგან თამარი და გამარ-
ჯვებული ქართველი ჯარი უკან დაბრუნდა; თამარ მეფე „და-
დგა აგარათა მორქმითა“ (ისტორი და ახ. მნი * 681, გვ.
476).

ქართველთა მხედრობის მეორე ნაწილი, რომელიც დავით
სოსლანის მეთაურობით გაემგზავრა, განძის კარს მიადგა, სა-
დაც ქართველები აბუ-ბაქრის მომხრეებს სასტიკად ებრძოდნენ.
„დაყუეს კარსა ქალაქისასა დღე ოცდახუთი“ და ალაფით და-
ტვირთულნი შინ მოვიდნენ (იქვე * 681—682, გვ. 476).

როდესაც აბუ-ბაქრი საკმაოდ დასაჯეს და სამეფო სახ-
ლობა ლიხთიმერეთს იყო გადასული, „ქუეყანა არტანისა, ძა-
ღინის (თუ ძაღლის) კევისა, პალაკაციო წაელო თურქთა“.

ამიტომ თამარის ბრძანებით ქართველთა ლაშქარი შეესია თურქების სამფლობელოს და „მიუწია მარბიელმან ბასიანადმდის“ (იქვე * 682, გვ. 476), ქართველთა ჯარის ბასიანამდე ძლევამოსილს ლაშქრობას სომეხთა ისტორიკოსი სტეფანოს ორბელიანიც ადასტურებს (ისტორია 287).

ლაშა-გიორგის დროინდელი ისტორიკოსი ამბობს, რომ თამარ მეფის დროს ქართველებს „ხახულ-ოშკი და ბანა წაეღლო“ (ანა დ'ფსი ქცა); მაგრამ სამწუხაროდ დრო აღნიშნული არა აქვს; ეს ამბავი მას კარის, კარნიფორის, ვანანდისა და რაკსისპირის ციხეების აღების შემდგომ აქვს მოხსენებული, მაგრამ თანაც ნათქვამი აქვს, ეს მოხდა „წინა ამისსაო“ (იქვე).

ამ ხანებში მომხდარა ქართველ-სომეხთა პაექრობაც, რომლის შემდგომაც მსახურთ-უხუცესმა ივანე შკარგრძელმა გრიგორიანობას თავი დაანება და „ნათელ ილო სარწმუნოებასა ზედა [ჩუენსა] იოვანეს მიერ ქართლისა კათალიკოზისა და მრავალი სიმრავლე სომეხთა მოვიდა ნათლისღებად და იქმნა დიდი სიხარული“ (ისტნი და აზნი * 697, გვ. 494). ამ ამბავს ადასტურებენ სომეხთა ისტორიკოსები კირაკოზი განძაკელი (ისტორია 157), და ვარდანი (ისტორია 181—182).

1204 წ. ქართველ მემკვიდრეებს სიტყვით თამარ მეფემ, ბერძენთა მეფის ანგარებითა და მტაცებლობით განრისხებულმა, რაკი მან ბერებს თამარ-მეფის ბოძებული ოქრო წაართვა და მიითვისა, ბერძენთა კეისრის სამაგალითო დასჯა გადასწყვიტა და ამ მიზნით მან „წარუხანა მცირედნი ვინმე ლიხთა იქითნი და წარუღეს ლაზი[კ]ა, ტრაპიზონი, ლიმანი, სამისონი, სინოპი, კერ[ა]სუნდი, კოტიორა*), ამასტია, ერაკლია და ყოველნი ადგილნი ფებლალონიისა და პონტოსანი, და მისცა ნათესაჲსა თუსსა ალექსის კომნიანოსსა ანდრონიკეს შკლსა, რომელი იყო მაშინ თვთ წინაშე თამარისსა შემოხვეწილიო“ (შევესებული ქცა, იხ. შმ დ'ფსი ქცა გვ. 507, შენ. და ქცა ზ. ჭიჭინაძეს გამ. გვ. 473). ქართველ მემკვიდრეებს ზემო მოყვანილს ცნობას ბიზანტიელი მემკვიდრე მიხეილი პანარეტიც ადასტურებს, მას ამასთანავე თარიღიც აქვს შენახული. იგი ამბობს, რომ დიდმა კომნენოსმა ალექსიმ 1204 წ. თავის შამის ძალუის დახმარებით და ქართველ (იბერიის)

*) ხელთიწერშია: კერსუნდი. კიტორა, არაკლრა.

ჯარით ტრაპიზონი დაიპყრო (იხ. ა. ხახანაშვილის გამოცემული *Трапезундская хроника*, გვ. 1 და დ. ბაქრაძეს გამ. ვახუშტის ისტორია, გვ. 213, შენ. 2).

1204—1205 წ. (601 წ. ჰიჯრ.) ქართველები ჯერ აღარბაგანში შევიდნენ, ააოხრეს და დიდძალი ტყვე წამოახსნეს, მერე ხლათის სულტანის ქვეყანას მიადგნენ და მანაზკერტამდის მიიღწიეს. არავის წინააღმდეგობის გაწევა არ შეეძლო, მაჰმადიანთა ლაშქარი ყველგან ქართველთა მხედრობის წინაშე უკან იხევდა. ტყვეთა და დავლით აღვსილნი ქართველები უკან გაბრუნდნენ (იხ. ალასირი, დეფრემერი, *Frag.* 509).

ხლათითგან ქართველები იმავე წელს არქეზისაკენ გაემგზავრნენ, ქვეყანა დაარბიეს და მცხოვრებნი დაატყვევეს; ხოლო იქითგან მანაზკერტის ციხისაკენ გაემართნენ, რომელიც ხლათის სულტანს ეკუთვნოდა, თუმცა არზრუმის მახლობლად იდო. ხლათის სულტანმა არზრუმის მმართველს დახმარება სთხოვა და შეერთებული ლაშქრითურთ ქართველებს წინააღმდეგობა გაუწია, დაამარცხა და უკუაქციაო, ამბობს იხ. ალასირი (იქვე *Frag.* 510).

იმავე ისტორიკოსის სიტყვით ქართველებს 1205—1206 წ.-აც (602 წ. ჰიჯრ.) ხლათში გაულაშქრიათ და მაჰმადიანთა ჯარს ქართველთა მხედრობა მთებით გარემოზღუდულს მინდორში შეუტყუებია. მერე თავს დასცემიან, გასავალი შეუკრავთ და ქართველები ამოუხოცნიათ (იქვე *Frag.* 611—513).

თამარ მეფის ისტორიკოსი არც ხლათის და არც მანაზკერტის შესახებ არას ამბობს. არც სომეხ ისტორიკოსებს აქვთ რამე ამის შესახებ*).

1206 წ. ქალაქი კარიც საქართველოს შემოაუერთდა. „აქამდისინ კარი თურქთა ჰქონდა“. თამარ მეფემ „წარავლინნა ლაშქარნი გარე[მო]დგომად; ცნეს თურქთა, დაადეს კარი და ივლტოდეს“. მეფემ მტრისაგან დატოვებული კარი დაიპყრა და „დაუტევა კარის მცველად ახალციხელი ივანე“, რომელიც მეფემ დანიშნა „მონაპირედ და უბოძა... ამირთ-ამირაობა“. ივანე ახალციხელი მხნედ შეუდგა თავის მოვალეობის

* სტ. ორბელიანი იხსენიებს მხოლოდ მიჯნაკერტის დაპყრობას (ისტორია 287), იქნება იქ შეცდომა და უნდა მანაზკერტი წერებულყო?

აღსრულებას და თანაც; „წაუღო თურქთა გარეშემონი ქუეყანანი“ და საქართველოს შემოუერთა. ამ გამარჯვების საცნობელად მონაპირება და ამირთა ამირამ „წარმო[უ]გზავნა მახარობელი მეფეს“, რომელმაც ახლად დაპყრობილი ქვეყნებიც მას უწყალობა საგამგეოდ (ისტორი და აზშნი * 699, გვ. 495 — 496).

კარის გარემოცვის ამბავი უფრო ვრცლად იბნ აღასირსა აქვს მოთხრობილი. იგი ამტკიცებს, რომ ქართველებს ქ. კარი დიდის ხნის განმავლობაში ჰქონდათ გარემოცული ისე, რომ რამდენსაჲ წელიწადს მცხოვრებნი ძალზე შეავიწროვეს და იმ ქვეყნის შემოსავალი ჰოუჭრეს. რაკი კარი ხლათის მმართველს ეკუთვნოდა, კარელი ამირა ემუდარებოდა მას მოჰშველებოდა ხლათითგან და ქართველთა გარემოცვითგან ეხსნა, მაგრამ ამაოდ. ამიტომ უკიდურესად გაჭირვებულმა კარის ამირამ ქართველებს ზავი სთხოვა და ციხე-ქალაქი ქართველებს გადასცა, რისთვისაც საკმაო ფული მიუღია. იბნ აღ-ასირის სიტყვით ეს მომხდარა 603 წ. ჰიჯრ. ანუ 1206 — 7 წელს (დევრემერი Frag. 515—516). ვარდანიც კარის აღების თარიღად 1206 წ. სდებს (ისტორია 181).

როდესაც რუმის სულტანმა რუქნადინმა კარისა და მის სანახების აღების ამბავი შეიტყო, მან ეს იწყინა, „მოუწოდა ყოველსა სიმრავლესა სპისა მისსა და შეკრბა კაცი ოთხმეოცი ბევრი, რომელ არს ოთხასი ათასი“ და თამარ მეფეს საგანგებო მოციქულის ხელით უკმებად შედგენილი წერილი გამოუგზავნა (ისტორი და აზშნი * 699 — 700, გვ. 496 — 497); წერილში სხვათაშორის ნათქვამი იყო: „შენ გიბრძანებია ქართველთა-თვს აღებად კრმალი მუსულმანთა კრცად“; ამიტომ „აწ მე წარმომივლენია ყოველი მკედრობა ჩემი [და] აღვკოცო ყოველი მამაკაცი მაგა ქუეყანისა და ცოცხალი იგი ოდენ დარჩეს, რომელი წინა-მომეგებოს, თაყუანისცეს ჩათრსა ჩემსა... ჯუარი წინაშე ჩემსა დაღეწოს და მაჰმადი აღიაროს“—ო (იქვე * 700, გვ. 498). ამ სიბრძნითა და თავხედობით აღსავეს წერილით რუქნადინის მოციქული საქართველოში მოვიდა და „შეიყუანეს მეფისა თამარს წინაშე“; მიართვა გამოტანებული წერილი და სიტყვიერადაც „იწყო არა-საკადრებელთა სიტყუათა თქუმა“. ბატონსავეთ უზრდელმა და ბრძივმა მოციქულმა წამოიძახა: „უკუეთუ მეფემან დაუტეოს სჯული, იპყრას სულ-

ტანხან ცოლად და უკუეთუ არა დაუტეოს სჯული, იყოს ხარკად სულტნისა“. ამგვარ შემადრწუნებელ კადნიერებისათვის ზაქარია ამირსპასალარმა მოციქულს „უხეთქა კელითა პირსა“ ისე ძლიერად, რომ მოციქული „ვითარცა მკუდარი დაეცა და იღვა“. წაქცეული წამოაყენეს და გონზე მოსულს ამირსპასალარმა გამოუტხადა: „თუ მოციქული არა იყავ, პირველად ენისა აღმოკუეთა იყო შენი სამართალი და მერმე-ლა თავისა“-ო (იქვე * 700—701, გვ. 499—500). ამ უკმეხ წერილზე თამარ მეფემ მოციქულს სიტყვიერად უბასუხა: „ჩუენ მზა ვართ წყობად და წინა-მოგეგებად, სამართალი ღმრთისა იყავნ!“ (იქვე * 701, გვ. 500) და წერილითაც შეუთვალა რუქნად-დინს: „დალსა ღმრთისა ყოვლისა მპყრობელისასა მინდობილ-მან, მარადის ქალწულისა მარიაშისა სასოებით ღოსავმან და პატრიოსნისა ჯვარისა მვედრებელმან წარვიკითხე ღმრთისა გან-მარისხებელი წიგნი შენი... რუქნადინო და ვცან სიცრუეენი შენნი, რამეთუ ბქე ღმერთი იყოს! შენ ოქროსა მევირეთა სიმრავლრსად მონდობილხარ, ხოლო მე არცა სიმდიდრესა და არცა ძალსა სპათა ჩემთასა, არამედ ძალსა ღმრთისა ყოვლისა მპყრობელისასა და ჯუარისა წმიდისა, რომელი შენ ჰგმე! აწ წარმომივლენია ყოველი [მ]კ[ე]დ[რ]ობა ჩემი წინა-მოგებებად შენდა!“-ო (იქვე * 700, გვ. 498—499). როდესაც თამარ მეფის წერილი მზად იყო, ბრიყვი მოციქული მაინც „შემოსეს და ნიჭი უბოძეს [და] წარგზავნეს პასუხითა მწვავეთა“ (იქვე * 701, გვ. 500).

იმავე დროს მთელ საქართველოს სამეფოთგან „ნიკოფსით დარუბანდამდის“ საჩქაროდ ჯარი შეჰყარეს და ჯავახეთში შეკრიბეს. თვით თამარ მეფე მივიდა ვარძიას და „სრემლით შევედრა სოსლან დავით და სპა მისი და დროშა“ სამეფო (იქვე). ვარძიითგან საქართველოს მრავალრიცხოვანი მხედრობა ბასიანს გაემგზავრა მტრისაკენ. თუმცა „მანდატურთ-უხუცესი იყო ჭიაბერი“, მაგრამ რაკი ძნელი და ფიცხელი ომი იყო მოსალოდნელი, ამიტომ ისიც წავიდა საომრად. საქართველოს ლაშქრის „წინა-მებრძოლად იყო ზაქარია მკარგრძელი ამირსპასალარი და ორნიცა იგი ძმანი ახალციხელნი შალვა და ივანე“ (იქვე * 701, გვ. 500—501). თამარ მეფე ოძრკეს წაბრძანდა და დაუცხრომელ ლოცვა-კურთხევაში იყო თიფონაც და „ყოველგან საყდართა, მონასტერთა და სოფელთა უბრძანა ლიტანიობა და ვედრება ღმრთისა“ (იქვე * 701—

702, გვ. 501—502). მეფე დავითს ისეთი საომარი გეგმა ჰქონდა განზრახული, რომ მტერს თავის ბანაკშივე თავს დასხმობდა: „უნდოდა რამეთუ ზედა-მიჰმართა სადა დაბანაკებულ იყო ბასიანისსა ადგილსა ბოლოსტიკედ წოდებულისა“. ამიტომ ქართველები „ეახლნეს ბანაკსა სულტანისასა“. ქართველმა მზვერავებმა დაინახეს, რომ მტრის აუარებელი ჯარი მრავალის კარვებითა, ცხენებითა, ჯორებითა და აქლემებით უღარდელად, „წყნარად და უკადრად მდგომარე იყო“. მტერი ქართველებზე მეტი აღმოჩნდა, „უმეტეს ქართუელთასა“ იყვნენ. რუქნ აღდინი ისე იყო გათამამებული, რომ „დარაჯნი არა უდგეს სულტანსა“. ამ ცნობების მიღების შემდგომ ქართველებმა დააწყეს რაზმები და მტრისაკენ გაემართნენ. ჯერ წინამებრძოლად მყოფნი ამირსპასალარი ზაქარია მკარგრძელი, ახალციხელნი შალვა და ივანე და თორელნი დაიძრნენ. მთავარი ჯარი ორ ჯგუფად იყო გაყოფილი: „ერთ-კერძო აფხაზნი და იმერელნი“ იყვნენ, „ერთ-კერძო ამერელნი“. ქართველები ჩუმად, „წყნარად ვიდოდეს“. ქართველ მხედრობის მოულოდნელმა მოსვლამ მტერი შეაკრთო. საჩქაროდ უკან დაიხია და შეიარაღდა. როდესაც „ეახლნეს წინა-მებრძოლნი ორთავე“ მოპირდაპირე ჯარისა, დაიწყო „ომი ფიცხელი და ძლიერი, რომელი ძველ ოდესმე ქმნილა... ეგვეითარი ომი“ (იქვე * 702, გვ. 502). ორთავე მხრით მრავალი მეომარი დაიხოცა. ქართველთა მხედრობა დიდ განსაცდელში ჩავარდა ისე, რომ „**კნინდა სიფლტოლად მოიდრეკნეს**“ (იქვე * 703, გვ. 503). ბრძოლის დროს მსახურთ-უხუცესს ივანეს, ზაქარია გაგველს, შალვა და ივანეს ახალციხელთ, თაყაიადინ თმოგველს და მრავალ სხვა მხედართ-მთავრებს ცხენები მოუკლეს და „ქუეითად დარჩეს რაზმსა შინა“. ამის გამო დანარჩენნი მეომრებიც იმ რაზმში „ჩამოკდეს ცხენისა-გან და ქვეითად“ იბრძოდნენ. სხვა ცხენოსანი რაზმები ქართველებმა ქვეითა რაზმებს მოაშორეს, „რათა არა ცხენითა მათითა დაითრგუნნა ქუეითნი ქართუელნი“. ქართველთა ცხენოსანმა ლაშქარმა ორ ნაწილად გაყოფილმა მეფე დავითისა და ზაქარია ამირსპასალარის მეთაურობით მტერს სხვა ადგილას შეუტია (იქვე * 703, გვ. 503). ამ ახალმა შეტევამ მტერი შეაშინა და „პირველსავე მოკიდებასა და ხეთქებასა კმალთასა“ შედრკა და გაიქცა; „ტყეთა მსგავსი ლაშქარი იხილვებოდა ლტოლვილი“ (იქვე * 703—704, გვ. 503—504).

როდესაც რუქ ადღინის უზარმაზარი ლაშქარი გაიქცა, მაშინ ქართველთა დაქვეითებული რაზმებიც ამხედრდნენ, „აღსახდეს ჰუნეთა და ვიდრე ლამედმდე დევნა უყუეს და კოცეს“. მტრის მლტოლოვარე ჯარში ისეთი ვიწროობა იყო და ისეთი უწყსოება სუფევდა, რომ „ურთიერთას დასთრგუნვიდეს“ (იქვე * 704, გვ. 504). ძღვევამოსილს საქართველოს სამეფოს ლაშქარს დიდძალი ოქრო-ვერცხლი, ქურჭელი, სახედარი, საქონელი, კარვები და მრავალი სხვა-და-სხვა ძვირფასი ქსოვილები და შესამოსელი ერგო დავლად (იქვე * 704—706, გვ: 504—505). რაკი ქართველები მტერს მსწრაფად და მოკლოდნელად დაეცნენ, ამიტომ მტერთან შედარებით ქართველებს ნაკლები ზარალი მოსვლიათ და მხედართ-მთავართაგან ისტორიკოსის სიტყვით „არცა ერთი ვარგი მეფისა-გან შესწავლილი კაცი მოკუდა“ (იქვე * 704, გვ. 504).

თამარ მეფის ცნობა ამ სახელოვან ომისა და რუქ ადღინის დამარცხების შესახებ მთლად მტკიცდება სპარსელ ისტორიკოსთა ცნობებით. ჰამდალლაჰ ყაზვინი მაგ. ამბობს: რუქ ადღინი „გაემგზავრა აფხაზთა და საქართველოს (გურჯისტან) წინააღმდეგ, მაგრამ, რაკი იგი ფრთხილად არ მოიქცა, დამარცხებულ იქმნა, რუმში (თავის სამფლობელოში) დაბრუნდა და უნდოდა (ქართველებისათვის) შური ეგო, მაგრამ არ დასცალდა“ და 602 წ. ჰიჯრ. (18 აგვისტ. 1205 წ. - 7 აგვ. 1206 წ. ქ. შ.) გარდაიცვალა (ე. განტენის გამ. *Târikhé, Gozidé*, წ. I, გვ. 344—345).

უფრო ვრცელი ცნობებია ჰაუცმას*) მიერ შეგროვილს წყაროებში არის (*Th. Hauthma. Recueil de textes relatif à l'histoire des Seldjoucides*) რუქ ადღინს თურმე მეშველად ჰყოლია მუჯზ ადღინი აბულისტანელი, სულტნის სიძე ფახრ ადღინ ბაჰრამ-შაჰ ერზინჯანის მფლობელი; არზრუმის მფლობელ ალა ადღინისათვისაც უთხოვნია დახმარება, მაგრამ ის არ მიჰშველებია. პირველ ბრძოლაში ქართველები დამარცხდნენ, მეორეში-კი საბოლოოდ რუქ ადღინი დამარცხდა. დროშა მიწაზე დაეცა. ფახრ ადღინი ქართველებმა ტყვედ წაიყვანესო. რუქ ადღინი ახალ ლაშქრობისათვის ემ-

*) თუ არა ვცდები; სამწუხაროდ ეს წიგნი ეხლა ხელთ არა მაქვს და ამიტომ უფრო ზედ-მიწევნით აღნიშვნა არ შემიძლიან.

ზადებოდა, მაგრამ გარდაიცვალაო. მირხონდს ამ ომის ამბავი ჰამდალლაჰ ყაზვინისავით აქვს მოთხრობილი (დევრემერი, Frag. 495, შენ. 1).

ამგვარად ირკვევა, რომ რუქნ ადღინი მარტო-კი არა ყოფილა, არამედ მას მოკავშირეთა ჯარიც ჰყოლია. ამიტომაც იყო, რომ რუქნ ადღინის ლაშქარში 400000 მეომარი ყოფილა. ყურადღების ღირსია რომ როგორც ზემოაღნიშნული მაჰმადიანი მემატიანე რუქნ ადღინის მეშველად და მოკავშირედ ერზინჯანის მფლობელს ასახელებს, ისე ლაშა-გიორგის დროინდელ ქართველ მემატიანესაც აღნიშნული აქვს, რომ ამ ბრძოლაში ქართველებს ტყვედ ჩაუვარდათ „ე[რ]ზინკიელი“ (=ერზინჯანის მმართველი) ამირაო (ანა დ'ფსიქა). იმავე ქართველს მემატიანეს ტყვედ მოხსენებული ჰყავს „სულტანნი და ამირანი...შამელი (ასურეთის მფლობელი) და ბირიტელი“ (იხ. იქვე). როგორც მაჰმადიანთ მემატიანე ამბობს, რომ პირველად ბრძოლაში ქართველები დამარცხდნო, თამარ მეფის ისტორიკოსიც არა მალავს და არ უარჰყოფს, რომ ქართველები ისეთს გასაქირში იყვნენ, რომ „კინდა სივლტოლად მოიდრიკნესო*“); მაგრამ ქართველთა საბოლოო ბრწყინვალე გამარჯვებას მაჰმადიანთა ისტორიკოსებიც ადასტურებენ. ყურადღების ღირსია, რომ ჰამდალლაჰ ყაზვინისა და მირხონდის სიტყვით რუქნ ადღინის დამარცხების მიზეზად მისი გაუფრთხილებლობა და დაუდევრობა ყოფილა და ქართველი ისტორიკოსიც ხომ ამბობს, რომ უდარდელს სულტნის „დარაჯანი არა უდგეს“-ო. ამიტომაც იყო რომ ქართველებს მოულოდნელად შეეძლოთ მტერს თავს დასხმოდნენ.

საგულისხმეოა, რომ ზემოაღნიშნული მაჰმადიანთა მემატიანე ამბობს, მეორე ბრძოლის დროს მაჰმადიანთ შეერთებულ ლაშქრის დროშა მიწაზე დაეცაო, და ქართველი ერთი მემატიანეც პირდაპირ ამბობს როდესაც მშვიდობა დაბრუნდა „შეიღეს დროშა რუქნადინისა“ (შევსებული ქცა, მემ დ'ფსი ქცა გვ. 505, შენ. 4) და თამარ მეფეს შიართვესო, ხოლო ლაშა-გიორგის დროინდელი ქართველი მემატიანეც ქართველ-

*) ხელთნაწერში შეცდომით სწერია „შამბელი და ბივრტელი“. ბივრტელი იქ=ბურიდს?.

**) ეს გარემოებაც საუცხოოდ ამტკიცებს თამარ მეფის ისტორიკოსის მალალ ღირსებას.

თა სამხედრო დავლაში „დროშათა სასულტანოთა“-ც იხსენიებს (იხ. ანა დ'ფსი ქ'ცა). მაშასადამე ქართველებს ის დროშა მტრისათვის წაუერთმევიათ.

როგორც ჰამდალლაჰ ყაზვინის სიტყვებითგანა სჩანს, რუქნ ადღინის უზარმაზარი ლაშქარი 1205—1206 წ. დაუმარცხებიათ. ხოლო რაკი ქართველ ისტორიკოსისა და იბნ ალასირის მოწმობით ეს ბრძოლა კარის აღებისა და დაპყრობის შემდგომ მომხდარა, ამიტომ უეჭველი ხდება, რომ რუქნ-ადღინთან ომი ქართველებს 1206 წ. უნდა ჰქონოდათ. თუმცა ლაშა-გიორგის დროინდელს ქართველს მემბტიანეს ნათქვამი აქვს: „მოვიდა რუქ[ნ]ადინი *)... (ქართველებმა) გააქციეს, კოცეს და ამოსწყუთეს... ქრონიკონი იყო [ოთხ]ას ოცდათხუთმეტი“-ო (ანა დ'ფსი ქ'ცა), მაგრამ 435 ქ'კნი უდრის 1215 წ. რაც შეუწყნარებელია, ამიტომ უეჭველია აქ გადამწერს შეცდომა მოსვლია; დედანში ეწერებოდა „უკვ“ (սկխւ < սկխու) ანუ 426 ქ'კნი, რაც 1206 წ. უდრის. რაკი „ე“ და „ვ“ ქართულში ერთიერთმანერთს ძალიან წააგავს, ამიტომ ძველ ქართულს მწერლობაში ხშირად მომხდარა, რომ გადამწერებს ერთი-ერთმანერთის მაგიერ დაეწერათ.

რუქნადღინისა და მის მოკავშირეთა დამარცხებას შანქორის გამარჯვებასავით ქართველთა სახელისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. აქ მტერი თითონ აპირებდა იერიშის მოტანას, თითონ იყო აზვაგებული და სრულის გამარჯვების მოიმედემ ქართველთა მეფეთ-მეფისა და ერის შეურაცხყოფაც-კი გაბედა. მაჰმადიანთა შეერთებულს მრავალ-რიცხოვანს ლაშქარს საქართველოს მხედრობამ ისე სძლია, რომ თვით ზოგიერთი მოკავშირენი ტყვედ ჩაუვარდა ხელში და სამხედრო დროშა წაართვა. ამ ომმაც ქართველთა ძლევამოსილების განთქმულს სახელს კვლავ უძლეველობის შარავანდელი მოჰფინა. ყველასათვის ცხადი გახდა, რომ კავკასიის სამხრეთის სამხედვარზე საქართველოს სახელმწიფოს არც აღმოსავლეთით, არც დასავლეთით საშიშარი მეტოქე აღარა ჰქვავდა.

რუქნადღინის დამარცხების შემდგომ მალე მიიცვალა მეფე დავით სოსლანიც, „კაცი აღსავსე ყოვლითა კეთილითა საღმრთოთა და საკაცობოთა, შესახედავად განშენებული, ხო-

*) ხელნაწერში სწერია მუჰადინი < მსაქი(ჩ)ჟჰისი.

ლო წყობათა და ომთა შინა მკნე... უკვი და მდაბალი [და სხვითა ყოვლითა] სიკეთე[თი] აღმატებული“ (ისტორი და აზრნი * 706, გვ. 509—510). რაკი ისტორიკოსი რუქნადინზე გამარჯვების აღწერილობას ზედ-ურთავს წინადადებას: „ესრეთ სიხარულსა შეუთქს მწუხარება“-ო (იქვე * 706, გვ. 509) და ამ სიტყვებს პირდაპირ დავით სოსლანის სიკვდილის ამბავი მიჰყვება, — აქეთგანა სჩანს, რომ დავით მეფეს ამ გამარჯვების შემდგომ დიდ ხანს აღარ უცოცხლია. ამიტომ საფიქრებელია, რომ იგი 1207 წ. უნდა გადაცვლილიყო.

დავით სოსლანის სიკვდილის თარიღი ცხადად არსად არის აღნიშნული, მაგრამ სხვა-და-სხვა წყაროში მოიპოვება ერთი ქრონოლოგიური ცნობა, რომელიც უეჭველია დავით სოსლანის სიკვდილს უნდა ეხებოდეს. ლაშა-გიორგის დროინდელ მემატთანეს „თამარის ქმარი დავით“-ის სათაურის ქვეშე ნათქვამი აქვს: „მეფობსა შინა დაყო ოცდა-სამი წელიწადი და აჯგადა წინაშე დმრთისა... თუესა აჩგარსა თორმეტსა დღესა ოთხმუბათსა აკარათა სამხითისათა ქრანკონსა ოთხსა*) ოცდა-შუიღსა“ (ანა დფსი ქცა). ქრონიკონი 1207 წ. უდრის. მაგრამ ვის ეხება ეს ცნობა? იგი მოყვანილია ისეთ სათაურს ქვეშე რომ დავით სოსლანს უნდა ეხებოდეს; მაგრამ იმავე დროს გარდაცვალებულის შესახებ ნათქვამია, მეფობდა 23 წელიწადსაო. როგორც ვიცით დავით სოსლანი თამარმა შეირთო 1189 წელს. ხოლო თუ ამ თარიღს 23 წელიწადი მივუმატეთ, მაშინ გამოვა 1212 წ., რაც ძალიან შორს არის ზემოდასახელებულ ქრონიკონსა და 1207 წელიწადზე. მაგრამ თუ წარმოვიდგენთ რომ აქ ნაგულისხმევია დავით სოსლანის მეფობის წლები-კი არა, არამედ მემატთანეს უნდოდა ეთქვა თამარის მეფობის 23 წელიწადს მოხდა ეს ამბავიო და ამისდა გვარად 1184 წ. 23 წელიწადი მივუმატეთ, მაშინ ქრონიკონისდა თანახმად მართლაც 1207 წ. გამოვა. ეს-კია რომ მემატთანეს სიტყვების ამგვარად ახსნა ნაძალადევი იქმნებოდა და შეუსაბამოც. ამასთანავე თუ ეს ცნობა დავით სოსლანის სიკვდილს შეეხება, მაშინ ისე გამოდის რომ ლაშა-გიორგის დროინდელ მემატთანეს თამარ მეფის გარდაცვალების თარიღი სრულებით არ აღუნიშნავს, დავით სოსლანისა, ლაშა-გიორგისა, გიორგი III და დე-

*) დედანში შეცდომით სწერია „რვაას“, ესე იგი გადამწერს „უ“-ნი „ყ“-ად წაუკითხავს.

შეტრე I-კი ვრცლად არის მოყვანილი. ეს ყოვლად დაუჯერებელი რამ იქმნებოდა. ამიტომ უნებლიედ აზრი იბადება, ეს თარიღი თამარ მეფის სიკვდილს ხომ არ ეხება? მაგრამ 1207 წ. თამარის გარდაცვალების თარიღად სრულებით შეუსაბამო რამე არის და სხვა მტკიცე ისტორიულს ცნობებს (თუნდ სპარსეთში ქართველთა ძღვევამოსილს ლაშქრობას) ეწინააღმდეგება. ამისდა მიუხედავად არა ერთი და ორი წყარო არსებობს, სადაც 1207 წ. პირდაპირ თამარის გარდაცვალების თარიღად არის დასახელებული, მაგ. ერთს კვკლოსში ნათქვამია: „ქრონიკონსა: უკვ: (427) დასაბამით-გან: ხყია: (6811) ამაჲს წელსა კარი აიღ[ეს] და თამარ დედოფალი გარდაიცვალა. მაშინ ძე მისი ლაშა თორმეტის წლისა იყო ლაშქრის პირველსა ვალაშქრებასა“ (ქკბი I, 294). ამგვარი ცნობა სხვაც არსებობს: „ქრონიკონსა: უკვ: (426) აქა მიიცვალა თამარ და მეორესა წელსა [დაჯდა] მეფედ გიორგი“-ო (საეკ. მუზეუმის 1233 წ. ეტრატის ხელნაწერი № 85, ქკბი I, 297). გასაოცარია პირველ კვკლოსის ცნობა, რომ „მაშინ (ესე იგრი 1207 წ.) ძე მისი ლაშა თორმეტისა წლისა იყო“. ყურადღების ღირსია, რომ ლაშა გიორგის დროინდელი მემათიანეც ამბობს: „ათორმეტისა წლისა [იყო] ოდეს მეფედ[დ] დაჯდა“ გიორგი ლაშაო (ანა დ'ფსი ქცა) და, თუ 1207 წ. 12 წელიწადს გამოვაკლებთ, მართლაც 1193 წ. დაგვიჩება, — ლაშა-გიორგის დაბადების თარიღი. სრული სიმართლეა, რომ 1207 წ. ლაშა-გიორგი 12 წლის ყმაწვილი იყო. ამგვარად ზემომოყვანილს ცნობებში რასაკვირველია ჭეშმარიტებაც მოიპოვება; მაგრამ მაინც ცხადია, რომ 1207 წ. თამარი არ გარდაცვლილა და ამის შემდგომაც რამდენსამე წელიწადს კიდევ ცოცხალი იყო. ხოლო იგივე 1207 წ. დავით სოსლანის გარდაცვალების თარიღად უნდა იყოს ცნობილი*).

*) თ. ყორდანიას, რომელსაც მარტო ზემომოყვანილ კვკლოსისა და მინაწერის ცნობები ჰქონდა, ჰგონია რომ „თამარის და დავითის სახელის გადარევა ამგვარად მოხდებოდა: პირველს ძველს ქრონიკაში; საიდანაც მოხსენებულს ქრონიკებს გადმოუწერია ეს ცნობა, ეწერებოდა ესრე: „აქა (1207 წელს) დავით მეფე მოკვდა და დაჯდა მეფედ გიორგი“. რაკი გადამწერს ეცოდინებოდა, რომ გიორგი მეფობდა თამარის სიკვდილის შემდეგ, ამის გამო შეცდომად ჩასთვლიდა სიტყვას «დავით» და მის მაგიერ დასწერდა თამარ-დედოფალს“ (ქკბი I, 296—297). შვიძლებ

იბნ ალასირის სიტყვით ქართველთა მრავალრიცხოვან ჯარს 1208—1209 წ. (60ხ წ. ჰიჯ.) კვლავ ხლათის ქვეყანაში გაულაშქრია და ქ. არქეში გარემოუცვია, აულია და რაკი რამე დახვედრია დაელად წამოუღია; ჯარმა მრავალი ტყვეც წამოასხა, ხოლო თვით ქალაქი თურმე გადასწვა. ისე რომ ეს ძველი, მდიდარი და კარგი ქალაქი გაოხრდა და გაპარტახტდაო. შაჰიარმენი ნეჯმ აღდინ აჟუბ, რომელიც ხლათში იჯდა და დიდი ლაშქარიცა ჰყავდა, თავის ადგილითგან არ დაძრულა და ქართველების წინააღმდეგ არ გამოულაშქრია, იმიტომ რომ ქართველთა მრავალრიცხოვან მხედრობისაც ეშინოდა და თავის ქვეშევრდომებისაც, რომელთაც მეტად ცუდად და სასტიკად ეპყრობოდა. მას ეგონა, რომ თუ იგი ქ. ხლათითგან გავიდოდა, ხლათში უკან დაბრუნება აღარ ელირსებოდა და შაჰიარმენის ტახტს დაჰკარგავდა. რაკი ქართველებს მოწინააღმდეგე არავინ უჩანდათ, დავლითა და ტყვეებით დატვირთულნი სალად და უვნებლად შინ დაბრუნდნენ (დეფრემერი, Fragm. 517—518).

რაკი არქეში აღებული იყო, ეხლა ხლათს მიადგნენ ქართველები. კირაკოზ განძაკელის სიტყვით მას შემდგომ, რაც ქართველებმა ხლათის მფლობელი შაჰიარმენ სულტანი დაამარცხეს თვით ქ. ხლათის აღებაც მოიწადინეს; ამიტომ ჯარი შეკრიბეს და ხლათს გარშემოერტყნენ. უკვე ქალაქის აღებადღის იყო მიწურული, რომ ივანე მსახურთ-უხუცესის ცხენს, ხლათის კედლების დასათვალიერებლად სეირნობის დროს ფეხი თხრილში ჩაუვარდა და ივანე გადმოაგდოო. ხლათელებმა ამას ციხითგან თვალი მოჰკრეს და ფიცსლავ გამოცვივდნენ. დაიჭირეს და ქალაქში ტყვედ შეიყვანეს. ხლათელები ამ ამბავმა დიდად გაახარა. ივანეს შეპყრობა დიდს სულტანსაც-კი

ზემომოყვანილს ცნობებში შეცდომა მართლაც ასე მომხდარიყოს, მაგრამ ლაშა-გიორგის დროინდელს მემბტიანესაც იგივე თარიღი აქვს და მის ცნობას მკვლევარი ასე მარტივად და ადვილად ვერ გაასწორებს ამიტომ შესაძლებელია, რომ ლაშა-გიორგის დროინდელ მემბტიანეს თავდაპირველად ორი თარიღი ჰქონოდა: ერთი დავით სოსლანის გარდაცვალების, მეორე თამარ-მეფის გარდაცვალების შესახებ და მეორინდელს გადამწერს შეცდომა მოუვიდა და ორი თარიღითგან ერთი წარმოსდგა და ქრონიკონი დავით სოსლანს ეხებდა, დანარჩენი ცნობა-კი თამარ მეფეს?

აცნობეს. მას, რასაკვირველია, ეს სასიამოვნოდ დარჩა და შე-
მოუთვალა დატყვევებული მომგვარეთო. როდესაც ივანეს ძმამ,
ამირსპასალარმა ზაქარიამ, ეს შეიტყო, განრისხებულმა ხლა-
თელებს შეუთვალა: თუ თქვენ გაგიბედნიათ და ჩემი ძმა ან ამ
ქალაქითგან გაგიყვანიათ, ან მისთვის რამე დაგიშავებიათ, თქვე-
ნი ქვეყნის მიწასაც-კი საქართველოში წავალბინებ და თქვენც
ყველას გაგწყვიტავთო. ამ შუქარით შეშინებულმა მოქალაქე-
ებმა დატყვევებული ივანე დამასკოსისა და ეგვიპტეს სულტ-
ნებს აღარ გაუგზავნეს. მოლაპარაკების შემდგომ ხლათელებმა
და ქართველებმა დაზავება ირჩიეს და ამგვარად შეთანხმდნენ:
ივანე მსახურთ-უხუცესს ხლათელები გაანთავისუფლებდნენ, თუ
რომ მის ასულს თამთას სულტანს ცოლად მისცემდნენ. ივა-
ნემ ამ პირობაზე თანხმობა გამოაცხადა და მძევლების ჩამორ-
თმევის შემდგომ ივანე ხლათითგან გაანთავისუფლეს. შინ და-
ბრუნებულმა ივანე მკარგრძელმა თავისი ქალი სულტანს გაუ-
გზავნა.

ამის შემდგომ დამასკოსისა და იერუსალემის მმართველთა
და ქართველებს შორის მშვიდობიანობა და სიყვარული და-
შკვიდრდაო (კირაკოზ განძაკელის ისტორია, 155—157). ივა-
ნე მსახურთ-უხუცესის დატყვევებას და შემდეგ ტყვეობითგან
დახსნას ვარდანიც იხსენიებს (ისტორია 181—182).

ამ ამბავის შესახებ არაბულ საისტორიო მწერლობაშიც
არის ცნობები შენახული. აბულფედას სიტყვით, ეს მომხდარა
1210—1211 წ. (607 წ. ჰიჯრ.). ქართველებმა ხლათისაკენ
გაილაშქრეს და გარშემოერთყნენ. ხლათში მელიქ აუჰადი იჯ-
და. ქართველთა მხედართმთავარმა*) ივანემ ღვინო დალია და
შეზარხოშდა. შეხურებული ოცის ცხენოსნით გაემართა ხლათი-
საკენ. მუსულმანები ხლათითგან გამოცვივდნენ, დაატყვევეს
და მელიქ აუჰადს მიჰგვარესო. ივანემ დაუბრუნა რამდენიმე
ციხე, 5000 ტყვის განთავისუფლებასა და 100000 დინარის
მიცემა აღუთქვა ფულად. ხელშეკრულობა და ზავი დასდეს
30 წლით ქართველთა და მაჰმადიანთა შორის. ივანე თავის
ქალის ცოლად მიცემას შეჰპირდა მელიქ აუჰადს. ამ პირობის
დადების შემდგომ იგი განთავისუფლებულ იქმნაო (დევრე-
მერი, Frag. 520). მე-XIII-ე საუკ. გეოგრაფი ზაქარია ყაზვი-
ნი-კი ივანეს დატყვევების მიზეზად იმ სამხედრო ხერხს ასა-

*) არაბი ისტორიკოსი შეცდომით მას ეწვედა სთვლის.

ხელებს, რომელიც უხმარიათ ხლათელებს. მათ თურმე იმ მდინარეზე, რომელიც ხლათს ჩამოუდის, იღუმალ ხიდი ჩატენეს, მაგრამ ზედ თივა მიაფარეს ისე, რომ ზიანი არაფერი არ ეტყობოდა. ცხენოსანს ივანე მსახურთ-უხუცესს შეუდგამს თუ არა ფეხი ხიდზე, ჩავარდნილა და მტერს ხელთ ჩავარდნია (იქვე, გვ. 521). მე მგონია ეს მოთხრობა უფრო სწორე უნდა იყოს. როგორც აღნიშნული იყო ეს უბედური შემთხვევა 1210—1211 წ. მომხდარა.

ქართველთა სრულ ძლევამოსილობის დროს, დიდმარხვაში, როდესაც თამარ მეფე გეგუთში ბრძანდებოდა და „მკარგრძელნი ორნივე მეფეს წინაშე იყუნეს“, არდაველის (=არდებილის) სულტანმა ამით ისარგებლა „რამეთუ უწყოდა მკარგრძელთა შინა-უმყოფლობა“ და თავის სპითურთ ჩუმად საქართველოს სამეფოში შემოვიდა. ანისამდის ისე მიაღწია, რომ „გზა-გზა არავის ავნო“. არდაველის სულტანი განგებ მოიქცა ასე და არც წააგო იმიტომ, რომ „უგრძობლად მოვიდა ანისა“. ყველანი დამშვიდებულები და არხეინად იყვნენ. სწორედ „დიდისა შაბათისა მწუხრი“ იყო. სულტანმა ქალაქ გარედ დაიბანაკა. როდესაც ცისკარი მოახლოვდა და დარეკეს, „ჰკრეს ძელსა“ და ქალაქის თითქმის ყველა მცხოვრებნი ეკლესიაში ლოცულობდნენ, გააღეს თუ არა ქალაქის კარნი, სულტანი თავის სპითურთ მსწრაფად შეესია ქალაქს და ხალხის ჟღერა დაიწყო. 1200 კაცი მარტო „ეკლესიათა შინა ვითარ ცხვარი დაკლეს“ იმას გარდა, რაც „უბანთა და ფოლოცთა შინა მოიკლა“. ანელთაგან მხოლოდ ისინი გადარჩნენ, რომელიც „შეივლტოდა დარბაზონთა და მუნ გამაგრდა“, ან „ქუაბოანსა“ და ციხეში შეეფარა. ასე „მძვინვარედ მოაოკრეს ანისი (ისტორნი და აზმნი * 707—708, გვ. 510—511). ქალაქის აკლების შემდგომ არდაველის სულტანი უკან გაბრუნდა.

ანისის აოხრების ამბავი „გეგუთს ახალ კვრიაკეს აცნობეს ამირსპასალარსა ზაქარიას და მსახურთ-უხუცესსა ივანეს“. ამ გარემოებამ ყველანი დიდად შეაძრწუნა. „მეფე და ყოველნი სპანი მისნი, მწუხარებითა და გულისწყრომითა-მიერ მოცულნი, სპარსთა მიმართ ბრძოლისა ყოფად აღემზადნეს“. მკარგრძელთ მოაკსენეს თამარ მეფეს: „შური ვაგოთ [და] ნ[ა]ცვლისა ქმნად განვემზადნეთ“-ო (იქვე * 708, გვ. 511—

12). სამხედრო მოქმედების გეგმა ამასთანავე ამგვარად იყო განზრახული: მეფეს უნდა საიდუმლო ბრძანება გაეცა, რომ საქართველოს ლაშქარი „მზა“ ყოფილიყო „არდაველის სულტანსა ზედა“, ხოლო მკარგრძელნი „მცირითა ლაშქრითა“ ანისს წავიდოდნენ და იქ მზადებაში იქმნებოდნენ. დიდი ჯარის ეხლავე წაყვანა იმიტომ არ უნდოდათ, რომ თუ „დიდნი წავალთ, სცნობენ და სიმაგრეთა შევლენ“-ო. საერთო სამხედრო მოქმედება მაჰმადიანთა მარხვას რამაზანში უნდა დაეწყოთ ქართველებს. მკარგრძელთა ეს სამხედრო გეგმა „სთნდა მეფესა“ იმიტომ „უბრძანა მეფემან რათა მზა იყუნეს სპანი მისნი“. მკარგრძელნი ანისში წავიდნენ და „იწყეს კაზმად“. როდესაც „მოეახლა... სჯულისა მათისა მარხვა რამაზან“ ამერეთის თითქმის მთელი მხედრობა გაემგზავრა ქართლებს გარდა. „ქართუელნი არა წარიტანეს“ იმიტომ, „რათა არა აგრძნან არდაველს მყოფთა“. ქართლები რომ დაედრათ, მათი მოძრაობა მტერს ვეღარ გამოეპარებოდა და ციხეებში შეიხიზნებოდა.

როდესაც ომში მიმავალმა ქართველთა ჯარმა თავი მოიყარა, საჩქაროდ „წარემართნეს არდაველს, გარდავლეს გელაქლნი და ჩავლეს ისპიანი, გავიდეს კუაფრიდის კიდსა და მიმართეს არდაველს“. ქართველები ისეთ დროს მივიდნენ, როდესაც მაჰმადიანთა უმთავრესი დღესასწაული „აიდი განთენდებოდა, რომელ არს აღდგება მათი“ და როგორც არდაველის სულტანი არ მოიქცა ანისში, ისე ქართველები „მას ღამესა მოადგეს არდაველს და ვითარ კმა ყო ქადაგმან... და გახშირდა მუყრთა ყივილი, ყოველგნით ცხენი შემოუტეეს მკარგრძელთა, შეუკდეს და უომრად კელთ-იგდეს ქალაქი, თვთ სულტანი, ცოლი და შვილი მისი და ყოველი სიმდიდრე სულტანისა“ (იქვე * 709, გვ. 512 - 513). თვით არდაველითგანაც, „ეგოდენ გამდიდრებულისა ქალაქისა“-განაც, ქართველთა ლაშქარს დიდძალი თვალ-მარგალიტი, ოქრო-ვერცხლი და სხვაგვარი განძეულობა ერგო დავლად (იქვე * 709 - 710, გვ. 513 - 514). „ხოლო სულტანი არდაველისა მოკლეს, ცოლნი და შვილნი მისნი ტყუედ ჰყუეს და წამოასხეს, ათორმეტი ათასი კაცი რჩეული მიზგიითა შინა მოკლეს, ვითარ მათ ყუეს ანის[ის]ა ეკლესიათა შინა, სხუა უმრავლესი ერი მოსწყვიდეს და სხუა ტყუე ჰყუეს“ (იქვე * 710, გვ. 514).

ასე იძიეს შური ანისში ჩადენილ სიმხეცისათვის და საქართველოში დაბრუნდნენ.

სპარსეთში ლაშქრობამ ამირსპასალარს ზაქარიას, მსახურთუხუცესს ივანეს და სხვა სარდლებს სპარსეთის ნამდვილი ვითარება დაანახვა, მისი უძლურება და დაქსაქსულობა. ამიტომ „მოვიდეს მკარგრძელნი ამირსპასალარი ზაქარია და მსახურთუხუცესი ივანე და ვარამ გაგელი მეფეს წინაშე და მოაკუნეს“: შენ ძლიერი სახელმწიფოს და ქველ მხედრობის მბრძანებელი ხარ, „მრავალნი ახოვანნი, მკნენი და რჩეულნი იპოვებთან სპათა შენთა, რამეთუ არა არს წინააღმდეგომი მათი. აწ ბრძანოს მეფობამან თქუენმან რათა არა ცუდად დავიწყებასა მიეცეს სიმკნე სპათა შენთა, არამედ აღვამხედროთ ერასს [და] რომ-გურსა ზედა რომელ არს ხორასანი და ცნან ყოველთა სპათა აღმოსავლეთით ძალი და სიმკნე ჩუენი: აწ უბრძანე სპათა საქართველოსათა მზა იყუნენ ლაშქრობად ხვარასანს, დაღაცათუ არავინ ქართუელთაგანი მიწევნულ არს ხუარასანს, არამედ ბრძანე რათა ნიკოფსით დარუბანდამდე აღიჭურნეს და მზა იყუნეს“ (ისტორნი და აზმნი * 711, გვ. 515—516). თამარ მეფემ ვაზირების მოხსენება და მეტად გაბედული წინადადება უმაღლეს სახელმწიფო დაწესებულებას გადასცა განსახილველად. ამიტომ მან „მოუწოდა ყოველთა წარჩინებულთა ამის სამეფოსათა იმერთა და ამერთა [და] აუწყა თქმული მათი“. ბჭობის შემდგომ „სთნდა ყოველთა თქმული მათი და დაასკუნეს ლაშქრობა“. რაკი საქართველოს უმაღლესმა დაწესებულებამ მკარგრძელთა სამხედრო გეგმა მოიწონა, ყველანი მზადებას შეუდგნენ.

შემოდგომა იყო, „მოიწია არე სთვლისა“, როდესაც სალაშქროდ მოკაზმულნი ქართველთა მეომარნი „მოვიდეს ტფილისს მეფეს წინაშე“. თამარმა, როგორც წესია, გაშინჯა, „განახნა სპანი მისნი და იხილნა აბჯართა კეთილითა და პატიოსნითა და მოუწონა აბჯარი და ცხენ-კეთილობა მათი“ (იქვე * 711, გვ. 516). რაკი ჯარი საუცხოვოდ გამოწყობილი და შეიარაღებული აღმოჩნდა, თამარ მეფემ „მოაღო დროშა სვიანად კმარებული გორგასლიანი და დავითიანი“ და ეს სახელმწიფო დროშა ვარძიის ღთის მშობელს შეავედრა, ომში მიმავალი „ლაშქარი დალოცა“, ძღვევამოსილობა უსურვა, ხოლო შემდეგ „მისცა დროშა ზაქარია ამირსპასალარსა“ და საქართველოს

მრავალრიცხოვანი მხედრობაც გაემგზავრა სპარსეთისაკენ (იქვე * 712, გვ. 516). ჯერ „ჩავლეს პირი ნახჭევნისა და გავიდეს ჯულასა და რაკსსა და შევლეს ვიწრო იგი კევი ღარადუზისა და აღვიდეს მარანდსა“. მარანდელეებმა ქართველთა ჯარის მოახლოვების ამბავი შეიტყეს თუ არა კლდეებში მიიმალნენ. რაკი ქართველებს მარანდს არაინ დახვდათ, იფიქრეს მარანდის მთაში იდგება მტრის ჯარიო. ამიტომ „დაარჩიეს ხუთასი მკედარი რჩეული დიდებული და აზნაური, უჩინეს მკედართმთავრად თაყაიადინ თმოგველი“ და წინამებრძოლად გაგზავნეს, ხოლო თითონ უკან მიჰყვნენ. ზაქარია ამირსპასალარმა წინამებრძოლთა მკედართმთავარს უბრძანა, რომ მან „არავის ბრძოლას მიღმართ, სანამდის არა მივიდეს იგი და სრულიად ლაშქარი მთასა მას ზედა; თუ დიდი ლაშქარი ნახონ“ მას აცნობოს „და რაცა (მან) რქუას, ყოს“ და აასრულოს. წინამებრძოლთა რაზმი წავიდა და მარანდის აღმართი ავლო, ავიდა ვაკეზე, რომელიც იყო თავსა მარანდისასა“ და როგორც ამირსპასალარისაგან ნაბრძანები ჰქონდა, აქ შედგა (იქვე * 712, გვ. 517). მაღალ კლდეებში შეხიზნულ მარანდელეებს არ გამოჰპარვიათ, რომ ქართველებმა მცირერიცხოვანი რაზმი წინ გაგზავნეს და 500 წინამებრძოლს უეცრად თავს დაეცნენ; ეგონათ ცოტანი არიან და აღვილად მოვსპობთ მთელ რაზმსაო. მაგრამ იმედი გაუცრუვდათ. წინამებრძოლთ ისეთის ძლიერებით შეუტიეს მარანდელეებს, რომ ყველანი გააქციეს; გაქცეულთ უკან დაედევნენ და მარანდელთა მომეტებული ნაწილი დახოცეს. ქართველთა წინამებრძოლი რაზმი მტრის უკან დევნამ ისე გაიტაცა, რომ იმ ვაკეს ძალზე მოშორდა. როდესაც ქართველთა მთელი მხედრობა მარანდის მთის თავზე ავიდა, ყველანი გაშტერებულნი იყვნენ: „იხილნეს ნაომარი აღვილი მკუდრითა კაციითა და ტენითა სავსე და ქართულთა კაცი არცა ერთი იპოვებოდა. ესოდენი ძლევა მოეცა ღმერთსა, რომელ ხუთასი შუბი ხუთასსა კაცსა და ცხენსა ზედა ესვა“. რაკი წინამებრძოლთა რაზმი არსადა ჩანდა, ამიტომ „უღონო ქმნილ და მწუხარე ზაქარია“ ამირსპასალარს შავი ფიქრი აწვებოდა გულზე. მაგრამ როდესაც „დევნისა-გან შემოქცეული ლაშქარი“ დაბრუნდა, მაშინ ყველაფერი გამოიკვა (იქვე * 713, გვ. 518). თუმცა ყველანი გახარებულები იყვნენ, რომ წინამებრძოლნი გამარჯვებულნი და უვნებ-

ლად ნახეს, მაგრამ ამირსპასალარი წინამებრძოლთა რაზმის მხედართ-მთავარს თაყაიდიწს „აბრალობდეს“, მკაცრად ამხილებდა და უჯავრდებოდა „ამბის უცნობელად შებმისა-თჳს“ (იქვე * 713, გვ. 519).

აქეთგან საქართველოს მხედრობა გაემგზავრა „ქალაქსა თავრეთსა (=თავრიზსა) ზედა, გარდავლეს მთა დევსოფნად წოდებული“. ქართველთა ლაშქრის მოახლოვების ამბავმა თავზარი დასცა თავრეთის მცხოვრებთ. რაკი წინააღმდეგობის გაწევა არ შეეძლოთ, „ყოველნი მკუდრნი თავრეთისანი, ხოჯანი და ყოველნი წარჩინებულნი და მიმდგომნი თავრიჭისანი“ იმ აზრს დაადგნენ, „რათა ხარკის მიცემითა [და] ძლუენისა, შევრდომისა და ზენარის თხოვნითა დაამშვიდნეს ქართუელნი თავადნი და სპანი“. ამიტომ თავრეთელებმა „წარმოავლინეს მოციქული, [ი]თხოვეს მშვიდობა [და] არა მო[ი]კრება ქალაქისა მათისა“; თანაც მოციქულებმა „აღუთქუეს ძლუენი, ოქრო და ვეცხლი, სხუა მრავალი თვალი პატიოსანი, მარგალიტ[ნი] ძვირფასნი“. გაკვირვებულმა ქართველთა მხედართ-მთავრებმა „აღუთქუეს მშვიდობა და უ[ვ]ნებელ განვლა ქუეყანისა მათისა“. თავრეთელებმა ეს აღთქმა „მო[ი]მტკიცეს ფიცისა მიერ“, ამის შემდგომ უშიშრად „მოვიდნეს ყადნი, ხოჯანი, დარვემნი [და] ყოველნი თავადნი თავრეთისანი“ და დიდძალი ძვირფასი ძღვენი მოართვეს ქართველებს (იქვე * 713 — 714, გვ. 519). მოიტანეს აგრედვე სურსათიც, „საზრდელი კმა-საყოფელი ლაშქართა-თჳს“. ქართველმა მხედართ-მთავრებმა თავრეთში დასტოვეს „ქალაქისა მცველნი“ და თითონ ისევ სალაშქრო გზას გაუდგნენ (იქვე * 714, გვ. 520).

თავრეთითგან წასული საქართველოს ჯარი მიაღდა მიანას (=მიანეს). „ცნა მელიქმა[ნი] მ[ი]ანისამან მისვლა ქართუელთა და ქმნულნი თავრეთისა“ და იმანაც გადასწყვიტა თავრეთელთათვის მიებაძნა. ამიტომ „ითხოვა მანცა მშვიდობა და აღუთქუეს მოცემად ურიცხვი საქონელის“. ამირსპასალარი, რასაკვირველია, სიამოვნებით დათანხმდა. მიანელებმა თავიანთი სიტყვა პირნათლად აასრულეს და ქართველებმა მშვიდობით მიატოვეს მიანა და ქ. ზანგანისაკენ (=ზენჯანს) გაემგზავრნენ (იქვე * 714, გვ. 520). ზანგანი „მცირე ქალაქი“ იყო, „ალიზის ზღუდითა განმაგრებული“. ქართველთა მოახლოვება რომ შეიტყეს მცხოვრებლებმა „ქალაქი ძლიერად გაამაგრეს“. ზენ-

განი სხვებსავეთ ნებაყოფლობით დამორჩილებას არ აპირებდა. ბრძოლა დაიწყო. რაკი გარემოცვა „გაგრძელდა, განუყეს (საქართველოს ჯარის) თემთა და თემთა ზღუდე ქალაქისა, რათა შეთხარონ“. თვითეულს თემს თავისთვის მიჩნეული ჰქონდა შესათხრელად ადგილი. „დაიწყეს თხრად ზღუდეთა, უწინარეს მარჯუენესა მხარესა მესხთა შეკურიტეს ზღუდე“ და ქალაქში შევიდნენ და იქ დაიწყეს ფიცხელი ომი (იქვე * 715, გვ. 520). მესხებს, როდესაც შემოკურიტეს, „ყოველგნით“, დანარჩენი ლაშქარიც მიეშველა და ქალაქი აიღეს.

ზანგანში ქართველები „დადგეს და მცირედ განისვენეს“. შემდეგ ისევ აიყარნენ და ხორასნისაკენ გასწიეს. იმ დღეს „მწუხრსა მივიდეს მცირესა სოფელ-ქალაქსა... რომელი მოაოკრეს“. როგორც ეტყობა, ჯარი ძალზე მოქანტული ყოფილა, რომ აქაც „განისვენეს“. აქეთგან „ყაზმინს მიიწივნეს“. ყაზმინელი ქართველებს „ვერ წინა-აღუდგეს, მოარბიეს და აღივსნეს საქონლითა“, მაგრამ მცხოვრებნი არ დაუხოციათ: „კაცთა არა ავნეს, ტყუედ წარმოიყუანდეს კაცთა“ (იქვე * 715, გვ. 521).

ყაზმინითგან საქართველოს ძლიევამოსილი მხედრობა წავიდა „უშინავანისისა რუმ-გურის მიმართ, რომელ არს „ხორასანი“ და მიიწივნეს გურგანისად ქალაქად“ და „მოაოკრეს ქუეყანა“ (იქვე * 715—716, გვ. 521—522).

რაკი დიდძალ ალაფისაგან წინსვლა გაძნელდა, „ვერ-და ძალ-ედვა წილ-სვლად ალაფისა-გან“, ქართველებმა უკან დაბრუნება ირჩიეს და „შემოიქცეს გამარჯვებულნი და ძლიეა-შემოსილნი“ (იქვე * 716, გვ. 522).

იმ დროს, როდესაც ქართველები ამ სიშორეზე წავიდნენ, ხორასნისაკენ იყვნენ და „ამბავი ქართუელთა უცნაურ ქმნილიყო ყოველთა“-თვის, ჩრდილოეთს სპარსეთში ხმა გავრცელდა, ქართველებს ერთის მხრით მიადგა „თვით დიდი სულტანი“, მეორეს მხრით გილანელი და „ყოველგნით გზა შეუტარეს ქართუელთა“ და მთლად ამოხოცეს ისე, რომ „არცა ერთი კაცი განერა ეგოდენისა სიმრავლისა-გან“-ო (იქვე * 716, გვ. 522). მიანის მელიქსა და მიანელებს ეგონათ, რომ ეს ხმა მართალი იყო და ძალზე „განიხარნეს“. თანაც ისე გათამამდნენ, რომ „ქართუელთა-გან დატევებულნი მცველნი მ[ი]ანისანი დაკოცეს და ძელსა ზედა ჩამოჰკიდეს“. მცველთაგან

მარტო ერთი მიიმალა და სიკვდილს გადურჩა. მალე გამოიკვია, რომ ქართველთა გაწყვეტის ამბავი ტყუილი იყო და „მოვიდეს ქართუელნი გამარჯვებულნი მ[ი]ანს“. შეშინებული „წინა-მიეგება მ[ი]ანის სულტანი“ და ქართველებს კვლავ ძღვენი მიაართვა, „ძღენითა ნაქმრისა მათისა დაფარვა ეგონა“. მაგრამ ამირსპასალარმა ზაქარიამ „იკიანხ[ნ]ა მცველნი მის-გან დატყვებულნი“. მიანელებმა იტრუეს, თავრეეს წავიდნენო (იქვე * 716, გვ. 523), მაგრამ ამ დროს ერთად ერთი გადარჩენილი დამაღული მცველი მოვიდა და ქართველებს ყველაფერი აუწყა. როდესაც ამ კაცმა „შესწამა მელიქს პირის-პირ“, ისინი თავზარდაცემულნი „იდგეს უსიტყუელ“. ამ აზბავმა საქართველოს ჯარის მხედართ-მთავარნი საშინლად განარისხა, „ძლიერად გამწარდეს და ბოროტად აღუჩნდა“; მაშინვე „შეიპყრეს მელიქი, თვსნი მისნი და ყოველნი სიკუდილად დასაჯეს და მოაკუდინეს თვთ იგი და შვილნი მისნი“ და „საყიფარსა, რომელსა მენარა*) უწოდ[დ]ეს, ზედა-ჩამოჰკიდეს“, თითონ ქალაქი-კი „მოაოკრეს, მოწუეს [და] ტყუე ყუეს“.

რაკი ამოწყვეტილ მცველთათვის შურის-ძიებით გული მოიოხეს, საქართველოს ჯარი ისევ თავიანთ გზას გაუდგნენ და იმავე გზით, რომლითაც მოვიდნენ, უკან დაბრუნდნენ. გზა-გზა მათ „მოეგებნეს პირველად უყენით (=უჩენს) და მერმე თავრეეულნი“ დიდძალის ძღვენით, „გამოვლეს მშვიდობით ქალაქნი ადარბაგანისანი, გამოვლეს რაკსი და შემოვლეს პირი ნახჭევნისა და მოვიდეს ტფილისს მეფეს წინაშე“ (იქვე * 717, გვ. 523—524).

თავის ძღვევამოსილს მხედრობას თვით „მეტეთ-მეფე მმადლობელი ღმრთისა მხიარულითა პირითა გაეგება ზეიმითა და დიდებითა, იყო კმა ბუკთა და [დ]უმბულთა“ (იქვე * 717, გვ. 524). ისნის სასახლეში ამ გამარჯვების გამო დიდი დარბაზობა გაიმართა: „დაჯდა მეფე ტახტსა სამეფოსა. შეუძღვა ამირსპასალარი და შევიდეს თავადნი და დასხდეს წესისაებრ და მოიღეს არმაღანი ურიცხვი და დასდეს მეფესა წინაშე“ (იქვე * 718, გვ. 524—525). საგანგებო ძღვენი საქართველოს მხედრობამ თამარ მეფეს სპარსეთითგანვე მიაართვა: „წარმოგზავნეს თვალნი დიდუასისანი, ძვირად საპოვნელნი და საჭურჭლენი

*) ხეუნაწილში შეცდომით „მენარა“ სწერია, მენარა=მინარეტს.

უცხონი“ (იქვე * 717, გვ. 524). ყველანი გაკვირვებულნი იყვნენ იმ დავლით, რომელიც ქართველთა ჯარმა თან მოიტანა. თამარ მეფემ მხედართ-მთავარნი უხვად დაასაჩუქრა და თანაც „მრავალი ვასცა ობოლთა და გლახაკთა ზედა და ლაშქართა ზედა გაყო საჭურჭლე დიდი“ (იქვე * 718, გვ. 525).

ამ ლაშქრობამ სპარსეთში და მესობაშიც ქართველებს რასაკვირველია დიდი სახელი მოუხვეჭა. ქართველები თითოხვდ ამჟამადენ იმიტომ, რომ აქამდისინ „ქართველთა ნათესავი ვერაფერნი შიწვენიულო ლაშქრად (ხვარასნამდის) არ[ც]ა შეუე, არ[ც]ა მთავარი და ვერაფერნი წინააღუდგა სპარსეთს შესუდთა ვერ[ც]ა ხვარასნის სულტანი, ვერ[ც]ა ერახისა და ვერ[ც]ა რომელი ოკმი“ (იქვე * 718, გვ. 525). ლაშა-გიორგის დროინდელი ქართველი მემბტიანეც ამბობს: ქართველებმა „დაღეწეს სპარსეთისა ქალაქნი და მარადნი ამოსწყუდიდეს და ერანის ქუეყანა. ესდენად სომოქუს შინა მივიდენ, რომელ არცა თუ სახელი ქართველთისა ისმოდა“-ო (ანა დ'ფსი ქ'ცა).

ზაქარია მკარგრძელის მეთაურობით საქართველოს ჯარისაგან არდაველის აოხრებას სომეხთა ისტორიკოსი ვარდანეც ადასტურებს: იგიც ამ ლაშქრობას შურისძიებად სთვლის, მხოლოდ ანისრსათვის-კი არა, არამედ ნახჭევანის აოხრებისათვის. ვარდანის სიტყვით ეს ამბავი 1210 წ. მომხდარა (ისტორია 183). კირაკოზ განძაკელს-კი ნათქვამი აქვს, რომ საქართველოს მხედრობამ ჯერ ქ. მარანდი აიღო, მერე ქ. არდაველი და სწორედ ამ ლაშქრობასა სთვლის იგი ნახჭევანისათვის შურის ძიებად. კირაკოზს სამწუხაროდ თარიღი აღნიშნული არა აქვს (ისტორია 175). დასასრულ საქართველოს ჯარის სპარსეთში ძღვევამოსილი ლაშქრობა და ქ. არდაველს მახლობლად ქართველთა გამარჯვება მოხსენებული აქვს იბნ-ხალიკანსაც, რომელიც ამ ამბავს 602—603 წ. ჰიჯრ. ანუ 1206—1207 წ. მიაწერს, მაგრამ თვით ცნობა ამ ლაშქრობის შესახებ მას მემბტიანე იბნ-ბატიშის თხზულებითგან ჰქონია ამოღებული, რომელიც თავის მხრივ თარიღად 606 წ. ჰიჯრ. ანუ 1209—1210 წ. ქ. შ. სთვლის (დევრემერი. Frag. 520, შენ. 1).

ვარდანს, კირაკოზს და იბნ-ხალიკანს როგორც ეტყობა ორი ლაშქრობა უნდა ჰქონდეთ ერთი ერთმანეთში არეული: პირველი, რომელიც თამარ მეფის ისტორიკოსის ცნობით არ-

დაველის სულტანის დასასჯელად იყო მოწყობილი, და მეორე, რომელიც მოწყობილი იყო მაშინ, როდესაც არაინ იყო „წინააღმდეგომი“ და იმისთვის, „რათა არა ცუდად დაეწყებასა მიეცნეს სიმკნე სპათა“ საქართველოსთა. პირველად ლაშქრობა, როგორც განზრახულიც იყო, არდაველის აკლებითა და დასჯით დამთავრდა, მეორე ლაშქრობის დროს-კი საქართველოს მხედრობამ რომ-გურამდის მიაღწია. შესაძლებელია კიდევ, რომ იბნ-ბატიშის ცნობა, რომელიც ქართველთა ლაშქრობის თარიღად 1209—1210 წ. სდებს, სწორედ ამ მეორე ლაშქრობას ეხებოდეს, ხოლო თვით იბნ-ხალიკანის თარიღი 1206—1207 წ. პირველ ლაშქრობას შეეხებოდეს. დაახლოვებით ვგონებ ასეც უნდა ყოფილიყო და პირველი ლაშქრობა 1207—8 წ., ხოლო მეორე 1210 წ. უნდა მომხდარიყო.

სპარსეთითგან დაბრუნების შემდგომ ამირ-სპასალარს ზაქარიას დიდ ხანს აღარ უცოცხლია და ეს გულადი და გამბედავი მეომარი, „კაცი დიდად განდიდებული და ყოვლითა სათნოებითა აღსავსე, გამარჯვებული, მკნე და ძლიერად მბრძოლი მკედართა“ გარდაცვლილა. მისმა სიკვდილმა ყველანაირი შეაწუხა და „იგლოვა მეფემან და ყოველმან კაცმან საქართველოს მყოფმან“ (ისტორი და აზშნი * 718, გვ. 525). კირაკოზ განძაკელი ამბობს, რომ ზაქარია გზაშივე გახდაო ავად, როდესაც სპარსეთითგან უკან ბრუნდებოდა. მას ტანზე განუკურნებელს წყლულებს აყრიდა, ერთგან რომ მორჩებოდა, მეორეგან გამოაჩნდებოდა ხოლმე და სტანჯავდა. რამდენისამე დღის შემდგომ ამირსპასალარი გარდაიცვალაო (ისტორია 175). ვარდანიც ადასტურებს, რომ ზაქარია სპარსეთითგან დაბრუნების შემდგომ მალე მოკვდა, მაგრამ მაინც კირაკოზსავეით რამდენსამე დღეს-კი არა სდებს, არამედ თითქმის ორს წელიწადს: ზაქარია ამირ სპასალარი მისი სიტყვით 1212 წელს გარდაცვლილა (ისტორია 183).

სამწუხაროდ არც სომხური წარწერები გვაძლევენ გარკვეულს ცნობას ზაქარიას სიკვდილის თარიღის შესახებ. როგორც თავის დროზე განსვენებულმა აკადემიკოსმა მ. ბროსემ აღნიშნა, წარწერებითგან ცხადადა სჩანს მხოლოდ, რომ 1211 წ. ამირსპასალარი ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო (Additions 275—276); პალბატის 1211 წ. წარწერაში მაგ. ზაქარიასთვის ვისმე ნოშმადინს „მხეგრძელობა“ უსურვებია (წ. *სიომან-*

ხანგ ქმარქან თარხეტი 51), ხოლო ხწკონქისა და ფარპის იმავე წლის წარწერებში თვით ზაქარია არის მომქმედ პირად მოხსენებული და ნათქვამია „მე ზაქარია ამირსპასალარმა“ ეს და ეს გავაკეთეო (იქვე, 52 i და 53 l).

სალმოსავანქის 1215 წ. წარწერაში-კი ამირსპასალარის ზაქარიას უკვე „სახსენებელი“ არის აღნიშნული, (იქვე, 58 e), მაშასადამე ამ დროს მაინც-და-მანც იგი მკვდარი ყოფილა. მაგრამ უკვე 1213 წ. წარწერებში ზაქარია ცოცხლად არა სჩანს, ამიტომ საფიქრებელია, რომ იგი როგორც ვარდანიც ამბობს სწორედ 1212 წ. გადაცვლილიყოს. სტეფანოს ორბელიანიც ზაქარია ამირსპასალარის გარდაცვალების თარიღად 1212 წ. სთვლის (ისტორია. 292).

თამარ მეფემ ზაქარიას მაგიერ მის ძმას მსახურთ უხუცესს ივანეს „უბოძა ამირსპასალარობისა პატივი“. ივანემ მეფესა სთხოვა მისთვის ათაბაგობა ეწყალობებინათ. (ისტორი და აზრნი * 719, გვ. 526). ათაბაგობა წინად „არა ყოფილიყო საქართველოს მეფეთა წინაშე, არცა ვის ჰბოძებოდა“ (იქვე * 719, გვ. 527) იმიტომ რომ „სულტანთა წესი არს ათაბაგი, რომელი მამად და გამზრდელად მეფეთა და სულტანთა იწოდების ათაბაგი“ (იქვე * 719, გვ. 526—527). ივანემ-კი სთხოვა თამარ მეფეს: „განადიდე წყალობა შენი ჩემზედა, რომე ახალსა და უაღრესსა პატივსა ღირს მყო და ათაბაგობა მიბოძო“ (იქვე * 719, გვ. 526). თამარმა თავის ერთგულს ყმას თხოვნა აუსრულა და მისცა ამირსპასალარობა და ათაბაგობა, ხოლო მის მაგიერ მსახურთ-უხუცესობა უბოძა „ვარამს ზაქარია გაგელისა ძესა, კაცსა საპატიოსა და ლაშქობათა შინა გამარჯვებულსა“ (იქვე * 719, გვ. 527).

„ამათ უკუე ეამთა“ რალაც მიზეზის გამო „იწყეს მთეულთა განდგომად, კაცთა ფხოველთა და დიდოთა“ და „იწყეს რბევად და ხოცად, ტყვენვად ცხადად და ლამით“ (ისტორი და აზრნი * 719—720, გვ. 527). თამარ მეფემ მათი დამორჩილება ივანე ათაბაგს მიანდო და საგანგებო ჯარი შეჰყარა: „მოუწოდა მეფემან ათაბაგსა [და] ყოველთა მთეულთა — დვალთა, ცხრაზმელთა, მოკვევთა, კადელთა, ცხავატელთა, ქართალთა, ერწოთიანელთა... და წარავლინა მათ ზედა“. განდგომილთ მიუვალი ადგილები ეჭირათ და მათ წინააღმდეგ ბრძოლა ადვილი საქმე არ იყო. მაგრამ „ივანემ გონიერად ყო“, ბრძნულად მოიქცა და ჯერ უმთავრეს ქედზე ავიდა, „აღვიდა

მთასა კადისასა და წარვლო წვერი მთისა, წარდგა მთასა ფხო-
ველთასა და დიდოთასა“. აქეთგან იგი აჯანყებულებს ზევით-
გან დაჰყურებდა, ერთის მხრით ღურძუკეთი იყო, მეორეს
მხრით დიდოეთი და ფხოეთი, და ამნაირად სამხედრო მოქმე-
დება გაიადვილა. ივანე ათაბაგთან „მოვიდეს ძღუენითა მეფე-
ნი ღურძუკეთი[სანი], მოსცეს ლაშქარი და დაუდგეს გუერდ-
სა“. ათაბაგის მეთაურობით ლაშქარმა დაიწყო „ზეიდალმან
ბრძოლა“, რომელმაც სამს თვეს ივნისს, ივლისს და აგვის-
ტოს გასტანა, „მოსწყვიდეს ურიცხვი კაცი დიდოი და ფხოი“.
აჯანყებულებმა „შეიწრებულთა“ ზავი ითხოვეს: „მოსცეს მძე-
ვლები და აღუთქვეს მსახურება და ხარაჯა და პირი სიმტკი-
ცისა“. ზავი დადებული იქმნა, წამოასხეს მძევლები და ლაშ-
ქარი უკან დაბრუნდა (იქვე * 720, გვ. 527—528).

საქართველოში სრული შშიდობიანობა სუფევდა, „სპა-
ნი მისნი განსვენებასა, ნადირობასა და ბურთაობასა“ ანდომებ-
დენ დროს. ხოლო „წარჩინებულნი მარადის მეფეს წინაშე
იყუნიან, განისვენებდიან და აღივსებოდიან საბოძვრითა მეფი-
სა“-თა (ისტორი და აზნის * 721, გვ. 529). ასეთს საერთო
მზიარულების დროს „მოხედა რისხვითა მოწყალემან ღმერთმან
სამკვიდრებელსა თვსსა და მიიცივალა მეფე თამარ კმელსა დგო-
მასა შინა, მოიწია მწუხარება [დიდი] და მიუთხრობელი [ყო-
ველთა] მკვდრთა საქართველოსათა“ (იქვე * 721, გვ. 530
531).

შევსებულს ქცა-ში ამაზე უფრო ვრცელი ცნობები
მოიპოვება*). თამარ მეფე დიდებულთა და წარჩინებულთა
თანხლებით თურმე ნაჰამაგევსა მდგარა, როდესაც „გამოაჩნდა
სენი გამაოკრებელი ჩუენი, რომელი დღითი-დღე დაძძიმდე-
ბოდა“. რომ არავინ შეეწუხებინა, თამარი ითმენდა სანამ სენ-
მა არ სძლია. რა ავადმყოფობა იყო ეს სენი, აღნიშნული არ
არის. მემატთანე ამბობს მხოლოდ, რომ „დედობრივმან უძლუ-

*) ეხლა, როდესაც ანა დღეს ქცა-ს ხელნაწერმა დაგვანახვა, რომ
დომიტრი I მეფობის შესახებ ცნობები ლაშა-გიორგის დროინდელ ქართ-
ველ მემატთანეს თხზულებითგანა ყოფილა ამოღებული და სხვა შემთხვე-
ვებშიაც ქცის შემავსებელთ ძველის წყაროებით უსარგებლიათ, მე და-
რწმუნებული ვარ, რომ თამარ მეფის ისტორიის ბოლოც შევსებულს ქცა-
ში რომელიმე ძველ ქართველ მემატთანეს თხზულებითგან უნდა იყოს
აღოღებული.

რებამან განგრძობილთა შინა მკედრობათა არა თავს-იღვა შეუმთხვეველად მიშვება აგებულებისა“-ო. ავადმყოფი თამარ მეფე ნაჭარმაგვეითგან „წარმოიყვანეს კუბოთა*) ტფილისს“, მაგრამ „შემდგომად მკირედთა ღლეთა ენებათ და ისწრაფდეს ჩუეულებისაებრ, რათა დასოს (მალნარს) განვიდნენ“. არც ამან შეუმსუბუქა ავადმყოფობა, პირიქით „დიდად გაძნელდა სენი იგი უწყალო“ და იქითგან „წამოიყვანეს აგარათა ციხესა“. რაკი ყოველი „გამომეძიებლობა მკურნალთა კელოვნებისა“ ამაო აღმოჩნდა, მთელ საქართველოში იყო „ლიტანიობანი და ღამის-თევანი მიმდებნი“; მხურვალე გულით შესთხოვდნენ ყველანი ღვთაებას დაავადებულ მეფისათვის განკურნება მიენიჭებინა, „გარნა განჩინებანი წინა-აღუდგომელი იყო“ და „მწოდებელი კართა ზედა ღვა“ (მშ დ^წსი ქ^ცა გვ. 530—531, შენ. და ქ^ცა ზ. ჭიჭინაძის გამ., გვ. 186—187). დიდებული თამარ მეფე გარდაიცვალა...

მაგრამ როდის? მშ დ^წს და თეიმურაზისეულ ქ^ცა-ში თარიღი არ არის, შევსებულს ქ^ცა-ში ნათქვამია „თთუესა იანვარსა იც“ (18), ბარათაშვილისეულში სწერია „ქორონიკონსა ულ (430=1210 წ. ქ. შ.) ხოლო „ქორონიკონსა უია“ (411=1191 წ.) სამეგრელოს მთავრისეულსა და საეკლ.მუზ. ხელნაწერებში (მშ დ^წსი ქ^ცა გვ. 532, შენ. 7). როგორც ამ მოყვანილ ცნობებითგანა სჩანს, თამარ მეფის გარდაცვალების თარიღის შესახებ მტკიცე და ერთხმივი ცნობები არ მოგვეპოვება: ერთი წყარო თარიღად 1210 წ. სთვლის, მეორე 1191 წ., სხვა წყაროებში კიდევ 1207 წ. (იხ. ზევით, გვ. 619). სიმართლეს გამორკვევა წყაროების ასეთ უთანხმოების დროს ადვილი საქმე არ არის. 1191 წ. თავისდა-თავად იმდენად შეუსაბამოა, რომ ამ თარიღზე ლაპარაკიც-კი არა ღირს. 1207 წ., როგორც უკვე აღნიშნული იყო (გვ. 618—619) გამოსადეგარი არ არის: თამარ მეფე არღაველისა და სპარსეთის ლაშქრობათა და ზაქარია ამირსპასალარის სიკვდილს შემდგომ გარდაცვლილა, მაშასადამე არა უადრეს 1212 წლისა. ამავე მოსაზრებით შეუწყნარებელია 1210 წ. თარიღიც. თამარ მეფის სიკვდილის

*) „ესე არს ქალთა და კაცთა ჩახაჯდომელი აქლემთა ასაკიდებელი, გინა ხელით სატარებელი“ (საბა ორბელიანი).

წელიწადის დაახლოვებით გამორკვევისათვის ჩვენ უნდა გავიხსენოთ, რომ ზაქარია ამირსპასალარის გარდაცვალებისა და ივანეს ათაბაგად დანიშვნის შემდგომ ქართველი ისტორიკოსის სიტყვით „მეფე თამარ ზამთარს დენის იყვს და ზაფხულს კოლას და წელის (ცელის, თუ წედის) ტბასა, ზოგჯერ გარდავიდის აფხაზეთს, გუგუთს და ცხუმს“-ო (ისტორნი და აზმნი * 719, გვ. 527); ხოლო მარტო მთეულთა აჯანყების ჩაქრობას, როგორც დავინახეთ, სრული სამი თვე იენისი, ივლისი და აგვისტო მოანდომა ივანე ათაბაგმა. ზემომოყვანილ პირველ ცნობითგან-კი ნათლად სჩანს, რომ 1212 წ. შემდგომ გაუვლია ზამთარს და ზაფხულს, მაშასადამე, გაზაფხულსაც, ვგონებ არა ერთს; მეორე ცნობითაც ირკვევა, რომ ზაფხულს გაუვლია. ამგვარად ცხადია, რომ 1212 წ. შემდგომ თუ ორს არა, სულ ცოტა ერთს წელიწადს მაინც უნდა გაეარნა თამარ მეფის გარდაცვალებამდე; მაშასადამე, თამარ მეფის გარდაცვალების თარიღად უნდა 1213—1214 წ. ვიცნათ. ამ თარიღს თითქოს ჰაღბატის მონასტრის 1210 წლის სომხური წარწერა ეწინააღმდეგება, რომელიც ზაქარია ამირსპასალარის სახელით ამოჭრილია „წელთა ღმრთივ-ცხებულისა მეფეთ მეფისა გიორგისა, დიდისა მეფისა თამარის ძისათა“, სადაც ამირსპასალარი ამბობს შესწირა „მეფისა (და არა მეფეთა) დღეგრძელობისათვის“ (4. *Книга-хсань иѣмаларъ Шарбѣкъ*, 50 с); მაგრამ როგორც ირკვევა წარწერები ამ მხრივ მეტად სახიფათო წყაროდ უნდა ჩაითვალოს. წარწერებისათვის რომ ყური გვეგდო, მაშინ 1206 წ. უნდა ლაშა-გიორგის მეფობისა და თამარის გარდაცვალების თარიღად გვეცნა: მარმეთის 1206 წ. სომხური წარწერა ამოჭრილია „მეფობასა ლაშაჲსა“ (იქვე 47 e). როგორც ეტყობა მას შემდგომ, რაც ლაშა-გიორგი თამარის თანამოსაყდრედ გახადეს, იგი მის დედის თამარის დროსაც მეფედ იწოდებოდა, ისე რომ ზოგჯერ წარწერებში თამარი აღარც-კი მოუხსენებიათ.

შევსებულ ქცისავე სიტყვით გარდაცვლილი თამარ მეფე აგარის ციხითგან „მცირეთა შინა დღეთა მცხეთად დადევს და მერმე უკანასკნელ თვთ მუნვე გელათს დაამკვიდრეს თვისა შინა სამარხოსა“ (მშ დღისი ქცა გვ. 533, შენ. და ქცა ზ. ჭიჭინაძის გამ., 48ჟ). თამარ მეფის ისტორიკოსი-კი მცხეთაში დროებით დასვენებაზე არას ამბობს, არამედ ნათქვამი აქვს

მარტო: „წარიყუანეს სამკვდრებელსა მათსა გელათს და და-
მარხეს სამარხოსა პატიოსანსა“-ო (ისტორნი და აზნი * 722,
გვ. 533).

საქართველომ დაჰკარგა დიდებული მეფე და მოამაგე,
თავისი საუკეთესო მშენება და სიამაყე. იგი თუმცა ქალი
იყო და მეუღლე ჰყავდა, მაგრამ ნამდვილ ქვეყნის გამგე
იყო, სახელმწიფო მართვა-გამგეობაში აქტიურს მონაწილე-
ობას იღებდა და სახელმწიფოს საქე მტკიცედ ეპყრა ხელთ.
თამარს გვერდს ედგნენ დიდებულნი, რომელთა ერთნებაო-
ბითა და თანადგომით იგი ხელმძღვანელობდა ხოლმე. მაგ-
რამ მაშინაც-კი, როდესაც ქმარი ჰყავდა, დავით სოსლანი-
ყველაფერი, რაც ხდებოდა საქართველოს სახელმწიფოში,
მისის სახელითა კეთდებოდა ხოლმე: ჯარის შეყრა, ომისა-
თვის მომზადება და ლაშქრობაც-კი ყოველთვის მომხდარა
„ბრძანებითა თამარისითა“ (ისტორნი და აზნი * 638, გვ.
480). თამარი, მაშასადამე, ნამდვილი სახელმწიფო მოღვაწედ
და ხელმძღვანელად უნდა ჩაითვალოს. დავით სოსლანი-კი მხო-
ლოდ ქმარი იყო მეფისა და მხოლოდ ამის გამო მეფეც.

თამარ მეფე შესანიშნავი პიროვნება ყოფილა, მაგრამ იმ
მხრივ კი არა, როგორც ჩვეულებრივ ჰგონიათ ხოლმე. საქარ-
ველოს სამხედრო ძღვევამოსილებამ შთამომავლობის ხსოვნაში
თამარის ნამდვილი ღვაწლი და თვისებანი დაჩრდილა. მართა-
ლია, თამარის დროსაც საქართველომ ბევრი ახალი მიწები
შეიძინა და შემოიერთა, დაიპყრო სამხრეთით მდებარე ხლა-
თის სულტნისა, რუმის სულტნისა და კარის მფლობელის ქვე-
ყნები, თურქ-სპარსთა შეერთებული ჯარები მრავალგზის და-
ამარცხა, სპარსეთში რომ-გურამდის გამარჯვებით ილაშქრა,
მაგრამ ეს უფრო დავით აღმაშენებლისა და გიორგი III სა-
მხედრო მოღვაწეობის ნაყოფიერი შედეგი იყო, ვიდრე თვით
თამარ მეფის პირად ღვაწლი: მუდმივმა ნაყიფიყართა ჯარმა
და საქართველოს მხედრობის გაწვრთნამ შეაძლებინეს მას და
მის მხედართმთავრებს ქართველთა იარაღისათვის უძლეელო-
ბის სახელი მოეხვეჭათ.

თამარი პირადად შესანიშნავი იყო უპირველესად ვიღარცა

კარგი პოლიტიკოსი. შინაურისა*) თუ გარეულის მტრების წინააღმდეგ იგი გასაოცარ ხასიათის სიმტკიცეს და სიღინჯეს იჩენდა. თამარ მეფე ყოველთვის მოწინააღმდეგეთა შეთანხმებას და მშვიდობიანის მოლაპარაკებით დაყოლიებას ცდილობდა. ისტორიკოსიც ამბობს, რომ მისი პარადი ხასიათის გასაოცარი თვისება ის იყო, რომ „კაცთა უნებლობასა შინა უნებლად და მშვიდობით დაჭირვას [და] მოწურთა კაცთა ქედფაცხელობისა და გონებაურჩიებისა“ იცოდო (ისტორი და აზრნი * 633, გვ. 413). თამარის შეფობის პირველს ხანაში რამდენიმე მეტად სახიფათო მოძრაობა და განდგომა იყო და ყოველთვის თამარმა თავის წინდახედულობითა და ფრთხილის მოქმედებით განსაყდელს კეთილად სძლია და საქართველოში მშვიდობიანობა დაამყარა. თავის ბრძნული განურისხველობითა და ჩაგონებით მან იმდენი შესძლო, რომ გიორგი რუსის პირველ შემოსევის უკუქცევის შემდგომ საქართველოში შინაური მკუდროება აღარ დარღვეულა და ყველანი ერთსულოვნად საქართველოს დიდებისა და ძლიერებისათვის იღვწოდნენ; ჩვეულებრივი უთანხმოება მეფისა და დიდგვარიან აზნაურთა შორის თითქოს მოისპო. აკი ლაშა-გიორგის დროინდელს ქართველს მემკვიდრეობა თამარ მეფის განსაკუთრებულ ღვაწლად აღიარებული აქვს, რომ: მან „სამეფო განუხეთქელად დაიტვა, ყოველნივე შეიტკბნა და მშვიდობა ყო ყოველთა-თუის“-ო (ანა დ'ფსი ქ'ცა). დიდებულ მეფის ფასდაუდებელი ღვაწლი ამ მხრივ და მისი ნაყოფიერი შედეგი ჩვენთვის სრულებით ცხადი გახდება, თუ მონღოლთა დროინდელ უმეფობის ხანას გავიხსენებთ, როდესაც საქართველოს

*) ს. კაკაბაძემ დაუსაბუთებლად ერთი აზრი გამოსთქვა, ვითომც: თამარ მეფე „სომხის დიდგვარიან არისტოკრატის დაწინაურებით ცდილობდა ქართველ დიდებულთა დაშოშმინებას და ამავ დროს თავისი ტახტის საქმის მოგებას“-ო (თამარ მეფე 10). მაგრამ ეს სრულებით უსაფუძვლო აზრია, იმიტომ რომ მკარგრძელნი პირველად გიორგი III დაწინაურა და არა თამარმა. ამას გარდა მკარგრძელთა დანიშნის დროს, რასაკვირველია, თამარი ერთგულ თვალსაზრისით არ ხელმძღვანელობდა. ივანე მკარგრძელმა ამასთანავე მართლმადიდებლობაც მიიღო და თვით სომხებსაც ხომ იგი ქართველთა მიერ გადაბირებულად მიაჩნდათ. თამარს რომ ქართველ-სომეხთა წინააღმდეგობით ესარგებლა, მაშინ არც თამარს, არც მკარგრძელთ ქართველებში ეგოდენი სჩუვარული მოხვეჭილი არ ექმნებოდათ.

სახელმწიფოს ყველა დიდებულნი (ქართველნიც და სომეხნიც) განუხეთქელობისა და ერთობისათვის თანხმობითა და ერთსულოვნობით იღვწოდნენ. განსაკუთრებით საგულისხმიერო ის არის, რომ თამარ მეფე მშვიდობიანობას არას დროს სიმკაცრითა და მარტო ძალით არ ამყარებდა საქართველოში; იგი მეტად ღმობიერი და სათნო პიროვნება იყო, მოწყალე და განურისხებელი, ძალმომრეობისა და მიმძლავრების წინააღმდეგი. თამარის მეფის მამა გიორგი III თუ სასტიკ მმართველადა სჩანს და მის დროს შეკრებილმა სამეფოს წარმომადგენლების კრებამ ერთნებაობით მეკობრებისა და ავაზაკთათვის სასჯელად, სიკვდილი დააწესა და ამ საშუალებით ბოროტმოქმედება ამოფხრა (იხ. გვ.), მისი ასული თამარი „მშვიდი და მშვიდობისა მყოფელი“ იყო (ისტორი და აზნის * 634, გვ. 412). მას ქირივით ეჯავრებოდა და ეზიზღებოდა სიკვდილით დასჯა და სხვა-და-სხვა დამასახიჩრებელი სასჯელები. ამიტომაც იყო რომ თამარი „კიდემქონებელი ყოფლისა შესისხლეობისა და მხეჯობისა და სოთა-მიღებისა“ იმდენად დიადი სულის ზატრანი იყო, რამ თავის ხანგრძლივ მეფობის დროს „არცა თუ ტაჯგანაგი უბრძანა ვისადმს დაკვრად“. რაკი კანონით ყოველთვის, როდესაც დამნაშავე სიკვდილით, ან თვალთდაბნელებით, ან ასოთ-ამოღებით უნდა დასჯილიყო, განაჩენის აღსრულებისათვის მეფის თანხმობა და დამტკიცება იყო საჭირო, თამარ მეფე ამ თავის უფლებით სარგებლობდა, სსამართლს განაჩენს „მოწყალებით“ არ ამტკიცებდა და ამ გზით ვეღვა ამგვარი სასჯელები გააუქმა და მოსპო, „შეწყალებულნი“ დამნაშავენი-კი მსუბუქად ისჯებოდნენ (იხ. ჩემი ქლ სამართლის ისტორია, I, სასამართლოს წარმოება და მისაგებელი). რასაკვირველია, ეს მის პირად ღირსებადა და ღვაწლად უნდა ჩაითვალოს.

თუმცა თამარის მეფობის დროინდელ მრავალ ლაშქრობის შემდგომ აღამიანს ცოტა არ იყოს შეიძლება ეუცხოვოს კიდევ, მაგრამ საერთაშორისო საქმეებშიაც იგი მარტო ძალითა და სამხედრო გავლენით არა მოქმედობდა, მიმძლავრების მიმდევარი არ იყო და სამართლიანობის აღსადგენად იღვწოდა ხოლმე: „წამებს ამას ყოველი მახლობელი სამეფო გარეშემო ქართლისა“ და „ამბობს მემატთანე, „თუ რაოდენი დაგლახაკებულნი მეფენი განამდიდრნა, რაოდენთა მიმძლავრე-

ბულთა უკუნსცა სამეფოა თჳსი, რაოდენნი განდევნილნი სამეფოდვე თჳსად კვალად აგნა... ამისი მოწამე არს სახლი შარვაშეთი და დარუბანდელთა, ლუნძთა, ოვსთა, ქაშაგთა, კარნუქალაქელთა და ტრაპიზონელთა, რომელნი თავისუფლებითსა ცხოვრებასა ამის მიერ იყუნეს და მტერთა-გან უზრუნველობასა“-ო (ქცა, ზ. ქიქინაძის გამ. გვ. 490).

თამარ მეფე გულმოდგინე მართლმადიდებელი იყო და „ღამე-ყოველ მღვიძარება, ლოცვა, მუხლთდრეკა და ცრემლით ვედრება“ ჰყვარებია (ისტორი და აზმნი * 684, გვ. 478). თვით სამეფო კარის ეკლესიაში „საეკლესიო ლოცვა და წესი ლოცვისა დაუკლებლად აღესრულებოდის [ვითარ] ტიბიკონი მოასწავებდა განწესება[სა] პალესტინისასა“ (იქვე * 685, გვ. 480) და თითონ ხომ ყოველთვის წირვა-ლოცვას ესწრებოდა, მაგრამ დარბაზის კარს მყოფიც „წირვად ვერვინ დააკლდებოდა“ (იქვე).

ყურადღების ღირსია, რომ თამარ მეფე ამგვარ გარეგნული მორწმუნოებით არა კმაყოფილდებოდა და ქველმოქმედებას უმთავრესს ყურადღებას აქცევდა. დავით აღმაშენებელსავით ისიც ქველმოქმედებას საკუთარის შრომით შენაძენ ფულით ეწეოდა თურმე. ამასთანავე მეტად საგულისხმიეროა თამარ მეფის ფაქიზ სინიდისისა და ზნეობის დასახასიათებლად, რომ იგი „ამასცა შურებოდა, რომელ მის დღისა სჯაჲსადი მისი და[ა]ფას[ის და], რადეჲნ დღიჲ შეჭაჲსის, კელით—საქმარო მისი განიდა და ეგოდეჲნ ფასი გლახაკთა აგედსაქმარა [და] მისცა ანა სამეფოთა შემოსავალთა-გან“ (ისტორი და აზმნი * 685, გვ. 480). როგორც ეტყობა მას უნდოდა, რომ თავის თავზეცა და ისეთ წმინდა საქმეზეც, როგორც არის ქველმოქმედება, საკუთარის შრომით შეძენილი ფული დაეხარჯნა.

თამარის პირადს მიმზიდველ თვისებას ისიც შეადგენდა, რომ იგი თავის გასაოცარ ძლიერებისა და სიმდიდრესა მიუხედავად მეტად თავდაბალი და სათნო აღამიანი იყო. ქართველი ისტორიკოსი ამბობს: გასაოცარია, რომ თამარ მეფე „ვერ შეიტყუა საშუებელმან ამის საწუთროსამან, არცა მეფობამან გვრგვინისამან და სკიპტრამან, არცა ქვათა პატიოსანთა უხვად ქონებამან, არც სპათა სიმრავლემან და ესოდენმან სიმხნემან“, ვერაფერმა ვერ შესცვალა მისი მარტივი და მიმზიდველი ქცევა. ძლიერება და სიმდიდრე ხშირად რყენის

ხოლმე აღამიანს, მედიდურად და გულქვადა ხდის, მაგრამ თამარ მეფე „არა მიდრიკა, ვერცა წარიპარა სიმდიდრემან“-ო (ისტორნი და აზმნი * 683, გვ. 477—478).

ვინ არ იცის, რომ ბუნებამ გასაოცარის სილამაზით შეამკო დიდებული თამარ მეფე და ამ მხრივაც იგი ქართველ განთქმულ სილამაზის საუკეთესო, სწორუპოვარი წარმომადგენელი იყო. ქართველი ერისათვის მაშინაც და შთამომავლობისთვის დიდი თამარის სახელი იმიტომ იყო სათაყვანებელი, რომ ზესთაბუნებრივის ძალით მასში შეერთებული იყო ქალის მომხიბლავი მშვენიერება და ვაჟკაცური მამაცობა, სახელმწიფო მოღვაწის სიბრძნე და უმანკო, ყოვლად მოწყალე, განურისხებელი გული. მარტო ის რადა ღირდა, რომ საქართველოს უუმწვევრეალეს სამხედრო ძლიერების დროს ისტორიამ ნაზს და სათუთს არსებას, უმშვენიერეს ქალს არგუნა მეფობა, რომელმაც საქართველოში დამნაშავეთა სიკვდილად დასჯა ამოჰკვეთა და დამასახიჩრებელი სასჯელები მოსპო! ამის შემდგომ ან რა გასაოცარია, თუ რომ საქართველოში „სახლთა ზედა აკროსტიხურად თამარის შესხმათა დასწერდეს“ და „ყრმანი... თამარის ქებათა მელექსეობდიან“; ხოლო უცხოეთშიც მისი სახელი განთქმული და საქებური იყო: „ერაყს მყოფნი ძეგბნენი გინა მეჩანგენი თამარის შესხმათა მუსიკობდიან, ფრანგნი და ბერძენნი, ზღვასა შინა მენავენნი, ნიაგ-კეთილობათა შინა თამარის ქებათა იტყოდნიან“ (ქცა, ზ. ჭიჭინაძეს გამ. 489; მმ დ`უსი ქცა, გვ. 533)! თუ რომ რუსეთის მეფეს იოანე მრისხანესაც კიდევ ახსოვდა თამარის დიდებული მოღვაწეობა და ბრძოლის ველზე მისი მაგალითით ამხნევებდა თავის ჯარს (მ. ბროსე. *Histoire de la Géorgie I*, 445, შენ. 3), განა გასაკვირველია, რომ დიდებული მეფის სახელი იმდროინდელ ფრანგ და ბერძენ მეზღვაურებს შეექოთ და ერაყის მომღერლებს ედიდებინათ?..

თავი მეცხრე.

საქართველოს საზოგადო მდგომარეობა და კულტურული ვითარება ძლიერებისა და აყვავების ხანაში.

მერვე თავში ჩვენ თვალ წინ საქართველოს თანდათანობით პოლიტიკური ზრდისა და ძლიერების სურათი გადაიშალა. ბაგრატ III და ბაგრატ IV დროს საქართველო თუმცა უკვე ღონიერ სამეფოდა სჩანს და მეზობლებზეც ცდილობდა თავისი პატრონობა გაეფრცვლებინა და აფრცვლებდა კიდევ, მაგრამ მაინც საქართველო მაშინ ჯერ მთლად და საბოლოოდ გაერთიანებული არ იყო, ხოლო გიორგი II დროს მოზღვავებულ თურქობამ სამეფო ისე დაჯაბნა, რომ ხარკიც-კი აკისრებინა და საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილი თითქმის მთლად თურქთა ლაშქრის სადგომად გახდა, გაოხრდა და გაპარტახდა. დავით აღმაშენებელმა ბრძნულად და შორსგამსჭვრეტელობით ხელშემწყობ პოლიტიკურ პირობებითაც ისარგებლა, მუდმივ მრავალრიცხოვან და კარგად გაწვრთნილ მხედრობის შექმნითაც, მტკიცე და გარკვეულ შინაურ და საგარეო პოლიტიკის საშუალებითაც არამც თუ საქართველო სელჩუკიანთა მეხარკეობას გადაარჩინა, არამედ მისი სრულიადი და მკვიდრი გაერთიანება შესძლო და ქართველთა მოსახლეობის სამზღვრებსაც გადასცილდა; თურქებს იგი ფეხდაფეხ მისდევდა და სომეხთა ყოფილ სამეფოს მიწებს, რომელიც მათ დაპყრობილი ჰქონდათ, თანდათან ხელითგან აცლიდა. შარვანშაჰებიცა და იმიერ-კავკასიის მთელთა მეფენიც უმად-ნაფიცად გაიხადა. ამგვარად დავით აღმაშენებელმა საქართველო იმდენად დიდ და ძლიერ სახელმწიფოდ აქცია, რომ თანდათან საქართველომ შეცირა აზიის საერთაშორისო პოლიტიკურს ცხოვრებაში გააფლანა ზოიზოჟა. დავით აღმაშენებელის ღირსეულ მემკვიდრეთა მეფობაში, განსაკუთრებით გიორგი III და თამარ მეფის დროს საქართველოს პოლიტიკური ზრდა, როგორც უკვე ვნახეთ, შეუჩერებლივ წინ მიდიოდა. საქართველოს ძლიერდამოსილების წინაშე ქედი მოიხარა არა ერთმა და ორმა მაჰმადიანმა მთავარმა, ამირამ და სულტანმა; შაჰარმენი იყო, თუ რუმის სულტანი, დარუბანდის მფლობელი, თუ არზრუმის

სახარების ყდა, მოკედილი განთქმულ ქართველ „ოკრომქან-
დაკებელის“ ბეჟა ოპოზარის მიერ.

მბრძანებელი, — ყველანი იძულებულნი იყვნენ საქართველოს მხედრობის უძლეველობა ელიარებინათ. სომეხთა მეფეთა ოდინდელი სამფლობელო, რომელიც შაჰარმენებად წოდებულთ ხლათის და სხვა მაჰმადიან ამირთ-ამირაებს ეპყრათ, საქართველომ წაართვა და თავის სახელმწიფოს შემოუერთა. მაშინ საქართველოს სახელმწიფოს უფლება უკვე იმიერ-ამიერ კავკასიას სწვდებოდა; ყიფჩაყთა, ოსთა და ღურძუკთა მეფენი ყმადა ჰყავდა, ხოლო შარვანშა და ათაბაგის ძე ქართველთა მეფის წყალობით იხსდნენ ტახტზე. მართველთა განთქმულმა ლაშქრობამ დაამტკიცა, რომ ჩრდილოეთ სპარსეთშიაც საქართველოს ღირსეული მოპირდაპირე და შემბმელი არა ჰყავდა. ერთი სიტყვით XII ს. საქართველომ აქტიურ პოლიტიკის წარმოებას მიჰყო ხელი და იმდროინდელ მცირე აზიას ცხოვრებაში პირველი ადგილი დაიჭირა, საქრთაშორისო მნიშვნელოვან ძალად იქცა.

რამდენად საგულისხმბიერო იყო ან დავით აღმაშენებელის ის დიადი დემოკრატიული ცვლილებანი, რომელიც მან საზოგადოებრივსა და სახელმწიფო ცხოვრებაში განახორციელა, ან ის შესანიშნავი პოლიტიკური მოძრაობანი, რომელიც თამარ მეფის დროს იყო, ამაზე თავ-თავის ალაგას არის ნათქვამი (გვ. 532—536 და 577—586) და აქ აღარ გავიმეორებთ. განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია მხოლოდ, რომ საქართველოში პოლიტიკურ ძლიერების დროსაც საზოგადოებრივი და სახელმწიფო ცხოვრების განვითარება შეჩერებული არა ყოფილა და ქართველობა თავის სახელმწიფო და საზოგადოებრივ წესწყობილებს შეცვლასა და დაწინაურებასა ცდილობდა.

მეთორმეტე საუკუნეში რაკი ქვეყანა გარეშე მტრის შემოსევისა და აოხრებისაგან უზრუნველ-ყოფილი და მოსვენებული იყო, საქართველო მოეშენა და მოეწყო; ამასთანავე ძლიევამოსილმა მრავალმა ლაშქრობამ საქართველოში ნადავლისა და ნატყვენავის სახით ღიდძალი ქონება და სიმდიდრე დაატრიალა. ქვეყანა გაღონიერდა და გამდიდრდა (ჩემი „სქს ეკონომიური ისტორია“ I, 73 და 81)-

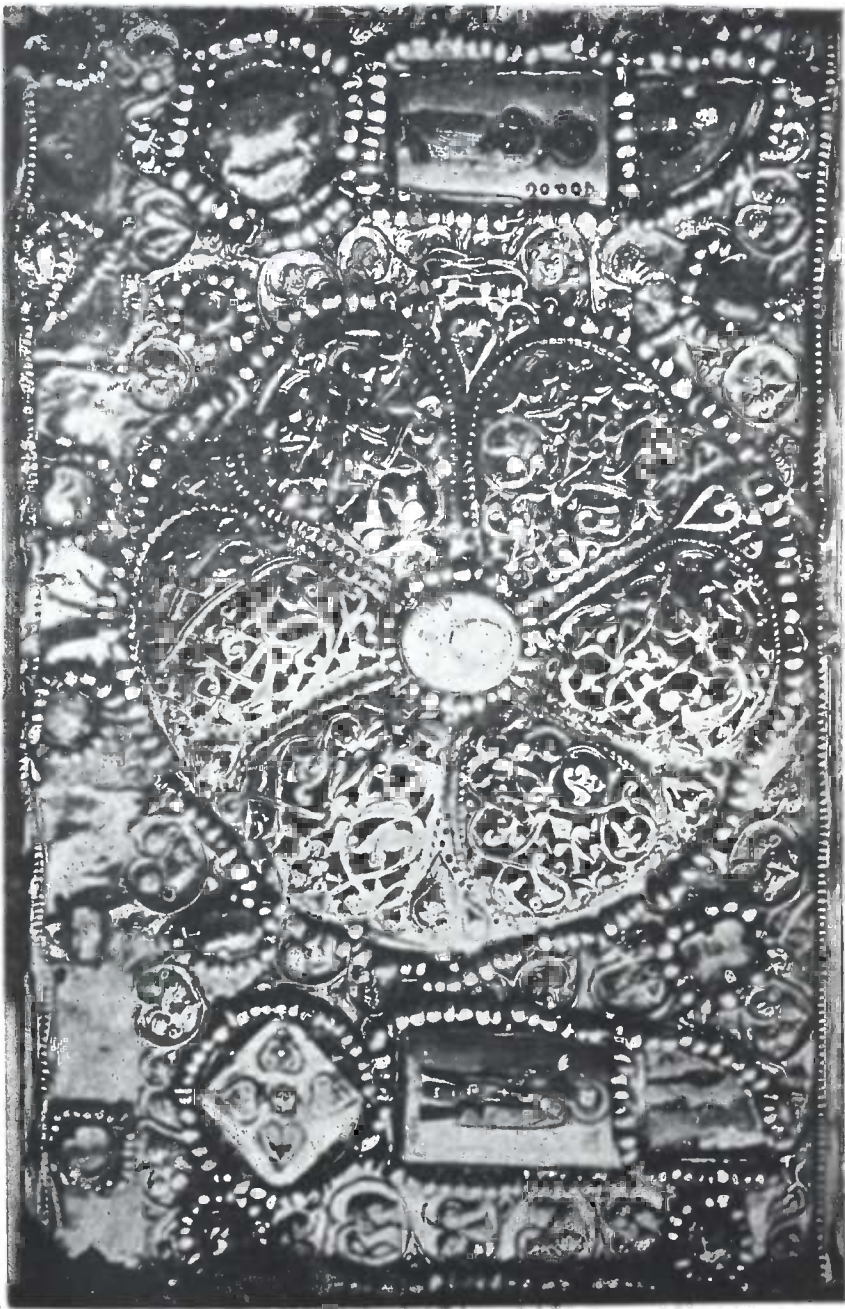
მაგრამ მშვიდობიან ნაყოფიერ მოღვაწეობისთვის რასაკვირველია მარტო გარეშე მტრისაგან უზრუნველყოფა-კი არა კმარა, არამედ საჭიროა შინაურ ცხოვრების მყუდროება; მტკიცე წესი და კანონი. საქართველომ ამასაც მიაღწია. თუ გიორგი III მეფობაში, როგორც ეტყობა განსაკუთრებით

დემნას განდგომილების შემდგომ, მეკობრობა და ავაზაკობა. გავრცელებული ყოფილა და მის ამოფხვრისათვის საქართველოს კანონმდებელმა კრებამ საგანგებო მკაცრი სასჯელი შემოიღო კიდევ და ამით თავის მიზანს მიაღწია, — თამარ მეფის დროს საქართველოში სრული წესიერება და მყუდროება სუფევდა ისე, რომ ლაშა-გიორგის დროინდელ ქართველ შუშაძეებს ცოტა არ იყოს გაზვიადებულ სიტყვით ძაშინ საქართველოში „შაჩაღი, ზვის-შოქმედი ჯარ იყო; თუ ნაშაჩაღი ვინმე ზოვის, კაკას ზედა მიიღოს, დროშათა ქუეშე დადგოს; თვისან, მთაუღმან და კიფჩაყმან და სუანმან ვერ იკადრის ზარაფა“ (ანა. დ. თსი ქ. ცა).

მეტად დამახასიათებელია და საგულიხმიერო აგრედვე ის მაღალი ზნეობრივი მოძღვრება, რომელიც გავრცელებული ყოფილა მაშინ საქართველოში და რომლის გულმოდგინე მიმდევარნიც ყოფილან ჩვენი დიდებული გვირგვინოსნები დავით აღმაშენებელი და თამარ მეფე (იხ. გვ. 540 --- 541 და 638). ეს ის მოძღვრება იყო, რომელიც ადამიანს უკარნახებდა, რომ მხოლოდ საკუთარის, პირადის შრომითა და მუშაობით შეძენილი ფული იყო უმწიკვლო და წმინდა, რომ მხოლოდ ამ გზით მონაგები ქონება შეიძლებოდა ღვთისათვისაც სათნო ყოფილიყო. როდესაც ადამიანს ჰსურდა თავის დავრდომილ მოყვასისათვის ხელი გაემართნა და ქველმოქმედებით წრფელის გულით დახმარება გაეწია, მას უეჭველად ამ ფაქიზ გზით შეძენილი ფული თუ ქონება უნდა მოეხმარა. მაშასადამე იმდროინდელი შეხედულებით მხოლოდ ხელსაქმესა და ნაჭირნახულევს თანახლდა სრული ზნეობრივი სიტაქიზე და თვით მეფეებიც-კი საქართველოში ცდილობდნენ თავიანთ თავზე და ქველმოქმედებისათვის საკუთარის შრომით შეძენილი ფული დაეხარჯათ. ცხადია, რომ ეს მშვენიერი და მამხილებელი აზრი მუშა-კაცის, მიწისმოქმედისა და ხელოსნის ცხოვრების მიმეტვირთს — აკეთილშობილებდა და ზნეობრივ სიწმიდის შარავანდედსა და მიმზიდველობას ანიჭებდა (იხ. ჩემი „ქალ სამართლის ისტორია I).

ამიტომ რაკი ლაშქრობასაც დიდძალი ქონება შემოჰქონდა და მიწის-მოქმედისა და ხელოსანის სინიდისიერ შრომის ნაყოფიც გარეშესა და შინაურს მტერს, ან ბოროტმოქმედს აღარ უფარდებოდა ხელში და თვით პატრონსა რჩებოდა, არც

‘တဟ်ဃိတပဇ္ဇာ’ ဌာပနာတော်ခံရပွဲ မင်္ဂလာတော်ခံရပွဲ ဝိသုဒ္ဓိပဋိပက္ခ ဝိသုဒ္ဓိပဋိပက္ခ ဝိသုဒ္ဓိပဋိပက္ခ

გასაკვირველია, რომ საქართველოში გასაოცარი სიმდიდრე-
დატრიალებულიყოს. აკი თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვით-
საქართველოში ისეთი კეთილ-დღეობა სუფევდა, რომ „გააზ-
ნაურდეს ქვეყანისა-მოქმედნი და გადიდებულდეს აზნაურნი“-ო.
(ისტორი და აზმნი * 632—633, გვ. 411), ხოლო ლაშა-
გიორგის დროინდელს ქართველს მემბტიანეს ეს მდგომარეო-
ბა უფრო მხატვრულად აქვს დახასიათებული. იგი ამბობს:
თამარის დროს „იყო მდიდრად ესე სამეფო, რამელ აზნაურის
ჟმანი მათთა ჰატრონთა სწორად იმოსებოდესო“ (ანა დ'ფსი ქ-ცა).
ხოლო ვინც მანც ცხადობასა, ან ბუნებისგან დაჩაგრული და და-
კლასაკებული იყო, იმაზე თვით სახელმწიფო ზრუნავდა. თამარ
მეფის დროსაც „ყოვლისა სამეფოსა მისსა შემოსავლნი, რა-
ცა იყო შინათ და გარეთ, ყოვლისა ნათალი გლახაკთა მიე-
ცემოდა დაუკლებლად ერთისა ქრთილისა მარცვლადმდეცა“.
გლახაკთა დახმარებისათვის საზრუნავად და დახმარების გასა-
წევად საქართველოში განსაკუთრებული მოხელეები იყვნენ,
„განეჩინეს სარწმუნონი ზედა-მდგომელნი“, რომელნიც ამ
წმინდა საქმეს უძღვებოდნენ (იხ. ჩემი „სქეს ეკონომიური
ისტორია I, 56—57 და „ქლ სამართლის ისტორია“ I).

ის ბრწყინვალე მდგომარეობა და პოლიტიკური ძლიერე-
ბა, რომელსაც საქართველომ XII ს. მიაღწია ნამდვილ სას-
წაულო-მოქმედებად გვეჩვენებოდა, ჩვენ რომ არა გვეცოდნო-
და, რაოდენი საკულტურო ეროვნული მუშაობა წინუძღოდა
საქართველოში ამ ძლიერების ხანას. ჩვენ ეხლა ვიცით, რომ
ქართველმა მოღვაწეებმა და მწერლებმა IX—XI ს. თავის
დაულალავ და ნაყოფიერ მუშაობით იმდენი შესძლეს, რომ
თავიანთი ერი და ქვეყანა იმდროინდელ ერებისა და ქვეყნე-
ბის დაწინაურებულ ყოფაცხოვრებისა და გონებრივ საუნჯის
თანამოზიარედ გახადეს, ქართული მწერლობა, მეცნიერება და
ხელოვნება განავითარეს და ძლიერი ეროვნული თვითშემეც-
ნება შეჰქმნეს. ეს მდიდარი საკულტურო მემკვიდრეობა მე-
თორმეტე საუკუნის ქართველმა მოღვაწეებმა უფრო გაამდიდ-
რეს და გააძლიერეს. მეფერთმეტე საუკუნეს თუ ეფთვმე და
გიორგი მთაწმიდელთა მოქალაქეობა და სამწერლობო ნამუ-
შავარი ამშვენებდა, — დავით აღმაშენებლისა, დემეტრე I, გი-
ორგი მეფისა და დიდებულ თამარის მეფობაში ისეთი გამოჩე-
ნილი მეცნიერ-ფილოსოფოსნი ბრწყინავდნენ, როგორიც იყ-

ნენ თუნდ ზარტო ეფრემ მცირე, არსენი იყალთაოელი, იოანე ტარიქისძე და იოანე პეტრიწი. ეფრემ მცირეც რომ ავიღოთ, ისიც საკმარისი იქმნება, რომ ქართულ ამდროინდელი მწერლობის დიდი დაწინაურება ჩვენთვის ცხადი ყოფილიყო. ეფრემ მცირე შესანიშნავი მეცნიერი ფილოლოგოსი და ისტორიკოსი იყო და მისი ღრმა და გასაოცარი სწავლულობა თანასწორადა სჩანს ყოველ დარგში, რომლისათვისაც-კი მას თავის მადლიანი ხელი მოუკიდნია. ეფრემ მცირე მუშაობდა ისე, როგორც დახელოვნებულს, მკაცრ და მკვეთრ სამეცნიერო მეთოდებით აღჭურვილს, მკვლევარს შექმენის: მან მშვენივრად იცოდა, რა ჯრის დამახინჯებულ დედნის აღდგენა; მას ისიც კი ჰქონდა შეგნებული, რომ ძველ თხზულებებში სიტყვებს ხშირად სულ სხვა აზრი და მნიშვნელობა ჰქონდა და ვისაც ამგვარ ნაწარმოების უტყუარი შინაარსის გაგება ჰსურს, მან უნდა თავდაპირველად თხზულების ენისა და სიტყვათა იმდროინდელი მნიშვნელობა გამოარკვიოს და გაითვალისწინოს და სხვა-და სხვა. ერთი სიტყვით ეფრემ მცირე პირველხარისხოვანი მეცნიერი იყო იმ დროისათვის გასაოცარ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს (იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი და მეთოდები I, ეფრემ მცირე და ნ. მარტის Отчет о работах на Синаѣ и въ Іерусалимѣ, 31).

მაშინდელს ქართულ საისტორიო მწერლობას ამშვენებენ ისეთი შესანიშნავი თხზულებები, როგორიც არის ეფრემ მცირეს საისტორიო გამოკვლევა ბერძნულ წყაროებისა და მიხედვით დაწერილი „უწყებაჲ მიზეზისა ქართუელთა მოქცევისაჲ თუ რომელთა წიგნთა შინა მოიკსენების“ (იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი და მეთოდები“ I) ან დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსის ნაწარმოები „ცა მეფეთ მეფისა დავითისი“, ან თუნდ „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“, რომელიც თამარ მეფის ისტორიკოსის კალამს ეკუთვნის (იხ. იქვე).

მაგრამ საქართველოს ძლიერების ხანა იმ მხრეჲ არის განსაკუთრებით საეურადღებო, რომ ამ დროს მოწინავე ქართველთა ცონებრივმა სამიფლობელამ აზრდენობის უმწვერვალესს ხარისხს მიაღწია და საფილოსოფიო მწერლობას დაუწავა.

მართალია ქართველი მკითხველი არც წინად ყოფილა ფილოსოფიურ შინაარსის თხზულებებს მოკლებული; ქართულ მწერლობას ამშვენებდნენ ასეთი შესანიშნავი საღვთისმეტყველო და ფილოსოფიური თხზულებათა თარგმანები, როგორიც

ჩუქურთმიანი ხის კარები სვანეთში. ს. ჭუკულში
ქართულ ხელოვნების ნიმუში.

იყო გრიგოლ ლუთისმეტყველის წიგნი, კვირილე ალექსანდრიელის „განძი“, ბასილ დიდის „ექუსთა დღეთა“, გრიგოლ ნოსელის „კაცისა შესაქმნისათჳს“, იოანე დამასკელის „გარდამოცემაჲ“, ანუ „უცილობელი ღვთის-მეტყველება“ და სხვანი (იხ. ჩემი Материалы для истории груз. патристической литературы, Христ. Востокъ, I, გვ. 9, 11, 12, 15, 16). გრიგოლ ნოსელის შესანიშნავ ნაწარმოების „კაცისა შესაქმნისათჳს“ ძველი ქართული თარგმანის საუცხოვო ენა (იხ. მ. ჯანაშვილის გამოც. „ქართული მწერლობა XI—X-ს), რომელიც შატბერდისეულს კრებულში არის შენახული, ნათლად ამტკიცებს, რომ ქართული სამეცნიერო და საფილოსოფიო ტერმინოლოგია და ენა უკვე მეათე საუკუნეზე უწინაჲს უფროა შემუშავებული. მაგრამ მაშინ როგორც ეტყობა ქართულად მართა ნათარგმნი საფილოსოფიო თხზულებები მოიპოვებოდა, ამასთანავე თვით ნაწარმოებნიც განსაკუთრებით საღვთისმეტყველო-ფილოსოფიური იყო. ეფრემ მცირე და მეტადრე იოანე პეტრიწი-კი წმინდა საფილოსოფიო მწერლობას კტახებოდნენ. სათარგმნელად, როგორც იყო მაგ. „პროკლე დიადოხოსი პლატონურისა ფილოსოფოსისაჲ «კავშირნი ღის მეტყველებითნი», არისტოტელის „პერი ერმინიას“ და „ტა ტოპიკა“, ან კიდევ „ნემესიოს ემესელ მთავარ ეპისკოპოსისაჲ «ბუნებისათჳს კაცისა»“ *). მაგრამ თავი-და-თავი ის გარემოება არის, რომ ეფრემ მცირეცა და იოანე პეტრიწიც თავიანთ თავს ფილოსოფიაში იმდენად დახელოვნებულადა გრძნობდნენ, რომ ნათარგმნს თხზულებებს მრავალს საკუთარს საფილოსოფიო განმარტებასა და მსჯელობას ურთავდნენ; მაშასადამე ამ დროს ქართული ორიგინალური საფილოსოფიო მწერლობაც ჩნდებოდა. როგორც პრ. ნ. მარშმა თავის საუცხოვო გამოკვლევაში „Іоаннъ Петрицкій, грузинскій неоплатоникъ XI—XII

*) პროკლე დიადოხოსის იოანე პეტრიწის თარგმანი სხოლიები-თურთ და გამოკვლევით სანიმუშოდ გამოსცა ნ. მარშმა Іоаннъ Петрицкій, грузинскій неоплатоникъ XI—XII вѣка (Записки Вост. отд. Рус. арх. Общ. Т. XIX), რომდენიმე ნაწყვეტი დაბეჭდილი აქვს მ. ჯანაშვილსაც (ქართული მწერლობა, II წ., გვ. XXXIII—XXXVIII). ნემესიოს ემესელის თხზულება „ბუნებისათჳს კაცისა“ გამოსცა ს. ჯ. გორგაძემ (გამოცემა საეკლ. მუზეუმისა № 17).

ჩხიკა“ დაამტკიცა, იოანე პეტრიწი ნეოპლატონური ფილოსოფიის მოძღვრების აღმსარებელი ყოფილა. სხვა ქართველ ფილოსოფოსებთან ერთად მასაც ბიზანტიის ფილოსოფიურ მოძრაობაში მხურვალე მონაწილეობა მიუღია და ამ საფილოსოფიო მოძღვრების გამო იგი თურმე საბერძნეთითგან განუდევნიათ (ნ. მარრის აღნიშნული თხზულება, 44—57).

იმ დროინდელ სამღვდელოების გავლენიანი ნაწილი წმინდა საფილოსოფიო მოძღვრებათა დიდი წინააღმდეგი იყო, მეტადრე ნეოპლატონური ფილოსოფიისა იმიტომ; რომ მან გამოაღვიძა ცნობის მოყვარეობა ძველ წარმართობის დროინდელ ელლინურ საფილოსოფიო მწერლობისადმი. ამგვარნი შკაცრნი და თავისუფალ აზროვნობის დამხშველნი პირნი სამღვდელოებაში საქართველოშიც ყოფილან; ეფრემ მცირეც უმღურებოდა მათ და იოანე პეტრიწიც უჩივის, რომ მას მარტო ბერძნები-კი არა სდევნიდნენ, არამედ „ამის ჟამისა“ ქართველნიც. იგი გულწრფელად სწუხს, რომ „ქართველი თანადგომისა წილ“ და დახმარების მაგიერ, რომ გაჰხარებოდათ და ეფიქრათ: „წმიდასა განგებასა ღმრთისასა კაცი ტომისა-გან ჩუენისა უწარმოება კელაფებათა-გან სუქი[სა]თა დაკელაფნებუჯი და კელაფათა-გან ვახებისათა კაცანებუჯი“-ო, მოლით მივეშველოთ „თანდაუდგეთ“- მას და საშუალება მივცეთ, როგორმე „მსგავსი და ნაცვალი მისი უშთინოთ“-ო; ქართველებმა ეს ვერ შეიგნეს და იოანეს საშუალება არ მისცეს თავისი დიდი ნიჭი და ცოდნა სავსებით გაეფურჩქნა. იოანე პეტრიწი ამბობს: შე რომ ხელშემწყობს გარემოებაში ვყოფილიყავ, „თუმცა მე რაღვე თანსიყუარული და შეწევნაჲ მიუენებოდა მათგან“- ჩემ თანამემამულეთაგან, მაშინ „ვეუცავ სურვილსა, რომელ ენაჲცა ენისადა გამეწყო და ხედვაჲცა ფილოსოფოსთა განცდისაჲ მერისტოტელურა“- (ი. პეტრიწის ბოლოსიტყვაობა, იხ. ნ. მარრის *Иоаннъ Петрицкiй* 44—45; მ. ჯანაშვილის ქართული მწერლობა II, გვ. XXXVII—XXXVIII), ქართულ საფილოსოფიო ენასაც უმწვერვალეს განვითარებამდის მივიყვანდი, ისე როგორც თვით ბერძნულ დედნის ენაჲცა გაწყობილი და საფილოსოფიო განცდის; თეორიაც შემძლო არისტოტელურად შემემუშავაო; იოანე პეტრიწს მაინც ქართველთა შორის მხნედ უმუშავნია და „წყალობითა ღმრთისათა, დაჲითაჲ გამგონეობისა და წყალობათა და თანადგომის

ანჩის მაცხოვრის განთქმული კარედი ხატი თამარ მეფის ბრძანებით მოჭედილი შესანიშნავ „ოქროს-მქანდაკებელის“ ბეკა ოპიზარის მიერ.

მინდობილმან“ (იხ. იგივე ბოლოსიტყვაობა, მ. ჯანაშვილის ქართ. მწერლობა II, გვ. XXXVIII) მან არა ერთი და ორი საფილოსოფიო თხზულება სთარგმნა ბერძნულითგან და თავისი განმარტებებით ქართველს მკითხველს მათ შინაარსის შეთვისება გაუადვილა. დავით აღმაშენებელი იყო, თუ არა ის დავითი, რომლის წყალობისა და თანადგომის იმედითაც იოანე პეტრიწი მოღვაწეობდა ქართველთა შორის, ამ ნაწყვეტითგან წათლად არა სჩანს იმიტომ, რომ ეს დავითი მეფედ არ არის წოდებული, მაგრამ მაინც ცნობაა შენახული, რომ იოანე პეტრიწს ზოგი თავისი საფილოსოფიო თხზულება დავით აღმაშენებლის მიერ აგებულს გელათის მონასტერში დაუწერია (ს. გორგაძე, ნემესიოს ემესელი, გვ. XIV). თუ პირველ ხანებში თავისუფალ ფილოსოფიურ მსჯელობისათვის საქართველოში ჯერ კიდევ ნიადაგი შესაფერისად მომზადებული არ იყო, მერე თანდათან ამ მხრივაც მდგომარეობა გაუმჯობესდა, ხოლო თამარ მეფის დროს, როდესაც საერო პოეზიამაც საეკლესიო სქოლასტიკურს აზროვნობას საბოლოოდ სძლია, თავისუფალ ფილოსოფიურ მუშაობისათვის ფართო ასპარეზი იყო დატოვებული. მეტად საგულისხმიერო და საყურადღებოა, რომ მაშინდელ საქართველოში საფილოსოფიო ნეოპლატონურა მწერლობა გაჩნდა და ქართველი მეცნიერები იმგვარი თუ რთულ საფილოსოფიო საკითხებით იყვნენ გატაცებულნი, რომელიც მაშინდელ მოწიხავე ქრისტიანთა ერებს აღეგებდა, როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთში, მაგრამ ამავე დროს ქართველებს, როგორც სამართლიანად ამბობს პრ. ნ. მარრი, ის უპირატესობა ჰქონდათ, რომ ქართველები სხვებზე, მაგ. ევროპელებზე, უფრო ადრე ეწაფებოდნენ ხალხე საფილოსოფიო აზრის ყოველს უახლესს მიმართულებას და იმ დროასათვის სამკაფილო საშეცნებო მეთოდებით აღჭურვადნი პირდაპირ ბერძნულ დედნების შესწავლაზე ამყარებდნენ თავიანთ ნაყოფიერს მუშაობას (ნიკ. მარრი, Иоаннъ Петрицкій, 61).

ბერძნულ საფილოსოფიო თხზულებებში ქართველმა მოწინავე წრეებმა ელლინურ საწარმართო მწერლობის ნიმუშები ნახეს; ხოლო ამ საფილოსოფიო ნაწარმოებებს საწარმართო საერო ელლინური პოეზიაც მოჰყვა; ქართველებმა გაიცნეს პომპროსის დიდებული ქმნილებანი „ილიადა“ და „ოდესეა“, განსაკუთრებით პირველი; იმდროინდელი ისტორიკოსები და

მეხოტბენი „ილიადის“ შინაარსით და შედარებებით სარგებლობდნენ თავიანთ ღრმა ცოდნისა და რიტორული ხელოვნების დასამტკიცებლად (იხ. ნ. მარტი, Древнегрузинские описцы, ТР. № IV, გვ. III და ჩემი „ისტორიის მიზანი და მეთოდები“, I, დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის ისტორიკოსები). ერთი სიტყვით ქართველობამ ელინურ შემოქმედების ნიმუშები იგემა და დაეწაფა იმ ცხოველმოყოფელს ელინიზმს, რომლის ღრმამა და საფუძვლიანმა შესწავლამ დასავლეთს ევროპაში ეგრედწოდებული „რენესანსი“ წარმოშობა. საქართველომ ეს მოძრაობა უკვე მე-XII საუკ. დაიწყო, მაგრამ მისი დასრულება მონღოლთა შემოსევამ შეაფერხა.

იმ მაღალს და ნაყოფიერს გონებრივს განვითარებას, რომელიც მეცნიერების აყვავებით და საერო პოეზიის წარმოშობით დაგვირგვინდა, ქართულ ხელოვნების (ხუროთმოძღვრებისა, ქანდაკებისა, ოქრომკედლობისა და მხატვრობის) სამაგალითო და საუცხოვო ქმნილებანიც მკერმეტყველებით ამტკიცებდნენ. ამ დროს მაგ. ააგო დავით აღმაშენებელმა დიდებული გელათის ტაძარი და თამარის დროს აშენებული იყო ვარძიის განმაცვიფრებელი, კლდეში გამოკვეთილი მონასტერი, რომლის შშენიერებით აღტაცებული იყო შაჰაბაზის დროსაც-კი გამოჩენილი სპარსეთის ისტორიკოსი ისკანდერ მუნში და თვით ირანის სახელოვანი მბრძანებელი.

ამავე ხანას ეკუთვნის სახელის განთქმული ხატი, ხოლო თამარ მეფის დროს ცხოვრობდნენ სახელოვანნი ქართველი ოქროსმქანდაკებელნი ბექა და ბეშქენ ოპიზარნი, ტბეთისა და გელათის სახარებათა შესანიშნავ ყდებისა და ახჩის განთქმულ კარედი ხატის სამოსელის შემქნელნი (დაწვრილებითი ცნობები იხ. ჩემს „ქლ ხელოვნების ისტორია“-ში).

გაძლიერებული საქართველო აღმოსავლეთში თავის თავს, შეტადრე თამარ მეფის დროს, ქრისტიანეთა შთარეულადა მტრძნობდა. შევსებული ქცა ამბობს, რომ თამარის მეფობაში „აღადენ თჳსსა სამეფოსა შინა იყო კეთილდინობა, აღამედ ყოველთა მიუშენო რათა აწატად იუუნენ და... დამოჩნილდენ“-ო (მშ დღესი ქცა გვ. 506—507, შენ.; ზ. ჭიჭინაძეს გამოც. 472). ქართველ მემატინეს ამ ცნობას სომეხი მემატინე კირაკოს განდაკელიც ადასტურებს და ამტკიცებს, რომ მას შემდგომ რაც სულთანსა და ქართველებს შორის ზავი და ხელშეკრულობა დაიდვა და პირობისაებრ მას ცოლად მსახურთუხუცესის ივა-

ნეს ქალი მიათხოვეს, ქრისტიანე ქვეშევრდომთა მდგომარეობა სასულტნოში შემსუბუქდა, მონასტრებს ხარკი ნახევრად შეუმცირდა და იერუსალემში მიმავალ მლოცავთა სიცოცხლე უზრუნველყოფილი იყო (ისტორია 157). საქართველოს სახელმწიფოს მარჯვებასა და ძლევამოსილებას თამარ მეფის დროს სომეხთა ისტორიკოსი ვარდანე ქრისტიანეთა გაძლიერებადა სთვლის; „თამარის მეფობის ჟამს ქრისტიანნი გაძლიერდნენ“-ო ამბობს იგი (ისტორია 183).

რაკი საქართველო XII ს. ქართველთა მოსახლეობის სამზღვრებს გადასცდა და შარვანშაჰი და ათაბაგის ძე ქართველთ მეფეების წყალობის შემაცქერალნი იყვნენ, საქართველოს ხელმწიფეებმა „გამოუთქმელი“ და „მიუწდომელი“ დიდება მოიხვეჭეს იმიტომ, რომ საქართველოს მეფეთ მეფეს გარდა სხვა რომელი მეფე დაიკვებებდა „მეფობისა და სულტნობისა ერთად მქონებლობასა, ათაბაგის ძისა და შარვანშას ყმად ყოლასა“ (ისტორიანი და აზმნი * 677, გვ. 470). „ასეთის მარჯვებითა და ზეობით მაშინ აღჭურვილი იყო მხოლოდ ღთაჳ-ღაცუფი მეფობა თამარისი“ (იქვე * 721, გვ. 529) და ღვთისმშობლისადმი „შევედრებუფი ერა ქართუელთა“ (იქვე * 704, გვ. 504).

რაკი ქართველებს ამგვარი ეროვნული შეგნება ჰქონდათ და ეგოდენს სიამაყეს ჰგრძნობდნენ, არც გასაკვირველია, რომ ამ დროს საქართველოს მეფეები უცხო-ქვეყნელ ხელმწიფეებს თავის სწორად აღარა სთვლიდნენ, თვით ბიზანტიის კეისრის სახლის შვილებსაც-კი. წინად მაგ. X—XI საუკუნოებში თვით ქართველთა მეფეებისათვის ბიზანტიის მეფის საკარისკაცო პატივი დიდ წყალობად ითვლებოდა, დავით აღმაშენებელითგან მოყოლებული-კი საქართველოს მბრძანებელი ამ საკარისკაცო პატივს აღარავითარ ყურადღებას აღარ აქცევდნენ და აღარც უტარებიათ. დავით აღმაშენებელი უფლისწულობის დროს და მეფობის პირველს ხანებში კიდევ იწოდება „სევასტოს“-ად და „პანიპერ-სევასტოს“-ად (ქკბი I, 232, 236), მაგრამ შერე ყველა ამგვარი ბიზანტიური საკარისკაცო სახელწოდებანი ჰქრება. თუ წინად ბერძენთა მეფე და კეისარი სათაყვანებელ და სამაგალითო ხელმწიფედ მიაჩნდათ, ეხლა გიორგი III დროს კეისრის ძმისწულს უკვე თავის სწორად აღარა სთვლიდნენ და

დარბაზობის დროს მას მიანიჭეს „პატივი შესატყვისი სახლისა-
შვილობისა მისისა“, მაგრამ მაინც მეფეს თავის გვერდით არ
დაუსვამს, არამედ „დაუდგა საჯდომი სახსჯესა საყდრისა თვისი-
სასა, ჰიჩისჰარ დისწულისა მისისა აღსართანისსა, რომელი მეფე
იყო შარვანისა და ზღვის პირისა დარუბანდით ხალხალამდის“
(ისტორი და აზმნი * 612, გვ. 384). რაკი შარვანშა საქარ-
თველოს ყმად-ნაფიცი მეფე იყო, მაშასადამე, კეისრის ძმის-
წულისათვის თუმცა პატივი უციათ, მაგრამ მაინც ყმად-ნაფიცი
მეფის პატივზე მეტის ღირსად არ უცვნიათ.

რაკი საქართველოს სამხრეთით, აღმოსავლეთით და და-
სავლეთით X—XI ს. მაჰმადიანთა მფლობელობები იყო და
თვით საქართველოსაც წინად ჯერ არაბები, შემდეგ სპარს-
თურქები ჰმძლავრობდნენ ისე, რომ საქართველოს აღორძინე-
ბის და გაერთიანების დროსაც, შემდეგ საქართველოს ძლიე-
რების ხანაშიც, მაჰმადიანთა სამეფოებთანა, სამთავროებთანა
და ძალასთან უხდებოდა ბრძოლა, ამიტომ ისე გამოდიოდა,
თითქოს ქართველები საზოგადოდ მაჰმადიანთა წინააღმდეგ ყო-
ფილიყვნენ ამხედრებულნი. თვით მაჰმადიანთა სულტნებსა და
ამირებსაც ასე ეჩვენებოდათ. რუმის სულტანი რუქნადინი
თავის თამარ მეფისადმი მიმართულს წერილში აკი თამარს უსა-
ყვედურებდა კიდევ: შენ „კობჩანებია ქართუქლთავის აღებად
კრმაჯი მუსულმანთა კოცადო“ (ისტორი და აზმნი * 700, გვ.
498). არაბთა ისტორიკოსს იბნ ალასირსაც ხომ ქართველთა
თითქმის ყოველი ბრძოლა შირვანელთა, შაპარმენთა, არზრუ-
მელ და სხვა მფლობელებთან ისე აქვს წარმოდგენილი, რო-
გორც ქართველთა ბრძოლა მუსულმანების წინააღმდეგ. ამი-
ტომაც იყო რომ მაჰმადიანი მფლობელნი ქართველებს; ვი-
თარცა მუსულმანთა საერთო მტერს, შეერთებულის ძალით
ებრძოდნენ; ხალიფაც ზოგჯერ ამ ბრძოლაში მხურვალე მო-
ნაწილეობას იღებდა, განზე-გამდგართა მიშველვებას ურჩევდა,
მონაწილეთ კურთხევას უძღვნიდა, უძლეველობის ნიშნად თა-
ვის დროშას ღაზოდ უგზავნიდა, ხან ფულითაც ეხმარებოდა.
თვით ქართველებსაც, როგორც ეტყობა, ზოგჯერ ასევე ეჩვენ-
ებოდათ ხოლმე. როდესაც მაგ. შანქორთან ქართველებმა
ადარბაგანის სულტანი ათაბაგი აბუბაქრი ხალიფას დროშით
დალოცვილი და მისი მოკავშირენი საშინლად დაამარცხეს და
დიდძალი მტრის ჯარი ტყვედ წამოიყვანეს, თამარ მეფის ის-

ტორიკოსი ამას „ეაფჯისა მუსულმანობისა ტუჟუ ქმნას“ (ისტორი და აზრნი * 677, გვ. 470) უწოდებს.

საქართველოს ძღვევამოსილებამ ქართველებს აზიაში სახელი და პატივისცემა მოუპოვა, კირაკოს განძაკელის სიტყვით ქართველთა სამეფოსა და სულტანთა სამფლობელოს შორის სიყვარული და ერთობა ჩამოვარდა, ქართველებს მეტად პატივისა სცემდნენ ისე, რომ სულტანთა საბრძანებელის ყველა ქალაქებში და თვით იერუსალემშიაც-კი ხარკს არ იხდიდნენ (ისტორია, 157). ალბად ამ დროითგან უნდა ყოფილიყო დარწმენილი ის განკარგულება, რომ იერუსალემში მიმავალ ქართველ მლოცავებს ჰალამში (აღებოში) საგანგებო არაბი მოხელე უნდა დაჰხვედროდა, იერუსალემში და უკანაც გაჰყოლგამოჰყოლოდა და ქართველი მლოცავნი ყოველგვარ განსაცდელისაგან დაეცვა (ნ. მარრი. Отчетъ о работахъ на Синаѣ и въ Иерусалимѣ, 51). ამავე დროის ნაშთად უნდა ჩაითვალოს ალბად ის უპირატესობაც, რომელიც მხოლოდ ქართველებს ჰქონდათ მინიჭებული, რომ იერუსალემში შესვლის დროს ქართველს მლოცავებს უფლება ჰქონდათ გაშლილ ეროვნულ დროშით ხელში ზეიმით შესულიყვნენ წა ქალაქში.

სამწუხაროდ, ძღვევამოსილებამ და დიდძალმა დავლამ, რომელიც მოჰქონდათ ხოლმე ქართველ მეომრებს მტრის ქვეყნიეთგან, იმდენად გაიტაცა და წაახალისა საქართველოს მხედრობა, რომ სულ ლაშქრობის ნატვრაში იყვნენ. ჯარი და მხედართმთავარნი ომიანობას ისე მიეჩვივნენ, რომ ხანგრძლივ მშვიდობიანობის მოთმენა არ შეეძლოთ და მეფე გიორგის ერთხელ გულახდილად შესჩივლეს კიდევ: „არა არს ღონე დარჩომისა ჩუენისა თჳსიერ ლაშქრობისა და რბევისა“-ო. ამიტომაც იყო, რომ ქართველები ზოგჯერ სრულებით უმიზეზოდაც აუტეხავდნენ ხოლმე ომს, როგორც მაგ. გიორგი III დროს, როდესაც ლაშქრის დაჟინებითი თხოვნის გამო მეფე იძულებული იყო თითქმის ყველა მეზობლებისათვის ომი გამოეცხადებინა. ომიანობას ქართველები ზოგჯერ ისე უყურებდნენ, როგორც გასართობსა და საქაბუკო საქმეს. როდესაც მაგ. ტახტის მემკვიდრე ლაშა-გიორგი დაიბადა „იქმნა გალაშქრება... ბედსა და სუესა ზედა ლაშასა“ (ისტორი და აზრნი * 660, გვ. 448). ხოლო როდესაც ამ-

გვარი „მიზეზი უმიზეზო“-ც არ არსებობდა და სახელმწიფოში სრული მშვიდობიანობა სუფევდა, მაშინ ლაშქრობის საჭიროების დასასაბუთებლად ისეთს უცნაურს მოსაზრებასაც-კი ებლაუჭებოდნენ, რომ ომიანობა საჭიროა, „რათა არა ცუდად დაგვიწყებასა მიეცეს სიმკნე სპათა“ საქართველოსათაო (იქვე * 711, გვ. 515).

რამდენად გათამამებულები იყვნენ საქართველოს მხედართმთავარი და ომი გასართობად მიაჩნდათ, იქითგანაც ნათლად სჩანს, რომ ლაშა-გიორგის დაბადების დროს ჯერ ტახტის მემკვიდრის ბედზე არანაირი ილაშქრეს ბარდავამდის, მრავალი ტყვე და საუნჯე ჩაიგდეს ხელში, მერე-კი „ათავისუფლეს სამბევრობა ტყუეთა დღეგრძელობისათვის თამარისა და ძისა მისისა“ (ისტორი და აზმნი * 660, გვ. 448). თუმცა 30000 ტყვის განთავისუფლება დიდი სიკეთე და ბედნიერებაა, მაგრამ რა საჭირო იყო არანელთა დაწიოკება, თუ მაგვარ სათნოებით აღტურვილნი იყვნენ საქართველოს მმართველნი?

ქართველთა ამგვარი ქცევა, მეზობლების ქვეყნებში შექრა და ხშირი ლაშქრობა, ერთი სიტყვით ამნაირი აგრესიული მოქმედება დიდი შედეგობა იყო ამიტომ, რომ ტყუილ-უბრალოდ მუშობლებში სიძულვილს იწვევდა და ქართველ-მაჰმადიანთა ურთიერთობას მეტად ამწვავებდა. რასაკვირველია, სანამ ქართველთა ძლევამოსილება ხელთა ჰქონდათ, მეზობლებს სხვა რაღა დარჩენოდათ, თუ არ ძლენი და პირმოთნეობა. ამიტომაც იყო, რომ „ყოველნი გარემოს [მყოფნი] მეფენი, ქალაქნი და ამირნი ძლუნითა და ხარკითა მოამშვიდებდეს პირსა მკნეთა სპათასა“ (ისტორი და აზმნი * 698, გვ. 495). მაგრამ როდესაც კი მოხერხებულ დროს და გარემოებას მოესწრობოდნენ, მაშინ უეჭველია მთელ თავის ჯავრს ამოიყრიდნენ.

გრძნობათა გამწვავება ტყუილ-უბრალოდ მით უმეტეს არ იყო სასურველი, რომ ნამდვილად ქართველები მოსამზღვრე თურქ მმართველებს და სამფლობელოებს ებრძოდნენ, მათ ქვეყნებს იპყრობდნენ, მაგრამ მაჰმადიანობასთან და მათ სარწმუნოების წინააღმდეგ ბრძოლა ფიქრადაც არ მოსვლიათ. ქართველ-მაჰმადიანთა ბრძოლას არას დროს წმინდა სარწმუნოებრივ ბრძოლის ხასიათი არა ჰქონია. საქართველოს სახელმწიფოში მაჰმადიანი ქვეშევრდომებიც არა მცირედნი იყვნენ, მაგრამ მთავრობას ისინი არამცთუ არ შეუვიწროებია, არამედ, როგორც თვით

ვერცხლის პინაკი გელათში. ქართულ მხატვრულ ოქრო-
მკვლელობის ნიმუში.

მაჰმადიანთ მემატრიანეებივე გვაუწყებენ, ზოგჯერ სულტნებზე და ამირებზეც-კი მეტს მზრუნველობას იჩენდნენ, მათს სარწმუნოებრივ გრძნობას ანგარიშს უწყევდნენ და არც მფარველობა მოუკლიათ არდაველის მესგითში (მეჩითში) მლოცავ მაჰმადიანთა ამოხოცვა სათვალავში მისაღები არ არის ჯერ ერთი. იმიტომ, რომ ეს სპარსეთში ომიანობის დროს მოხდა და არა საქართველოში, მეორე იმიტომ, რომ ეს საქართველოს მხედართმთავრებისაგან მხოლოდ საპასუხო შურის ძიება იყო იმ ბოროტმოქმედებისათვის, რომელიც არდაველის სულტანმა ანისში ჩაიდინა, როდესაც ეკლესიებში მლოცავი 12000 „ვითარ ცკვარნი დაკლეს“. ჩვეულებრივ-კი თვით მტერსაც-კი, როდესაც იგი მედგარ წინააღმდეგობის შემდგომ დანებდებოდნენ ხოლმე, დამორჩილებულთ ღმობიერად ეპყრობოდნენ ასე რომ არა ყოფილიყო და ქართველები მაჰმადიანობის მტრად გამო სულიყვენ, განა შარვანშაჰი და მისი ქვეშევრდომები ქართველთა ერთგულ მოკავშირეებად იქმნებოდნენ?

ამას გარდა საქართველოში არაბული კულტურაც, მწერლობა და მეცნიერება, უცხო რამ ხილი ხომ არ იყო; ქართველმა საერო საზოგადოებამ იცადა იგი და აფასებდა. რამდენად დახელოვნებული ყოფილა დავით აღმაშენებელი არაბულ-სპარსულს მწერლობაში, უკვე თავის ალაგას იყო მოთხოვრილი, ხოლო შემდეგშიაც ქართველებს კულტურული დამოკიდებულება მაჰმადიანობასთან არ შეუუწყვეტიათ. სპარსთა ისტორიკოსი აბულ-ჰასან ბეიხაკი მაგ. მოგვითხრობს, რომ 543 წ. ჰიჯრ. (1148 წ. ქ. შ.) საფარის თვეში აფხაზთა მეფემ დემეტრემ, დავითის ძემ, მელიქშაჰის შვილს სულტანს სინჯარს არაბულად და ასურულად დაწერილი ეპისტოლე გაუგზავნა, რომელშიაც რამდენიმე საკითხი იყო. საპასუხო ეპისტოლეს შედგენა სულტანს ისტორიკოს ბეიხაკისათვის მიუხდვია და აგრედვე არაბულად და ასურულად დაწერილი სამაგიერო ეპისტოლე დემეტრე მეფისათვის გამოუგზავნია (ნ: მარტი. Древнегрузинские одописцы, TP, IV, გვ. 25, შენ. 1).

არაბულ მწერლობაზე უფრო მეტად საქართველოში სპარსულ-მაჰმადიანური მწერლობა იყო გავრცელებული. ამ ახალ

სპარსულს პოეზიას დიდი გავლენა ჰქონდა ქართველებზე და იისი საგმირო და სააშოკო სიტყვიერება ქართველობას უყვარდა და შეეხაროდა იმგვარადვე, როგორც თვით სპარსელები შეეხაროდნენ. თუმცა „შაჰნამე“ (როსტომიანი) ფირდაუსისა, „ვისრამიანი“, „ქილილა და დამანა“, „ლეილ-მეჯუნუნიანი“ სპარსელ მაჰმადიან მგოსნების დაწერილი იყო, მაგრამ ქრისტიანე ქართველებიც გატაცებით კითხულობდნენ, მათთვისაც ეს თხზულებები ხელოვნების ძვირფასი განძი იყო. სხვათა შორის ხომ სპარსულ მწერლობის გავლენის წყალობით აღორძინდა ქართული საერო პოეზიაც. თუ ზოგიტოეუს ცხოვრებაში საქართველო სხვა-და-სხვა მკვამლადანთა სამთავროებს და სზარსეთს ებრძოდა, პოეზიას და კულტურას ქართველ-სზარსთა სუფიერს ერთობასს მკვამლად და მტრობის მკვირ სიუვარულს სთესავდა. ქართველებისათვის სპარსულ-მაჰმადიანური კულტურა უცხო რამე არა ყოფილა და თავის პოლიტიკურ მტრების მწერლობას, მეცნიერებასა და ხელოვნებას ისინი დიდ პატივსა სცემდნენ.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო ქრისტიანობის აღმსარებელი საქართველო, საბერძნეთის და ელინურ კულტურის მიმდევარი, იმავე დროს არაბულ-სპარსულ მაჰმადიანურ კულტურისა და პოეზიის თაყვანისმცემელი იყო. მაშასადამე, აზიისა და ევროპის სამზღვარზე მდებარე საქართველო აღმოსავლეთისა და დასავლეთის, ქრისტიანულ და მკვამლადანურ კულტურისა და განათლების შემთავსებელი და შუმკერთებელი იყო. ამ ორ დიადმიმართულებით გაპოხიერებულს ქართულ ეროვნულს ნიადგზე აღმოცენებული იზრდებოდა და იფურჩქნებოდა. საქართველოს მაშინდელი კულტურა.

რომ საქართველოში მშვიდობიანი და კეთილი განწყობილება სუფევდა სხვა-და-სხვა ეროვნებისა და სარწმუნოების შვილთა შორის და სარწმუნოებრივ სიძულვილს სახელმწიფო ცხოვრებაში არამცთუ არავითარი ძალა არა ჰქონდა, არამედ, პირიქით სარწმუნოების სხვა-და-სხვაობისა და მიუხედავად საერთო საკულტურო მუშაობა სუფევდა, ამას საუცხოვოდ სხვათა შორის ის საგანგებო სასამართლოც ამტკიცებს, რომელიც ივანე ათაბაგის ბრძანებით მოწვეული იყო სომეხთა მონასტრებს შორის ჩამოვარდნილ დავის გასარჩევად. დავა ატეხილი იყო ძვირფას ჯვარის გამო, რომელსაც ერთი-ერთმანეთს ეცილებოდნენ. იმის გადასაწყვეტად, თუ ვის საკუთრებად უნდა

ჯუმათის მთავარ ანგელოზის ხატი მინაქრის ხატებით შემკული
XII-ს. ქართულ ხელოვნების საუცხოვე ნიმუში.

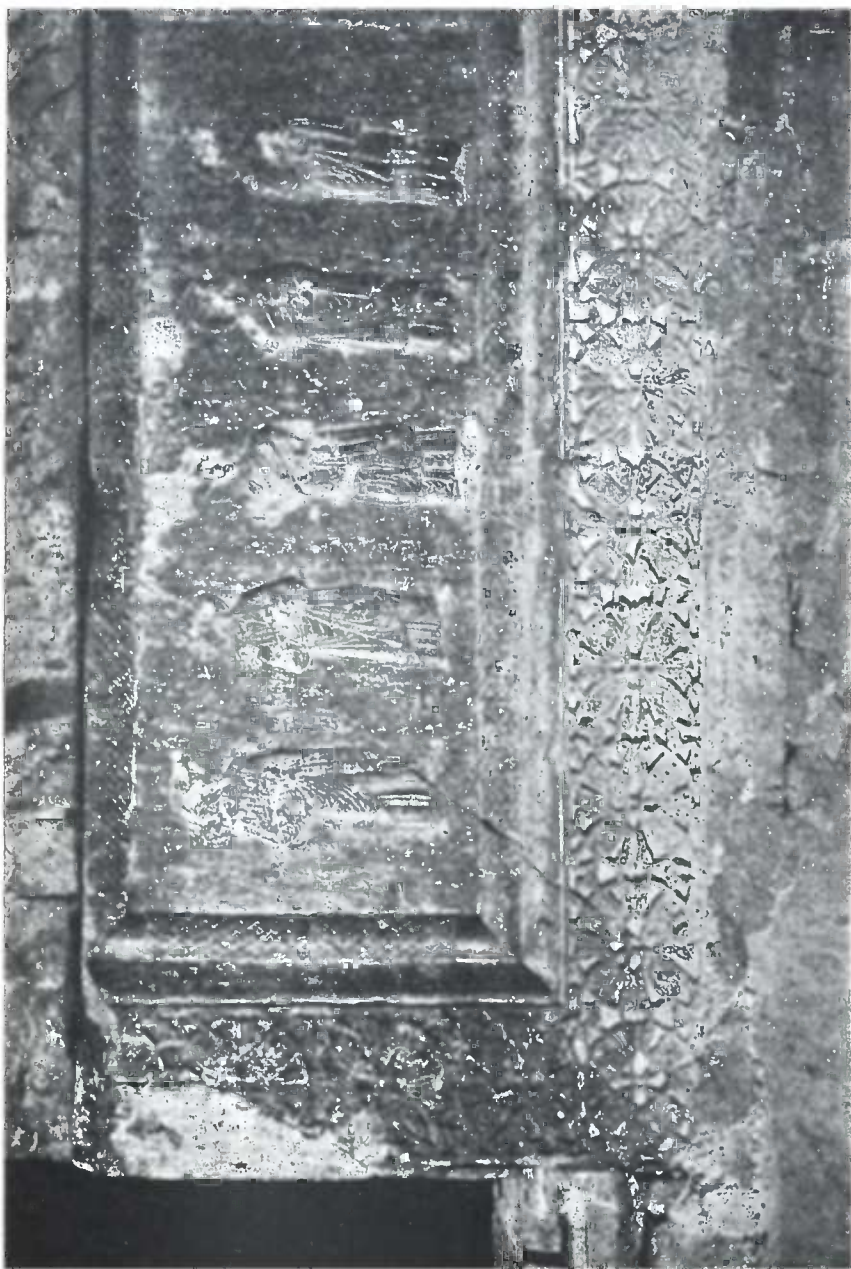
ყოფილიყო ცნობილი ეს ჯვარი, ივანე ათაბაგმა ქ. ღვინში განსაკუთრებული სასამართლო მოიწვია, რომლის წევრებადაც იყვნენ: დიდებულნი, მარზპანი ივანე ტბელი, მემნა ჯაყელი, დიდი ჭყონდიდელი, რომელიც ვითარცა მწიგნობართ-უხუცესი და ვაზირთა უპირველესი სამეფოს წარმომადგენელად იყო. ამ სასამართლოში, ვარძიისა და პლნძავანქისა წინამძღვარნი, დიდი მამათმთავარი გარესჯისა (?), გაგელი და მაწნაბერდელი და სხვანი დიდებულნი, ამას გარდა უადი ტფილისისა, უადი ანისისა და უადი ღვინისა, ამასთანავე სურამის კანთქმული შეიხა, რასაკვირველია, აგრედვე ანისის არქიეპისკოპოსი და ეპისკოპოსნი ბიჯნისისა და ჰალბატისა. ამ საგანგებო სასამართლოში ისინი განსჯილნი და განსჯილნი, რომ საქართველოს სახელმწიფოში მშინ საში რჯულის სამღვდლოების წარმომადგენელთ — ქართველ მართლმადიდებელთა, სომეხ-კრიკორიანებისა და მჭმდის უადიებისა და შეიხის — საერთო მოქმედება და თანხმობივი მშვიდობიან თანამშრომლობა შესაძლებელი ყოფილა. რომ ამგვარ მოვლენის მართო შესაძლებლობასაც-კი დიადი მნიშვნელობა აქვს ეს ჩვენთვის უფრო ცხადი იქმნება, თუ გავიხსენებთ, რომ დავა ქრისტიანის სომეხთა ეკლესიას შეეხებოდა, მაგრამ ამ დავის გარეგნულად მოსამართლეებად სომეხთა სამღვდლოების წარმომადგენლებთან ერთად მართო ქართველთა დიდებულნი და სასულიერო პირნი კი არა, არამედ მჭმდისთანა მოსამართლეებიც კანთქმული უადიები და შეიხი იღებდნენ მონაწილეობას და ამგვარმა სასამართლომ დავა საბოლოოდ გადაწყვიტა. მეტად საგულთხმეობა, რომ მაჰმადიანთა მონაწილეობას ამ საქმეში ქრისტიანთა სარწმუნოებრივი გრძობა არ შეუძრწუნებია! (იხ. ჩემი ქლ საძარათლის ისტორია I).

აი ეს არის საქართველოს უაღრეს კულტუროსობის დამტკიცებელი საბუთი, საერთაშორისო თანამშრომლობის იმდროისათვის გასაოცარი და მომხიბლავი მაგალითი!.. ქართველების მშინდელ მთელს სიძლიერეს ის შეადგენდა, რომ სამხედრო ძლიერებას გარდა მათ თავიანთ სახელმწიფოში სხვა ერთათვის ისეთი ხელშემწყობი პირობები შექმნეს, რომ ისინიც, როგორც მაგ. სომეხები, ოსები, თვით მჭმდისნიც ქართველთა მეთაურობით საქართველოს სახელმწიფოს გაძლიერებისათვის და კეთილდღეობისათვის ქართველებთან ერთად თავგამოდებით იღვწოდნენ. სწორედ აქ და ამ ხანაში გამოიჩინეს ქართველებმა დიდ-სა-

ხელმწიფოებრივ აზრის შეგნებისა და მის განხორციელების უტყუარი ნიჭი.

მეტად საგულისხმეოა დასასრულ, რომ ქართველობამ ძლიერების ხანაში შეჰქმნა საერო მხატვრული პოეზიაც. უუ-რადღების ღირსია, რომ საქრისტიანო აღმოსავლეთში საშუალო სა-უკუნოებში ქართველებს კარდა არც ერთს ხალხს საერო ზოგისა არა ჰქონია: არც ასურებს, არც სომხებს, არც ბიზანტიელებს მა-შინ მხატვრული სიტყვიერება არ მოეპოვებოდათ. ეს გარემო-ება რაც უნდა აეყოს, რა ხელშემწყობი მიზეზებიც უნდა გამოეყიბ-ნათ მის ასახსნელად, მაინც თავისდათავად ქართველ ერის ძლიერის მხატვრულას ნიჭისა და შემოქმედების დამამტკიცებელია.

თავდაპირველად საერო მწერლობა საქართველოში სპარ-სულ პოეზიის გავლენითა და თარგმანებით დაიწყო. მაგრამ მალე ქართულს ნორჩს მხატვრულ სიტყვიერებას თვით ცხოვ-რებამ შეუქმნა შესაფერისი ნიადაგი ეროვნულ მიმართულების განსავითარებლად. მაშინდელ სპარსულ-არაბულ საკარისკაცო ცხოვრებაში წესად იყო გადაქცეული, რომ ქვეყნის მმართველს თავისი მაქედელი მელექსე და მეხოტბე ჰყოლიყო. ხში-რად თვით პოეზიისა და მეცნიერების გულწრფელი მოტრფია-ლე სულტნები და შაჰებიც მართო ხოტბის შემასხმელ პოე-ტებს-კი არ უწევდნენ მფარველობას, არამედ საზოგადოდ ყო-ველს ნიჭიერს მგოსანს ეხმარებოდნენ. რაც უფრო მეტი გან-თქმული და ნიჭიერი მწერლები გარს ეხვივნენ ხელმწიფეს, მით უფრო მეტი სახელი და პატივისცემა ჰქონდა ხოლმე მას. საქართველოშიაც ამავე ნიადაგზე აღმოცენდა თავდაპირველად ორიგინალური მელექსეობა და მეხოტბეობა. რაკი „შესხმა“ დიდ დარბაზობის დროს უნდა ყოფილიყო წარმოთქმული, მგოსანს თავის ლექსისათვის უნებლიედ საქართველოს ცხოვ-რებითგან დღესასწაულისათვის შესაფერისი თემა უნდა აერჩია. როგორ დაიწყო ქართულ პოეზიის ეს დარგი, ჩვენ არ ვიცით იმიტომ, რომ ჩვენამდის მოაღწია მხოლოდ მცირეოდენმა ნა-წარმოებებმა და ისიც, რაც შენახულია, ქართულ პოეზიის უკვე განვითარებულ მდგომარეობას გვიხატავენ. მაგრამ ერთი რამე მაინც სრულებით ცხადია: ჯერ ვიდევ ქართველ სასულიერო მგოსნებს ქართულ ხალხურ სიტყვიერების ლექსწყობითა და ენით უსარგებლიათ და შეუთვისებიათ. ჩვენამდისინ მოაღწია ჯერ-ჯერობით მხოლოდ შავთელის „აბდულმესია“-მ და ჩან-

ქვის კანკელის ნაჭერი შესანიშნავ კანდაკებით შემკული. ქართულ ხელოვნების საუცხოო ნიმუში.

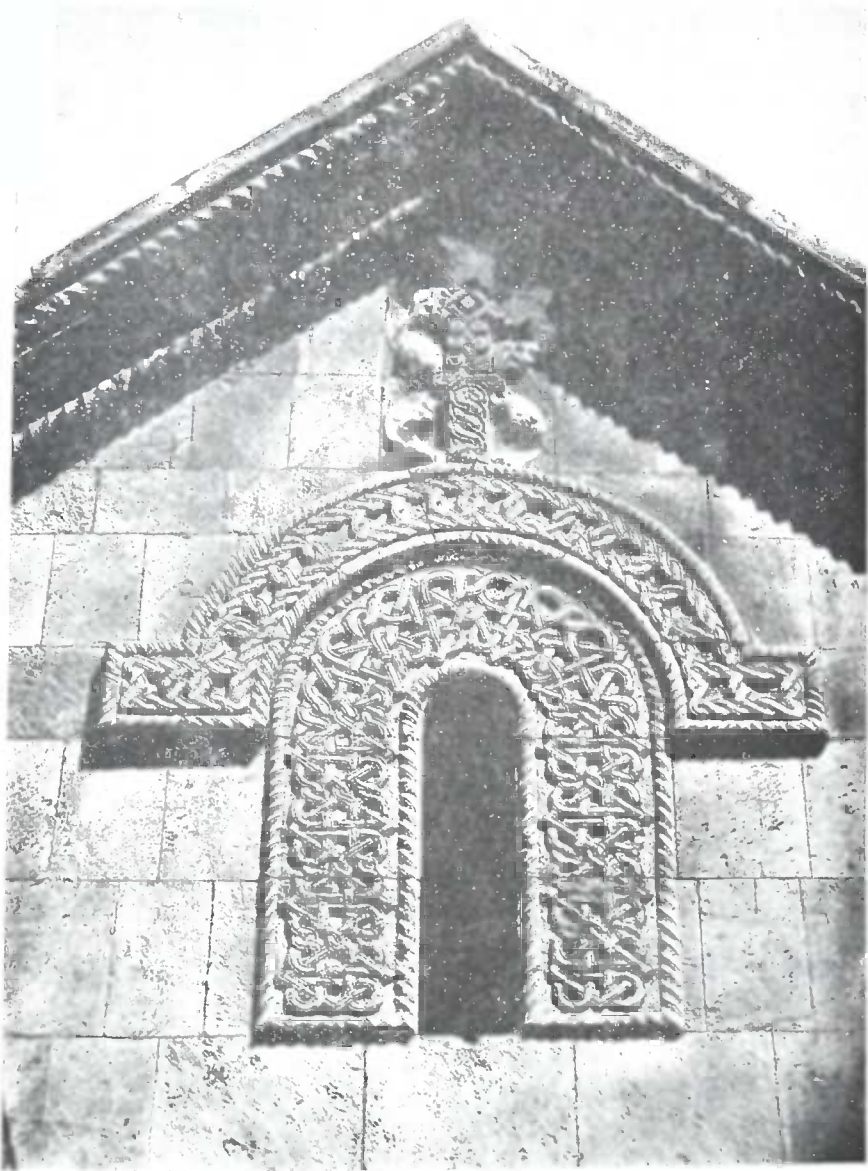
რუხადეს ხოტბებმა, დანარჩენ „მღექსაეები“-ს თხზულებანი (ისტორნი და აზმნი * 596, გვ. 365), მათ შორის „იოვანე ფილოსოფოსისა ჭიმჭიმელისა შესხმა-მითხრობა“, როგორც ეტყობა დიდი ისტორიული პოემა დემეტრე I შესახებ (იქვე * 595, გვ. 364) ჯერ-ჯერობით დაკარგულად უნდა ჩაითვალოს. „აბდულ მესია“-ში, როგორც პრ. ნ. მარრმა გამოარკვია, ლექსად აღწერილია დავით აღმაშენებლის ცხოვრება და მოღვაწეობა. თხზულება დაწერილია დიდის მღექსეობითის ხელოვნებით, შედარება და პოეტური სურათები განსაკუთრებით დაბადებითგან აქვს ავტორს ამოღებული და საზოგადოდ ოდნავ საეკლესიო ელფერი გადაჰკრავს, სპარსული გავლენაც ნაკლებად ემჩნევა (იხ. ნ. მარრის საუცხოვო გამოცემა და გამოკვლევა *Древнегрузинские описцы*, ТР. № IV).

ჩახრუხადეს შესხმა ძალიან დამახინჯებული იყო გადამწერთაგან და მხოლოდ მას შემდგომ, რაც პრ. მარრმა დიდის გონებამახვილობით მათი პირვანდელი სახე აღადგინა და თვით ნაწარმოებს ვრცელი ახსნა და გამოკვლევა დაურთა, მარტო ამის შემდგომ ჩახრუხადეს საგულისხმიერო ქმნილების დიდი ღირსება და მნიშვნელობა ჩვენთვის ცხადი გახდა. ნ. მარრმა დაამტკიცა, რომ ჩახრუხადეს თხზულებაში ერთი მთლიანი პოემა-კი არ არის შენახული, არამედ რამდენიმე სხვა-და-სხვა დროს საქართველოს სხვა-და-სხვა გამარჯვებისა და დღესასწაულის გამო დაწერილი შესხმაა. ჩახრუხადე სწორუპოვარი მღექსე იყო, მისი ხელოვნება ზოგჯერ თვალთმაქცობასა ჰგავს და ყოველთვის გასაოცარია, მდიდარი და შეუდარებელი სამავალითო ლექსთწყობა, მშვენიერი მუსიკალური რიჟიმები ამშვენებენ მის რიტორულის მქვერმეტყველებით დატვირთულს თხზულებებს. ჩახრუხადეს ერთად-ერთს ნაკლს სწორედ ეს გადამეტებული რიტორული ენაწყლიანობა შეადგენს. ჩახრუხადე მრავალმხრივ და ღრმად განათლებული მწერალი ყოფილა და მის თხზულებების ზოგიერთ ადგილების გაგებას ის აძნელებს, რომ მომეტებულს იმ თხზულებათაგანს, რომელ გმირებსაც იგი გაკვრით, თითო-ოროლა სიტყვით იხსენიებს თავის ხოტბებში, ჩვენამდის არ მოუღწევია და ამის გამო არც მათი შინაარსი ვიცით. ჩახრუხადე-კი ქართულ განათლებულ წრეებისათვისა სწერდა თავის ლექსებს, რომელთაც ყველა ეს თხზულებები წაკითხული ჰქონდათ და თვითოეული იქითგან და-

სახელმწიფო გმირი მათ თვალწინ მთელ სურათს უხატავდა. მარტო ის გარემოება, რომ ქართველ იმპროვიზებულ საზოგადოებას ჩახრუხადეს თხზულებების გაგება და დაფასება შეეძლო, უტყუარის მჭევრმეტყველებით ამტკიცებს, რამდენად ღრმად განათლებული და უადრესად განვითარებული ყოფილა იგი (იხ. ნ. მარტის საუცხოვრო გამოკვლევა Древнегрузинские одописцы, ТР. № IV, გვ. 28—76, განსაკუთრებით 48—51).

თამარის მეფობის ქართულ პოეზიის მშვენიერებას მაინც შოთა რუსთაველის უკვდავი „ვეფხისტყაოსანი“*) შეადგენს. შოთას სხვა თხზულებებიც ჰქონია, განსაკუთრებით თამარ მეფის ხოტბანი, მაგრამ დიდებულს მგოსანს სახელი მაინც მისმა პოემამ მოუპოვა. თავის ნაწარმოების შესანიშნავს წინასიტყვაობაში რუსთაველს საგულისხმიერო აზრი აქვს გამოთქმული პოეზიისა და სიყვარულის შესახებ. შოთას სიტყვით „შაირობა პირველადვე სიბრძნისაა ერთი ღარგი, სჯდმრთო საღმრთოდ გასაგონი, მსმენელთათვის დიდად მარგი“; მაგრამ მისი გაგება ყველას არ შეუძლიან, საჭიროა რომ თვით მკითხველი ანუ მსმენელი მომზადებული „კაცი ვარგი“ იყოს. ლექსი და შაირობა იმიტომაც არის კარგო, რომ „გრძელი სიტყუა (ესე იგი აზრი) მოკლედ ითქმის“. შოთას სიტყვით მოშაირობა სამ დარგად იყოფებოდა: ერთს დარგს შეადგენს „ლექსი ცოტაი“, პატარა, მოკლე ნაწარმოებნი, რომელთაც „არ ძალუძს სრულქმნა სიტყუათა გულსა გასაგმირეთა“; მეორე დარგს ეკუთვნის „სანადიმოდ, სამღერელად, საამიკოდ, სალალობოდ, ამხანაგთა სართეველად“ დაწერილი მსუბუქი პოეზია; „ჩუენ მათიცა გუიამების“—ო, ამბობს დიდებული მგოსანი, თუ-კი თავიანთი აზრი გამოსთქვეს „ნათელად“; მესამე და ნამდვილი მოშაირობა არის სიბრძნის სამსახური, როდესაც მელექსეს დიდ პოეტურ თხზულებების წერა შეუძლიან. „მელექსეთა კარგთა სწორი“ ის არის, თავის ლექსს იტყუის ვინცა გრძელად“, როდესაც „მელექსესა საუბართა ტკბილთა ფრქუევა“ შეუძლიან, მაგრამ-კი რომ თანაც „არ შეამოკლოს ქართული, არა ქმნას სიტყუა-მცირობა“. ასეთი ქეშმარიტი მგოსანი, რუსთაველის სიტყვით, თავისს ნიქს და შემოქმედებას „ცუდად არ აბრკობდეს“, არამედ იგი ამასთანავე უნდა მიჯნურიც იყოს ისე, რომ

*) იხ. ამ თავის ბოლოში.

ხახულის მონასტერი. სარკმელი ტაძრის დასავლეთის კედელზე.

„ერთი უჩნდეს სამიჯნურო“ და „ყოვლსა მისთჳს კელოვნობდეს, მას აქებდეს, მას ამკობდეს... ყუელას მისთჳს მუსიკობდეს“. ამგვარად შოთას აზრით ნამდვილი ბრძენი პოეტი იმავე დროს მიჯნური უნდა ყოფილიყო, სიყვარულით აღფრთოვანებული. და აქ შოთა უხსნის მკითხველს, თუ რა არის დროგორი უნდა იყოს ჭეშმარიტი მიჯნურობა. აკ. ნ. მარშმა თავის შესანიშნავს გამოკვლევაში დაამტკიცა, რომ შოთა რუსთაველი რაინდობისა და რაინდულ სიყვარულის მქადაგებელი იყო. (Вступительные и заключительные строфы витязя в чарской кожѣ Шоты изъ Рустава“ ТР. წ. IV). შოთა ამბობს, რომ სიყვარული არის „ტურთა საცოდნელად ძნელიგვარი“. ნამდვილი მიჯნურობისათვის სატრფოს ერთგულება იყო საჭირო, რომ „თავის წინა იგონებდეს ნიადაგმცა“ და ჰქონოდა „შორით კვდომა, შორით დაგვა, შორით ალვა“. მიჯნური უნდა ყოფილიყო სატრფოს ერთგული „ხანიერი“ თაყვანისმცემელი, „არ მეძავი ბილწი მრუში“, მან უნდა თავის „გულსა ერთი დააჯეროს“. ამასთანავე რაინდს მიჯნურს „თვალად სიტურფე ჰმართებს“ და „სიბრძნე, სიმდიდრე, სიუხვე, სიყმე და მოცალეობა, ენა, გონება, დათმობა, მძლეობა მებრძოლთა მძლეობა“. ყველა ეს თვისებები შეადგენდნენ „მიჯნურთა ზნეობის“ აუცილებელს კუთვნილებას. როგორც ნ. მარშმა გამოარკვეა, აქ დასურათებულია რაინდული სიყვარული და საყურადღებო ის არის, რომ სწორედ ამგვარი თვისებები იყო საჭირო რაინდული სიყვარულისათვის დასაფუძვლელს ევროპაშიც (იქვე, გვ. VIII). რაინდული მიჯნურობა ისე, როგორც მის შოთა მქადაგებდა, ნამდვილი პლატონური სიყვარული არის, განუყენებელი, მადლი და უანგარო და სწორედ ამგვარი სიყვარული არის დასურათებული თვით პოემაში. როგორც დაამტკიცა ნ. მარშმა რაინდული მიჯნურობა და კარგი მოყმეობა, ჭაბუკობა და ძმათ-ნათესათა გმირული ქცევა-ზნე არის აღწერილი თვით „ვეფხისტყაოსან“-შიაც (იქვე VIII—XXXVII). შოთა რუსთაველმა, როგორც თვით ავტორი ამბობს, თავის პოემისათვის აიღო სპარსული ამბავი, რომელიც „ქართულად ნათარგმანები“ ყოფილა.

ეტყობა ეს ამბავი დიდის ხნის ნათარგმნი ყოფილა. ამას ისიც ამტკიცებს, რომ პოემაში სპარსული საკუთარი სახელები დამახინჯებული ყოფილა და თვით რუსთაველსაც ამ სახით

სკოდნია ეს სახელები. შოთას შეიძლება მისი მთარგმნელის ვინაობა მაინცა-და-მაინც თვით სპარსული დედანი არც-კი სკოდნოდა და იგი ამბობს ეს ნათარგმნი ამბავი „ვპოვე“-ო. რუსთველს მოსწონდა ეს ამბავი და „ობოლ მარგალიტად“ სთვლიდა, მაგრამ თავის თხზულების ღირსებისათვის ეს დამამცირებელ გარემოებად არ მიაჩნდა იმიტომ, რომ თავის თხზულების მაღალ ღირსებას კარგადა ჰგრძნობდა. აკ. ნ. მარტო თავის ზემოაღნიშნულს შესანიშნავს შრომაში დაგვანახვა, თუ რა შინაარსი მისცა შოთამ თავის პოემას, რომ იგი მაღალ პლატონურ, რაინდულ სიყვარულისა და ქალის თაყვანისცემის მქადაგებლად გამოვიდა.

უეჭველია აგრედვე რუსთველს შემთხვევით არ ექმნება თავის ქმნილების არაკად ისეთი ამბავი აღებული, სადაც მოთხრობილია, რომ „სხვა ძე არ ესკა შეფესა შანთ ოდენ შარტო ასუჭი“ და სადაც შეიძლება ნათქვამი ყოფილიყო და შოთამ სთქვა კიდევ: „ფეკუა ღომისა სწოაჲ ძე იუას თუნდა სუადა“-ო. XII ს., როდესაც საქართველოს სამეფო ტახტზე გიორგი III მხოლოდ შობილი ასული დიდებული თამარი იჯდა, „ვეფხისტყაოსანი“-ს ეს გარემოება ყოველ ქართველის გულს მოჰხვდებოდა.

რაკი გამოირკვა, რომ დიდებული შოთა ქალის თაყვანისცემისა და რაინდული სიყვარულის მქადაგებელი იყო, საკითხი უნებლიედ იბადება, თუ როგორ და რა ნიადაგზე უნდა აღმოცენებულიყო ამგვარი მოძღვრება. ცხადია, რასაკვირველია, რომ ქალის სიყვარული „ტურფა“ და მაღალ სათნოებად ყოფილიყო აღიარებული, ამისათვის აუცილებლად საჭირო იყო, რომ საქართველოში ყმაწვილ ვაჟს უფლება ჰქონოდა თავის გულის სატრფო საცოლოდ თითონ აერჩია, რომ ძლიერი საცოლქმრო სიყვარული არსებებულიყო. სადაც ეს ჯერ არ არსებობდა, რასაკვირველია, იქ შეუძლებელია თავისუფალს მიჯნურობას თავისთვის ვხა გაეკაფა. ჩვენ ესლა შეგვიძლიან დავამტკიცოთ, რომ საქართველოში ერთიცა და მეორეც უკვე IX ს. არსებობდა: აი მაგ. მთავარი გიორგი ჩორჩანელი, რომელიც თავის საყვარელ მეუღლის გარდაცვალების შემდგომ „სხვსა შეუდღისა შეერსებაჲ არღა ოდეს თავს იღვა“ და სოკვილიამდე მისი ერთგული დარჩა; ან თუნდ გიორგი მთაწმიდელის მამა, რომელიც ქალის სილამაზით და სათნოებით

შიო მღვიმის მონასტრის ძველი ქვის კანკელის ნაწილი
ქანდაკებით შემკული.

მოხიბლული თავისთვის საცოლოს თავისუფლად ირჩევს... (იხ. წერი „ქალ სამართლის ისტორია I“). ამგვარ ნიადაგზე შეიძლება აღმოცენებულიყო შოთა რუსთაველის ქადაგებაც, ქალის თავყანისცემისა და მიჯნურობაზე. ქალ-ვაჟის სწორუფლებიანობის ის აზრი, რომელიც შოთა რუსთაველის უკვდავს თხზულებაში არის გამოთქმული, მეტად დამახასიათებელია მე-XII-ე საუკ. ქართულ აზროვნობის ძალაღ-განვითარებისათვის. მაგრამ ის არის საყურადღებო, რომ ქალთა სწორუფლებიანობის აზრი ქართულს მწერლობაში წინადაც ტრიალებდა; უკვე წა ნინოს ცხოვრებაში ნათქვამია, ქართველთა განმანათლებელს თვით ღვთაებისაგან მოველენა ზეციერი მოციქული, რომელმაც ათ მცნებასავით დაწერილი „წიგნი“ მისცა; იქ სხვათა შორის ნათქვამი იყო: „არცა მამაკაცებაჲ, არცა დედაკაცებაჲ, არამედ თქვენ ყოველნი ერთ ხართ“-ო (ქელიშისეული წა ნინოს ცა, იხ. ე. თაყაიშვილის Опис. рук. общ. распр. грамот. № II, გვ. 749). ხოლო ქართულს არქიპიერატიკონში სწერია: „წმიდა და ერთ-სწორ ჭყავი მამაკაცი და დედაკაცი, ვითარცა სათნო გიხნდა შენ არა ხოლო თუ მამათა, არამედ დედათაცა მოჲც მადლი სულისა შენისა წმიდისა“-ო (არქიპიერატიკონი, კ. კეკელიძეს გამოცემა, გვ. 73).

მეთორმეტე საუკუნეში ხომ ზოგიერთი ქალები როგორც მაგ. ხუაშაქი ცოქალი და კრავი ჯაყელი საქართველოში სახელმწიფო საქმეებშიც-კი მონაწილეობას იღებდნენ და ეს მონაწილეობა უშედეგო და უნაყოფო არა ყოფილა. პირიქით ჩვენ მოგვეპოვება არა ერთი საგულისხმიერო ცნობა, რომელიც ნათლად ამტკიცებს, რომ ქალთა გავლენას მამაკაცთა მკაცრი მოქმედება მოუბრძობია და კეთილშობილური იერი მიუცია. არაბი მემატიანე მოგვითხრობს, რომ 1162 წ., როდესაც ქართველებმა დვინში გაიმარჯვეს და ძლევამოსილნი ნადავლითა და ტყვეებით დატვირთულნი შინ ბრუნდებოდნენ, მაჰმადიანი ტყვე მამაკაცები სააუგოდ სულ მთლად გაამიშვლეს და ისე წამოასხესო; მაგრამ ქართველმა ქალებმა ეს შეიტყეს თუ არა, მაშინვე თავიანთ ქმრებს ეს საქციელი დაუწყუნეს და უსაყვედურეს, რომ ისინი მაჰმადიანთ ასეთ ცუდს მაგალითს აძლევენ, რომელიც მათ შეიძლება ქართველებზე გამოიყენონ და ამ საქციელით ქართველ ქალთაც სიარცხვილი ატამონო. იბნ ალასირის სიტყვით ქართველებმა ქალების ამ

საყვედურის შემდგომ ტყვეებს თავიანთი ტანისამოსი დაუბრუნეს და ჩააცვეს (დეფრემერი Frag. 500). ქართველ ქალებმა, მაშასადამე, ის მაღალ ღმობიერება და სიბრალული გამოიჩინეს, რომელიც ასე საგრძნობელი და საჭიროა ომიანობის საშინელს სიმკაცრის დროს.

ამ მოკლე და მკრთალ საზოგადო მიმოხილვითგანაც, რომლის დაწერაც ჩვენ შევძელით საქართველოს კულტურულ მდგომარეობის შესახებ XII ს., მგონია ყველასათვის ცხადი უნდა იყოს, რომ საქართველო მაშინ მარტო სამხედრო უძლეველობით-კი არ ყოფილა მოსილი, არამედ კულტურულადაც ძლიერი იყო და აყვავებული ცხოვრება, მდიდარი და მრავალმხრივი მწერლობა და დაწინაურებული ხელოვნება ამშვენებდა!...

დასასრული.

*) ბ. ს. კაკაბაძე თავის „ვეფხისტყაოსანი“-ს გამოცემაში შოთა რუსთაველის დროის შესახებ ძველ შეხედულობის დარღვევას ლამობდა და ამტკიცებდა, რომ დიდებული მგოსანი XV ს. ცხოვრობდა (იხ. გვ. 50). ის ვითომცდა საისტორიო საბუთები, რომელიც ხუხულასავით აგებული აქვს ავტორს, ჯმეტეს შემთხვევაში სრულებით საძიებელს საგანს არ ენება და უმთავრესად „ვეფხისტყაოსანი“-ს ყალბ ხანებზე არის დამყარებული. რომელთაც არავითარი ღირსება არა აქვთ, როგორც მაგ.: ტაეზი, სადაც საბრალო ყალბისქმნელს ყველაფერი (ავტორი და მისი თხზულება) ერთიერთმანერთში აურევია,

„ამირან დარეჯანის ძე მოსეს აქებდა ხონელსა,

ტარიელ მისსა რუსთველსა მისთუის ცრემლ-დაუშრობელსა“
(იხ. გვ. 37),

საითგანაც ისე გამოდის, თითქოს ამირან დარეჯანის ძე ავტორის სახელი და გვარი ყოფილიყოს, მოსე ხონელი-კი მის თხზულების გმირი,

მათე მახარებელის სურათი მესტიის (სვანეთში) სახარებაში.
ქართულ მხატვრობის ნიმუში.

და ტარიელი ავტორი, ხოლო რუსთველი მის თხზულების გმირი ყოფილ-
ლიყოს! სრულებით გამოუცდელ მკითხველისათვისაც-კი ცხადი იქმნება,
რომ ს. კაკაბაძეს ისტორიულ საბუთებს არავითარი ფასი და მნიშვნელო-
ბა არა აქვს, ამიტომ მათ შესახებ ლაპარაკი-კი საჭირო არ არის. მის
მეორენაირ საბუთიანობამ-კი შეიძლება ბევრი მკითხველი შეაფიქრიანოს,
ამიტომ სწორედ მათის ღირსების განხილვას უნდა შევედგეთ. მაგრამ
ვიდრე ამ საგანს მივყოფდეთ ხელს საჭიროდ მიმაჩნია აღვნიშნო, რომ
ს. კაკაბაძეს ზოგჯერ თავის წყაროს შინაარსი სწორედ ვერ გაუგია და ამ
თავის გაუგებრობაზე ამყარებს იმ დასკვნას, რომელიც მას შეურყეველად
მიაჩნია. სხვათა შორის თავის აზრის დასამოწმებლად, რომ „შოთა არ
შეიძლება თამარ მეფის დროის მწერალი იყოს“ (გვ. 31), მას მოჰყავს
არჩილ მეფის თხზულებითგან მეფე თეიმურაზის შემდეგი სიტყვები:

„მეფე—ჩახრუხაძემ უწინ არ თქვა, რად იპარავ პირველ-თქმასა,
რას მიერჩი მას რიტორსა, არ ანებებ მისსა მასა?!

ვეპე მას დარჩეს პირველობა...

თორემ ვკითხოთ ქორანიკონს“...

ამაზე ს. კაკაბაძე დასძენს: „აქ არჩილ მეფე გადმოგვცემს ცნობას
იმის შესახებ, რომ ჩახრუხაძე „ქორანიკონით“ შოთაზე უფრო აღრინდე-
ლი მწერალი ყოფილა“-ო და შემდეგ ამტკიცებს, მაშასადამე, შოთა თა-
მარის თანამედროვე არ იქმნებოდაო (გვ. 31). ნამდვილად-კი ზემომოყვა-
ნილითგან არას გზით ამგვარ დასკვნის გამოყვანა არ შეიძლება: იქ ლა-
პარაკია მხოლოდ იმის შესახებ, თუ პირველად ვინა სთქვა ლექსი და
რუსთველის სიტყვებზე „მე ვარ ძირი ლექსის თქმისა, მელექსენი ჩემზედ
შენობს“-ო, არჩილი უპასუხებს, არა, ჩახრუხაძემ შენზე „უწინ არ თქვა“,
მაშასადამე „პირველ თქმასა“ ტყუილად იჩემებო. ამგვარად აქ ცხრვრე-
ბაზე კი არ არის ლაპარაკი, არამედ იმაზე—პირველად ვინა თქვა.
ჩახრუხაძესა და რუსთველის არჩილი—თეიმურაზი ერთიერთმანერთისა და
თამარის თანამედროვედა სთვლიდნენ, მხოლოდ ამტკიცებენ, რომ ჩახრუ-
ხაძემ ლექსი შოთაზე „უწინა“ სთქვა და მელექსეობის პირველობა მას
ეკუთვნის. თავის აზრის დასასაბუთებლად არჩილი „ქორანიკონს“ ასა-
ხელებს, რასაკვირველია, ჩახრუხაძეს და შოთას მხოლოდ თხზულებათა
დაწერის თარიღებს და არა დაბადებისა და გარდაცვალების შესახებს
ცნობებს! მაშასადამე ბ. კაკაბაძეს თითონ ვერ გაუგია არჩილის სიტყვები
და თავის შეცდომას თავზე ახვევს. რაკი პომეის სხვა ადგილას არჩილ
მეფეს ნათლად აქვს ნათქვამი, რომ შოთა თამარის თანამედროვე იყო,
ამიტომ ამ თავის თეორიის გამაბათილებელ გარემოების გასაქარწყლებ-
ლად ბ. კაკაბაძე იძულებული იყო ეთქვა, რომ მე-XVII საუკუნეში კი-
დედ ყოფილა ბუნდოვანად ცნობა დარჩენილი იმის შესახებ, რომ შოთას
თამარ მეფის შემდეგ უნდა ეცხოვრა, მაგრამ მხოლოდ ბუნდოვანად, ვი-

ნაითგან თვით არჩილი იმავე „გაბაასების“ სხვა ადგილას ჴოთას სთვლის. თამარ მეფის თანამედროვედ“-ო (გვ. 31). ბ. კაკაბაძე რომ არჩილის სიტყვებს კარგად ჩაჰკვირვებოდა, დაინახავდა, რომ იქ ბუნდოვანი არაფერია და სრულებით ნათელია, რომ არჩილს ჴოთა რუსთველი მხოლოდ თაჴარის თანამედროვედ მიაჩნია.

ახლა დავებრუნდეთ ბ. კაკაბაძეს სხვაგვარ საბუთებს, რადგან სწორედ აქ არის შეგროვილი ისეთი მოსაზრებანი, რომელნიც შეიძლება ბერს შეურყვევლად ეჩვენოს. „ყოველ დღიური ცხოვრების ნორმების განხილვითაც“ ბ. კაკაბაძეს ჰსურს დაამტკიცოს თავისი აზრი, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ XV ს. ნაწარმოებია და არა XII ს. შემდეგ იგი აკვირდება ჯდომის წესს ჴოთას თხზულებაში და არკვევს, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ გმირნი ჯდებიან „სკამზე“ და „ბალიშზე“ (გვ. 51). მერე ბ. კაკაბაძე „აჴირან დარეჯანიანს“ და თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებას აკვირდება ამ მხრივ და შემდეგ ამბობს: „ამ ადგილებიდან ცხადად სჩანს, რომ მე-XII საუკ. დასასრულს საქართველოში ჯდებოდნენ სელზე, სასახლეში ოქროჭედილ სელზე... „აჴირან-დარეჯანიანის“ გმირნიც სხედან ოქროჭედილ სელებზე ან და ოქროქსოვილ საჯდომზე... „ვეფხისტყაოსნის“ გმირთა ჯდომის წესი მიეკუთნება შემდეგდროინდელ წანას... „ვეფხისტყაოსანში“ მოხსენებული „სკამი“ მე-XIII საუკ. დასასრულს და მე-XIV ს. დასაწყისს... ამგვარად „ვეფხისტყაოსანში“ სკამის მოხსენება ცხადად გვიჩვენებს პომის წარმოშობას შემდეგ მე-XII საუკუნისა“-ო (გვ. 52). ყოფა-ცხოვრების, ანუ რეალიების აღწერილობის მიხედვით დროის განსაზღვრა მკვეთრ სამეცნიერო მეთოდად მხოლოდ მაჴინ გამოდგება, როდესაც ხელოვნებისა და შინაურ ყოფა-ცხოვრების ისტორია კარგად არის შესწავლილი; თორემ ეს მეთოდი შეიძლება იმ მკვეთრ სამართებლად იქცეს, რომელიც თვით მკვლევარს ყელს გამოსჭრის. როგორც ბ. კაკაბაძეს წიგნიდანა სჩანს, მას ქართულ რეალიების შესახებ არავითარი წარმოდგენა არა ჰქონია და არც გასაკვირველია თუ რომ ეს მეთოდი მხოლოდ ავტორის უცოდინარობას ამტკიცებს. ბ. კაკაბაძეს ისე ჰგონია, თითქოს „სკამი“ საქართველოში და ქართულს მწერლობაში პირველად XIII—XIV ს. შემოსულიყოს, მაგრამ დიდად შემცდარი არის. მას რომ მთელი ქართული მწერლობა გადაკითხული და ამ მხრივ შესწავლილი ჰქონდეს, რასაკვირველია, ეცოდინებოდა, რომ „სკამი“ XIII—XIV ს. კი არ შემოვიდა, არამედ ამაზე წინადაც დიდი ხანი არსებობდა ქართულს მწერლობაში, უკვე XI ს. იგი ჩვეულებრივი სიტყვაა და გიორგი მთაწმიდელი ხმარობს თავის თხზულებაში; თვით თამარ მეფის ისტორიკოსსაც აქვს „სკამი“ ერთხელ ნახმარი; მშ დღეს ქცა-ში იმ ადგილას შეცდომაა, რომელიც უეჭველია გადამწერს მოსვლია ქარაგმის გახსნის დროს, იქ სწე

რია, თამარ მეფემ სიზმარში ნახა, რომ სამოთხეში იდგა „შესწორებული საყდრები და სარკმლები პატიოსნად შემკული... იხილა ესე საჯდომები“ და საუკეთესოზე დაჯდომა მოიწადინაო (* 684, გვ: 478—479); ცხადია აქ დედანში წერებულა „სკამები“, სკამები და გადამწერს ქარაგმის გახსნის დროს „სარკმლებად“ წაუკითხავს და უგუნურება ჩაუდენია. ამას გარდა მას ისიც ეცოდინებოდა, რომ სელი და სკამი ერთი-და-იგივე არ არის, არამედ თვითოეულს თავისი განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს (ამის შესახებ საბუთები და ცნობები შეკრებილი მაქვს ჩემს „ქალ ხელოვნების ისტორიაში“). მაშასადამე ბ. კაკაბაძის მთელს მსჯელობას ამის თაობაზე არავითარი ფასი არა აქვს. იგივე შეიძლება ითქვას ბ. კაკაბაძის დანარჩენ საბუთებზეც, მაგ. მოლარეს შესახებ. იგი ამტკიცებს, რომ „ეს ტერმინი უდრის მეჭურჭლეს. შოთამ იცის ტერმინი საჭურჭლე, ჭურჭელნი, მაგრამ არ იცის მეჭურჭლე, მაშინ როდესაც „ამირან დარეჯანიანში“ პირიქით მოლარე უცნობია და იხმარება მეჭურჭლე მოლარე მეჭურჭლეს მაგივრად საქართველოში შემოდის დაახლოვებით მე-XIII საუკუნიდან... ეს გარემოება ერთხელ კბდევ იმის მაჩვენებელია, რომ „ვეფხისტყაოსანი“ მე-XIII საუკუნეზე ადრინდელ დროს არ ეკუთვნის და დიდ თამარ მეფის შემდეგ არის დაწერილი“-ო (გვ. 54): აქაც ავტორს დიდი და ამასთანავე მიუტყვებელი შეცდომა მოსდის. თავისი ნაწერი რომ ზეპირად არ შეეთხზა და სხვათა აზრისათვისაც ყურადღება მიექცია და, თუ თვით საბუთები შესწავლილი არა აქვს, ჩენს გამოკვლევაში „საქლოს ეკონომიური ისტორია“-ში I, 46 ჩაეხედნა, იქითგან მაინც ეცოდინებოდა, რომ „მოლარე“ საქართველოში XIII ს.-კი არ შემოდის პირველად, არამედ უკვე X ს. იხმარებოდა. ამას გარდა, როდესაც ჩემი „ქალ საქართველოს ისტორია“ გამოვა, ბ. კაკაბაძე დარწმუნდება, რომ მოლარე და მეჭურჭლე სრულყოფილ ერთი-და-იგივე არ არის, როგორც იგი თავის წიგნში ამტკიცებს.

დაუსაბუთებელი და ზერელა მსჯელობა სხვა შემთხვევებშიც ბ. კაკაბაძის საბუთებს ფასს და მნიშვნელობას უკარგავს. მას მაგ. ჰგონია, რომ სიტყვა „ხანი“ მას უფლებას აძლევდეს შემდეგს დასკვნას დაადგეს: „რომ „ვეფხისტყაოსანი“ ყოველ შემთხვევაში თათრების ეპოქას არ წინაუხრობს, ეს სიხანს სხვათა შორის სხვა-და-სხვა თურქულ-თათრულ სიტყვებისაგან, რომელიც ჩვენში მხოლოდ მე-XIII საუკ. მეორე ნახევრიდან ხდება ცნობილი. ასეთია, მაგალითად, ტერმინი ხანი: 3872 არამაზის კაცი მემთხვია ვინ ხატაეთის ხანია“ (გვ. 55). ბ. კაკაბაძეს რომ დაემტკიცებინა, რომ „ვეფხისტყაოსანი“-ში ხანი ჩვეულებრივი სიტყვა არის, კბდევ შეიძლებოდა ამ გარემოებას დიდი საბუთის მნიშვნელობა მიჰნიჭე-

ბოდა, მაგრამ მან იცის, რომ ეს სიტყვა ამ თხზულებაში ერთხლის მეტად წახმარი არ არის; ამიტომ მას უნდა კარგად მოეფიქრა და მიმხვდარიყო, რომ აქ მსჯელობის დროს განსაკუთრებული სიფრთხილე არის საჭირო. შოთას სიტყვეებს რომ ჩაჰკვირვებოდა და თვით სიტყვა „ხანი“-ს სხვა-და-სხვა მნიშვნელობა რომ სცოდნოდა ბ. კაკაბაძეს, მაშინ უეჭველია თავი თავად აიცილნდა ამ შეცდომასაც. ამ შემთხვევაში ხანი სრულებით თანამდებობას არა ჰნიშნავს, არამედ მხოლოდ თურქს. პრ. ნ. მარტის გამოკვლევითგან ბ. კაკაბაძემ უნდა იცოდეს, რომ სიტყვა „ხანი“ „ამირჩან-დარეჯანიან“-ში ჩვეულებრივ თურქის აღსანიშნავად იხმარება (იხ. Древнегруз. описаны, ТР. № IV, გვ. 32, შენ. 4). აქაც შოთას ქმნილებაშიც ხატათის თურქზეა ლაპარაკი, რომლისათვისაც ხატათის მეფეს ვითარცა მოციქულისათვის, წერილი გაუტანა. თვით ხატათის მბრძანებელი ხანად-კი არა, მეფედ არის წოდებული. მაგრამ თუნდ რომ წარმოვიდგინოთ კიდევ, რომ აქ ხანი მმართველსა ნიშნავს და არა თურქს, მაშინაც ქრონოლოგიურ საბუთად ბ. კაკაბაძეს ეს სიტყვა ვერ გამოადგებოდა იმიტომ, რომ მეფე ვითარცა განსაკუთრებული და არა ჩვეულებრივი სამოხელეო ტერმინი, სიტყვა ხანი კანტი-კუნტად მონღოლებზე წინადაც იხმარებოდა, მაგ. თურქისტანში XI—XII ს. ცნობილი იყვნენ „ილეკ-ხანები“ (იხ. ლენ-პულ. Мусульм. династии, 110—112).

ზემომოყვანილ მაგალითებითგან მგონია ნათელი უნდა იყოს, რომ ბ. კაკაბაძემ ვერ შესძლო იმის დასაბუთება, რის დამტკიცებაც ჰსურდა. „ვეფხისტყაოსანი“ რასაკვირველია დიდებულ თამარ მეფის ხანას ეკუთვნის; მხოლოდ ამ დროს შესაძლებელი იყო რომ წარმოშობილიყო ეგოდენ მაღალის აზრებითა და გრძობით გამსჭვალულ, ხელოვნების უმწვერვალეს განვითარების გამომხატველი და უკვდავი პოეტური ქმნილება. ვისაც თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება გულდასმით გადაუკითხავს, ის უეჭველია შეამჩნევდა, რომ თვით ეს საისტორიო თხზულება-კი გამსჭვალულია იმ აზრებით სიყვარულზე და ქაბუკობაზე, რომლის უებრო მგონადაც შოთა ყოფილა, იმდენად ძლიერი და საყოველთაო ყოფილა მაშინ ეს ორი საკითხი. რასაკვირველია ჯერ კიდევ ბევრი დრო და გამოკვლევა არის საჭირო, სანამ „ვეფხისტყაოსანი“ ღირსეულად და სასურველის სისრულით იქმნება შესწავლილი და ყველასათვის ცხადია ამ შესწავლის დროს თავისუფალი მსჯელობის სრული უფლება უნდა ჰქონდეს მიწიჭებული. მაგრამ ამასთანავე თვითოეულს მკვლევარს და მეტადრე ბ. კაკაბაძეს მუდამ უნდა ახსოვდეს, რომ სამეცნიერო მუშაობაში თავი-და-თავი მსჯელობის საბუთიანობა და შესაფერისი სიღინჯე არის საჭირო!

I და II წიგნის საკომპლექსო შეტემაების
განწარმოება.

გვერდი აე, სტრიქონი	უნდა იყოს:
II ₁₆	საისტორიო
„ 29	20
III ₃	Osteuropäische
7 ₁₀	ა— ფსე
„ ¹²	შქვთი
„ ²⁴	თევზა
9 ₂₅	ორ-ენა
13 ₁₇	ქართულის
16 ₇	1895
„ 15	წოვა თუშურის
17 ₆	prima
18 ₁₀	1908
19 ₁₇	იმიტომ
„ შენ. 2 სტრიქონი	„სუმერული და ქართული“: „გვირ- გვინი“ გვ. 25—117
21 ₁₄	VI—V
21 ₃₈ — 22 ₁	Streif-züge
25 ₄	პტოლემეაოს
27 ₁₂	წოვა-თუშები
„ 20	ნუსხაში
28 ₆	ადაა
33 ₁₄ — 56 ₄	პტოლემეაოსი
34 ₁₄	ქაშდომ
46 ₂	(არტაქსატის)
47 ₁₄	ლაზიკისაკენ
48 ₆ ქვ.	Goth
53 ₇	არხალოპოლის

ბერძენი, სტრაქ.

უნდა იყოს:

54 ₁₀	პროკოპი
55 ₂₀	პროკოპი კესარიელისა
56 ₂₂	ოჩხომური (ო + ჩხომური
„ ²⁷	ცხადია მხოლოდ
58 ₁₈	პტოლემეაფოსის
62 ⁶ ქვ.	გააადვილა
63 ₁₉	ქვის იარაღებს
64 ₂	რიცხვს
69 ₂₁	კარდუ — ხი
76 ₁	გამოდებით
79 ₂	„ბრპენს“
82 ₃₀	მონადირეობას
83 ₈	Pello
85 ₈	ჰქონიათ
93 ₁₂	მაზდეიანობის
„ ⁶ ქვ.	№ 39),
100 შენ. 3	II განყ. გვ. 247
103 შენ.	Description
104 შენ. 11 სტრ.	ქურმუხის
109 ₂₄	შემავალმა ხალხმა
111 ₁	ფშავლებს
112 ₆	ფშავშიაც
114	უნდა რქმეოდა
„ ¹²	დოშდის
116 ₁₀	შემდგომად
„ ⁸	მიყლადელ
„ ¹⁶	როდესაც
„ ²²	დოშდის
„ ²⁷	არა, რომ
„ ²⁸	ბეაშხა
121	დღესასწაული

გვერდზე, სტრ ო

უნდა იყოს:

122 ¹⁵	ფშავლები
123 ⁵	Roschers
„ 6	Griechischen
124 ⁹	მიუღაღელ
„ 17	bei
„ 18	Roschers
125 ⁸	ქართლოურის
126 ⁷	ღმერთს
130 ⁸	bearbeitet
„ 13	ლაგამარ
„ 19	ლაკან
131 ⁷ ქვ.	ანდაკი
132 ¹⁵	წინა დღეს
„ 5-4 ქვ.	გიორ-გიძეს
„ 2 ქვ.	აფ-ხაზური
133 ² ქვ.	alte
136 ⁴⁻⁸ ქვ.	ქობალია
137 ¹⁰	„ქუედა კერძო“
„ 16	განსაკუთრებით
„ 18	ფშველი
138 ¹³ ქვ.	ფშველებს
139 ⁸	de
„ 9 ქვ.	ზვარაკი
141 ⁶ ქვ.	„მიზიტხუ“
142 ¹⁸	გალენიშიში
„ 28	ლიქოკშია
143 ⁵	მაშურკო
147 ⁷	360). სულა კალმახელი
148 ¹⁰	Sabadios
„ 18 ქვ.	სიცოცხლე
156 ³⁻² ქვ.	ქვე-ვისათვის

გვერდზე, სტრაქ.

უნდა იყოს:

156 ²⁻¹ ქვ.	რკინისავე
159 ²⁻⁸ ქვ.	Religionsgeschichte
160 ¹³ ქვ.	ლატიშევი
164 ¹⁴ ქვ.	მოუხერხებია
166 ¹⁷	სპარსელებს
170 ²⁰	დააღწია
172 ⁴	წეს-წყობილების
173 ⁹ ქვ.	არტავანს
„ 9-8 ქვ.	გაქ-აღვილებინა
174 ²	არტაშატი
175 ¹⁰ ქვ.	ძმისწულო ბიძის
180 ²	ადგილებში
„ 10	ნიზბინში
190 ³ ქვ.	გარდაიცვალა
191 ¹ ქვ.	მისი
197 ⁹	სხუაჲ
199 ¹⁶ ქვ.	სასახლომდისაც
200 ²³	ამბოხების
204 ¹⁰	5000
„ 8 ქვ.	დააღწია
206 ¹¹	სარდალს
„ 1 ქვ.	ცივი
207 ⁹⁻¹⁰	ლაზიკისაჲკენ
209 ⁴	ციხეს
„ 5	იმ
„ 11-12	მუხურისაჲში
210 ¹⁵	554
211 ¹⁴ ქვ.	მუხურისაჲკენ
213 ⁶	აღსარებას
214 ¹⁴	და ფიქონ
215 ²⁰	Osteuropäische

ბერძნულ, სტრუქ.

უნდა იყოს:

215 ⁵ ქვ.	წინააღმდეგ
216 ^{1,9} და 15	Παραπομπές
217 შენ. 1 სტრ.	ანაქრონიზმის
218 ⁵ ქვ.	ადასტურებს
219 ¹⁶	წყევანილი
„ შენ. 1 სტრ.	მარკარტს
220 ¹⁴	კეისარმა
221 ²⁻¹ ქვ.	სასა-ნელთა
„ 1 ქვ.	ბერძნები
224 ¹	მოკვლის შემდგომ
„ 22	ლაზების
„ 5 ქვ.	ცხადია ასეთ
225 ⁷	სიმღიღრიით მუხურისი
226 ² ქვ.	ევსტათე
229 ¹⁴	კათალიკოზის
„ 15	სასწაულითგან
239 ¹ ქვ.	განაშორა
241 ¹⁹	წილუჭანელთა, ქართალელთა და ფხო- ელთა
241 ²¹	წარჰმართა
242 ⁵⁻⁴ ქვ.	იბე-რიითგანაც
243 ¹⁵	2. ომ.
245 ⁸ ქვ.	სასწაულებრივი სიარულის ამბავი
246 ³ ქვ.	თანდათან
247 ⁴ ქვ.	აბრაამმა

წიგნი მორა.

გვერდზე, სტრიქ.	უნდა იყოს:
2567	„ქელი“ (ც ²
259 ²⁷⁻²⁸	ასე უნდა შესწორდეს: ხევზე მიმავალს გზას, როგორც სჩანს „ეკლი“ (ვახუშტი გ ² რთა 96) რქმევია, ხოლო ქელზე გარდამავალს გზას „გარდასავალი“ (ჯუანშერ, ც ² ავტ ² ნგ ² გ ² რ ² ს ² სა * 419—420, გვ. 201).
261 ¹	ქარაფი
„ 9	უღელტეხილითგან
265 ³³	უნდა ჩაემატოს: „ქალაქად სამეფოდ“ (ისტ ² რნი და აზ ² მნი * 644, გვ. 427),
268 ³¹	ოდრეცს
272 ¹³	ფრწხილებს შუა უნდა ჩაემატოს: ისტ ² რნი და აზ ² მნი * 614, გვ. 387
„ შენ. 2 სტრ.	ფილიპოვის
274 ²⁹⁻³⁰	კვ-რიკე
280 შენ. 4-5 სტრ.	ჟირფილარ-შჩასხ
286 ³	ყანაჲ
„ 6-7	შე-სატყვისი
289 ³¹	რ.
290 ²	მისცეს
„ 18	„უმრავლესი
291 ³¹	ურბნისი
292 ² სტრ. ქვ.	ნასტავისი
„ 5	მას
„ 18	მცხეთის
294 ¹⁴	ძლიერი
296 ⁸⁰	ასე უნდა იყოს: მათე ურჭაელის სიტყვით ქ. გორი დავით აღმაშენებელს აუგია და სომხებით დაუსახლებია (იხ. აქვე

გვერდზე, სტრაქ.

უნდა იყოს:

ქვემოთ, გვ. 539); არა სჩანს მხოლოდ შემდეგ დროსაც გორი“ და სხ.

309 ²¹⁻²²	მათურა.
314 ⁴	ჭაღაღან
316 ¹⁰	თვითო — სახეთა
324 ¹⁰ ქვ.	ნაქალაქევი
329 ²⁰	აი
„ 21	გაღათი
330 ¹⁴	წყაროეს-თავი
„ 15	ოპიზა
„ 16	დოლის ყანაჲ
334 ¹⁹	ჩაიიე
335 ³⁶	ქალდიაესა
337 ⁸	წილკნისა
340 ¹⁴	ჯაღაღან
343 ¹¹	schen
345 ¹⁵	L'église Byzantine
346 ¹⁹	არმაზისათა
347 ²²	D'Ohsson
348 ¹⁹	შეიტავდა
„ 29	ალბანეთს
„ 37	ლეონტი
349 ⁹	ჩქასან ქრაე
„ 15-16	არცთუ იმიერი ქართველები ყოფილან ბერძნების მადლიერნი
„ 17	პატრიკიოზი
350 ³⁵	729 — 730
354 შენ. 8	წყაროში
„ შენ. 9	ქართველბ.
356 ²⁴	ხელისუფლობას

ბგერდზე, სტრიქ.

უნდა იყოს:

356⁶²

759—760

361³⁶

შეწუხებული

363⁷

ქართვების

364¹⁴⁻¹⁵

შევიწრო-ებული

„ 21

თჳსად

„ 37

ღმრთისაჲთა

365²⁵

ტომითვე

366²⁴

რომელთაჲე

376²⁷

მცხოვრებლებმა

„ 35

მეორე ფრჩხილი საჭირო არ არის,
უნდა ამოიშალოს.

377²⁸

Շէխայ

„ 29

Պատմութիւն

380³

გაათჳრთოჴა

388¹

აღეარებინა

391⁹

Constantine

„ 12-13

Porphyrogeniti

392²⁶⁻²⁷

Porphyrogeniti

410⁸

ქართლისაკენ

412 შენ.

ასე უნდა იყოს: იგივე თარიღი მიღებული და იმავე საბუთებზე დამყარებული აქვთ თ. ჟორდანას (ქკბი I, გვ. LVII) და ე. თაყაიშვილსაც (საისტორიო მასალანი, ძველი საქართველო II, 28), მხოლოდ თ. ჟორდანია 977 წ. ქართლში გამეფების თარიღადა სთვლის, ხოლო ე. თაყაიშვილს აღნიშნული არა აქვს ქართლში თუ აფხაზეთში გამეფების თარიღად მიაჩნია?

416⁷

(ბიზანტიისათა)

418²⁸⁻²⁴

საკუთარ

419²¹⁻²²

შეურაცხყოფისათვის

გვერდზე, სტრიქ.

უნდა იყოს:

424 ⁸	ძლევაძიხილი
427 ⁹ და 428 ⁸	მცირეწლოვანი
437 ²⁷	1045
439 ³³	ბრძოლა
443 ¹¹	გადაწყვეტილი
444 ²³	პრა-მცირედის
451 ¹⁷	ისე
453 ²²	მოპყვა
458 ²⁰	4. გეორგი II.
462 ²³	მაჰმადიანთა
464 ¹⁶⁻¹⁷	იმ დრომან-გან
„ ²⁴	შეწირვა
470 ¹⁶	აზნაურები
471 ¹⁹	სამშობლო-სათვისაჲ
472 ¹⁹	გაბატონებული იყო
475 ³	მძლავრება
476 ⁵⁻⁶	ყოველი-სხეუ
477 ⁸	მრავლით
479 ⁶	რყო გაბმული,
480 ²⁸	ესე ოდენ
481 ¹	„უმრავლესნი
„ ⁶	საეკლესიო-სამწერლობო
482 ¹	ქართო-სად
„ ²⁶	თავგანწირული
486 ²⁵	სიტყვათა
487 ³¹⁻³²	გან-სხვაებულის ჩვეულებას
500 ⁶	მღვდელით-მოძღვრებს
„ ¹³	იმდროინდელი
503 ³⁵⁻³⁶	რაოდენს რწაწლი მიუძღვის უიორგი
509 ¹³	მთაწმინდელს
	წ.

გვერდზე, სტრიქ.

უნდა იყოს:

509 ¹⁵	პოლიტიკურ
„ ¹⁷	დროის
510 ⁹	შესახებაც
„ ³⁵	გამარჯვებულმა
512 ²³	მრავალრიცხოვან
„ ²⁹	1110—1112 წ.
513 ³⁴	პირს;
514 ³³	მეუღლე გურანდუხტ
516 ³⁷	ისტორიკოსის
519 ²⁵	<i>საღი მრეციქნი</i>
522 ⁵	ხელითგან
„ ²⁸	პირველი ფრჩხილი უნდა ამოიშალოს, იმის მაგიერ უნდა, იჯდეს
526 ⁴	ტერუნაკანისა, მანკაბერდისა
529 ⁷	მოძრაობისა
530 ⁶	Additions
531 ³²	ღვაწლად
537 ²²	ზრუნავდა.
541 ¹¹	მე ვმკვდრობდ
544 ¹⁵	577
547 ¹²	შორი-შორს
551 ²⁶	:ტპს: (388).
553 უენ. 1 სტრ.	< ქლქდ ანისად
554 უენ. 2 სტრ.	Hist.
556 ³⁰	შაჰარმან
557 უენ, 5 სტრ.	Histoire
561 ¹⁸	მთაწერებს-კი.
„ ¹⁹	პირიქით
„ ²³	გამომხილველი
568 ²⁸	შორსგამქვრეტელობა
570 ³⁶	ორბელნი

გვერდზე, სტრიქ.

უნდა იყოს:

571 შენ. 34-35	მოადგილე და
572 ³²	ელონა
573 შენ. 4 სტრ.	Hist.
582 ¹⁵	კრავაჲ

შინაარსი:

წინასიტყვაობა	I—V
ქარაგმან სათაურების გასმარტება I და II	I—III

წიგნი პირველი:

თავი პირველი. 3—73: I. ქართული ენა-კილო-კავები,
მათი დამახასიათებელი თვისებანი და ბუნება 3—20.

ქართულ ენა-კილო-კავების შესწავლა და იაფეტური ენათმეცნიერება, აკდ. ნ. მარტის დვაწლი 3. ქართულ ენა-კავების ორი უმთავრესი ჯგუფი და მათი დამახასიათებელი თვისებები 3—4. ენა-კილო-კავების ურთი-ერთზე გავლენა და ნარევი ენები და ენა-კილო-კავები. ქართული საერთო ხელოვნური სამწერლობო და სახელმწიფო ენა არის 4. უცხოელთა და მეზობელთა გავლენამ ზოგიერთი ქართული ენა-კავები ერთი-ერთმანერთს დააშორა 4—5. ქართ-მესხ-კახურ-ფშავ-ხევსურულისა და მეგრულ-ქანურის შემთხვევითი ო დამახასიათებელი განსხვავებანი 5—6. თანამედროვე აფხაზურის თვისებანი 7. ქართული ენა-კილო-კავების დამახასიათებელი თვისებანი აგებულობის მხრივ 7—8, თანამედროვე აფხაზურის განსხვავებული სახე და ამის მიზეზი 8. აფხაზური ქართულის მონათესავეა 8—9. მრავლობითი რიცხვის ნიშნები სხვა-და-სხვა ქართულის ენა-კილო-კავებში 9—12. ზმნა ქართულს ენა-კილო-კავებში და აფხაზურში 12—13. ქართულ ენა-კილო-კავების საზოგადო დამახასიათებელი 13. ეროვნული მონათესაობა და ენათმეცნიერული და ანთროპოლოგიური მეთოდები ამ საკითხის გამოსარკვევად 13—14.

ქართული და ინდო-გერმანული 14, ქართული და თურანული 14, ქართული განცალკევებულ ენათა ჯგუფს ეკუთვნისო 15, ქართული და ელამიტური 15, პროფ. ვ. შუხარდტის აზრი 15—16, ქართული და სემიტურ-ქამიური ენათა ჯგუფი 16—17, პროფ. ნ. მარტის აზრი—ქართული სემიტურ ენათა ჯგუფის მონათესავეა 17—19. ქართული და ვანურ ლურსმურ წარწერებისა და სუმერული ენა 19—20.

II. ქართველების სხვა-და-სხვა სატომო სახელები, სამშობლო და უძველესი ბინა დროშა 20—73: მუსკები, მოსხები, მესხები, აბასხი 21—22, ტაბალი 22, ტიბარენი 22—23, ჰიბერი 23, სუმერ, საბერ, აბალ, აუბალ, იბერი, ვირქ, იმერი, სპერ, ისპირი, ეგერი 24, მეგრელი, გურია 25; მოსსინიკი 25, ჭანიკი, ჯანიკი, ჭანი, სანი ანუ ზანი, ლაზიკა 26. კასკი, კოლხი, კახი, კუხი 26—27.

ქართველთა სატომო სახელები დაბადებაში 27—34, აბელკაენის თქმულების დედა აზრი 32.

ქართველების თავდაპირველი სამშობლო 34—36.

ცნობები ქართველ ტომების შესახებ: I, ასურელების ცნობები — ტაბალი მე-IX-ე საუკ. 36—37, მუსკები მე-XI-ე საუკ. 37—38, კოლხები 38; II. ბერძენ მწერლების ცნობები: 1) ჰეროდოტესი 38—39, 2) ქსენოფონტეს ცნობები: კარდუხები, ტიბარენნი, ხალიბები; მოსსინიკები, კოლხები, დრიღები, მაკრონები სკვითინები. 39—40.

მე-IV-ე საუკ. ქართველები გაცილებით უფრო ჩრდილოეთითა ცხოვრობდნენ, ვიდრე მე-XI—VII-ე საუკ. 40—42, კიმმერიელთა შემოსევა და ქართველების მიწა-წყალის დაპყრობა 41—42, ქართულ ენის კვალი მცირე აზიაში მცხოვრებ ხალხების ენაში 42—43. 3) სტრაბონის ცნობები 43—46: ჰებტაკომეტები შვიდ სოფელები 44—45, სკვიდისი — შკვლიში 45; ქართველების ბინადრობის სივრცის შემცირება 45, კარინისა და ქსერქსინის ხალიბების გასომხება 45—46, სომეხ-ხალიბები 46. 4) არრიანეს ცნობები 46—47; პროკოპი კესარიელის ცნობები ჭანებისა და მათ მოსახლეობის შესახებ 47—48. ქართველი ტომები და ჭანები მე-VI-ე საუკ. ქრ. შ. 48; მე-VIII-ე საუკ. შავი ზღვის სამხრეთი ნაპირი ბიზანტიელებს ეჭირათ 48—49, მე-XIII-ე საუკ. ქართველები 1204 წ. იპყრობენ და ტრაპიზონის სამეფოს არსებენ 49, ლაზები და ჭანები ეხლა 49—50, შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაპირას მცხოვრებთა ენა უეჭველია ქართული იყო, მეგრულ-ლაზურ-ჭანურ შტოისა 50.

კოლხეთი I საუკ. 50—51, შავი ზღვის ნაპირი არრიანეს ცნობებისა და მიხედვით 51—52, კოლხეთი მე-VI-ე საუკ. 52—53, კოლხეთის მცხოვრებნი 53—54, კოლხეთის მოსახლეობა 54, აფშილეთი და აფხაზეთი 54. ბრუხები, ჯიქები და ჰუნები 55.

კოლხეთი ლაზ-მეგრელებისა აფშილ-აფხაზებისა და სვანებისა იყო 55, გურიასა და იმერეთში თავდაპირველად მეგრელები ყოფილან 56, საგეოგრაფიო სახელები 56—57, იმერლები და გურულები გაქართლელებული მეგრელები არიან 57—58, სვანეთი 58, სვან-კოლხები 58; იბერია 58—59, იბერიას სომხებმა მაზრები ჩამოაჭრეს 59, ამ მაზრების ბედ-იღბალი 59—60. მესხეთი 60, იბერიის მცხოვრებნი 60—61.

როდის დაბინავდენ ქართველები კავკასიაში 61—62, ქვის ხანას დროს კავკასიაში მოსახლეობა არა ყოფილა 62—63, რა ხანას ეკუთვნის კავკასიის საარქეოლოგიო ნაშთები 63—64, კავკასიის უძველესი მკვიდრნი თავგრძელები ყოფილან 64—65, ქართველები და სომხები მერე მოსულან კავკასიაში 65, ქართველების უძველესი კვალი კავკასიაში არ უნდა ვეძიოთ 65—66. როგორ და როდის დასახლდნენ და რომელი ქართველი ტომი რომელს მისდევდა თავდაპირველად რომ ქართველები კავკასიაში დაბინავდნენ 66—69. ურარტელები 69—70, ვანის წარწერები 70—71. ხეტელები 72—73.

თავი მეორე. ქართველების უძველესი კულტურა 74—91.

ქართველების მდგომარეობა XI—VII საუკ. 74; ჰუსკები 75—76, ტაბალი 76—77, ტაბალისა და მუსკის მადნეულობის დახელოვნებული წარმოება 78—80. შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაპირას მცხოვრები ქართველები V—I საუკ. ქრ. წ. 80—81; ბარელების მაშინდელი ეკონომიური მდგომარეობა 81—82, იმათი თანამედროვე ეკონომიური მდგომარეობა 82; იქაურ მთიელების ეკონომიური მდგომარეობა 82—83, მადნეულობის შემუშავება 83; მოსახლეობის წესი 83—84, ციხე ქალაქები 84; ზნე-ჩვეულებანი 84—85, საომარი და სამხედრო იარაღები 85; ქართველი ტომები დაქვეითებულან 85—86.

კოლხეთი 86—87, ჰენიოხები 87—88, სვანები 88, აღმოსავლეთი საქართველო 88—89; ვის ეკუთვნის კავკასიაში ნაპოვნი უძველესი მადნეულობის იარაღები 90—91.

თავი მესამე. ქართველების წარმართობა 92—145.

მასალები წარმართების შესასწავლელად ქართველთა შორის და მ. კოვალევსკისა და ნ. მარრის გამოკვლევანი 92—93. საზოგადო და სათემო ღვთაებანი 93—94. ქართულ სახალხო

თქმულებებში შერჩენილი უძველეს დროინდელ სარწმუნოებრივ შეხედულობის კვალი: ღვთაებათა უფროს-უმცროსობა ქართულ სახალხო პოეზიაში 94, ქართლური თქმულება იესო ქრისტესი, ელია წინასწარმეტყველისა და წმ. გიორგის შესახებ 94—96; ამ თქმულების შინაარსის მნიშვნელობა და აზრი 96—99; ღმერთის დასურათება ქართლურსა და სვანურს თქმულებებში ქვეყნის შესაქმნის შესახებ 99—100; წმიდა გიორგის ძლიერება, გამოხატული იმერულ თქმულებაში 100—101, წმ. გიორგის ამგვარივე თვისებები სვანურ თქმულებაში 101—103, ღვთაებათა უფროს-უმცროსობა ყველა განხილულ თქმულებათა მიხედვით 103. საქართველოში წმ. გიორგის განსაკუთრებითა სცემენ ზაყვანსა, მის სახელობაზე მრავალი ეკლესიაა აშენებული 103—105. წმ. გიორგის ქართველების წარმართობის დროინდელ მთავარ ღვთაების ადგილი უკავია: თეთრი გიორგობა და მთვარის ხატობა სტრაბონის აღწერილობის თანახმად 105—111, მთვარის მსახურების კვალი ფშავხევსურეთში 111—112, ქართლში 112—113, დასავლეთ საქართველოში 113—116; ორშაბათი ყოფილა ქართველების უქმე დღე 116—117, ქართველების შეხედულობით მთვარე მამრობითი სქესისაა 117—118; ყველგან, სადაც წინად ქართველები ბინადრობდნენ, მთვარის თაყვანისცემა გავრცელებული ყოფილა 118—119. ქართულ მნათობთა თაყვანისცემის შედარება სხვა ერთა ამგვარსავე სარწმუნოებასთან 119—121. ადამიანთა მსხვერპლად შეწირვის ამოკვეთა და აღკრძალვა 121—122. მორიგე და მისი ხელქვეითნი ღვთაებანი ხმელთმოურავი და მეკობრებისა და მონადირეების ხატი 122—123. რა ეკითხებოდა კვირია-ხმელთ მოურავს 123. კვირიას სახელი 124. მზე 124. ცა-ღრუბლის ღვთაებანი: ელია და ლაზარეობა 125—126, პირი-მზე 126—127, ვობი და ვები, აფჟ, ლაზარეობა იმერეთში და „ძივოუ“ აფხაზეთში 127—128. ჯიშალის ჯუარი და ჯიმა 129. „ღმერთი“ 129—131. ლაშქრობისა და ომიანობის ღვთაება 131. მეკობრებისა და მონადირეების ხატი: 131—132, ანატორი, ანთარი და ახთარ 132—134. უჩინოთა მსახურება საქართველოში: 134, სახლის ანგელოზი 134, გორის ანგელოზი, ადგილის დედა 135—136, ადგილ-ანხუ, ადგილ-დედოფალ 136; სახლის ან ფუძის ანგელოზი და „ანაპარა“, ნერჩი პატჷნი, ნერჩი 136—137; დედამიწა და „დე-

მეტერ“ 137 138; ხეთა მსახურება, შუხის ანგელოზი, ძველ აფხაზთა რწმენა 138—139, მიზიტხუ, ტყაში მათა, მესეფი, ამშაპ 130 141; მონადირეების ღეთაებანი: აფსად 141—142, ცხეკიშ ანგელოზ, ნადირთ პატრონი, გალენიშიში ორთა 142; მავნე სულების მეუფე და ალები, ქაჯები და მაჯლაჯუნუბი 142, წყლის ალი და აძითოუ, ძიძლან და ძაჰკვაჟე 142 143, კუდიანები და როკაპი. კოპალა ანუ კოპალე 143—145.

თავი მეოთხე. უძველესი სარწმუნოებრივი თქმულებები.

I თქმულება ამირანზე: 146—161.

ქართულ ხალხურ თქმულებებს ბევრგან პირვანდელი სახე შებღალული აქვს და მისი აღდგენაა საჭირო 146—147. ამირანის მამა სულკალმახი 147, ამირანის დედა „დალი“ 148. ამირანის კბილი 148. ამირანი უძმო იყო და ბადრი და უსიპი 148—150. ამირანის ნიშანდობლივი თვისებები და გარეგნობა: თვლები, უკვდავება 150, გმირული ღონე და ამირანის ხმალი 151, ამირანის გოშია 152, ამირანის ბრძოლა შავ გველეშაპთან—ქარცეცხლთან და ამ შავი გველეშაპის პიროვნება 152. ღრუბელთ-ბატონის ქალის ყამარ-ყამარ-ქეთუს მოტაცება ამირანის მიერ 152—155, ქალი და მისი ბინა 153—154, ქალის დედ-მამა და მათი ბინა 154—155. ამირანის თქმულების დაზიანება და ნაკლებობა 156. ამირანის მიჯაჭვა და ამის მიზეზი 156—158. საითგან წარმოსდგა სახელი „ამირანი“ 158—159. ქართული თქმულებები ამირანზე და ბერძნული თქმულებები პრომეთეოსზე და მათ შედარების შედეგი 159—161.

თავი მეხუთე. ქართველების ზოლიტიკური მდგომარეობა XI - I საუკ. ქრ. წ. 162—168

ბრძოლა ქართველებსა და ასურელებს შორის 162, ასურელების გამარჯვება 163—164; ბრძოლა ურარტელებსა და ასურელებს შორის 164—165; ქართველების დაუძლურება და დაქვეითება 165—166, ახემენელთა ბატონობის ხანა 166. ქართველი ტომები შე-IV-მე საუკ. ქრ. წ. დამოუკიდებელნი ყოფილან 166—167, ქართველ ტომების მდგომარეობა II—I საუკ. 167—168.

თავი მეექვსე. საქართველოს ცხოვრება და თხზულებანი I—VII
საუკ. ქრ. შ. 168—220.

რომაელების შემოსევა საქართველოში და გამარჯვება 66 წ. ქრ. წ. მეფე არტაგის დროს 169—170, ლაზიკის მეფე არისტარხი 170—171, რომაელების დამკვიდრება იბერიაში 171, იბერიის სახელმწიფო წეს-წყობილება 171—173, პართელ-რომაელების ომი სომხეთის გამო, იბერიის მეფე ფარსმანი და მისი ძმა მიპრდატი მონაწილეობას იღებენ 173 - 174, ქართველებმა გაიმარჯვეს 174, მიპრდატის გამეფება სომხეთში 174—175, ფარსმან მეფე და მისი შვილი რადამისტი მიპრდატს ებრძვიან და სომხეთის დაპყრობა სწადიათ 175—176, რადამისტი იმარჯვებს 176—177, რადამისტის სიმკაცრე და სომხეთიდან განდევნა 177.

მიპრდატ ქართველთა მეფისა და რომის სახელმწიფოს მეგობრობა 177, მცხეთის წარწერა 75 წ. ქრ. შ. 177—178. მეგობრული განწყობილება იბერიისა და რომის შორის 114—117 წლებს შუა 178, მეგობრული განწყობილება იბერიის მეფის ფარსმანისა და ადრიანე და ანტონინე კეისრებს შორის 178—179.

სასანელთა გვარის გამეფება სპარსეთში 179, სკვითების შემოსევა დასავლეთ საქართველოში 225—260 წ. 179—180.

ნიზიბისში 298 წ. დადებული ხელშეკრულება და იბერიის პოლიტიკური მდგომარეობა 181. იბერიის გაქრისტიანება მე-IV-ე საუკ. მეფე ბაკური და დედოფალი დუხტი 180—181, იბერიისა და სპარსეთის ხელშეკრულება 181. მეფე მირიპანი 181—182. იბერიის ორად გაყოფვა 368 წ. მეფე შაურმაგის დროს, თავიანთ ნაწილში სპარსელებმა მეხუდ ასფაგური დანიშნეს 182 - 183; იბერიის მდგომარეობა სპარსეთში არეულობის დროს და მეფე ფარსმანი 183—184. მეფე ბუმბარი 184. მეფე არჩილი 184—185. იესდიგერდ I-ის მოქმედება იბერიასა და სომხეთში 185—186.

ლაზიკის მდგომარეობა ბიზანტიის მეთარველობის ქვეშ 186—187, ლაზიკის მეფის გუბაზის აჯანყება 426 წელს 187—188.

სარაგულუბის შემოსევა ამირკაჯვასრანში 188, კანტანგ მეფის ამბოხება სპარსეთის წინააღმდეგ 484 წ. 188—190.

ვახტანგის სიკვდილი, მისი გოლიათური გარეგნობა და საფლავი 190—191. მახდაკი და მისი მოძღვრება 191—192. ლაზთა მეფე წათე, დამოკიდებულება სპარსეთთან და წათეს გაქრისტიანება 515 წ. და ამის შედეგი 192—193. იბერიის ამბოხება სპარსეთის წინააღმდეგ მეფე გურგენის დროს 193—194, ჯამანარსე 194. 532 წლის „საუკუნო ზავი“ ბიზანტიელებსა და სპარსელებს შორის 195—196, მეფობის მოსპობა იბერიაში 532 წელს 196—197. სპარსთა გაძლიერება იბერიაში და კავკასიონის ყველა კარების დაპყრობა 197.

ბიზანტიელების მოქმედება ლაზიკაში 197—198, ლაზიკის სავაქრო გზები 198, მონოპოლია 198; ლაზების აჯანყება ბიზანტიელების წინააღმდეგ და სპარსელების მოწვევა 198—199; სპარსელებისა და ბიზანტიელების ბრძოლა ლაზიკის გამო 199—200, სპარსელების გამარჯვება 200; ხოსრო მეფის ვერაგული განზრახვა 200—201, ვერაგობის გამოაშკარავება და მეფე გუბაზის განდგომა სპარსელებისაგან 201—202; ბიზანტიელების მაშველი ჯარი 202; სპარსელების თავგამოდებული ბრძოლა ბიზანტიელების წინააღმდეგ 202—203, სპარსელების დამარცხება და ლაზიკიდან განდევნა 549 წელს 203—205. აფხაზების აჯანყება ბიზანტიელების წინააღმდეგ 206, ამბოხების ჩაქრობა 206. აფსუების აჯანყება 206. ბრძოლა ბიზანტიელებსა და სპარსელებს შორის ლაზიკაში 551 წელს 206—209. მეფე გუბაზის მოკვლა 554 წელს 209—210, აღშფოთებულ ლაზების თათბირი ქვეყნის ბედ-იღბალზე 210—211, წათეს გამეფება ლაზიკაში 211. მისიმიელების აჯანყება ბიზანტიელების წინააღმდეგ 211—212; ბიზანტიელებმა ლაზიკაში სპარსელები საშინლად დაამარცხეს 554 წელს 212. მეფე გუბაზის მკვლელების გასამართლება და დასჯა 212. მისიმიელთა დასჯა 212—213. ქანების დამორჩილება ბიზანტიელების მიერ 556 წელს 213. 563 წლის ზავი ბიზანტიელებსა და სპარსელებს შორის 213, სვანეთის მდგომარეობა 213—214. ხოსრო II 591 წ. იბერიის მომეტებული ნაწილი ქუტეილისამდე ბიზანტიის კეისარს გადასცა 214—215. სარწმუნოების თავისუფლება სპარსეთში 215. მეშვიდე საუკ. დამდეგს სპარსეთი კეისრისათვის დათმობილს იბერიას კვლავ დაეპატრონა 215. აღმოს. საქართველოს მდგომარეობა სპარსთა ბატონობის ქვეშე 215, ჰერაკლე კეისრის გამოლაშქრება სპარსე-

თის წინაღმდეგ 215. ბრძოლა სპარსთა წინაღმდეგ კავკასიაში. დასავლეთსა და აღმოსავლეთს საქართველოში 215—216. ქართველთა ორ ბანაკად გაყოფა, მეშველი და მოწინააღმდეგე ჯარები 216. ტფილისის გარემოცვა და აღება ხაზარ-ბიზანტიელთა შეერთებული ლაშქრის მიერ 216—219, ჯიბლუ ხაკანი 216—217. იბერთა მთავარი ვარსამუსე 219. ჰერაკლე კეისრის გამარჯვების შემდგომ იბერია კვლავ ბერძენთა ხელში უადადის 219. ქართლის მთავრები სტეფანოსი, დემეტრე, ადარნერსე და სხვანი 219—220. ჰერაკლეს მკაცრი სარწმუნოებრივი პოლიტიკა 220. საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა 220. არაბების შემოსევა 220.

თავი მეშვიდე. საქართველოს კულტურა I—VII საუკ. 221—248.

ბრძოლა ორ სახელმწიფოსა და ორ კულტურას შორის საქართველოში 221, ქართველების მისწრაფება და წადილი 221—222. კეისრებისა და შაჰების პოლიტიკური ხერხი 222—223. ლაზიკის სახელმწიფო წეს-წყობილება 223—224, მწერლობა და სახელმწიფო დავთარხანები 224; ელლინური განათლება ლაზიკაში 224. ლაზიკის მოსახლეობა 225, დასავლეთ საქართველოს დედაქალაქები არხააოპოლისი და ქუთაისი 225, სავაქრო გზები 225.

იბერიის სივრცე 225—226, ჰერეთის ჰავა 226, აღმოსავლეთ საქართველოს დედაქალაქები მცხეთა და ტფილისი 226—228. იბერიის მთავრობა და მოხელენი 228—230, საგამგეო ოლქები და ერთეულები 230; იბერიის მართვა-გამგეობა სპარსეთის ბატონობის დროს 230—231; წოდებანი 231—232; მაშინდელი ოჯახობა 232—233; ქალის უფლებრივი მდგომარეობა 233, ქალების ჩაცმა-დახურვა 233; სახლი და ბინა 233—234, საწოლი იარაღი 234; პურის ჭამის წეს-რიგი 234.

სარწმუნოება: I) ცეცხლთაყვანისმცემლობა 234—237, ცეცხლთაყვანისმცემლობის კვალი ჩვენი ერის თანამედროვე ზნეჩვეულებებში 236—237; II) ქრისტიანობა 237; ცნობები ქრისტიანობის გავრცელების შესახებ და ანდრია მოციქულის ქადაგებაზე საქართველოში 237—240. ცნობები საქართველოს სხვა-და-სხვა კუთხეს გაქრისტიანების შესახებ: წაწიწის მოღვაწეობა 240—242, ლაზების, აფშილებისა და აფხაზების გაქრისტიანება და დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის

უფლებრივი მდგომარეობა 242—243, ნესტორიანობა 243—244; ქართულ ეკლესიის წეს-წყობილება 244; ღვთის მსახურება 244—245; მიცვალებულის დასაფლავების წესი 245; იმდროინდელი ქართული საეკლესიო მწერლობა 245—246; მონოფიზიტობა 246—247, ქართულ და სომხურ ეკლესიათა განხეთქილება 247—248.

წიგნი მეორე.

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი .

საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია VII—XII ს. ქ. შ.
251—342.

I. ტერმინები 251—265.

II. საისტორიო გეოგრაფია 266—342: § 1. მთები 266—273. § 2. ზღვები, ტბები და მდინარეები 273—282. § 3. მოსახლეობა: ქართლი, ქართლის სამზღვრები 282—285. ქართლი ფართო მნიშვნელობით. ყოვლი ქართლი. ერთობილი ქართლი 285. საქართველო 286. გარდაბანის სამზღვრები 286—287, ქალაქი გარდაბანი 287. სამშვილდეს საერისთავო 287. თრიალეთი და სხვა ხეობანი 287. ქ. მცხეთა 287. 288. ქ. ტფილისი 288—290. ქართლის იმდროინდელი ქალაქები, ციხეები და დაბა-სოფლები 290—297. კახეთი, კახეთი, კუხეთი, სამზღვრები 297—300. ერწო, წობენი, თოხეთი, ქართალეთი, ცხავატი 300. ცხრაზმა, გუდამაყარი, კადა, კევი, ფხოეთი, დიდოეთი, თოშეთი, მთიულეთი, მთეულნი და მთიულნი 301—302. წანარნი და წანარეთი 302—303. კამბეჩანი 303. ცნობები კახეთის მოსახლეობისა და მცხოვრებთა შესახებ 304. ჰერეთის ჰავა 304—305. ცნობები კახეთ-კუხეთ-ჰერეთის ქალაქებისა, ციხეებისა და დაბა-სოფლების შესახებ 305—310. ღიხთ იმერეთი და მისი შემადგენელი ნაწილები და სამზღვრები 310—313. ეგრისი, სუანეთი და აფხაზეთი 311—312. მარგუეთი 313. სამოქალაქო 313. რაჭა 313. გურია 313—314. თაკურთი 314. აფხაზეთი 315. ლიხთიმერეთის ბუნება და ჰავა 315—316. მცხოვრებთა ზნეს დახასიათება 316. ცნობები ქალაქებისა, ციხეებისა და დაბა-სოფლებს შესახებ 316—319. სემცხე და მისი სამზღვრები 319—320. ცნობები მოსახლეობის შესახებ 320. სამცხის ქალაქები, ციხეები.

და დაბა-საფლები 320 321. ჯაფახეთის სამზღვრები 321—322. ჯ. ქალაქები, ციხეები და დაბა-საფლები 322—324. არტაანი 324. კოლაჟი 324 325. ზალაკაციო 325 - 326. აჭარა 326. შაგშეთის სამზღვრები 326—327. ცნობები მოსახლეობის შესახებ 327. კლარჯეთის სამზღვრები 328. ბუნება და მოსახლეობა 328 329. კვრი 329. ნიკაღი 329. ცნობები შაგშეთისა და კლარჯეთის ციხე-ქალაქებისა და დაბა-საფლების შესახებ 329—331. ტაოს სამზღვრები 331—332. ტაოს ციხე-ქალაქები და დაბა-საფლები 332—333. ტაოს ბუნება და მოსახლეობა 333. ბასიანი 334. თორთომი 334. ცნობები ტაოს ციხე-ქალაქებისა და დაბა-საფლებს შესახებ 335. ქაღდის 335—336. გზები 336 342.

თავი მეორე. არაბების შემოსევა და მათი ბატონობა ჰერეკლს ორს საუკუნეში. 343 - 357.

არაბების პირველი შემოსევა საქართველოში 643 645 წ. და არაბების სარდლის განცხადება ქართველთა დამორჩილების შესახებ 343—345. არაბებს პირველ ხანებში განმთავისუფლებლად სთვლიდნენ 345. არაბული ცნობების განხილვა 345—346. ხელშეკრულობა ქართველებსა და არაბებს შორის დადებული 346—347. საქართველოს რომელი კუთხე და ადგილები დაემორჩილა არაბებს 348. არაბთა ბატონობის შესუსტება 657 წ. შემდგომ 347—348. არაბებისა და ბიზანტიის 678 წ. შეთანხმება აღმოს. საქართველოს შესახებ 348, ხაზართა შემოსევა 685 წ. საქართველოში 348. ბიზანტიელებმა 688—689 წ. არაბები იბერიითგან განდევნეს და თვით დაიმორჩილეს 348—349. ნერსე ქართლისა ერისთავი 349. ლაზიკის პატრიკიოზის სერგი ბარნუკის ძის აჯანყება 689 წ. ბიზანტიელების წინაღმდეგ 349. არაბების ბრძოლა ხაზარებთან 349—350. მურვანის გამოლაშქრება საქართველოში და იმიერკავკასიაში ხალიფა ჰიშამის ბრძანებისაებრ 729—730 წ. და ქართველ მემკვიდრეს შეცდომა 350—352. მურვანის ლაშქრობამ საქართველო ააოხრა 352. არაბებმა ხალიფა მანსურის დროს არაგვის ხეობა დაიპყრეს და ხარკი დაადეს 352. ხაზარების შემოსევა საქართველოში 764 წ. ერისთავთ-ერისთავის ჯუანშერის დროს, ტფილისის შემუსვრა და ჯუანშერისა და მის დის ტყვედ წაყვანა და 771 წ. ჯუანშერის განთავისუფლება 352—354. აბბასელ გვარის ხალიფების პოლიტიკის საზო-

გაღო მიმართულება 354. ნერსე ერისთავის მიწვევა 772 წ. ბალდაღში და დატუსაღება 354. მისი განთავისუფლება 775 წ. ამირასთან გამწვავებული დამოკიდებულების გამო ნერსე 780—781 წ. ჯერ იმიერ-კავკასიაში გაიქცა, მერე აფხაზეთში გადავიდა 355. ნერსეს მაგიერ ქართლის ერისთავად სტეფანოზი ძე გურგენისი დასვეს 355—356. ნერსესი და არაბ ამირას შერიგება, ნერსეს დაბრუნება 782 წ. ტფილისში საცხოვრებლად, მაგრამ ერისთავობა მაინც აღარ დაუბრუნეს 356—357, დასავლეთ საქართველოს მდგომარეობა ბიზანტიის ხელში 357.

თავი მესამე. ქართველების პოლიტიკური და კულტურული მდგომარეობა არაბთა ბატონობის პირველს ორ საუკუნის განმავლობაში. 358—366.

ქართველთა მდგომარეობა 643—645 წ. არაბებთან დადებულ ხელშეკრულობის მიხედვით და ამ ხელშეკრულობის გავლენა აღმოსავლეთ საქართველოს სოციალურ და ეკონომიურ ვითარებაზე 358. ხელშეკრულობის დადების დროს ქართველებს განსაკუთრებით სარწმუნოების თავისუფლებაზე და ეკონომიურ საკითხზე, ხარკზე უზრუნველყოფით, პოლიტიკური მდგომარეობა ხელშეკრულებაში გამორკვეული არ არის 359. ხარკის აკრების წესი საქართველოში არაბების ბატონობის პირველს ხანებში 360. თანდათან როცა არაბებმა ამირ-იმიერ-კავკასიაში ფეხი მტკიცედ მოიკიდეს ქართველთა მდგომარეობაც თანდათან უარესდებოდა 360—361. არაბების სიმკაცრე და ქვეყნის შევიწროება 361, ხარკის გადიდება 361—362. არაბების ბატონობისაგან ილაჯგაწყვეტილი ხალხი გარბოდა და დასავლეთ საქართველოში იხიზნებოდა 362—363. მართვა-გამგეობა საქართველოში არაბების ბატონობის დროს 363—364. ქართველების მდგომარეობა და იოანე საბანის ძის ეროვნულ-სარწმუნოებრივი ქადაგება 364—366. ეროვნული გრძნობის გამოღვიძება 366.

თავი მეოთხე. ბრძოლა საქართველს გაერთიანებისათვის 367—389.

საქართველოს გამოცრცხლება როგორ და საითგან დაიწყო 367—368. აფხაზეთის სამეფოს დაარსება ლეონის მიერ და მისი სამეფოს სამზღვრები 368. ქართლის მდგომარეობა ამდროს და ბიზანტიის მფარველობა 369. სარკინოზთა მოუძღლურება

და ტფილისის საამირო 369. ბიზანტიის მფარველობის კეთილი შედეგი 369. კახეთის მთავარი გრიგოლ და კახეთის ძლიერება 369. საქართველოში მოქმედ ამ ოთხ პოლიტიკურ ძალის სამფლობელოების სამზღვრები 369—371. საქართველოს გაერთიანება იწყობა დასავლეთითგანაც და აღმოსავლეთითგანაც 371. აშოტ კურაპალატის გალაშქრება თეოდოსი აფხაზთა მეფის დახმარებით გრიგოლ კახთა ქორეპისკოპოსის წინამძღვ 371—372. კახთ მთავრისა და მის მოკავშირის ტფილისის ამირას დამარცხება და ქართლში დაპყრობილ ადგილების წართმევა 372. ხალიდ იაზიდის ძის შემოსევა და კვლავ ქვეყნის დამორჩილება 372. აშოტ კურაპალატის მოკვლა 826 წ. სარკინოზთა მიერ 372. არაბების გაბატონება ქართლში და ხარკის დადება 372—373. აშოტ კურაპალატის შვილები, შუათანა ძმის ბაგრატის კურაპალატობა და ძმების გაძლიერება 373. ურჩ ტფილისის ამირას საჰაკ ისმაელის ძის დასასჯელად ხალიფას მიერ საქართველოში წარმოგზავნილი 841—842 წ. ხალიდ იაზიდის ძეს სიკვდილი 373—374. სარკინოზთა შორის ჩამოვარდნილ მტრობით ისარგებლეს ქართველთა მთავრებმა და ბრძოლაში მონაწილეობა მიიღეს: ქართლის ერისთავთ-ერისთავი ბაგრატ კურაპალატი ხალიფას სარდალს მოჰამედს ხალიდის ძეს მიემხრო, კახთა ბატონი ტფილისის ამირას 374. ბულა თურქის გამოლაშქრება კავკასიაში და საქართველოში 374—377. ტფილისის აღება და ცეცხლითა და მახვილით განადგურება 853 წ., აფხაზთა მეფის თეოდოსის უკუქცევა 375—376. ბულა თურქის გალაშქრება არაგვის ხეობაში და მისი უკუქცევა 376. ხაზართა 300 სახლის გამოყვანა და შანქორში ჩასახლება დმანისში, 100 სახლი ოსის დასახლება 854—855 წ. ბულას მიერ 377. ბულას უკან გაწვევა კავკასიითგან 377. ტფილისის ამირა 855 წ. მუჰმედ ხალიდის ძე, მისი გადაყენება და მის მაგიერ 870 წ. ისე შიხის ძეს მოსვლა 377. ქორეპისკოპოსი გაბრიელ დონაური 377. ამირები აბრაჰამ და მუჰმედ ხალიდის ძე 378. აფხაზთა მეფის გიორგის გამოლაშქრება და ქართლის დაპყრობა 378. გუარამ მამფალის მოღვაწეობა 378. მტრობა დავით ბაგრატის ძისა და ნასრ გუარამის ძის შორის ჩამოვარდნილი კლდეკარის ციხის გამო. ამ ბრძოლაში სომეხთა მთავრის აშოტ ბაგრატუნის გარევა 379. ქართველ მთავართა ბრძოლაში სომეხთა მთავრის ჩარე-

ვის შედეგი 380. ბრძოლის გართულება და მოკავშირეთა ცი-
ლობა ქართლსაზედა და მებრძოლთა ორ დიდ ბანაკად ქცევა
380. დავით ბაგრატის ძის ვერაგული მკვლელობა 881 წ.
ნასრის მიერ ჩადენილი და ნასრის დასჯა 380. გუარამ მამფა-
ლის სიკვდილი და მისი მემკვიდრეობის განაწილება 380. აფხაზ-
თა მეფემ ბაგრატმა გამოიყვანა თავის ცოლისძმა ნასრი ბიზან-
ტიითგან, რომელმაც თავის მამის სამფლობელოს დაბრუნება
მოიწადინა, ბრძოლის გართულება, ნასრის და მის მოკავშირე-
თა დამარცხება 888 წ. და ნასრის მოკვლა 380—381. ნასრის
მემკვიდრეობის საბოლოოდ განაწილება მის მოწინააღმდეგეთა
შორის 381. ბაგრატ აფხაზთა მეფე და ქართული წყაროები
381—382. ადარნასე კურაპალატი და ქართუელთა მეფე სო-
მეხთა გარდაცვალებულ მეფეს აშოტის შვილს სუმბატს ბიძის
აბასის წინააღმდეგ მხარი დაუჭირა და 891 წ. სომეხთა მეფობა
მიულოცა. აბასის შურისძიება 382. კოსტანტინე აფხაზთა მე-
ფემ 904 წ. ქართლი დაიპყრო 383. ბრძოლა ამის გამო აფხაზთა
მეფის კოსტანტინეს და სომეხთა მეფის სუმბატისა და მის მო-
კავშირეს ქართუელთა მეფის ადარნასეს შორის. კოსტანტი-
ნეს ვერაგული შეპყრობა და ტყვედ წაყვანა 383. საშინელი
შფოთი და მღელვარება აფხაზეთში ამის გამო. ამით შეშინე-
ბული სომეხთა მეფე კოსტანტინეს ანთავისუფლებს და ემო-
ყვრება 383—384. ადარნასე ამ დამეგობრებით უკმაყოფილოა
და მისთვის სომეხთა მეფესთან კავშირს უკვე აღარავითარი მნი-
შვნელობა არა აქვს და ჰმტრობს 384. ამირა აბულკასიმის შე-
მოსევა სომეხთში და სუმბატ მეფის ჩამოხრჩობა 914 წ. ქარ-
თლისა, სამცხისა და ჯავახეთის დაზარალება 384. არაბთა შე-
სევა კახეთში და კვრიკე ქორეპისკოპოსის დამორჩილება 384.
აბულკასიმის მოქმედება ქართლში, სამცხეში და ჯავახეთში
384—385. სომეხთ მეფის დამარცხებით ქართუელთა მეფემ კი
არ ისარგებლა, არამედ აფხაზთა მეფემ კოსტანტინემ, რომელ-
მაც კვრიკე ქორეპისკოპოსის დახმარებით ჰერეთში ციხეები
დაიპყრა და სხვა ქართველ მთავრებზე უპირატესობა მოიპოვა
385. კონსტანტინეს სიკვდილი და გიორგის გამეფება აფხაზეთ-
ში და ქართლში, ქართლის გამგედ უფლისწულ კოსტანტინეს
დანიშვნა 385. მისი განდგომა მამის წინააღმდეგ 385—386.
აზნაურთა მონაწილეობა ამ განდგომილებაში და ამ გარემოე-
ბის დამახასიათებელი მნიშვნელობა საქართველოს ცხოვრები-

სათვის 386, გიორგი მეფის გამარჯვება 386. გიორგი მეფის, ლაშქრობა კახეთში და კვრიკე ქორეპისკოპოსის შეპყრობა 386, ქართლის აზნაურთა ორგულობა 380. კახეთის დაპყრობა გიორგი მეფის მიერ 386. კვრიკეს დროებით განთავისუფლება, ქართლის აზნაურთა ფაოსნობითა და თანადგომით სიტყვის გატება კვრიკეს მიერ და კვლავ კახეთის დაპყრობა 387. აზნაურები ამგზით ცდილობდნენ მეფე არ გამდიერებულყო და საქართველოს გაერთიანებას აფერხებდნენ 387. გიორგი მეფის სიკვდილი და გამეფებულ ლეონ უფლისწულის დაზავება კვრიკესთან 387. ლეონ მეფის გალაშქრება კახეთში 388. ლეონის სიკვდილი და დემეტრეს გამეფება, მისი ძმის თეოდოსის აჯანყება, მისი დამარცხება და დასჯა 388. თვალდამწვართეოდოსის გამეფება დემეტრეს სიკვდილის შემდგომ და ქვეყნის არევა 388—389.

თავი მეხუთე. საქართველოს მდგომარეობა VIII მუარე ნახევ. — X ს. 390—408.

ამ ხანის განმავლობაში ქართველებს ორ დიდ სახელმწიფოსთანა ჰქონდა საქმე, საბერძნეთთან და არაბთა სახალიფოსთან 390. ქართველ-ბიზანტიელთა პოლიტიკურ დამოკიდებულებათა თვისება: ბერძნები ქართველთა მეფეებს „მთავრებსა“ და „მფლობელებს“ უწოდებდნენ და ამ გარემოების მნიშვნელობა 390—392. ტაო-კლარჯეთის ერისთავთ ერისთავები და აფხაზთა მეფეები კეისრის მთარველობის ქვეშ იყვნენ და დამოკიდებულების ნიშნები 392—393. კეისრის „ბრძანება“ 392. ბიზანტიის კეისრის მიერ საკარისკაცო პატივის წყალობა ქართველ მიფეებისათვის და ამის მნიშვნელობა ქართველთათვის 392—393. კეისრების მიერ ქართველ მთავრებისა და მეფეებისათვის საპატიო ტანისამოსისა და სამკაულის მიძღვნა 393. ქართველებს კეისრისაგან ჯამაგირი არ უღიათ 394. ბიზანტიის უფლება საქართველოში მთარველობას არ გადასცილებია და შინაურ საქმეებში გარევის უფლება არა ჰქონია 394—395. ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონიანთა ორი შტო: „კლარჯნი კელმწიფენი“ და უმთავრესი შტო „მეფენი ტაოსნი“ 395—396. პირველი „ქართუელთა მეფე“ აღარნასე ძე დავით კურაპალატისა, 888 წელს დასმული 396. საგვარეულოს ერთი წევრი კურაპალატობის პატივის მქონებელი უფროსად ითვლებოდა 396—397. პირველ მეფეს ხელქვეით

4 მთავარი ჰყოლოთ 397. სახელმწიფო დავთარხანები და „გლახაკთა ნაწილი“ ვითარცა იმდროინდელ საქართველოს უკვე დაწინაურებულ მდგომარეობის მომასწავებელი გარემოებანი 397—398. ქართველ-არაბების პოლიტიკური და ეკონომიური დამოკიდებულობის ვითარება 398—399. რა დრომდის იხდიდნენ ქართველები არაბების ხარკს 398—399. ტფილისის ცალკე საამიროს დაარსება და ამის მნიშვნელობა 399—400. სამონასტრო მოძრაობა და ეკლესიის ბატონობა 400—404: სამონასტრო მოძრაობამ საქართველოს უდაბურ და უშენ ადგილებში მოსახლეობის გაჩენას და ახალშენობას ხელი შეუწყო 401—402. ამ მოძრაობის მოთავე და მონაწილენი გრიგოლ ხანძთელი, სერაპიონ ზარზმელი, მიქელ პარეხელი, საბა იშხნელი და სხვანი 402. ეკლესიის, სამღვდელოებისა და მონაზონთა ბატონობა 402—404. წა ნინოს მოღვაწეობას და ცხოვრებას ამ დროს განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიენიჭა 404. არსენი კათალიკოზის თხზულება ქართველ-სომეხთა საეკლესიო განხეთქილების შესახებ 405. მირონის საქართველოში კურთხევის უფლების მიღება 405, ახალ ქართულ საეპისკოპოსო სამწყსოების დაარსება 405—406. საქართველოს მდგომარეობა ხატების მებრძოლთა და თაყვანისმცემელთა შორის ჩამოვარდნილ ქიშპობის დროს 406—407. მცხეთის საკათალიკოზო საყდრის მნიშვნელობა მაშინ 406—407. ლაზიკისა და აფხაზეთის ეკლესიების მდგომარეობა 407—408.

თავი მეექვსე. საქართველოს გაერთიანება 409—465.

1. შუაეუ ბაგრატ III და დავით დიდი კურაპალატი 409—423: საქართველოს გაერთიანების მონატრულნი და მათი მეთაური იოანე მარუშის ძე; მისი ღვაწლი; დავით კურაპალატის მიერ ბაგრატ III დასმა ქართლში 409—410. ბაგრატის თანაგამგებელი მისი მამა გურგენი 410. აზნაურთა მზაკვარება, გურგენისა, დედოფალ გურანდუხტისა და ბაგრატის შეპყრობა 410. დავით კურაპალატის გადმოსვლა და შეპყრობილთა განთავისუფლება და კახთა უკუ დახვეა 410. საქართველოს გაერთიანება, ბაგრატის მეფედ დასმა აფხაზეთში იოანე მარუშის ძის თაოსნობითა და დავით კურაპალატის თანხმობით 411. ბაგრატ III ქართლში გადმოსვლისა და აფხაზეთში გამეფების თარიღები 411—412. ბაგრატ III პირველი სახელმწიფო მოღვაწეობა აფხაზეთში და ქართლში 412—413. ბაგრატ III ბრძოლა კლდეკარის ერისთავის რატის წინაღმ-

დეგ და დავით კურაპალატთან უთანხმოების ჩამოგდება 413—414. ბაგრატის გაბედული საქციელი და დავით კურაპალატთან შერიგება 414—415. რატის დამორჩილება 415, დავით დიდი კურაპალატის 1001 წ. გარდაცვალება 415. მისი მოღვაწეობა 415. ბარდა სკლიაროსის წინაღმდეგ 971 წ. ბრძოლისათვის დავით კურაპალატის მიერ კეისრისაგან ქვეყნების მიღება 416. კეისარ ბასილსა და დავით კურაპალატის შორის 989 წ. სამღურავის ჩამოვარდნა და მათი შეთანხმება 416. ბრძოლა ამირა ბადის წინაღმდეგ და ქ. მანაზკერტის აღება 416—417. ადარბაგანის ამირა მამლანის გამოლაშქრება 990 წ. ახალი ხანები და ქართველ-სომეხთა შეერთებული მხედრობის ომი მის წინაღმდეგ და შეშინებულ ამირას გაქცევა 417. მამლანის მეორე გამოლაშქრება 998 წ. და ქართველ-სომეხთა შეერთებული ჯარის გამარჯვება 417—418. ბასილ კეისარის მოსვლა ტაოში 1001 წ. დავით კურაპალატის გარდაცვალების უმალ და ბაგრატ III და გურგენ მეფის იმედები, იმედის გაცრუება და კეისარის ვერაგობა 418—419. შეურაცხყოფილ გურგენ მეფის მტრობა და კეისრის მოციქული მშვიდობიანობისა და თანხმობის დასამყარებლად 419. გურგენ მეფის 1008 წ. სიკვდილი და ბაგრატის გამეფება ქართლშია 419—420. ბრძოლა კახეთის ქორ-ეპისკოპოსებთან დავითთან და კვიციანთან და კახეთის შემოერთება 420. ტაშირისა და ბოლნის-დმანისის ხეობათა პოლიტიკური მდგომარეობა 420—421. „კლარჯ კელმწიფეთა“ დაპატიმრება და მოსპობა 421. განძის ამირა ფადლონის კანდიერი ქცევა და მის წინაღმდეგ გალაშქრება 421, ფადლონის დამორჩილება 421—422. ბაგრატ III საზოგადო დახასიათება 422—423. ბაგრატის გარდაცვალება 1014 წ. 423.

2. მეფე გიორგი I. 423—427: მისი წლოვანობა ტახტზე ასვლის დროს და დაბადების წელიწადი 423. ჰერეთ-კახეთის განდგომა 423. ბრძოლა ბიზანტიელებთან: გიორგი მეფის მიერ 1014—1016 წ. დავით კურაპალატისეულ სამფლობელოს დაპყრობა 423—424 და ამის გამო ატეხილი ომი ბასილ კეისართან 424—426. კეისარის სამხედრო ხერხი ქართველების მოსატყუებლად 424. ქართველ-ბიზანტიელთა 1021 წ. ბრძოლა და ქართველების უკან დახევა 424—425. ფიცხელი ომი შირმანთან და კეისრის გამარჯვება 425. ქართველ-

თა კვლავ უკან დახევა თრიალეთამდის და კეისრის დადევნება და ქვეყნის აოხრება 425. ქართველთა მეშველი ჯარის მოსვლა და კეისარის უკან გაბრუნება და საზამთროდ ტრაპიზონში დაბანაკება 425. ბასილი კეისრის სამზადისი 425. ზაფი ქართველ-ბიზანტიელთა შორის 425. ქსიფეს განდგომა კეისრის წინააღმდეგ და ქართველების გამხნეება და სამხედრო სამზადისი 426. ბასილი კეისარის შურის ძიება და გიორგი მეთვის სამხედრო ხერხი 426. ქართველთა დამარცხება და 1023 წ. ზავის პირობები 426—427. მცირეწლოვან ბაგრატ უფლისწულის მძევლად წაყვანა და 1025 წ. უკან დაბრუნება 427. გიორგი I სიკვდილი 1027 წელს 427.

3. მეფე ბაგრატ IV. 428—458: ბაგრატის ძმა და დეი 428. ბაგრატის დაბადების თარიღი და წლოვანება გამეფების დროს 428. ბაგრატს შიშიე ტვირთი ერგო სამკვიდრებელად, ბიზანტიის პოლიტიკა და ვერაგობა 428. ტაოელ აზნაურთა განდგომა 1027 წ. და ბიზანტიელთა მხარეზე გადასვლა 428—429. ბიზანტიელ სარდლის ნიკიტა პარაკიმომენის მოსვლა 1028 წ. დიდის ჯარითურთ საქართველოში და ქვეყნის აოხრება და აზნაურთა გადაბირება 429. საბა ტბევაროს თხევამოდებული მამულიშვილური მოღვაწეობა და შავშეთის დაცვა ბერძენთა მიტაცებისაგან 429.—430. ბერძენთა მიერ დემეტრე კლარჯის გამოყვანა მდაბიო ხალხის მოსატყუებლად და ასალეღვევლად 430.—431. კონსტანტინე კეისრის სიკვდილი 1028 წ. და საქართველოს დაწყნარება 431. ბაგრატ IV დედის მარიამ დედუფლის 1030—1031 წ. გამუზავრება და ბერძენ-ქართველთა შორის მშვიდობიანობისა და ზავის ჩამოგდება, ბაგრატისათვის საცოლოდ ბერძენთა უფლისწულის ელენეს მოყვანა და კურაპალატობის პატივის გამოთხოვნა 431. ბაგრატ-ელენეს ჯვარისწერა ბანაში, ელენეს ხანმოკლე სიკვდილი და ბაგრატის მეორე ცოლი ბორენა 432. ბაგრატის ნახევარ-ძმის დემეტრეს განდგომა და 1032 წ. კეისართან წასვლა, ცხენ ანაკოფიის გადაცემა ბერძენთა ხელში 432—433. ბრძოლა ტფილისის ამირას ჯაფარის წინააღმდეგ, მისი შეპყრობა 1032 წ. ლიპარიტ ერისთავის მიერ და ბირთვის წართმევა, ამირას განთავისუფლება 433. ტფილისის გარემოცვა 1037—1038 წ. და ტფილელთა და ამირას დიდრ გაქირვება. ბაგრატისა და ამირას მოულოდნელი დაზავება 433—435.

ბაგრატის კახეთში გალაშქრება და ძლევამოსილი ომები 435. შინაურ მტრების წინაშე ბაგრატმა კახეთითგან უკან დაიხია 435—436. ბაგრატ-ლიპარიტის ბრძოლა, ლიპარიტის მეშველად ბერძნები იყვნენ და ბაგრატის ძმა დემეტრე, ბაგრატ-ლიპარიტის შერიგება და ლიპარიტის ქართლის ერისთავად დანიშნვა 436—437. ანელთა მიერ 1045 წ. ანისისა და ვესტის მიერ მის ყ ციხის გადაცემა ბაგრატისა და მის დედისათვის 437. ანაკოფიის ციხის 1046 წ. გარემოდგმა ბაგრატის მიერ 437. ტფილისის ამირას გარდაცვალება და ბაგრატ მეფის მიწვევა ტფილისში ქალაქის ბერთა მიერ 437—438. ისნელთა წინაღმდეგობა 438. კახთა მეფის გაგიკის შოსვლა ბაგრატთან სადარბაზოდ 438. ლიპარიტის კვლავ აშლა ბაგრატის წინაღმდეგ და მეფისაგან ანისის ერისთავად დადგენილის აბუსერის შეპყრობა 438. ტფილისისა და ანისის დაკარგვა ლიპარიტის წყალობით 438—439. მედგარი და გამწარებული ბრძოლა მეფისა და ლიპარიტს შორის 1046—1047 წ. 439—440. ბაგრატის გაჭირვებული მდგომარეობა და შერიგებისათვის ამაო ცდა 440. ლიპარიტის წყრომის მიზეზი 440. ბაგრატის სამზადისი ლიპარიტის წინაღმდეგ 440. ლიპარიტმა მეფეს დაასწრო და მეფე დაამარცხა 440—441. რა მიზეზი იყო რომ ლიპარიტს ბერძნები ეხმარებოდნენ 441. ლიპარიტის ლაშქრობა ბერძნებთან ერთად თურქების წინაღმდეგ და მისი დატყვევება 1048 წელს 441. ბაგრატის გაძლიერება 441—442. ბაგრატი ბერძნებს მიეშველა თურქთა წინაღმდეგ ბრძოლაში 442. ბაგრატს ტფილელთ კვლავ გადასცეს ქალაქი, რომელსაც დაეპატრონა 442. 1051 წ. ლიპარიტის თურქთა ტყვეობითგან განთავისუფლება და ამისგან ბაგრატის წასვლა ტფილისითგან 442—443. ლიპარიტის გაძლიერება და ბაგრატ მეფის წასვლა 1054 წ. ბიზანტიაში 443—444. ბაგრატის მისვლა კონსტანტინეპოლში და საყვედური კეისრისადმი 444. ბაგრატ-ლიპარიტის შეთანხმება და პირობის დადება 444. მცირეწლოვან გიორგი უფლოსწულის მეფედ კურთხევა და ლიპარიტის მზრდელად დანიშნვა 445. ბაგრატ მეფის დაბრუნება 1057 წ. ბიზანტიითგან საქართველოში და ბაგრატ-ლიპარიტის ურთიერთობა 445. ლიპარიტის შეპყრობა დიდებული აზნაურის სულა კალმახელის მიერ და ბაგრატის მოწვევა 445—446. ლიპარიტის ბერად შედგომა და ათონის

ქართველთა მონასტერში წასვლა 446. ლიპარიტის შვილის ივანეს 1059 წ. სამშობლოში დაბრუნება და საგვარეულო მამულის დაბრუნება 446—447. ბაგრატის გაძლიერება, კახეთის დაპყრობა და 1060 წ. სევასტოპოლის პატივის მიღება 447. ალფარსლან სულტანის შემოსევა საქართველოში 1065 წ. და ქვეყნის აოხრება 447—449. სულტანმა ბაგრატს დისწული სომეხთა მეფის კკრიკეს ასული სთხოვა ცოლად 449. მამის უარი, მისი შეპყრობა ბაგრატის ბრძანებისამერ და სამშვილდეს ჩამორთმევა 449. დისწულის მითხოვება სულტანზე 449. მათე ურჭაელის და სპარსელ ისტორიკოსის ჰამდალას ყახვიანის ცნობებისა და ქართველ მემკვიდრის მოთხოვნის შედარება ერთიერთმანერთთან და მათის ღირსების გამორკვევა 450—451. ბაგრატის ასულის მართას გათხოვება ბერძენთა მეფეზე 451. ბაგრატის შესევა კახეთში 1067—1068 წ. 452. სულტანის შემოსევა საქართველოში და კახთ-ბატონის საქციელი 452. ბაგრატის უკან დახევა კახეთითგან 452. სულტანის მიერ 1068 წ. საქართველოს აოხრება 452—453. ზამთრის სიფიცხით შეწუხებულ სულტანის თანხმობა ზავის დადებაზე და საქართველოთგან წასვლა 453. სულტანის მიერ ტფილისისა და რუსთავის მიცემა განძის პატრონისათვის 453. წყალდიდობა და მისგან მოყენებული ზარალი 453. გათამამებულ ფადლონის დასასჯელად ქართველთა ჯარის მიტევა და გაქცეულის შეპყრობა 453—455. ტფილისის გარემოდგომა და აღება ბაგრატის მიერ, საამიროს ციხეების ჩამორთმევა, ტფილისის „მემამულე“-სათვის გადაცემა და ყოველწლიურ ხარკის დადება 455. ფადლონის გაშვება და სამაგიეროს მიღება 455. ფადლონის უპირობა და ფიცის გატეხა, მის დასასჯელად განძის აოხრება 455—456. ბაგრატის ცოლის ძმის ოსთა მეფის მეშველად და სტუმრად მოსვლა საქართველოში 456. სულტანის წადილი, რომ საქართველოზე ხარკი დაედო, ბაგრატის უარი 456. ბაგრატის ავადმყოფობა და სიკვდილი 1072 წ. 456—457. ბაგრატის საზოგადო დახასიათება 457—458.

4. კიორგი II. 458—465: გიორგი მეფის ხასიათი და თვისებები 458—459. დიდებულთა განდგომა 1073 წ. და ქვეყნის აშლა 459. აჯანყებულთა სხვა-და-სხვა საჩუქრებით დამშვიდება 459. ივანე ლიპარიტის ძის ხელმეორედ განდგო-

მა და გიორგი მეფის მიერ დამარცხება, მათი შერიგება და კვლავ განდგომა და ლალატი 459. მელიქშაჰის მოსვლა საქართველოში და ივანეს მიმხრობა 459—460. სამშვილდის აღება სულტანის მიერ და ივანეს და მის სახლობის ტყვედ წაყვანა 460. ქართლის აოხრება 460. ბრძოლა ფარცხისთან და ქართველთა გამარჯვება და მტრის უკუქცევა 460. გრიგოლ ბაკურიანის ძის მოსვლა ტაოში და კარის ციხე-ქალაქის დათმობა გიორგი მეფისათვის 460. თურქთა გაძლიერება და 1074 წ. ბერძენთა მიერ აღმოსავლეთში დაპყრობილ ქვეყნების დათმობა თურქებისათვის 460. მელიქშაჰის საქართველოში შემოსევისა და ომების თარიღები 460. საქართველოს დიდი განსაცდელი, ორთავ მხრივ თურქობა 461. კარის აღება თურქების მიერ და თავდასხმა გიორგი მეფეზე ყუელის ციხესთან, მტრის დიდი გამარჯვება და გიორგი მეფის ოტება 461. სხვა თურქების შემოსევა 1080 წ. და საქართველოს საშინელი აოხრება 461. მკაცრი ზამთარი და ხალხის დიდი გაქირვება 461—462. საქართველოს უკიდურესი განსაცდელი და აოხრება 462. გიორგი II გამგზავრება მელიქშაჰთან მშვიდობიანობაზე მოსალაპარაკებლად და ზავის მძიმე პირობები, ყოველწლიურ ხარკის დაკისრება 462—463. სულტანის მიერ ჰერეთ-კახეთის „წყალობა“ გიორგისათვის და კახეთში გალაშქრება 463—464. გიორგი მეფის გასაოცარი ქარაფშუტობა 464. ივრის პირის აოხრება 464. კახთა მეფის გამაჰმადიანება და გიორგის იმედის გაცრუება 464. საშინელი მიწისძვრა 1088—1089 წ. და თმოგვის დაქცევა 464—465. გიორგი II მეფობაზე უარი სთქვა 465.

თავი მეშვიდე. საქართველოს სოციალური და კულტურული მდგომარეობა გაერთიანების სანაშ. 466—505.

საქართველოს პოლიტიკური ზრდა 466. აღმოსავლეთის საზოგადო უბედურება საშუალო საუკუნოებში დასავლეთთან შედარებით 466—467. რა აფერხებდა საქართველოს ზრდას 467. პატრონყმობა და მისი მნიშვნელობა საქართველოში 467—468. ბრძოლა მეფეთა და დიდგვარიანთ აზნაურთა შორის და მეფეთა პოლიტიკა 468—470. გამწვავებული ურთიერთობა 469. ერთგულთა უხვად დასაჩუქრების აუცილებლობა 469. გიორგი II პოლიტიკა 469. ამ ბრძოლის მავნე შედეგი: ქვე-

ყნის ზმლილობა და შუღლი 469 - 470. ქართ. ეკლესიის ვედრება 470. მეფეთა მოწინაღმდეგე დიდგვარიან აზნაურთა საზოგადო დახასიათება 470 - 471. რა ზიანი მოჰქონდა საქართველოსათვის ამ უთანხმოებასა და ბრძოლას 471. დიდი საკულტურო მუშაობა 471--472. საუცხოვო ქართული საისტორიო თხზულებები საზოგადოებრივ აზრის მომწიფების გამომხატველნი 472. ქართული ეროვნული თვითშემეცნების ჩამოყალიბება და მომწიფება 472—497: რა და რა გარემოებამ შეუწყო ხელი ამ მიმართულების დამკვიდრებას 472. იოანე და ეფთჳმე მთაწმინდელთა დიადი ღვაწლი და მათ მიერ დაარსებული მონასტრის განსაკუთრებული მნიშვნელობა 472—473. ესპანიისაკენ გამგზავრება და იქ ვითამცმცხოვრებ ქართველთა შორის თავის სამონასტრო მოღვაწეობის მოწყობის განზრახვა 473—474. იოანეს ეროვნული მიმართულება 474. საბერძნეთში მყოფ ქართველ მოღვაწეთა ეროვნულ გრძობის გაცხოველება და განმტკიცება იმ მედგარი ბრძოლის გამო, რომელიც სუფევდა საბერძნეთში ქართველ და ბერძენთა მონაზონებს შორის 474—475. ქართველბერძენთა სიძულვილი და გაძწვავებულთ ურთიერთობა. ქართველთა დევნა საბერძნეთში 475—477. უცხოეთში მცხოვრებ ქართველთა შეერთება ამის გამო და შეერთებულის ძალით და ერთგვარის საშუალებებით ბრძოლა ბერძენთა წინაღმდეგ 477—478. მკაცრი ზომები ქართველთა მონასტრებში ბერძენების წინაღმდეგ 478. ამ ბრძოლისა და უცხოეთში აგებულ ქართველთა მონასტრების დიადი საკულტურო მნიშვნელობა, სრული კავშირი საბერძნეთთან და ქართული მწერლობის გამდიდრებისათვის ზრუნვა 478—479. ქართულ მოღვაწეთა გულის ნადები და წადილის განზრციელება, მოღვაწეობის ორგვარი მიმართულება 479 - 480. იოანესი და ეფთჳმეს ძლიერი ეროვნული გრძობა და მისი ნაყოფი 480 - 481. საერთო კულტურული მუშაობა და თანაგრძობა. ათონის მონასტრის განსაკუთრებული მნიშვეელობა 481—482. ეფთჳმეს დაუღალავი და აღფრთოვანებული მოღვაწეობა 483. მთარგმნელობითი და სამწერლობო მოღვაწეობის მნიშვნელობის დაფასება 483. გიორგი მთაწმიდელი ვითარცა ეფთჳმე მთაწმიდელის მოღვაწეობის უანმაგრძობელი და დამასრულებელი 483—485. „სიტყუა-ღუხჭირობის და ვერავობის“ შესწორება გიორგის მიერ

ძველ თარგმანებში, სამლო სჯულის წიგნების ნაკლულევანება და დაგესლილობა, მათი მიზეზი და მოსპობა 485—487. მწვალელობის შიში და ქართულ ძველ საეკლესიო წესებისა და სამღვდელმსახურო წიგნების ბერძნულთან შედარება და შესწორება 487—490. ბერძენთა საბრძოლველი იარაღი ქართველთა წინაღმდეგ მწვალელობის დაწამება და გიორგი მთაწმინდელის შესაფერისი შრომა 489—490. ქართულ ეკლესიის ავტოკეფალიის კანონიერების საკითხის აღძრვა ანტიოქელ სამღვდლოების მიერ და გიორგი მთაწმინდელის ქართველთა უფლების ბრწყინვალე დაცვა და დასაბუთება 490—494. გიორგი მთაწმინდელის იერიში ბერძნების წინაღმდეგ 494—495. ქართველ-ბერძენთა ბრძოლის საზოგადო მნიშვნელობა ქართველებისათვის 495. ქართველთა იდეალური თვითშემეცნება და ეროვნული თავმოყვარეობა 495—497. სომეხ-ქართველთა პირვანდელი ერთობა და კავშირი, ამ მოვლენის თავისებური ახსნა და ქართველთა უმანკოების თეორია XI ს. 497. გიორგი მთაწმინდელი ვითარცა დემოკრატიული მოძღვრების მქადაგებელი და განმახორციელებელი ქართულ ეკლესიაში 497—503: გიორგი მთაწმინდელის გამგზავრება შავი მთითგან საქართველოში 497—498. დიდი შიმშილობა საქართველოში და ქართველი სამღვდლოების გულგრილობა 498—500. გიორგი მთაწმინდელის გაჭირვებულთათვის მზრუნველობა 499. გიორგი მთაწმინდელის მკვეთრი მხილება მეფისა და სამღვდლოებისა უგულობისა და უწესოებისათვის 500—501. მოყვასისადმი ზნეობრივ მოვალეობის შეუგნებლობა, სამღვდლოება და იესოს მაღალი მოძღვრების შინაარსის ახსნა გიორგის მიერ, ეპისკოპოსებისა და სამღვდლოების თავდათავი საზრუნავი უნდა სამწყსოს კეთილდღეობა იყოს და არა ეკლესიების გამშვენეირება 501—502. წოდებრიობის უარყოფა და დარღვევა საეკლესიო საქმეში და ადამიანის პირადი ღირსების წინ წაშოყენება, „მონებისა“ და შეურაცხთა მღვდლად კურთხევა გიორგი მთაწმინდელის მიერ 502—503. გიორგი მთაწმინდელის ღვაწლის სიდიადე ამ მხრივ 503—504. გიორგი მთაწმინდელის მღვდელი სულიერი თვისებანი და ზნეობრივი სიფაქიზე: ჭირუტყვთა ზედა მოწყალების საჭიროების ქადაგება 504. საქართველოს იმპროინდელ სულიერ და გონებრივ კულტურის საუკეთესო გამოხატელები 504. ქართულ ხელოვნების დადებული ძეგლები იმპროინდელ განვითარებულ

ცხოვრების დამამტკიცებელი 504—505. ბაგრატის ტაძარი. ქუთაისში და მისი დიდებული კურთხევა 505.

თავი მერვე. საქართველოს ძლიერებისა და აყვავების ხანა.

506—639.

1. შევე დავით აღმაშენებელი 506—542: ა) დავით აღმაშენებლის სამხედრო და პოლიტიკური მოღვაწეობა 506—528. დავით აღმაშენებლის გამეფებისა და დაბადების თარიღები 506. საქართველოს სამეფოს მაშინდელი სამზღვრები და მდგომარეობა 506—507. მეფის მოღვაწეობა პირველ წლებში 507—508. მელიქშაჰის სიკვდილი და საქართველოს გარეშე მტრების დასუსტება 507—508. დავით აღმაშენებლის მტკიცე პოლიტიკა ურჩ დიდგვარიან აზნაურთა წინააღმდეგ და ლიპარიტ ამირას შეპყრობა, მონანიების შემდგომ მისი განთავისუფლება და ხელმეორე დანაშაულისათვის კვლავ შეპყრობა და 1097 წ. მისი ექსორია-ყოფა საქართველოთგან 508. იერუსალემის აღება 1097 წ. ფრანგთა მიერ და მაჰმადიანთა თანდათან დაუძლურება 509. საქართველოს მოშენება და მოღონიერება და 1097 წ. სრულ დამოუკიდებლობის აღდგენა 509. ზრუნვა კახეთ-ჰერეთის შემოერთებაზე: 1101 წ. ზედაზენის ციხის დაპყრობა 509. კახთა მეფის კვრიკეს სიკვდილი 1102 წ. და მის უნიკო ძმისწულის აღსართანის გამეფება 509—510. ჰერეთ-კახეთის საბოლოო შემოერთება, ცხარი ომი განძის პატრონთან ამის გამო 1104—1105 წ. და დავით აღმაშენებლის გამარჯვება 510—511. ბრძოლა ტფილისის საამიროს წინააღმდეგ: 1110 წ. სამშვილდეს და ძერნას აღება 511. თურქების შიში და სომხეთის უმრავლეს ციხეთა მიტოვება და ქართველთა მიერ დაპატრონება 511—512. დიდ-ბაღ თურქთა ლაშქრის მოულოდნელად შემოსევა და მის დამარცხება 512. 1115 წ. თურქთაგან რუსთავის წართმევა 512. 1116 წ. ტაოში შემოსეულ თურქების დამარცხება 512—513. დავით აღმაშენებლის უფროს ქალის თამარის შირვანშაჰზე გათხოვება და უმცროს ქალის კატას 1116 წ. საბერძნეთის რძლად გაგზავნა 513. ციხე გიშის აღება 1117 წ. და დემეტრე უფლისწულის შირვანში იმავე წელს ძლივამოსილი ლაშქრობა 513. დავით აღმაშენებლის გალაშქრება 1118 წ. რაკსის პირას და თურქთა ამოხოცვა 513—514. იმავე წელს ციხე ლორეს აღება 514. მუღმივი მხედრობის დაწესება საქართველოში დავით აღმაშენებლის მიერ და ყივჩაყთა გად-

მოყვანა. მათი მოწყობა და გაწვრთნა 514—516. დავით აღმაშენებელის გამგზავრება იმიერ კავკასიაში და ჩრდილოეთის ყველა კართა ციხეების ხელში ჩაგდება 515. როდის დაწესდა მუდმივი ჯარი საქართველოში და როდის იყო იგი საომრად გაწვრთნილი 516. ომიანობის წესის შეცვლა 516. მუდმივი ჯარის მნიშვნელობა და ნაყოფიერი შედეგი 516—517. თურქთა გაწყვეტა 1120 წელს 517. ქ. კაბალის აღება შირვანში 517. აშორნიას და სევგელმეჯს თურქების დახოცვა 517. მტკვრის პირას შემოსეულ თურქთა 1121 წ. ამოწყვეტა 517 518. იმავე წელს ბარდავთან მდგომ თურქთა დამარცხება 518. დიდი ბრძოლა დიდგორთან 1121 წ. მაჰმადიანთა შეერთებულ ჯართან და დავით აღმაშენებელის ბრწყინვალე გამარჯვება 518—521. არაბ და სომეხ მემბტიანეთა ცნობები ამ ომის შესახებ და ქართველ ისტორიკოსის აღწერილობა 518—521. დავით აღმაშენებელის გაბედული სამხედრო ხერხი 520. ქ. ტფილისის აღება დავით აღმაშენებელის მიერ 1122 წ. და სატახტო ქალაქად ქცევა 521—522. წყალობა და უპირატესობანი, რომელიც მეფემ ტფილისის მაჰმადიანთ მიანიჭა 522. სულტანის შემოსევა შირვანში, შირვანშაჰის შეპყრობა და დავით აღმაშენებლისადმი მიმართული უკმეხი წერილი, მეფის გალაშქრება შირვანში 1123 წ. და არაბულ-ქართულ საისტორიო ცნობათა შედარება და დაფასება ამ ლაშქრობაზე 522—525. 1123 წ. დმანისის აღება და დარუბანდელის წინაღმდეგ ძლიერამოსილი ლაშქრობა 525. იმავე წელს სომხთის მრავალ ციხეების აღება და თურქთა ამოწყვეტა ბასიანსა და სპერში 525—526. ანისის შემოერთება 1123 წ. 526—527. დავით აღმაშენებელის მიერ გადახდილი დიდი დღესასწაული ანისის მაჰმადიანობისაგან განთავისუფლების გამო 527. ქ. შამახის, ციხე ბიკირტის და სრულიად შარვანის აღება 527—528. ყივჩაყათავის საზამთრო ადგილის მიჩენა 528. დიდ ლაშქრობისათვის მზადება 528. მეზობელ მეფეებისა და ამირების მოციქულების და საჩუქრების მოსვლა 528. დავით აღმაშენებელის სიკვდილი 1125 წელს 528.

ბ) დავით აღმაშენებელის პიროვნება, შინაური პოლიტიკა და საკულტურო მოღვაწეობა 528—542: დავით აღმაშენებელის ფართო და ღრმა განათლება 528—530. ვარსკვლავთმრიცხველობის ცოდნა 529. წიგნების კითხვა მეფის სულიერი საზრდო იყო 529—530. მეფის ჩვეულება წიგნების კი-

თხვის დროს და საყვარელი წიგნები 530. წაკითხულის შესწავლა და გამოძიება 530. ქართ. მეომრების საყვედური—მეფე მეტად გატაცებულია წიგნებითა 531. საისტორიო თხზულებების კითხვა და ისტორიულ გამოცდილებით სარგებლობა 531. დავით აღმაშენებელი ბრძენი მმართველი და შორსგამსჭვრეტელი პოლიტიკოსი იყო 531. რუისურბნისის 1103 წ. საეკლესიო კრების მოწვევა და დიდგვარიან აზნაურ-ეპისკოპოსთა გადაყენება, დემოკრატიული მიმართულების დაკანონება ქართ. ეკლესიაში 531—533. ამ გარემოების დიდი მნიშვნელობა 533. ყივჩაყთა მუღმივი სამეფო ჯარი და დავით აღმაშენებელის ბრძოლა სახელმწიფო ცხოვრებაში დიდგვარიან აზნაურ მოხელეებთან, დემოკრატიული პოლიტიკის განხორციელება სახელმწიფო და საზოგადოებო სფეროში 533—535. ყივჩაყთა გადმოსახლების მნიშვნელობა ქართველთა მოსახლეობის გასაძლიერებლად 535—536. დავით აღმაშენებელი ზრუნავდა საგანმანათლებლო დაწესებულებებზე, გელათის აგება 536—537. მეფის მზრუნველობა უცხოელ და სხვა რჯულის ქვეშევრდომთა კეთილდღეობაზე 537—538. სპარსელ და არაბ-მგოსნებისა და მეცნიერთა მფარველობა 537—538. უმაღლეს სამოსამართლო დაწესებულების შემოღება 538. მეფის ზრუნვა სამეფოს ეკონომიურ წარმატებისათვის და ვაჭრობის გაცხოველებასზე 539. დავით აღმაშენებელი ვითარცა სარდალი და გულადი მეომარი 539. მეფის კაცთ-მოყვარეობა და სასწიერლო დაარსება 540. დავით აღმაშენებლის კერძო ქველმოქმედება 540. ზნეობრივი სიფაქიზე და მის მაღალი სულისკრთომანი 541. დავით აღმაშენებლის „სიკაბუკის“ ცოდვა და სინანული 541—542. დავით აღმაშენებელი თავისი თავის მკაცრი მსაჯული და ისტორიის პირუთენელი მსჯავრი 542.

2. შიფუ დეპეტრუ I. 543—552. დემეტრეს გულადობა 543. საისტორიო ცნობების სიმცირე და ნაკლებობა დემეტრესზე 543. დემეტრეს სახელოვანი ლაშქრობა შარვანში უფლისწულობის დროს 543. დმანისისა და ხუნანის წართმევა სპარსთაგან 544. სუკმანის უკუქცევა 1130 წ. 544. სპარსთა მედგარი ბრძოლა ანისის გამო და ანისის დათმობა მანუჩეს შვილისათვის საქართველოს ყმადნაფიცისათვის 544—545. მიწისძვრა და განძის აღება 1138—1139 წ. 545—546. განდგომა დემეტრეს წინააღმდეგ და ბუნდოვანი ცნობები ამ ამბის შესახებ 546—548. დავით უფლისწულის აჯანყება 1150 წელს

მამის წინაღმდეგ 548. სალდუხ ამირას დამარცხება 1153—1154 წ. ანისის კართან 548 549. დემეტრე I ბერად შედგომა და ოჯახური უთანხმოება, დავით III გამეფება, მისი მოსწრაფებული სიკვდილი და გიორგი III სამეფო ტახტზე აყვანა 549—550. დემეტრე I სიკვდილი და მტკიცე თარიღების უქონლობა 550—552. დემეტრე I სამხედრო მოღვაწეობის ხასიათი 552.

3. მეფე გიორგი III 552—574: გიორგი III გამეფება და მისი მხნე და მოძრავი ხასიათი 552. კალხევანზე გალაშქრება და აშორნიის ქალაქების წარმოტყვევება 552—553. ქ. ანისის აღება გიორგის მიერ 1161 წ. 553—554. მაჰმადიანთა შეერთებულ მხედრობის შემოსევა და ბრძოლა ანისის გამო, ქართველთა დიდი გამარჯვება 554—557. არაბ მემბტიანეს ცნობა ამის შესახებ 555—556. მათე ურჭაელის მოთხრობა 556. ქართულ და არაბ-სომეხთა საისტორიო ცნობების შედარებითი დაფასება 556—557. ღვინის აღება 1162 წ. და ქართველ ისტორიკოსის შეცდომა 557—559. მაჰმადიანთა შეერთებულ ლაშქრის შემოსევა და გაგის აღება, ქართველთა მარცხი 559—561. მაჰმადიანთა ლაშქრის მოულოდნელი თავდაცემა ქართველებზე და გიორგი მეფის გაქცევა, ქართულ-არაბულ ცნობათა შედარება 561—563. ოთხი წლის მედგარი ბრძოლა ანისის გამო და 1165 წ. ანისის კვლავ „მემამულე“-სათვის დათმობა 563—564. ქართ. მეომართა დაუდგრომელობა და ომი მოსამზღვრე მმართველებთან 564—565. გიორგი მეფის ლაშქრობა 1167 წ. დარუბანდელთა წინაღმდეგ მოყმე შარვანშაჰის დასაცავად 565—566. გიორგი მეფის მიერ ანისის 1173 წ. კვლავ აღება 566. დემნას განდგომა 1177 წ. და აჯანყების ჩაქრობა 567—571. ორგულ დიდგვარიან მოხელეთა მაგიერ ვაზირებად უგვაროთა დადგენა 572. სამღვდელოებას მეფის გაქირვებულ მდგომარეობით უსარგებლია და ეკლესიისათვის ყოველ ბევარისაგან განთავისუფლება მოუთხოვნია, სამღვდელოების გამარჯვება 572. თამარის თანამოსაყდრედ დასმა 1178—1179 წ. 572. საკანონმდებლო კრების მოწვევა 1179 წ. და ავაზაკობისა და ქურდობის მოსპობა 572—573. გიორგი III სიკვდილი 1184 წ. 573—574.

4. თამარ მეფე 574—639: თამარ მეფის ტახტზე აყვანა და დაგვირგვინება 574—575. დიდგვარიან აზნაურ მოხელეთა

გაფიცვა და უგვარო ვაზირების დამხობა 575 577. ამირსპასალარ ყუბასარისა და მსახურთუხუცესისა აფრიდონის გადაყენება 576 — 577. მეჭურჭლეთუხუცესის ყუთლუ-არსლანისა და მის თანამოაზრეთა პოლიტიკური მოძრაობა საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების შესაცვლელად 577—584: ყუთლუ-არსლანის ვინაობა 578—579. ყუთლუ-არსლანისა და მის თანამოაზრეთა მოთხოვნებიანი 579. ვინ უნდა ყოფილიყვნენ კარავში მსხდომარენი, დიდებულნი და დარბაზის ერნი 579—581. თამარის უკმაყოფილება და წყრომის მიზეზი 581. მოძრაობის მოთავეს შეპყრობა 581 582. მდგომარეობის გამწვავება და სასახლის გარემოცვის განზრახვა 582. შუამავლად მანდილოსნების მიგზავნა თამარის მიერ აჯანყებულთა ბანაკში და მოძრაობის მშვიდობიანი დასასრული 582. ამ მოძრაობის შედეგი და ის პირობები, რომელზედაც შესაძლებელია თამარ მეფე და ყუთლუ-არსლანის თანამოაზრენი შეთანხმებულიყვნენ 582 584. როდის მოხდა აზნაურ მოხელეთა გაფიცვა და ყუთლუ-არსლანის დასის პოლიტიკური მოძრაობა? 584. ახალ ვაზირების დანიშვნა და მათი ვინაობა 584—585. თამარისათვის საქმროს ძებნა და გიორგი რუსი 585 - 587. ქორწილი 586: არანისა და გელაქუნის თურქთა შემოსევა და კახა გამრეკელის გამარჯვება 587. შავშეთის მოოხრება მაჰმადიანთა ლაშქრის მიერ და მათი უკუქცევა 587. კარსა და კარნიფორზე გალაშქრება ქართველთა და ქვეყნის მორბევა ბასიანამდის 587. დვინის ქვეყანაზე გალაშქრება მკარგრძელთა მიერ 588. ქართველთა ძლევამოსილობა 588. სამეფო სახლობის მიმოსვლა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში 588. გელაქუნისა და ყიზილ-არსლან ათაბაგის თურქმანთა ამოწყვეტა მეფის მიერ 588. გალაშქრება განძისაკენ ბელაყონამდის და რაკსის პირს მასისამდის 588. „უბედურ რუსის“ სოლომური ქცევა და მისი განდევნა საქართველოთგან 588—589. პირველი ქმრის შერთვისა და განდევნის თარიღები 589—590. ამირსპასალარის სარგის მკარგრძელის სიკვდილი 1187 წ. და მის მაგიერ გამრეკელ თორელის დადგენა 590—591. თამარის ქმრობის მონატრული უფლისწულები და სიფრთხილე 591 — 592. მეორე ქმრის შერთვა 1189 წ. დავით სოსლანი 592 — 593, გიორგი რუსის შემოსევა და დასავლეთ საქართველოს დიდებულთა განდგომა 593 — 596. თამარის უშიშარი და მტკიცე ხასიათი და აჯანყებულთა წინაღმდეგ ლაშქრის გაგზავნა

593 — 594. მეამბოხეების სამხედრო გეგმა 594. მოპირდაპირეთა შეტაკება და თამარის ჯარის გამარჯვება 594—595. თამარ მეფისა და მეფე-ვაზირების ბჭობა სამხედრო მოქმედების შესახებ მეამბოხეთა მეორე ლაშქრის წინაღმდეგ 595—596. მეამბოხეთა დამორჩილება და სიმტკიცის მიცემა თამარ მეფის მიერ 596. გიორგი რუსის კვლავ განდევნა 596. მეამბოხე ვაზირების მაგიერ ერთგულთა დაწინაურება და დასაჩუქრება 596. ამირ-სპასალარ გამრეკელ თორელის სიკვდილი და მის მაგიერ ზაქარია მკარგრძელის დანიშვნა 596—597. ერთგულ ვაზირთა და სხვა მოხელეების დასაჩუქრება 597. გუზანის ორგულობა და მისი დამარცხება 597—598. თამარის პირმოოს ლაშა გიორგის დაბადება 598—599. დღესასწაული ამის გამო და ლაშქრობა ბარდავს „სუესა ზედა ლაშასა“ და 30000 ტყვის განთავისუფლება 599. ძღვევამოსილი ლაშქრობა არზრუმს კარნუქალაქის კართან 599. ყარყრითგან ბელაყუნამდის და არეზის პირის მორბევა და ომი განძის კართან 599—600. რაკსის პირის მორბევა მკარგრძელთაგან და ქარავენის მეკობრეთა ამოწყვეტა 600. დიდი გელაქუნისა, სპარსი ბაზარისა და გორალაუქის მორბევა და სახელოვანი გამარჯვება 600. გიორგი რუსის შემოსევა კამბეჩიანში და მისი დამარცხება 600. შანქორის დიდი ომი 600—606. მისი მიზეზი 600—602. შირვანშაჰის მუდარა თამარისადმი და დახმარების თხოვნა 602. სადარბაზოდ მოსვლა და შევლის დაპირება 602—603. აბუ-ბაქრ ათაბაგის მზადება ომისათვის და მოკავშირეთა შეყრა 603. საქართველოს მთავრობის ბჭობა ომის თაობაზე და დიდი სამხედრო სამზადისი 603. ომი შანქორთან და ქართველთა სამხედრო გეგმა და მოქმედება 603—604 ქართველთა სახელოვანი გამარჯვება 604—605. შანქორის აღება და ამირ-მირანისათვის ბოძება მეფე დავით სოსლანის მიერ 605. გალაშქრება განძისაკენ, ქალაქის უბრძოლველად დამორჩილება 605. ქართველთა დიდი დარბაზობა განძაში და დღესასწაული გამარჯვების გამო 605. მახარობლის გაგზანვა თამარ მეფესთან და ძღვევამოსილ მხედრობის შინ დაბრუნება 605—606. შანქორის ომის თარიღის შესახებ 606—607. შანქორის ომის მნიშვნელობა 608. აბუ-ბაქრ ათაბაგის ვერავობა და ამირ-მირანის მოწამლვა 608. გელაქუნთან მტრის ლაშქრის დამარცხება ივანე მკარგრძელის მიერ 608. ამბერდის დაპყრობა 1196 წ. ბიჯნი-

სის აღება 1201 წ. 608—609. აბუ-ბაქრის დასასჯელად მოწყობილი ლაშქრობა განძას და დვინს 1203 წ. 609. თურქთა შემოსევა და სამაგიეროდ მათ სამფლოჯელოს მორბევა ქართველთაგან 609—610. ხახულისა, ოშკისა და ბანას აღება 610. ივანე მკარგრძელის მონათვლა „სარწმუნოებასა ზედა ჩუენსა“ 610, ტრაპიზონის სამეფოს დაარსება 1204 წ. თამარ მეფის მიერ 610—611. მანაზკერტამდისა და არჭეზამდის ლაშქრობა 1204—1205 წ. 611. ქართველთა ჯარის დამარცხება 1205—1206 წ. ხლათთან 611. ქ. კარის აღება 1206 წ. 611—612. რუქნადინის დიდი მზადება ქართველების წინაღმდეგ და მისი უკმეხი წერილი თამარ მეფის მიმართ 612—613. ქართველთა ჯარის გამგზავრება რუქნადინის წინაღმდეგ საომრად და ქართველების სამხედრო მოქმედების გეგმა 613—614. ფიცხელი ბრძოლა და რუქნადინის დამარცხება 1206 წ. 614—615. მაჰმადიან ისტორიკოსთა ცნობები ამ ომის შესახებ და ქართულ საისტორიო წყაროების სიმართლე 615—617. რუქნადინის დამარცხებისა და ქართველთა გამარჯვების მნიშვნელობა 617. დავით სოსლანის სიკვდილი 1207 წელს და ქართულ საისტორიო ცნობების დიდი აღრევა და უთანხმოება ამის შესახებ. ქ. არჭეზის აღება 1208—1209. წ. 617—619. ქართველთა ლაშქრობა ხლათის ასაღებად 1210—1211 წ. და ივანე მსახურთუხუცესის ტყვედ დაჭერა, ზავის დადება მტერთან და ივანეს განთავისუფლება ტყვეობითგან 620—622. არდაველის სულტანის შემოსევა და ქ. ანისის საშინელი აოხრება 622. ქართველთა სამაგიერო გალაშქრება სპარსეთში და არდაველის სულტანის დასჯა 622—624. მკარგრძელთა და გაგელის წინადადება და ქართველთა ბჭობა სპარსეთში გალაშქრების შესახებ, ლაშქრობის გადაწყვეტა და მზადება 624, მხედრობის გამგზავრება და მარანდის ომი 624—626, თავრეთის უბრძოლველად დამორჩილება 626, მიანას ამგვარადვე დამორჩილება 626, ზანგარის ციხე-ქალაქის გარემოცვა და აღება 626—627, ყაზმინის მორბევა 627, რომეჯურისაკენ გალაშქრება და ქ. გურგანამდე მიწევნა 627. ტყუილი ხმა ქართველთა ლაშქრის მოწყვეტის შესახებ და მიანის მელიქის მტარვალობა ქართველ მცველების დახოცვა, ქართველთა დაბრუნება და მელიქის დასჯა 627—628, ქართველთა მხედრობის დაბრუნება სამშობლოში 628—629, ამ ლაშქრობის მნიშვნე-

ლობა 629, უცხოელ მემკვიდრეთა ცნობები ამ ლაშქრობის შესახებ 629—630. ამირსპასალარ ზაქარიას სიკვდილი და ქრონოლოგიური ცნობები ამის შესახებ 630—631. მის მაგიერ ივანე მკარგრძელის დანიშვნა და ათაბაგობის დაწესება 631. თხოველთა და დიდოთა განდგომა და მათი დამორჩილება 631—632. თამარ მეფის ავადმყოფობა და გარდაცვლა 632—633, გარდაცვლის თარიღი 633—634, თამარის დასაფლავება 634—635. თამარ მეფის პირადი ღვაწლი და თვისებები 635. თამარი ვითარცა პოლიტიკოსი 635—636, მისი ლმობიერება და უაღრესი ძვირუხსენებლობა 636—637, ძალმომრეობისა და მესისხლეობის მოძულე იყო 637, მან სიკვდილით დასჯა მოსპო საქართველოში 637, საერთაშორისო ურთიერთობაში ხშირად შელახულ უფლებების აღმადგენელი 637—638. თამარი გულმოდგინე მართლმადიდებელი ქრისტიანე იყო 638. მისი კერძო ქველმოქმედება და საკუთარ შრომით შეძენილი ფულით ქველმოქმედების გაწევა 638. თამარის თავდაბლობა და სათნო ხასიათი, თამარ მეფის საზოგადო დახასიათება 639. თამარის დიდი სახელი და თაყვანისცემა 639.

თავი მეცხრე. საქართველოს საზოგადო მდგომარეობა და კულტურული ვითარება ძლიერებისა და აყვავების ხანაში. 640—662.

საქართველოს გაერთიანება და ძლიერ, საერთაშორისო მნიშვნელოვან სახელმწიფოდ ქცევა 640—641. საქართველომ აქტიურ პოლიტიკის წარმოებას მიჰყო ხელი 641. საქართველოს ეკონომიური აყვავება ვითარცა ძლიერმოსილი ომებისა და მტკიცე წესიერებისა და სრულ მშვიდობიანობის შედეგი 641—642. სახელმწიფოს მზრუნველობა უძღურთა და გლახაკებზე 642—643. XII ს. გამოჩენილი მწერლები და მეცნიერები, ქართველ მოღვაწეთა დიდი საკულტურო მუშაობა 643—644. ეფრემ მცირე პირველხარისხოვანი ისტორიკოსი, მეცნიერი და ფილოსოფოსი იყო 644. საფილოსოფიო მწერლობის გაჩენა ქართულად 644—645, იოანე პეტრიწი და ნეოპლატონიკური ფილოსოფია ბიზანტიასა და საქართველოში 645—646, ბრძოლა სამეცნიერო კვლევა-ძიების თავისუფლებისათვის და იოანე პეტრიწი 646—647, ქართველთა დაწინაურება ფილოსოფიაში და მხურვალე მონაწილეობა ნეოპლატონიკურ ფილოსოფიის გაცხოველებაში 647. ელლინიზმი საქართველოში 647—648. ქართულ ხელოვნების აყვავება და საუცხოვო ნიმუშები 648.

საქართველო აღმოსავლეთში ქრისტიანეთა ძლიერ მფარველად იყო 648—649. საქართველოს დიდება და პოლიტიკური სიამაყე 649—650. საქართველო თითქოს მუსულმანობის მეტროპოლიად გამოდიოდა 650—651. საქართველოს მკვიდრთა განსაკუთრებული უპირატესობანი მაჰმადიანთა ქვეყნებში 651. ქართველთა მეტისმეტი გატაცება ომიანობითა და მეზობელთა ტყუილ-უბრალოდ გადაკიდება და ქართველთა ამგვარ სითამამეს მავნებელი შედეგი 651—652. ქართველები მაჰმადიანობას ებრძოდნენ სარწმუნოებრს გამო-კი არა, არამედ ვითარცა პოლიტიკურსა და სამხედრო ძალას 652—653. მაჰმადიან ქვეშევრდომთა შესახებ მზრუნველობა საქართველოში 653. არაბულ-სპარსულ კულტურის თაყვანისცემა საქართველოში და სრული კავშირი ქართველთა და მაჰმადიანობის შორის 653—654 ქართველობა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კულტურის შემთვისებელი და შემაერთებელი იყო 654. საერთო საკულტურო ურთიერთობა და მუშაობა საქართველოს სხვადასხვა ეროვნებისა და სარწმუნოების შვილთა შორის 654—655. ქართულ მხატვრულ პოეზიის გაჩენა და მისი მნიშვნელობა 656. სამეფო კარი და მეხოტბეობა 656, შავთელი და ჩახრუხაძე 656—657. ჩახრუხაძეს ქმნილებანი ამტკიცებენ რამდენად განათლებული ყოფილა იმდროინდელი ქართველი მოწინავე საზოგადოება 657—658. შოთა რუსთაველი და მისი აზრები პოეზიისა და სიყვარულის შესახებ 658—659. პრ. ნ. მარრის გამოკვლევა და შოთას ქადაგება რაინდულ სიყვარულის შესახებ 659—660. „ლეკვი ლომისა სწორია ძუ იყოს თუნდა ხუადია“ 660. როგორ დაიბადა და განვითარდა საქართველოში ქალის თაყვანისცემა 660—661. ქალ-ვაჟის თანასწორობის აზრი საქართველოში 661. ქალების ნაყოფიერი მონაწილეობა საქართველოს პოლიტიკურს ცხოვრებაში 661—662. შენ. * „ვეფხისტყაოსნისა“ და შ. რუსთაველის დროის შესახებ, ბ. კაკაბაძის შეცდომა 662—666.

I და II წიგნების უმთავრეს კორექტურულ შეცდომების გასწორება	667—677
შინაარსი	678—708

